

MARTEN SEPPEL

Näljaabi Liivi- ja Eestimaal
17. sajandist 19. sajandi alguseni

Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi
nõukogu otsusega 6. maist 2008

Juhendajad: prof. Tiit Rosenberg
Enn Tarvel

Oponent: prof. dr. dr. h. c. Aleksander Loit (Stockholmi ülikool)

Doktoritöö kaitsmine toimub 26. juunil 2008. a. kell 16.15 Tartu Ülikooli
nõukogu saalis Tartus, Ülikooli 18.

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-11-884-7 (trükis)

ISBN 978-99490-11-885-4 (PDF)

Autoriõigus Marten Seppel, 2008

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 210

Võlgnen suure tänu kõigile oma juhendajatele, kes on mind toetanud alates esimesest proseminaritööst – prof. Mati Laurile, dr. Paul Warde’le ja prof. Tiit Rosenbergile. Eriline tänu kuulub aga Enn Tarvelile, kelle siirale poolehoiule, abile ja nõule olen saanud alati kindel olla. Samuti olen lõiganud suurt kasu pikkadest vestlustest dr. Enn Küngi, dr. Kersti Lusti ja dr. Jürgen Beyeriga. Kuna keskne osa tööst põhineb Tartu ja Riia arhiivimaterjalidel, siis ei saa jätta tänamata ka Maarja Kivi ja Katrin Kellot. Kõige suurem toetus on aga tulnud kahtlemata emalt ja isalt, kelle mõistva ja toetava suhtumiseta poleks kindlasti olnud mul võimalik kogu õpinguaja jooksul rahulikult ajaloo uurimisele pühenduda. Väitekiri on valminud ETFi grandiprojekti nr 5710 raames.

Tartus,
7. mail 2008
Marten Seppel

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	9
Historiograafiline lähtekoht.....	16
Probleemiasetus.....	22
Allikad.....	25
1. TALUPOEGADE TOIMETULEKU VÄLJAVAATED	32
1.1. Näljahädad.....	32
1.1.1. Allikalised teated suurematest ikaldustest ja näljahädadest Liivi- ja Eestimaal.....	40
1.2. Kevad – näljaaeg.....	58
1.3. Talupoegade eneseabi ja ellujäämisstrateegiad	69
1.3.1. Küllast saadav abi.....	88
1.3.2. Küla-välised krediidisuhted.....	97
2. MÕISA TOETUSLAENUD	104
2.1. Mõisa toetuslaenu 14.–16. sajandil	104
2.2. Loomade üürimine	108
2.3. Toetuslaenu iseloom 17.–19. sajandil.....	114
2.4. Toetuslaenu tingimused.....	127
2.5. Talupoegade vajadused	137
2.6. Mõisas palumas käimine	151
2.7. Tagasimaksukohustus.....	164
3. AADLI VAATENURK.....	182
3.1. Talupoegade toimetulekuprobleemid mõisnike pilgu läbi	182
3.2. Paternalistlik retoorika.....	188
3.3. Mõisa toetuslaenu mõisnike käsitus.....	193
3.4. Pärusõiguse sõltuvus ülalpidamise kohustusest	201
4. TALUPOEGADE NÄLJAABI KÜSIMUSE TÕSTATUMINE	
17. SAJANDIL	209
4.1. Rootsi valitsuse sammud kroonumõisate talupoegade toimetuleku tagamiseks.....	210
4.2. Magasiaida institutsioon.....	219
4.3. Rootsi valitsuse maksupoliitika Suure näljahäda ajal ja järel	234
5. VENE VALITSUSE NÄLJAPOLIITIKA LIIVI- JA EESTIMAA	
KUBERMANGUDES	246
5.1. Olulisemad arengusuundumused.....	246
5.2. Varuvilja nõue	259
5.3. Avalikud kroonumagasid linnades	271
5.4. Riigi järelevalve talupoegade ülalpidamiskohustuse täitmise üle	281

5.5. Vallamagaside asutamine	295
5.6. Vallamagaside üleandmine vallakohtutele	311
5.7. Mõisnike kohustused pärast vallamagaside asutamist.....	330
6. NÄLJAABI KÜSIMUS PÄRAST PÄRISORJUSE KAOTAMIST	343
6.1. Mõisnike abi talurahvale pärast pärisorjuse kaotamist.....	343
6.2. Muudatused vallamagasiitade korralduses	350
6.3. Saaremaa talurahvapank	356
KOKKUVÕTE.....	364
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	369
SUMMARY. Hunger relief in Livland and Estland from the seventeenth century to the beginning of the nineteenth century.....	392

SISSEJUHATUS

Küsimus, kust ja kuivõrd leiab Liivi- ja Eestimaa talupoeg hätta sattumise korral abi, on senises kirjasõnas kõige enam arutluse all olnud kaasaegsete endi poolt 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi esimesel poolel, mil talupoegade majanduslik olukord leidis agraarreformide üle peetavates diskussioonides palju tähelepanu. 20. sajandil alguse saanud teaduslikus ajalookirjutuses on seevastu eesti ja läti talupoegade peatoiduse probleem olnud seni pigem kõrvalküsimus. Küll on senises agraarajalookirjanduses küllaltki põhjalikult tegeletud talu majandusliku kandevõime küsimusega. Analüüsitud on põhjalikult nii talu tööjõuga, loomade, rakendite kui maaga varustatust ja nendega seotud probleeme. Niisamuti on püütud korduvalt hinnata mõisakoormiste adekvaatsust ja mõju. Tegeletud on seega peamiselt küsimustega, mis on seotud talu sisemise potentsiaali võimalustega, kuid vähe on tähelepanu pööratud küsimusele, millised abinõud talupojal olid siis kasutada, kui tema toodang oli juba ammendatud. Tegelikuses ei avaldunud ju talu võime tulla toime reeglina mitte kunagi üksnes sisemisel kandevõimel, vaid essentsiaalne oli sotsiaalsete, õiguslike ja majanduslike suhete raamistik.¹

Vaadates laiemalt seniseid seisukohti ajalookirjanduses ja ühtlasi pidades silmas Liivi- ja Eestimaal aset leidnud sotsiaalsete, õiguslike ja majanduslike suhete arengut 17.–19. sajandil, võib sõnastada keskse probleemina küsimuse: kas talupojad leidsid kaitset nälja vastu tänu oma pärisorjuslikele suhetele mõisaga või jõudis näljaabi talurahvani seoses riigi ühiskondliku rolli kasvatamisega.

Kui talupoegade pärisorjastamisele on antud ühelt poolt täiesti negatiivseid hinnanguid (nagu ka rahvuslikus eesti ja läti ajalookirjutuses), siis teiselt poolt on jällegi üritatud leida või ongi koguni rõhutatud pärisorjusest johtuvaid positiivseid aspekte. Nõnda on viimase aja pärisorjuse käsitlustes korduvalt välja toodud, et pärisorjus pidi olema kindlasti ratsionaalne ja efektiivne institutsioon, täites paljusid riigi ja ühiskonna vajadusi.² Vastasel juhul poleks ta saanud püsi-

¹ Vrd Amartya Sen. Poverty and famines. An essay on entitlement and deprivation. Oxford, 1982, 154.

² Vt Heide Wunder. Serfdom in later medieval and early modern Germany. – Social relations and ideas. Essays in honour of R. H. Hilton. Ed. by T. H. Aston, P.R. Coss, Ch. Dyer, J. Thirsk. (Past and Present Publications.) Cambridge, 1983, 250; B. N. Mironov. Serfdom: Rational institution, or unquestionable harm? – Serfdom in Russia and its abolition: History and present-day issues. Peatoim. D. L. Spivak. (Proceedings of seminar conducted in the framework of the International Year to Commemorate Struggle against Slavery and Its Abolition, proclaimed by the UN General Assembly, and the UNESCO “Slave Route” project in St. Petersburg, Russia on December 17th, 2004). St. Petersburg, 2005, 8.

da nii mitu sajandit.³ Või siis on käsitlustes mõisa ja talurahva vahelistest suhetest asutud positsioonile, et pärisorjusel tegelikult polnud suurt mõju talupoja olukorrale, kusjuures on jõutud isegi väiteni, et praktikas polnudki suurt vahet Ida-Euroopa pärisorjade ja Lääne-Euroopa “vabade” talupoegade vahel. Külaelu arenes ikka ühtemoodi ja omasoodu.⁴

Pärisorjuse positiivsetest külgedest kõige enam ongi välja toodud momenti, et talupojad leidsid see-eest härradelt toetust nälja ja peatoiduse probleemide vastu.⁵ Pärisorjuse teemaga põhjalikult tegelenud Jan Klußmann on alles hiljuti näinud mõisapoolses talupoegade säästmises ehk “konserveerimises” (*herrschaftliche “Conservation”*) olulist komponenti pärisorjuslike suhete juures, mis mänginud ka ühte olulist rolli mõisahärruse domineerimisel suhteliselt pikka aega, hoolimata kõigist sotsiaalsetest vastuoludest. Tema järgi tasuks kindlasti edaspidi püüda selgitada küsimust, et kas mitte selline mõisnike abistamiskohustus, mis pakkus talurahvale kriisiaegadel kindlasti perspektiive ja vähendas riske, ei lasknudki paista pärisorjust talutavana.⁶

³ B. N. Mironov. Serfdom: Rational institution, 8. – Analoogselt on seda väidetud *Gutsherrschafti* kohta, et see ühiskonnamudel poleks kestnud nii kaua, kui see oleks seisnenud üksnes ühepoolisel vägivallal. Seetõttu on peetud oluliseks tõstatada küsimus, kuidas huvide tasakaal (*der Interessenausgleich*) mõisnike ja talupoegade vahel funktsioneeris, vt: Jan Peters. Gutsherrschaftsgeschichte in historisch-anthropologischer Perspektive. – Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften. Hg. v. J. Peters. (Historische Zeitschrift, Beiheft, 18.) München, 1995, 8–9; André Holenstein. Die Symbolik des Rechts in Herrschaftsbeziehungen. Untertanenhuldigungen in Gutsherrschaften. – Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften. Hg. v. J. Peters. (Historische Zeitschrift, Beiheft, 18.) München, 1995, 81.

⁴ Vt nende väidete kohta lähemalt ja viiteid edasisele kirjandusele: Sheilagh Ogilvie. Communities and the ‘second serfdom’ in early modern Bohemia. – Past & Present, 187, 2005, eriti lk. 73–74; T. K. Dennison. Did serfdom matter? Russian rural society, 1750–1860. – Historical Research, 79 (2006), 74–89.

⁵ Vt nt Friedrich Mager. Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg. Berlin, 1955, 165; Claudia Ulbrich. Leibeigenschaft am Oberrhein im Spätmittelalter. (Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte, 58.) Göttingen, 1979, 300–301; Georg Hanssen. Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. St. Petersburg, 1861, 23–24; Annmarie Wald. Die Bauernbefreiung und die Ablösung des Obereigentums – eine Befreiung der Herren? – Historische Vierteljahrschrift, 28, 1934, 802–803; Georg Friedrich Knapp. Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens. Erster Theil. Leipzig, 1887, 23.

⁶ Jan Klußmann. Leibeigenschaft im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein: Rechtliche Entwicklung, öffentlicher Diskurs und bäuerliche Perspektive. – Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit. Hrsg. v. J. Klußmann. Köln, Weimar, Wien, 2003, 238–240.

Juba 1970ndatel kirjutas samas võtmes Holsteini pärisorjuse kohta Wolfgang Prange. Tema järgi alamate alalhoidmine (*die Konservation der Untertanen*) on võtmesõna mõisamajanduse mõistmisel. Talupoegade säästmise mehhanism oli vajalik, et garanteerida mõisale tööjõud ja seega see lähtus mõisa majanduslikust huvist. Prange leiabki, et mõisamajanduslikku korda, mis hõlmas endas nii talupoegade pärisorjuse kui härrade kohustuse talupoegi alalhoida, võib käsitada vastastikuse suhtena, kus oli sõlmitud vaikiv omavaheline kokkulepe.⁷

Ka uuemas ajalookirjanduses Venemaa pärisorjuse kohta on mõnede autorite poolt tõstetud revisjonistlikult esile mõisnike kohustusi, mis olid seotud talupoegade abistamisega. Nõnda on David Moon püüdnud uuesti hinnata Venemaa pärisorjust. Ta argumenteeris, et juhtumitel, kui pärisoristel talupoegadel lõikus tõesti ikaldus, siis oli see nii aadli kui riigi huvides kindlustada nende peatoidus. Pärisorjad aga omalt poolt ootasidki seda ja kui aadel oma kohustusi ei täitnud, siis nad protesteerisid selle vastu. Reeglina aga ülemkiht Venemaal tõepoolest pakkus pärisoristele talupoegadele kaitset nälja vastu, mistõttu seda asjaolu võib Mooni arvates selgelt pidada panuseks, mis võimaldas pärisorjusel nii kaua kesta.⁸ Pärisorjuslik mõisnik polnud oma talurahvale mitte ainult isik, kes neilt võttis ära peaaegu kõik, mis nad tootsid, vaid ka isik, kes kandis nende eest hoolt. Talupoegi vaadeldi kui oma kõige kallimate loomadena majapidamises, mille eest tuli hoolt kanda.⁹ Kui vaadata Venemaa normatiivset allikmaterjali,

⁷ Wolfgang Prange. Das Adlige Gut in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. – Staatsdienst und Menschlichkeit. Studien zur Adelskultur des späten 18. Jahrhunderts in Schleswig-Holstein und Dänemark. Hrsg. v. Ch. Degn, D. Lohmeier. (Kieler Studien zur deutschen Literaturgeschichte, 14.) Neumünster, 1980, 67–68; Wolfgang Prange. Flucht aus der Leibeigenschaft. – Das Recht der kleinen Leute. Beiträge zur rechtlichen Volkskunde. Festschrift für K.-S. Kramer zum 60. Geburtstag. Hrsg. v. K. Köstlin, K. D. Sievers. Berlin, 1976, 166.

⁸ David Moon. Reassessing Russian serfdom. – European History Quarterly, 1996, 26, 503–506; David Moon. The Russian peasantry 1600–1930. The world the peasants made. London, New York, 1999, 88, 117; vt ka Roger Bartlett. Serfdom and state power in Imperial Russia. – European History Quarterly, 33, 2003, 30.

⁹ Vt nt S. N. Poltorak. Humane aspects of Russian serfdom. – Serfdom in Russia and its abolition: History and present-day issues. Peatoim. D. L. Spivak. (Proceedings of seminar conducted in the framework of the International Year to Commemorate Struggle against Slavery and Its Abolition, proclaimed by the UN General Assembly, and the UNESCO “Slave Route” project in St. Petersburg, Russia on December 17th, 2004). St. Petersburg, 2005, 11; vrd Dirk Schleinert. Personenrechtliche Abhängigkeitsverhältnisse im Herzogtum Pommern-Wolgast zwischen Reformation und Dreißigjährigem Krieg. – Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit. Hrsg. v. J. Klußmann. Köln, Weimar, Wien, 2003, 31. – Tegelikult juba J. G. Eisen selgitas 1756. a, et härra peab pärisorja samadel tingimustel kui oma hobust. Tal ei ole tema ees muid kohustusi, kui ainult pärisorjale nii palju ülalpidamist anda, et tal teenimiseks jõudu oleks: Johann Georg Eisen. Ausgewählte Schriften: deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. Hrsg. v. R. Bartlett und E.

eriti alates 18. sajandi teisest poolest, siis ei jää samuti mingit kahtlust, et mõisnikkonnal nähti kohustust kanda hoolt oma pärisoriste talupoegade eest rasketel aegadel.¹⁰ Seega ka normatiivselt oleks pärisorjus tõepoolest pidanud garanteerima talupoegade toimetuleku.

Teiselt poolt pärisorjuse arengut varauusajal ei saa käsitleda ilma samaaegselt hoogu võtnud riigi formeerumise protsessita. Riigi püüe end kehtestada avaldas väga olulist tähtsust mõisa ja talupoegade vahelistele pärisorjuslikele suhetele. Tegemist oli kolmanda osapoolega, kellele võis nii mõisnik kui talupoeg apelleerida ja abi paluda. Samuti oli riigil omahuvid, mis viis normatiivsel teel osade õiguste ja kohustuste kehtestamiseni. Üldistatult võib öelda, et alates 16. sajandist ja kasvavalt kuni 20. sajandini sai suhtlemine riigivõimuga üha elutähtsamaks nii aadlile kui ka talupoegadele.

Just moodsate sotsiaalsete garantiide arengut on peetud tihedalt seotuks riigi formeerumise protsessiga. Riigi esilekerkimist vaadeldaval perioodil ehk varauusajal tuleb pidada üheks keskseimaks protsessiks, mis väidet võib täiel määral kehtivaks lugeda ka Liivi- ja Eestimaal puhul, hoolimata nende provintsi-staatuses.¹¹ Igatahes on ka Liivi- ja Eestimaal pärast orduriigi langemist täheldatav uue osapoole – keskvõimu – astumine areenile ja seejärel kasvav riigi ehk valitseva kuningakoja sekkumine ühiskonna põhilistesse tegevussfääridesse. Enamik peamisi Euroopa varauusaegse riigi formeerumise protsessiga kaasnenud ühiskonna arengusuundumusi¹² on nähtavad ka Liivi- ja Eestimaal, eriti Rootsi võimuperioodil 17. sajandil. Rootsi kuningriigis oligi riigi formeerumise

Donnert. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2.) Marburg, 1998, 142.

¹⁰ Isabel de Madariaga. Russia in the Age of Catherine the Great. London, 1981, 95–96; Arcadius Kahan. The plow, the hammer, and the knout. An economic history of eighteenth-century Russia. With the editorial assistance of R. Hellie. Chicago, London, 1985, 12.

¹¹ Vt Harald Gustafsson. The conglomerate state: A perspective on state formation in early modern Europe. – Scandinavian Journal of History, 23, 1998, 189–213; Sheilagh Ogilvie. Staat und Untertanen in einer lokalen Gesellschaft. Die Herrschaft Friedland 1583–1692. – Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im “Alten Reich”. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit. Hrsg. v. M. Cerman, R. Luft. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 99.) München, 2005, 51–85.

¹² Nendeks on teadupärast nimetatud: võimu ja administratsiooni tsentraliseerumine, ametnikkonna ja bürokraatia kasv, riigimaksude oluline kasv (nn *fiscal revolution*), militaarsuse rolli kasv (nn *military revolution*), majanduse üha kasvav reguleerimine ja riiklik dikteerimine (ennekõike kooskõlas kameralistlike ja merkantilistlike ideedega), konfessionaliseerumine ehk kasvav riiklik kontroll religiooni üle, kohtusüsteemi standardiseerimine ja vägivalda monopoli haaramine riigi poolt, kasvav ühiskonna reguleerimine seaduste ja korralduste läbi ja ühiskonnaliikmete eraelu kontroll (nn sotsiaaldistsiplineerimine).

protsess kujunenud eriti edukalt,¹³ mis hoolimata Liivi- ja Eestimaa aadli omavalitsuslikust positsioonist näitas oma aktiivsust ja domineerimise taotlust eriti alates Karl XI absolutistliku poliitika sisseviimisest 1681. aastast.¹⁴ Moodsa ja bürokraatliku riigi kohalolu ei kadunud ka mitte koos Vene võimu kehtestamisega 1710. aastal, kuid selle pealetung sai jõulise alguse taas alles Katariina II valitsusperioodil. Hoolimata rüütelkondade omavalitsuslikust seisundist oli nii Rootsi kui Vene võimuperioodil kindralkubermanguvalitsusel ikkagi küllaltki suur võim suruda läbi korraldusi ja seadusi, mis tegelikult riivasid aadli huvisid.

Loomulikult kasvas riigi võim Liivi- ja Eestimaal 17.–19. sajandil aadli feodaalse killustatuse ja ülevõimu arvelt. Teisalt on ajalookirjanduses tehtud sageli skeptilisi vihjeid selles suunas, et mõisaühiskonnas koondusid riiklikud ametikohad valitsus- ja kohtuasutustes peaaesjalikult mõisnike endi kätte, mis tagas nende huvide kaitstuse, ja mistõttu võib riigi formeerumises näha peamiselt ainult “tsentraliseeritud feodalismi”.¹⁵ Siiski, ei saa eitada, et Baltikumis tungis riik korduvalt üle mõisa ukseläve juba 17. sajandi esimesel poolel ja täielikult selgekujulistest riigihuvidest, mis läksid vastuollu mõisnike huvidega, võib rääkida nii 17. sajandi lõpust kui 18. sajandi viimasest veerandist ja 19. sajandist.

Tuleb pidada igati mõistetavaks, et riigi formeerumise käsitlemise juures ei saa piirduda ainult poliitilise või institutsionaalse arengu selgitamisega, vaid sama olulised on ka sellega kaasnenud sotsiaalsed ja majanduslikud suundumused.¹⁶ Riigivõimu kehtestamise astet ei näita mitte üksnes keskinstitutsioonide kasv ja nende funktsioonide suurendamine, vaid praktikas ennekoike ühiskonna enda sõltuvus riigist. Koos riigi rolli suurendamisega ühiskonnas kasvasid reeglina ka ühiskonnaliikmete ootused riigi suhtes.

Seega rõhutades riigi formeerumise tähtsust, siis selle järgi mitte pärisorjus ei pakkunud talupoegadele kaitset peatoiduseprobleemide vastu, vaid alamkihtide toimetuleku garantiide mehhanism leidis kindlamad alused seeläbi, mida kesksamat rolli hakkas ühiskonnas etendama riik. Riigis valitseva heaolu ja korra tagamine näib olema iga valitsuse kaasasündinud püüd.¹⁷ Varauusaegse valitsuse sotsiaalpoliitika sõlmküsimumusteks polnud aga mitte pensioniteküsimumus,

¹³ Vt nt Eva Österberg, Erling Sandmo. Introduction. – People meet the law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period. Ed. by E. Österberg, S. Sogner. Oslo, 2000, 14.

¹⁴ Rootsi kaldumine absolutismi tähendas veel intensiivsemat ja tsentraliseeritumat riigivõimu teostust, vt: Marie Lennerstrand. Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730. (Studia Historica Upsaliensia, 190.) Uppsala, 1999, 14–31.

¹⁵ Vrd S. Ogilvie, Staat und Untertanen, 52.

¹⁶ Vrd Steve Hindle. The state and social change in early modern England, c. 1550–1640. Basingstoke, 2000, 2.

¹⁷ Vrd S. Hindle. The state, 232.

ravikindlustus või töötutega seotud probleemid, vaid kõige tõsisemaks väljakutseks olidki maad tabanud näljahädad ja epideemiad.¹⁸ Seega mitte indiviidi heaolu küsimused, vaid riigi elanikkonna (so tootjate, maksumaksjate ja massiarmee isikkoosseisu) säilitamine.¹⁹ J. Kahk ja A. Traat kirjutavad ühtemoodi, et 19. sajandi alguses riigivalitsuse huvi võidelda talupoegade puuduse ja nälja vastu tulenes eesmärgist hoida ära rahutusi,²⁰ kuid see oleks liiga ühekülgne selgitus. Balti provintides 19. sajandi alguses defineeriti riiki juba kui “üldiste jõudude summat üldiseks hüvanguks, mida esindab kõrgema võimu majesteet”.²¹

Iseäranis 17.–18. sajandi Euroopa näljakriiside võrdlev uurimine on ilmekalt näidanud, kui suur tähtsus oli näljahädade ennetamisel või selle ohvrite minimaliseerimisel riigi või kohaliku administratsiooni tegevusel. Näitena on toodud 1740. aastate algus, kus väga sarnastest katastroofilistest ilmadest hoolimata üks osa Euroopa rahvast pääses näljahädast, kui samal ajal teistes piirkondades (sh Vene Balti provintides) oli tegemist suure näljakriisiga. Neid sündmusi kõige põhjalikumalt analüüsinud John Posti hinnangul tulenes selline lahknevus Euroopa riikide vahel peaaesjalikult just avaliku administratsiooni erinevatest reageeringutest ja tegevuse efektiivsusest. Suure näljahäda puhkemist suutsid ära hoida just need valitsused, kes olid pannud rõhku viljamagasitele, adekvaatsetele hoolekande programmidele ning teinud pingutusi importida täiendavaid viljakoguseid.²²

Nõnda on ka A. B. Appleby ilmekalt 1740. aasta põhjal demonstreerinud, kuidas valitsuse otsustav ja efektiivne tegevus aitas tuumik-Prantsusmaal ära hoida 1693.–1694. aasta näljahäda kordumise, kuigi eeldused selleks olid sarnased. Viljahinnad tõusid 1740. aastal sama kõrgele kui need olid olnud 1690ndatel, kuid nälga 1740 ei järgnenud, kuna otsustavaks said just valitsuse sammud. Näiteks Pariisi *parlament* korraldas loenduse vaestest ja nendest, kes olid piisavalt jõukad, et esimesi abistada. Paremas olukorras olijatele pandi peale maks puudustkannatajate abistamiseks-toetamiseks. *Parlamendi* agendid külastasid maa piirkondi, revideerides puuduolevat vilja ja jagasid korraldusi selle vilja kohta, mis nad leidsid olevat kellelgi üleliigne ja nõutav turule toomi-

¹⁸ Vrd samas, 149.

¹⁹ Vrd Antti Häkkinen. Introduction. – Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 10.

²⁰ Juhan Kahk. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn, 1961, 300; August Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn, 1980, 87.

²¹ Erklärung der Kurländisch-Piltenschen Ritterschaft über eine Stelle aus den Bemerkungen des Herrn Kollegienraths und Ritters v. Sahlfeldt über den Entwurf zu einer Prozessordnung im Kurländischen Gouvernement. Mitau, 1810, 31.

²² John D. Post. Food shortage, climatic variability, and epidemic disease in preindustrial Europe. The mortality peak in the early 1740s. Ithaca, London, 1985, 142–201.

seks. Reguleeriti vilja ja riisi importi Inglismaalt ja Vahemere piirkondadest, samuti Prantsusmaa piirkondadest, mis polnud ikaldustest haaratud. Töökojad pandi püsti linnade äärelinnadesse ja suurte teede äärde, et pakkuda tööd arvukatele vagabundidele. Õllepruulimine keelati, et säilitada vilja. Lisaks arvukad väiksemad sammud.²³

Lääne-Euroopa suutiski näljast vabaneda põhiosas 18. sajandi jooksul ja täielikult 19. sajandi keskpaigaks. Kuid kui vaadata, kas või veel 1816. aasta suure ikalduse järel Lääne-Euroopa riikides rakendatud vahendeid näljahäda ärahoidmiseks, siis ei kujutanud needki veel endast midagi uut, vaid lihtsalt riigi suhtumine rahva peatoiduse probleemi oli juba palju tõsisem ja kontsentreeritum. Samuti arvatavasti mängis rolli kasvanud humanistlik lähenemine inimestele. Kuid ka veel 19. sajandi alguses enamasti valitsused ei jaganud kokkuostetud või imporditud vilja lihtsalt vaeste vahel. Vilja ainult pakuti müügiks turuhindadest soodsamalt, mille eesmärgiks oli ühtlasi suruda hindu alla või siis müüdi vilja madalate hindadega linnades pagaritele, võimaldades neil pakkuda odavamat leiba. 19. sajandil hakkas kasvavalt arenema küll eraheategevus eesotsas heategevusorganisatsioonidega. Väga olulist rolli mängisid ka suuremahulised riigipoolsed tööprojektid nagu fortifikatsioonide ja maantee ehitus, teede parandus jne, mis pakkusid tööd ja leiba. Oluline oli ka selge areng transpordivõimalustes, mis lubas suuremaid viljakoguseid kaugemate vahemaade taha kiiremini vedada. Samuti polnud vähe tähtis kartulikasvatuse laienemine.²⁴

Lääne-Euroopast mõningase mahajäämusega, kuid siiski ka Balti kubermangudes saavutati 19. sajandi teisel poolel lõplik võit näljahädade üle. Seda võib lugeda vaieldamatult üheks kõige olulisemaks pöördeks eesti ja läti rahva ajaloos, kelle senise töötamise üheks peamiseks motiiviks oli olnud näljast pääsemine. Kuni 19. sajandi teise pooleni polnud suuremad viljaikaldused tähendanud talurahvale mitte üksnes kui majandusprobleemi, vaid tagasilööki, mis võis kujuneda elu ja surma küsimuseks.²⁵ Kui aga Euroopa ajalookirjanduses on olnud juba üle saja aasta küllaltki suur huvi talurahva näljaga võitluse, alamkihtide vaesuse, rahva heaolu, näljahädade jms temaatika vastu, siis Liivi- ja Eestimaa kohta sellekohaseid uurimusi leidub vähe. Kuigi senistes analüüsides eesti ja läti talupoegade majandusliku olukorra kohta on üldiselt hinnatud talupoegade olukorda väga ebasoodsaks, siis sellega seoses on väga

²³ Andrew B. Appleby. Grain prices and subsistence crises in England and France, 1590–1740. – *The Journal of Economic History*, 39, 1979, 885–886.

²⁴ John D. Post. Famine, mortality, and epidemic disease in the process of modernization. – *The Economic History Review*, 29, 1976, 25–26.

²⁵ Vt nt LVVA 3–4–488, l. 45–45p (Võrnu kroonumõisa rentnik Tartu ja Pärnu majandusvalitsusele, 17.02.1801); EAA 451–1–375, l. 72 (Tartu kreisi ja ökonoomiafiskaal Eichler Liivimaa kubermanguprokurörile, 28.02.1808); vrd Fernand Braudel. *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*. Vol. 1. Transl. by S. Reynolds. 2nd edn. London, 1976, 245.

vähe selgitatud, millistele toimetulekutoetuste mehhanismidele siis talupoeg ikkagi sai toetuda ehk kuidas talupoeg kõigele vaatamata suutis ellu jääda.

Historiograafiline lähtekoht

Kui vaadata senist historiograafiat Liivi- ja Eestimaa kohta, siis ka siin on mõisnike kohustused talupoegade ees, millest üheks peamiseks märksõnaks oli näljaabi pakkumine, sageli äramärkimist leidnud, kuigi lähemalt pole seda küsimust analüüsitud. Varasem baltisaksa ajalookirjutus võttis loomulikult väga palju üle mõisnikkonna apologetilisest ideoloogiast. Selle lähtekoht oli niisiis, et kuigi talupojad olid pärisorjad, siis seevastu oli neile härra poolt garanteeritud toimetulek ja heaolu.²⁶ A. Tobien osutab, et talupoegade õigus saada mõisnikult toetust hädajuhtumitel oli üldine, kus mõisahärrus valitses. See tulenes nende sunnismaisuslikust olukorrast ning majanduslikust ja poliitilisest alaealisusest (*Unmündigkeit*) ja oli seetõttu loomulik. Teiselt poolt oli see ka pärushärrade endi huvides oma talurahvast iga häda vastu kaitsta.²⁷ H. v. Engelhardt kirjutab 1897. aastal, et kuigi mõisnikel oli palju õigusi, siis tuli neil siiski üle võtta ka mõningaid kohustusi, “mida võib käsitleda talupoegade õigustena”. Nad pidid nimelt puuduse ja ikalduste korral talupoegadele leiva- ja külvivilja laenama nagu ka oma talupoegi kohtu ees esindama.²⁸

Baltisaksa apologetilise ajaloolase A. v. Transehe-Rosenecki kinnitusel mõisnike suur hoolitsus oma sõltlaste talupoegade eest osutab selgelt “patriarhaalsele” pärisorjuslike suhete iseloomule. Teisalt A. v. Transehe-Roseneck siiski möönis, et suurem osa mõisnikest pidas talupoegade head käekäiku silmas ainult niivõrd, kuivõrd see oli nende endi huvides. Mõisnikule ei jäänud kevadeti muud üle kui vakkade kaupa vilja lagedale tuua, kui ta ei soovinud talupoega kaotada.²⁹

²⁶ Nagu 19. sajandi keskel meenutas C. F. v. Hueck sajandi algusaegu Munalaskme mõisas: *Sämmtliche Bauern waren damals noch Leibeigene, oder wenigstens glebae adscripti, dagegen aber mußte der Herr auch für deren Lebensunterhalt sorgen, durfte sie nicht vom Gute verweisen. ... der Bauer stand sich dabei besser, als jetzt, fühlte sich glücklich und war wohlhabend*: Carl Ferdinand von Hueck. *Das Gut Munnalas in Ehistland, und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845*. Reval, 1845, 25, 30.

²⁷ Alexander v. Tobien. *Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert*. 1. Bd.: *Die Bauernverordnungen von 1804 u. 1819*. Berlin, 1899, 359; Alexander v. Tobien. *Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert*. 2. Bd.: *Die Vollendung der Bauernbefreiung*. Riga, 1911, 301.

²⁸ Hermann Freiherr von Engelhardt. *Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland während der Ordenszeit*. Diss. Leipzig 1897, 107–108.

²⁹ Astaf von Transehe-Roseneck. *Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert*. Strassburg, 1890, 118, 133–134, 183–184.

Veel 1935. aastal rõhutas Rolf v. Sivers oma doktoritöös mõisa ja talupoegade suhete kohta Liivimaal, et mõisnike rolli oma talupoegade kaitsja ja eestkostjana (*als Schutzherrn und Vormund*) ei tohi tähelepanuta jätta, kus ta pidas kõige olulistemateks momentideks just mõisniku-poolset talupoegade ülalpidamist lisaks avalik-õiguslikule kaitsele, talupoegadele koolihariduse võimaldamisele ja talupoegade esindamisele õigussuhetes. Pärisorised talupojad olnud eestkostet vajavas seisundis alaealised, “harimatud ja lapsikud”, mistõttu mõisnik pidi neid kaitsma nende enda kergemeelsuse eest, mis tegi ka vajalikuks piirata talupoegade varalisi kasutusõigusi.³⁰

Tegelikult võeti need baltisaksa apologetilise varjundiga seisukohad ilma lähema analüüsita üle ka rahvuslikku ajalookirjandusse. Juhan Vasar selgitas niiviisi eesti rahva ajaloos, et “feodaalsete arusaamiste” kohaselt olid mõisnikud kohustatud talupoegi abistama, sellest tülikast nuhtlusest vabastati end alles pärisorjuse kaotamisega, mis võimaldas talupoega ennast oma äraelamise eest vastutavaks teha.³¹ Eriti aegadel, kui maal valitsenud parajasti olukord, kus paljud talud seisis tühjana, siis mõisnikud ei pääsenud mööda leiva- ja seemneviljalaenudega talupoegade abistamisest, kuna uusi peremehi oli raske saada.³² Teisal kirjutab J. Vasar siiski, et “eriti nälja-aastail” jätsid “paljud mõisnikud” oma nälgiva talupoegkonna Jumala hooleks.³³

Et mõisnikel normatiivselt talupoegade toetamise kohustus oli, seda rõhutas ka Hendrik Sepp, kes nimetas 1934. aastal feodalistliku põllumajanduse ajajärgul mõisniku kohustust talupoegi toetada “hoolitsemiskohustuseks”. Olu-korras, kus talupoeg oli sunnismaine, pidid mõisnikud ehitama ja parandama talupoegade elamuid, tõbede korral andma kariloomi, samuti külvi- ja leivavilja, tarbe korral sageli koguni mööblit ja majapidamisriistu.³⁴ Sama kordas H. Sepp 1938. aastal oma artiklis tööjõupuuduse ja sunnismaisuse vahekordadest, rõhutades eeskätt 17. sajandi kontekstis, et talupoegadele sunnismaisuse pealesurumisega oli mõis võtnud endale “teatud määrani” kohustuse (*die Pflicht*)

³⁰ Rolf von Sivers. Die Gutsuntertänigkeit in Livland insbesondere im 18. Jahrhundert. Diss. Erlangen-Bruck, 1935, 33–37.

³¹ Eesti rahva ajalugu. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Vihik 13. Tartu, 1936, 1499.

³² Eesti rahva ajalugu. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Vihik 12. Tartu, 1935, 1362–1363.

³³ Samas, 1326.

³⁴ Hendrik Sepp. Majandusolud Eestis XVIII sajandil. Lisandeid talurahva vabastamise ajaloole. – Korp. Sakala 1909–1934. Tartu, 1934, 94.

neid ülal pidada ja neile äraelamist võimaldada.³⁵ Mõisnik kui hädaaegadel abiandja ei ole mainimata jäänud ka teistel 1930. aastate autoritel.³⁶

Tegelikult ka marksistlikus historiograafias rõhutati korduvalt tõika, et 1816.–1819. aasta pärisorjuse kaotamise aktidega mõisnikkond vabastas ennast oma kohustustest talupoegade vastu, mis ju tõendab, et selliste kohustuste olemasolu mööndi. Seega ikkagi nagu oleksid eksisteerinud mingisugused mõisnike kohustused talupoegade suhtes, millest talupojad lõikasid pärisorjuslike suhete tõttu profiiti, kuid nüüd ka sellest ainukesest talurahvale positiivsest asjast tahtsid mõisnikud nende talurahvaseadustega vabaneda. Kahk pööras sellele küsimusele suurt tähelepanu oma 1960. aastal ilmunud artiklis Eestimaa 1816. aasta talurahvareformi tausta kohta, kus ta enda sõnade kohaselt püüdis näidata, et Eestimaa mõisnikud lootsid 1816. aasta reformiga lisaks talupoegade teokoormiste reguleerimisele pääseda “üha massilisemalt laostuvate talupoegade majandusliku toetamise kohustusest”, mis ajend olla senises ajalookirjanduses õigustamatult kahe silma vahele jäänud.³⁷ Samas Kahki poolt toodud kirjeldustest tuleb küll välja, et talupoegi toetati mõisnike poolt väga kitsilt ja põhiliselt ainult laenude näol. Ka oma 1978. aastal ilmunud monograafias rõhutas J. Kahk seisukohta, et “kui mõisnikud tegelesid talurahvaküsimusega oma algatusel, siis ainult sellepärast, et tuli pead murda talupoegade viljaga varustamise üle ning muret tunda, kuidas talusid hoida võimalisena mõisale teoorjust tegema”.³⁸

Teiselt poolt hakkas eesti ajalookirjanduses just J. Kahk, eriti oma viimastes töödes, rõhutama, et riiki on senises historiograafias pidevalt alahinnatud, kuigi tema mõju oli tegelikult tähelepanuväärne.³⁹ J. Kahki hinnangul ühiskondlike suhete areng, kus alates 17. sajandist hakkas kuningavõim sekkuma mõisa ja talurahva vahelistesse suhetesse, hoidiski 17.–19. sajandil Baltikumis ära talu ülemäärase nõrgenemise.⁴⁰ Juhan Kahk kirjeldas ühtlasi korduvalt talupoegade kokkupuuteid näljaga Liivi- ja Eestimaal 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi

³⁵ Hendrik Sepp. Zur Frage der Beschaffung von Arbeitskräften zur Zeit der Schollenpflichtigkeit. – Öpetatud Eesti Seltsi Toimetised, 30/2. kd. Tartu, 1938, 674.

³⁶ Nt Heinrich Bosse. Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561). Riga, 1933, 388.

³⁷ Juhan Kahk. Eestimaa 1816. aasta talurahvareformi ajaloolisest tagapõhjast. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 9, 1960, 30.

³⁸ Juhan Kahk. Murrangulised neljakümnendad. Tallinn, 1978, 71.

³⁹ Juhan Kahk. Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema “Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen”. Tallinn, 1999, 98.

⁴⁰ Juhan Kahk. Das Dreieck-System “Bauer-Gutsherr-Monarch” im 17.–19. Jh. im Baltikum im Lichte der Konfliktsituationen. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 45, 1996, 75–97.

esimesel poolel ja peatus mitmel korral selle perioodi talurahva näljaabi korralduslikul poolel, kuigi mitte kunagi eraldi teemapüstitusena.⁴¹

Küsimust, kuidas Liivi- ja Eestimaal riigi poolt talurahvale näljaabi korraldati 17.–19. sajandil, ongi senises historiograafias küllaltki vähe vaadatud. Ühtegi sellekohast eraldi põhjalikumat uurimust pole. Küll tuleb osutada, et vene ajalookirjanduses on Venemaa valitsuse poolt 18.–19. sajandil teostatud tootlustuspoliika ja näljaabi korraldusliku poole kohta normatiivses plaanis antud küllaltki põhjalikke ülevaateid, millest tähelepanuväärsemad ilmusid juba 19. sajandi lõpus.⁴² Põhiosas baseeruvad need küll “Полное собрание законов” köidetele, kuid tegemist on käesoleva uurimuse jaoks juba seetõttu oluliste käsitlustega, et vabastavad Liivi- ja Eestimaale kontsentreerudes vajadusest lähemalt tutvustada valitsusest lähtunud korralduste ülevenemaalist tausta.

Liivimaa osas on seni kõige üksikasjalikuma normatiivse ülevaate Vene riigivõimu tegevusest näljaabi korraldamisest andnud läti ajaloolane Juris Jenšs oma 1938. aastal ilmunud artiklis Liivimaa talupoegade peatoiduse küsimusest 18. sajandi algusest 19. sajandi teise veerandini.⁴³ Jenšs loetleb üles pärast Vene vallutust Liivimaad tabanud ikaldused ning kirjeldab riigipoolseid sellekohaseid samme. Seejuures asub Jenšs seisukohale, et kuna ikaldused ja nende tagajärjed ähvardasid riigi heaolu, vähendades elanikkonna arvu ning kutsudes esile stagnatsiooni põllumajanduses ja kaubanduses, siis riigivõim ei hoidnud kokku jõudu võitluses ikalduse tagajärgedega. Riigi rolli rõhutades nihkub Jenšs siiski esiplaanile normatiivne allikmaterjal, mille esitamisest kaugemale Jenšs kuigi palju ei lähegi. Riigi sammudena ikaldusaastatel talupoegade abistamise osas nimetab Jenšs valitsuse korraldusi mõisnikele ja kroonumõisate rentnikele, et need kannaksid hoolt oma talurahva eest, samuti andnud riik mõnedel aastatel piiratud ulatuses kroonutalupoegadele laene kroonumagasitest, vabastanud kroonumõisu rendimaksudest, piiranud viinaajamist või keelanud viljaekspordi. Lähemalt annab Jenšs ülevaate ka mõisnike varuvilja hoidmise kohustuse

⁴¹ J. Kahk. Eestimaal 1816; J. Kahk. Rahutused ja refordmid; J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad.

⁴² Н. Варадинова. История Министерства Внутренних Дел. Часть I–II. СПб., 1858–1859; Исторический обзор правительственных мероприятий по народному продовольствию в России. Часть I. Издание хозяйственного Департамента Министерства Внутренних Дел. С.–Петербург, 1892; Ф. И. Леонтович. Голодовки в России до конца прошлого века. – Северный вестник, 1892, nr 4, 33–63, nr 5, 41–60; Е. Картавцев. Наше законодательство о народном продовольствии. Исторический очерк. – Вестник Европы, 27 (1892), 1, 628–678; П. Безобразов. Неурожаи прошлого века. (По архивным материалам). – Наблюдатель, 1893, nr 7, 48–73, nr 8, 201–225; Nikolai Kablukow. Die russische Gesetzgebung betr. die Versorgung des Volkes bei Missernten. – Archiv für Soziale Gesetzgebung und Statistik, 4. Bd., 1891, 290–314; vt ka Richard G. Robbins (jr.). Famine in Russia 1891–1892. The imperial government responds to a crisis. New York, London, 1975, eriti ptk 2.

⁴³ Juris Jenšs. Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. g.s. un 19. g.s. sākumā. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2, 1938, 373–400.

kehtestamisest ja vallamagasi institutsioonist. Kokkuvõttes annab Jenšs küll küllaltki hea ülevaate selle perioodi Liivimaa kubermanguvalitsuse nälja-poliitikast normatiivsel tasandil, kuid arusaadavalt artikli maht on seadnud omad piirid. Viimasest tulenevalt pole mitte ainult suur hulk selle perioodi seadusakte jäänud tähelepanuta, vaid vähe on tähelepanu leidnud ka kohaliku aadli ja talurahva positsioon ning loetletud normatiivaktide tegelik ellurakendumine. Tegelikku kohta järeldeb Jenšs ainult 18. sajandi arvukate kubermanguvalitsuse korralduste põhjal, et Liivimaa mõisaomanikud ega rentnikud ilmselt ei täitnud oma kohustust talupoegade ees kehvadel aastatel.

Mõnevõrra pikemalt on peatunud mõisa ja riigi poolt pakutavatel kevadistel toetuslaenudel ja abivahenditel näljahädade korral ka J. Konks oma 1960. aastal ilmunud monograafias, mille näol oli tegemist tema doktoriväitekirjaga.⁴⁴ Mõisnike tegevusele läbinisti negatiivse lähenemisega seletab Konks mõisa-poolseid avansslaene kui midagi, mis mõisnikud olid äärmise häda sunnil kohustatud minimaalsel määral endast välja pigistama. Konksu paljude järeldestega võib tegelikult nõustuda. Ta rõhutab põhjendatult, et talupojad küll mõningal määral vilja mõisast said, kuid see oli võlg, mis tuli tagasi maksta ja mõnikord ka protsentidega. Samuti võib nõustuda Konksu hinnanguga, et “polnud haruldane, kui ühes või teises mõisas kõik või peaaegu kõik talupojad avanssi vajasisid, eriti ikaldusaastail”. Konks naeruvääristab mõisnikkonna juttu, mille järgi nad olla kohustatud talupoegi toitma. Tegelikult ju toitis talupoeg muidugi mõisnikku ja käsitledes 1808. aasta näljahäda Eestimaal, jõudis Konks kindla järeldesteni, et “talurahva nälgimises olid süüdi otseselt mõisnikud”.⁴⁵ Konks tõstab positiivselt üles riigivõimude vahelesegamise talupoegade peatoiduse muresse 18.–19. sajandil, kellela talupoegade olukord oleks võinud muutuda veelgi raskemaks. Samas Konks küll täpsustab, et “riigi keskvalduse aktiivsus talupoegade varustamisel viljaga tuli viimastele küll kasuks, kuid see polnud sõna tõsisel mõttes mõisnike abi. Talupoeg pidi kõik ise tasuma, selle järele valvas kogu feodaalideklassi võimuaparaat. Tsaarivalitsus ei võtnud midagi mõisnikult ega andnud midagi talupojale. Ta astus välja siis, kui siinse aadli piiramatu omakasutatus viis talupoja kui riigi tähtsaima tööjõu äärmise väljakurnamise ja näljani.” Sisuliselt võib selle seisukohaga nõustuda, kuid põhjendatud oleks lähemalt selgitada, milles ikkagi riigi vahelesegamine talupoegade peatoiduse muresse seisnes ja kui suurt survet tegelikult mõisnikele selles küsimuses avaldati.

Seega senises historiograafias esitatud pilt on jäänud küllaltki vastuoluliseks – ühelt poolt rõhutati, et mõisa ekspluateerimise tulemusena talurahvas sattus nälja kätte, teiselt poolt mõisnik hoopis kaitsnud neid nälja eest. Nõnda isegi J. Kahk jõudis sellise kaksipidise järeldesteni: “Teisest küljest võib öelda, et

⁴⁴ Jaan Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. (TRÜ Toimetised, vihik 96.) Tartu, 1960, 114, 270, 279–283.

⁴⁵ J. Konks. Eestimaa, 279–280.

mõisniku hinges elas üheaegselt hoolimatu oma talupoegi ekspluateeriv ettevõtja ja neid patriarhaalselt kohtlev mõisahärra”.⁴⁶ Ja oma viimaseks jäänud monograafias nägi Kahk juba vajadust rõhutada, et “kui me käsitleme lähemalt mõisnike rolli, siis peame me ennekõike mõistma, et nad Vene Balti provintssides mingil viisil pidevalt sellega ei tegelenud, et talurahva koormisi suurendada, vaid et neil olid ka kohustused talupoegade üle”.⁴⁷

Mati Laur ja Priit Pirsko on selle kohta viimati selgitanud, et isegi hoidudes hakkamast pärisorjuse apologeediks, tuleb siiski tunnistada, et pärisorjuslikul majandussüsteemil olid oma iseärasused, mis olid “talupoegadele kui mitte just lausa kasulikud, siis vähemalt nende harjumuspärasel eluviisi toetavad”. Viimane tulenes mõisnike eestkostekohustusest, millest tulenevalt eksisteerisid ka mõisnike kohustused, “ükskõik kui tühised need ka ei tunduks”, ning samas olid ka pärisorjaks peetavatel talupoegadel olemas õigused, mis kõik lubabki väita, et mõisniku ja talupoja suhted kujutasid tegelikult vastastikuste õiguste ja kohustuste süsteemi.⁴⁸

Nagu M. Laur ja P. Pirsko osutavad, et mõisnike eestkostekohustuse aspektid on senini ajaloolaste vaateväljast teenimatult kõrvale jäänud,⁴⁹ nõnda on ka juba varem Peter Kolchin ja Roger Bartlett väga õigesti juhtinud tähelepanu asjaolule, et senises historiograafias on peatähelepanu saanud pärisorjuse kriitikud, kui on käsitletud 18.–19. sajandil toimunud debatte talupoegade olukorra üle, kuid nende käigus pärisorjuse kaitseks esitatud seisukohad on jäänud suuresti tagaplaanile.⁵⁰ Isegi viimase aja kirjutistes, mis rõhutavad pärisorjuse ratsionaalseid või positiivseid aspekte, pole nende seisukohtade tõestusele palju tähelepanu pööratud või piisava kriitilisusega talupoegade tegelikku olukorda hinnatud. Allikate ja kaasaegse kirjanduse iseloomu tõttu on aga suur oht kalduda asju vaatama liigselt aadli vaatevinklist.

⁴⁶ J. Kahk. *Das Dreieck-System*, 94; J. Kahk. *Bauer und Baron*, 154.

⁴⁷ J. Kahk. *Bauer und Baron*, 144.

⁴⁸ Mati Laur, Priit Pirsko. Eestkostest vabanemine. Agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandil. – Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 10.) Tartu, 1998, 194–195; Mati Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu, 2000, 163–164.

⁴⁹ M. Laur, P. Pirsko. Eestkostest, 194.

⁵⁰ Peter Kolchin. In defense of servitude: American proslavery and Russian proserfdom arguments, 1760–1860. – *The American Historical Review*, 85, 1980, 809–810; Roger Bartlett. Defences of serfdom in eighteenth-century Russia. – *A window on Russia. Papers from the V international conference of the study group on eighteenth-century Russia*, Gargnano, 1994. Ed. by M. Di Salvo and L. Hughes. Roma, 1996, 67.

Probleemiasetus

Käesoleva uurimistöö peaesmärgiks on selgitada, milliseid abivahendeid nägi mõisnikkond ja milliseid riik ette talupoegade peatoiduse probleemi lahendamiseks ning milliseid abiallikaid ja võtteid tegelikult talupoegadel oli võimalik kasutada. Ehk laiemalt – milliseid väljavaateid pakkus varauusaegne pärisorjuslik ühiskond talupoegadele peatoiduse raskustega toimetulemiseks ja mis olid peamised arengusuundumused 17. sajandist kuni 19. sajandi alguseni. Käsitluse ajaraamideks ongi võetud periood, mil Liivi- ja Eestimaa ühiskondlike suhete arengus andsid tooni pärisorjus ja riigi formeerumine. Eesmärgiks ei ole niisiis selgitada talurahva peatoiduseprobleemide põhjuseid, vaid ühiskonna reaktsioone talupoegade nälgimise ohule ja näljahädadele.

Kuigi talurahva nälga ja näljahädasid on senises ajalookirjanduses väga sageli mainitud, siis konkreetset Liivi- või Eestimaa kontekstis on nälga ja näljahädasid omaette uuritud väga vähe. Sageli on leidnud mainimist talupojale kahju toonud ikaldusi, kuid süstemaatiliselt pole püütud selgitada, millist mõju ikkagi ikaldused talupoja majanduslikule ja sotsiaalsele elule avaldasid.⁵¹ On küll hästi teada, et mitu järjestikust ikaldusaastat viis talurahva näljahäta või näljapiirile, kuid suuresti selliseks üldiseks väiteks see ongi jäänud. Millal konkreetset ikkagi sellised järjestikused ikaldusaastad Liivi- ja Eestimaal tabasid? Kas näljahäda oli Liivi- ja Eestimaal sagedane nähtus? Tegelikult nii 17. kui 18. sajandi (rääkimata keskaja) näljakriiside kohta Liivi- ja Eestimaal on senisest historiograafiast leida praktiliselt ainult üksikuid või juhuslikke äramärkimisi ja ainult 17. sajandi lõpu Suure näljahäda kohta on ilmunud põhjalikum uurimus.⁵²

Siiski käesolevas uurimuses pole võetud eraldi eesmärgiks anda kronoloogilist ja üksikasjalikumat ülevaadet vaadeldavasse perioodi jäävate ikaldus- ja näljaaastate kohta, kuna see kalduks liialt kujutama endast eraldi põhjalikku uurimisteemat. Samas arusaadavalt talupoegade peatoiduse küsimust ei saa käsitleda ilma, et ei oleks silmas peetud, kas mingist sündmusest juttu tehes ei olnud selle taustaks vilja ikaldusaasta. Just suurematel ikaldusaastatel reeglina talupoegade toimetuleku probleemidega nii rüütelkonna kui riigi tasandil kõige enam tegeleti. Paljudel puhkudel oligi tegemist reaktsioonidega maad tabanud ikaldustele, mille arengusuundumused pakuvadki käesolevalt huvi. Ühtlasi on

⁵¹ Viimati on selle küsimuse uurimise olulisusele juhtinud tähelepanu ka: Kersti Lust. Taludest väljatõstmisest eestikeelse Liivimaa kroonukülas 19. sajandil. – Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost. T. Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 14(21).) Tartu, 2006, 265 (viide 41); vrd John Walter. The social economy of dearth in early modern England. – *Famine, disease and the social order in early modern society*. Ed. by J. Walter, R. Schofield. Cambridge, 1999, 77–79.

⁵² Otto Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. (Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised, IX.). Tartu, 1938.

töö esimeses peatükis püütud vaadata ka talupoegade esmaseid reaktsioone viljaikaldustele – milliseid ellujäämisstrateegiaid sellistel puhkudel toimetulekuks rakendati. Ilma kahtluseta laenamine oli talurahva üheks peamiseks võtteks, et eriti kevadeti tekkinud viljapuudusest üle saada. Seega tekivad küsimused, kas, kust, ja kuidas talupojad ikkagi krediiti said.

Käesolev uurimus pöörab peatähelepanu talupidamise näljaprobleemidele. Maata ja vähese maaga talurahvakihtide (saunikute, vabadike, sulaste, kerjaste) võitlusi toimetulekuraskustega on puudutatud ainult mõningate probleemide juures, kus need pakuvad abi üldise situatsiooni mõistmisel. See on tingitud ka asjaolust, et vabadike ja sulaste ülalpidamisprobleemid polnud nii teravalt ja otseselt riigi ja aadli poolt päevakorral kui seda oli just talupoegade (ehk taluperede) peatoiduse küsimus. Teiseks vabadike ja eriti sulaste toimetuleku selgitamine tähendaks ennekõike vaatamist, kuidas taluperemehed suutsid ja soovisid oma talu alla võetud sulastele ja vabadikele peatoidust pakkuda, mis aga oleks juba külasiseste suhetena eraldi uurimist nõudev teema. Muidugi võib nõustuda senises historiograafias sageli korratud selgitusega, et rasketel aegadel sattusid just viimatinimetatud kõige esimesena ja kõige suurema löögi alla.⁵³ Samuti kerjaste ja teiste külas elavate vaeste olukord ja nende ellujäämisstrateegiad kujutavad endast suuresti juba omaette teemat. Rääkimata näljaabi korraldamisest linnades, mida pole käesolevas töös praktiliselt üldse puudutatud, kuid mis vääriks vaieldamatult eraldi käsitlemist.

Kui analüüsida küsimust, kust lähtus ennekõike näljaabi talurahvale, kas mõisnike või riigi huvidest, siis töö esimeses pooles on vaatluse alla võetud pärisorjuse kaitseks esitatud seisukohad.

Nagu senisest historiograafiast nähtus, siis on korduvalt rõhutatud, et kui 19. sajandi alguses tuli talupoegade pärisorjusest vabastamine päevakorda, siis “mõisnikud muidugi ruttasid lahti saama ka seniseist kohustusist talupoegade vastu”. On välja toodud, et Balti aadli üks motivatsioon talupoegadele vabastusreformi koostamiseks oli see, et nad ise vabaneksid paljudest raskustest ja ebameeldivatest kohustustest, millest üks oli selgelt nälgivatele talupoegadele mõnikord seemnelaenu või muud toetust anda, “sest “vabal” talupojal poleks enam olnud mingit õigust neid feodaalsel tavaõigusel rajanevaid nõudmisi esitada”.⁵⁴ Juba 19. sajandi keskel kirjutas Vassili Blagoveštšenski oma “Der Ehste und sein Herr”-is, et 1816. aasta seadusega saavutas aadel lihtsalt õiguse oma talupoegadest enam üldse mitte hoolida, kuna vabanesid vastutusest pearaha

⁵³ Seda selgitas juba A. v. Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer, 134.

⁵⁴ Juhan Kahk. Eesti talurahva võitlus vabaduse eest. Talurahva vastuhakud ja rahutused aastail 1816–1828. Tallinn, 1962, 7–8; J. Kahk. Eestimaa 1816, 28–30; Eesti majandusajalugu. I. Toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, 373–374 (J. Vasar); August Traat. Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Diss. Tartu, 1955, 386; vt ka Maureen Maguire Bruns. Privilege and freedom: The emancipation debate in Livland, 1817–1819. – The Journal of Baltic Studies, 1998, 230; A. Wald. Die Bauernbefreiung, 800–804.

tasumise eest, kohustusest ikaldusaastail talupoegi toita ja õnnetusjuhtumel neid abistada.⁵⁵

Senises ajalookirjanduses on küll korduvalt viidatud, et mõisnikud vabastasid ennast 1816.–1819. aasta talurahvaseadustega eestkostekohustusest, kuid tegelikku praktikat, mida see eestkostekohustus pärisorjuse ajal siis tegelikult tähendas, pole allikate põhjal püütud selgitada. Millisest normatiivsest alusest lähtus 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadustes lahti öeldud talupoegade toetamise nõue? Teisalt, et teada saada, kas mõisnikkond pakkus mingeid peatoiduse garantiisid oma talupoegadele pärisorjuse ajal, siis selleks tuleb ühtlasi selgitada selle aja tegelikku praktikat – milles mõisnike talupoegade väidetav toetamine seisnes.

Pärisorjus kui koondtermin talupoegade mittevabaduse seisundile on kindlasti üks Eesti ajaloo võtmeterminitest. Siiski pole käesoleva uurimistöö eesmärgiks mitte niivõrd analüüsida, kas ja kuivõrd talupojad pärisorjuse tõttu sattusid toimetulekuraskustesse, vaid pigem selgitada pärisorjuse tingimustes talupoegadele jäänud võimalusi ära elada ja nälja eest end kaitsta. Seega mitte niivõrd pärisorjuse majanduslikke tagajärgi, vaid vaadata neid õiguslikke, majanduslikke ja sotsiaalseid institutsioone ja praktikaid, mis võimaldasid talupojal toime tulla varauusaegses pärisorjuslikus ühiskonnas. Milliseid võimalusi pakkus mõis üldse talupoegadele peatoidusekriiside või näljahädade korral? Mõisa-poolseid avansslaene on senises ajalookirjanduses küll mitmetel puhkudel mainitud, kuid neid on väga vähe vaadeldud lähemalt. Seda on raske põhjendada. 17.–19. sajandi allikmaterjal, mis kajastab talupoegade suhteid mõisaga näitab selgelt, et talupoegade kevadiste laenude näol pole tegemist mingisuguse kõrval- või väheolulise seigaga talupoja elus ja talu majandamises. Allikates leiavad suurt kajastust nii talupoegade kevadised mured krediidi hankimisel kui nende sügised probleemid, kuidas tehtud laene õiendada.

Kuna alama ühiskonnagrupi vaesus ja nälgimine sõltub suurel määral ka valitsevate ühiskonnagruppide sotsiaal-moraalsetest ja kultuurilistest hoiakutest⁵⁶, siis on oluline peatuda mõnevõrra pikemalt ka aadli positsiooni selgitamisel ja mõisnikkonna suhtumisel talupoegade toimetulekuraskustesse. Aadli ideoloogilised selgitused, miks talupoegi võib nii sageli näha nälga kannatamas, oli ju tegelikult samuti ennekõike reaktsioon ja enesekaitse valitsevale olukorrale, et kõigele vaatamata ikkagi õigustada olemasolevaid ühiskondlikke suhteid.

Käesoleva uurimistöö teise poole objektiks on aga varauusaegse riigi näljapoliitika ehk küsimus, milliseid samme riik astus, et maal näljahäda ära hoida või ohjeldada ning mil moel riigivalitsuse tegevus sellel suunal muutus

⁵⁵ Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland. Berlin, 1861, 29.

⁵⁶ Vt nt Hans Medick. "Hungerkrisen" in der historischen Forschung. Beispiele aus Mitteleuropa vom 17.–19. Jahrhundert. – Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium, 14, 1985, 102.

kahesaja aasta jooksul. Küsimus, kuidas riik on reageerinud ja püüdnud ennetada näljakriise, pole Euroopa ajalookirjanduses loomulikult midagi uut ja õieti võib seda lugeda juba ammuseks probleemiasetuseks.⁵⁷ Küll pole aga neid protsesse palju vaadatud pärisorjusliku ühiskonna kontekstis, nagu seda olid Liivi- ja Eestimaa kubermangud. Eriti huvipakkuvaks oleks just tähelepanu pöörata riigi suhtumisel aadlitalupoegade näljaprobleemidele ja nende ennetamisele, kuna pärisoriste talupoegade peatoiduse mured oleksid pidanud tegelikult olema üksnes mõisnikkonna eramure.

Käesoleva uurimistöö ülemiseks piiriks tõmmatud 1820. aastad ei ole põhjendatud mitte üksnes sellega, et pärisorjuse kaotamisega tekkis uus ühiskondlik raamistik talupoegade näljaabi küsimusele, vaid on otstarbekas ka kokkulangevast asjaolust, et 1822. ja 1834. aasta regulatiividega viidi Venemaal sisse mitu olulist muudatust Venemaa näljaabi organisatsioonis.⁵⁸ Nende ümberkorralduste lähem käsitlemine on seega jäänud juba käesoleva töö objektivist välja. Viimases, kuuendas peatükis on vaadeldud küll Liivi- ja Eestimaal näljaabiga seotud arengusuundumusi 1820.–1830. aastatel, kuid piiratud on peaaesjalikult üksnes 1816.–1819. aasta talurahvaseadustega sisse viidud oluliseimate muudatuste ja tagajärgede analüüsiga.

Kui erinevatel historiograafia etappidel on pööratud rohkem tähelepanu kas siis õiguslikule, majanduslikele, sotsiaalsetele või mentaalsetele agraarajaloo aspektidele, siis käesolevas uurimuses on püütud nii palju kui võimalik minna keskteed ja arvestada kõigi nende tahkudega. Siiski peatähelepanu on Liivi- ja Eestimaa sotsiaalõiguslikul arengul 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Läbi talupoegade näljaabi problemaatika vaatluse on püütud anda ühtlasi panus nii riigi moderniseerumisprotsesside, pärisorjuse olemuse, mõisa ja talupoegade vaheliste argisuhete, talupoegade olukorra ja näljahädade ajaloo selgitamisele.

Allikad

Käesoleva teema puhul kasutatavate allikate spekter on lai. Kindel koht on esmalt normatiivsel allikmaterjalil, seda eriti alates 18. sajandi teisest poolest. Peamiselt tuleb nimetada siin Liivi- ja Eestimaa kubermanguvalitsuste patente, korraldusi, resolutsioone ja muud kirjavahetust. Teisalt on suur tähtsus rüütelkondade arhiividel, mis kajastavad aadli positsioone ja arutelusid talupoegade peatoiduse teemadel. Sama tähtsad on kõikide nende institutsioonide arhiivid,

⁵⁷ Vt nt: John Walter. Subsistence strategies, social economy and the politics of subsistence in early modern England. – Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present. Ed. by A. Häkkinen. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 59.

⁵⁸ Vt E. Картавцев. Наше законодательство, 659–669; R. G. Robbins (jr.). Famine, 18–20.

mis talupoegadele näljaabi vahendasid. Alates 18. sajandi teisest poolest tuleb paralleelselt jälgida ka aktiveerunud publitsistikat.

Kuna aga töö peamine huvi saab olema tegeliku praktika väljaselgitamine, siis selles osas on allikate valik vägagi mitmekesine. 17.–18. sajandi osas tuleb ennekõike nimetada mõisate säilinud arhiive (majanduslikud aruanded, vaku-raamatud jne) ning revisjonide materjale. Olulise allikaliigi moodustavad mõisates peetud nn talupoegade võlaraamatud ehk -registrid, mille arv on tähelepanuväärne, kuid senistes ajaloouurimustes on nende analüüsiga tegeletud väga vähe. Samuti on huvipakkuvad mõisate rendilepingud ja hiljem mõnedes mõisates kehtestatud eraõigusaktid.

Kuigi käesoleva uurimuse peatähelepanu keskendub talupidamise toimetulekuprobleemide analüüsimisele, siis paraku tuleb seda teha mitte otseste, vaid peaaegselt ainult kaudsete allikate läbi. Kogu vaadeldaval perioodil ei pidanud talupojad ise kirjalikku arvet oma talu majandamise, tulude ega kulude kohta. Üksnes talupoegade palve- ja kaebekirjad ning nende kohtulikud küsitlused lubavad saada mõningaid talupoegade endi seisukohti oma majandusliku olukorra kohta. Eriti 17. sajandi kahest viimasest aastakümnest on selles osas talupoegade endi ütlusi kajastava materjali hulk juba rohkelt üksiknäiteid või mikroajaloolisi ekskursse pakkuv, mis hõlbustab oluliselt talupoegade toimetuleku küsimusi valgustada. Need aspektid jääksid üksnes mõisnike peetud allikates kättesaamatuks. Nõnda talupoegade kaebused, mis on laekunud ametivõimudele eraldi kirjadena või on säilinud mitmesugustes kubermanguvalitsuse ja kohtute materjalides, on väga väärtuslikuks allikaks talupoegade toimetuleku probleemide valgustamisel.

Siiski, just sobivate allikate nappus kujuneb põhiprobleemiks, kui püüda vastata küsimusele, kui suur osa talurahvast elas reaalselt allpool toimetuleku- piiri ja vajas näljaabi ning kuivõrd selliste talupoegade osakaal kasvas või kahanes 17.–19. sajandi jooksul. Seetõttu on käesolevas uurimuses teadlikult püütud hoiduda nii ambitsioonikate küsimuste püstitamisest. Talupoegade tegeliku toimetuleku hindamiseks oleks vaja otsesid statistilisi andmeid talu sissetulekute ja kulutuste kohta, kuid selliseid kvantitatiivseid andmeid peegeldavaid allikaid pole isegi 19. sajandi esimesest poolest, rääkimata 17. sajandist. Probleemiks on ju see, et vaadeldaval perioodil talupojad ise ega mõis ei pidanud mingisugust arvepidamist talude majandusliku bilansi kohta. Igasugune katse aga kaudsete andmete põhjal hinnata talupoegade eelarvet tähendaks ainult hüpoteetilisi oletusi või kunstliku keskmise konstrueerimist. Heaks näiteks on Eestimaal 19. sajandi alguses riiklikul tasandil toimunud debatt, kui püüti hakata välja rehkendama kuue-päevatalu sissetulekuid ja väljaminekuid.⁵⁹ Kuigi talupojad elasid samas kõrval, ei suutnud rüütelkond ega riigiesindajad

⁵⁹ Sellest debatist ja korduvalt ümber tehtud arvutustest on andnud hea ülevaate: Axel v. Gernet. *Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland*. Reval, 1901, 118–144.

kuidagi ühese väljaarvutuseni jõuda, kas ettenähtud ressursside juures kuuepäeva talu teenis kasumit või langes pidevalt tugevalt miinustesse.

Just talupere väljaminekute kohta puuduvad praktiliselt igasugused täpsemad arvud, kui sissetulekuid saaks tõesti veel kaudselt külvihulga, tööjõu ja loomade arvu põhjal hinnata, mille kohta on säilinud adramaarevisjonide ja vakuraamatute näol andmeid alates 16. sajandi lõpust. Tegelik talupoegade igaaastane reaalne sissetulek jääks muidugi ka nende andmete põhjal teadmata, kuid veel suurem teadmatus valitseb talupoegade kulude kohta, mille arvutamiseks pole ühtegi sobivat allikaliiki. Tegelikult on raske leida isegi üksiknäiteid selle kohta, millised väljaminekud ühel talul ühe aasta jooksul reaalselt olid ehk kuidas ta toodang jagunes.⁶⁰ Üksnes mõisa-, riigi-, kiriku- jm reguleeritud andamiteks minev taluprodukt on täpsemalt fikseeritav, kuid talupere toiduks kuluvad vahendid oleksid koheselt juba ainult hüpoteetilised. Samamoodi olid väga individuaalset laadi kõik ülejäänud väljaminekud, millena 18. sajandi lõpus W. C. Friebe loetleb toetuslaenuvõlad, kõrtsmikule kogu aasta jooksul tehtud laenud, võlgade kasviku, oma loomade sööt.⁶¹ Nendele aga lisandusid ilmselt kulutused hädavajalikele ostudele, nagu sool, loomad, raud põllutööriistad.⁶² Samuti väljaminekud kogukondlikele läbikäimistele (nt külaliste ja teeliste kostitamine, omavahelised abistamised, peod jne), linnaskäikudele, tasud sulastele ja külakäsitöölisele, õnnetuste kahjudeks, sõjaväe majutamine jms.

Loomulikult on senises agraarajalookirjanduses talupoegade eelarvet püütud konstrueerida.⁶³ Selle tulemuseks on aga ainult fiktiivse talupidamise ettekujutamine, mille puhul võetakse arvesse ainult kõige põhilisemad tegurid, nagu keskmise talu suurus, keskmine talupõldude viljakus, keskmise talupere suurus, nende keskmine toiduvajadus, mingi ajahetke ordinaarsed andamid ja maksud

⁶⁰ Vt sama probleemi kohta Brandenburg talupoegade osas: William W. Hagen. *Ordinary Prussians: Brandenburg junkers and villagers, 1500–1840*. Cambridge, 2002, 185.

⁶¹ [Wilhelm Christian Friebe]. *Erster Anfang zur Cultur der liefländischen Bauern*. – *Der nordischen Miscellaneen*, 18./19. Stück. Riga, 1789, 531; vrd [Peter Friedrich Körber]. *Ueber die jährliche Hungersnoth der lief- und ehstländischen Bauern*. – *Der nordischen Miscellaneen*, 8. Stück. Riga, 1784, 84.

⁶² Vrd Harry Kitsikopoulos. *Standards of living and capital formation in pre-plague England: a peasant budget model*. – *Economic History Review*, 53, 2000, 244–247.

⁶³ Vt nt Enn Tarvel. *Adrama. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil*. Tallinn, 1972, 47–48; Ilo Sildmäe. *Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil*. (Tartu Ülikooli Toimetised, vihik 122.) Tartu, 1962, 260–265; Юхан Кахк, Херберт Лиги. *Об экономическом потенциале крестьянского двора в Эстонии в начале XIX века*. Таллин, 1975; vrd H. Kitsikopoulos. *Standards of living*, 237–261; Piotr Guzowski. *A changing economy: models of peasant budgets in fifteenth- and sixteenth-century Poland*. – *Continuity and Change*, 20, 2005, 9–25.

riigile, kirikule ja härrale. Tegemist on kahtlemata teadlikult lihtsustatud mudeliga, kus pole arvestatud regionaalsete maa kvaliteedi, kliima, linnastumise, feodaalrendi erinevustega ega erakorraliste teguritega. Paraku sellise kunstliku keskmise hinnanguga talupoja eelarvele ei saaks ikkagi vastata küsimusele, kui suur osa talupoegi protsentuaalselt elas toimetulekupiiril või vajas abi. Samuti on ikkagi väga probleemne hinnata kõiki talupoja väljaminekuid, mis ei olnud ju reaalsuses ainult keskmine viljatarbimine toiduks.

Tegelikult juba Ükskülli-Kirchholmi pastori Ch. W. Brockhuseni 19. sajandi algusest pärineva kirjelduse kohaselt polegi võimalik talupoegade bilansi kohta täpsemat aimu saada. Brockhusen kirjutab, et tavaliselt võtab talupoeg oma vilja ilma täpsema mõõduta oma rehealusest ja samamoodi mõõtmata ja arvet pidamata annab ta seda välja. Suuremalt jaolt ta ei tea ise täpsemalt, kui suur tema viljasaak oli ja kui palju aasta jooksul tema majapidamine kulutab.⁶⁴ J. G. Eisen aga märkis, et talupoeg tavatseb ainult irvitavalt naerda, kui tema käest küsitakse, kui palju vilja ja heina ta lõikas.⁶⁵ Loomulikult Eisen ja Brockhusen avaldavad oma seisukohti selleaegsest üldisest arusaamast tulenevalt, et talupoeg on hooletu, lohakas ja juhm.

Kuigi talupoegadel puudus ju tõesti mõisaraamatupidamisega sarnanev kirjalik täpne arvepidamine oma sissetulekute ja väljaminekute üle, tuleb tõsiselt kahelda väidetes, et talupojad ei teadnud oma viljasaagi suurust, oma seemnevilja vajadust, oma majapidamise kulu või oma viljavarude hetkeseisu. Samuti on raskesti usutav, et talupoeg ei mõõtnud ise kodus üle seda vilja, mis ta andamite ja võlgade katteks mõisa viis, kus see mõõdeti muidugi mõisa poolt uuesti üle. Talupojad on kaevanud just vastupidi, et mõisast saadud toetuslaen on "koju tulles ja seda üle mõõtes" osutunud väiksemaks kui seda lubati.⁶⁶ Ning ennekõike pole mingisugust kahtlust selles, et talupojad oskasid arvutada nii lihtarvudes kui ka kehtivates kaalu ja mõõdu määrades.⁶⁷ Kuidas leida nendele väidetele tõestust? Ennekõike muidugi andmetest, kus talupoeg on andnud

⁶⁴ Christian Wilhelm Brockhusen. Beantwortung der Frage: Wie kann der Zustand des hiesigen Landmannes in ökonomischer und moralischer Hinsicht verbessert werden, und welche Mittel wären hierzu am zweckmäßigsten anzuwenden? – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefeland betreffend. 5. Bd., 1808, 148.

⁶⁵ J. G. Eisen. Ausgewählte Schriften, 153.

⁶⁶ Vt nt EAA 862–1–3057, l. 20p (Viru-Järva vasallikohtu inkvisitsiooniprotokoll, 15.03.1809).

⁶⁷ Vrd Sheilagh Ogilvie. The economic world of the Bohemian serf: economic concepts, preferences, and constraints on the estate of Friedland, 1583–1692. – Economic History Review, 54, 2001, 440; Hartmut Harnisch. Questions of the mentality and economic circumstances of the peasants living on East Elbian estates in the final decades before the agrarian reforms. – Marxist historiography in transformation. East German social history in the 1980s. Ed. by G. Iggers. New York, Oxford, 1991, 134.

ütlusi oma põldude saagikuse, mõisakoormiste või viljavarude kohta.⁶⁸ Veel selgemalt tuleb see välja aga juba hilisemast talupoegade endi koostatud materjalidest, eriti 1820. aastate kogukonnakohtute materjalidest, mis oleks siis ainult kuni parkümmend aastat pärast Brockhuseni sellekohaseid väiteid.

1820. aastatel Saaremaa kogukonnakohtute poolt Saaremaa talurahvapangale saadetud taotluspalvetes on talupojad korduvalt teatanud oma saagi suurust selle järgi, mitu seemet saadi või on loota. Nii teatas 1823. aastal Kellamäe kogukond kihelkonnakohtule, et Irase küla peremehed on “egga üks mullo siggisi 7½ wakka Rukkisi mahha külwan ning se aasta mitte ennam ki 20 wakka, moenni 21 wakka jelle sanud.”⁶⁹ Kõige sagedamini ongi üles antud, kui mitu wakka ja külimittu on keegi talupoeg “maha teinud” ja kui mitmekordne on seejärel saak olnud. Või siis, kui mitme vakamaa põllult oldi vakkasid saadud.⁷⁰ Et talupojad teadsid oma viljasalve hetkeseisu, tuleb aga jällegi välja näiteks nende tunnistustest tulekahjude kohta. Märtsis 1825 loetles Laadjala valla vabadik Nurga Rein oma tulle jäänud varana üles 4 wakka ja 3 külimittu rukkeid ja sama palju otra, 6 wakka kartuleid, 2 külimittu soola ning 3 kirstu muu varaga.⁷¹

Milliste normide järgi arvutas aga talupoeg oma pere ja loomade ühe talveperioodi tarbimisvajadust, selle kohta puuduvad konkreetsed andmed. 1804. aastal kirjutas G. Fr. v. Fircks Kuramaa kohta, et kui talupoeg satub teda tabanud viljaikalduse tõttu hätta, siis kohe sügisel tema selle aasta saak hinnatakse, millest arvatakse kohe maha külviseeme ning siis arvutatakse vastavalt talupere suurusele 1–1,5 wakka nädala kohta tema tarbimisvajadus, et teada, kuhu maani ta sellest viljast peaks toime tulema ja mis ajast peab mõis hakkama teda leiva-

⁶⁸ Nt 17. saj. kaebekirjades on talupojad sageli andnud väga täpseid andmeid viljakoguste kohta kõikvõimalikes seostes, vt nt EAA 2062–3–61, l. 14–15 (Uttan Matzi kaebekiri Liivimaa kindralkubernerile, 15.11.1691); EAA 278–1–XVI–39i, l. 191–192 (Gravamina der Lindenhoffschen Bauren, 14.03.1693). – Talupoegadelt on küsitud ja nad on andmeid andnud ka mõisapõldude saagikuste kohta, vt TRÜ KHO, f. 152, s. 131, l. 14, 59 (A. Soomi arhiiv).

⁶⁹ EAA 960–1–27, l. 179 (Kellamäe kogukonnakohus kihelkonnakohtule, 1.09.1823).

⁷⁰ “5 wakka rukkid mahhateind, ja ei olle ennam lota, kui üks willi peäle semet”, “kui poolkolmat wilja peäle semet”, “ruggi põld ka ukka lain kolme wakama peald on kolm waka saan” (EAA 960–1–27, l. 124 (Tiirimetsa kogukonnakohus Saaremaa 4. kihelkonnakohtule, 29.07.1823); EAA 950–1–460, l. 3–4p (Võru sillakohtu adjunkti teade Võru sillakohtule, 11.08.1826); EAA 960–1–29, l. 48 (Koigi kogukonnakohus Saaremaa 1. kihelkonnakohtule, 14.02.1825)).

⁷¹ EAA 960–1–29, l. 63 (Laadjala vallakohus Saaremaa 2. kihelkonnakohtule, 3.03.1825). – Või nt Randvere vallas Sauvere külas on täpsete arvudena antud 23. juunil 1825 aset leidnud tuleõnnetuse kahjudena üles 20 wakka rukist ja otra, 5 wakka nisu, 4 wakka linnaseid, 2 wakka rukkijahu, 1 vakk tangu, 3 külimittu nisujahu, 4 külimittu herneid: (samas, l. 183; vt ka sarnaseid loetelusid l. 65, 66).

viljaga toetama.⁷² Kas selliste määrade järgi pidasid arvestust ka talupojad ise, pole teada.⁷³

Kuna uurimistöö eesmärgiks on vaadata just neid institutsioone ja vahendeid, kust talupojad häda korral abi said, siis isegi puuduva talupoegade-poolse allikmaterjali näol, kajastuvad talupoegade palved ja neile eraldatud krediit või otsesed abivahendid nendest aruannetest, kust seda talupoegadele võimaldati. Ennekõike on oluline muidugi mõisate majandusdokumendid, kus talupoegadele antud toetuslaenude üle on peetud küllaltki hoolsat arvet.

Mida enam hakkasid talupoegade ülalpidamise probleemide vastu huvi tundma riiklikud instantsid, eriti alates 18. sajandi teisest poolest, seda enam kasvab ka nende allikate arv, kus talupoegadelt on otseselt küsitud nende toimetulekuraskuste kohta või kus mõisad annavad pikemaid selgitusi oma tegevusest talupoegade abistamisel. Väga väärtuslikke kirjeldusi mõisate toetuslaenude andmise praktika kohta pakuvad 18. sajandi lõpust ja 19. sajandi algusest pärit kohtulikud juurdlusmaterjalid, mis teostati kaebuste ja teadete peale, et kuskil vallas talupojad kannatavad nälga või mõisnikud pole täitnud oma kohustusi talurahva ülalpidamisel. Sama huvipakkuvad on nende aluseks olnud kaebused ja ka teated ise. Kohtute materjalidest pakuvadki kõige enam huvi just adra- ja sillakohtute kirjavahetused, kelle ülesanne oli nende küsimustega tegeleda.

19. sajandi alguses mõisates kohapeal valitsevaid talupoegade toimetulekuloolusid valgustavad hästi Liivimaa pastorite kirjad Riias tegutsenud arst dr Otto Huhnile (1764–1832).⁷⁴ O. Huhn tundis kõige enam huvi küll arstiabi olukorra kohta Liivimaal, kuid sellega seotult ka talupoegade üldisema olukorra kohta. Huhn saatis kõigile Liivimaa kihelkonnapastoritele küsimustikke mitmel korral, mille vastustest on säilinud Huhni enda tehtud kokkuvõtted 1802. aastast⁷⁵ ja 1821.–1822. aastast⁷⁶.

⁷² Georg Friedrich v. Fircks. Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten. Leipzig, 1804, 205–206.

⁷³ Vt aga Aliise Moora. Eesti talurahva vanem toit. II osa: joogid, leib ja leivakõrvane. Tallinn, 1991, 186.

⁷⁴ O. Huhni kogu asub Läti Riiklikus Ajalooarhiivis, f. 6810. Selle kohta vt: Ferdinand Linnus. Ühest unustatud Balti uurijast. Dr. med. Otto v. Huhn ja tema kogud. – Ajalooline Ajakiri, 1939, nr 2, 147–153.

⁷⁵ Otto Huhn. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802 (LVVA 6810–1–50).

⁷⁶ Otto Huhn. Topographisch-statistische Beiträge der deutsch-russische Ostsee-Provinzen in 70 Baenden. 1. Bd. Riga, 1823 (LVVA 6810–1–12); Otto Huhn. Topographisch-Statistische Beiträge der Kirchspiele des Wendenschen Kreises im Gouvernement Liefland. IV Bd., 1. Abtheilung. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–16); Otto Huhn. Topographisch-Statistische Beiträge Livlands, 5. Bd., 2. Abteilung, welcher den Wenden-Walckschen Kreis enthaelt. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–17); Otto Huhn. Topographisch-Statistische Beiträge des Doerpatschen Kreisen. Erste Abtheilung

Huvipakkuvaks täiendavaks allikmaterjaliks on alates 1823. aastast Saaremaa kihelkonnakohtutele laekuma hakanud Saaremaa kogukonnakohtute taotlused abisaamiseks Saaremaa talurahvapangast. Kui pärisorjuse ajal oli mõis see, kes taotles riiklikelt instantsidelt oma talupoegade toetuseks lisavahendeid, siis pärisorjuse kaotamisega said selles osas subjektiks ka kogukonna- ehk valla-kohtud. Nii ongi pärast Saaremaa talurahvapanga asutamist hakanud kihelkonnakohtutele, kes pidid talupoegade taotluste põhjendatust kinnitama, laekuma arvukalt eestikeelseid palvekirju, kus talupojad on ise avaldanud mõtteid toimetulekuraskustest ja -probleemidest ja andnud ülevaateid vallas asetleidnud õnnetustest ja tagasilöökidest.⁷⁷

(LVVA 6810–1–18); Otto Huhn. Topographisch-statistische Beiträe Livlands. 7. Bd., welcher den Doerpt Werroschen Kreis enthält. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–19); Otto Huhn. Topographisch-statistisch Beiträe Livlands, 8. Bd, 1. Abtheilung, welcher der Pernauschen Kreises enthaelt. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–20); Otto Huhn. Topographisch-Statistische Beiträe Livlands, 9. Bd., 2. Abtheilung, welche den Pernau-Fellinschen Kreis enthalten. Riga 1821 (LVVA 6810–1–21).

⁷⁷ Antud uurimuse ajalisi raame silmas pidades pakuvad huvi just sissetulnud kirjade esimeste aastate köited 1823–1825: EAA 960–1–27, –28 ja –29.

I. TALUPOEGADE TOIMETULEKU VÄLJAVAATED

I.1. Näljahädad

Erinevalt Lääne-Euroopa ajalookirjutusest on Liivi- ja Eestimaa osas 17.–19. sajandi näljahädasid käsitletud väga vähe. Kõige enam on Liivi- ja Eestimaa näljahädadele pööranud teiste teemade raames tähelepanu J. Kahk.¹ S. Vahtre on küll 18.–19. sajandi osas kirjeldanud ilmastikuolusid Eestis ja nende mõju põllumajandusele, kuid eraldi üksikasjalikumad tähelepanu näljaaastatele või näljahädadele ta ei pööra. Koos erakordsete ilmastikunähtustega ning keskmiste ja heade viljasaagiaastatega on Vahtre küll püüdnud allikates ettetulevaid teated ja andmeid näljahädade kohta fikseerida.² 18. sajandi ikaldusi on puudutanud ka I. Sildmäe, kuid tema järeldustega ei saa täielikult nõustuda. Nimelt Sildmäe püüab tõestada, et Eestimaa talupoegade olukord 18. sajandi esimesel poolel läinud mõningal määral paremaks võrreldes 17. sajandiga, mille tõestuseks ta toobki asjaolu, et hoolimata mitmetest ikaldustest, mis tabanud põllumajandust 18. sajandi esimesel kolmel veerandil, “ei põhjustanud need kunagi suurt näljahäda ega elanikkonna massilist hukkumist”. Seda erinevalt 17. sajandist, millal näljahädad tabasid Eestit korduvalt. Sellest Sildmäe järeldab: “talupoja majandus oli muutunud mõnevõrra stabiilsemaks – ikalduste vastu kindlamaks”.³ Tegelikult pole mingisugust alust väita, et Eesti- või Liivimaal oleksid talupojad olnud 18. sajandi esimesel poolel näljahädade eest kaitstumad kui 17. sajandil.

Kas ja kuivõrd esines siis nälga ja näljahädasid üldse Liivi- ja Eestimaal vaadeldaval perioodil?

Allikate üldpildi järgi jääb selge mulje, et kuni 19. sajandi teise pooleni oli oht viljaikalduse ja sellele järgneda võivate toimetulekuraskuste ees igaaastane talurahva risk ja mure. Näiteks Soomes on kokkuvõtvalt loendatud, et 17. sajandil iga teine aasta tõi endaga kaasa kehva saagi või ikalduse. Ehk teiste sõnadega – vähemalt iga kolmas aasta oli ikaldusaasta, kuid see ei tähendanud,

¹ Juhan Kahk. Eestimaa 1816. aasta talurahvareformi ajaloolisest tagapõhjast. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 9, 1960, 3–31; Juhan Kahk. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn, 1961; Juhan Kahk. Murrangulised neljakümned. Tallinn, 1978.

² Sulev Vahtre. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. a) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. – Eesti NSV ajaloo küsimusi, VI. (TRÜ Toimetised, vihik 258.) Tartu, 1970, 43–159.

³ Ilo Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil. (TRÜ Toimetised, vihik 122.) Tartu, 1962, 91, 258.

et ülejäänud kahel aastal oli saak tingimata hea.⁴ Igatahes allikatest nähtuvad väga sagedased maad tabanud peatoidusekriisid võivad viia tõesti mõttekäiguni, et viljaikaldus polnud eelindustriaalses põllumajandusühiskonnas mingi erakordne sündmus, mis tõi ootamatu tagasilöögi muidu normaalselt arenevas põllupidamises, vaid et ikaldused ja viljapuudus olid rutiinne osa tollases põllumajanduses ja ühiskondlik-majanduslikes suhetes.⁵

Seega pole kahtlust, et ilm mängis talupoegade elus ja toimetulekus väga olulist tähtsust. Parafraseerides J. Kahki⁶, siis ühelt poolt olid ilmastikuolud konstantne faktor talupoja igapäeva toimetustes, teisalt aga oli ilm kõike muud kui midagi kindlat või etteennustatavat. Just suutmatus järgmise põlluhooaja ilma ette ennustada tegi talupoegkonna ebakindlamaks tuleviku suhtes ja oli heaks lähtekohaks ebausule, ennetele või ka jumalavagadusele. Ilm määras, kas talupoeg luges aastat “heaks” või “halvaks”.

Talupoegade hetkeline majanduslik olukord oli küllaltki tihedalt seotud põllusaagikusega. Talupoegade suutmatus tulla oma peatoidusega välja olid kõige vahetumalt põhjustatud just väiksematest või suurematest ikaldustest, mis eriti mitme järjestikuse aasta kordumisel võisid viia tõsise näljani. Siiski näljahädad olid pigem üksikuteks eranditeks ja ikalduste peamiseks tulemusteks oli suur tagasilöökk talumajandamises. Igasugune vilja ikaldumine tähendas alati talupoja sissetuleku kadu. Viljaikalduse korral polnud lootust tõusta paremale järjele, tasuda oma võlgu või saada jalgu alla. Enamasti talu võlakoores nii maksuvõlgade kui leiva- ja seemnevilja laenude näol kasvas. Majanduslikult juba allakäigu teel olnud taluperele lisas viljaikaldus aga hoogu juurde. Kõige tõsisem hoop tabas ikalduste korral maata ja väheste maaga talurahvakihte, kel tekkisid raskused leida teenistust ja ülalpidamist. Ilmselt mõjutasid ikaldused ka demograafilisi protsesse. Ikaldusaasta sügisel abiellumiste arv kahanes ja talve jooksul võis kasvada surmajuhtude arv, seda ennekõike nõrgemast vastupanust haigustele. Siiski suurem otsene nälgasuremine saatis küll ilmselt ainult suuremaid näljaaastaid. Tähtsusetu polnud nähtavasti ka järjekordse ikalduse kahjude nägemisega kaasnenud depressioon. Eriti, kui talupoeg oli sattunud juba suurematesse võlgadesse, lootis ta seda enam järgmise aasta heale saagiaastale, ja seda suurem oli majanduslik ja emotsionaalne tagasilöökk, kui vili taas ikaldus.

Viljaikaldust oli enamasti võimalik ennustada juba juunis või juuli alguses.⁷ Kui talupoeg apelleeris mõisniku juures või mõisnik apelleeris riigi ees teda

⁴ Antti Kujala. The crown, the nobility and the peasants 1630–1713. Tax, rent and relations of power. (Studia Historica, 69.) Helsinki, 2003, 39.

⁵ Vrd Robert A. Dodgshon. Coping with risk: Subsistence crises in the Scottish highlands and islands, 1600–1800. – Rural History, 15, 2004, 1–2.

⁶ Juhan Kahk. The “peasant household-and-manor” system in the transition period from feudalism to capitalism. – The feudal peasant in the eastern and northern Europe. Collected papers. Ed. by J. Kahk and E. Tarvel. Tallinn, 1983, 76.

⁷ 1818. a manitseski J. W. L. Luce talurahvast astuma juba varakult samme nälja ärahoidmiseks: *Eks meie sagedaste jubba sui aial woime ärra teäda, kui meile wägga*

tabanud viljaikaldusele, siis pidi see saama muidugi kindlaks tehtud. Üldine reegel oli, et ikalduse ulatus peab olema ametlikult hinnatud enne lõikust. See reegel kehtis ennekõike kroonumõisate kohta, kes taotlesid ikalduse tõttu rendimaksimisel kergendust või muud kroonu-poolset vastutulekut.⁸ Kui näiteks 1787. aasta veebruaris püüdis Rõa kroonumõisa rentnik vabandada oma suutmatust talupoegi toetuslaenudega abistada, kuna mõisapõllud polnud eelmisel aastal midagi andnud, siis vastas sellele Eestimaa kroonupalat, et “seda ei saa siiski ikaldusena käsitada, kuna ta on jätnud selle õigeaegselt üles andmata”.⁹ 18. sajandil ja 19. sajandi alguses kuulus mõisate poolt üles antud ikalduskahjude kohta tunnistuskirja väljastamine iga maakonna kreisikomissari ametikohustuste hulka.

Et ka talupojad pidid oma ikalduste kohta tõendeid esitama, see selgub mitmelt poolt, kuigi otseselt ühtegi normatiivset korraldust selle kohta vaadeldavast perioodist pole. 1804. aastal kirjutas aga G. Fr. v. Fircks Kuramaal valitseva “üldise tava” kohta, et kui talupojal vili ikaldub, siis võib ta nõuda oma saagi hindamist, mida pidid läbi viima kaks kogenud taluperemeest.¹⁰ Juba 1696. aastast pärit ennekõike mõisavalitsejatele suunatud käsiraamat “Der getreue Amt-Mann”, mis üldiselt kajastab küllaltki täpselt kohalikku olukorda Liivimaal, juhendab, et äikesetormi läbi talupoja viljale tekitatud kahju peab olema tõendatud nii mõisavalitseja, pastori kui kõigi teiste talupoegade poolt.¹¹ 1820. aastate allikmaterjal aga näitab, et esialgse kinnituse ja ülevaatus talupoegade ikalduskahjustest on teinud vallakohtud, kes on seejärel sellest edasi teatanud või siis palunud kihelkonnakohut, “et Kohto polest saaks Willi põllo peäl järrele wadetud”.¹² Kui talupoeg apelleeris ikalduskahjustele, siis oluliseks momendiks on olnud just see, et talupoja kehv saak pidi olema põhjustatud temast sõltumatutest asjaoludest (nt ilmast või loodusõnnetusest) ega mitte ta enese lohakuse tõttu.¹³

nap leikus ja leiwa puutmist karta on: [J. W. L. Luce.] Nou ja abbi kui waesus ja nälg käe on. Tallinnas, 1818, 12.

⁸ Vt nt LVVA 2715–1–188, l. 1–1p (Liivimaa peaökonoomiadiraktor W. G. Völckersahmi memorial, 30.11.1732); EAA 3–1–238, l. 400–401 (Viru adrakohtuniku aruanne Eestimaa kubermanguvalitsusele, 23.09.1779).

⁹ EAA 30–1–6846, l. 5–6p (Eestimaa kroonupalati kommunikaat Tallinna asehaldusvalitsusele, 16.03.1787).

¹⁰ Georg Friedrich v. Fircks. Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten. Leipzig, 1804, 205–206.

¹¹ Der getreue Amt-Mann, oder Unterricht Eines guten Hauß-Halters. Riga, 1696, 25–26.

¹² Nt EAA 960–1–29, l. 185 (Tahula vallakohus Saaremaa 2. kihelkonnakohtule, 7.08.1825); samas, l. 94 (Paju vallakohus Saaremaa kihelkonnakohtule, 23.05.1825).

¹³ Vt nt Gesetz-Sammlung für das Jahr 1819. Auf Allerhöchsten Befehl von der Reichs-Gesetzcommission herausgegeben. Erstes Buch, Zweite Abtheilung, Monat März, enthaltend die Liefländische Bauer-Verordnung. St. Peterburg, 1820, 235 (§514, p. 14).

Kui palju pidi saak kehvem olema, et seda nimetati ikalduseks? See on aja jooksul ilmselt muutunud, vastavalt agrotehnilistele saavutustele. S. Vahtre andmetel halb saak tähendanud keskmiselt 3–4 seemet.¹⁴ Ja 18.–19. sajandi osas näib see nii ka tõesti olevat. Vana-Põltsamaa 18. sajandi lõpu rendilepingus on määratletud viljaikaldus, kui rentnik ei lõika neljandat viljapead.¹⁵ Samamoodi kuulutab ka 1823. aastal Kellamäe kogukonnakohus: “Jubba nelja kordne Seeme annab Tallomehhel uks waenne Ello”.¹⁶ Samuti Saaremaa maaregulatsioonikomisjonile 1766. aastal antud instruksiooni järgi kõrgeima järgu põllumaa pidi keskmiselt peale külvi andma 6 seemet ja kõige kehvem põllumaa 3 seemet, mida ei tulnud aga üldse põllumaana arvestada.¹⁷ Samad normid kehtestati ka 19. sajandi alguses nii Liivi- kui Eestimaal ja vaid Kuramaal kategoriseeriti samal ajal kõrgeima klassi põllumaaks 7 seemet ja 3,5 seemet loeti juba 5. klassi maaks. Nõnda pidi nende arusaamade järgi keskmise headusega põld andma 5,5 seemet ehk 4,5 seemet peale külvi.¹⁸

Seega, kui 19. sajandi alguses peeti kahte seemet juba sisuliselt “täielikuks ikalduseks”,¹⁹ siis pidi olema 18.–19. sajandi vahetuseks ikalduse määr mõnevõrra nihkunud, kuna senised uurimused on pidanud 4 seemet näiteks 13. sajandil juba kõrgeks saagikuseks, mis muidu oli keskmiselt 3 seemne ümber ja seda veel Lõuna-Eestis 16. sajandi lõpul.²⁰ Kui 1680. aastatel andis Eestimaal rukis keskmiselt 4, oder 3,9 ja kaer 3,4 seemet, siis 1797. aastal keskmine rukkisaak oli 6,3, odrasaak 5,7 ja kaer 5,3 seemet.²¹

¹⁴ S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 147.

¹⁵ EAA 1348–2–9, l. 2 (Vana-Põltsamaa rendileping, 18. saj. lõpp?).

¹⁶ EAA 960–1–27, l. 179 (Kellamäe kogukonnakohus kihelkonnakohtule, 1.09.1823).

¹⁷ Evald Blumfeldt. Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765–1828. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX (Liber saecularis). Tartu, 1938, 94.

¹⁸ Г. Строд. Сборы и урожайность хлебов в Латвии в 80–х годах XVIII – начале 60–х годов XIX в. – Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. Минск, 1964, 331–334 (330–340); Enn Tarvel. Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn, 1972, 190. – Ka 1825. a Saaremaa talurahvapangast abi soovinud valdade keskmiseks saagiks oli olnud 5 seemet: EAA 960–1–29, l. 288–291, 311–312 (Verschlag über die Vermögens-Umstände der um Unterstützung suchenden Bauer-Wirthe, 17.12.1825); vrd Juhan Kahk. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland (das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts). Tallinn, 1969, 204.

¹⁹ Nõnda nt EAA 960–1–27, l. 40–41 (Saaremaa 3. kihelkonnakohus Saaremaa talurahvapanga komisjonile, 14.06.1823).

²⁰ Vt E. Tarvel. Adramaa, 47; Энн Тарвел. Фольварк, пан и подданный. Аграрные отношения на территории южной Эстонии в конце XVI – начале XVII века. Таллин, 1964, 104.

²¹ Arnold Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, 76–77; Edgars Dunsdorfs. Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681–1710. Stockholm, 1950, 140, 161; Jaan Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva

Igatahes tavaliselt isegi kõige suuremate ikalduste korral mingisugust saaki ikkagi põldudelt saadi – osadelt põldudelt rohkem, teistelt vähem. Samuti esines palju sagedamini osalist ikaldust, see tähendas kas ainult tali- või siis ainult suvivilja äpardumist. S. Vahtre juhibki viimasele momendile tähelepanu ja defineerib ise ikaldusaastaks ainult neid aastaid, kui üldiselt nurjusid nii tali- kui suvivilja.²² Siiski sellisest määratlusest rangelt kinni pidada on väga raske. Esiteks jääb mulje, et allikates on sõna “Mißwachs” kasutatud julgelt mõne aasta kohta, kui tegelikult on ikaldunud tõsiselt ainult üks viljaliik.²³ Teisalt aga, kui nimetada mingit aastat ikaldusaastaks, siis alati jääb põhjendatud küsimuseks, et ikaldus kelle või millise piirkonna jaoks. Ainuüksi juba Liivimaal võis erinevates maakondades, valdades või isegi külates olla saagikus diametraalselt erinev.²⁴

Ennekõike just viimati nimetatud asjaolu tõttu ongi kogu vaadeldava perioodi osas ikaldusaastate üksikasjalikum loetlemine vägagi komplitseeritud, kui mitte võimatu. Peaasjalikult on meil käepärast ainult juhuslikud teated,²⁵ mida pealegi sageli on väga raske kontrollida. Täpsema ikalduste suuruse ja regionaalse ulatuse kohta statistikat teha andmete puudumise tõttu pole võimalik.²⁶ Kui ikalduste üksikasjalikuma kronoloogia ja geograafia koostamine Liivi- ja Eestimaa kohta 17.–19. sajandil on ülimalt komplitseeritud ülesanne, siis sellesse perioodi jäävate näljahädade fikseerimine näib aga rohkem jõukohane.

Iga viljaikaldus ei toonud veel kaasa näljahäda, vaid võis põhjustada pigem talupoegkonnale peatoidusehädasid ja nälja kannatamist. Tegelikult pole väga selget piiri nälja ja näljahäda vahel, kuigi heaks määratluseks näib siin olema see, et näljahäda puhul oli haaratud kogu ühiskond, samal ajal kui nälg oli mõnede ühiskonnaliikmete individuaalne probleem.²⁷ Kuigi mõnikord on nälja-

olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. (TRÜ Toimetised, vihik 96.) Tartu, 1960, 37–38.

²² S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 147.

²³ Saksa ajalookirjanduses on nõnda näiteks paremaks vahetegemiseks kasutatud ka mõisteid “Mißernte” ja “Katastrophen-Ernte” (vt: Jürgen Kuczynski. Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Studien 2: 1650–1810. Berlin, 1981, 271).

²⁴ Seda näitas veenvalt ka: Artur Vassar. Uut maad otsimas. Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani. Tallinn, 1975, 14–16.

²⁵ S. Vahtre püüdis just nendele sageli küllaltki juhuslikele pastorite jt teadetele toetudes 18. sajandi teise poole ja 19. sajandi esimese poole osas mingisugust kronoloogiat koostada (S. Vahtre. Ilmastikuolud).

²⁶ Kindlamat toetust pakuvad vahest ainult säilinud andmed mõisate külvi- ja saagiandmete kohta, kust need on olemas mitme järjestikuse aasta kohta, mis osas need allikad vääriskid veel jätkuvat detailsemat analüüsi senistele tehtud kokkuvõtetele.

²⁷ Vt L. A. Clarkson. Conclusion: Famine and Irish history. – Famine: The Irish experience 900–1900. Subsistence crises and famines in Ireland. Ed. by E. M. Crawford. Edinburgh, 1989, 220–221.

hädaks peetud ka lihtsalt ulatuslikku ja ekstreemset toidupuudust, siis õigem näib näljahädast rääkida siis, kui nälg on hakanud põhjustama kasvu suremuses.²⁸ Maad tabanud näljahäda oleks sellisel juhul siis, kui osa inimesi (enamasti nõrgemad ja vaesemad) suri otseselt nälga või alatoitumisest põhjustatud haigestumiste kätte. Seega kriteeriumiks, mis eristab näljahäda lihtsalt näljast ja alatoitumisest, on ennekõike näljaohvrid (otsesed või kaudsed) ehk suremuse kasvamine üle normaalse taseme.²⁹ Otseselt nälja kätte surid tegelikult üldse vähesed, võrreldes nälgimisest tulenenud haigustesse surnutega. Näljaohvriteks tuleb lugeda aga neid mõlemat rühma – surdi, sest oldi alatoitumise läbi kurnatud.³⁰

Kui võtta aluseks, et näljahädaks saab lugeda ainult neid kriise, kus hüppeliselt kasvas suremuste arv, siis sellest seisukohast vajaksid järgnevate nälja-aastate loetlemine hädasti toetamist ka ajaloolis-demograafiliste andmetega. Seega demograafilist laadi uurimused oleksid edaspidi väga vajalikud, selgitamaks, kui suur oli ikkagi otseste ja kaudsete näljaohvrite arv Eestis kuni viimase 1867.–1869. aasta näljahädani. S. Vahtre koostatud rahvastiku andmete järgi Eestimaa kubermangu kohta 1780–1850, oli neil 70 aastal kokku 9 aastat, mil iive oli negatiivne – 1788, 1789, 1800, 1808, 1814, 1835, 1845, 1846, 1848. Nagu põhjendab Vahtre ka ise, siis tegemist oli just ikalduse- või näljaaastatega (va 1814. a).³¹

Kui lähtuda aga ainult allikates esinevatest kirjeldustest ja teadetest talurahva näljakriiside kohta, siis vaadeldava perioodi kohta võib rääkida neljast või viiest “suurest näljahädast”³²: 1601–1603³³, 1696–1697, 1741–1742, 1786–1788

²⁸ Vt ka Christopher Dyer. *Standards of living in the later Middle Ages. Social change in England c. 1200–1520*. Cambridge, 1989, 265.

²⁹ Vt Amartya Sen. *Poverty and famines. An essay on entitlement and deprivation*. Oxford, 1982, 39–40; Andrew B. Appleby. *Famine in Tudor and Stuart England*. Liverpool, 1978, 1. ptk; Mohiuddin Alamgir. *An approach towards a theory of famine. – Famine: Its causes, effects and management*. Ed. by J. R. K. Robson. (Food and Nutrition in History and Anthropology, 2.) New York, London, Paris, 1981, 20.

³⁰ L. A. Clarkson. *Conclusion*, 232.

³¹ Sulev Vahtre. *Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. – Ajaloo järskudel radadel. Hans kruusi 75 aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik. Toim. J. Kahk. Tallinn, 1966, 62–66, 74–75, 79–80; vrd J. Kahk. Rahutused ja reformid, 171–187.*

³² Loomulikult võib arutleda küsimuse ümber, kui palju inimesi peab nälga surema, et seda saab nimetada “suureks näljahädaks”. On pakutud, et “surmakriisiks” tuleb olukorda lugeda siis, kui mingil perioodil ületab kuskil piirkonnas matmiste arv kahekordselt tavapärase ehk siis keskmise matmiste arvu. Kuid nagu märgitud, siis käesoleva “suurte näljahädade” määratluses pole aluseks võetud mitte ajaloolist demograafiat, vaid allikalisi teateid ja hinnanguid. Vt: John Walter, Roger Schofield. *Famine, disease and crisis mortality in early modern society. – Famine, disease and the*

ja 1807–1808. Nendele lisaks tuleb aga nimetada ränkade ikalduste järel tekkinud suuremaid näljakriise talurahva seas, mis aga tõsisemate näljahädade mõõtmeid ilmselt siiski ei võtnud: 1629–1631, 1641–1642, 1684–1685, 1691, 1709–1710, 1757, 1799–1801, 1812, 1821–1823. Loomulikult mõnel muulgi, siin mitte nimetatud aastal võis piirkonniti ühes või teises külas tekkida veel tõsisem ikaldus ja leivapuudus, kuid kõigile juhuslikele ikaldustele tähelepanu pole võimalik pöörata. Ühtlasi tuleb rõhutada, et allikatest korduvalt selgub, et isegi üldistel ikaldusaastatel on mõnel pool hoopis saak olnud keskmine või isegi hea.

Kui vaadata üldistavamalt Euroopat, siis tähelepanuväärselt nähtub, et praktiliselt kõik nimetatud Liivi- ja Eestimaa suuremad viljaikaldused ja näljahädad lähevad kokku näljaaastatega mujal Euroopas. Selliste näljaaastate kokkulangevus üle Euroopa tulenes aga sageli ilmselgelt globaalsetest loodushäädustest. John D. Post ongi toonud välja, et mitte ainult Euroopas vaid sageli samaaegselt ka Põhja-Ameerikas ja Ida-Aasias võib ilmast ja kehvast põllusaagist tuleneva kriisiajana nimetada aastaid 1597–1601, 1638–1641, 1693–1698, 1709–1712, 1766–1771, 1783–1786, 1811–1818, 1835–1841, 1845–1850. Kõigil nendel aastatel on tuvastatav ühtlasi erakorralise vulkaanide aktiivsus, mille stratosfääri paisatava tolmu mõju maapinna temperatuuride langusele on selgelt täheldatud. Posti poolt esitatud aastatesse langesid aga ju ka enamik kõige suuremaid ikaldus- ja näljaaastaid Baltikumis.³⁴

social order in early modern society. Ed. by J. Walter, R. Schofield. Cambridge, 1989, 5–6.

³³ 1601.–1603. a näljahäda pole küll järgnevalt lähemalt käsitletud, mis tuleneb ennekõike allikate nappusest, mis võimaldaksid vaadata, kas, millist ja kuivõrd talurahvale näljaabi neil aastatel võimaldati.

³⁴ John D. Post. The last great subsistence crisis in the Western World. Baltimore, London, 1977, xii. – Vrd A. Appleby on suurel osal Euroopas kokkulangevate näljaaastatena tuvastanud aastad 1315, 1596, 1630, 1690ndad, 1709, 1739–1740 (–1742), 1770 ja 1816. Sarnaselt langevad Liivi- ja Eestimaa suured ikaldusaastad kokku võrdluses kitsamate Euroopa aladega. Nt Saksa aladega, kus 18.–19. sajandi osas on näljaaastateks loetud 1724–1725, 1755–1757, 1760–1762, 1766–1768, 1770–1772 (näljakatastroof), 1780–1784, 1787–1790, 1793–1795, 1799–1800, 1805–1807, millest Liivimaa suuremate ikaldustega lähevad hästi kokku aastad 1756–1757, 1783–1784, 1787, 1799–1800, 1806–1807. 17. sajandi osas lähevad Liivimaa suured ikaldusaastad eriti hästi kokku Prantsusmaa suurte surmakriisidega, kus on välja toodud aastad 1629–1632, 1648–1651, 1692–1694 (kuid väga külmad ja märjad kevaded-suved püsisid Prantsusmaal samuti 1698. aastani) ning 1709–1710. Või näiteks Inglismaal on täheldatud hüppeliselt kasvanud suremust aastatel 1692–1699, 1708–1710 ja 1739–1742, mida sama võib öelda ka Liivi- ja Eestimaa kohta. Rääkimata võrdlusest Soomega, kus pea kõigi suuremate näljaaastate kohta on teada üldistest ikaldustest ka siinpool Soome lahte: Andrew B. Appleby. Epidemics and famine in the Little Ice Age. – Journal of Interdisciplinary History, 10, 1980, 656; Andrew B. Appleby. Grain prices and subsistence crises in England and France, 1590–1740. – The Journal of Economic

Juba O. Liiv esitas 1938. aastal küsimuse, millest siis ikkagi oli tingitud 1690ndate kestvalt halb ilmastik, mööndes samas vaid, et seda praegu täpsemalt kindlaks teha osutub võimatuks.³⁵ Tänapäeva kliimauurijad on osutanud aga seostele aset leidnud vulkaanipursete ja nendele järgnenud kliima jähnenemise vahel. Ei näi olevat kahtlust, et vulkaanide aktiivsus mõjutab üldist maa kliimat ja nii joonistub selgelt välja korrelatsioon ajaloos tuntud “väikese jääaja”³⁶ ning vulkaanilise aktiivsuse vahel. Periood 1550–1700 oli tõesti vulkaanilise tegevuse poolest väga aktiivne.³⁷ Seega kliima on olnud selgelt üks süüdlasest talupoegade peatoiduseprobleemide ja näljahädade juures hoolimata erinevate piirkondade õiguslikust, sotsiaalsetest ja majanduslikust ühiskonnaarengust. Ehk nagu võtab kokku Appleby – kliima on olnud tähtis faktor näljahädades, kuid oli siiski ainult üks faktor paljudest, mis põhjustas inimeste nälgimise.³⁸

History, 39, 1979, 865–867; Andrew B. Appleby. Disease or famine? Mortality in Cumberland and Westmorland 1580–1640. – The Economic History Review, 26, 1973, 403; J. Kuczynski. Geschichte des Alltags, 271; Emmanuel Le Roy Ladurie. Histoire humaine et comparée du climat. I: Canicules et glaciers (XIIIe–XVIIIe siècle). Paris, 2004; Matleena Tornberg. Ilmaston- ja sadonvaihtelut Lounais-Suomessa 1550-luvulta 1860-luvulle. – Työ tekijäänsä kiittää. Pentti Virrankoski 60 vuotta 20.6.1989. (Turun Historiallinen Arkisto, 44.) Turku, 1989, 58–87.

³⁵ Otto Liiv. Suur näljaeg Eestis 1695–1697. (Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised, IX.). Tartu, 1938, 39.

³⁶ “Väike jääaja” oli teadupärast ülemaailmne fenomen, millist kliimaperioodi on piiritletud 14.–19. sajandiga. Nimetus on tulenenud sellest, et 14. sajandi algusest kuni 19. sajandi teise pooleni maailma enamus jääliustikke ulatusid hulka kaugemale kui “soojal” 20. sajandil või sellele eelnenud nn “keskaja soojaperioodil” (u. 900–1300). Samas ka “Väikese jääaja” kliimaperioodil polnud tegemist püsivalt külma ilmastikuga, vaid külmad faasid vaheldusid mitmete soojemate aastatega. Sellised soojemad perioodid olid näiteks 1630–1670 ja 1718–1730. Kogu Ida- ja Kesk-Euroopas olid “väikese jääaja” kõige ebasoodsamad kevaded põllutöödeks pikema aja jooksul ajavahemikul 1687–1717: vt Wolfgang Behringer, Hartmut Lehmann, Christian Pfister. Kulturelle Konsequenzen der “Kleinen Eiszeit”? Eine Annäherung an die Thematik. – Kulturelle Konsequenzen der “Kleinen Eiszeit”. Cultural Consequences of the “Little Ice Age”. Hrsg. v. W. Behringer, H. Lehmann, Ch. Pfister. Göttingen, 2005, 7–27; Christian Pfister. Weeping in the snow. The second period of Little Ice Age-type impacts, 1570–1630. – Kulturelle Konsequenzen der “Kleinen Eiszeit”. Cultural Consequences of the “Little Ice Age”. Hrsg. v. W. Behringer, H. Lehmann, Ch. Pfister. Göttingen, 2005, 43–58; A. B. Appleby. Epidemics, 645.

³⁷ Vt Jean M. Grove. The Little Ice Age. London, New York, 1988, 368–376; Brian Fagan. The Little Ice Age: How climate made history 1300–1850. New York, 2002, 104–105; Ch. Pfister. Weeping, 55.

³⁸ A. B. Appleby. Epidemics, 656, 659.

I.I.I. Allikalised teated suurematest ikaldustest ja näljahädadest Liivi- ja Eestimaal

Aastaid 1626–1629 on peetud üldise subsistentsikriisi perioodiks Euroopas, mille sisse jäi 1628. aasta, mida on nimetatud “aastaks ilma suveta”.³⁹ Liivimaa kohta on teada kindlalt 1629. aasta osas, et tegemist oli ikaldusaastaga. Niisamuti 1630. ja 1631. aastal polnud ilmad viljakasvuks soodsad ja mitmel pool Liivimaal oli vili järjekordselt ikaldunud. Allikates räägitakse *suurest kalliduse ajast*. Seda, et kogu 1630ndate esimene pool oli toonud Liivimaal endaga kaasa ulatusliku ikaldustelaine, tõi välja oma 1634. aasta suppliis Kristiina regentvalitsusele ka Liivimaa aadelkond seoses kaebustega kõrge ja ebaõiglase statsioonimaksu üle.⁴⁰

Kõige raskemad ikaldused 17. sajandi teisel veerandil tabasid Liivi- ja Eestimaad 1641. ja 1642. aastal, kuid 1640ndate alguse kohta on mõnel pool allikates märgitud koguni nelja järjestikust ebasoodsat saagiaastat.⁴¹ Piirkonniti kujunes Liivimaal väga raskeks ikaldusaastaks ka 1649. aasta.⁴²

Rasketest ikaldustest tingitud viljapuudus valitses seejärel Eesti- ja Liivimaal aastatel 1661–1662.⁴³ Mõned autorid on nimetanud koguni aastaid 1659–

³⁹ Ch. Pfister. Weeping, 50, 69; W. Behringer, H. Lehmann, Ch. Pfister. Kulturelle Konsequenzen, 13.

⁴⁰ RA, Livonica II, vol. 64 (J. Skytte Gustav Adolfile, 19.03.1630); RA, Livonica II, vol. 148 (Liivimaa aadli ühiskiri kuningannale, 1634); Bodeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593–1638. Hrsg. v. J. G. L. Napierksy. Riga, 1890, 112; Edgars Dunsdorfs. The Livonian estates of Axel Oxenstierna. Stockholm, 1981, 75, 78; RA, Livonica II, vol. 65 (H. Wangel ja A. J. Reichi *memorial* J. Skyttele, dateerimata, ilmselt jaan. 1631). – 1630.–1634. aasta tõsiste ikalduste kohta Soomes, vt: K. R. Melander. Katovuosista 1630-luvun alkupuolella. – Historiallinen Arkisto, 20, 1906–1908, vihko 2, 156–173.

⁴¹ 1641.–1642. aasta ilmastiku kohta on andnud kõige parema ülevaate J. Gutsclaff oma “Kurtzer Bericht”-is, vt: Lea Kõiv. Johannes Gutsclaff ja tema “Lühike teade ja õpetus”. Magistritöö. Tartu, 2005; vt ka EAA 567–3–15, lk. 1 (E. v. Mengden kuningannale, 14.05.1642); Enn Küng. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel. Tartu, 2001, 108. – 1641.–1643. ikaldusaastate kohta Soomes, vt: Seppo Muroma. Suurten kuolovuosien (1696–1697) väestönmenetys Suomessa. (Historiallisia Tutkimuksia, 161.) Helsinki, 1991, 14; M. Tornberg. Ilmaston- ja sadonvaihtelut, 69.

⁴² RA, Livonica II, vol. 74 (Liivimaa kindralkuberner M. G. De la Gardie kiri kuningannale, 31.05.1650); Arnold Soom. Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar Historiske Serien, 8.) Stockholm, 1961, 35; vrd ka veel: J. Walter, R. Schofield. Famine, 36; S. Muroma. Suurten kuolovuosien, 14.

⁴³ A. Soom. Der baltische Getreidehandel, 42–43; EAA, 278–1–XVI–10a, lk. 444–445 (Gen. Major A. Kosküli korraldus, 20.10.1662). – 1662. a oli tõsine ikaldus ka Soomes

1662 Euroopas suureks näljaajaks,⁴⁴ mis määratlus Eesti- ja Liivimaa kohta aga ei näi hästi sobivat, kuigi ka Liivimaal oli 1659. aastal üldine ikaldus, mis viis 1660. aasta kevadel talurahva tõsisesse näljakriisi. Seevastu 1660. aasta saak oli Liivi- ja Eestimaal pigem keskmine.⁴⁵

Järgnevalt on teateid Liivi- ja Eestimaalt suurematest viljaikaldustest aastatest 1665–1666⁴⁶, 1669⁴⁷. Sagedastele ikaldustele 1660. aastatel järgnes ilma poolest viljakasvule järjest väga ebasoodsad aastad ka 1670ndatel (eriti 1672–1674, 1676–1678).⁴⁸ Seejärel tabas üldine ikaldus Liivi- ja Eestimaad 1684. aastal, mis kulmineerus 1685. aasta kevadel, ja mis ühtlasi ei võimaldanud talupoegadel teostada täielikku suvivilja külvi, nii et 1685. aasta saak kujunes mitmel pool (nt Laiusel, Jõgeval, Tähtveres) seemnevilja puudusest tulenevalt taas kehva saagiga aastaks.⁴⁹

Kuigi 1690ndatel oli Liivi- ja Eestimaal näljahäda kõige suurem aastatel 1696–1697, siis tegelikult oli olukord jahedate ja liigvihmade suvede tõttu väga raske juba enne 1695. aastat. Mõnel pool oli 1696. aasta sügisel vili ikaldunud juba neljandat aastat järjest, kus pideva vihma tõttu saadi põldudelt vähe või

ja Prantsusmaal: A. Kujala. The crown, 39; W. Gregory Monahan. Years of Sorrows. The Great Famine of 1709 in Lyon. Columbus, 1993, 2–3.

⁴⁴ Robert Jütte. Klimabedingte Teuerungen und Hungersnöte. Bettelverbote und Armenfürsorge als Krisenmanagement. – Kulturelle Konsequenzen der “Kleinen Eiszeit”. Cultural Consequences of the “Little Ice Age”. Hrsg. v. W. Behringer, H. Lehmann, Ch. Pfister. Göttingen, 2005, 226.

⁴⁵ Vt: A. Soom. Der baltische Getreidehandel, 40–41; TÜR KHO f. 152, s. 129, pagineerimata (A. Soomi arhiiv – A. Walwick B. Hornile, 16.06.1660); A. Soom. Der Herrenhof, 77.

⁴⁶ TÜR KHO, f. 152, s. 98, pagineerimata (A. Soomi arhiiv, Eestimaa rüütelkond kuningale, 12.12.1666 ja 10.07.1667); A. Soom. Der baltische Getreidehandel, 43; Margus Laidre. *Üks hä tru ja õige sullane*: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. (Scripta archivi historici Estoniae.) Tartu, 1999, 269. – 1666. aasta erakordne põud, mille tulemuseks olid ulatuslikud ikaldused ja ka Londoni Suur tulekahju, haaras kogu Euroopat, vt Rüdiger Glaser. Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen. Darmstadt, 2001, 160; Wilhelm Naudé. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg-Preußens bis 1740. (Acta Borussica, 2. Bd.) Berlin, 1901, 91.

⁴⁷ LVVA 214–2–295, lk. 73 (Liivimaa kindralkubeneri resolutsioon, 8.11.1669); vrd S. Muroma. Suurten kuolovuosien, 14.

⁴⁸ Vrd Soomega: S. Muroma. Suurten kuolovuosien, 14; A. Kujala. The crown, 39.

⁴⁹ Vt ilmekalt: LVVA 7400–1–13, l. 14p (M. v. Strokirch E. Glückile, 18.09.1684); EAA 567–3–42, l. 30–32p (A. Cragmetis M. v. Strokirchile, 21.12.1685); vt ka A. Soom. Der baltische Getreidehandel, 56; Aivar Põldvee. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. (Harjumaa uurimusi, 4.) Keila, 2001, 69; Ülle Liitoja-Tarkiainen. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu, 2000, 138, 195. – 1684 oli “suur ikaldus” ka Brandenburg-Preisi aladel: W. Naudé. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung, 89.

olematut saaki, mis põhjustas tõsiseid probleeme leivaga toimetulekul. 1690. aastate liigvihmast põhjustatud ikalduste all kannatasidki eeskätt just need talud ja mõisad, kelle maad olid juba looduslikult madalad ja soised.⁵⁰

Juba 1690. aasta viljasaak oli olnud üle Liivimaa nii kasin, et paljudes kohtades suudeti põldudelt tagasi saada ainult seemnevili.⁵¹ Veel suurem ikaldus tabas aga Liivimaad 1691. aastal, eriti suvivilja osas, mis tähendas paljudele piirkondadele kehva saaki juba teist aastat järjest. 1691. aasta suve lõpul märkis asehaldur G. A. Strömfeldt oma märgukirjas kammerkolleegiumile, et nii eelmisel kui käesoleval aastal on ikalduse – osalt rahe ja osalt põua – tõttu suurtesse raskustesse sattunud suur osa kroonumõisaid Liivimaal.⁵² 1691. aasta suve lõpus laekus Liivimaa kindralkubernerile paljudest kroonumõisatest teateid selle aasta ikaldunud saagi kohta. Niisamuti mainiti loomi tabanud taudi. Oma-poolseid kaebusi esitasid ametivõimudele 1690. aasta sügisel ka kroonutalupojad, et ikalduse läbi on nad tõmmatud vaesusse ega suuda seetõttu oma koormisi ja võlgu tasuda.⁵³

Üldine tõsine leivavilja puudus hakkas Liivi- ja Eestimaa talurahvast kimbutama aga ikkagi talvel pärast 1695. aasta totaalset viljaikaldust. 1696. aasta jaanuaris-veebruaries laekus asehaldurile kasvavalt kaebusi ja palveid mõisast leivavilja abisaamiseks.⁵⁴ 1696. aasta märtsis kirjutas asehaldur M. v. Strokirch kuningale Liivimaa kroonumõisate rentnike ja talupoegade keerulisest olukorrast, mille maad tabanud raske ikaldus on põhjustanud. Külviaeg oli varsti kätte jõudmas, kuid asehalduri selgituste järgi just suvivilja seemne osas oli olukord eriti hull, mis sai mineva sügis “suuremas osas” külma poolt rikutud ja seetõttu muutudes külviks kõlbmatuks. Lisaks suvevilja seemne puudusele

⁵⁰ Vt nt ilmekalt Viljandimaal Puiatu kohta esitatud kirjeldust: EAA 278–1–XVI–43a, l. 27–28p (J. Fr. v. Schwanwede Liivimaa kindralkubernerile, 22.01.1697); samuti: EAA 278–1–XVI:41g, l. 297–298 (Viljane talupoegade kaebekiri Liivimaa kindralkubernerile, 9.09.1696).

⁵¹ RA, Livonica II, vol. 91 (Liivimaa rüütel- ja maiskonna desideria kindralkubernerile, 27.08.1690); EAA 278–1–XVI:36d (Ph. F. v. Dornfeldt Liivimaa kubernerile, 7.04.1691); EAA 278–1–XVI–36e, l. 207 (P. v. Helmerseni supliik Liivimaa kindralkubernerile, 4.05.1691); O. Liiv. Suur näljaaeg, 26; nt Biksēres oli 1690. aasta kehva viljasaagi tõttu paljud talupojad pagened mujale ja jätnud oma maad tühjaks: LVVA 7400–1–16, l. 77 (M. v. Strokirch O. R. Albedyllile, 28.03.1691).

⁵² RA, Ekonomiståhållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts Arkiv, vol. 5 (Memorial, 1.09.1691) – [EAA, MF 335]; LVVA 7349–3–56, l. 18–19 (G. A. Strömfeldt kuberner E. Soopile, 16.11.1691).

⁵³ Vt nt LVVA 7400–1–16, l. 144–144p (M. v. Strokirch F. v. Tiesenhausenile, 13.11.1691); LVVA 7349–1–223, lk. 222–223 (J. J. Rungeni palvekiri Liivimaa kindralkubernerile, 14.08.1691).

⁵⁴ LVVA 7400–1–20, lk. 53 (M. v. Strokirch C. H. Schillingile, 3.02.1696); samas, lk. 71–72 (M. v. Strokirch R. v. Stakelbergile, 21.02.1696).

olla rentnikud raskustes oma eelmise aasta rendi klaarimisel ja talupoegade toetamisel.⁵⁵

Juba 1696. aasta kevadtalvel räägiti ikalduse tõttu maal valitseva olukorra enneolematust raskusest. 1696 märtsis kirjutas asehaldur M. v. Strokirch kuningale: *Ma vöin alandlikult kinnitada, et kuigi ma olen mõndasi ikaldusaastaid Liivimaal läbi elanud, siis siiski ei tea ma nii rasket või ohtlikku aastat kui eelmine.*⁵⁶ Novembris 1696 kirjutas sarnaselt Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie E. Dahlbergile, et olukord on kohapeal nii halb, nagu seda inimmälestuses ei teata olnud olevat.⁵⁷

Suure nälja aastad võtsid laastavama ulatuse just Liivimaa Eesti distriktis, eriti Laiuse, Põltsamaa, Viljandi, Pilistvere kihelkondades. Tegemist pole seejuures mingi hilisema allikatest välja tuleva järeldusega, vaid juba 1697. aasta jaanuaris rõhutas näiteks asehaldur G. A. Strömfeldt ise oma kirjas E. Dahlbergile, et *ikaldus on Eesti osas olnud palju suurem ja raskem kui Läti [osas].*⁵⁸ Ja oma 1697. aasta lõpu ja 1698. aasta alguse kirjades tõi Strömfeldt mitmel korral eraldi esile just Põltsamaad ja Laiust (*i synnerheet i Öfverpählens och Lais gebieter*), kui ta osutas ikaldusaastate tõttu kõige raskemasse olukorda sattunud piirkondadele.⁵⁹

Lisaks suurele ikaldusele on neil aastatel mitmelt poolt teateid epideemiatest. Näiteks Puiatu kroonumõisa rentnik kirjeldas 1697. aasta alguses kindralkuber-

⁵⁵ LVVA 7400–1–20, lk. 131–134 (M. v. Strokirch kuningale, 26.03.1696).

⁵⁶ Samas.

⁵⁷ O. Liiv. Suur näljaaeg, 35.

⁵⁸ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 147.

⁵⁹ RA, Ekonomisthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol. 4 (G. A. Strömfeldti kirjad E. Dahlbergile, 4.12.1697; E. Soopile, 16.01.1698; E. Dahlbergile, 11.03.1698) (= EAA MF 334). – Põltsamaa pastor J. A. Dorsch kirjeldas juba 1696. aasta mai alguses asehaldur G. A. Strömfeldtile Põltsamaad tabanud näljahäda ulatust ja raskust ning pidas seejuures väga tõenäoliseks, et selle piirkonna kõik talupered võivad õige pea jääda tühjaks ja saada laostatud. Tegelikult tühjus Suure näljahäda aastatel Põltsamaa lossi all kokku umbes kolmandik talusid (1695. a jäi tühjaks 15, 1696 – 30, 1697 – 15 ja 1698 – 1 talu). Põltsamaa samaaegse kirikuraamatu järgi suri Põltsamaa kihelkonnas 1694. aastal 278 inimest, 1695 148 inimest, 1696 312 inimest, 1697 1729 inimest ja 1698 üle 120 inimese, kui võrdluseks aastate 1685–1687 põhjal oli Põltsamaa keskmine suremus 57 inimest aastas. Kokku suri O. Liivi hinnangul suure nälja aastatel Põltsamaa kihelkonnas umbes veerand elanikkonnast. Ka O. Liivi toodud teiste kirikuraamatute kokkuvõtetete järgi võib resümeeida, et 1697. aastal on olnud suremus nii Liivi- kui Eestimaal üle kolme ja poole korra suurem kui 1696. aastal: O. Liiv. Suur näljaaeg, 69–71, dok. nr 30, 40; RA, Ekonomisthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor:23 (Aruanne: “Nachfolgende Bauwren seind in dene beygefükten Jahren untern Schloß Oberpahlen Wühst geworden; Dorpat den 27 Jan Ao 1699, Joh. Ch. Schwartz”); EAA 1168–2–1, l. 121p–127 (Põltsamaa sünni-, abielu ja surmameetrika, 1663–1688); August Wilhelm Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 1. Bd. Riga, 1774, 144–145.

nerile tema inimesi laastavalt tabanud “eriliselt raskest epideemiast”, mille tulemusena haigete kogu keha paistetak üles.⁶⁰ Laiuse rentnik N. v. Vettern teatas 1697. aasta augusti lõpus kindralkuberner E. Dahlbergile, et tänu rakedat talupoegade abistamisele pole ükski talupoeg (*kein Gesindes baur*) nälga surnud, kuigi siiski üle 18 talupere on “nüüd kahjuks jätkuva epideemia kui plekiline soetõve (*Fleckfieber*, so tähniline tüüfus,) ja verine kõhutõve (*rohte Ruhr*, so düsenteeria) läbi ära viidud”, mis “ju kahjuks mitte parem kui katk”.⁶¹ O. Liivi järgi olidki plekiline soetõbi ja kõhutõbi puhkenud just 1697. aasta kevadel ja kestnud septembrini.⁶² Tegelikult on düsenteeriasse suremust konstateeritud juba 1696 (Eestimaal Kadrina khk)⁶³ või Pilstvere kirikuraamatus plekilist soetõve mainitud juba 1696. aasta all nagu ka 1697 all.⁶⁴ Ka Soomes on 1696.–1697. aasta näljaajast teada ennekõike kõhutõved (kõhutüüfus, düsenteeria jt), mis toonud kaasa suure suremuse ja mis olid põhjustatud ebasobivast toidust. Düsenteeria puhangutest on teateid ka Rootsist neil aastatel.⁶⁵

Ajalookirjanduses ongi mõnikord rõhutatud, et suure suremusega näljakriiside korral on reeglina korrektsem rääkida sünergiast, kombinatsioonist omavahel seotud teguritest nagu erinevad haigusepuhangud, krooniline alatoitus, rasked ilmastikuolud ja psühholoogilised faktorid.⁶⁶ Teisalt siiski mitte igakord ei tähendanud näljahäda puhkemine automaatselt ka epideemiate vallapääsemist, kuna nii otsene seos nende vahel puudus. Igatahes seega näljast tingitud epideemia puhangud võisid nälja tagajärjed tuua ka neile piirkonna talupoegadele, kes muidu äärmise toidupuuduse käes ei kannatanud.⁶⁷

Teiselt poolt allikad ei anna alust 1695.–1697. aastate olukorda Liivi- ja Eestimaa kubermangus kirjeldada ka täieliku allakäiguna. Sirvides kindralkubeneri või asehaldurite arhiivi, siis nähtub, et provintsi igapäeva asjaajamisi, elurütmi ja probleeme suure nälja aastad väga oluliselt ei mõjutanudki. Oli küll rohkem kaebusi ja probleeme viljavarudega kõikvõimalikel tasanditel, kuid samal ajal tegeleti endiselt teemadega, mis olid aktuaalsed pidevalt (nt teede,

⁶⁰ EAA 278–1–XVI–43a, l. 27–28p (J. Fr. v. Schwanwede kindralkubernerile, 22.01.1697).

⁶¹ LVVA 7349–1–223, lk. 628–629 (N. v. Vettern E. Dahlbergile, 31.08.1697).

⁶² O. Liiv. Suur näljaaeg, 37; vt ka samas, dok. nr 231.

⁶³ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 235.

⁶⁴ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 29.

⁶⁵ S. Muroma. Suurten kuolovuosien, 25–29.

⁶⁶ Vt Carl E. Taylor. Synergy among mass infections, famine, and poverty. – Hunger and History. The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society. Ed. by R. J. Rotberg, T. K. Rabb. Cambridge, 1985, 285–303; W. G. Monahan. Years of Sorrows, 152.

⁶⁷ Vt John D. Post. Famine, mortality, and epidemic disease in the process of modernization. – The Economic History Review, 29, 1976, 14; Martin Ravallion. Famines and economics. – Journal of Economic Literature, 35, 1997, 1205.

kirikute ehitus ja korrashoid jne). Aastatel 1695–1697 toimus aktiivselt edasi samuti talurahva koolivõrgu edasine arendamine, mis tuleb hästi välja asehaldur M. v. Strokirchi kirjavahetusest.⁶⁸ Veel paradoksaalsemalt 1697. aastal pidas Liivimaa kindralkuberner koguni vajalikuks väljastada plakati, et manitseda talupoegi mitte pidama liiga prassivaid pulmi ehk seega tuletades meelde 1668. aasta maapolitseikorralduse 9. artiklit.⁶⁹ Tegemist polnud seejuures mitte mingi juhusliku teema ülesvõtmisega. Mitte ainult plakati enda sissejuhatuses ei osutata maal aset leidvatele sellistele üleastumistele, vaid ka asehaldur Strokirchile laekus näiteks 1697. aastal Oleri (Ohlershoff, 9 km Rūjienast) rentniku kaebus, et talupojad on vastu kõiksugu korraldusi ikkagi liigse küllusega pulmi pidanud, mida asehaldur oli lasknud uurida.⁷⁰ Sama tuleb osutada ka maa asustusolude kohta. Sajandi lõpus leiab eriti Liivimaa läti osast mitmeid kaasusi, kus probleemiks pole olnud mitte tühjade talude asustamine, vaid vastupidi talukohtade puudus, nt Trikatas, kus mitmed talud lausa kannatasid ülerahvastatuse tõttu.⁷¹ Niisamuti Võnnu lähedase Rāmuļi rentniku kirjast 1697. aasta algusest asehaldur M. v. Strokirchile nähtub, et tema mõisa alt oli küll “vaesuse tõttu” paljud talupojad pagenud ja jätnud oma talukohad tühjaks, kuid tal ei olnud mingisugust probleemi leida nendele maadele uusi peremehi, milleks ta paluski asehalduri nõusolekut. Viimane andiski selliseks “taas asustamiseks ja taluperemeeste muudatuseks” vabad käed, niivõrd kui see kroonu huvisid kaitseb.⁷²

Pärast Põhjasõda olid jällegi praktiliselt üle-Euroopalised ikaldusaastad 1708–1710, mis olid põhjustatud üleilmsetest kliimaatilistest teguritest.⁷³ Ka

⁶⁸ Vt ka Anu Raudsepp. Chilian Rauschert Sangaste kihelkonna haridus- ja usuolu edendajana 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul. – Bergid ja Sangaste. Tartu, 1994, 99–100.

⁶⁹ Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet von G. Joh. Buddenbrock. 2. Bd., 1. Abt. Riga, 1821, nr CL.

⁷⁰ LVVA 7400–1–20a, lk. 776 (M. v. Strokirch kreisifiskaal Benickile, 8.12.1697).

⁷¹ LVVA 7400–1–22, l. 198–198p, 204p, 226p–229, 240–240p (M. v. Strokirch Rittmeister Tiesenhausenile, 5.06., 7.06. ja 1.07.1699).

⁷² LVVA 7400–1–20a, lk. 145–146 (M. v. Strokirch R. Diepenbrockile, 6.03.1697).

⁷³ 1708–1709 oli suur viljaikaldus ka Soomes, vt: Antti Kujala. The Breakdown of a society: Finland in the Great Northern War 1700–1714. – Scandinavian Journal of History, 25, 2000, 71 (69–86). 1709 tabas üldine ikaldus ja leivapuudus kogu Prantsusmaad. Sellised universaalsed näljahädad olid Prantsusmaal harvad, kuna tänu oma suursele ei puudutanud tõsisemad ikaldused mitte kogu maad, vaid ainult ühte või mõnda regiooni, mistõttu oli võimalik ka suurema ulatusega näljakatastroofe ära hoida. 1709. aasta oli aga juba kolmas praktiliselt kogu Prantsusmaad haaranud näljaaasta Louis XIV valitsusajal, 1662. ja 1694. järel. Pärast 1709. aastat tabas Prantsusmaad aga järgmine tõsine näljakriis alles revolutsiooni ajal: W. G. Monahan. Years of Sorrows, 1993, siin eriti lk. 2–3. Saksamaal on loetud näljaaastateks 1709–1712 (J. Kuczynski. Geschichte des Alltags, 271)

Liivi- ja Eestimaalt on juba 1708. aastast mitmelt poolt teateid ikaldusest,⁷⁴ eriti halvast rukkiaastast, kuigi samal ajal vähemalt Alutagusel odra- ja kaerasaak on olnud hea.⁷⁵ 1708–1709 on talupoegade kaebekirjades räägitud ka “loomade lõppemisest”, mis olevat viinud pea kõik loomad. 1709. aasta augusti lõpus kandis Tallinna linnusekohtu fiskaalfoogt J. Chr. Droummer Eestimaa kindralkubernerile ette, et kõikjal Lääne-, Hiiu- ja Harjumaal, “nii kaugel kui olen käinud”, oli rukis ja oder nii mõisa- kui talupõldudel viletsas seisus, mis ei lubavat mõnes kohas isegi seemet tagasi saada. Siiski kõrgematel ja liivastel maadel oli olukord olnud parem. Samal ajal kannatavat paljud talupojad rukki-seemne puuduse all, mis ei võimaldanud kõiki juba ülesharitud põlde seemendada, kui neid ei toetada. “Lühidalt – maal ei kuule muud kui haledat hädaldamist ning viletsust ei suuda küllaldaselt kirjeldada”.⁷⁶ 1710. aasta kevadest on teateid ka talurahva nälgasuremise kohta.⁷⁷

Nii Liivi- kui Eestimaalt on teateid järgnevalt viljaikaldustest ja loomataudidest kahel järjestikusel aastal 1713 ja 1714.⁷⁸ 1714. aasta juuli-augusti kohta Eestimaal on kirjeldatud kogu hertsogkonda tabanud üldisest loomataudist, mis olnud väga hävitav. Kõrvuti sellega oli selle aasta vili, eriti rukis, põuase ilma tõttu suuresti ikaldunud, nii et Liivimaal räägiti “üldisest” rukki-ikaldusest.⁷⁹ Järgmisel, 1715. aasta juulis tabasid kogu Liivimaad aga tugevad (öö)külmad, mis kahjustasid tugevalt suvivilja (just otra). Siiski varasem külv oli juba kasvanud nii tugevaks, et andis midagi, kuigi saak oli kehva kvaliteediga. Hilisem külv läks aga pea täiesti hukka.⁸⁰ Liivimaa osasid piirkondi tabasid ikaldused ka veel aastatel 1716,⁸¹ 1717 ja 1718.⁸²

⁷⁴ Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Toim. R. Kenkmaa jt. Tallinn, 1960, dok. nr 61.

⁷⁵ Samas, dok. nr 57.

⁷⁶ Samas, dok. nr 62.

⁷⁷ Nt Kostiverest: EAA 1–2–731, l. 56–57 (M. W. Nieroth Eestimaa viitsekubernerile, mai 1710).

⁷⁸ Vt Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, dok. nr 251, 213; S. Vahtré. Ilmastikuoludest, 57.

⁷⁹ EAA 279–1–583, l. 66–66p (Liivimaa kubeneri korraldus, 3.09.1714); Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, dok. nr 212; Julius Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert. Umriss zu einer livländischen Geschichte. Erster Band: bis zum Jahre 1766. Leipzig, 1876, 127.

⁸⁰ Johann Bernhard von Fischer. Liefländisches Landwirthschaftsbuch auf die Erdgegend von Lief– Est– und Curland. Halle, 1753, 34; S. Vahtré. Ilmastikuoludest, 57.

⁸¹ Янис Зутис. Политика царизма в Прибалтике в первой половине XVIII в. Москва, 1937, 22; S. Vahtré. Ilmastikuoludest, 57.

⁸² Juris Jenšs. Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. g.s. un 19. g.s. sākumā. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2, 1938, 373.

Ei saa täielikult nõustuda H. Ligiga, kes on märkinud, et ajavahemikus 1720–1730 polnud Eestis ühtegi ikaldusaastat, kuna enamikul aastatel oli saak olnud koguni keskmisest märksa kõrgem.⁸³ Kui revisjonikomisjon oli 27. augustil 1726 jõudnud oma adramaarevisjoni teostamisega Läänemaal Paslepa mõisa, kandsid kohalekutsutud talupojad “alandlikult” ette, et nad selleaasta ikalduse läbi, mis tulenenud tugevast ja kauakestnud põuast, on hoopis raskesse olukorda sattunud ja nad said vaid nii vähe vilja, et ei suuda tasuda oma tavapäraseid koormisi ning neil ei jätkuvat leiba jõuludenigi. Talupoegade juttu kinnitanud sealsamas ka mõisavalitseja, kes lisanud, et sama ikaldus oli tabanud ka kõiki mõisapõlde.⁸⁴ 1726. aasta ikalduse (sh heina) kohta on andmeid ka Liivimaalt.⁸⁵ Seejärel andsid piirkonniti kehva saagi järjest aastad 1730–1733. 1730. aastal oli Jenši ja Vahtre järgi oli üldine suvivilja ikaldus Liivimaal.⁸⁶ 1731. aastast on kehva suve ja viljaikaldumiste kohta palju teateid nii Liivi- kui Eestimaalt.⁸⁷ 1732. aastal äpardus aga eriti rukkisaak.⁸⁸ Liivimaa kubermanguvalitsusele ja majandusvalitsusele jõudiski 1732. aasta sügisel paljude mõisnike ja kroonutalupoegade poolt kaebusi selle aasta raske ikalduse kohta, kusjuures kurdeti topelt õnnetuse üle, kuna niigi vilets saak oli kannatanud lisaks veel suuri rahekahjusid.⁸⁹ Jõelähtmes on heitliku ilma tõttu nii suvi- kui talivili saanud suurt kahju ka 1733. aastal.⁹⁰

Rekordilised külmad tabasid pea kogu Euroopat 1740ndate alguses ja 1739/1740 talv oli pikim ja külmim uusaja Euroopa ajaloos.⁹¹ Erakordselt külm suvi aastatel 1741 ja 1742 oligi põhjuseks, miks Liivi- ja Eestimaal viljasaagile

⁸³ Herbert Ligi. Veoloomadest Eestis feodalismi perioodil. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIV. Tallinn, 1969, 211.

⁸⁴ Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon. Läänemaa. Allikpublikatsioon. Tallinn, 1990, 31.

⁸⁵ J. Jenšs. Vidzemes, 373, 375. Samuti oli raske ikaldus 1726. ja 1727. aastal Leedus: W. Naudé. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung, 331.

⁸⁶ J. Jenšs. Vidzemes, 373; S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 59.

⁸⁷ S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 59; Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel. Pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed. Transkribeeritud, tõlkinud ja kommenteerinud Tiina Kala. Tallinn, 2006, 213–214.

⁸⁸ Jõelähtme kirik, 2006, 214; S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 59.

⁸⁹ LVVA 2715–1–188, l. 1–1p (Liivimaa peaökonoomiadiraktor W. G. Völckersahmi memorial, 30.11.1732); Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann. (= edaspidi LP ja patendi kuupäev), 13.04.1733.

⁹⁰ Jõelähtme kirik, 215.

⁹¹ John D. Post. Food shortage, climatic variability, and epidemic disease in preindustrial Europe. The mortality peak in the early 1740s. Ithaca, London, 1985, 23; Vahtre, 61; R. Glaser. Klimageschichte, 178.

langes osaks pea üldine ikaldus.⁹² 1741.–1742. aastaid Eestis on peetud ajaloo-kirjanduses ka 18. sajandi üheks suurimaks näljahädaks,⁹³ kuid selle näljakriisi tegelik ulatus vajaks veel edaspidi lähemat selgitamist.⁹⁴ Igal juhul aastaid 1741–1742 nimetati Liivimaal juba kaasaegsete poolt “suureks näljahädaks”.⁹⁵ Ka Saksamaal on aastaid 1739–1741 nimetatud näljakatastroofiks (*Hungerkatastrophe*). Tegelikult aastatel 1740–1742 levis pea kogu Euroopas suur toidupuudus koos epideemiatega, mis tabasid üheaegselt Briti saari, Prantsusmaad, Madalmaid, Saksamaad, Šveitsi, Itaaliat. Eriti aga Skandinaavias (nii Norras, Soomes kui Rootsis) puhkes koguni massiline näljahäda.⁹⁶

1748. aastal oli taas suvivilja ikaldus ja 1749. aastal oli Liivimaal põua tõttu peaaegu täielik rukkiikaldus, nii et paljud ei olnud saanud isegi seemet tagasi.⁹⁷ Seevastu 1749. aasta varajane suvivilja külv andis väga rikkaliku saagi, mis paljudes kohtades lubas ikaldunud rukkisaagist tekkinud rasket olukorda mõnevõrra leevendada.⁹⁸

Jenši järgi oli suvivilja ikaldus veel 1756. aastal ja 1757. aastat on peetud näljaaastaks nii Eestis kui Leedus.⁹⁹ Liivimaa kubermangu valitsusnõunikud J. Ch. v. Campenhausen ja O. H. v. Vietinghoff kirjutasid 1757. aasta aprillis senatile, et iga päev laekub kubermanguvalitsusele kaebusi, et talupoegade seas valitseb üldine leivapuudus, mis on tingitud eelmise aasta halvast saagist, mis tabanud iseäranis suvivilja. Campenhausen ja Vietinghoff kartsid koguni näljahäda puhkemist (*daraus eine Hungersnoth und Sterben entstehen*), mis sõnad

⁹² S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 61–62; vt ka: Lauma Sloka. Vidzemes draudžu kronikas. 2. daļa. – Valsts Archiva Raksti, IV. Rīga, 1927, lk. 97.

⁹³ Mati Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu, 2000, 164; S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 61–62.

⁹⁴ 1740.–1742. a näljahädale Liivimaa läti osas on pööranud mõningast tähelepanu ka D. Liepiņa, kuid temagi käsitus jääb pigem olukorra visandamiseks: Dzidra Liepiņa. Vidzemes zemnieki un muiža 18. gs. pirmajā pusē. Rīga, 1983, 177–179.

⁹⁵ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas. 2. daļa, 97.

⁹⁶ Vt 1740. aastate alguse üle-Euroopalise kriisi kohta lähemalt: J. D. Post. Food shortage; J. Kuczynski. Geschichte des Alltags, 271. – 1739–1741 puhkes terav näljahäda ka nt Pärsias ja aastatel 1743–1744 Hiinas.

⁹⁷ J. Jenšs. Vidzemes, 373; J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, 385; Lauma Sloka. Vidzemes draudžu kronikas. 3. daļa. – Valsts Archiva Raksti, V. Rīga, 1927, 13; В. Дорошенко. Хозяйственная отчетность Лифляндских имений в XVIII веке: мызный архив из Мазстраупе. – Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Отв. ред. А. К. Бирон. Рига, 1970, 164; S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 63.

⁹⁸ J. B. v. Fischer. Liefländisches Landwirthschaftsbuch, 34.

⁹⁹ J. Jenšs. Vidzemes, 373; W. A. Dando. Man-made famines: Some geographical insights from an exploratory study of a millennium of Russian famines. – Famine: Its causes, effects and management. Ed. by J. R. K. Robson. (Food and Nutrition in History and Anthropology, 2.) New York, London, Paris, 1981, 143–144.

on küll kirja mustandis hiljem maha tõmmatud ja lisatud, et haigused ja teised ohtlikud tagajärjed võivad sellest üldisest leivapuudusest tekkida.¹⁰⁰ Otsest talurahva seas puhkeda võivast näljahädaohust kirjutas Liivimaa kubermanguvalitsusele 1757. aasta aprillis ka Tartu majandusasehaldur F. v. Stackelberg. Tema järgi enamikes kroonumõisates valitsevat kirjeldamatu puudus, kuna eelmisel aastal oli väga halb saak olnud (*besonders die Bauerschafft ein sehr schlechtes und fast mißdeyliches Jahr an allerley Früchten gehabt habe*), mistõttu olla karta üldise näljahäda puhkemist (*eine allgemeine HungersNoth*). Iga päev saabuvat kroonutalupoegi majandusvalitsuse juurde kaebama, et nad on juba oma karja maha müünud ja seeläbi end seni ülal pidanud, kuid edasiseks pole nad enam suutelised ja ka mõisarentnikud ei suutvat neid toetuslaenudega enam abistada. Mõned Väike-Ulila talupered olla juba oma vallast lahkunud ja läinud mujale tööd otsima. Stackelberg teadis ühtlasi kinnitada, et sama suur häda valitsevat ka Tartu ja Pärnu maakonna eramõisates.¹⁰¹ Liivimaal talupoegade seas tekkida võivast leivapuudusest teatas Liivimaa kubermanguvalitsus Peterburi nii 1757. kui 1758. aasta kevadel.¹⁰²

18. sajandi 60- ja 70-ndad aastatel suuremaid näljakriise Liivi- ja Eestimaal ei esinenud.¹⁰³ Seevastu 1783. aasta kevad juhatas juba sisse väga palava ja põuase suve. S. Vahtre järgi põhjustanudki liig kuum ja poolpõuane suvi 1783. aastal eriti liivasel maal halva saagi.¹⁰⁴ Liivimaalt on totaalsest rukkiikaldusest teateid nii sisemaalt kui Saaremaalt.¹⁰⁵ Saaremaal ikaldus vili eriti kehvade ja viljatute põldudega aladel nagu Anseküla, Jaama ja Kihelkonna kihelkondades.¹⁰⁶ Eriti tabaski 1783. aasta suvel ikaldus rukist ja heina ning kardeti näljahäda puhkemist.¹⁰⁷ Erakordne leivapuudus valitseski 1784. aasta kevad-

¹⁰⁰ LVVA 2715–1–189, l. 1–1p (Liivimaa kubermangukantselei märgukiri senatile, 18.04.1757).

¹⁰¹ LVVA 2715–1–189, 2–5 (F. v. Stackelberg Liivimaa kubermanguvalitsusele, 24.04.1757).

¹⁰² Vt LP, 7.05.1757; LP, 14.04.1758.

¹⁰³ Kohatise viljaikaldusi küll esines (vt S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 64–70). Nt 1765. a kevadsuvel valitses tõsine leivapuudus Saaremaal (Mustjala jt kroonumõisates): EAA 310–1–229. Eestimaal aga tegi 1770. a sügisel suurt kahju rukkiuss ning järgnenud külm kevad tõi kaasa 1771. a väga kehva rukkisaagi paljudes kohtades, mis ajas kõrgeks ka viljahinnad: EAA 3–1–438, l. 23, 43 (Eestimaa kindralkubernerite publikatsioonid, 10.05 ja 6.10.1771).

¹⁰⁴ Sulev Vahtre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782–1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, 1973, 190.

¹⁰⁵ Vt nt LVVA 2715–1–191, l. 1–1p (Ežu kroonumõisa rentnik keisrinna Katariinale, 31.08.1783).

¹⁰⁶ EAA 291–1–1214, l. 1 (Saaremaa asehaldur F. Schlichting Liivimaa kindralkubernerile, 18.08.1783).

¹⁰⁷ EAA 291–1–1214, l. 3 (Senati ukaas, nr 920, 6.10.1783).

suvel näiteks Pärnumaa kroonuvaldades.¹⁰⁸ K. Ph. M. Snell meenutab küll vastupidi, et Liivi- ja Eestimaal ei andnud põllud aastatel 1782 kuni 1786 saaki just liigmärja ilma tõttu. Igatahes märgib ka tema, et neil aastatel suri palju talurahvast nälga.¹⁰⁹ Järgmise, 1784. aasta viljasaagile mõjus kehvalt külm kevad, pikalt kestnud väga paljude öökülmadega, mis lasi taliviljal öitsema hakata hiljem kui tavaliselt ning samuti kasvas aeglaselt suvivili. Vili jäi paljudes kohtades hõredaks.¹¹⁰

Järgnenud 1785.–1788. aastat on ka senises ajalookirjanduses nimetatud Liivi- ja Eestimaal “suureks näljahädaks”.¹¹¹ 1785. aasta üldisest ikaldusest alguse saanud tõsine näljahäda puhkes aastatel 1786–1787 ka mujal Venemaa kubermangudes (Smolenskis, Moskvast, Tambovis, Voronežis, Rjazanis, Ukrainas jm), ja seda on loetud koguni kõige raskemaks näljaajaks Venemaal 18. sajandil.¹¹²

1785. aasta mai algusest kuni septembri keskpaigani oli väga sademeterohke, mis põhjustas väga kehva viljasaagi. Suvivili ei saanud küpseks ja rukis näitas keskmisest madalamat saagikust.¹¹³ Nagu kommenteeris W. Ch. Friebe, siis kogenud põllumees soovib ennemini kuiva kui märga suve.¹¹⁴ 1786. aasta saak ikaldus Liivi- ja Eestimaal mitmel pool taas, nii et mõnel pool mõisa- ega külapõllud ei annud isegi topelt külvisseemet.¹¹⁵ Tulemuseks oli talupoegade suur viljapuudus, mille kohta laekus üle Eestimaa kaebusi, milles avaldati kartust saabuva näljahäda ees või näljast tingitud nakkushaiguste puhangu ees.¹¹⁶

¹⁰⁸ EAA 297–4–5, l. 176p–177p (Riia asehaldusvalitsus Riia kroonupalatile, 22.06.1784).

¹⁰⁹ Karl Philip Michael Snell. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena, 1794, 150–151.

¹¹⁰ EAA 567–3–127, l. 43 (Võlla kroonumõisa pidaja Schreiterfeldti aruanne vilja kasvu kohta, 6.07.1784).

¹¹¹ Astaf von Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg, 1890, 196; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 166–170; samuti: I. Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku, 91; S. Vahre. Ilmastikuoludest, 72–73;

¹¹² Vt B. Щепкин. Голода в России. – Исторический Вестник, 24, 1886, 508–509; П. Безобразов. Неурожаи прошлого века. (По архивным материалам). – Наблюдатель, 1893, no 7, 61.

¹¹³ Wilhelm Christian Friebe. Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehtland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval. Riga, 1794, 39; vt ka S. Vahre. Ilmastikuoludest, 73.

¹¹⁴ W. Ch. Friebe. Physisch-ökonomisch', 40.

¹¹⁵ Nt EAA 178–1–4185, l. 37 (C. J. Schubert Tallinna kroonupalatile, 26.01.1787).

¹¹⁶ Nt EAA 178–1–4185, l. 43p (Metstaguse rentnik Tallinna majandusdirektsioonile, 14.12.1786); EAA 30–1–6846, l. 2–3 (Paide alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 5.02.1787).

1786. aasta järjekordne väga kehv saak tõi kaasa juba äärmiselt suure vilja-defitsiidi kogu piirkonnas. 1. veebruari 1787. aasta G. Browne'i plakatist selgub, et Liivimaal (eriti Tartu, Võru ja Viljandi kreisis) liikusid ringi hoopis teistest kubermangudest pärit võõrad (Eestimaa kubermangumarssal J. v. Brevern nimetas neid vene talupoegadeks¹¹⁷), kes ostsid ülikõrgete hindadega vilja kokku. Asehalduskorraldus avaldas muret, et talupojad ja ka mõisad võivad anda käest oma viimasegi viljatagavara. Seetõttu nõuti, et kõik mõisapidajad annaksid endale aru, et selline piiramatute viljatagavarade müük toob endaga kaasa vilja kalliduse ja -puuduse, mille asemel peaks hoopis vilja hoidma omaendi alamate ja teiste puudustkannatajate *inimsõbralikuks toetamiseks*, nagu keiserlikud korraldused ette näevad. Loomulikult tuletas valitsus ühtlasi mõisnikele meelde ka nende varuvilja hoidmise kohustust.¹¹⁸

1787. aastal tabas ikaldus praktiliselt kogu Liivi- ja Eestimaad veel kord. 1787. aasta suvel olnud rukkikasv väga nigel ja oder külmunud täielikult, mis kokkuvõttes tähendanud "täielikku ikaldust".¹¹⁹ Juba 1787. aasta maikuus kardeti, et eelmisel sügisel enne maa külmumist maha tulnud paksu lume tõttu tuleb väga kehv taliviljasaak. Sellele ennustusele lisasid halba ennet juunikuu püsivad külmad ja märjad ilmad (Võru kreisis valitsenud küll juunis vastupidi ebasoodne pöud, mis alles jaanipäeva paiku pöördus järgnevas liigvihmaks). Need kartused osutusidki lõpuks tõeks ja 1787. aasta rukkisaak polnud suurem asi.¹²⁰ Veel juuni lõpus aga loodeti vähemalt suviviljalt natuke paremat saaki. Siiski septembri keskpaigaks sai selgeks, et ka suviviljale olid saanud saatuslikuks varajased öökülmad ja kogu suve ja sügise kestnud vihmad. See suviviljasaak, mis lõpuks lõigati, polnud sugugi küps. Sama kehv oli olukord tali- ja suvinisuga.¹²¹

Ambla pastor A. H. Lücke kirjeldas 1788. aasta alguses olukorda Tapa mõisas, kus praktiliselt kogu talupoegkond kannatanud viimase piirini kasvanud leivapuuduse all, nii et paljudes taluperedes valitsevat juba näljahäda, mis ähvardavat oma kohutavate tagajärgedega.¹²² Ka Riia-lähedase Piņķi mõisa talupojad kannatasid 1788. aasta veebruaris sellist viljapuudust, et Riia raad avaldas kartust, nagu võiks "suurem osa neist" kohese abita nälga surra.¹²³

¹¹⁷ EAA 30–1–6844, l. 2 (J. v. Brevern Tallinna asehäldusvalitsusele, 30.01.1787).

¹¹⁸ Vt LP, 1.02.1787.

¹¹⁹ EAA 30–1–6847, l. 2 (A. H. Lücke Tallinna alammaakohtule, 9.02.1788).

¹²⁰ LVVA 7465–1–189, l. 9, 15, 17, 18, 21 (Võru alammaakohus Riia asehäldusvalitsusele, 9.05., 9.06., 23.06., 12.07., 25.07.1787); l. 1–1p (Pärnu alammaakohus Riia asehäldusvalitsusele, 26.06.1787).

¹²¹ EAA 30–1–6844, l. 140–140p (Rakvere adraakohtunik Tallinna asehäldusvalitsusele, 31.03.1788); LVVA 7465–1–189, l. 3–3p (Pärnu alammaakohus Riia asehäldusvalitsusele, 13.09. ja 13.10.1787).

¹²² EAA 30–1–6847, l. 2 (A. H. Lücke Tallinna alammaakohtule, 9.02.1788).

¹²³ LVVA 7465–1–189, l. 7–8 (Riia raad Riia asehäldusvalitsusele, 21.02.1788).

1790. aastal meenutas A. W. Hupel, et 1788. aasta äärmiselt kehva saagi tulemusena oleks nii Liivi- kui Eestimaal “enamik talupoegi” nälga surnud, kui mõisad poleks neid aidanud, mida nõudis neilt ka riik.¹²⁴

Veel 1789. aasta alguse kohta teatas Haapsalu alammaakohus Tallinna asehäaldusvalitsusele, et Hiiumaal Vaemla vallas leiab aset ebatavaline talupoegade suremine¹²⁵, mis “pole tekkinud mitte nii väga epideemiliste haiguste läbi, vaid see tuleb pigem kirjutada küllaldase ja tervisliku toitumise puuduse arvele”, mida järeldanud ka Hiiumaad visiteerinud kreisiarst.¹²⁶ Nakkushaiguste levikut eitasid ka Vaemla talupojad, kui neilt mais 1789 selle kohta küsiti. Kogri külakubjas selgitanudki seejuures, et osad inimesed on lisaks tava-pärastele haigustele surnud justament “leivapuudusest”.¹²⁷ Haapsalu alammaakohus lisas veel, et Vaemla valla talupojad polnud mitte ainult 1789. aasta mais silmitsi “suurima näljahädaga”, vaid kannatanud juba kaua enne seda “äärmist leivapuudust” ega olnud saanud mõisast peaaegu mingit abi.¹²⁸ Vaemla talupoegadel tekkis 1789. aasta kevadel ka probleeme külviseemnega, eriti odra osas, nii et odrapõllud jäänud seemne puudusel väga suures osas külvita. Mõned talupojad olid käinud mõisas hädavajalikku külviseemet küsimas, kuid polnud midagi saanud.¹²⁹ Olukorra tõsidust 1789. aastal Hiiumaal kinnitab ka H. Sepp, kelle andmetel sel aastal Käina kihelkonnas surnud 236 inimest, väidetavalt suuremalt osalt nälga.¹³⁰

Järjest tabasid Liivi- ja Eestimaad ulatuslikud ikaldused taas aastatel 1799–1802, mis tulenesid ennekõike liigvihmast ja külmast suvekuudel.¹³¹ Juba 1798/1799. aasta talve pakane kahjustas talivilja. Rukis andiski väikese saagi. Märg ja külm suvi pani põntsuga ka teistele viljaliikidele ja ka linale. 1799. aasta novembris saatis Eestimaa kubermanguvalitsus mureliku korralduse kõigile

¹²⁴ August Wilhelm Hupel. Von den Rechten der lief- und ehstländische Landgüter. – Der nordischen Miscellaneen, 22./23. Stück. Riga, 1790, 266.

¹²⁵ Nimelt alammaakohtu andmetel oli 1786./1787. aasta talvel Käina ja Pühalepa koguduse surnute nimekirja järgi 17,5 adramaa suuruse Vaemla mõisa all surnud 95 inimest, kui võrdluseks 1786. aastal oli kogu Hiiumaal, mis oli 220 adramaad, kogu aasta vältel kokku ainult 155 surnut.

¹²⁶ EAA 30–1–6854, l. 7–8 (Haapsalu alammaakohus Tallinna asehäaldusvalitsusele, 4.08.1789).

¹²⁷ EAA 30–1–6854, l. 9 (Aus dem Journal des Herrn Ordnungsrichters des Hapsalschen Kreises auf dem Guthe Waimel, 16.05.1789).

¹²⁸ EAA 30–1–6854, l. 7–8.

¹²⁹ EAA 30–1–6854, l. 9.

¹³⁰ Eesti majandusajalugu. I. Toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, 328 (H. Sepp); vt ka S. Vahre. Ilmastikuoludest, 75; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 166.

¹³¹ 1799.–1802. aasta saakide ja ikalduse ulatuse kohta Eestimaal, vt: J. Konks. Eestimaa, 95–98; vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 167–169, kes nimetab aastaid 1799–1800 Eesti- ja Liivimaal näljahädaks.

ülemkirikueestseisjatele, et see olla ju niihästi “üldtuntud” kui ka nähtub laekunud saagiaruannetest, et selle aasta lõikus pole olnud nii soodus ja rikkalik kui viimastel aastatel.¹³²

1800. aasta suvi tuli samasugune – peaaegu pidev vihmase ja külma. 1799. aasta väike viljasaak oli suveks juba ammu lõppenud ja Friebe räägib juulis 1800 suurest leivapuudusest talurahva hulgas. Kehva ilma tõttu lükkus juulikuine rukkilõikus ka veel edasi, nii et alles augusti alguses saadi taas uut vilja.¹³³ Augusti teisel poolel kogu maad tabanud teravad öökülmad aga tegid odra, kaera ja lina osas suurt kahjutööd. Septembri lõpus 1800 oligi selge, et selle aasta suvivili oli ikaldunud ja tegelikult see väga varajane külm oli võtnud praktiliselt kõik sügisesed põllu- ja aiakultuurid.¹³⁴ 1800. aasta sügisel valitses talurahva seas ka kala (ennekõike räime) puudus.¹³⁵

Nõnda Eestimaal 1800. aasta suvivilja saaki nimetati “suuremalt osalt äpardunuks” või koguni “totaalseks ikalduseks”. See vähene, mis suudeti koristada, oli nii kehv kvaliteediga, et kõlbas ainult toiduks, kuid mitte seemneks.¹³⁶ Kaks järjestikust ulatuslikku ikaldusaastat tõi suure leivapuuduse eriti 1801. aasta kevadel, kui samal ajal olid ka külvivilja hinnad tõusnud kõrgele, nõnda, et vaka odra eest tuli maksta 3,5–4 assignaatrubla ja kaera hind oli peaaegu sama kõrge.¹³⁷ Kahki andmete järgi oli aastatel 1799. ja 1800 saak Eestimaal umbes 10–20% madalam eelmiste aastate tasemest.¹³⁸

1801. aasta kujunes aga uuesti rukki “täielikuks ikalduseks” ja Eestimaa rüütelkond pöördus kubermanguvalitsuse poole viljaabi taotlusega, kus osutati juba mõisnike tabanud “kolme-aastasele ikaldusele”.¹³⁹ 1801. aastal, pärast

¹³² EAA 1187–2–326, l. 232 (Eestimaa kubermanguvalitsuse korraldus ülemkirikueestseisjatele, 15.11.1799).

¹³³ Wilhelm Christian Friebe. Anfang zu einer landwirthschaftlichen Chronik des neunzehnten Jahrhunderts für Liefland. – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend, 2. Bd, 2. St. Riga, 1803, 181–187; vt 1800. aasta kevade-suve kohta ka: J. Konks. Eestimaa, 109.

¹³⁴ EAA 854–2–680, l. 481–482 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg krahv v. d. Pahlenile, 23.10.1800); S. Vahre. Ilmastikuoludest, 80.

¹³⁵ EAA 854–2–680, l. 481–482 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg krahv v. d. Pahlenile, 23.10.1800).

¹³⁶ EAA 29–1–411, l. 164p (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 24.05.1801, ärakiri); EAA 854–2–680, lk. 567 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 11.01.1801); lk. 588–589 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kuberner A. Langellile, 15.01.1801).

¹³⁷ W. Ch. Friebe. Anfang zu einer landwirthschaftlichen Chronik, 181–187.

¹³⁸ J. Kahk. Eestimaa 1816, 17; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 170.

¹³⁹ EAA 854–2–680, lk. 764 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 18.09.1801); lk. 767–768 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg tsiviilkuberner Langellile, 28.09.1801); J. Kahk. Rahutused ja reformid, 168.

niigi rasket talve, tabasid rukist õitsemise ajal väga laastavad öökülmad (eriti ööl vastu 1. juulit), mis põhjustanudki nii Eesti- ja Liivimaa mõisates kui talupoegadel täieliku ikalduse, nii et mõnel pool isegi külviseemet ei suudetud tagasi lõigata.¹⁴⁰ Juba sügisel tulnud paljudel vaesematel talupoegadel leppida ainult odraga, kuna valitses suur rukkipuudus.¹⁴¹ Suviviljasaak oli olnud küll natuke parem kui rukkisaak, kuid ka suvivilja ikaldusest laekus Liivimaa kubermanguvalitsusse teateid.¹⁴² Eestimaa rüütelkonna peamehe kinnitusel olla paljud mõisnikud juba septembri lõpus olnud sunnitud oma talupoegade eest hoolitsemise jaoks rukist juurde ostma, et mitte lasta neil puudust kannatada.¹⁴³

Samuti 1802. aastal Huhnile saadetud pastorite vastustest selgub, et 18.–19. sajandi vahetuse ikaldustest põhjustatud tõsine leivapuudus oli tabanud ulatuslikult pea kogu Liivimaad.¹⁴⁴ Pilistvere pastor kaebas, et aastatel 1800–1801 oli olnud neil ikaldus eriti suur, nõnda, et mõisad ei suutnud nii palju rukist osta kui talupojad vajasid.¹⁴⁵ Kui nii Liivi- kui Eestimaal oli piirkondi, kus 1802. aastaks oli vili ikaldunud isegi juba neli aastat järjest,¹⁴⁶ siis Vändra kihelkonnas olid 1802. aastaks põllud kehva saaki andnud koguni viis aastat järjest.¹⁴⁷ Nii Vändra kui Trikāta pastor märkisid, et viimastel kehvadel aastatel on paljudel talupoegadel leib lõppenud juba jõulude paiku.¹⁴⁸ Kuid ka 1802.

¹⁴⁰ Parasmaal talu– ega mõisapõllud ei annud isegi tagasi kolmandikku külvatud seemnest: LVVA 3–4–488 (Parasmaa rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 3.08.1801); vt ka: EAA 854–2–680, lk. 769–770 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg keiser Aleksander I-le, 28.09.1801); lk. 774 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kubermanguvalitsusele, 2.10.1801); EAA 862–1–2910, l. 12 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 19.06.–16.09.1802); LVVA 3–4–488, l. 9–9p (H. E. Schröder Liivimaa tsiviilkubernerile, 9.11.1801).

¹⁴¹ EAA 854–2–680, lk. 769–770 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg keiser Aleksander I-le, 28.09.1801).

¹⁴² LVVA 3–4–488, l. 12–12p (Nüpli mõisaproua Liivimaa tsiviilkubernerile, 4.11.1801).

¹⁴³ EAA 854–2–680, lk. 769–770 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg keiser Aleksander I-le, 28.09.1801); lk. 774 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kubermanguvalitsusele, 2.10.1801).

¹⁴⁴ Otto Huhn. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802 (LVVA 6810–1–50), l. 46 (Tartu-Maarja), l. 47 (Äksi), l. 51 (Nõo), l. 55 (Räpina), l. 58p (Karula), l. 63 (Paistu), l. 64 (Halliste), l. 65 (Helme), l. 65p (Saarde), l. 66p (Kolga-Jaani), l. 67 (Pilistvere), l. 68 (Palamuse), l. 69p (Jaani), l. 73p (Kärļa), l. 74p (Mustjala), l. 19 (Salaca), l. 36p–37 (Ērgļi), l. 42 (Palsmane); vt ka Vahtrre, Ilmastikuloolest, 78–80.

¹⁴⁵ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 67 (Pilistvere), vt ka l. 68 (Palamuse).

¹⁴⁶ EAA 30–1–6937, pagineerimata (C. J. Crolli supliik keiser Aleksandrile, 17.04.1802); O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 44p–45 (Apukalns).

¹⁴⁷ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 62 (Vändra).

¹⁴⁸ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 40p–41 (Trikāta), l. 62 (Vändra).

aastat loeti veel Liivimaal ikaldusaastaks.¹⁴⁹ Siiski näljahädaks ei nimetanud neid aastaid otseselt ükski pastor.

Vaadeldava perioodi viimaseks “suureks näljahädaks” jäid aastad 1807–1808, mis on ka senises historiograafias juba hästi teada.¹⁵⁰

1806. aasta jahe ja vihmane suvi¹⁵¹ oli nurjanud esmalt heinasaagi. Järgnes vilets rukkisaak (Liivimaal paljudes mõisates ikaldus rukis pea täielikult), mis ei andnud ka korralikku seemet uueks külviks. Liivimaal räägiti 1806. aasta lõikusest kui “üldisest ikaldusest”, mis kogu “meie isamaad” tabanud.¹⁵² Suvi-vilja osas oli 1806. aastal olukord natuke parem ja saaki hinnati mitte täielikult ikaldunuks, vaid keskpäraseks.¹⁵³ Eestimaa kubermanguvalitsuse nõunik parun Fr. Rosen määratles 1806. aasta viljasaaki sõnadega: “Zwar eine schlechte Roggenerndte, aber keinesweges ein totaler Getraidemißwachs”.¹⁵⁴ Ka Peterburi siseministeeriumi laekunud andmed näitasid, et ülevenemaalises plaanis oli 1806. aasta saak parem eelmistest aastatest ja mitte üheski kubermangus viljapuudust sellel aastal ei tekkinud.¹⁵⁵

Juba 1807. aasta hiliskevadel laekus Eestimaa kubermanguvalitsusele teateid talupoegade nälgasuremiste kohta, mis olid tingitud eelmise aasta kogu maad tabanud kehvast saagist.¹⁵⁶ Kuid samal ajal olid juba maikuised öökülmad taas andnud põhjust suureks ärevuseks, kuna olid kahjustanud tugevalt rukist,

¹⁴⁹ Vt nt O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 61p (Pärnu-Jaagupi); vrd S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 81–82.

¹⁵⁰ Juba A. Tobien nimetab 1807. aastat Liivimaal “einer grossen Hungersnoth”, mis kestnud 1808. aastani: Alexander v. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. 1. Bd.: Die Bauernverordnungen von 1804 u. 1819. Berlin, 1899, 275. Senises historiograafias kõige põhjalikuma kirjelduse 1806.–1808. aastatete kohta Eestimaa on pakkunud J. Konks: J. Konks. Eestimaa, 255–284.

¹⁵¹ Ka “Tarto-maa-rahwa Näddali-Lehe” nr 25 (22.aug.1806) tõi ära lühikese kirjelduse Liivimaa Läti osas raskest vihmajärgest, nii et ühes mõisas olla vesi nurmed üle ujutanud ja 15 vakamaad ära rikkunud ja sealse muidu väikese jõe, *kumb kunnage sures ei lä*, olnud nüüd nii suure veega üle paisutanud, et ka kihelkonna postimees polnud üle saanud. Enne seda aga leiab märkimist, et ühes paigas Saksamaal kaks nädalat enne Jakobipäeva oli olnud selline pikne ja vihmajärg, et sealäbi leidnud koguni mõni inimene oma otsa: Tarto maa rahwa näddali-leht. Uurimusi ja allikmaterjale. Koost. T. Tannberg. Tartu, 1998, 192. – Seega uudised ilmaoludest Saksamaal jõudsid ka 19. sajandi alguses juba ka eesti talurahvani.

¹⁵² LVVA 28–1–10, l. 62 (J. C. Hagemeister Viljandi raele, 4.12.1806).

¹⁵³ Vt ka LVVA 4–1–15003, l. 16–17 (Vastseliina kirikueestseisja Liivimaa tsiviilkubernerile, 18.06.1807).

¹⁵⁴ EAA 1187–2–327, l. 238–239p (Eestimaa kubermanguvalitsuse korraldus, 30.10.1806).

¹⁵⁵ Н. Варадинова. История Министерства Внутренних Делъ. Часть I. СПб, 1858, 158–159.

¹⁵⁶ Vt nt EAA 862–1–3034, l. 1p–2 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 3.06.–17.07.1808).

eriti kergemate muldadega maadel ja talupõldudel, kuhu nagunii oli eelmine suvi külvatud kehva kvaliteediga seemet. See kõik sundis mitmel pool suurema osa rukkist ümber kündma. Seega rukkisaagilt järjekordselt ei olnud oodata midagi head, kuid 1807. aasta suve suur ja pikk põud mõjus ka hävitavalt suviviljale. Friebe märgib, et oder ja kaer ikaldus üle kogu maa, ja sageli ei saadud tagasi isegi mitte külvivilja.¹⁵⁷ 1807. aasta kehv saak oli Eestimaa kubermangus “peaaegu üldine”.¹⁵⁸ Nõnda 1807. aasta sügisel ikaldus paljudes mõisates vili juba vähemalt teist aastat järjest. Pealegi, kuigi talivili oli andnud mõnel pool siiski mõnevõrra parema saagi (mõnes mõisas isegi hea saagi), siis tegi seejärel pärast külvi oluliselt kahju paljudes kohtades rukkiuss, mis sundis palju rukki tagavaravilja kulutama korduskülvide peale.¹⁵⁹

See kõik tõi kaasa terava leivapuuduse või koguni näljahäda, mis kulmineerus 1808. aasta kevadel. Virumaa juurdlusmaterjalidest selgub, et 1807. aasta lõpus on paljudes kohtades talupoegadel enda viljatagavarad lõppenud juba enne jõule, mis viisid 1808. aasta varakevadel otseste näljasurmajuhtumiteni talurahva hulgas.¹⁶⁰ Üldine suur puudus valitses mitmel pool ka 1809. aasta kevadel, mil tuli ette endiselt veel nälgasuremise juhtumeid.¹⁶¹

Vene siseministeeriumi andmetel oligi 1808. aastal kogu impeeriumis viljaga varustatuse osas kõige raskem olukord Liivimaa kubermangus, kust pärinesid näljasurmajuhtumid, kuid samuti kannatasid samal ajal raskete viljaikalduste tagajärgede all Pihkva, Novgorodi, Peterburi kubermang ja isegi pealinn.¹⁶² 1808. aastal talurahva seas hüppeliselt kasvanud suremust täheldasid

¹⁵⁷ LP, 22.09.1806; Wilhelm Christian Friebe. Fortsetzung der landwirthschaftlichen Chronik in Hinsicht auf die Witterung in den Jahren 1806 und 1807. – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefeland betreffend. 5. Bd., Riga, 1808, 197, 200–201; S. Vahtr. Ilmastikuoludest, 84–85.

¹⁵⁸ EAA 29–1–13, l. 54–55p (Eestimaa tsiviilkuberneri saatekiri vallamagasi 1807. aasta üldaruande, mustand).

¹⁵⁹ EAA 29–1–411, l. 24–24p (Eestimaa rüütelkonnapeamees Üxkülli senaator Zahharovile, 16.04.1808); EAA 30–1–6870, l. 120–121p (Eestimaa kroonupalat Eestimaa kubermanguvalitsusele, 30.09.1808); L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas. 2. daļa, 114.

¹⁶⁰ EAA 291–1–2653, l. 17p (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernement stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808); EAA 29–1–411, l. 245p, 253p, 256 (Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808); vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 156.

¹⁶¹ Vt nt EAA 863–1–3916, l. 8–8p, 30 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

¹⁶² Н. Варадинова. История, Часть I, 211–212.

ka Liivimaa pastorid.¹⁶³ Eestimaa kubermangu selle aasta põuakahjusid loeti natuke paremaks. J. Kahk osutabki sellele, et Eestimaa osas 1808. aasta kevadel kohalikud võimud ja aadli seisuslikud organid näljahäda tegelikult eitasid.¹⁶⁴ Teiselt poolt tuleb osutada, et mitte ainult 1806.–1808. aasta näljahädaga seoses, vaid kogu perioodi ametlikes dokumentides, so riigivõimude tasandil käinud ametlikus kirjavahetuses, “näljahäda” sõna kasutati üldse väga harva. Kui päriti aru, anti selgitusi, korraldusi või isegi kirjeldati olukorda maal, siis kõige enam räägiti ikaldustest ja sellega seotud viljapuudusest ja talupoegade raskustest vms, kuid enamasti välditi sõna “näljahäda”.¹⁶⁵

Liivi- ja Eestimaal järgnevate 1809.–1819. aastate osas näivad kõige suuremad ikaldused olnud 1811.–1812. aastatel, mis on jäänud küll senises historiograafias peaaegu tähelepanuta, kuigi neid aastaid on seoses maakaitseväge moodustamise ja 1812. aasta Vene-Prantsuse sõjaga põhjalikult käsitletud.¹⁶⁶ S. Vahtre pidas 1811. a. saaki üldiselt korralikuks või koguni heaks ning peab pigem vastuoluliseks teadet Kuramaalt põuast tuleneva halva saagi kohta.¹⁶⁷ Siiski Liivimaa kubermanguvalitsusele laekunud järjestikustest palvekirjadest ja teadest nähtub, et Liivimaal oli tekkinud 1812. aasta alguses paljudes mõisates (nt Otepää, Rõngu, Kanepi, Põlva, Luke, Aloja, Araiži jt khk-s) eelmise aasta suurest põuast tingitud tõsise ikalduse tõttu suur viljapuudus ja nälg talurahvas.¹⁶⁸ Ka 1812. aasta viljasaagi kohta täheldasid mitmed mõisad viljaikaldust. Näiteks Virumaal Porkuni mõisa all peaaegu ilma erandita kõik talupojad said lõigata ainult väga kehva rukkisaagi ja samal ajal mõisapõldudel oli rukis ikaldunud täielikult, nii et isegi keskmiselt kahte seemet ei saadud kätte. Täielikult oli ikaldunud talivili ka Vao talupoegadel. Küti vallas ikaldus vili täielikult aga ainult Koeravere külas ja Merikülas oli osaline ikaldus, kus oli

¹⁶³ Lauma Sloka. Vidzemes draudžu kronikas. – Valsts Archiva Raksti, III. Rīga, 1925, 232; Juhan Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu, 1937, 200–201; vt ka J. Jenšs. Vidzemes, 389.

¹⁶⁴ J. Kahk. Rahutused ja reformid, 54–55.

¹⁶⁵ Vrd Richard G. Robbins (jr). *Famine in Russia 1891–1892. The imperial government responds to a crisis.* New York, London, 1975, 64.

¹⁶⁶ Vt: Rein Helme. 1812. aasta Eestis ja Lätis. Tallinn, 1990, 40; Tõnu Tannberg. *Maakaitsevähkohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856).* Tartu, 1996, 139–150.

¹⁶⁷ S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 86–87.

¹⁶⁸ LVVA 3–4–499, so kogu sellekohane eraldi toimik.

teinud suurt pahandust ootamatu rahe.¹⁶⁹ Samuti 1814. aastal ei olnud paljudes kohtades Liivimaal viljasaak hea.¹⁷⁰

1818. aastal ikaldus Eestimaal ja Saaremaal paljudes mõisates vili ja kõvasti tegi kahju nii sügisene äge rahehoog kui rukkiuss. Tegelikult viljaikaldust, eriti rukki osas, nähti ette juba suve algul. Porkuni ja Põdrangu (Väike-Maarja khk) mõisavalitseja Moritz von Baggehuffdudt lähetas juuli algul 1818 kroonule kirja, et oodata on äärmiselt viletsat rukkisaaki, mistõttu on karta, et tema talupojad pole sügisel võimelised vallamagasisse ei laenuvõlgu ega selle aasta panust maksta. Sama aasta sügiseks jõudis analoogseid kaebusi selle aasta ikalduse ja talupoegade suutmatuse kohta õiendada oma magasikohustusi Peterburi politseiministeeriumisse mitmelt poolt teistestki Eestimaa mõisatest. 1818. aasta ikaldus polnud kokkuvõttes siiski kaugeltki üldine. Simuna, Viru-Jaagupi ja Väike-Maarja kihelkonna peale kokku täheldati 1818. aastal viljaikaldust neljas mõisas – Porkunis, Põdrangus, Muugal ja Araskis. Seejuures Porkunis ja Põdrangus kannatas lõpuks ikalduse all ainult osa talupoegadest, Muugal ja Araskis enamik, kuid samuti mitte kõik talupojad.¹⁷¹

I.2. Kevad – näljaaeg

Kui talupojad pidid kannatama nälga, siis oli see sageli ajendatud küll tõesti halvast ilmast tulenenud ikaldusest, mida oli raske ennetada, kuid ulatuslik näljahäda ja eriti kroonilised toimetulekuprobleemid olid ikkagi põhjustatud ennekõike sotsiaalsetest, majanduslikest ja poliitilistest teguritest.¹⁷² Liivi- ja Eestimaa talupoegade toimetuleku probleemid pidid olema lahutamatu seotud ühiskonna sotsiaal-õiguslike ja sotsiaal-majanduslike suhetega ehk pärisorjusega.

Üks nimekaim Euroopa varauusaja näljahädade uurijaid Andrew B. Appleby on rõhutanud, et näljahäda on ainult siis õigesti mõistetav, kui see on kindlalt

¹⁶⁹ EAA 902–1–983, l. 1 (C. Zöge von Mannteuffel teade Maa-Virumaa adrakohtunikule, 5.08.1812); l. 3 (Baggehuffdudt Maa-Virumaa adrakohtunikule, 9.08.1812); l. 5 (Rennenkampft Maa-Virumaa adrakohtunikule, 15.08.1812); S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 87, 206.

¹⁷⁰ Vt nt LP, 10.11.1814; LVVA 1–2–1940, l. 5–5p (L. A. Mellin Riia sõjakubernerile, 3.02.1815).

¹⁷¹ EAA 902–1–1176, pagineerimata (M. v. Baggehuffdudt keisrile, 3.07.1818, ärakiri); EAA 902–1–1176, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Virumaa adrakohtunikule, 5.11.1818); EAA 902–1–1538, pagineerimata (Maa-Virumaa adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1819, missiiv). Ülevaade 1818. a ikalduskahjude kohta Saaremaa kroonumõisates on koondatud Saaremaa majandusvalitsuse toimikusse: EAA 310–1–274.

¹⁷² A. B. Appleby. Grain prices, 867–869.

asetatud tema sotsiaalsesse ja majanduslikku konteksti.¹⁷³ See väide ei kehti ilmselt mitte ainult näljahädade, vaid ka laiemalt kõigi ühiskonnaliikmete peatoidusega toimetuleku probleemide kohta. Ning niisamuti tuleb nähtavasti selles sotsiaal-majanduslikus kontekstis pidada silmas ka õiguslikku ja poliitilist olukorda.¹⁷⁴ Niisiis, mitte kliima ja ikaldused polnud ainsad ega ka mitte kõige tähtsamad tegurid talupoegade toimetulekuraskustes või näljahädade põhjustajatenä, mis küll mõjutasid nende majanduslikku olukorda, vaid ennekõike poliitiline, õiguslik, sotsiaalne ja majanduslik kontekst on põhjus, miks ühes piirkonnas võib ikaldusest tekkida suur näljahäda, samal ajal kui teine regioon kannatab sama suure ikalduse puhul võib-olla ainult mõningast majanduslikku langust. Teatavasti juba 1950. aastate alguses deklareeris Josué de Castro, et nälg on enamasti inimeste enda kätetöö (*man-made*), kui just pole olnud tegu looduskatastroofiga. Hoolimata nälja universaalsest esinemisest ei johtu see mitte niivõrd looduse jõududest või paratamatusest, kuivõrd inimühiskonna kultuuritasemest ning rasketest vigadest ja puudustest ühiskondlikus organisatsioon.¹⁷⁵

Viimasel paarikümnel aastal on kõige enam mõju nälja põhjuste uurimisele avaldanud Amartya Seni teooria ühiskonnagruppide erinevatest õigustest (*nn entitlement approach*). Sen argumenteerib veenvalt, et traditsiooniline lähene mine näljahädade põhjustele, mis näevad nälgivate ühiskonnagruppide leivapuuduse taga ainult ikaldusi või muid õnnetusi, on ohtlikult ekslik. Sen'i järgi nälgimine pole kunagi olnud olukord, et toitu enam pole, vaid see on ainult osade inimeste olukord, et neil pole piisavalt süüa, kuna neil puudub õigus olemasolevale toidutoodangule. Nõnda näljast ja näljahädadest arusaamiseks on hädavajalik süüvida omandisuhete struktuuri ning laiemalt analüüsida ühiskonnas valitsevaid legaalseid norme, et selgitada, millised olid inimeste võimalused kindlustada endale piisavalt toitu, kasutada tootmis- ja kauplemisvõimalusi. Tuleb selgitada, mida keegi omab, millised tehingute tegemise võimalused on talle jäetud, mida ta saab tasuta ja mis talt võetakse ära. Seni jaoks tulenevad näljahädad üksnes sellest, et ühiskond on jagunenud ebavõrdsete õigustega gruppideks, kellest siis allasurutud peavad kannatama.¹⁷⁶

Niisiis vaadates talupoegade peatoiduse probleeme ja näljahädasid Liivi- ja Eestimaal 17.–19. sajandi alguseni, on Seni lähtekohtadest tulenevalt mööda-

¹⁷³ A. B. Appleby. *Famine*, 3; vt ka J. Walter, R. Schofield. *Famine*, 57.

¹⁷⁴ Poliitilise ja võimu faktori olulisust on rõhutanud ka H. Medick, kes nõuab esiplaanile toomist just ühiskonna struktuuralseid kauakestvaid tegureid, millega on tihedalt seotud valitsejate kurnamise ja reglementeerimise poliitika, nt maksupoliitika ja hädaabi korraldamine: Hans Medick. "Hungerkrisen" in der historischen Forschung. Beispiele aus Mitteleuropa vom 17.–19. Jahrhundert. – *Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium*, 14, 1985, 98–99, 102.

¹⁷⁵ Josué de Castro. *The geography of hunger*. Boston, 1952, 24.

¹⁷⁶ A. Sen. *Poverty and famines*, 1, 6, 12, 39, 46, 154–155; vt ka H. Medick. "Hungerkrisen", 98.

pääsmatu pidada silmas pärisorjuslikke õiguslikke suhteid. Vastus, miks talupojad regulaarselt nälgisid, peitub ühiskonna poliitilistes, õiguslikes, sotsiaalses ja majanduslikes suhetes, mis kõik varauusaegsel Liivi- ja Eestimaal koondusid pärisorjuse koondtermini alla. Loomulikult asjaolu, et Liivi- ja Eestimaal kannatas nälja all ainult üks ühiskonnagrupp, ongi selle kõige selgemaks tõestuseks. Kui näljahädasid on püütud liigitada, siis Liivi- ja Eestimaal vähemalt varauusajal esinenud näljahädad liigituvad selgelt üksnes klassi-näljahädadeks. See tähendab, et näljahäda või näljaaastate ajal ei kannatanud mitte kogu maa elanikkond nälja all, vaid see puudutas tegelikult ainult ühte laia ühiskonnarühma – talurahvast.¹⁷⁷ Pole teada, et keegi mõisnik või aadlik oleks Baltikumis ikalduse tõttu nälga surnud, küll aga surid talupojad. Või nagu selle küsimuse tõstata J. Meuvret – miks talupojad, kes vilja tootsid, kannatasid suuremate subsistentsikriiside all kui need, kes elasid linnas?¹⁷⁸ Teiselt poolt ka talurahvas jagunes mitmeteks sotsiaalseteks rühmadeks ja niisamuti näljahädad ei mõjunud kogu talurahvale ühtmoodi, vaid enamasti vastavalt külaelaniku sotsiaalmajanduslikule positsioonile.

Kaudselt oli selline mõttekäik tuttav tegelikult juba kaasaegsetele, kes arutasid, miks suur osa talurahvast elab toimetuleku piiril. Pärisorjusesse kriitiliselt suhtuvad autorid nägid loomulikult selget seost talupoegade pärisorjusliku seisundi ja nende kauaaegse vaesuse, viletsuse ja nälja vahel.¹⁷⁹ 1756. aastal kirjutas J. G. Eisen, et need, kes Liivi- ja Eestimaal vilja toodavad, peavad kõige enam nälga taluma.¹⁸⁰ 1784. aastal ilmus ajakirjas *Nordische Miscellaneen* artikkel Harjumaa kreisiarsti Peter Friedrich Körberi sulest, mille keskne argument oli võetud kokku juba pealkirjas: “Liivi- ja Eestimaa talupoegade igaaastasest näljahädast”.¹⁸¹ P. Fr. Körberi küsimus oli lihtne – kuidas on see võimalik, et Põhjamaa viljaaitadeks kutsutavates Liivi- ja Eestimaa provintsidest tegelikkuses “igal aastal kevadeti” möllab kohaliku maaelanikkonna seas “pea üldine näljahäda”. Suurema osa aastast peab talupoeg taluma puudust ja viletsust.¹⁸² 1794. aastal imestas selle üle ka mõneks aastaks Saksamaalt Riia

¹⁷⁷ Vt sellist nälja liigitamist: M. Alamgir. *An approach*, 24.

¹⁷⁸ Vt George Grantham. *Jean Meuvret and the subsistence problem in early modern France*. – *The Journal of Economic History*, 49, 1989, 1, 187.

¹⁷⁹ Vt nt August Traat. G. F. Parrot ja talurahvaküsimus Liivimaal. – G. F. Parroti 200ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Tartu, 1967, 169.

¹⁸⁰ Johann Georg Eisen. *Ausgewählte Schriften: deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich*. Hrsg. v. R. Bartlett und E. Donnert. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2.) Marburg, 1998, 172.

¹⁸¹ [Peter Friedrich Körber]. *Ueber die jährliche Hungersnoth der lief- und ehstländischen Bauern*. – *Der nordischen Miscellaneen*, 8. Stück. Riga, 1784, 73–90; vt Indrek Jürjo. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn, 2004, 254–256.

¹⁸² [P. Fr. Körber]. *Ueber die jährliche*, 73–74; suuresti sama mõttekäiku kordas ka: [Wilhelm Christian Friebe]. *Erster Anfang zur Cultur der liefländischen Bauern*. – *Der*

toomkooli rektoriks tulnud Karl Philip Michael Snell. Tema järgi siinsed provintsid annavad küll rikkalikult ja oivaliselt kõiksugu viljaliike, kuid ikkagi esineb näljahädasid, kohe kui saak korra äpardub. Selle väljaravimiseks tuli Snelli arvates kogu majandus teistele alustele seada. Tema järgi talupoegade nälja ja häda põhjused seisnevad “üksnes nende sügavas pärisorjuses”.¹⁸³ Nendele seisukohtadele vaatamata pole aga põhjust arvata, et juba varauusaja autorid ei oleks näinud näljahädade peamise põhjusena ikkagi halba ilma ja suuri viljaikaldusi, mida eitatakse alles tänapäeva uurimustes.

Nälja sotsiaal-õiguslik taust tuleb eriti selgelt välja siis, kui ühiskonna üks sotsiaalne grupp kannatas näljaprobleemide käes krooniliselt või koguni igal aastal. Senises historiograafias Liivi- ja Eestimaa kohta on aga ära märkimist leidnud, et isegi normaalse saagikusega aastate järel pidi kevadeti talurahvas kannatama leiva- ja seemnevilja puudust, kuigi üksikasjalikumalt on talupoegade kevadisele olukorrale tähelepanu pööratud vähe.¹⁸⁴ Kui aga tegemist oli tõesti regulaarset laadi fenomeniga, mida eriti 18. sajandi viimase veerandi ja 19. sajandi esimese poole allikate järgi näib tõesti olevat, siis oli ju kevadise puuduseaja näol tegemist väga olulise komponendiga talupoja elus, mis vajab kindlasti lähemat selgitamist.

Samuti juba 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi esimese poole kirjanduses juhiti korduvalt tähelepanu sellele, et kevad oli talupojale näljaaeg.¹⁸⁵ Et talupoeg peab kannatama leivapuudust igal aastal varakevadest kuni lõikuseni, see oli sageli korratud väljaütlemine.¹⁸⁶ Kui 18. sajandi lõpus uuris dr Otto Huhn pastorite käest talupoegade toimetuleku kohta nende kihelkonnas, siis küsis Araiši pastor vastu: *Millises kihelkonnas pole siis kevadeti toidupuudust?*¹⁸⁷ Ka J. G. Eisen kirjutab, et vaene talupoeg peab nälgima peaaegu igal aastal kevadest lõikuseni. Ja teisel ta märgib, et iga kümne aasta kohta võib maksimaalselt kolme aastat pidada selliseks, kui talupoegade hulgas kevadest lõikuseni suurt leivapuudust ehk nälga ei valitse.¹⁸⁸ Kuramaa pastor G. G. Mylich märkis, et

nordischen Miscellaneen, 18./19. Stück. Riga, 1789, 531; vt ka Garlieb Merkel. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. 2. verb. Aufl. Leipzig, 1800, 69; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 54. – Samuti peeti Böömimaad viljakaimaks Euroopas, kus aga imestati samuti, et kuidas sealsetel talupoegadel pole samal ajal sageli tükikestki leiba süüa: vt Pavel Himl. Die ‘armen Leüte’ und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft ‘Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781). (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 48.) Stuttgart, 2003, 1.

¹⁸³ K. P. M. Snell. Beschreibung, 150–151, 173.

¹⁸⁴ Vt S. Vahre. Ilmastikuoludest, 147; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 149jj; J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad, 34; J. Konks. Eestimaa, 281.

¹⁸⁵ Nt J. Kahk. Die Krise, 159.

¹⁸⁶ Vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 149.

¹⁸⁷ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, I. 27p–28 (Araiši); vt ka, I. 17p (Rüjiena).

¹⁸⁸ J. G. Eisen. Ausgewählte Schriften, 171–172, 211.

talupoeg paastub suurema osa aastast ja seega ei erine selle poolest palju ainult vee ja leiva peal elavast surmamõistetud vangist.¹⁸⁹ W. C. Friebe imestas, kuidas üldse kevadsuvel nälja ja tööga võideldes nii armetud kondibuketid atra ja vikatit suudavad juhtida.¹⁹⁰

Talupoegade toimetulekupiiriks võib lugeda suutlikust ainult oma talu toodangust ja ilma välise abita minimaalselt aastaringselt ära elada. Kui aga kevadeti tekkis enne uut lõikust talus vilja puudus, siis oli neil puhkudel tegemist alla toimetulekumiinimumi majandava taluga. Siiski agraarühiskondades on enne uut lõikust tekkiv peatoiduse puudus väga laialt tuntud fenomen, millist ajavahemikku on hakatud kutsuma “näljalüngaks”.¹⁹¹ Küsimus, kui suurt osa talurahvast see nn näljalünk tabas ja kui pikaks see kujunes, on küllaltki tõsiselt võetav indikaator agraarühiskondades elanikkonna (talupoegade) majandusliku olukorra hindamisel.

Liivi- ja Eestimaal olid tavapäraselt kõige raskemad kuud talurahvale aprill, mai, juuni, kuid näljalünk võis venida isegi jaanuarist juulini või veel pikemaks. Eestimaa rüütelkond rääkis ka ametlikus kirjavahetuses halva saagiga aastate järel 5–6 kuust, mille jaoks tuleb kindlustada talupoegade abivilja olemasolu.¹⁹² Sellesse perioodi (so veebruarist juunini) langes ka põhiosa talurahva nälja-surmajuhtumitest.¹⁹³

Igatahes näljalünk langes seega just perioodile, mil tuli teha oluliseim ja kõige jõudunõudvam osa põllutööst nii endale kui mõisale. Talv ja varakevad olid enamasti väga kurnavaks ka loomadele, kes esimese värske rohu saamise ajaks võisid olla väga kõhnunud.¹⁹⁴ Eriti raskeks kujunes muidugi loomadele talv neil aastatel, kui eelmisel suvel polnud õnnestunud heinategemine, mille tulemusena loomad ei pruukinudki talve üle elada.¹⁹⁵ Näiteks kirjutas 21. märtsil 1812 Rõngu, Otepää ja Kanepi kihelkonnakohtunik K. Bruining Liivimaa tsiviilkubernerile, et kuna eelmise suve suure põua tõttu heina ja loomasööda

¹⁸⁹ [Gottfried Georg Mylich]. *Wiederum ein Wort zu seiner Zeit, oder Versuch einer Beantwortung der unserm Vaterlande so wichtigen Frage: Wie wohl der Landplage des jährlichen Bauernvorschusses am sichersten abzuhelpen wäre?* [Mitau], 1787, 52.

¹⁹⁰ [W. C. Friebe]. *Erster Anfang*, 530.

¹⁹¹ David Arnold. *Famine. Social crisis and historical change*. Oxford, 1988, 54–55; vt ka Jerome Blum. *The end of the old order in rural Europe*. Princeton, 1978, 147.

¹⁹² Vt nt EAA 854–2–687, lk. 182–185 (Eestimaa rüütelkonna peamees senaator Zahharovile, 21.06.1808). – Antud kirja puhul on küll siiski võimalik, et rüütelkond mainis 5–6 kuud, kuna 6 kuud oli nimetanud Zahharov ise oma eelmises nõudmises Eestimaa rüütelkonnale, mis aja kestel senaatori arvates oleks pidanud toimuma toetuslaenude andmine talupoegadele, mille järgi tuli arvestada ka kohustuslikke tagavaraviljavarusid.

¹⁹³ Vt ka J. Kahk. *Rahutused ja reformid*, 171–174.

¹⁹⁴ Vt nt J. Kahk. *Rahutused ja reformid*, 79.

¹⁹⁵ Vrd [P. Fr. Körber]. *Ueber die jährliche*, 84.

kogumine ebaõnnestus, siis pole loomasööta võimalik osta enam ka mitte raha eest. “Kui talv peaks veel mõnda aega kestma, siis on karta, meie piirkonnas suurem osa kariloomi ja hobuseid nii mõisates kui talupoegade juures surevad nälga”.¹⁹⁶ Loomasööda puudus võis sundida rakmeloomade arvu vähendama, mis aga omakorda võis tähendada suuri raskusi kevadistel põllutöödel.¹⁹⁷ Teisalt loomasööda nappus võimendas loomatõbede levikut ja 1823. aasta kevadel, kui Liivimaal valitses suur loomasööda puudus, surigi kogu kubermangus kokku üle 10 000 hobuse, 25 000 veise, 19 000 vasika, 84 000 lamba ja 11 000 sea.¹⁹⁸

Paraku puuduvad sisuliselt allikalised andmed otsustamiseks, kui suur osa talupoegi tuli oma saagiga uue lõikuseni toime ja kui suur osa mitte. Eestimaa rüütelkonna hinnang talupoegade toimetuleku kohta 19. sajandi alguses oli selline, et tavaliselt keskmise saagiga aastatel tuleb talupoeg oma põllusaagiga piisavalt (*hinreichend*) välja. Halbadel aastatel aga vajab enamik talupoegi kevadist avansslaenu, kuigi reeglina ka siis leiduvat igas mõisas talupoegi (*einige Bauern*), kes mingit avanssi ei võta. Headel saagiaastatel ei tarvitse toetuslaenu vajada aga isegi kogu vald.¹⁹⁹ Seega rüütelkond määratles talupoegade toimetuleku suutlikust selle järgi, kas ja kuivõrd talupojad vajavad kevadeti toetuslaenu.

Näibki, et ainus allikaliik, mis võimaldab ligikaudseltki vastust anda, mis ajani talupojad oma viljaga välja tulid, on vahest ainult olemasolevad mõisates peetud toetuslaenude nimekirjad, kus on märgitud, millised talupojad on mõnel konkreetsel aastal vajanud leiva- ja külvivilja laenuna juurde.²⁰⁰ Kui talupoeg

¹⁹⁶ LVVA 3–4–499, l. 19–19p (Rõngu, Otepää ja Kanepi kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 21.03.1812).

¹⁹⁷ Kui 1812. a küsiti Mooste mõisakohtuniku käest, kas talurahva seas valitsev suur leivapuudus ei tulene mitte talupoegade hooletusest, vastas see eitavalt ja selgitas, et vähe suudeti eelmisel kevadel külvata, “da sie durch Mangel an Heu wenig Pferde und Vieh zur Bearbeitung ihrer Felder halten könnten”: LVVA 3–4–499, l. 7–8p (Tartu kreisikomissar Liivimaa kindralkubernerile, 27.02.1812).

¹⁹⁸ S. Vahre. Ilmastikuoludest, 92. – See tähendas ühe valla piires, et nt Muhu-Suuremõisa vallas kannatas loomade suremise all 37 talupoega, kellel suri kokku 38 hobust, 10 härga, 101 veist ja 464 lammast (EAA 960–1–27, l. 138: Muhu-Suuremõisa kogukonnakohus kihelkonnakohtule, 20.06.1823). Saaremaal Pajumõisa kroonuvallas suri 1823. a kevadel talupoegade endi ütluste järgi otseselt nälga 2 hobust, 2 varssa, 1 lehm, 7 vasikat, 32 oinast ja 38 lammast, kokku 14 talupidamises. Seega lihtsalt loomasööda puudusest surid nälga loomad praktiliselt pooltes talupidamistes (1817. a oli Paju kroonumõisas 29 talu). Lisaks suri neil talupoegadel 3 hobust, 2 lehma, 4 vasikat, 5 oinast ja 6 lammast tõvedesse ning 3 mullikat ja 2 vasikat murdis 1823. aastal hunt (EAA 960–1–27, l. 294–294p; EAA 311–1–170, l. 1–4: Wackenbuch der publiquen Pajomoischen Geldbauern pro Anno 1817).

¹⁹⁹ EAA 854–2–687, lk. 182–183 (Eestimaa rüütelkonna peamees senaator Zahharovile, 21.06.1808).

²⁰⁰ Vrd Robert Jütte. Poverty and deviance in early modern Europe. Cambridge, 1994, 46, 50, kes toob välja samuti abisaajate arvu järgi orienteerumist kui ühte peamist

leivavilja kogu talve ja kevade kuni uue lõikuseni ei vajanud, siis ta ilmselt alla toimetulekumiinimumi ei elanud. Loomulikult saab hinnata nõndaviisi talupoegade kevadist toimetulekusuutlikust üksnes laias laastus.

Millal lõppesid tavaliselt siis talupoegade viljavarud ehk mis ajast nad hakkasid viljaabi vajama? 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse kirjandusest nähtub, et sellele küsimusele pöörati korduvalt tähelepanu ja välja toodud ajamääratlused varieerusid suurel määral.²⁰¹ 1774. aastal kirjutas A. W. Hupel, et mõned talupojad seisavad juba märtsis “või isegi veel varem” ootavalt mõisahärra aida ees.²⁰² G. Merkel selgitab omakorda, et isegi rikkalike saakide järel pole läti talupojal leiba enam jaanuaris ja samuti igal kevadel peab ta oma külvi-seemne laenama härralt.²⁰³ Seda tõika omakorda peeti Merkeli kriitikute poolt ilmselgeks valeks või siis ainult ühe mõisa (Piebalga) puhul kehtivaks. Paljudes piirkondades tulevat talupojad toime vähemalt kuni tööaja alguseni ehk siis aprilli lõpuni.²⁰⁴ Joh. Ch. Petri selgitas aga, et eesti talupoeg suudab suure kurnamise tõttu koristada oma põllult vaevalt poole vajaminevast leivast, mis tähendab, et ta tuleb härra juurde vilja laenama või kerjama “väga sageli” juba märtsis. Selleks ajaks olla talupoja enda tagavara täielikult ära kulunud.²⁰⁵ 19. sajandi alguses Huhnile saadetud pastorite teadetes talupoegade seas valitseva leivapuuduse kohta on mõned pastorid maininud, et mõis on sunnitud andma abi *sageli juba enne kui kevadised põllutööd lahti lähevad* (Mälpils), *tavaliselt juba märtsis ja mõnedele juba varem* (Alüksne), või et *mõisad toetavad neid mitte ainult kevadel, vaid juba enne talve lõppu* (Limbaži).²⁰⁶

Kõrvutades kõiki neid väiteid allikmaterjaliga, siis selgub, et ühtegi kindlat tähtaega, mis ajast talurahvas hakkas tavaliselt mõisast või hiljem magasiaidast saadavast viljalaenust sõltuma, ei saagi välja tuua. See olenes nii eelmise aasta saagikusest, igast konkreetsest talupidamisest kui mõisa hoiakust. Isegi suurte ikalduste korral võis osa taluperesi oma leivaga kevadeni välja tulla, kui samal ajal teised elasid juba varakult laenu peal.²⁰⁷

võimalust määrata vaeste arvu varauusaja kogukondades, olukorras, kus täpsemaid statistilisi andmeid nende kohta veel ei kogutud.

²⁰¹ Vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 154.

²⁰² A. W. Hupel. Topographische Nachrichten, 1. Bd, 549.

²⁰³ G. Merkel. Die Letten, 69, 194–195.

²⁰⁴ Hermann Friedrich Tiebe. Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri. Halle, 1804, 45–46.

²⁰⁵ Johann Christoph Petri. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gewälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. 1. Theil. Gotha, 1802, 398.

²⁰⁶ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, 1. 8–8p (Mälpils), 1. 20p (Limbaži), 1. 43p (Alüksne).

²⁰⁷ Nt 1807. a ikalduse järel suutsid Ereda mõisa all jüripäevani oma leivaga toime tulla 4 taluperet, kuigi teistel talupoegadel lõppes leib juba tõesti talvel (EAA 29–1–411, 1.

Samas, mõisates peetud aruanded talupoegadele toetuslaenude väljastamise kohta näitavad selgelt, et talupoegade leiva- ja seemnevilja vajadus pole järgnenud ainult ikaldusaastatele, vaid on olnud pigem igaaastase iseloomuga (vt täpsemalt ptk 2.5.). See küll ei tähenda, et kõik talupojad igal kevadel täies mahus toetamist vajasisid, vaid et reeglipäraselt igal kevadel igas vallas abivajajaid leidis. Hiljem on selline talupoegade krooniline kevadiste laenude vajadus nähtav ka vallamagasite laenude osas. Huhnile saadetud vastustes märgivadki mitmed pastorid, et kihelkonna enamik talupoegi vajab kevadisi toetuslaene ja otsib abi vallamagasist.²⁰⁸ Teisalt tõid pastorid uhkeldades välja, et selliseid talupoegi, kes kevadeti abi ei vaja, nende kihelkonnas ikka leidub. Tartumaa Võnnu pastor kiitles koguni, et sealsetest talupoegadest enamik on heal järjel, kuna ainult väike osa talupoegadest on sunnitud kevadeti vallamagasist abi otsima.²⁰⁹ Łaudona pastor hindas samal ajal kevadeti toidupuuduse tõttu vallamagasi poole pöördujate osakaaluks umbes 50 protsenti ehk pooled.²¹⁰

Tõesti, kui näiteks 1805. aasta kevadel on Ilmatsalu mõisas (Tartu-Maarja khk) esimesed kaks talupoega saanud mõisast laenuna leivavilja alles 4. aprillil ja üle poolte selle mõisa talupoegi 14. aprillil,²¹¹ siis teistsugust pilti pakub Aarla (Viru-Nigula khk) talupoeg *Penti Maddi* näide, kelle võlaloendist aastate 1815–1822 kohta nähtub, et kõigil nendel aastatel on leivavilja mõisast laenuvõtmise alguseks olnud juba jaanuar-veebruar (vt tabel 1).

245p (Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808); 1801. ikaldusaastal kirjutas aga Avinurme rentnik kubermanguvalitsusele, et “paljud” talupojad olid juba detsembri esimesel poolel hakanud tundma leivapuudust, mis muutuvat “veebruaries või märtsis üldiseks”: LVVA 3–4–488, l. 18–19 (Avinurme rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 10.12.1801); Kilingi vallas oli aga 1801. a mõis juba oktoobris alustanud talupoegadele toetuslaenude väljastamist: samas, l. 22–23 (Kilingi rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 10.10.1801).

²⁰⁸ Nt Maarja-Magdaleena pastor: *Wohlhabenden Bauern gehören in diesem Kirchspiel zu den Seltenheiten. Der größte Theil muß schon gegen das Frühjahr zu den Korn-Magazinen seine Zuflucht nehmen. Nur wenige haben bis kurz vor der Erndte brodt*: Otto Huhn. Topographisch-Statistische Beiträge des Doerpatschen Kreisen. Erste Abtheilung (LVVA 6810–1–18), l. 78; vt ka: O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 21p (Umurga); l. 19p (Liepupe).

²⁰⁹ O. Huhn. Topographisch-Statistische Beiträge des Doerpatschen Kreisen, l. 186 (Võnnu); vt ka O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 22 (Rubene), l. 30 (Kalsnava).

²¹⁰ Otto Huhn. Topographisch-Statistische Beiträge der Kirchspiele des Wendenschen Kreises im Gouvernement Liefland. IV Bd., 1. Abtheilung. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–16), lk. 315 (Łaudona).

²¹¹ EAA 567–2–207, l. 10–13 (Schulden Verzeichniß sämtlichen Bauerschaft des privaten Gutes Ilmazal, 24.07.1805).

Tabel 1. Aarla talupoeg Penti Maddi leiva- ja külviviljalaenude algused aastatel 1815–1822²¹²

Aasta	Esimene leivaviljalaen	Esimene külviviljalaen	Viimane leivaviljalaen
1815	11. II	24. IV	14. VII
1816	I	23. IV	12. VII
1817	16. II	16. V	30. VI
1818	21. II	16. V	11. VII
1819	I	10. V	15. VII
1820	II	21. V	VII
1821	II	V	VIII
1822	8. II	15. V	4. VII

Talupoegade toetuslaenude registreid analüüsides võib näha selget tendentsi, et enamasti on mõisatest või hiljem vallamagasitest laenu saanud talupoegade hulk hakanud kasvama märtsis-aprillis. Seejärel maikuus on peaaegu alati toetuslaene väljastatud kõige enam, mis oli ka aeg, kui talupojad vajasisid külviks seemnevilja. Talupoegade krediidivajadus on püsinud väga kõrge ka juunis, kuid tavaliselt oli siis juba laenu võtnud talupoegade arv veidi väiksem kui mais. Juulis on välja antud toetuslaenude hulk veelgi taandunud ja soikunud lõpuks augusti alguses koos uue lõikusega.²¹³

Kuid nagu juba osutatud, siis küllaltki reeglipärane märtsis abivajajate arvu kasv ei tähendanud, et esimesi toetuslaene ei tarvitsenud olla välja antud juba veebruaris või veelgi varem.²¹⁴ Teisalt jällegi sõltuvalt aastast ja vallast ei pruukinud talupoegade kevadine toetuslaenudega ülalpidamine alata märtsis-aprillis, vaid võis lahti minna ka alles maist kuni siis juulini.²¹⁵ Sagadi mõisas oli 1741. aastal esimeseks leivavilja laenupäevaks 22. veebruar ja viimaseks

²¹² EAA 882–1–38, l. 24–26 (Schulden-Conto des Arlaschen Bauern Penti Maddi). – Kõik kuupäevad siin ja edaspidi vana kalendri järgi.

²¹³ Siiski võis mõnikord olla ka veel juulis ja augusti esimesel väljastatud toetuslaenude arv suur. Nt Sagadi mõis andis 1741. a kevad-suvel talupoegadele toetuslaene veebruaris ja märtsis 5 korda, aprillis 28 korda, mais 54 korda, juunis 36 korda, juulis 50 korda ja augustis (viimane 14.08) 28 korda: EAA 1324–1–201 (Annotation was an die Bauren zu Brodt ausgegeben, 1741). Küll aga 1786. ja 1787. a liikus Sagadis toetuslaenude väljaandmise sagedus juba sarnaselt kirjeldatud üldisele trendile, st tõusvalt aprillis, apogee mais ja langevalt juunis-juulis: EAA 1324–1–205; EAA 1324–1–206; samuti nt: EAA 1321–1–25, l. 27p–28 ja 1321–1–35, l. 11p–12 (Põlula mõisa arhiiv, 1810–1812); EAA 1407–1–21 (Magazien-Cladde für das publiqen Gut Pattenhoff, 1826–1829).

²¹⁴ Nt Eiveres oli 1827. a esimeseks ülevallaliseks magasilaenu päevaks juba 7. veebruar, kus normiks on olnud igale talupojale 1 tünder ja 1 vakk rukist. Kuu aja pärast 7. märtsil on see norm kasvanud kõigile 1 vaka võrra ja jäädes sellisena püsima ka aprilliks (EAA 1352–1–65, l. 18–19).

²¹⁵ Vt nt EAA 1687–1–112 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, 1798).

14. august, 1786. aastal esimeseks 8. aprill ja viimaseks 26. juuli, 1787. aastal esimeseks 10. veebruar ja viimaseks 11. august, 1789. aastal esimeseks 14. veebruar ja viimaseks 2. juuli.²¹⁶ Nõnda eriti just ikaldusaastatel võis mõis jagada talupoegadele toetuslaene leiva jaoks (*an Brodt*) isegi veel augusti teisel nädalal.²¹⁷

Eestimaa rüütelkonna komitee oli 1808. aasta suvel seisukohal, isegi eelnenud järjestikuste üldiste ikalduste taustal, et enne veebruarikuud talupoegadel niikuinii viljapuudust ei tule.²¹⁸ Tegelikult näitasid küll sama aasta juulis kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi teostatud uurimisreisid, et 1807/08. aasta talvel oli Idavere vallas paljudel külaelanikel lõppenud leib juba enne jõulupühi ja jaanuaris valitsenud leivapuudus üle kogu valla. Samal ajal oli lõppenud leib ka Vatkul, Püssis ja Purtses.²¹⁹

Seega, mis ajani talupoeg suutis oma vahenditega toime tulla, erines nii taluti, vallati kui aastati. Reeglina kõige varem sattusid kevadeti või juba talvel raskesse olukorda vabadikud ja eriti tööjõuetud.²²⁰ 1802. aastal märkis Straupe pastor, et kihelkonnas on vaieldamatult kõige kehvemas olukorras vanadusest nõrgad talupojad ja saunikud. Peaaegu reeglipäraselt iga aasta kevadel pidavat nad kannatama otsest nälga, *koos kõigi selle kohutavate tagajärgedega*.²²¹

Arusaadavalt suve esimestel kuudel kulmineerunud viljapuudus võis ahvatleda talurahvast näpistama põldudelt veel mitte valmis saanud rukist. Nagu kurtis näiteks 1807. aasta 7. juulil Liivimaa kubermanguvalitsusele Alatskivi eramõisa rentnik, et hoolimata mõisa-poolsest hoolsast valvsusest on tõsiselt tekkinud kartus, et suures leivapuuduses kannatavad talupojad lähuvad põldudele mitteküpse vilja kallale, millest omakorda on oodata epideemiliste haiguste puhangut.²²²

See probleem oli Eestimaal kerkinud teravalt päevakorrale ka 1786.–1787. aasta näljahäda ajal. 15. juulil 1787 (so seega u. 3 nädalat enne lõikuseaja algust) palus Tallinna ehk Harjumaa kreisiarst Peter Friedrich Körber oma

²¹⁶ EAA 1324–1–201; 1324–1–205; 1324–1–206; 1324–1–209.

²¹⁷ 1806. aastal oli Sagadis üldiseks laenupäevaks kuulutatud 8. august, mil talupojad on saanud nii rukki külviseemet kui rukist ja otra leivaviljana: EAA 1324–1–214, pagineerimata (Bauer Schuld Buch von dem Guthe Saggad Im Jahr Anno 1806).

²¹⁸ J. Konks. Eestimaa, 282. – Sama kordas Eestimaa rüütelkonna peamees 1809. a, selgitades, et enne veebruarikuud pole talupoegade seas viljapuudust oma ülalpidamiseks oodata: EAA 854–2–688, lk. 125–127 (Eestimaa maapäeva protokoll, 3.03.1809).

²¹⁹ J. Kahk. Eestimaa 1816, 4–5.

²²⁰ Kevadeti vabadike raskest olukorrast ja äraelamisvahenditest, vt: J. Kahk. Rahutused ja reformid, 114–115.

²²¹ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 23 (Straupe).

²²² LVVA 4–1–15003, l. 38–38p (Alatskivi rentnik Liivimaa kubermanguvalitsusele, 7.07.1807).

kirjas Tallinna asehaldusvalitsust, et viimane väljastaks maarahva jaoks kiiresti korralduse, mis karmilt keelaks rukki lõikuse enne selle täielikku küpsemist. Nimelt lähenevat aeg, mil maarahvas “sööstab ääretu himuga põldudel seisva rukkisaagi kallale”, kuid kurb kogemus õpetavat, et nad teevad seda vastu keeldu enne rukki täielikku valmimist, kaalutlemata, et nad seeläbi kaotavad nii vilja kvaliteedis kui kvantiteedis. Samuti oli Körber veendunud, et selline toore vilja tarbimine on põhjuseks epideemiatele, nagu sageli surmavale düsenteeriale ja tüüfusele.²²³ Tallinna asehaldusvalitsus saatiski juba järgmisel päeval kõigile alammaakohtutele korralduse, et need “mitte ainult sellel aastal, vaid ka tulevikus” hoolega paneksid tähele, et nende kreisis talupojad ei lõikaks rukist enne selle täielikku küpsemist, et ära hoida sellest tulenevaid kahjutoovaid tagajärgi.²²⁴ Tegemist polnud tegelikult millegi uuega, vaid nagu selgus ka juba Körberi kirjast, siis sellekohane keeld oli talurahvale teada juba varemgi. Näiteks oli juba sama 1787. aasta 10. juulil (st 6 päeva enne asehaldusvalitsuse vastavat korraldust) Tallinna alammaakohus saatnud oma kreisi kihelkondadesse ettekirjutuse, mis tegi kõigile mõisavaldajatele ja -valitsejatele ülesandeks hoida valvsalt talurahval silm peal, et need leivapuudusest ei asuks oma rukist liiga vara lõikama. Kõigile pastoritele oli aga saadetud juhend, et nad mitte ainult oma kogudust sellel teemal ei manitseks ja neile liiga vara alustatud lõikuse kahjulikke tagajärgi tungivalt südamele ei paneks, vaid talupoegadele antaks ka kohtu nimel mõista, et ilma mõisast saadud loata rukkisaagi lõikamisega alusetegemine viib möödapääsmatute trahvideni.²²⁵ 1797. aastal andis Eestimaa kubermanguvalitsus sellekohase ülesande kõigile ülemkirikueestseisjatele. Viimased pidid kandma selle eest hoolt, et nende kihelkonnas mitu pühapäeva üksteise järgi enne lõikuseaega loetaks kantslist maha publikaat, mis keelab valmimata vilja lõigata.²²⁶

²²³ EAA 30–1–6844, l. 102 (P. Fr. Koerber Tallinna asehaldusvalitsusele, 15.07.1787).

²²⁴ EAA 30–1–6844, l. 105 (Tallinna asehaldusvalitsuse korraldus alammaakohtutele, 16.07.1787, mustand).

²²⁵ EAA 30–1–6844, l. 112–112p (Tallinna alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 23.07.1787).

²²⁶ EAA 1187–2–326, l. 84–84p (Eestimaa kubermanguvalitsuse instruksioon ülemkirikueestseisjatele, 17.04.1797). – Eestimaa 1804. a talurahvaseaduse järgi oli see külakubjaste ametikohustus jälgida, et talupojad oma vilja õigel ajal lõikaksid ja “ei kül mitte torelt”: Eestima Tallorahwa Kohto-Seádu, ehk Walla-kohto Kássoramat. Tallinnas, [1806], 1 rmt, 5. ptk, art 2.

I.3. Talupoegade eneseabi ja ellujäämisstrateegiad

Näljahäda on kollektiivne probleem, kuid kevadine nälgimine või koguni nälga-suremine on individuaalne saatus.²²⁷ Laias laastus võibki jagada näljaraskus-tesse sattunud talupoja toimetulekuvõimalused kaheks – ta kas püüdis hakkama saada eneseabi korras²²⁸ või siis pöördus institutsioneeritud näljaabi poole. Viimasel paarikümnel aastal ongi hakatud üha enam tähelepanu pöörama ini-mese või pere hakkamasaamise strateegiatele.²²⁹ Kuna tõepoolest talupojad rakendasid näljaaastatel, kevadeti suure puuduse aegadel või erakorraliste tagasilöökide (sh ootamatute mõisa-poolsete nõudmiste) korral erinevaid stra-teegiaid, et oma toiduga välja tulla, siis on ka antud kontekstis põhjendatud rääkida talupoegade “ellujäämise strateegiatest”²³⁰ (nagu üheks ellujäämis-strateegiaks oli ka eelpool märgitud toore rukki lõikamine²³¹).

Muidugi, ühe või teise ellujäämisstrateegia rakendamine oli suuresti kinni kohapealsetest oludest, valitsevatest ühiskondlikest suhetest ja hetkevõima-lustest. Milliseid abinõusid rakendati, see sõltus iga külaelaniku sotsiaalsest positsioonist ja iga konkreetse küla või valla geograafilisest asukohast jt teguritest.²³² Näiteks küllaltki otsustava tähtsusega oli lähema linna kaugus –

²²⁷ J. Walter, R. Schofield. *Famine*, 26.

²²⁸ Vt selles kontekstis mõiste “eneseabi” kohta: R. Jütte. *Poverty and deviance*, 83–84.

²²⁹ Vt Laurence Fontaine, Jürgen Schlumbohm. *Household strategies for survival: An introduction*. – *Household strategies for survival 1600–2000: Fission, faction and cooperation*. Ed. by L. Fontaine, J. Schlumbohm. (International review of social history, Supplement 8). Cambridge, 2000, 1–17.

²³⁰ Parem väljend oleks tegelikult “toimetulekustrateegia”, kuid see termin on aga hõi-vatud juba psühholoogiateaduse poolt, mis osutab käitumismallidele stressisituat-sioonides. Siiski on väljendit “coping strategies” üksikutel juhtudel kasutatud ka talupere toimetuleku tähenduses, vt nt Elizabeth Colsen. *In good years and in bad: Food strategies of self-reliant societies*. – *Journal of Anthropological Research*, 35, 1979, 18.

²³¹ Nagu veel 1840. aasta kohta kirjutas Fr. R. Kreuzwald, et rukis oli veel roheline, kuid seda lõigati siin ja seal, kuid “mis jääb vaestel inimestel muud üle, kelle toidu-tagavarad kõik läbi on” (tsiteeritd: Juhan Kakh. *Talurahva olukorrast Liivimaa Eesti osas XIX sajandi 40-ndatel aastatel*. – *Ajaloo järskudel radadel*. Hans Kruusi 75 aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik. Toim. J. Kakh. Tallinn, 1966, 116).

²³² Vrd John Walter. *The social economy of dearth in early modern England*. – *Famine, disease and the social order in early modern society*. Ed. by J. Walter, R. Schofield. Cambridge, 1999, 91; John Walter. *Subsistence strategies, social economy and the politics of subsistence in early modern England*. – *Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present*. Ed. by A. Häkkinen. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 65; D. Minc, Kevin P. Smith. *The spirit of survival: cultural responses to resource variability in North Alaska*. – *Bad year economics: Cultural responses to risk and uncertainty*. Ed. by P. Halstead, J. O’Shea. Cambridge, 1989, 9–10.

mida kaugemal suurematest keskustest asuti, seda vaesemad olud reeglina valitsesid.²³³ Samuti, kas elati mere ääres või sisemaal. Kui rannikutalupojad said toetuda kalapüügile, siis linnalähedaste valdade talupojad olid tihedamates turusidemetes.

Eeldatavalt püüdis leivapuuduse korral esmalt iga talupoeg või külaelanik igaüks ise leida võimalusi äraelamiseks.²³⁴ Seejuures rääkides talupoja individuaalsest toimetulekustrateegiast, siis jutt käib enamasti mitte ainult selle talupoja strateegiast, vaid tema ja tema pere väljavaadetest.²³⁵ Kõige mitmekesisemaid ellujäämisstrateegiaid kasutasid arusaadavalt vabadikud ja küla muu maata rahvas.

Talupoja esmaseks sotsiaalse ja majandusliku toimetuleku garantiiks oligi pere. Üksinda talu pidada polnud võimalik. Kui aga peremees suri, tähendas see samuti sageli talu allakäiku ja pereliikmetele sotsiaalset allakäiku, kui kohe polnud uut peremeest pereliikmete seast asemele panna. 1672. aasta kaebekirjas Eestimaa kindralkubernerile jutustas *Pitka Mart*, et pärast seda kui tema taluperemehest vend oli ära surnud, tahtnud härra teda “vägivaldselt” nende isa maad vastuvõtma sundida, kuid ta oli vastanud: “kallis härra, mis pean mina maaga tegema, mul pole naist ega lapsi, millega pean ma maad harima ja teie koormisi kandma”, mille peale oli härra talle lasknud vitsu anda. Seejärel pakkunud härra talukohta tema teisele vennale, kuid ka tema rääkinud härrale vastu, kuna ta olla kõigest paljas poiss (*bloser Jung*), mille peale härra “ajanud teda taga suure kepiga ja teda peksta tahtnud”. Lõpuks oli arutluse alla kerkinud ka pere noorim vend, kuid kuna tema oli üldse põdur ja mittevõimeline talukohta ülalpidama, siis jäänudki koht lõpuks siiski *Pitka Martile*, hoolimata, et tal puudus veel perekond.²³⁶

Esmaseks eneseabivõtteks, mida talupere rakendas toiduse lõppemisel oli arusaadavalt oma tarbimise vähendamine või koguni minimaliseerimine ja püüti kõigist olemasolevatest tagavaradest nii kaua kui võimalik ära elada. Seniselt toidult mindi üle vähem kvaliteetsemale ja veel kehvemale.²³⁷ Ilmselt olemasolevat paremat toitu jäeti natuke pikemaks veel lastele, et siis ise kuidagi muidu ära elada.²³⁸ H. A. v. Bock märkis teravmeelselt, et Liivimaa talupoja, nagu kõi-

²³³ Nagu selgub ka O. Huhn. Topographisch-Statistische Beitræge der Kirchspiele des Wendenschen Kreises, lk. 353 (Lazdona); [Franz Ulrich Albaum]. Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Ein Beytrag zu des Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhr des Getraides. Riga, 1772, 73–77; J. Kakk. Rahutused ja reformid, 100.

²³⁴ Vt nende nn individuaalsete peatoidustrateegiaste kohta ka: J. Walter. The social economy, 91; J. Walter. Subsistence Strategies, 62.

²³⁵ Vrd J. Walter. Subsistence Strategies, 62.

²³⁶ EAA 1–1–112, 47–48p (Põrmo Teppo jt kaebekiri Eestimaa kubernerile, 5.03.1672).

²³⁷ Vrd E. Colsen. In good years, 25.

²³⁸ Vt nt J. Kakk. Eestimaa 1816, 8.

gi vaeste inimeste, ainus abiallikas hädade korral seisnebki “oskuses kokku hoida ja puudust kannatada”.²³⁹ Mõnikord oli viljaikaldusaastatel talupoegade poolt kasvatatud vähene köögivili andnud tavapärase või ainult natuke kehvema saagi, millest sai siis kuni selle jagumiseni talurahva peamine toidus, et vilja-natukest võimalikult kokku hoida.²⁴⁰ Näiteks aga 1807. aastal puhkenud näljahäda ajal kurdeti, et eelmise aasta täielik viljaikaldus oli tabanud seekord ka kaun- ja aedvilju.²⁴¹

Talurahva kõige kasutatavamaks võtteks nii kevadiste näljalünkade kui suuremate näljahädade ajal viljaga uue lõikuseni välja tulla oli aga ikkagi tavapärase toidu puudujäägi asendamine hädapärase vahenditega.²⁴² Teati, et sellised “võõrtoidud”²⁴³ eriti ei toida, kuid on siiski mingiks kõhutäiteks. Kuid jällegi jääb Liivi- ja Eestimaa puhul põhiprobleemiks ja lahendamatuks küsimuseks, kui sageli ja kui suurel hulgal talurahvas pidi selliste alternatiivsete toiduainete poole pöörduma.²⁴⁴ Teatavasti aga igapäevane toit ehk leiva kvaliteet, peegeldas paljuski selle sööja elustandardit ja majanduslikku olukorda.²⁴⁵

Hästi on teada, et eesti talupoegade laual seisis sageli aganaleib. Kuid siingi võib kindlalt väita ainult seda, et tegemist oli esmase ja väga tavalise viljalisandiga. Näiteks ka sel puhul heitsid aadli apologeedid Merkelile ette, et see valelikult kirjutab lätlaste aganaleiva söömisest. Seda tulevat H. Fr. Tiebe hinnangul tegelikult ette võib-olla mõne vaese juures ainult näljaaastatel ja kindlasti mitte ülddise paratamatusena.²⁴⁶ Siiski 1810. aasta pastorite ankeetvastused Eestimaa talurahva viljatarbimise kohta näitavad, et talupojad tegid leiba alati aganatega segatud viljast. Näiteks ei osanud Käina talupojad isegi

²³⁹ Heinrich August v. Bock. Etwas über Land-Magazine überhaupt und die Liefländischen insbesondere. Perna, 1813, 10.

²⁴⁰ Nt 1811. a raske ikalduse järel oli Mooste talurahvas suutnud ennast köögivilja najal, mille saak oli olnud talutav, ära toita kuni veebruarini, mis aga talupoegade endi sõnul olnud ka nende “ainus toit”: LVVA 3–4–499, l. 7–8p (Tartu kreisikomissar Liivimaa kindralkubernerile, 27.02.1812).

²⁴¹ LVVA 4–1–15003, l. 14–19 (Rõuge kirikueestseisja Liivimaa kubermanguvalitsusele, 22.06.1807).

²⁴² Tegemist on loomulikult jällegi üldise fenomeniga, vt nt Ingvar Svanberg, Marie C. Nelson. Bone meal porridge, lichen soup, or mushroom bread: Acceptance or rejection of food propaganda in Northern Sweden in the 1860s. – Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present. Ed. by A. Häkkinen. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 119–121.

²⁴³ Kirjanduses kohtab nii väljendit “näljatoidud” kui “võõrtoidud” (*strange diets*), kuid viimast võib pidada tabavamaks just seetõttu, et kajastab nii psühholoogilist kui bioloogilist võõristust, vt: W. C. Jordan. The Great Famine, 115–116.

²⁴⁴ Vrd: J. Walter. Subsistence Strategies, 63–64.

²⁴⁵ Vt R. E. F. Smith, David Christian. Bread and salt. A social and economic history of food and drink in Russia. Cambridge, 1984, 327.

²⁴⁶ H. Fr. Tiebe. Nachtrag, 110.

vastata, kui palju kulub neil leivaviljaks puhast rukist aastas ilma aganateta. Viru-Nigulas oli aga arvestatud aganate lisamisel leivaviljale jahu koguse kasvaks üle kümne protsendi (3,5 tündrilt 4 tündrile).²⁴⁷ Tasub rõhutada, et aganatega segamini vilja anti talupoegadele sageli toetuslaenuksena ka mõisast.²⁴⁸

Kui aga leivavilja polnud enam isegi koos aganatega piisavalt, et sellest oleks saanud pere äraelamiseks leiba küpsetada, siis on keedetud lihtsat jahukörti, mida on allikates kõrvaltvaatajate poolt nimetatud ka jahujoogiks.²⁴⁹

Kevadeti ja suve esimesel poolel, kui loodus oli juba tärganud, kuid uut saaki veel polnud ja viljapuudus osutus kõige suuremaks, siis otsiti loomulikult ikkagi loodusest toidulisa. 1808. aastal kirjeldas Virumaa kreisikomissar Bileam, et suveti enne uut lõikust ei mõtle suur osa talurahvast, ja eriti selle sotsiaalselt madalaim osa, mitte leivale, vaid pugivad ennast täis “juuri ja taimi”.²⁵⁰ Aadeli, vaimuliku- ja riigi ametkond suhtusid üldse talurahva kevadisse rohu ja taimede söömisel küllaltki negatiivselt. Ka nälgasurnud talupoegade kohtu poolt tellitud meditsiinilistes atestaatides võib leida selgitusi, et surm on tulenenud lisaks alatoitumisele ka “sagedasest rohu söömisest”.²⁵¹

Üks enim levinud kevadine lisand-taim oli nõges. Oma teadetes Otto Huhnile märkisid pastorid 1820ndate alguses, et kevadeti keedab talurahvas endale toiduks nõgeseid piimaga või siis palja veega, et oma nälga leevendada ja kuni lõikuseni hinge sees hoida, *ja nad on rõõmsad, kui nad ka soola ja peotäie tange saavad sinna juurde panna*.²⁵² Ka jahu segati nõgestega.²⁵³ Kuid lisaks nõgestele on palju kasutatud ka teisi varajasi taimi nagu hapuoblikad, naadid, sammal, ädalhein, takjajuured, mis samuti mitmete teadete kohaselt segati

²⁴⁷ Jüri Linnus. 1810. aasta ankeetvastused Põhja-Eesti talurahva elu-olu kajastana. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat 22, 1967, 135; vt ka Aliise Moora. Eesti talurahva vanem toit. II osa: joogid, leib ja leivakõrvane. Tallinn, 1991, 150–151.

²⁴⁸ J. Kahk. Rahutused ja reformid, 155; vt ka nt EAA 863–1–3916, l. 8–8p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

²⁴⁹ Nt EAA 291–1–2653, l. 15p (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernement stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808); J. Köpp. Laiuse, 200.

²⁵⁰ EAA 291–1–2653, l. 20 (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernement stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808).

²⁵¹ Nii nt EAA 862–1–3034, l. 1p (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 3.06.–17.07.1808).

²⁵² Otto Huhn. Topographisch-Statistische Beiträe Livlands, 9. Bd., 2. Abteilung, welche den Pernau-Fellinschen Kreis enthalten. Riga, 1821 (LVVA 6810–1–21), lk. 151 (Tarvastu); O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 63p (Tarvastu); Otto Huhn. Topographisch-statistische Beiträe Livlands. 7. Bd., welcher den Doerpt Werroschen Kreis enthält. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–19), lk. 245 (Karula).

²⁵³ Nt EAA 862–1–3034, l. 2p (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 3.06.–17.07.1808).

võimalusel soola, jahu või tangudega.²⁵⁴ Levinud oli nähtavasti ka puude noorte urbade söömine.²⁵⁵

Kevadine rohu tärkamine päästis ka näljast loomad. Kui talurahval tuli aga loomasöödast puudu juba enne seda, siis suuremate raskuste puhul on läinud käiku hoonete katuseõled.²⁵⁶ Mitte ainult kõrvalhoonete,²⁵⁷ vaid reheelamult endalt on katuseõlgi loomadele sööda tarbeks võetud.²⁵⁸ Näiteks 1805. aasta aprillis tekkis Liivimaal suur loomasööda puudus. 1804. aasta oli andnud kehva heinasaagi ja 1805. aasta kevadel kestsid kaua öökülmad ja jahe ilm. See kõik lükkas edasi kevadkünni ja värske rohu kasvu. Maal valitses üldine loomasööda puudus. Siiski on raske uskuda Friebe teadet, et selle aasta kevadel läksid Liivimaal koguni enamiku hoonete õlgkatused loomadele,²⁵⁹ nagu seda Friebe põhjal kinnitab ka S. Vahtre.²⁶⁰ Küll ühest 1699. aastal koostatud Põltsamaa Nõmme mõisa inventaariumist nähtub, et õlgkatus on loomasöödaks alla kistud lausa mõisa abihoonetelt.²⁶¹ Loomasööda puudusel söödeti õlgkatuseid talvel loomadele veel 1840ndatelgi.²⁶²

Loomasööda suure puuduse ajal võisid talupojad loomade päästmiseks anda neile ka veel oma olemasolevat vilja. Nii näiteks selgitas 1823. aastal Kasti kogukonnakohus kihelkonnakohtule, et nende valla *Ado Kahhen* oli loomade päästmise pärast jäänud ise nälga, kuna oli sellel kevadel suure põhu puuduse ja

²⁵⁴ EAA 862–1–2910, l. 4p, 14 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 19.06.–16.09.1802); EAA 862–1–3040, l. 2 (Viru-Järva vasallikohtu otsus, 23.10.1808); Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, dok. nr 60; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 152–153; J. Kahk. Murrangulised neljakümnead, 47, 107; A. Moora. Eesti talurahva vanem toit, 150.

²⁵⁵ Nt Vana kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Toim. H. Tampere. Tallinn, 1938, 344, nr 424.

²⁵⁶ August Wilhelm Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 2. Bd. Riga, 1777, 246; nt aastate 1726, 1758, 1771 kohta vt: S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 58, 63. – Näljaaegadel katuseõlgede kasutamine loomasöödana oli väga levinud hädavõtte ka Venemaal, Aasias jm, vt: D. Arnold. *Famine*, 80; R. E. F. Smith, D. Christian. *Bread and salt*, 348.

²⁵⁷ Nt EAA 249–1–2, l. 1–1p ja EAA 249–1–3, l. 13–13p (Heimtali vallakohtu-protokoll, 21. ja 31.03.1825).

²⁵⁸ Nt EAA 882–1–38, l. 10, 39p (Vana-Varudi mõisavalitsus Viru-Nigula kihelkonnakohtule, 13.04.1823).

²⁵⁹ Wilhelm Christian Friebe. Fortsetzung der landwirthschaftlichen Cronik. – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend. 4. Bd., Riga, 1805, 233.

²⁶⁰ S. Vahtre, Ilmastikuoludest, 83.

²⁶¹ *eine Korn Scheune, in der länge 15 und in der breite 5 fohden, daß Tach welches von Stroh gewesen ist abgerißen, im Vorjahr aus Mangel des Viehfutters*: EAA 278–1–XVI–42a, l. 162 (Inventarium, so bey der Immission des Guhtes Nömmenhoff, 17.04.1699).

²⁶² J. Kahk. Talurahva olukorrast, 118.

veiste nälja tõttu “vilja ellajatele toidusse abbiks sõtand, küll selle lebbi weiste surreminne suuremaste aidnund, agga kange wilja waevas jend”.²⁶³

Saarte ja rannikualade talupojad said kevadeti olulise toidulisa muidugi kala- ja hülgepüügist. Kalast sai enne uue saagi koristust peamine toiduaine ja kala võimaldas ka kaupa teha.²⁶⁴ Kui 19. sajandi alguses O. Huhn küsis pastorite käest, kas sealsed talupojad peavad kannatama toidupuudust, siis vastasid mitmed rannikulähedaste kihelkondade pastorid, et toidupuudust esineb vähe või üldsegi mitte, kuna talupojad elatuvad kalapüügist.²⁶⁵ Tõstamaa pastor märkis 1802. aastal, et viimasel kahel aastal on olnud hea kalasaak, mistõttu enamik tema kihelkonna talupoegi pole puudust kannatanud.²⁶⁶ Seda kinnitab ka näiteks Kihnu talupoegade võlgade spetsifikatsioon 1698. aastast, kust selgub, et Suure näljahäda ajal nelja aasta peale kokku (1695–1698) oli kõigi 76 Kihnu adra- talupoja toetuslaenude võlgnevus vaid 17 vakka rukist, 16 vakka otra ning kaera ainult 1 külimit. See tähendab keskmiselt kokku vähem kui pool vakka vilja talupoja kohta nelja aasta jooksul.²⁶⁷ Võrdluseks, kui näiteks Jõgeva mõisa 121 talupoega olid aastatel 1695–1698 toetuslaenuna mõisast saanud kokku 327 vakka rukist, 1055 vakka otra ja 262 vakka kaera,²⁶⁸ või Tarvastu-Vooru-Kuresaare mõisa umbes 160 talupoega 988,5 vakka vilja ja 457 riigitaalrit sula- rahas.²⁶⁹

Arvestades rannajoone pikkust ning järvede ja jõgede rohkust, siis loomulikult püüti kalapüügiga nälga leevendada ka kõikjal mujal, kus see võimalik oli.²⁷⁰ Tõstamaa pastor selgitas, et kui talupoega tabab kehv saak, siis ta püüab oma vajadused ja kulud katta kilupüügiga, kuid kui ka sellest ei piisa, siis müüb

²⁶³ EAA 960–1–27, l. 274 (Kasti kogukonnakohus Saaremaa II kihelkonnakohtule, 27.10.1823).

²⁶⁴ Vt ka W. Ch. Friebe. *Physisch-ökonomisch’ und statistische Bemerkungen*, 205–214.

²⁶⁵ O. Huhn. *Statistisch-Medizinische*, l. 4 (Dole, Ädaži), l. 26p (Katlakalns); vrd l. 2 (Sloka).

²⁶⁶ O. Huhn. *Statistisch-Medizinische*, l. 60p (Tõstamaa).

²⁶⁷ RA, *Ekonomistathållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor*, vol. 24 (Specification der Baur Schulden des Königl. Guhtes Kyhnöö, 28.08.1698).

²⁶⁸ RA, *Ekonomistathållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor*, vol. 8 (Specification der Baur Schulden des Königl. Guthes Laisholm, 1698).

²⁶⁹ LVVA 7349–1–223, lk. 632 (Specialiter Verschlag der Tarwast, Worroküll und Kurresaarschen Baur Schulden pro 1695, 1696 et 1697 inclusive).

²⁷⁰ O. Liiv kirjeldab, et 1697. a kevadel kogunesid inimesed leivapuuduse tõttu sadade viisi Tahkuranna rannikule, lootuses elatuda võivat kalapüügist: O. Liiv. *Suur näljaaeg*, 40–41.

ta oma karja.²⁷¹ Samuti keeldudest hoolimata on talupojad kogu vaadeldaval perioodil nähtavasti püüdnud toidulisa saada küttimise teel. Seda möönis nõrdimusega ka kreisimarssal A. v. Bayer oma soovidekirjas 1792. aasta Liivimaa maapäevale: hoolimata paljudest korraldustest, mis keelavad talupoegadel ja saksa külarahval omada jahipüsse (*Flinten*) ja püüniseid, ei hooli neist keegi: “Igaüks peab jahipüsse, tulistab ilma vaatamata, kus ta saab, ja teeb kõikjale silmuseid.”²⁷² Teatavasti talupoegade illegaalsed jahilkäigud ning loata püsside ja püüniste pidamised olid teravaks probleemiks juba 17. sajandil. Seaduslikult tohtis iga mõisa all olla ainult kaks-kolm kütti, kellel oli lubatud kasutatada märgistatud püsse.²⁷³ Seega normatiivselt talupoegadele jahipidamist toidulisa hankimiseks põhimõtteliselt välistati.

Suurest näljaajast pärinevas Pilistvere kirikuraamatus on 1696. aasta sissekannete järgi rahvas õginud nälja pärast ka raipeid, surnud koeri, hunte ja koguni koerte väljaheidet (*hundskoth*).²⁷⁴ Sellistesse teadetesse tuleb siiski aga suhtuda suure ettevaatlikusega, kuigi üksikjuhtumitena võis neid esineda. Tõesti ka 1808. aastal on Viru-Nigula kihelkonnakohus uurinud kaasust, kus Vasta valla vabadikud eelmise aasta jõulude ja uusaasta vahel suurest näljast viinud koju lihatükke kopsuhaigusse (*Lungensucht*) surnud härjaraipelt. Mõned vabadike pered olid käinud seejuures sealt liha toomas mitu korda. Selle eest oli lasknud Vasta mõisarentnik kõik neid raskelt karistada, nii et iga mees saanud 50 kepihoopi ja naised 30 lööki vitsakimbuga.²⁷⁵ Küll aga näiteks 1809. aasta kevadel levitas üks sulasenaine Virumaal Võivere vallas kuuldust, et vabadikunaine *Mano Hanso Ann* olla nälja pärast kaks kassi ära söönud. Kui see jutt hakkas huvi pakkuma aga ametivõimudele ja selle kohta otsustati läbi viia eraldi juurdlus, siis nimetatud vabadikunaine täielikult eitas sellist juttu. Ta oli küll tollal nälja pärast ühelt naabervalla talupojalt põrsa varastanud, kuid see oli välja tulnud ja vallakohus oli talt selle eest vaka vilja välja nõudnud. Ta oletas, et sellest loost aga läinudki kuulujutud lahti, et ta koeri ja kasse õgib. Ka seejärel küsitletud Võivere mõisavalitseja, vallakohtunik ega mõisakubjas ei uskunud, et see kasside söömise jutt tegelikult tõele vastab.²⁷⁶ Sellele vaatamata

²⁷¹ Otto Huhn. Topographisch-statistisch Beiträe Livlands, 8. Bd, 1. Abtheilung, welcher der Pernauschen Kreises enthaelt. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–20), lk. 91 (Tõstamaa).

²⁷² LVVA 214–2–257, l. 3p (Liivimaa maapäeva aktid 1792, Desiderium 1).

²⁷³ Lieffländische Landes-Ordnungen, 30–31, 76, 350–352; TRÜ KHO, f 152, s. 129, pagineerimata (Eestimaa maapäeva otsus, 25.09.1690, A. Soomi arhiiv); Eesti rahva ajalugu, 1396.

²⁷⁴ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 29.

²⁷⁵ EAA 30–1–6870, l. 138–138p (Viru-Nigula kihelkonnakohtu protokoll, 12.11.1808).

²⁷⁶ EAA 863–1–3916, l. 29, 66p–68 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

on Kahk seda juhtumit esitanud kindla tõena ja kirjutab, et “popsiperedes valitses selline nälg, et inimesed tapsid ja sõid kasse”.²⁷⁷

Nii ikaldustest kui muude tagasilöökide ülesaamiseks oli talupidamistel kõige sagedamini garantiiks talu loomad, mida siis võidi viimases hädas pantida või müüa.²⁷⁸ Kui 1687. aasta saak Blanka väikemõisa (Salisburgi lähedal) “ühel parimal” talupojal ikaldus, siis puudujääva leiva- ja külvivilja varumiseks otsustas too juba septembri lõpus müüa oma hobuse lähedalasuva Braslava mõisa talupojale 5 riigitaalri sularaha eest (ta ise oli selle hobuse otnud 9 riigitaalri eest). Raha ta aga siiski ei saanud kohe, vaid jõuti kokkuleppele, et see saab tasutud jõuludeks. Blanka talupoeg võis sellist viivitust lubada, kuna enne head talvist saanitee tekkimist poleks ta nagunii saanud sõita Riiga vilja ostma, nagu ta oli plaaninud. Too Braslava talupoeg aga oma sõna ei pidanud ja ei toonud ei raha ega andnud tagasi hobust. Selline hobuse kadu tähendas aga Blanka talupojale, et ta oli juba märtsiks laostunud. Majas tekkis suur nälg ja selle tõttu ei suutnud ta kanda ka enam oma teokohustust mõisale.²⁷⁹

Korduvalt tuleb näljasurmajuhtumeid käsitlevast allikmaterjalidest välja, et peeti loomulikuks eelduseks, et enne tõesti lootusetu näljasurmaga silmitsi seismist püüab talupoeg veel hankida toitu oma allesjäänud vara eest. Kui 1802. aastal küsis Viru-Järva vasallikohus Pudivere valla talupoegadelt, kas üks nende valla vabadik võis endalt ja oma lastelt elu võtta nälja pärast, siis vastas külarahvas, et “suurt häda” tal olla ei saanud, kuna ta oli kevadel mõisast saanud 7 vakka vilja “ja peale selle olnud tal veel üks hobune, üks lehm, paar lammast”.²⁸⁰ Seega tal olid veel loomad alles, mistõttu nälgasuremist poleks saanud olla.²⁸¹

Et endale ja oma lastele veel vähegi toitu hankida on lisaks loomadele lainud käiku ka muu vara ja riided, mille järele pidid haarama ennekõike sulased ja vabadikud.²⁸² Näib, et kui nälja korral oma kõige müüdavama vara realiseerimine oli kogu Euroopas talurahva hulgas levinud,²⁸³ siis nii ka Liivi- ja Eestimaal oma loomade ja muu väärtusliku külas või linnas müümine või pantimine polnud midagi ebatavalist. Erinevalt aga näiteks keskaja Inglismaa talupojast polnud pärisorjal loomulikult võimalik viimases hädas oma suurte

²⁷⁷ J. Kahk. Eestimaa 1816, 10; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 161.

²⁷⁸ Nt EAA 862–1–3034, l. 2 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 3.06.–17.07.1808).

²⁷⁹ EAA 278–1–XVI–33e, l. 226–226p (A. Neudahl kindralkubernerile, 20.03.1688).

²⁸⁰ EAA 862–1–2910, l. 25 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 19.06.–16.09.1802).

²⁸¹ Samane kaebus: EAA 862–1–3057, l. 4, 27 (Viru-Järva vasallikohtu inkvisitsiooni-protokoll, 15.03.1809); vt ka EAA 1–2–731, l. 56–57 (M. W. Nieroth Eestimaa viitsekubernerile, mai 1710).

²⁸² Nt EAA 862–1–3040, l. 4 (Viru-Järva vasallikohtu otsus, 23.10.1808); J. Kahk. Rahutused ja reformid, 160.

²⁸³ Vt ka Mark Bailey. Peasant welfare in England, 1290–1348. – The Economic History Review, 51, 1998, 241.

võlgade katteks või nälgasuremisest pääsemiseks maha müüa või panti panna oma maad.²⁸⁴

Siiski juba 1649. aastal kirjeldab Paul Einhorn (pidades küll ennekõike silmas Kuramaa olusid) ühe levinud talupoegade omavahelise abistamise mehhanismina praktikat, et vaesunud talupoeg andvat oma põllumaa teisele kasutada ja üles harida, mille eest ta saavat siis vastu viljaabi.²⁸⁵ Sama tuleb välja ka Liivi- ja Eestimaa 19. sajandi alguse allikmaterjalist, et vaesemate talupoegade poolt osa oma maa pantimine teisele talupojale hädalaenu vastu oli nähtavasti pigem levinud. Puhja pastori 1802. aasta teate järgi laenavat jõukamad talupojad kevadeti näljast piinatud vallaelanikele veidi toiduaineid, kuid tingimusel, et saavad abivajajalt vastu 1–2 vakamaa suuruse põllumaatüki endale sellel aastal harimiseks. Karula pastor toob välja isegi juhtumeid, kus vaesemale naabrimehele antud ühe külimitu vilja laenamise eest on vastutasuks saadud maatükke, mis annavad neile sageli kuus vakka vilja saagiks.²⁸⁶ Sama tuleb välja ka Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadusest, kus heidetakse talurahvale ette, et sügiseste “ilma mingisugust arrotat” kulutamistega satub talupoeg paratamatult juba poole aasta pealt olukorda, kus ta peab oma pere ja loomade hädast päästmiseks tuleva aasta lõikuse peale laenama, mille eest siis “ka heinamaid ja pollo tükka ahne laenatajale, kui rent laenamisse eest” antakse.²⁸⁷

Üheks variandiks veidike vilja, raha või muud kaupa saada võis olla ka oma tööloomade vahetamine kehvemate vastu. Mõisnikele on eriti teinud tuska, kui talupoeg on sellist vahetuskaupa teinud loomadega, mis talupoeg oli saanud mõisast, kuid mille eest olid veel võlad üleval.²⁸⁸ 19. sajandi algusest pärinev Kandle eraseadus hoiatab, et kui talupoeg peaks minema salaja aastalaadale ja müüb või vahetab oma tööhobuse (kui tal üle kahe hobuse pole) sandima vastu, siis nuheldakse teda raskelt *lastevitstega* (*Kinderruthen*) ja ta saab häbistatud (*eine Schandstrafe erleiden*).²⁸⁹

Ilmselt pärast ikaldusaastat või mõne muu tagasilöögi järel on talupojad pannud suuremat lootust ka ale või kütise tegemise peale, et siis sealt tuleva

²⁸⁴ Vrd Phillipp R. Schofield. Dearth, debt and the local land market in a late thirteenth-century village community. – *The Agricultural History Review*, 45, 1997, 1–17; M. Bailey. Peasant welfare, 241; D. Arnold. Famine, 80.

²⁸⁵ Paul Einhorn. *Historia Lettica: Das ist Beschreibung der Lettischen Nation*. Dorpt 1649. – *Scriptores rerum Livonicarum*, 2. Bd. Riga, Leipzig, 1853, 590.

²⁸⁶ J. Kahk. Rahutused ja reformid, 109.

²⁸⁷ Eestima Tallorahwa Kohto-Seádus, 4. rmt, 5. ptk, art. 2.

²⁸⁸ Nt TÜR KHO f. 152, s. 130, pagineerimata (A. Soomi arhiiv: Andmed talupoegade majand. olukorrast. Põlula mõis, 11.03.1686).

²⁸⁹ Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi. Hrsg. v. G. O. Hansen. (*Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*, 18. Bd.) Dorpat, 1896, 234–235.

mõneaastase suurema saagiga oma võlgadest ja mõõnast välja tulla.²⁹⁰ 17. sajandil oli see nähtavasti levinum, kuid hiljem järjest vähem võimalik. P. Fr. Körber märgib 18. sajandi viimasel veerandil, et kroonutalupoegadel polnud lubatud kütist teha, mis oleks andnud aga rohkem leiba.²⁹¹

Üheks talupoegade ellujäämisstrateegiaks oli oma viljavarude peitmine.²⁹² Peideti ennekõike loomulikult mõisa jäikade nõudmiste ja konfiskeerimiste eest. Ka mõisnikkonna ütlustest tuleb sageli välja, et kahtlustati pidevalt, et talupojad püüavad vilja peitmisega hoiduda oma andamite ja võlgade õiendamisest, kuigi tegelikult neil selleks vahendeid oleks olnud. Sellist kartust väljendas ka 1696. aasta Liivimaa majandusreglement, mis ähvardas kroonutalupoegi kuue paari vitstega ja konfiskeerimisega, kui keegi peaks oma tagavarasid “maha matma või muidu varjama ja maha salgama”, et hoiduda oma vakuraamatu-järgsete mõisaandamite ja saadud toetuslaenude tasumisest.²⁹³ Mõisale võlgu jäänud taludes läbiotsimiste korraldamine ja viljaülejäakide leidmisel nende konfiskeerimine oli üheks küllaltki levinud mõisa sunnimeetmeks kogu vaadel-daval perioodil.

Parema toimetuleku eesmärgi täitis ilmselt ka talupoegade poolt salajaste põllumaade üles harimine. Viimaste kohta kirjutas mäletatavasti juba A. Olearius oma reisikirjas, et Liivimaa talurahvas suudab ainult “suure hädaga” oma põllumaast ennast ja oma omakseid lõikusest lõikuseni ära elatada, mistõttu “mõnes kohas, kus on palju metsa, lähevad nad padrikusse, teevad sealsinatses tüki maad põlluks, külvavad ja koristavad vilja ja matavad selle maa sisse; kui nende ülemad sellest kuulevad, siis võetakse see neilt ära, talupoeg saab karistada ja vitstega peksa”.²⁹⁴ 16. juuli 1808 Liivimaa kubermanguvalitsuse plakat nõudis: kui vallakohtunikele ülesandeks tehtud kõigi põllumaade kontrolli käigus leitakse, et kuhugi on külvatud ilma mõisa teadma, siis pidi see vili minema otse magasiada heaks, kuid siiski nende talupoegade võlgade katteks. Kui aga kellegi talupoja põllu on võtnud ilma mõisa teadmata kasutusele keegi teine talupoeg, siis tuli viimasele tagasi anda tema seeme ja iga vaka kohta üks külimit.²⁹⁵

²⁹⁰ Vt ka Elina Öpik. Maaviljelus. – Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 328–332; Ü. Liitoja-Tarkiainen. Hajatalud, 168–169.

²⁹¹ [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 80, 85–86.

²⁹² Vt ka Otto Liiv. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused, 27.) Tartu, 1935, 239; O. Liiv. Suur näljaaeg, 38; A. W. Hupel. Topographische Nachrichten, 2. Bd., 257.

²⁹³ Sammlung der Gesetze, 1216 (IV, §1).

²⁹⁴ Adam Olearius. Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta. Tõlk. I. Leimus. Tallinn, 1996, 125.

²⁹⁵ LP, 16.07.1808.

Talurahva ellujäämisstrateegiaks või vähemalt mõnikord puuduse ja nälja leevendamiseks astunud sammuks võib pidada ka mõisast varastamisi. 18. sajandi ja 19. sajandi alguse kirjanduses mainiti korduvalt talupoegade varastamise tunni.²⁹⁶ Juba Ch. Kelch kirjutab Liivimaa talupoegade poolt teostatud sagedasi salavargusi. Mõisast vilja või muud söögikraami varastades ei pea talupojad suureks patuks, vaid ütlevad: “Kus härg töötab, võiks ta ka hästi süüa”.²⁹⁷ Petri lisas rõhutatult siiski, et tegemist oli reeglina pisivargustega ja kallaletunge ja röövimisi saatsid eestlased ainult harva toime.²⁹⁸ Muidugi talupoegade viljavargused mõisast ei tulenenud kaugeltki ainult sellest, et varastati oma puuduoleva vilja katteks ja nälja pärast, vaid mõisast varastatud kraam võidi lihtsalt rahaks või viinaks vahetada ja maha prassida.²⁹⁹ Tegemist oli kindlasti ka ühe vastupanuvormiga.³⁰⁰

Kuid pole kahtlust, et vargusi esines niisamuti toimetulekuprobleemide pärast. 1696.–1697. aasta Suure näljahäda ajal oli talupoegade varguste teema väga aktuaalselt päevakorral.³⁰¹ Üllatab juba seegi, kui palju näiteks Liivimaa kindralkuberner isiklikult on tegelenud neil aastatel talupoegade

²⁹⁶ A. W. Hupel. *Topographische Nachrichten*, 1. Bd., 518–519; Lühhiike õppetud, mis sees monned head rohud täeda antakse, [...]. Nelikümmend üks tükki. Faksiimiletrükk. Saatesõna J. Peegel. Tallinn, 1976, 102–103; [Wilhelm Christian Friebe]. *Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland*. – *Der nordischen Miscellaneen*, 15./17. Stück. Riga, 1788, 752; Joh. Ch. Petri. *Ehstland und die Ehsten*, 2. Th., 3–9.

²⁹⁷ Christian Kelch. *Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes*. Reval, 1695, 24. – Merkel pani analoogsed sõnad ühe lätlastest talupoja suhu, kes kartmatult õigustas mõisarehest vargusi: G. Merkel. *Die Letten*, 69.

²⁹⁸ Joh. Ch. Petri. *Ehstland und die Ehsten*, 2. Teil, 3.

²⁹⁹ Vt sellekohaseid kohtukaasusi, kust tuleb lähemate kirjeldustena ka välja, kuidas mõisaaidas vargil käidi: EAA 995–1–6774, pagineerimata (Tartu magistraadi missiiviraamat, 1818); EAA 914–1–1121, l. 32–39p (Tartu maakohtu ülekuulamisprotokoll, 20.02.1835).

³⁰⁰ Seejuures, kui nii Hupel kui Petri märgivad, et talupojad pidasid oma härralt varastamist pigem auasjaks ja mitte kuriteoks, siis tegemist polnud jällegi mitte mingi ainuomase mõttekäiguga, vaid analoogses sõnastuses olid sellised väited tuntud ka näiteks Ameerikas, kus kirjelduste järgi orjad ei tundnud mingi moraalse reegli rikkumist, kui nad midagi oma isandalt varastasid, vrd: A. W. Hupel. *Topographische Nachrichten*, 1. Bd., 519; Joh. Ch. Petri. *Ehstland und die Ehsten*, 2. Th., 4; Peter Kolchin. *Unfree labor. American slavery and Russian serfdom*. Cambridge, 1987, 242.

³⁰¹ Siiski vajaks varguste arvu dünaamika võrdluses ikaldusaastatega veel omaette analüüsi. Seda võimaldaks ilmselt paremini teha allikmaterjal alates 18. sajandi teisest poolest, mis ajast on kohtumaterjalid paremini säilinud. Samas tuleb muidugi arvestada, et tavalised väiksemad vargused, isegi nende avastamise korral, üldse kuhugi allikasse ei jõudnudki, kuna need lahendati kodukari korras mõisas kohapeal.

vargusasjadega.³⁰² See tulenes muidugi ka asjaolust, et kroonumõisate rentnikud kaebasid korduvalt oma kirjades kindralkubernerile meeletu varastamise üle, mida talupojad kõikjal toime panevad.³⁰³ Üks 1696. aasta Põltsamaa protokoll näitab, et mõisarehest toimunud vargused olnud tõesti sagedased. Siiski pole vähemalt ilmsiks tulnud varguste kogused olnud väga suured – keskmiselt 1–4 külimittu, kuigi on esinenud ka tündri (so. 138 l) suurusi vargusi. Muuseas sama protokoll näitab, et rehe juures on vargil käinud ka mõisa kubjas (koos ühe teise talupojaga võtnud ta 1 tündri otra), kellel on siis rentniku poolt määratud trahvi järgi tulnud karistuseks anda koguni 50 riigitaalrit ja üks hobune. Tegemist polnud mitte ainult erakordse trahviga, mis ületas teistele talupoegadele määratud karistusi mitmekordselt, vaid protokollis on selle juurde lisatud niisamuti “NB”.³⁰⁴ Vargustele järgnenud väga karmidest ja “ülekohtustest” karistustest räägivad ka talupoegade kaebekirjad kindralkubernerile.³⁰⁵

Üheks üldiseks ellujäämisstrateegiaks on alati olnud migratsioon, mille poole nälga sattunud elanikkond oma päästmiseks pöördub.³⁰⁶ Pärisorjuslik ühiskond seadis siin aga jällegi oma väga ranged piirangud. Vaadeldaval perioodil Liivi- ja Eestimaal valitsenud sunnismaisus küll ei tähendanud seda, et talupojale oleks täielikult keelatud mujale külaskäike või kaubareise teha, vaid seda, et ta ei tohtinud mujale hārra loata elama või teenistusse asuda.³⁰⁷ Kuna aga mõisahärruslikus ühiskonnas pärisorjuse peamiseks majanduslikuks eesmärgiks oligi tööjõu kindlustamine mõisnikule, siis seetõttu olid sunnismaisuslikud raamid primaarse tähtsusega.³⁰⁸

³⁰² Vt nt EAA 278–1–IV–37:1, passim (Liivimaa kindralkubeneri konseptid juuli 1699).

³⁰³ Vt nt EAA 278–1–XVI–41g, l. 48–49 (O. F. Brakeli kiri kindralkubernerile, 20.10.1696).

³⁰⁴ EAA 278–1–XVI–41h, l. 239–240p (Põltsamaa talupoja kaebused, nov. 1696).

³⁰⁵ Nt EAA 567–3–50, l. 127 (Kangea Pep supliik Liivimaa kindralkubernerile, 1685?); EAA 278–1–XVI–42b, l. 85–86 (*Kuilen Hansu* supliik Liivimaa kindralkubernerile, 27.10.1696); LVVA 7400–1–20, lk. 321–322.

³⁰⁶ D. Arnold. *Famine*, 91–92; J. Walter, R. Schofield. *Famine*, 27–28; Kari J. Pitkänen. *The road to survival or death? Temporary migration during the Great Finnish Famine in the 1860s. – Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present.* Ed. by A. Häkkinen. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 87–88.

³⁰⁷ Vt Hermann Friedrich Tiebe. *Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf.* Halle, 1805, 101 joonealust kommentaari, kus sellele juba siis rõhutades tähelepanu juhiti. – Ka Lõuna-Osariikide orjadel oli lubatud ringi liikuda, vt: Christopher Morris. *The articulation of two worlds: The master-slave relationship reconsidered.* – *The Journal of American History*, 85, 1998, 1000 (982–1007).

³⁰⁸ Vt ka Holm Sundhaussen. *Die Ursprünge der osteuropäischen Produktionsweise in der Frühen Neuzeit.* – *Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Forschung-*

Väär oleks aga ilmselt ette kujutada, et talupoeg, eriti taluperemees, oli valmis iga asja peale pagema.³⁰⁹ Pagemine tähendas oma talukohast ja maast loobumist (lisaks sotsiaalsele turvalisusele ja positsioonile), mis aga omakorda oli talupoja peamine võimalus elatist teenida.³¹⁰ Selles osas eeldatavalt oma majapidamise mahajätmine oli suure maa tühjumise ajal lihtsam, kuna oli võimalik loota uue talukoha kergemat leidmist teise mõisa all. Küll oli aga sageli tegemist põlvkondade viisi käest kätte käinud isaisade taluga, millega seoses lasus talupojal suur raskus seda nüüd vastutustundetult maha jätta.³¹¹ Samuti ei saa nähtavasti tähtsusetuks lugeda kehtivaid karistusmeetmeid, mis talupoega ärajooksmise korral oodata võisid.

Siiski, pole kahtlust, et ühe põhjusena just toimetulekuraskuste või suure leivapuuduse pärast talupoegade pagemisi esines. Samuti võisid talupojad püüda pagemisega pääseda suurest võlakoorast, mis oli mõisa ees tekkinud.³¹² Sellega seoses kutsus kirik juba 1640. aastatel riiki üles maaelanikkonna vaesuseprobleemiga tegelema. Nõnda 1640ndate lõpus kurtis talupoegade vaesuse üle Liivimaa ülemkonsistoorium ja soovitas kindralkuberneril midagi talupoegade suhtes ette võtta, et nende äärmusliku vaesuse põhjused (*die Ursachen der eußersten Armuth*) kõrvaldataks. Hetkel olla aga selle tõttu üks osa talupoegi meeleheitele ja ahastusse viidud, üks osa aga Venemaale ja Poolasse siit hoopiski pagenud ja seetõttu ka ilma jumala sõnata “oma ebaususe ja pattudes sinna surnud”.³¹³

stendenzen und Forschungserträge. Hrsg. v. N. Boškovska Leimgruber. Paderborn, 1997, 154.

³⁰⁹ Sotsiaalsete rühmade järgi taluperemehed pagesidki selgelt harvem kui taluperede nooremad pojad või muu sulasrahvas, vt: Elina Õpik. Talurahva pagemus Järvamaal 18. sajandi teisel ja kolmandal veerandil. – Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, nr 3, 1979, 235; August Traat. Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Diss. Tartu, 1955, 300; vrd Jan Klußmann. Leibeigenschaft im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein: Rechtliche Entwicklung, öffentlicher Diskurs und bäuerliche Perspektive. – Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit. Hrsg. v. J. Klußmann. Köln, Weimar, Wien, 2003, 237.

³¹⁰ Vrd EAA 863–1–3916, l. 25p (Läänemaa vasallikohtu aktid, 1809); vt ka D. Arnold. *Famine*, 56; Jacek Kochanowicz. The Polish economy and the evolution of dependency. – The origins of backwardness in Eastern Europe: Economics and politics from the middle ages until the early twentieth century. Ed. by D. Chirot. Berkeley, 1989, 107.

³¹¹ Nt: *Ich wolte die lande verlassen und davon ziehen, da doch alle meine Voreltern dar uff gewohnet, und keiner entstrichen viel weniger sey Ich gesinnet solches zu thun*: EAA 1–2–310, l. 184 (Adreas Prügglaw kaebekiri kubernerile, 24.03.1624).

³¹² Seda märgib nt ühe põhjusena Dahlbergi 2.07.1697 plakat: *Lieffländische Landes-Ordnungen nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen*. Riga, 1707, 678–679.

³¹³ LVVA 7349–2–32, lk. 151 (Liivimaa superintendent Liivimaa kindralkubernerile, daatum ära kirjal puudub, paigutatud köites aastate 1647–1650 vahele).

Mõisnike sagedase retoorika järgi leidsid sellised pagemised aset seepärast, et talupoeg oli lihtsalt laisk.³¹⁴ Kui sageli aga talupoegade ärajooksmise põhjuseks on olnud just peatoiduseraskused, seda on piisava allikateadete puudumise tõttu raske oletada. Seejuures talupoeg võis lahkuda ainult lühikeseks perioodiks ja hiljem kodukohta tagasi tulla, et siis vahepeal mujalt ülalpidamist ja teenistust leida. Kuid uues kohas olude sobides võidi sinna ka elama jääda. Nii on näiteks J. Kahk esitanud andmeid Reiu mõisa 1747. aasta spetsifikatsioonist, kus on võõraste talupoegade saabumist üksikasjalikumalt kommenteeritud. Ühest Abjast pärit võõra kohta on öeldud, et ta tuli Reiusse kalapüügiga leiba teenima ja jäi kohale. Teine talupoeg oli koos isaga 15 aasta eest leivapuuduse tõttu põgenenud Eestimaalt Eivere mõisast ja Reius asunud esialgu teenima sulasena, kuid hiljem antud talle talu.³¹⁵ Ennekõike muidugi linnad tõmbasid hätta sattunud vaeseid enda suunas, kuhu eriti lahtine rahvas (vabadikud, sulased) siirdusid nii teenistust otsima kui ka kerjama.³¹⁶

1786.–1788. aastate näljahäda taustal kerkis 1789. aasta kevadel teravalt päevakorda talupoegade ärakargamine Soome-Rootsi, eriti just Virumaa rannamõisatest.³¹⁷ Koos selle teemaga laekus Peterburi senatisse teateid ka Rakvere kreisi talupoegade nälgasuremiste kohta.³¹⁸ Nõnda 1789. aasta kevad-suvel leidsid Eestimaa kreisimarssalid üheskoos, et võib-olla oleks kõige suurem mõju talupoegade Soome pagemiste vältimiseks, kui iseäranis ranniku-äärsete kihelkondade kirikuõpetajatele teha ülesandeks, et koos tavapäraste jooksikute mandaatide ettelugemiste juures manitseksid nad kuulajaid osalt karistustega ähvardades ja osalt Soome pagejate narrusele osutades, kuna need “otsivad paremat äraelamist ühelt veel vaesemalt ja veel enam elukalliduses vaevlevalt maalt, kus neile abi ei ulatataks, mida nad siin saavad”.³¹⁹ Loomulikult aga, kui mõisad oleksid tõesti talurahvast piisavalt häda korral toetanud,

³¹⁴ Nt EAA 278–1–XVI–41g, l. 72p (Kabala inkvisitsiooniprotokoll, 3.–5.08.1696).

³¹⁵ Juhan Kahk. Pärnu ja Tartu linnamõisate talude majanduslikust arengust ja mõningaist üldisemaist agraararengu probleemidest 18. sajandil. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised, Ühiskonnateadused, 28, 1979, 219.

³¹⁶ Vt nt EAA 902–1–982, l. 8 (Rakvere foogtikohus Maa-Virumaa adrakohtunikule, 9.05.1808).

³¹⁷ Vt ka Eesti rahva ajalugu, vihik 12, 1329, 1373; Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Peatoim. S. Vahre, tegevtoim. M. Laur. Tartu, 2003, 141 (T. Tannberg). – See temaatika jäi akuutselt päevakorrale 18./19. sajandi vahetuseni, vt: EAA 854–2–676, l. 59p–60 (Eestimaa maapäeva protokoll, dets. 1792); J. Kahk. Rahutused ja reformid, 255.

³¹⁸ EAA 30–1–6855, pagineerimata (Tallinna asehaldusvalitsus senatile, 14.07.1789, mustand).

³¹⁹ EAA 854–2–675, l. 202p–203 (Kubermangumarssal J. v. Breverni teade Eestimaa kuberner Wrangellile, 23.05.1789); vt ka samas l. 282 (Eestimaa rüütelkonna komitee protokoll, 19.06.1791).

nagu aadel sellega kiitles, siis peatoiduse probleemide põhjustel migratsiooni ei oleks tohtinud üldse esineda.

Kui talupoegade mujale pagemist saab teatud vaatevinklist pidada mitte ainult talupoegade ellujäämisstrateegiaks, vaid ka vastupanuvormiks, siis seevastu otseseid nälgjast tingitud märkimisväärseid talupoegade mõisavastaseid rahutusi pole vaadeldavast perioodist üldse teada, hoolimata sagedastest ikaldus- ja näljaaastatest. Sama kehtib tegelikult kogu Euroopa kohta, kus võib täheldada, et leivapuudusest tingitud mässud olid rohkem linna- kui maarahva protestivorm.³²⁰ Küll on teateid selle kohta, et taluperemehed on talus valitseva leivapuuduse tõttu tõrkunud mõisale tegu tegemast ja oma teolisi mõisa saatmast.³²¹

Väga levinud oli, eriti küla maatarahva hulgas, et kevadeti puuduse korral mindi mõisa otsima lisateenistust, mille eest said nad siis väikest tasu viljas või rahas. Eriti vabadikud ja sulasrahvas, kuid ka talupojad, on käinud mõisas leiva või palga eest töö.³²² Teisalt tuleb muidugi arvestada, et kõikvõimalikud suuremat koormist nõudvad tööd olid veel enam nälgivale kehale kurnavaks.³²³ Sellised tavapärased lisaleiva teenimiseks tehtavad tööd olid naistel peamiselt ketramine, sukakudumine jms³²⁴, meestel puuraiumine, metsa väljaraiumine³²⁵,

³²⁰ Vt: William Chester Jordan. The Great Famine: Northern Europe in the early fourteenth century. Princeton, 1996, 113.

³²¹ Nagu nt selgitas 1801. a sügisel Ilmjärve vallaülevaataja Tartu majandusvalitsusele: *schon jetzt einige Wirthe sich weygerten zurArbeit zu kommen, weil sie ohne Brod wären*: LVVA 3–4–488, l. 13–16 (Tartu ja Pärnu majandusvalitsus Liivimaa tsiviilkubernerile, 16.11.1801); samuti mitmel pool 1807. a kevadel: LVVA 4–1–15003, l. 26–27p (Rõngu, Otepää ja Kanepi kihelkonnakohus Liivimaa tsiviilkubernerile, 8.06.1807); vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 381.

³²² Vt nt EAA 291–1–2653, l. 15 (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernemennt stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808); EAA 29–1–411, l. 242, 244 (Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808); Joh. C. Petri. Ehstland und die Ehsten, 233–237.

³²³ Ajaloolis-antropoloogilised vaatlused on näidanud, et alatoitluse tingimustes muutub inimene hüpoaktiivseks. Rutiinselt vähendatakse oma tegevusi miinimumini. Pingutust vajavaid töid enam ei tehta. Poolnäljased inimesed ei tee liigseid liigutusi või energiat kulutavaid asendeid kuni letargiani. Isegi juba tavaliselt kehavajadusest vähesema kalorihulga tarbimise korral töötasid farmerid aeglasemalt ja puhkasid kauem kui need, kes olid toidetud proteiini-kaloririkalt: Robert Dirks. Social responses during severe food shortages and famine. – Current Anthropology, 21, 1980, 23.

³²⁴ Siiski ei olnud ketramine leivavilja eest mitte sugugi massiline nähe. Näiteks 1800./1801. aasta näljaaastal sai Triigi mõisas mais ainult kaks ja juulikuus veel ainult üks talunaine vaka rukist ketramise eest: EAA 1687–1–115, l. 26, 35 (Triigi mõisa tulude-kulude kuaruanded, 1801).

³²⁵ Nt metsategemise eest maksis 1808. aasta talvel näiteks Vasta mõisa rentnik vabadikele, kes soovisid seeläbi elatist teenida, 30 kopikat sülla küttepuidude eest (EAA 29–1–411, l. 253: Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll,

ehitustööd³²⁶, kraavikaevamine, kivimurdmine³²⁷ jms. Metsas puude raiumise ja vedude eest on mõis vabadikele andnud teisel ka kindlate takside järgi abivilja. Näiteks 1800./1801. näljaaasta veebruaris on paljud Triigi talupojad teinud mõisale aktiivselt puid, mille vastu nad on saanud rukist.³²⁸ Seejuures on seda teenistust võimaldatud ka naabermõisate talupoegadele.³²⁹ Talupojad on raha-teenimiseks lõiganud ka õlgi ja neid siis mõisa müünud. Ja jällegi tuleb mõisate kuluaruannetest välja, et õlgede müüjateks pole mitte alati olnud sama mõisa talurahvas, vaid ka mujalt pärit inimesed.³³⁰

Mõisnikud andsid loa töötada peaaesjalikult sama valla piires ja vaid erakorralisematel juhtudel teise mõisa all või linnas.³³¹ Loomulikult kulutas leiva eest töö tegemine veel enam jõuvarusid ja on näiteid, kus vabadikud pole suutnud pakutud tööd teha, kuna pole mitu päeva söönud.³³² Ka mõisate kassaraamatud näitavad, et mitmetel puhkudel on mõis külainimestele töötasu maksnud.³³³ Triigi mõisa 1802. aasta veebruari kuluaruande järgi on mõisast saanud töö eest leivavilja ainult naised (kokku 8).³³⁴

Mõisa poolt talupoegadele nälja vastu lisateenistuse pakkumine oli kindlasti levinud juba 17. sajandil ja varem. Näiteks 1696. aasta novembris jõudis Liivimaa asehaldur M. v. Strokirchini palve Kroņamuiža, Dzelzava ja Sarkaņi talupoegade poolt, kes kõik olid major Klothi rendil, et kuna nii selle kui eelmise aasta viljaikaldusest tekkinud puuduses suudaksid talupojad toime tulla ja olla "konserveeritud", siis talupoegadele lubataks nimetatud mõisate juurde kuulutavatest kroonumetsadest puid langetada nii saelaudade tarvis kui söe

28.07.1808); vt ka EAA 30–1–6870, l. 181p–184p (Viru– ja Järva vasallikohtu otsus, 14.03.1811).

³²⁶ Vt O. Liiv. Suur näljaaeg, 44; S. Vahtre. Ilmastikuoludest, 88; Linda Dumpe. Hunger und Notnahrung in Lettland. – Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum. Zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900. Hrsg. v. K. D. Sievers. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 38). Neumünster, 1998, 56.

³²⁷ Nt EAA 1423–1–21, l. 93p (J. Fr. E. Ungern-Sternbergi majapidamismärkmik 1797–1802).

³²⁸ EAA 1687–1–115 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, veebr. 1801); vt ka EAA 30–1–6870, l. 181p (Viru– ja Järva vasallikohtu otsus, 14.03.1811).

³²⁹ Nt EAA 30–1–6870, l. 182p (Viru– ja Järva vasallikohtu otsus Vasta talupoegade kaebuste peale novembrist 1808, 14.03.1811).

³³⁰ 18. sajandi teisel poolel on 3 kubu õlgede eest mõis maksnud 2 kopikat või 20 kubu eest 25 kopikat: EAA 1348–2–127, l. 31p (Vana Põltsamaa kassaraamat, 1768–1781); EAA 1687–1–110, l. 9p–10 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, jaan. 1796).

³³¹ Vrd ka Laszlo Revesz. Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Bern, 1964, 165.

³³² Nt J. Konks. Eestimaa, 272.

³³³ Nt EAA 1348–2–127, l. 4 jj (Vana Põltsamaa kassaraamat, 1768–1781).

³³⁴ EAA 1687–1–116, l. 12 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, veebr. 1802).

põletamiseks, “selleks et midagi oma ülalpidamiseks teenida ja oma võlgu tasuda saadaks”. Asehaldur nõustuski sellega, märkides, et antud hetke suurt puudust ja nende talupoegade seisundit silmas pidades on selline abivahend nende “konservatsiooniks” vajalik ja lubatav, mistõttu pidi kreisifoogt P. v. Heinen selle kohta juhatusi andma, kus talupojad võivad kõige väiksemate kahjudega metsa teha.³³⁵ Sarnase taotlusega oli 1696. aasta sügisel pöördunud kindralkubeneri poole ka provintsi kaguossa jääva Grostona mõisa valitseja, et selle aasta ikalduses tekkinud häda Märciena ja Grostona talupoegade juures lubataks lahendada küttepuude müügiga, nii palju kui neil võimed lubavad sellel talvel ja tuleval kevadel jõge mööda ära parvetada, et sellega selle aasta võlgu klaarida, “mida nad muidu *in natura* tasuda ei suuda”. Kindralkuberner saatis selle taotluse edasi M. v. Strokirchile koos positiivse soovitusena, kuna see käib kokku kroonumõisate konserveerimispehmetega, mille peale veel M. v. Strokirch lisas, et selline samm klapib ka sooviga, et kindralkubermanguvalitsuse poolt vajaminevast küttepuudest toodaks enamusi Riist kaugematest kroonumõisatest ja talupoegade poolt, kes palgiparvetamisega teenida oskavad, mis säästaks Riia-lähedasi metsi ja annaks neile aega uueks kasvuks, kuna need on väga lagedaks raiutud. Ka sel korral pöördus asehaldur kreisifoogt P. v. Heineni poole, et too nende metsade raiumise kohta täpsemaid kättejuhatusi teeks. Siiski pidid Märciena ja Grostona talupojad tehtud puid kõigepealt kroonule ja kindralkubermanguvalitsusele pakkuma “tavapärase hinnaga”. Nii-samuti tuli raiutud puud ka tõepoolest välja vedada ega mitte lihtsalt metsa vedelema jätta.³³⁶

Kirjeldatud näidetes oli esitatud kindralkubernerile või asehaldurile esmalt palve metsa väljaveoks, kuid tuleb arvestada, et samal ajal kasutasid talupojad metsa müüki lisatoimetuleku vahendina ka illegaalselt. Nii sai näiteks 1691. aasta kevadel M. v. Strokirch teada, et mõned Trikāta talupojad parvetavad palke Aad mööda alla Volmari, et need siis seal maha kaubelda, kuigi neile pole selleks voli antud. Asehaldur kirjutaski Trikāta rentnikule rittmeister R. Tiesenhausenile, et see jälgiks ja peaks arvet äraveetavate palkide kvantiteedi ja kvaliteedi (st. kui jämedad ja pikad need on) üle ja sellest teada annaks, et selle kohta edasisi korraldusi saaks anda.³³⁷ Sarnaseid teateid illegaalsest metsamüügist laekus asehaldurile teisigi. Näiteks 1691. aasta detsembris sai M. v. Strokirch teada, et Rauna talupojad olid kogu sügise jooksul Mūri mõisa metsa täiesti ruineerinud ja ligikaudu tuhat sülda valmis raiunud, mida plaaninud nüüd saanidega ära vedada. Asehaldur saatis karmi käsu Rauna rentnikule, et see karistuse ähvardusel keelaks Rauna talupoegal Mūri metsast langetatud puid

³³⁵ LVVA 7400–1–20, lk. 328–329 (M. v. Strokirch kreisifoogt P. v. Heinenile, 13.11.1696).

³³⁶ Samas, lk. 329–330.

³³⁷ LVVA 7400–1–16, l. 88 (M. v. Strokirch R. Tiesenhausenile, 9.04.1691).

minema viia, kuna see pole mitte ainult lubatud, vaid nimelt Mūri mets oli määratud Liepa mõisa lubjapõletuseks.³³⁸

Igatahes metsamaterjali müük näib olema talurahvale kogu perioodi jooksul üheks olulisemaks võimalikuks teenistusallikaks. Kui 1804. aastal juba talve hakul olid Eivere talupojad sattunud suurtesse toimetulekuraskustesse, siis möönis seda ka kohapeale asja uurima tulnud adrakohtunik, kes teatas kubermanguvalitsusele, et neil talupoegadel pole ka muud teenistust leida, oma kariloomi müüa ega “pole mingit puumaterjali müügiks”.³³⁹ 1801. ikaldusaastal palusid Kilingi kroonutalupojad kreisikomissarilt luba, et nad võiksid Kilingi metsas kindlaks määratud koguse palke teha ja need Pärnu viia, “nagu see harilikult toimunud”, et siis soola, rauda ja palju muud hädavajalikku hankida, kuna muidu on nad ikalduse läbi täielikult lagedaks jäänud. Seda toetas ka Kilingi mõisarentnik.³⁴⁰ Ka Tori kihelkonna pastor märkis 1820ndate alguses, et kehvadel aastatel tavatsevad talupojad (pidades silmas peaaesjalikult Sindi talupoegi), puid vedada müümiseks linna (Pärnu).³⁴¹ Metsapalgid pakkusidki seejuures mitte ainult võimalikku teenistust nende müüjatele, vaid ka nende parvetajatele. Näiteks Väina-äärsete mõisate talupojad on mõisa vahendusel kevadeti teeninud endale leiba parvetamisega.³⁴² Kuid ka see tegevus ei tähendanud alati garanteeritud piisavat sissetulekut. Näiteks 1779. aasta aprilli keskel tulid Vana-Põltsamaa mõisniku juurde üheskoos Põltsamaa ja Pajusi talupojad, kes tegelesid puude parvetamisega ja kaebasid oma leivapuuduse üle, mille peale nad said laenuks vilja kokku 10 rubla ja 50 kopika eest, kohustusega see sügisel tagasi maksta.³⁴³

Suntaži pastor märkis 19. sajandi alguses, et ikalduste korral kasutatavat kõrvalteenistuse abil puudusega võitlemist just talurahva virgem osa.³⁴⁴ Siiski tuleb talupoegade ütlustest selgelt välja, et vähemalt mõisa tööd otsima minna pole nii kergesti juletud või tahetud. Kui kohtulike juurdluste käigus on uuritud talupoegadelt, miks nad mõisas tööd küsimas ei käinud, siis üheks levinud

³³⁸ LVVA 7400–1–16, l. 212–212p (M. v. Strokirch Ronneburgi rentnikule, 23.12.1691); vt samuti LVVA 7400–1–16, l. 211.

³³⁹ EAA 30–1–6860, pagineerimata (Lõuna-Järva adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 4.12.1804).

³⁴⁰ LVVA 3–4–488, l. 22–23 (Kilingi rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 10.10.1801).

³⁴¹ Otto Huhn. Topographisch-statistisch Beitrage Livlands, lk. 199 (Tori).

³⁴² O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 26p (Katlakalns).

³⁴³ EAA 1348–2–127, l. 151 (Vana-Põltsamaa kassaraamat, 1768–1781). – Pajusi mõisa 1768. a toetuslaenude spetsifikatsioonist nähtub, et mõis on sealsetele talupoegadele võimaldanud oma mõisast võetud toetuslaene tasudagi mh ka puudega (*mit Holze bezahlt*): EAA 1348–2–169, l. 11p–17 (Vorstreckungs Specification des privaten Guthes Payus pro 1768).

³⁴⁴ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 7p (Suntaži); l. 10 (Krimulda).

vabanduseks oli, et oldi arvamisel, et nagunii nad sealt teenistust ei saa.³⁴⁵ Nõnda kaugeltki mitte alati ei otsinud talurahvas lisateenistust mõisa vahendusel, vaid mindi omal käel tööd otsima, näiteks teise valda, kus elasid sugulased või tuttavad.³⁴⁶

Talupoegade lisateenistust nähti ka riigi poolt täiesti aktsepteeritud võimalusena, mis aitaks talupoegadel omadega välja tulla.³⁴⁷ Eriti selgelt tuleb see välja 1807.–1808. aasta riiklikes korraldustest, mille eesmärk oli Liivi- ja Eestimaa kubermangudes veel suurema näljahäda ärahoidmine. Liivimaa kubermanguvalitsuse 18. detsembri 1807 korralduse järgi pidid kõik kihelkonna-kohtunikud koguma andmeid mitte ainult vallamagasite ja mõisaaitate viljavarude kohta, vaid ka selgitama, kas ja kui palju vilja talupojad võiksid suuta kõrvalteenistusega juurde hankida. Seda nii era-, kroonu- kui pastoraatide talupoegade osas. Külavanematele ja kubjastele tehti aga ülesandeks koheselt mõisa teatada, kui kuskil vallas tekib talupoegadel leivapuudus, mida nad ei saa isegi tööga leevendada. Teiselt poolt pidid aga kihelkonnakohtunikud eelnimetatud viljavarude uurimise käigus külakupjaid ja vallakohtunikke rangelt manitsema, et nende vastutada jääb, et üles ei antaks abivajajatena neid talupoegi, kes end tegelikult ise ülal pidada suudavad või töö ja teenistusega enda ülalpidamist teenida võivad. Seda selleks, et ei võetaks tõelistelt hädakannatajatelt abi käest, kuna mõisnikele on abivajajate toetamine niigi väga koormav.³⁴⁸

Kui aga mõisal polnud oma talurahvale teenistust pakkuda, siis juba 1787. aasta märtsist pärineb Tallinna asehaldusvalitsuse resolutsioon Imastu pärushärrale, et viimane on kohustatud, kas oma valla hädavajajatele ülalpidamist andma või neile siis lubama linnas teenistust hankida. Kaasus sai alguse sellest, et kolm Imastu sulasetüdrukut olid jäänud talveks ilma ülalpidamiseta, kuna talupoegi kimbutanud leivapuudus (1786. aasta oli olnud suur ikaldusaasta). Nad olid tulnud 1787. aasta alguses Tallinna paluma oma pärushärrat, et see annaks neile lubakirja Tallinnas teenistust otsida, millest viimane aga keeldus.³⁴⁹

³⁴⁵ Vt nt EAA 863–1–3916, l. 31p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

³⁴⁶ Vt samas, l. 26p, 31.

³⁴⁷ Vt avalikud tööde rollist näljaabina Venemaal 17.–19. sajandil: Владислав Максимов. Очерки по истории общественных работъ въ Россіи. С.–Петербург, 1905, 27–33; Исторический обзор правительственных мероприятий по народному продовольствию в Россіи. Часть I. Издание хозяйственного Департамента Министерства Внутренних Дел. С.–Петербург, 1892, 79–81; Arcadius Kahan. Natural calamities and their effect upon the food supply in Russia (an introduction to a catalogue). – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 16, 1968, 363.

³⁴⁸ LP, 18.12.1807.

³⁴⁹ EAA 30–1–6845, l. 1 (Tallinna asehaldusvalitsuse käsk Rakvere alammaakohtule, 3.03.1787).

1.3.1. Külast saadav abi

Talupoegade toimetulekul mängis kindlasti üliolulist rolli naabrite ja sugulaste omavaheline abistamine ja toetamine. Mõis ei näi olevat nendesse suhetesse väga sekkunud. Näiteks, kui talupojal jäi vajaka seemneviljast, siis võis ta seda võimalusel lihtsalt võtta oma taluperemehesalt, kui ta ise pidas teist talukohta.³⁵⁰ Tegemist oli loomupärase ja praktiliselt institutsionaliseerimata suhetevõrguga.³⁵¹ Horisontaalsed krediidisuhted, st näiteks küla piires talupoegade endi vahel või sugulaste vahel olid kindlasti palju vabamad, millelt ei võetud tavaliselt intressi ega tarvitsetud määrata ka kindlaid tagasimaksu tä termineid.³⁵² Loomulikult ei antud külas üksteisele toiduabi mitte ainult laenudena, vaid ka lihtsalt armust.³⁵³

Talupoegade omavahelised võla- ja abiandmise suhted olid ilmselt varasemaiks näljaabi vormiks. Ajaloolise antropoloogia uurimustes (nt James C. Scott Kagu-Aasia põhjal) on paralleelina välja toodud, et eriti just külaühiskondades, kus talupoegi saatis sageli näljavari, toimisid sotsiaalsed praktikad, mis “jagatud vaesuse” või “vastastikuse abistamise” ideele tuginedes hoidsid ära vähemalt kõige hullema ehk vaeseimate külaelanike nälgasuremise. Need majapidamised, kellel oli toitu, jagasid seda osaliselt hädaliste sugulastele ja naabritele.³⁵⁴ Et abi paluma tulnud naabrile või sugulasele toidupoolist anda, selleks võidi ise olla sunnitud selle võrra jälle kokkuhoidlikumalt ära elama. Teada on isegi juhtumeid, kus viimases hädas mujale sugulaste juurde leiba otsima minnes on nälga surdud teel olles või juba seal kohal olles.³⁵⁵

Samas ajaloolis-antropoloogilised vaatlused on näidanud, et kuigi suguluse ja sõpruse sidemetel oli äärmiselt oluline roll kriisiaegadel toidu hankimisel, siis teiselt poolt üldise näljaolukorra tõsinedes jäi püsima tavaliselt ainult kõige lähem perekondlik üksteise abistamine, mille aktiivsus aga samuti oluliselt langes. Kestva näljastressi tingimustes enese alalhoiukaitsena hakatakse toiduabi palvetele selga pöörama oma senistele sõpradele ja kaugematele sugulastele.³⁵⁶

19. sajandist varasemast ajast on raske aga leida allikmaterjali, mis võimaldaks täpsemalt selgitada külarahva omavahelisi abistamissuhteid. Nende

³⁵⁰ Nt: EAA 39–1–727, l. 5–9 (Ranna-Virumaa adrakohtuniku uurimisprotokoll actum Undel, 27.07.1823).

³⁵¹ Vt ka R. Jütte. Poverty and deviance, 89–90, 96.

³⁵² Vt ka J. Walter. Subsistence Strategies, 68–69; August Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn, 1980, 187.

³⁵³ Vt samuti nt J. Kahk. Eestimaa 1816, 9.

³⁵⁴ D. Arnold. Famine, 80–81.

³⁵⁵ Nt EAA 29–1–411, l. 245p, 253p, 256 (Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

³⁵⁶ R. Dirks. Social responses, 28.

kohta võib leida küll noppeid siit ja sealt. Näiteks on Enn Tarvel juhtinud tähelepanu Tartu staarostkonna 1582. aasta inventarile, kus enamikul juhutudel on rakmeloomade arv märgitud kogu küla kohta ühiselt. See tähendab, et talupoegade toimetulekul võis suurt rolli mängida külakogukondlik ühine tööloomade pidamine. Nagu E. Tarvel märgib, on 16. sajandi lõpus ka täiesti ilma veoloomadeta talupojad põldu harinud, millest tulenevalt võib päris kindlasti väita, et esines külast härja laenamist ja loomade ühist kasvatust kogu küla peale.³⁵⁷

Et talupojad on üksteisele rakmeloomi laenanud ja muud moodi abiks olnud, tuleb välja ka 17. sajandi allikmaterjalist, kuigi säilinud allikate iseloomu tõttu reeglina ainult kaudselt.³⁵⁸ 1646. aastal kaebas Gaujiena talupoeg *Kaiene Matt* kindralkubernerile, et temal lasub rohkem mõisakoormisi kui tal maad on. Ta selgitas, et kui ta tasub kõik ettenähtud andamid “suure vaevaga” mõisale ära, siis peab ta oma vaeste lastega nälga kannatama ja “leiba oma naabritelt kerjama”.³⁵⁹ Seega tuleb siit välja, et omadega mitte välja tulles on talupoeg saanud lootä küll naabrite toetusele, kuid mida ta ei ole pidanud väärrikaks.

Juba 19. sajandi alguse allikates leidub aga juba küllaltki palju talupoegade ütlusi ja kirjeldusi, kuidas üksteiselt on raskuste korral abi otsitud. Näiteks, kui 1802. aasta kevadel sai Püdivere vallas ühel vabadikuperel leib ja sool otsa, siis läks vabadikunaine lähedal asuvasse Triigi valda Eipri külla neid hankima, püüdes saada natuke leivavilja ja soola, võttes selleks kaasa kaks väikest hõbeprossi, et neid siis ilmselt pandiks pakkuda. Kuid ta ei saanud sealt mitte midagi ja jõudis pärastlõunaks koju tagasi. Pärast väikest lõunasööki ja arutelu mehega võtnud ta aga uuesti teekonna Triigi mõisa alla Avispea külla, kus lõpuks saanud oma ema õelt, kes oli seal taluperenaine, ühe toobi soola ja 12 toopi kaerajahu. Viimase ütluste järgi palunud tema õetütar temalt soola ja toiduaineid oma laste jaoks ja jutustanud talle viimaste päevade uudiseid. Kuna oli olnud juba hilja, siis õetütar jäänud talle ka öömajale ja lahkunud hommikul vara.³⁶⁰

³⁵⁷ Enn Tarvel. Adratalupeogade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tallinn, 1964, 16.

³⁵⁸ Nt üks talupoeg laenas teisele *bona fide* hobuse, kuid viimane kasutas seda hoopis mõisa rehest varastatud vilja veoks, mille eest on ka hobuse andnud talupojale määratud trahv: EAA 278–1–XVI–41h, l. 240 (Põltsamaa talupoja kaebused, nov. 1696); vt ka: P. Einhorn. Historia Lettica, 590.

³⁵⁹ EAA 278–1–XVI–3a, l. 62p (Matto Hansu, Matto Petteri ja Kaiene Matti kaebekiri Liivimaa kindralkubernerile, 20.01.1646).

³⁶⁰ EAA 862–1–2910, l. 4p–5, 14–15 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 19.06.–16.09.1802).

Teisest näitest aga selgub, et suuremate ikalduste aegadel võis isegi kolme küla läbi käimine lõppeda mitte mingi abi leidmisega.³⁶¹ Talust tallu ongi käinud toiduabi otsimas ennekõike just naised. Nagu nähtus, käidud on nii oma valla külades kui ka vajadusel naabervaldades. Toidupoolise küsimine oma küla teiste talupoegade käest võis lõppeda äraütlemistega loomulikult lihtsalt seetõttu, et kogu külas oli kõigil raskusi veel olemasolevast välja tulla.³⁶² Näiteks 1809. aasta kevadel kirjeldas Võivere sulasenaine, kelle 8-aastane laps surigi lõpuks nälga, kuidas ta oli suure hädaga käinud mõisas (kust saanud kogu talve jooksul kokku ainult ühe toobi jahu) ja külas leiba otsimas. Tema enda vili oli juba lõppenud kaks nädalat enne jõule ja kogu talve ja kevade oli ta püüdnudki toime tulla siit ja sealt natukese palumisega. Ta oli mitmel korral käinud oma häda külakupja juures kaebamas, kes oli aga talle öelnud, et tal endalgi kogu perel on puudus (“kuidas võin sind aidata”). Viimastel päevadel enne tüdruku surma oli tal anda sellele ainult (kaera)jahuputru ja -kõrtti (selleks oli ta jahu saanud oma isalt, kes elas vabadikuna Uniküla mõisa all), mida laps polnud aga tahtnud ja välja oksendanud. Päev enne surma oli tüdruk temalt palunud tüki-kest leiba, mille peale ta oli leiba otsides jooksnud läbi “kogu küla”, kuid polnud midagi saanud. Siis proovinud ta veel lapsele piima anda, kuid see oli hambad ainult kinni pigistanud ega enam midagi kuni surmani vastu võtnud.³⁶³

Kui 1809. aasta alguses suri Koonu vallas ühe vabadikupere kasulaps nälga, siis selgitas sealt külast nende lähima naabertalu perenaine adrakohtunikule, et too vabadikunaine Maddli oli “sageli” tema juures olnud ja “toetust palunud”, mida ta ka enamasti andnud – nii suppi, kapsast, soola kui ka leiba. Siiski ei saavat ta küll alati teda aidata, “kuna tema mees on mõnikord seetõttu temaga tõrjelenud (*gezankt*)”.³⁶⁴ Ka üks teine selle valla talupoeg ütles kohtule, et ta olevat kuulnud, et see vabadikunaine olla tõesti külas abi otsimas käinud, kuid ainult vähe midagi laenuks saanud.³⁶⁵

Kõige olulisem talupoegade külasisene toetamise viis oli kahtlemata üksteisele laenuandmine. See, et 14.–18. sajandi allikates (ennekõike allikate-liigi tõttu) need võlad ei kajastu üldse või siis ainult mõne üksiku viitena³⁶⁶ ei

³⁶¹ Nt EAA 862–1–3040, l. 2 (Viru-Järva vasallikohtu otsus, 23.10.1808), see publitseeritud ka: Eesti NSV ajaloo lugemik. 1. kd. Koost. J. Kahk, A. Vassar. Tallinn, 1960, dok. nr 134.

³⁶² Vt nt EAA 291–1–2653, l. 15p (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernement stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808).

³⁶³ EAA 863–1–3916, l. 8–8p, 25 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809); J. Kahk. Rahutused ja reformid, 161–162.

³⁶⁴ EAA 862–1–3057, l. 5p (Maa-Virumaa adrakohtuniku uurimisprotokoll, 15.03.1809).

³⁶⁵ EAA 862–1–3057, l. 27 (Viru-Järva vasallikohtu inkvisitsiooniprotokoll, 15.03.1809).

³⁶⁶ Nt A. Soom. Der Herrenhof, 23.

tähenda, et selliseid aktiivseid krediidisuhteid ei eksisteerinud. Seega varasemate allikate nappuse tõttu on põhjendatud vaadata külasiseseid talupoegade omavahelisi abistamise suhteid 1820.–1830. aastatest pärineva kogukonna-kohtumaterjali abil. Tegemist on selles osas juba tuntud allikmaterjaliga. Kui Eesti ala 19. sajandi esimese poole vallakohtute protokollide põhjal on talupoegade võlasuhteid puudutanud A. Traat,³⁶⁷ siis enne A. Traadi uurimust oli Läti-Liivimaa ja Kuramaa osas kogukonna-kohtumaterjalile tuginedes põhjalikult talupoegade võlgnevuse küsimust vaadelnud Melita Svarāne. Ta tuvastas, et 1840.–1850. aastatel olid talupoegade võlgnevuste peamiseks vormideks viljavõlad vallamagasitele ja teiselt poolt just talupoegade omavahelised võlad.³⁶⁸ Kuna kogukonna-kohtumaterjalid kajastavad tõesti hästi küla-siseseid krediidisuhteid ja kuna on raske uskuda väga suuri muudatusi talupoegade igapäevastes omavahelistes majanduslikes läbikäimistes 1820. aastatel võrreldes 1816.–1819. aasta talurahvaseaduste-eelsete aastakümnetega, siis varasema allikmaterjali puudumine sunnib kasutama seda natuke hilisemat (piirdudes peaaesjalikult just 1820. aastate ja 1830. aastate alguse) materjali ka käesoleva uurimuse ajalõigu küla krediidisuhete iseloomustamiseks.³⁶⁹ See on seetõttu oluline, et puudulik allikmaterjal võib jätta mulje, et külasisene sundimatu üksteise toetamine talurahva toimetulekul ei olnud nii tähtsal kohal. 1820. aastatest pärit kogukonna-kohtuprotokollid näitavad aga väga tihedaid omavahelisi krediidisuhteid, mille puhul on vähe usutav, et need alles pärast pärisorjuse kaotamist nii suures ulatuses lahti läksid.

1820. aastate kogukonna-kohtute materjalides leidub küllaltki palju kaasu-seid, mis kajastavad talupoegade toimetulekuprobleeme. Näiteks 1825. aastaks oli Heimtalis *Torrimo Nore Johani* talu äganud juba pikalt raske võlakoorma all. Oli näha, et juba tõsisest raskustesse sattunud talupidamine üha jätkas oma allakäiku. 1824. aastal oli Heimtali mõisnik lubanud selle talupidamise veel üheks aastaks “vaatamise peale” praegusele peremehele jätta ja kogukonnakohus määras selleks eestkostja. 1825. aasta märtsis tuli aga *Torrimo Nore Johani* perenaine ise kogukonna-kohtu ette ja teatas, et tema enam seda talu edasi pidada ei suuda. Majas ei pidanud olema enam “leiba ega soola”. Kogu seemnevili olla suure puudusega ära tarvitatud ning rahavõlg küündivat üle 200 rubla, millele lisanduvat veel 10-vakane viljavõlg (hilisemast juurd-

³⁶⁷ A. Traat. Vallakohus, eriti lk. 185–191.

³⁶⁸ Мелита Сваране. Социально-экономическое положение крестьян Курземе и Видземе в 40–50 годах XIX века. Автореферат диссертации. Рига, 1966, 4–5, 24.

³⁶⁹ Siiski J. Kahk leidis, et 1840.–1850. aastatel on talupoegade omavahelised võlaasjad kasvanud küll märgatava kiirusega võrreldes 1820.–1830. aastatega, mis osutaks nende intensiivistumisele ja uutele käitumisnormide kujunemisele neil aastatel: J. Kahk. Murrangulised neljakümnedad, 36–38.

lusest selgus, et talu võlad tegid kokku koguni 342 rubla). Taluperenaise soov oli, et talu antaks tema tädipoja *Jakobi* kätte, millega mõisnik nõustuski.³⁷⁰

Nimetatud *Torrino Nore Johani* näide on väga ilmekas demonstreerimaks, kui ulatuslikuks võis raskustesse sattunud talupoja võlakoorem järjest minna. Võlgu tuli võtta ja jääda peaaegu kõige eest ja kõigile. Kokku oli *Torrino Johanil* 15 võlausaldajat. Vilja ostmiseks oli *Torrino Johan* võtnud laenu valla müürsepalt *Johanilt*, oma talusulaselt *Jakobilt*, metsavaht *Jürilt*, kellegilt *Jurri Rogerilt*, Rõsa kõrtsi *Tenniselt*, Paistu kirikuõpetajalt. Lehma ostmiseks oli ta laenanud 20 rubla müürissepp *Peetrilt*. Oma pearaha võlgnevuste tasumiseks *Torrino Andrese* poeg *Jakobilt*. Ja nõnda edasi mitme valla talupoja ees olid tal rahavõlad, mis *Torrino noor Johan* oli sunnitud tegema linaseemnete, soola ja muude asjade eest (sh isegi püssi ostmiseks). Lisaks võlad *Pinrka*, *Põrri* ja *Rõsa* kõrtsmikele. Hoopis kaugel asuva *Peetrimõisa Fritsult* oli ta aga laenanud 10 rubla teekonnaraha. Oma rendikoormisest oli tal jäänud aga mõisale tege-mata 42 rakmepäeva, mille iga päeva eest arvestati tema võlale otsa üks rubla ehk kokku 42 rubla. Kui vallakohus müüs enampakkumisel maha kogu *Torrino Johani* taluinventari, siis saadi sellest 250 rubla 30 kopikat, millest otsustati tasuda kogu võlg ainult mõisale 42 rubla ja *Torrino Andrese* poeg *Jakobile*, kellelt laenatud pearaha jaoks 45 rubla oli olnud avalik koormis ja tulnud seega vallakassase. Teised võlausaldajad said tagasi aga ülejäänud summast kõik võrdselt 64,1%.³⁷¹

Seega kogukonnakohtu protokollidest nähtuvad tähelepanuväärselt suured talupoegade omavahelised võlad. Talupoegade omavaheliste võlgade osas osu-tab ka M. Svarāne 1840.–1850. aastate kogukonnakohtumaterjalile tuginedes, et kohati esines küllaltki suuri summasid, mis talupojad üksteisele võlgu olid – 50–100 rubla ja isegi 300 rubla.³⁷²

Kindlasti suurema osa talurahva omavahelistest laenudest moodustasid ikkagi väiksemad vilja- või rahalaenud ja pigem lühikeseks ajaks. Teisalt võis tehtud laen venida mitme aasta peale, kuna laenuvõtjal tekkisid raskused selle tagasimaksmisega. Näiteks ühe talupoja kaebuse järgi Uue-Võidu (Karula) vallakohtule 1829. aastast oli ta laenanud teisele talupojale raha 3 rubla ja 25 kopikat, mille viimane oli lubanud tagasi maksta kahe nädala pärast. Nüüd oli sellest möödas aga juba neli aastat ja ta polnud ikka veel oma raha kätte saanud, kuigi ta oli seda käinud mitmel korral nõudmas. Kohtu ette kutsutud võlgnik möönis seda, kuid ütles, et pole seda kunagi jõudnud tasuda. Vallakohus nõudis

³⁷⁰ EAA 249–1–2, l. 1–1p ja 249–1–3, l. 13–13p (Heimtali vallakohtuprotokoll, 21. ja 31.03.1825); vt analoogset kaasust: EAA 882–1–38, l. 10, 37–39p, 51 (Vana-Varudi mõisavalitsus Viru-Nigula kihelkonnakohtule, 1822–1823).

³⁷¹ EAA 249–1–3, l. 13p–14p; vrd: EAA 3671–1–1, l. 65p (Holstre vallakohtuprotokoll, 7.02.1836).

³⁷² М. Сваране. Социально–экономическое положение, 27.

nüüd võla õiendamist 8 päeva jooksul, mille eiramisel pidi järgnema trahv 1 rubla vaskraha.³⁷³

Seejuures kohtuotsustest nähtub, et ka selliste võlgade tasumine võis kanduda isegi talukoha järgselt uuele pidajale, kui võla teinud peremeest enam polnud.³⁷⁴ Mõnikord on aga võlgu võtnud peremehe surmast olnud juba liiga palju aastaid möödas, mistõttu võlg on kuulutatud aegunuks ja talu uus peremees on pääsenud võla maksmisest.³⁷⁵ Näiteks 1823. aasta detsembris ilmus Vana-Antsla vallakohtu ette Tsooru metsavaht ja teatas, et Vana-Antsla peremees Jaani Johani Reino poeg Märt on temale 5 rubla võlgu. Märt kutsuti kohale ja tunnistas, et tema isa oli tõesti 11 aastat tagasi selle võla teinud, kuid metsavaht pole seda tänaseni tagasi nõudmas käinud. Vallakohus kuulutaski selle võla vanaks ja mitte enam kehtivaks, kuna “se voelg ni kaua aasta on om tehtu nink to innimine erra kolnu”.³⁷⁶

Kui loomade ostmiseks oli kõige levinum võtta laenu mõisast (vt sellest allpool), siis vallakohtuprotokollid 1820. aastatest näitavad, et täpselt samamoodi on ka teistelt taluperemeestelt või isegi mõnel juhul sulaselt looma soetamiseks võlgu võetud.³⁷⁷ Ajavahemikul 1810–1815 suri Saaremaa Keskvere valla peremehel Mihkel Roomil haiguste läbi 9 hobust, 3 härga ja 2 lehma, mille kõige asendamiseks ta võttis “omma tuttawa Rahwa käest” rahalaenudena väga suuri summasid, nii et veel kümme aastat hiljem, 1825. aastal oli tal võlg koguni 181 rubla, mida ta ei suutnud enam kuidagi tasuda, mistõttu “tahtwad wõllalised tedda risuda, et nemmad jo kül ootand agga se assi ei lähhe ühtid parramaks”. Kuid nimetatud rahavõlga asi ei piirdunud. Mihkel Room oli samuti teistele talupoegadele võlgu jäänud 14 vakka rukist ja 8 vakka otra, nii et “keik wõllalised temma peale keiwad”. Muus osas vallakohus tunnistas aga Mihkel Roomi kui hoolikat talupidajat, keda ka “Herra kidab, et moisa on truiste wälia tenitud ja maksetud”.³⁷⁸

Vallakohtumaterjal näitab selgelt, et talupoegade omavahelised abistavad krediidisuhted ei olnud piirdunud mitte ainult ühe valla piires, vaid raha laenati ka näiteks naabermõisate ja -kihelkondade talupoegade vahel. See nähtub sageli talupoegade võlanimekirjadest või siis on võlausaldaja pöördunud selle valla kohtu poole, kus võlgnik on asunud. Näiteks aastatel 1822–1826 pöördusid

³⁷³ EAA 3438–1–2, l. 23p (Uue-Võidu vallakohtuprotokoll, 8.03.1829).

³⁷⁴ Nt EAA 3367–1–1, l. 17 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 1.12.1821).

³⁷⁵ Siiski A. Traat osutab ka isegi 17 aasta tagustele rahalaenu võlgade tagasinõudmistele vallakohtus: A. Traat. Vallakohus, 185.

³⁷⁶ EAA 3367–1–1, l. 51p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 14.12.1823).

³⁷⁷ Vt nt juhtumit, kus Võisiku valla peremees *Jaan Sutt* laenanud hobuse ostmiseks ühelt teise pere sulaselt 35 rubla, millele tal tuli lisada oma raha ja siis ostnudki hobuse: EAA 3448–1–3, l. 12–12p (Võisiku vallakohtuprotokoll, 12.03.1827).

³⁷⁸ EAA 960–1–29, l. 151, 158 (Keskvere vallakohus Saaremaa kihelkonnakohtule, 20.06.1825).

Vana-Antsla vallakohtu poole selliste võlanõuetega korduvalt Sangaste talupojad, aga ka Vastse ja Tsooru mõisast. Seejuures võisid sellised võlad olla küllaltki suured. Nõnda nõudis 1822. aastal Sangaste valla *Wahete Johan* kohtu kaudu Vana-Antsla *Sauwi David*ilt 60-rublase võla tasumist.³⁷⁹ Teinekord aga võis selline laen kujutada ka ainult kahte vakka vilja, nagu näiteks üks Vana-Antsla talupoeg oli Sangaste talupojale võlgu jäänud.³⁸⁰

Loomulikult on nn külavõlgade hulgas moodustanud olulise osa kõrtsivõlad ehk siis kõrtsis võlgu joomised. Kuna aga mõis polnud nendega otseselt seotud, siis 17.–18. sajandist pole nende kohta täpsemaid aruandeid säilinud. Küll aga näitavad 19. sajandi vallakohtuprotokollid nende ulatust, mis võisid küündida mõnekümne rublani.³⁸¹ Siiski sageli piirdusid need ka ainult 1–2 rublaga. Teisalt näitavad vallakohtuprotokollid, kus kõrtsmiku poolt on kohtule võlakae-bus sisse antud mitte võlgu joomiste, vaid otseste laenude pärast. See tähendab, et kõrtsipere käest on talurahvas käinud laenamas ka muidu, mis otseselt ei puutunud kõrtsijoomingutesse. Seega kõrtsmik tegutses külas ka kreditorina. Näiteks ühel juhul oli talupoeg kõrtsiperele võlgu 2 külimittu herneid.³⁸² Teises kaasuses nõudis aga Vana-Võidu kõrtsmik kuu aega tagasi surnud talupoja pere käest 35,60-rublast võlgu, millest selgituse järgi 10 assignaatrubla oli olnud otsene sularahalaen ja 25 rubla 60 kopikat kõrtsis viina eest võlgu joodud summa.³⁸³

Samuti on talupoegade kreditoridena korduvalt esinenud mõisateenijad ja teised valla jõukamad liikmed, kel ilmselt oli vaba sularaha rohkem ja kelle käest talupojad tulid laenu küsima. Nii on talupoegade võlaloeteludes nimetatud kutsareid, kärnereid, rehepappe, möldreid, metsavahte.³⁸⁴ Näiteks 1823. aasta võttis Undla talupoeg oma puuduvast külviseemnest 2 vakka laenuks möldrilt ja teist sama palju lihunikult, kellele mõlemale ta lubas pool laenuks võetud seemnevilja saagist.³⁸⁵

Talupoegade vahelised laenud on reeglina toimunud intressivabalt.³⁸⁶ 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse Eestimaa eraseadustes on talupoegade oma-

³⁷⁹ EAA 3367–1–1, l. 19p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 13. ja 27.01.1822).

³⁸⁰ Samas, l. 84p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 4.09.1830).

³⁸¹ Nt EAA 3367–1–1, l. 4 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 18.02.1821); EAA 3438–1–2, l. 65p–66 (Uue-Võidu vallakohtuprotokoll, 27.05.1829); EAA 249–1–2, l. 3p (Heimtali vallakohtuprotokoll, 18.06.1826).

³⁸² EAA 3367–1–1, l. 47–47p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 5.10.1823).

³⁸³ EAA 3438–1–2, l. 65p–66 (Uue-Võidu vallakohtuprotokoll, 27.05.1829).

³⁸⁴ Nt EAA 3482–1–2, l. 34 (Lõve vallakohtuprotokoll, 6.02.1826); EAA 3671–1–1, l. 65p (Holstre vallakohtuprotokoll, 7.02.1836); EAA 249–1–3, l. 2–3 (Heimtali vallakohtuprotokoll, 15.09.1817).

³⁸⁵ EAA 39–1–727, l. 5–9 (Ranna-Virumaa adrakohtuniku uurimisprotokoll actum Undel, 27.07.1823).

³⁸⁶ Vt ka A. Traat. Vallakohus, 185.

vaheline liigkasu peale laenamine koguni rangelt ära keelatud. Liigkasuvõtja pidi jääma oma laenust ilma ja võlgnik pidi selle maksma vallalaekasse.³⁸⁷ Talurahva omavahelised võlad olid kokkuleppelised ja põhinesid usaldusel. Ilmselt enamasti on võimaluste piires teistelt talupoegadelt võetud võlgu püütud tasuda korrektselt.³⁸⁸ Siiski vallakohtuprotokollidest nähtub, et tundmata pole olnud võlavõtmisel pandi andmine.³⁸⁹ 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi algusest pärit Eestimaa eraseadustest tuleb samuti välja, et laenu vastu pandi võtmine pole olnud midagi harukordset – keegi ei tohtinud ainult võtta pandiks võlavõtjalt midagi vägisi, mis pidi võrdsustuma vargusega.³⁹⁰ Talupojal polnud lubatud pandiks anda ka põldu, metsa-, heina- ega rohumaid.³⁹¹

Hoolimata pigem usalduslikule külasise krediidi iseloomule, tuleb vallakohtuprotokollides järjest ette ka juhtumeid, kus võlanõue on tekitanud lahk-arvamusi. 1824. aasta veebruaris tuli Vana-Antsla metsavaht kohtu ette ja kaebas, et *Püwwe Isack* on temale 33 rubla 50 kopikat võlgu. *Püwwe Isack* aga salgas sellist võlga. Selle peale lubasid mõlemad mehed saata oma tunnistajad.³⁹² Juhtumitel, kus kummalgi poolel pole võla või võla tagasimaksmise kohta tunnistajaid esitada, on vallakohus mõnikord otsustanud nõuda ainult poole võla tasumist.³⁹³ Või siis tuli Vana-Antsla vallakohtu ette talupoeg Vastse mõisast ja nõudis oma võlga 18 rubla. Vana-Antsla talupoeg *Kerna Jurri Karl* küll tunnistas, et ta oli võlgu võtnud, kuid see ei pidanud olema suurem kui 13

³⁸⁷ Die privaten Bauerrechte, 42, 234–235.

³⁸⁸ Vt nt EAA 249–1–2, l. 5 (Heimtali vallakohtuprotokoll, 17.12.1826).

³⁸⁹ 1826. aastal kaebas üks Võisiku vabadik, et ta oli ühele peremehele laenanud 25 rubla sularaha ja oli pandiks saanud ühe hõbesõle ja -helmed (*Perlen*) koos ühe rublase mündiga, kuid see kokku pole ikka olnud väärt nimetatud võlasummat, mida tal sellelt peremehelt nüüd kuidagi ei õnnestu tagasi saada: EAA 3448–1–3, l. 1p (Võisiku vallakohtu missiivid, 17.09.1826). Vana-Põltsamaal oli üks peremees teise talu perenaisele laenanud 10 rubla paberraha ja saanud pandiks (nõnda seda ka nimetati) 2 hõberublast münti: EAA 3447–1–1, l. 8 (Vana-Põltsamaa vallakohtuprotokoll, 6.02.1827).

³⁹⁰ Die privaten Bauerrechte, 42–44, 234–237.

³⁹¹ Nii 1789. aasta Vigala kui 1801.–1804. aastast pärinevas Kandle eraseaduses on selle kohta öeldud, et selle eest ootab talupoega avalik nuhtlus ja ühe-rublane trahv. Sellise pandi võtja aga pidi tagasi maksma kõik selle tulu, mis ta sellelt maalt oli saanud, mis pannakse vallalaeka (Die privaten Bauerrechte, 42–44, 234).

³⁹² EAA 3367–1–1, l. 54 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 22.02.1824).

³⁹³ Nt EAA 3367–1–1, l. 67p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 10.12.1826). – Samas 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse Eestimaa mõisate eraseadustesse oli sisse kirjutatud, et kui teisel talupojast võlanõudjal, olgu ta omast või võõrast vallast, pole vähemalt kahte-kolme tunnistajat, siis tal pole õigust võlga välja nõuda, kui võlgnik seda võlga ei tunnista: Die privaten Bauerrechte, 38–39, 228–229.

rubla. “Sangaste mees oli siis ka 13 rublaga rahul ja Karl lubas mardipäevaks (st u kolme nädala pärast) need ära maksta”.³⁹⁴

Muidugi polnud kohtu ette jõudnud võlanõuete taga sageli mitte võlgniku soovimatus võlga tasuda, vaid suutmatus. Vana-Antslas 1830. aastal kohe pärast lõikust kogukonnakohtu ees oma 2-vakast viljavõlga nõudmas käinud talupojale teatas kohus, et tema võlgnikul “es olle middaged missega maksta”, mispeale otsustati, et “wõlla andja tulleva süggissene peab kannatama”.³⁹⁵ Muidugi võlgade tasumise osas võidi kokkuleppele jõuda paljut moodi. Rahavõlga ei pidanud tingimata tasuma rahas, vaid võis ka kokkuleppe korral viljas või muude esemetega. Nii oli näiteks Vana-Põltsamaal üks perenaine pidanud korduvalt võtma teiselt peremehelt laenu, küsides talt üks vakk rukist, sama palju otra ja kaera, siis 10 rubla sularaha ja jäänud hobuse ostmisel võlgu ühe rubla. Oma võlga püüdis ta aga kõikvõimalikul moel tasuda, andes sellele peremehele vastu 3 noort põrsast, kaks koormat heinu, ühe vankri ratta.³⁹⁶ On juhtumeid, kus vallakohus lubas võlausaldajal võlausaldaja maalt lõigata omale võlakatteks kindla hulga vilja, kui võlg ülesantud tähtjaks tasutud polnud.³⁹⁷ Kui talupojal oli sügisel veel maksmata ka magari- ja mõisavõlad, siis kogukonnasiseseid võlanõudeid lahendades võis vallakohus nõuda, et enne teisele talupojale võla tasumist, peab võlgnik õiendama oma mõisa- ja magarivõlad ja alles siis selle võlga tegelema.³⁹⁸

1820. aastate vallakohtumaterjalid näitavad seega selgelt talupoegade omavaheliste krediidisuhete väga suurt aktiivsust, eriti kui võtta arvesse, et suurem osa juhtumitest pigem ei jõudnud kohtu ette. Seejuures polnud talupoeg sageli võlgu mitte ühele, vaid mitmele talupojale. Näiteks Heimtali talupoja *Janus Switseri* lesknaise võlgadena loetleti kokku 141 rubla sulas, kaheksale talupojast võlausaldajale, kellest kaks olid pärit mujalt valdadest.³⁹⁹ Kui 1833. aastal Vana-Antslas üks suurema talu peremees suri, siis oli jäänud tal võlg maksmata

³⁹⁴ EAA 3367–1–1, l. 67, analoogne juhtum ka l. 67p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 21.10. ja 3.11.1826); vrd EAA 249–1–2, l. 9 (Heimtali vallakohtuprotokoll, 22.09.1827).

³⁹⁵ EAA 3367–1–1, l. 84p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 4.09.1830); vt ka EAA 3367–1–1, l. 66p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 20.08. ja 28.08.1826). – Juba Eestimaa 1804. a talurahvaseaduses oli sätestatud, et talupoegade omavaheliste võlgade puhul ei tohi vallakohus nõuda võlgnikult tagasimaksmiseks seda, mis tema talul kulub seemneks ja leivaks kuni tuleva lõikuseajani: Eestima Tallorahwa Kohto-Seädus, 4. rmt, 2. ptk, art. 4–5, 10.

³⁹⁶ EAA 3447–1–1, l. 8 (Vana-Põltsamaa vallakohtuprotokoll, 6.02.1827).

³⁹⁷ EAA 3367–1–1, l. 84p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 27.08.1830).

³⁹⁸ Nõnda nt: samas, l. 85p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 22.11.1830).

³⁹⁹ EAA 249–1–2, 13p (Heimtali vallakohtuprotokoll, 23.01.1831).

viiele teisele talupojale kokku 127 rubla eest.⁴⁰⁰ Või teistpidi – 1829. aastal andis üks talupoeg võlanõuded Uue-Võidu vallakohtusse nelja talupoja vastu.⁴⁰¹

Kui talupoeg oli küllaltki suurtes võlgades teiste ees, siis see ei tähendanud alati, et ka tema ise ei võinud olla omakorda teistele võlausaldajaks.⁴⁰² See nähtub näiteks ilmekalt Vana-Põltsamaa talupoja Müüri Märdi testamendist, mille ta ise oli kirjana maha jätnud ja mille tõid 1827. aastal vallakohtule näitamiseks tema lesk ja talu üle võtnud uus peremees. Vallakohus on oma protokollis teinud sellest testamendist ära kirja, kust nähtub, et kadunud Müüri Märdile ongi kõige suuremaks mureks olnud oma võlasuhted, mis osas ta annab juhtnööre, kellele mida anda tuleb või kellelt omakorda temal kindlasti midagi saada on. Ta ise oli suur võlglane Ebben Antsu ja Anton Meyeri ees, kellest viimasele ta jättiski suurema osa oma vallasvarast. Kui Ebben Antsu näol oli tegemist ilmselt teise talupojaga, kellele ta oli võlgu 40 rubla, ja mille eest ta jättis temale ühe 4-aastase musta härja, siis Anton Meyeri nimi, kelle ees oli tal 36-rublane võlg, viitab kellegile saklasest mittetalupojale. Samas aga luges Müüri Märt oma kirjas ette nelja talupoja nimed, kelle käest tal olevat saada kokku 23 rubla ja 50 kopikat ning lisaks oli talle võlgu keegi Steinmann, jälle ilmselt keegi sakslane, 5 rubla.⁴⁰³

Loomulikult allikad ei võimalda teha kokkuvõtvalt üldistavat hinnangut, kui suur oli külast saadava abi ja krediidi osatähtsus võrreldes mõisast ja mujalt saadavate toetustega. Siiski on usutav, et kriitiliste või ootamatute juhtumite korral oli just külast leitav abi talupojale esmaseks abiallikaks.

I.3.2. Küla-välised krediidisuhted

Krediidisuhted kõige otsesemas mõttes olid talupoegadel kindlasti linnakaupmeestega. Ka C. H. Nielsen oma 1794. aastal ilmunud käsiraamatus kasutab ainult viimaste kohta otse väljendit “kreeditor”, kui ta räägib talupoegade võlgadest ja viljalaenudest.⁴⁰⁴ Juba O. Liiv selgitas mitmes oma kirjatöös, et talurahval oli kaupmeeste näol linnades hädade korral kindel abistajaskond, mis asendas “teataval viisil nüüdisaegset krediidisüsteemi pankade näol.” See olnud

⁴⁰⁰ EAA 3367–1–1, l. 95p–96 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 15.03.1833).

⁴⁰¹ EAA 3438–1–2, l. 23 (Uue-Võidu vallakohtuprotokoll, 1.02.1829).

⁴⁰² Nagu nt: EAA 3448–1–3, l. 1p (Võisiku vallakohtu missiivid, 17.09.1826).

⁴⁰³ EAA 3447–1–1, l. 17–17p (Vana-Põltsamaa vallakohtuprotokoll, 18.06.1827). – Testamendis veel kahe isiku juures nimetatud 10 ja 11 rubla puhul jääb aga arusaamatuks, kas tegemist oli Müüri Märdi võlga neile või oli tal need summad neilt saada.

⁴⁰⁴ Christian Heinrich Nielsen. Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehistland. Erster Theil. Dorpat, 1794, 106–110.

seda vajalikum, et puudusid igasugused mõjukamalt tegutsevad hoolekandekorraldused vilja varumagaside, vaestemajade, haiglate jms näol.⁴⁰⁵ Teisalt O. Liiv avaldab veendumust, et talupoeg usaldas linnakaupmeest raha ja tarbainete krediidi läbi hankimisel enam kui oma mõisnikku, kuigi esimene teda sagedamini pettis.⁴⁰⁶ Samuti allikatele toetudes osutab A. Soom, et Eesti- ja Liivimaal oli püsivalt võlgadega kindla kaupmehega seotud võib-olla isegi kõik või vähemalt “väga suur osa” talupoegadest. Soom kirjutab oletades, et talupoegade võlasõltuvus linnakaupmehest “sõbraga” sai alguse siis, kui viljaikalduste, epizootiate, sõjakahjude või muudel põhjustel vajas talupoeg toetuslaenu, kuid tema härra polnud teda abistanud, mistõttu leidis ta viimase võimalusena tee linna kaupmehe juurde.⁴⁰⁷ Muidugi ei saa pidada seda selgitust piisavaks, kuna ilmselt tekkisid talupoegade võlasuhted kaupmeestega ikkagi ka muudest kaubanduskontaktidest. Teisalt on talupojad tõesti olnud sunnitud krediidina abivilja võtma ka linnast, kuigi eeldatavalt oleks ta pidanud seda saama mõisast.

Muidugi linnast kaupmehe käest on talupojad ennekõike saanud soola, rauda, tubakat ja muid kaupu, mille ostmisel mängis krediit olulist tähtsust.⁴⁰⁸ Linnast laenati ka raha. Samal ajal siiski ka viljalaene esines. Näiteks Tallinna kaupmehe Albrecht Fieandti arveraamatust selgub, et 1678. aastal on saanud temalt mitukümmend talupoega rukist (ä 1–2 tündrit) ja ka vähesel määral odraseemet. Ettearvatult on kõik need laenud tehtud kevadel (aprillis-mais) ning need on antud intressi peale (*auf Bath*), nii et talupoegadel on tulnud tagasi maksta iga tündri kohta 1 vakk kasvikut (so 33%). Arveraamatu krediti poolelt tuleb välja, et kõik need talupojad ongi käinud oma laene tagasi maksmas sügisel (alates augusti lõpust kuni 22. jaanuarini 1679).⁴⁰⁹ Seega sarnanevad sellised kevadised laenud kaupmeestelt mõneti väga mõisa avanssilaenuidele.

⁴⁰⁵ O. Liiv. Suur näljaaeg, 25.

⁴⁰⁶ Otto Liiv. Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. – Ajalooline Ajakiri, 1934, nr 1, 5–6; Otto Liiv. Tallinna ajalugu Rootsi aja teisel poolel. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 1.) Tartu, 1996, 32–33.

⁴⁰⁷ A. Soom. Der baltische Getreidehandel, 260–268. – Vrd G. Jenschi järgi olid talupojad alates 16. sajandist sunnitud ise hakkama linnakaupmeestelt abilaene võtma, kuna sõjalaastamiste läbi ei suutnud mõisnikud neid enam abistada: Georg Jensch. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 24. Bd., 2. H.) Riga, 1930, 83.

⁴⁰⁸ Vt TÜR KHO f 152, s 112 (M. Soomi väljakirjutused Tallinna kaupmehe Albrecht Fieandti arveraamatust 1668–1689); Ants Viires. Tallinna kaupmeeste ja talurahva vahelised sidemed 18. sajandil. – Vana Tallinn, XVII (XXI), 2006, 191–216; Eesti ajalugu IV, 184–185 (M. Laur).

⁴⁰⁹ TÜR KHO f 152, s 112, l. 6–7. – A. Soom on nende tagasimaksmiste juurde enda jaoks kokkuvõtvalt märkinud: “s.t. talup. maksid oma Batti vilja korralikult, jäi saada vaid kokku alla 5 tündri, saabus samal ajal neilt 60 T ruk + 1 T Gerste”.

Talupoegade kredidivajadus linnakaupmeestelt tekkis ennekoike just kevadel, mil ka vilja turuhinnad olid enamasti kõige kõrgemad.⁴¹⁰ H. A. v. Bock selgitas 1813. aastal, et Liivimaa talupoeg müüb päris palju oma vilja, kuid ta ei tegevat seda oma ülejäägist, vaid oma vajaduste arvelt. Nõnda sügisel ta lihtsalt müüb seda, mida ta sama palju kevadel peab jälle tagasi laenama, kusjuures lisaks valla magasiaidale ja oma härrale laenab või ostab ta sageli selle puudujäägi samalt kaupmehelt raskete tingimuste juures jälle tagasi, kellele ta sügisel madalate hindade eest vilja ära andis.⁴¹¹

G. Merkel selgitab kriitiliselt, et mõisnikud ei ole huvitatud talupoegadele tagavaravilja enne visitatsioonide toimumist välja jagama ja annavad seetõttu talupojale toetuslaenu raha. Nüüd peab aga talupoeg ise mööda maad ringi sõitma “mõnikord kuni Valgeveneni”(!), et vilja mõistliku hinna eest osta, milleks kujuneb reeglina 6–9 ööri vaka eest. Sügiseti maksab üks vakk aga ainult kolm ööri, mistõttu peab talupoeg nüüd müüma kaks kuni kolm vakka oma vilja, et ühe kevadel võlguvõetud vaka eest tasuda.⁴¹² Sarnast olukorda oli varem juba kirjeldanud ka P. Fr. Körber, kes aga põhjendas talupoegade kurnavat maal ringireisimist sellega, et talupojad lihtsalt ei saa mõisast nii palju vilja kui nad vajavad, mistõttu peavadki nad sageli kevadeti, kibedate kevadtööde ajal ja oma talumajandust kahjustades lisavilja hankima sõitma, mis just samal ajal ka ülimalt kallis on. Kuna aga neil omakorda ka raha ei ole, siis on nad sunnitud igasuguse kaupmehe-poolse kaubaga leppima.⁴¹³

Samas siiski tuleb rõhutada, et kogu vaadeldava perioodi jooksul ei näinud riik ega aadel linnakaupmeeste poolt võimaldatud krediiti mingil määral otsese talupoegade peatoiduse probleemide abivahendina. Pigem vastupidi – tendentsiks oli seda pärisoristele talupoegadele välistada.⁴¹⁴ Küll on O. Liiv osutanud ühele E. Dahlbergi kirjale asehaldur M. v. Strokirchile veebruarist 1697, kus esimene on nõudnud, et toetust peaksid maal saama esijoones need talupojad, kes ennast ise aidata ei saa või kellel ei ole võimalust abi saada oma rentnikelt, kaupmeestelt või võlausaldajatelt.⁴¹⁵ Seega selle kirja järgi tõesti riigi-

⁴¹⁰ Nt Prantsusmaa ajaloolased on osutanud, et viljaga kauplejatel oligi suur äriline huvi just hooajast tingitud kõrghindade juures vilja intressiga laenata: vt Laurence Fontaine. Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680-c. 1780. – *Economic History Review*, 54, 2001, 49.

⁴¹¹ H. A. v. Bock. *Etwas über Land-Magazine*, 6–7.

⁴¹² G. Merkel. *Die Letten*, 194–195.

⁴¹³ [P. Fr. Körber]. *Ueber die jährliche*, 82–83.

⁴¹⁴ Vt: Juris Vīgrabs. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII. gadusimteņa pirmajā pusē. Materialu krājums no bij. Vidzemes bruņniecības archiva ar papildinājumiem. II daļa. (Valsts archiva raksti, VIII.) Rīgā, 1930; A. Soom. *Der baltische Getreidehandel*, ptk 6; Eesti rahva ajalugu, vihik 12, 1303.

⁴¹⁵ Otto Liiv. *Linnad ja maarahvastik Eestis suure nälja-aja kriisikuudel*. – Kultuuri ja teaduse teilt. Mõtteid ja uurimusi Tartu Ülikooli 300-nda mälestusaasta puhuks. (Eesti Üliõpilaste Selts Veljesto Toimetised II.) Tartu, 1932, 82.

administratsioon on näinud talupoegade krediidisuhteid linnaga võimaliku abi-allikana, kuid tegemist on siiski erandliku näitega ja hilisemates riigi poolsetes ettekirjutustes või arvamusalaldustes, kuidas tuleks talupoegade peatoiduse raskusi ületada, pole linnast saadavale krediidile toetutud.

Aadli taotluse järgi linnakaupmeeste laenud talupoegadele võisid toimuda ainult pärushärra nõusolekul.⁴¹⁶ 1772. aasta Liivimaa kindralkuberneri patent keelas otseselt kõigil linnades elavatel kodanikel ja kaupmeestel talupoegadele vilja intressi peale laenata. Sellistel juhtude väljatulemisel pidi see linnaelanik kaotama mitte ainult tehtud laenu, vaid ka maksma 2 rubla iga laenuks antud vaka kohta trahvi, millest pool pidi saama selliste tehingute ülesandja.⁴¹⁷ Ka Nielsen soovitab oma käsiraamatus kolmandatel isikutel ehk ennekoike linna-kaupmeestel üldse mitte talupoegadele midagi laenata, kuna see põhjustab ainult sagedasi kaebusi, et talupoegadelt ei saada võlgu kätte, kuna talupoegadel midagi pole ja nad on võlgu oma härrale. Teiselt poolt ahvatlevad sellised laenud talupoegi liiderlikkusele.⁴¹⁸

Niisiis talupoegade krediidisuhteid linnakaupmeestega kui abiallikat kevadiste toimetulekuraskuste ületamiseks ei tasu ületähtsustada. Suhted mõisa ja külarahvaga olid kindlasti aktiivsemad ja esmatähtsamad. Samuti 1820. aastate kogukonnakohtuprotokollides, näiteks senise peremehega lõpparve tegemisel, kui loeti tavaliselt üles kõik talukoha võlad, siis on vallamagasi-, mõisa- ja teiste talupoegadega tehtud võlgade kõrval linnakaupmeestele võlgnevusi märgitud suhteliselt harva. Samas teatud määral need ikkagi kogukonnakohtuprotokollides kajastuvad. Näiteks 1829. aasta detsembris ilmus Heimtali valla-kohtusse kolme Viljandi kaupmehe ühine volinik ja esitas 26 Heimtali talupoja vastu võlanõude, kellest küll osa oli juba surnud ja osa püüdsid tõendada, et nad on oma võlad juba tasunud. Ühel juhul tuli aga välja, et kaupmees oli võlgu-oleva talupoja nime valesti üles andnud (Brandi Johani asemel Brandi Ado, kelle nimelist aga üldse ei eksisteerinudki). Samuti nendele Viljandi linna-kaupmeestele polnud võlgu mitte ainult taluperemehed, vaid ka sulasrahvas. Ühtlasi nimetatud kaasusest tuleb välja, et veel 1829. aastal astus mõis endiselt talupoja majanduslike tehingute vahele ja õiendas mitme võlanimekirjas oleva talupoja juures, et kuna need talupojad on ka mõisale võlgu, siis kaupmehel ei

⁴¹⁶ Vt A. Soom. Der baltische Getreidehandel; G. Jensch. Der Handel Rigas, 83–84. – Nt Liivimaa kindralkuberner G. v. Browne 30.09.1765 eestikeelset publikaati välja-võttega Kuressaare turuseadusest: *See Söbbrapiddamine ehk Söbbrakaup agga, kelle pärrast Koddanikkudele ühtigit Kunninga Armo-Ramato, mis läbbi se neil olleks pärra-antud, kä ei olle, waid piggem jubba wannast Ajast ärra keeltud on, peab Koggone ärralöpmä, ja ühhelgi Linnas Lubba ollema Tallopojal, Moisa Wannematte, kelle pärralt ta on, teädmatta, Wölgo anda* (EAA 279–1–586, l. 28–28p).

⁴¹⁷ EAA 279–1–586, l. 506 (LP, 29.03.1772).

⁴¹⁸ Ch. H. Nielsen. Handbuch, 106.

tasu loota enne võla tagasisaamist kui mõisavõlad saavad tasutud.⁴¹⁹ Teine talupoeg selgitas oma 19,5-rublast võlgnevuse juures Viljandi kaupmees Müllerile, et ta oli tahtnud selle ühel korral likvideerida ja viinud tema juurde 9 leisikat linu, kuid hr. Müller ei olevat tahtnud talle maksta soovitud hinda, mistõttu ta müünud need linad maha mujal ning tulnud siis Müllerile raha pakkuma, kuid viimane polnud seda vastu võtnud, vaid soovinud võlga kindlasti kaubasaada.⁴²⁰

Talupoegade linnalaenude puhul mängis olulist rolli pantide andmine. P. Fr. Körber selgitab, et ükski kaupmees ei laena ühtegi vakka vilja talupojale paljalt tema näo peale.⁴²¹ 18. sajandi Tallinna kaupmeeste pärandiloenditest võibki leida arvukalt selliseid talupoegade pante.⁴²² Peaasjalikult on talupojad linnakaupmehelt laenu vastu pandiks andnud ehteid ja rõivaesemeid.⁴²³ Kuid talupojad on vajadusel andnud laenu vastu ka kõike muud väärtuslikku. Näiteks kaebas 1696. aastal Tallinna seemis- ja valgeparkalite tsunft, et talupojad toovad küll neile parkimiseks kitse- ja sokunahkasid, kuid ei tule paljudel juhtudel neile enam järgi, kuna on oma sellekohase kviitungi pantinud hoopis kaupmehele raua, soola ja muu kauba vastu.⁴²⁴ 1820. aastate vallakohtuprotokollides ettetulevad linnakaupmeeste võlanõuetest tuleb samuti välja, et talupojad on kaupmehele pandiks andnud ennekõike (hõbe)ehteid nagu sõlgi, kaelakeid, kuid ka rõivaid nagu kasukaid.⁴²⁵ Samast on näha, et mõnikord on pandi asemel keegi teine talupoeg olnud võlale käendajaks, kellelt on siis ka võlavõtja talu-

⁴¹⁹ EAA 249–1–2, l. 11p–12 (Heimtali vallakohtuprotokoll, 13.12.1829). Või nt Lõva peremees oli võlgu Viljandi linna 49 rubla, mis moodustas kõigest tema võlgadest 37% : EAA 3482–1–2, l. 34 (Lõve vallakohtuprotokoll, 6.02.1826).

⁴²⁰ EAA 249–1–2, l. 11p (Heimtali vallakohtuprotokoll, 13.12.1829). – Tegelikult oli talupoeg käitunud õigesti, kuna juba Liivimaa kubermanguvalitsuse poolt 11.01.1766 väljastatud publikatsioon kirjutas ette, et linnakaupmees ei saa sundida talupoega oma võlga maksma produktidega, vaid talupoeg võib müüa oma kauba seal, kes pakub talle õiget hinda ja siis tasuda oma võlg rahas: EAA 279–1–586, l. 19; sama probleemi kohta juba 17. saj., vt: A. Soom. Der baltische Getreidehandel, 265.

⁴²¹ [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 74.

⁴²² Neid on põhjalikult loendanud ja analüüsinud: A. Viires. Tallinna kaupmeeste, 191–198.

⁴²³ Vt A. Viires. Tallinna kaupmeeste, 193–197.

⁴²⁴ EAA 1–2–134, l. 158 (Eestimaa kindralkubeneri publikaat, 28.09.1696); vt ka: O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 47.

⁴²⁵ EAA 3671–1–1, l. 6p (Holstre vallakohtuprotokoll, 13.08.1825); EAA 249–1–2, 11p (Heimtali vallakohtuprotokoll, 13.12.1829).

poja surma korral võlg välja nõutud.⁴²⁶ Siiski linnakaupmees ei tohtinud anda talupojale laenu hüpoteegi peale ehk talu ei saanud olla pandiks.⁴²⁷

Talupojad ei püüdnud aga krediiti saada mitte üksnes oma mõisast, külast, linnakaupmehelt või pastorilt, vaid laenu on käidud võtmas ka naabermõisatest. Juba 1590. aasta Bērzaune mõisa tulude ja kulude aruandest nähtub, et mõisnik on mõnedel juhtudel vilja laenanud ka võõrastele talupoegadele.⁴²⁸ 1802. aastal märkis Puhja pastor, et tema kihelkonnas Ulila ning Suure- ja Väike-Konguta talupojad võtavad võõrastest mõisatest kevadeti vilja, mida nad siis sügiseti rahas tagasi maksavad.⁴²⁹ Tegelikult püüti seda praktikat keelata juba 1770ndatel, kus osade mõisnike kaebuse peale saatis 1771. aastal Liivimaa maanõunikekolleegium kindralkubernerile märgukirja, kus juhiti tähelepanu, et võõraste mõisate talupoegadele vilja laenates nõutakse viimastelt täiesti ebaõiglaseid tagasimaksuprotsente, nagu kolme vaka eest neli või koguni kahe vaka eest kolm vakka (seega vastavalt 33% ja 50%).⁴³⁰ Selle tulemusena väljastaski Liivimaa kindralkuberner 27. augustil 1771 plakati, mis ei lubanud edaspidi ühelegi mõisnikule, pastorile, rentnikule või opmanile naaber- või võõrastele talupoegadele ilma nende pärushärra teadmata ja soovita vilja laenata. Selle vastu eksija pidi kaotama karistuseks kogu tehtud laenu ja üle lubatud määra intressi küsimise eest võis oodata neid ka veel kohtulik vastutus.⁴³¹ Seega selle korralduse järgi oleks sisuliselt pidanud talupojale piisama oma selline tehing üles anda ja ta oleks vabanenud oma tehtud laenu tagasimaksimisest. 1771. aasta korraldusele järgnes kohe järgmise aasta kevadel uus Liivimaa kindralkubeneri patent, mis koos maakaubanduse keelamisega rõhutas eraldi punktina veel kord, et kõigil maaelanikel, hoolimata seisusest, on keelatud võõrale talupojale vilja intressi või pandi peale laenata. Sellistel juhtumitel pidi laenuandja kaotama nii tehtud laenu kui pandi. Kuid erinevalt 1771. aasta korraldusest oli nüüd veel lisaks laenuvilja kaotamise karistusele sellistele laenuandjatele ette nähtud rahatrahv ja nimelt 2 rubla trahvi iga välja antud vaka eest rüütelkonnakassa heaks.⁴³²

⁴²⁶ Nt EAA 249–1–2, l. 11p (Heimtali vallakohtuprotokoll, 13.12.1829).

⁴²⁷ EAA 279–1–586, l. 19p (LP, 11.01.1766); vt ka G. Jensch. Der Handel Rigas, 78–80.

⁴²⁸ *Vnd ij lofe [Gerste] einem Raddawschen pauren zur Sadt furgestreckett* (Des Bannerherrn Heinrich von Tiesenhausen des Aelteren von Berson. Ausgewählte Schriften und Aufzeichnungen. [Hg. v. R. Hasselblatt]. [Leipzig,] 1890, 84).

⁴²⁹ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 50 (Kavilda); vt ka Ch. H. Nielsen. Handbuch, 108–109.

⁴³⁰ LVVA 214–2–69, lk. 145–146 (Residi Diarium des Jahres 1771, 23.08.1771).

⁴³¹ LP, 27.08.1771.–1784. a märkis P. Fr. Körber kahetsusega, et Eestimaal polnud sama korraldust veel kehtestatud: [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 82–83.

⁴³² EAA 279–1–586, l. 506 (LP, 29.03.1772).

Ka Hupel esitab huvitava kirjelduse mõisnike tegevusest võõrastele talupoegadele laenuandmisest, mille juures Hupel lisab, et talupojad on selliste laenude saamisel tavatsevad tuua võõrastele mõisnikele kingitustena mune, heina vms.⁴³³ See kõik osutab niisiis ikkagi talupoja väga suurele krediitvajadusele, kui oldi nõus võtma laenu nii rasketel tingimustel. Hupel seda selgitabki nii: kui talupojale tema enda härja avanssi annaks, siis ei vajaks ta mingit võõrast abi.⁴³⁴

Seega talupoegade toimetuleku väljavaateid vaadeldaval perioodil kokkuvõtvalt hinnates võib öelda, et talurahvas kannatas kevadeti nälga sageli kõvasti, kuid nähtavasti enamasti teadmisega, et nagu on senimaani üle elatud, siis peetakse ka seekord vastu. Eriti ikaldusaastate järel kerkis kõikvõimalike alternatiivsete elatusvahendite rakendamine tavapäraseks. Et olemasolevat vilja jaguks võimalikult kauaks, siis segati seda kättesaadavate lisaainetega. Tarvitusele võidi võtta ka kõrvalepandud seemnevili, mida oli lootus tagasi laenata kas mõisast, linnast, magasitest või mujalt. Raskuste jätkudes võisid seejärel müügiks minna loomad ja muu taluinventar, kui seda oli. Samuti otsiti abi ja laene kõikjalt mujalt. Nõnda, sagedased ikaldused tõid küll taluperele reeglina suurema võlakoorma ja väiksema igapäevase söögi, kuid enamasti mitte veel nälgasuremist. Igakevadised kriisiajad kadusid talurahva elust nähtavasti alles millalgi 19. sajandi teisel poolel.

⁴³³ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten, 1. Bd., 550.

⁴³⁴ Samas.

2. MÕISA TOETUSLAENUD

Vaadeldaval perioodil mõisa kõige kesksem tegevus talupoegade toimetuleku abistamisel oli avansslaenude (*Bauer-Vorstreckung*, *Bauer-Vorschuss*) pakumine, mida on eestikeelses ajalookirjanduses nimetatud ka toetuslaenudeks,¹ mis tegelikult kannabki isegi rohkem seda tähendust edasi, kuidas allikates on sõnu “Vorstreckung”, “Vorschuss” kasutatud. Kogu vaadeldaval perioodil on mõisad talupoegadele toetuslaene andnud praktiliselt igakevadiselt ning seega järjekindlalt täitnud kreditori rolli. Talupoegadele toetuslaenude andmist on nähtud enamasti “sunnitud” mõisa igaaastase kohustusena.²

2.1. Mõisa toetuslaenud 14.–16. sajandil

Juba 1330. aastatest pärinevad Tallinna piiskopile kuulunud Virumaa külade (Kadila, Väädla jt) talupoegade võlgu kajastava vakuraamatu katked³ tõendavad, et 14. sajandi esimestel kümnenditel on toiminud praktika, mille kohaselt vajaduse või puuduse korral said talupojad feodaalidelt abistavaid laene. Nii on talupojad saanud rukist või otra külviks (*ad semen*, *ad seminationem*) ja kokku kaheksal korral võib vakuraamatust välja lugeda, et talupojal on võlaks arvestatud mingi hulk rukist leiva jaoks (*ad panes*).⁴ Leivavilja toetuslaenu kogused pole olnud väga suured. Pooltel juhtudel on märgitud selleks üks pund rukist (so u 170 kg).⁵ Seemneviljaks antud rukki kogusteks on aga koguni kolmel juhtumil märgitud ühtemoodi kaks punda, mis on seega 4 tündrit. Kui peab paika oletus, et tegemist on sellistel puhkudel olnud kogu külvatava rukki seemnega, siis see sobiks hästi E. Tarveli arvutustega, mille kohaselt oleks 4 tündrit rukist piisav varustamiseks ühe adramaa keskmise talu rukki vajadusi (eeldades, et põllu

¹ Nt Otto Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. (Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised, IX.). Tartu, 1938, 226.

² Nagu sõnastatud nt Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann, 23.10.1746; Christian Heinrich Nielsen. Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehistland. Erster Theil. Dorpat, 1794, 108.

³ Paul Johansen. Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. – Beiträge zur Kunde Estlands. Hrsg. v. Fr. Dreyer, O. Greiffenhagen, H. v. Winkler. 13. Bd. Reval, 1927, 144–157.

⁴ P. Johansen. Beiträge, 149–155.

⁵ Lisaks on ühel korral olnud see 4 külimittu suurem (kokku seega u 210 kg) ning ülejäänud kolmel juhul on koguseks märgitud 2 (kahel korral) ja 1 vakk (vastavalt 57,5 ja 28,7 kg).

teisele väljale külvati umbes sama palju suvivilja).⁶ Allika suure lünklikkuse tõttu jääb selliste, arvatavasti kogu talu vajamineva rukki külviseemnega varustamise põhjus väga ebaselgeks. Kui talul puudus täielikult külviks vajaminev seeme, siis võis ju tegemist olla uusasunikuga. Ülejäänud kordadel on vakuraamatus toodud seemneks antud rukki seemne kogused olnud palju väiksemad – kahel korral vaid üks vakk ning ühel puhul on see olnud 5 vakka. Kahel korral märgitud odra seemnevilja kogused on olnud vastavalt 1 pund ja 2 vakka.

Vaadeldava Virumaa külade vakuraamatu allikaliseks puuduseks on, et see ei selgita, mis perioodi jooksul toodud võlad olid talupoegadele tekkinud (tegelikult jääb ju ebaselgeks koguni ka selle vakuraamatu täpsem dateering). Näiteks leivavilja toetuslaenude puhul ei ole ju sugugi selge, kas üles on kirjutatud kogu ühekordselt välja antud viljalaen, või ainult mingi aja möödudes ikka võlgu olev osa.

Virumaa külade vakuraamatus esinevad talupoegadele antud abistavad leiva- ja seemneviljalaenud polnud arvatavasti aga juba sel ajal midagi erakordset. Seda kinnitab ka 1387. aastast pärit juurdlusearuanne Riia praosti ja toomkapiitli ning Kuramaa piiskopi vahelise maavaldustüli kohta. Nimelt selgitatakse selles muuhulgas, et Dundaga (Dondange) lossi foogt andvat “tava ja harjumuse kohaselt ja nagu hädavajadus nõuab” lossi talupoegadele “igaaastasi” (!) rukki, odra ja kaera toetuslaene põldude seemendamiseks.⁷ 1383. aasta algusest kuni juunini oli nõnda “maahärra nimel” kohalikele talupoegadele jagatud külvi jaoks koguni 14 sälitist rukist, 11 sälitist otra ja 8 sälitist kaera, koguväärtuses 100 Riia marka, mis oli peaaegu kolmandik lossi aastasest sissetulekust.⁸ Kui mitme adratalu vahel toodud kogused jagunesid, küll täpsemalt ei selgu, kuid Dundaga lossi näol oli tegemist suhteliselt suure maavaldusega, mille alla kuulus vähemalt 24 küla ja 3 hajatalu, mis on vaadeldavas juurdlusearuandes nimetatud. Kui 50 aastat hiljem, 1434, sõlmiti leping, millega Kuramaa piiskop võttis Riia kapiitlilt Dundaga valduse üle, siis ka seal pole mööda mindud lossifoogti poolt talupoegadele laenatud viljast, mis niisamuti näitab seega selle kapitali olulisust.⁹

Niisiis on vähemalt juba 14. sajandil feodaalid tegutsenud talupoegade suunal aktiivselt kreditoridena. Seejuures pole mitte alati piirdutud üksnes oma alluvusse jäävate talupoegadega. Nii võib näiteks leida 1341. aastal koostatud

⁶ Enn Tarvel. Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn, 1972, 47–48.

⁷ *Item quod licet de usu morum et consuetudine et prout necessitas exigebat et defectus subditorum dicti castri Dondanghe exposcebat, advocatus pro tempore dicti castri Dondange, nomine dictorum dominorum suorum, consuevit singulis annis mutuare et mutuo tradere certa frumenta et blada, siliginem, ordeum et avenam, pro agris seminandis* (LUB III, nr MCCXLVIII, lk. 522).

⁸ Dundaga maavalduse terve aastane arvestuslik sissetulek oli 313 hõbemarka: LUB III, nr MCCXLVIII, lk. 514–516, 522.

⁹ LUB VIII, nr 765.

Kuldiga komtuurkonna inventarist, et komtuurile olid ühe säilitise jagu rukist võlgu jäänud ka Kuramaa piiskopi talupojad.¹⁰ Tähelepanuväärne on ka see, et juba 14. sajandi esimese poole Tallinna piiskopi vakuraamatus on mainitud viljalaenu pealt võetavat intressi.¹¹ Ühtlasi võisid talupoegade võlad ühe feodaali ees ulatuda kogusummas tähelepanuväärselt kõrgeks, seda nii vilja, loomade kui sularaha näol.¹²

Ka Jaani seegi 15. sajandi keskpaigast säilinud vakusearuannetest nähtub selgelt, et talupojad on laenuks saanud nii vilja¹³ kui sularaha¹⁴. 1446. aastal on Jaani seegi talupoegade võlad laenuks saadud vilja eest küündinud 30 vakani (seega 5 punnani).¹⁵ Ilmselt pidi talupoeg enamasti võlgu võetud vilja tagasi maksma samuti vilja näol. Mõnikord on aga vakuraamatusse tehtud märke, et talupoeg on saanud vilja ostuna, mille eest lasus tal rahavõlg.¹⁶

1421. aasta märtsis kirjutas Liivimaa ordumeister kõrgmeistrile, et eelmise aasta viljasaak oli täielikult ikaldunud ja vilja olevat võimalik hankida ainult “suure raha” eest. Kõige tähelepanuväärivam on aga sellele kirjeldusele järgnenud edasised ordumeistri selgitused. Nimelt kalli raha eest ei olevat ju vilja vaja muretseda mitte ainult “meie majapidamiste jaoks”, vaid “me peame päästma ka oma inimesi” ning “neid vilja ja rahaga abistama”, et kogu maa saaks uuesti seemne alla järgmiseks aastaks.¹⁷ Seega on siin 15. sajandi alguses juba sõnastatud talupoegadele antavat toetust omapoolse majandusliku kohustusena, mida põhjendab ordumeister otsese praktilise vajadusena, et veel säilinud talupoegade majapidamised ei laostuks, mida külvita jäetavad põllud põhjustaks.

Niisiis juba 16. sajandil on mõisa poolt talupoegadele igaaastaste avanss-laenude andmise praktika olnud täiel määral tavaline. H. Ligi avaldas arvamust, et pärast Liivimaa sõda toimunud erakordne kiire taastumisprotsess maal sai

¹⁰ LUB II, nr DCCCIII, lk.339: *It. reliquimus in libro nostro de annona, quam rustici pro mutuo receperunt, [...], apud homines domini episcopi Curoniensis I lastam.*

¹¹ *Siliginis 1 pund, ordeï 1 pund juravit. Siliginis 8 culmet pro additione, ordeï 5 culmet pro additione* (P. Johansen. Beiträge, 151). – Kui oletada, et need kaks lauset käivad kokku ja 1 pundi kohta on arvestatud lisatasu vastavalt 8 külimittu rukist ja 5 külimittu otra, siis teeks see intressiks rukki puhul koguni 44,5% ja odra puhul 27%. Kahtlus küll jääb, kas *pro additione* all on üldse mõeldud just lisakasu.

¹² Vt nt LUB II, nr DCCCIII.

¹³ *Nt in anno xlvj [1446] dyt en[t]lent: It. Tyle 2 lb. gersten, It. Peter 1 lb. gersten, It. Gerke 2 mate gersten – van her Tonnis Hattorpe gekoft* (Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis Siechenhauses (1435–1507). Hrsg. v. P. Johansen (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, 4. Bd.) Reval, 1925, 1).

¹⁴ *It. so is schuldich Meles 4½ mark myn 3 s., dat ik em gelent hebbe* (Das älteste Wackenbuch, 4, vt samuti lk. 5).

¹⁵ *It. Jasse is my schuldich 14 lope gersten vnd 16 lope roggen* (Das älteste Wackenbuch, 1).

¹⁶ *It. noch 5½ m. vor korn, dat hey koefte van my* (Das älteste Wackenbuch, 7).

¹⁷ LUB V, nr MMDXXXII.

võimalikuks just mõisate toel, kes aitasid talupoegadel seemnevilja ja veoloomi (esmajoones hārgi) hankida, kuna vastasel juhul poleks laostunud veoloomadeta talupoeg olnud suuteline tegema rakmetegu ega kandma teisigi koormisi.¹⁸

Jürgen Heyde on küll väitnud 16. sajandi viimase veerandi kohta, et poolaegsel Liivimaal andsid mõisnikud talupoegadele viljalaene ainult erakordsetel juhtudel (*in besonderen Fällen*), et neile vähemalt järgmiseks külviks seemet võimaldada.¹⁹ On aga üllatav, et seejuures viitab ta publitseeritud Heinrich von Tiesenhauseni aastaaruannetele Liivimaa Bērzaune ja Veckalsnava mõisate kohta aastatest 1578–1593, kuid neist arvetest tuleb just vastupidi väga selgelt välja, et talupoegadele viljalaenude (eriti rukkiseemnelaenude) andmine on olnud pigem igaaastane nähtus. Nii on Bērzaune mõisa kohta järjest aastatest 1584–1592 toodud āra külvatud ja lõigatud vilja kogused mõisapõldudelt, laekunud talupoegade viljaandamid ja nendest tuludest tehtud väljaminekud. Nähtub, et nende üheksa aasta jooksul vaid 1589. ja 1591. aastal pole talupojad mõisast toetuslaene saanud. Kõigil teistel aastatel on Tiesenhausen avansslaenuna (*furgestreckett*) andnud rukist, sageli täpsustusega, et külviks (*zur Sadt*), ning 1588. ja 1592. aastal ka odraseemet. Kogused on jäänud enamasti alla 10 vaka, kuid erandlikult 1588. aastal on ta andnud Bērzaune talupoegadele 1 sālītise ja 5 vakka rukist külviks ja sama palju rukist leivaviljaks (*zu Brodt-korne furgestreckett*) ning sellele lisaks koguni 10 sālītist otra. Tegemist on olnud aga ilmselt ulatusliku ikaldusaastaga ja Tiesenhausen märgib teisel ka ise, et rahe on sellel aastal hävitanud talupoegade rukki, kuid mitte kõigil. Järgmise, 1589. aasta aruandest aga nähtub, et talupojad on tasunud praktiliselt täies ulatuses oma eelmise aasta rukki avansslaenude võlad āra, nii et kõigi talupoegade vanade toetuslaenuvõlgade summa kokku jāi 22 vakka rukist, millest 6 vakka nad õiendasid veel 1590. aastal.²⁰

¹⁸ Herbert Ligi. Veoloomadest Eestis feodalismi perioodil. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIV. Tallinn, 1969, 197–198. – Hoopis vastupidi oli H. Ligi kirjutanud küll oma 1958. a ilmunud artiklis, kuid millega pole mingit alust nõustuda: “Veel XV sajandi teisel poolel olid feodaalid rendina laekunud vilja laenutanud talupoegadele küllaltki suurtes kogustes. XVI sajandil on olukord teine: vilja “laenamine” feodaali poolt talupojale või viimase poolt kümglise osaline maksmata jätmine on XVI sajandi allikais haruldaseks nähtuseks”: Herbert Ligi. Teoorjuslikust mõisamajandusest Eesti alal XVI sajandi keskel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 7, 1958, nr 2, 93.

¹⁹ Jürgen Heyde. Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650. Köln, Weimar, 2000, 240.

²⁰ Des Bannerherrn Heinrich von Tiesenhausen des Aelteren von Berson. Ausgewählte Schriften und Aufzeichnungen. [Hg. v. R. Hasselblatt]. [Leipzig,] 1890, 24–101. – Vt senises ajalookirjanduses allikana hästi tuntud H. v. Tiesenhauseni arveraamatute kohta: Wolfgang Küttler. Zum Verhältnis von Spätfeudalismus und Genesis des Kapitalismus. Wesen und Auswirkungen der Gutsherrschaft und Leibeigenschaft in Livland und Rußland im 16. Jahrhundert. – Genesis und Entwicklung des Kapitalismus in Russland. Studien und Beiträge. Hrsg. v. P. Hoffmann, H. Lemke. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, XVII.) Berlin, 1973, 75–76.

Samuti ordumõisates on olnud juba 16. sajandi keskel talupoegadele vilja-laenamine väga aktiivne. Seejuures võetud seal väga kõrget kasvikut ja nimelt üks lisavakk kolme vaka kohta ehk 33,3%. 1561. aastal oli näiteks kuues Saare-, Muhu- ja Hiiumaa ordumõisas laenatud talupoegadele kokku 166 sälitist vilja, mille protsentide eest saadi tagasi 55,5 sälitist. E. Blumfeldt peab mõisate sellist talupoegadele kreditoriks olemist otseselt neile väga tulutoovaks ja kasulikuks äriks.²¹

2.2. Loomade üürimine

Tõik, et talupojad kasutasid oma majapidamistes muuhulgas ka mõisatest üüritud rakmeloomi (hobuseid ja härgi) on senises ajalookirjanduses küllaltki hästi teada. Siiski lähemalt pole seda praktikat uuritud, mistõttu pole ka teada, kui suures ulatuses seda tegelikult praktiseeriti.

Feodaalide poolt talupoegadele hobuste ja härgade nn üürimine näib olevat tavaks olnud juba kindlalt 14. sajandi alguses, mida näitab jällegi Tallinna piiskopi Virumaa valduste vakuraamat.²² Tallinna piiskopile kuulunud Virumaa külade (Kadila, Väädla jt) talupoegade võlgu kajastava vakuraamatu katketes rahaühikutes märgitud talupoegade võlad ongi seotud kõige enam hobuste, härgade ja ka teiste loomade üürimisega. Talupoegade juurde märgitud rahalistest kohustistest moodustasid ligi kaks kolmaniku võlad hobuse (*pro equo*, *pro equa*, *pro polledro*), härja (*pro boue*, *pro jumento*) või lehma eest (*pro conduxione vacce*).²³ Siiski on vaadeldavas allikas üksnes lehmade juurde otseselt märgitud, et tegemist on looma üürimisel tekkinud kohustisega. Nii härgade, kui eriti hobuste puhul võiks aga sama hästi tegu olla mitte üürivõlga, vaid nende veoloomade soetamise käigus talupojale jäänud võlasummaga, nagu see tuleb 17. sajandi allikatest korduvalt ette. Segadust tekitab ka asjaolu, et kuigi võlgnevusi hobus(t)e eest on vakuraamatus märgitud ligi 30 korral, siis siiski pole võimalik välja sõeluda ühtegi konkreetset summat, mis ühe hobuse eest on võlgu oldud (summad varieeruvad poolest veeringust kahe margani). Ühel korral pole aga vaadeldavas vakuraamatus märgitud hobuse eest tasumisele kuuluv võlg rahasummas, vaid rukkiviljas. Selle kogus on aga üllatama panevalt suur – 5 punda (ca 850 kg).²⁴

Sarnaselt toimus loomade üürimine 14. sajandil kindlasti ka juba Läti aladel. Näiteks 1341. aasta Kuldīga retsess märgib komtuuri 305 lehma üüril pida-

²¹ Eesti majandusajalugu. I. Toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, 71 (E. Blumfeldt).

²² P. Johansen. Beiträge, 144–157.

²³ P. Johansen. Beiträge, 148–155.

²⁴ *Idem 5 pund siliginis pro equo* (P. Johansen. Beiträge, 153). – Sama koguse vilja eest sai näiteks 17. sajandil tavaliselt 2 hobust või 4 härja.

misest talupoegade poolt.²⁵ 1424. aasta Valga maapäeva retsessist selgub, et seoses 1422. aasta mündireformiga nõutakse edaspidi talupoegadelt igaaastasi koormisi, lehma- ja härjauüri, ning viljavõlgu uue vääringu alusel. Kõiki teisi võlgu aga, nagu laenatud sularaha, võlad loomade eest jms., mis on fikseeritud maaraamatutes, endiselt vana vääringu järgi.²⁶ Seega on tehtud selget vahet kahe erineva võlaliigi vahel – vilja toetuslaenu ja loomade üürimine ühelt poolt ja otsesed laenu sularaha ja loomade soetamise näol teiselt poolt.

14.–16. sajandi allikates on loomade üürimist mainitud tähelepanuväärselt sageli ja väga erinevates seostes. Selle perioodi ürikutes, kus on seoses mõne tehinguga loetletud losside või mõisate vara, on samuti mitmetel puhkudel üüriloomi mainitud.²⁷ See kõik võiks osutada sellise praktika laiale kasutusele.²⁸ 1382. või 1383. aastal oli Kuramaal Dundaga lossis arvestatud selliste üürihärgade ja -lehmade rendist saadavaks tuluks 15 Riia marka (selle sisse on paraku arvestatud ka kogu lambavillast saadav sissetulek), mis moodustas kokku ligi 5 protsenti kogu Dundaga lossi aastasest sissetulekust.²⁹

Säilinud Jaani seegi vakuraamatutes 15. sajandi teisest poolest ja 16. sajandi algusest on tihedalt ülestähendusi üüriloomade pidamise kohta talupoegade poolt, nii et paiguti sellekohased sissekanded koguni domineerivadki. Seega nähtub, et just vakuste ajal on koos teiste koormistega tasutud ka üüri loomade eest (vakuraamatust nähtub, et mõned talupojad on jäänud selle üüri ka võlgu) ning on lepitud kokku nende edasise pidamise kohta.³⁰ 1564. aasta Järvamaa

²⁵ *Apud neofitos V et CCC vaccas pro conventione*, LUB II, nr DCCCVI; vt ka LUB II, nr DCCCIII; LUB III, nr MCLXXXII (= Livländische Güterurkunden. 1. Bd (1207–1500). Hrsg. v. N. Bruiningk, N. Busch. Riga, 1908, nr 113; Est- und Livländische Brieflade. 1. Th. Dänische und Ordenszeit. 1. Bd. Hrsg. v. F. G. v. Bunge, R. Toll. Reval, 1856, nr 66); LUB III, nr MCCXLVIII.

²⁶ LUB VII, nr 206, lk.144: *jarlike tynse, alze kû- und ossenhûre, kornschult und andir olde gewonlike und plegelike gerechticheit und plicht, siner herschafft furbat betalen sall mit nyen pagiment, alz men nw sleith in giïffte desses breves; over andir tovellige und byschulde, alze gelenet gelt, qweckschult und dergliiken, de men sust plecht sunderlix upptoschrivende in de lantboke, mach he betalen mit olden pagimente.*

²⁷ Nt Est- und Livländische Brieflade, I, nr 354, 931; Livländische Güterurkunden, 1. Bd, nr 73 ja 555.

²⁸ Vt nt Leonid Arbusow. Die altlivländischen Bauerrechte. Mit einem Anhang von Urkunden. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. 23. Bd. Riga, 1824–1826, 85; LUB VII, nr 206.

²⁹ LUB III, nr MCCXLVIII, lk. 515.

³⁰ See on ka mitmel korral otse välja kirjutatud: *vnd ock so betalde he de ossen hur 1/2 m. vnd behelt den ossen op hur* (Das älteste Wackenbuch, 61); vt ka: Enn Tarvel. Die Wackeninstitution in Estland im 13.–17. Jahrhundert. – Europeans or not? Local level strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD. Transactions of the local level-symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Kalmar May 7–10 1998. Ed. by N. Blomkvist, S.-O. Lindquist. Visby, Kalmar, 1999, 286.

vakuraamatus on sissejuhatavalt lisatud ka muuhulgas sellekohane selgitus: *nõnda annab herra talupoegadele hobuseid ja härgi üürile, mille eest nad annavad sügisvakusel iga hobuse eest 1 marga ja iga härja eest 20 killingit.*³¹

Just vakuraamatud näivad olema ka Jaani seegi ametnikele ainukeseks allikaks, kus talupoegade käes olevate üüriloomade kohta on arvet peetud. Igatahes võimaldavad Jaani seegi vakuaruanded päris täpselt selgitada, kui palju talupidamisi üüritud loomi³² kasutas (vt tabel 2).

Tabel 2. Üüriloomade kasutamine Jaani seegi külates 1489.–1507. a.³³

Küla	Aasta	Talusid kokku	Üüriloomadega talusid	Loomi üüril		Üksjalgu kokku	Üüriloomadega üksjalgu	Loomi üüril	
				härgi	lehmi			härgi	lehmi
Patika	1489	7	1	1	1	3	1	–	1
	1490	8	6	6	1	4	1	–	1
	1491	7	4	5	–	5	–	–	–
	1493	7	4	5	–	4	–	–	–
	1494	?	?	?	?	?	?	?	?
	1495	7	5	7	2	?	?	?	?
	1498	7	4	3	1	4	1	–	1
	1507	7	3	4	2	2	–	–	–
Limu	1489	5	2	3	–	3	–	–	–
	1490	6	3	3	–	3	–	–	–
	1491	6	4	6	–	4	–	–	–
	1493	5	4	8	–	1	–	–	–
	1494	5	5	9	2	3	2	2	2
	1495	5	4	7	2	?	?	?	?
	1498	5	2	2	–	4	3	5	3
	1507	6	2	3	–	3	1	1	–
Pajupea	1489	4	3	5	–	1	–	–	–
	1490	4	2	3	–	1	–	–	–
	1491	4	1	4	–	1	–	–	–
	1493	4	2	3	–	?	?	?	?
	1494	4	3	3	1	1	–	–	–
	1495	4	3	3	2	?	?	?	?
	1498	4	3	6	2	1	–	–	–
	1507	4	1	1	–	1	–	–	–

³¹ EAA 1–2–933, l. 1–1p (Järvamaa vakuraamat 1564); vrd Herbert Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968, 90.

³² Otseselt on üürimisest (*op hur*) räägitud ainult härgade ja lehmade puhul. Korduvalt on märgitud ka talupoja võlgnevust hobuste eest, kuid neil puhkudel ei ole kuskil otseselt välja kirjutatud, et tegemist oleks just olnud hobuse üüril pidamisega.

³³ Das älteste Wackenbuch, 9–69.

Nähtub, et üüriloomi kasutas keskmiselt 57% talupidamistest ja 18% üksjalga-dest. Seejuures kõigist toodud juhtudest kaks talu üürisid ühekorraga 4 härja ehk 2 täisrakendit, kuigi kõige enam olid talupojad üürinud ainult ühe härja. Loomad, mida üüriti talupoegadele kuulusid reeglina Jaani seegile.³⁴ Kui üüriloom oli talupoja juures mitte tema süül surnud, siis selle eest pole nähtavasti mingeid lisakohustusi talupojale järgnenud.³⁵

Tabelist torkab eriti silma üüriloomade väga vähene kasutamine üksjalgade poolt.³⁶ Kui lähtuda seisukohast, et üksjalad olid külast väljapoole hiljuti oma talu rajanud talupojad,³⁷ siis eeldaks üüriloomade kasutamist palju suuremal määral. On üldteada, et uusasunikud vajasid alati esmajärjekorras rakmeloomi, et maad üles harida.³⁸ Lahendus peitub aga ilmselt selles, et tegelikkuses näib üksjalgade defineerimise juures olema ebatäpne rõhutada nende uusasuniku seisust. H. Ligi on püüdnud tugineda ennekõike Hiiumaa 1576. aasta arve- raamatus ettetulnud selgitusele, et üksjalad olla need, “kes on hiljuti raadanud metsa põllumaaks”, ja sellest edasi omalt poolt tõestanud H. Bosse sise- kolonisatsiooni teooriat. Siiski ei tuleks selles katkes ilmselt sõna “hiljuti” liialt ületähtsustada, vaid hoida pigem rõhk “metsal”.³⁹ Üksjalgade määratlemise peamiseks kriteeriumiks ei olnud kindlasti nende uustaluniku seisus. 1498. aasta Jaani seegi vakuraamatus nimetatud 9st üksjalast 5 on tuvastatavad ka 1507. aasta vakuraamatus, kus nad asuvad endiselt samade külade all ja nad on toodud

³⁴ Vakuraamatus on seda on mõnikord ka täpsustatud: *It. Asso ... hefft 2 ossen, de ene hort sunte Johanse, de ander hort Super* (Das älteste Wackenbuch, 34).

³⁵ Vähemalt ei kajastu see Jaani seegi vakuraamatus, nt: *Mart Veienrick ... vnd bleff schuldich ... vor 1 ossen hur 1/2 m. van dem jaere v; ... vnd hadde 1 osse (de) vnd 1 koe, de osse starff vnd behelt 1 ko* (Das älteste Wackenbuch, 63).

³⁶ Siiski vanimas Läti alalt säilinud Lemskülli vakuraamatus (1553) on just vastupidi kahel korral märgitud üürihärja üksnes üksjalgade juures (Hermann v. Bruiningk. *Analekten zur Geschichte der Landwirtschaft und der Viehzucht in Livland. Beilage: Die Wackenbücher der Güter Kadfer und Lemsküll von 1553. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, aus dem Jahre 1906. Riga, 1907, 18*).

³⁷ Sellisele järeldusele jõudis H. Ligi, kes defineeris üksjalgu just külast väljaspool asuvate uustalude pidajateks: Herbert Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn, 1961, 74–78; Herbert Ligi. Talurahva sotsiaalne liigen- dus ja õiguslik olukord. – Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 167.

³⁸ Vrd Laszlo Revesz. *Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*. Bern, 1964, 43.

³⁹ Vt H. Ligi leitud teisi 16. sajandi allikates leiduvaid definitsioone (H. Ligi. Eesti talu- rahva olukord, 74).

eraldi välja rõhutatult üksjalgadena⁴⁰ ning vähemalt kaks 1507. ja 1498. aastal nimetatud üksjalga on tuvastatavad samade külade all veel 1487.–1489. aasta vakuraamatutes⁴¹. Seega tuleb ikkagi üksjalgade defineerimisel esmaselt kriteeriumiks võtta nende eraldatust külast, kes pidasid väiketalukohta enamasti siis metsas, mitte aga nende uusasuniku staatust, kuna selgelt eksisteeris ka “põliseid” üksjalakohti. Nimi “üksjalg” tähendas arvatavasti mitte midagi muud kui “ükspõldu” ehk ühte eraldiseisvat põllumaad, nagu E. Tarvel on osutanud⁴² vastukaaluks varasemale historiograafias esinenud selgitusele üksjalast kui (ühte) jalategu tegevast talupojast.⁴³

Võiks eeldada, et üüriloomi kasutasid ennekõike vähem jõukad talud, kes ei suutnud endale ise loomi soetada. Nõnda on F. Linnus ja temale sekundeerides S. Vahtre seostanud loomade üürimise praktikat just vaesunud talupoegade ja uustulnukatega.⁴⁴ Siiski ei tule sellised oletused Jaani seegi vakuraamatust välja. Esmalt torkab kohe silma, et ka suured majapidamised on ikka pidanud ka mõnda üürilooma. Loomi on üürinud nii need talupojad, kes pole suutnud kõiki oma vakuandameid tasuda, kui ka need, kel oma koormiste maksimisega pole probleeme olnud.⁴⁵

Jaani seegi 1507. aasta vakusearuandest tuleb välja, et ühe härja nagu ka ühe lehma üür oli pool marka ja kahe härja eest siis 1 mark (nähtavasti ühe aasta eest). Seejuures on tähelepanuväärne, et härjaüüri maks oli püsinud muutumatu

⁴⁰ Vrd Das älteste Wackenbuch, lk. 46–47 ja 60–69. – Teatavasti Jaani seegi 1435. aasta vakuraamat oligi allikas, kus teadaolevalt on esmakordselt mainitud üksjalgu (vt H. Ligi. Eesti talurahva olukord, 72).

⁴¹ Nt 1489 Pajupea all: “de envotlink het Hermen”; 1494: “Hermen de envotlinck”; 1498: “de envotlinck Hermen”; 1507: “Hermen Poge [poeg?] de enfotlynck” (Das älteste Wackenbuch, 9, 13, 47, 68).

⁴² Enn Tarvel. Jalg. – Keel ja Kirjandus, 2001, nr 3, 202–203.

⁴³ Et ‘jala’ all tuleb mõista ‘jalategu’ pakuti välja juba 1795. aastal, mis seega ühtlasi näitab, et 18. sajandi lõpuks oli allikates esinev sõna “üksjalg” juba täiesti tundmatu: *Einfotling soll vielleicht einen Arbeiter zu Fuß ausdrücken* (Bemerkungen über etliche in liefländischen Urkunden und historischen Nachrichten vorkommende, zum Theil schon unbekant gewordene Ausdrücke; nebst Winken über ehemalige rigische Begebenheiten und Sitten. Aus der Feder eines rigischen Gelehrten. – Neue Nordische Miscellaneen. 11./12. Stück. Riga, 1795, 390 (381–514); vt samuti: Friedrich Georg von Bunge. Geschichtliche Entwicklung der Standesverhältnisse in Liv-, Esth- und Curland bis zum Jahre 1561. Dorpat, 1838, 10). – Et üksjalg võiks tähendada ühe jalapäeva-talu, sellel puudub nii otsene kui kaudne allikaline tõestus (kaudse tõestusena tuleks kõne alla kui meil oleks teada vastavalt kaksjalad, kolmjälad, kuusjalad jne).

⁴⁴ Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Pea- ja tegevtoim. H. Kruus. Tartu, 1937, 251 (F. Linnus); Sulev Vahtre. Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII–XIV sajandil. Õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele. Tartu, 1966, 37–38.

⁴⁵ Viimane tuleb eriti selgelt välja 1498. a vakuraamatust (Das älteste Wackenbuch, 46–48).

vähemalt 60 aastat, kuna ka Jaani seegi 1447. aasta vakuraamatus on märgitud härja üüri eest saadud tuluks pool marka.⁴⁶ Samal ajal härja hind ise sama vakuraamatu põhjal on kõikunud kuskil 2,5–5 marga vahel ehk seega viie kuni kümne aastaga maksti üüriks kokku ühe looma hind.

Teiseks võiks oletada, et loomade üürimine oli ühe talu jaoks ajutine ning aja jooksul püüti endale kari ise soetada, seda enam, et kaugeltki mitte kõik talupidamised pole loomi üürinud. Allikad seda paraku täielikult ei kinnita. Näiteks on Vaskjala külas *Mattyas Tulleleke* pidanud oma kahe adramaa suuruses talus üüril esmalt kolme (aastatel 1489–1490) ja seejärel kahte härga (1493. aastast) läbi 17 aasta (1490–1507), mis on tuvastav Jaani seegi vakulehtedelt.⁴⁷ Analoogete näiteid võib leida samas teisisi. Teisalt talupidamiste poolt üüril peetavate loomade arv on siiski pidevalt muutunud, nagu näitab ilmekalt tabel 2.

Loomi pole üüritud mitte ainult Põhja-Eestis, vaid kogu Vana-Liivimaal. 1561. aastal kuues Saare-, Muhu- ja Hiiumaa ordumõisas oli kokku u. 1100 künnihärga, kellest koguni ligi 900 oli üüritud talupoegadele.⁴⁸ Enn Tarvel on näidanud, et 16. sajandi viimasel veerandil Poola riigimõisates muidu tööloomi ei peetud üldse, kuid 1590. aastatel on Tartu staarostkonna folvarkides esinenud üksikuid härgi just talupoegadele laenamiseks. Muidu aga tuli talupoegadel mõisapõlde künda täielikult oma rakmeloomadega.⁴⁹ On teada, et eriti just härgade üürimist praktiseeriti laialdaselt ka Leedus 16.–19. sajandil.⁵⁰

Näib, et pärast 16. sajandit on ulatuslik mõisate poolt loomade üürimise praktika kasutuselt hakanud siiski Liivi- ja Eestimaal kaduma. Juba 17. sajandil on reeglina talupojad, kel on olnud raskusi hädavajalikke rakmeloomi omandada, saanud mõisast hobuseid ja teisi loomi pigem avansslaenu teel ja andmeid tööloomade mõisast üürimiste kohta on vähe. Siiski leidub ka veel 17. sajandist üksikuid andmeid selle kohta, et mõisad on mõningal määral talupoegadele rakmeloomi üürinud. Nii on näiteks Raadi talupoegade võlaregistris märgitud ühe talupoja juurde sinna lahtrisse, kuhu muidu on kantud talupoegade võlad “ette ära ostetud härgade” eest, üks tünder rukist “härgade üüri eest” (*wegen Ochßen Heur*).⁵¹ 1671. aastal Kastre ja Ahja mõisate 150 talupoja kohta tuli

⁴⁶ Das älteste Wackenbuch, 4–5.

⁴⁷ Das älteste Wackenbuch, 27–62.

⁴⁸ Eesti majandusajalugu, 71 (E. Blumfeldt).

⁴⁹ Enn Tarvel. Riigimõisate majanduslikust arengust Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII algul. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 9, 1960, 398.

⁵⁰ Ants Viies. Draught oxen and horses in the Baltic countries. – Land transport in Europe. Ed. by A. Fenton, J. Podolák, H. Rasmussen. (Folkelivs studier, 4.) Copenhagen, 1973, 432.

⁵¹ RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor:23 (Rathßhoff Restantien Register von Ao 1670 biß den 15. Aprill Ao 1688).

loomade üürimise juhtumeid ainult alla 10. Nendest aga nähtub, et talupojad on saanud mõisast suveks üürile härja, mille eest on neil tulnud tasuda 4 külimittu rukist ja 4 külimittu otra. *Kiwo Hanß* oli üürinud aga ühe härja ainult pooleks suveks ja selle eest tasunud ka poole vähem – 2 külimittu rukist ja sama palju otra.⁵² Samuti on mõisast künniloomade laenamise kohta põgusaid teateid ka veel 18.–19. sajandist.⁵³

Lõpetuseks tasub veel osutada, et mõisad võisid abistada talupoegi ka karja hoidmisel. Kui näiteks 17. sajandi lõpus Zādzenes suri suure nälja ajal ühe veerandadriku kogu pere, siis ainukesena ellu jäänud peremees põdes ise pikalt ja raskelt, nii et tal jäi ka põllutöö unarusse. Selle haiguse ajal suri tal ka osa loomi ja kuna ta ise ei saanud loomade eest hoolt kanda, siis võttis mõis ülejäänud loomad oma hoole alla *ja neid nii hästi kui oma karja talitanud*. Pärast terveks saanuna on talupoeg saanud aga oma veel elusolevad loomad jälle tagasi.⁵⁴ Seega abiks pole tulnud mitte teised talupojad, vaid mõis.

2.3. Toetuslaenude iseloom 17.–19. sajandil

Mõisast jagatavad vilja toetuslaenud jagunesid põhiosas kaheks – leiva- ja külviavanssiks. “Leivaviljal” oli selles kontekstis loomulikult üldistav ja sümboolne tähendus, mis ei tähendanud alati, et see vili oli mõeldud otseselt ainult leiva tegemiseks.⁵⁵ Leivavilja toetuslaen (*Brodtvorschuß*) võis olla nii rukkis

⁵² EAA 1–1–74, l. 21 (Specification vor den Vermieteten Ochsen, wie auch vor einige Fuß Arbeiter so Frey gegeben, d. Somm. Anno 1671 eingekommen); vt 17. sajandi kohta ka teisi näiteid: Arnold Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, 109; Vidzemes 1638. gada arklu revīzija. Latviešu novadi. Burtnīca I. Izdevis E. Dunsdorfs. (Latvijas Vēstures Avoti IV.) Rīga, 1938, 7–10; Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala I. Kaguosa. (ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna toimetused, 1.) Tartu, 1941, 68; EAA 278–1–XV:8, l. 133, 139–139p (Von der Borg-hoffsche Bauren Schuldt von Ao 1642 biß Anno 1648); EAA 2–2–1531, l. 1–1p (J. A. Hugon Eestimaa asehaldurile, 15.09.1696); TÜR KHO f. 152, s. 130, pagi-neerimata (A. Soomi arhiiv: Andmed talupoegade majand. olukorrast. Põlula mõis, 11.03.1686).

⁵³ Vt nt Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Toim. R. Kenkmaa jt. Tallinn, 1960, dok. nr 247; EAA 1321–1–35, l. 12p (Põlula mõisa arhiiv: 1809 Kew-wadel Moisa Harjate peale künnmas); EAA 3367–1–1, l. 75p (Vana-Antsla vallakohtu-protokoll, 13.07.1828). – Ka rahvapärismälu teadis rääkida 19. sajandi kohta, et talupojad said hargi kasutamiseks oma härrade käest: A. Viires. Draught oxen, 431.

⁵⁴ EAA 278–1–XVI–42a, l. 220p (Extract auß dem Creyßvogteylichen Protocoll Wen-dischen Creyßes, Sadsen den 10 May 1698).

⁵⁵ Vt Aliise Moora. Eesti talurahva vanem toit. II osa: joogid, leib ja leivakõrvane. Tallinn, 1991, 182–183, 186–187; vrd Pierre Goubert. The French peasantry in the seventeenth Century. Transl. Ian Patterson. Cambridge, 1999, 83.

kui odras. Põhiline oli ikkagi rukkivil, kuid sageli said talupojad ka rukki- ja odraivilja ühe palju või siis on selgesti märgatav korrelatsioon, et kui mingil kuul on talupoeg saanud rukist mõni vakk vähem, siis selle võrra rohkem on ta saanud otra. Kaera esineb “leivalaenuna” palju harvem ja ka nendel kordadel enamasti just talve lõpus ja varakevadel (veebruari, märtsis, aprillis). Kevad- ja suvekuudel on kaeralaeu leivaviljana väga harva väljastatud, mis osutab selgelt sellele, et talvel ja varakevadel kulus kaeravili peamiselt loomasöödaks ja loomade väljalaskmisega see vajadus kadus. Mõnikord on kaeralaeu juurde kirjutatud otse, et tegemist on hobusesöödaga (*zu Pfärde Futter*).⁵⁶

Kevadel seemneviljaks jagati loomulikult ennekõike suviviljaseemet – otra ja kaera. Kui mõnel aastal üks osa talupoegadest ongi piirdunud mõisast ainult külviseemne avansslaenudega, siis teisel osal talupoegadel on abivilja põhiosa moodustanud ikkagi leivavili (peamiselt rukkilaenu) ja seemnevilja võis moodustada ainult kolmandiku või veelgi vähem kogu kevadisest mõisa toetuslaenuviljast.⁵⁷

Rukki kui talivilja seemne laenamine polnud nii üldine, kuna külviseemne puudusel sai seda võtta uudseviljast või seda vahetada lõigatud vilja vastu. Loomulikult värskest lõigatud rukist sai kasutada ainult hädapärast uueks külviks, mida on aga vana seemne puudusel samuti olnud sunnitud tegema, kuid mis kordadel püüti ilmselt külvi võimalikult kauaks edasi lükata.⁵⁸ Teatavasti rukki külviseemet ei saanud täielikult võtta sama aasta lõikusest, kuna rukkitera tahab järelvalmimist ja kuivatamist ja nende kohene väljakülv annab hõreda ja ebaühtlase tihedusega orase.⁵⁹ Nõnda seemneks sobis kõige paremini eelmise aasta saak, kuid see tähendas omakorda, et vilja oli vaja hoida ka üle nn näljalünga.

Kuigi palju harvem kui kevadist suvivilja külviseemet on siiski ka rukki-seemne laene mõisad talupoegadele andnud.⁶⁰ Seega, kui tavaliselt varakevadest juulini jagas mõis leivavilja ja aprillist maini lisaks ka suvivilja seemet, siis

⁵⁶ Nagu nt Sagadis 10.–11. aprillil ja 3. mail 1807. a antud toetuslaenu 1 vaka kaera näol suurele osale talupoegadele: EAA 1324–1–216, pagineerimata (Baur Schuldt Buch Im Jahr 1807).

⁵⁷ Vt nt EAA 882–1–38, l. 24–26 (Schulden-Conto des Arlaschen Bauern Penti Maddi); EAA 1324–1–205; 1324–1–214; EAA 278–1–XV:8, l. 132–139p (Von der Borghoffsche Bauren Schuldt von Ao 1642 biß Anno 1648).

⁵⁸ Vt nt Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel. Pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed. Transkribeerinud, tõlkinud ja kommenteerinud Tiina Kala. Tallinn, 2006, 214.

⁵⁹ Vt Jaan Lepajõe. Rukis. Tallinn, 1982, 83. – 1965. aastal tehtud katse näitas, et kuivatamata värske seeme andis viiendiku võrra väiksema saagi kui eelmise aasta seemne külv.

⁶⁰ H. v. Tiesenhauseni Bērzaune ja Veckalsnava mõisas aastatel 1584–1592 on küll rukkiseemne laenu olnudki põhilised: Des Bannerherrn Heinrich von Tiesenhausen, 24–101.

augustis pidi mõis nii mõnigi kord tegelema rukki külviviljalaenudega. Eriti arusaadavalt suuremate rukki ikaldusaastate järel olid rukki külviseemne laenud tavalisemad. Näiteks 1742.–1743. aastal suure ikalduse ajal Eiveres ainult 6 talupoega 31st nendel kahel aastal ei võtnud mõisast rukkiseemet avanssiks.⁶¹ Samuti Sagadis on just ikaldusaastate järel väljastatud talupoegadele ka rukkiseemet. Nõnda 1787. aastal on olnud 10. august ja 1806. aastal 8. ja 15. august üldiseks rukkiseemne laenupäevadeks.⁶² 1797. aasta 31. augustil on Triigi mõis laenanud talupoegadele 4 tündrit rukki vana seemet (*alt Saat*) ja 8 tündrit uut seemet (*neu Saat*).⁶³ Totaalne rukkiikaldus oli ka 1801. aastal, kui samuti mõisnike supliikides kubermanguvalitsusele, kurdeti, et talupoegadele on tulnud teha rukkiseemne avansslaene ja see vähene rukis, mis talupojad põldudelt korjasid, tarbiti ära juba lõikuseajal.⁶⁴ Kuigi enamasti hilissuviseid rukkiseemne laene pole mõisad riigilt kroonumagasitest taotlenud, siis just suurtel ikaldusaastatel tuligi ette ka selliseid palveid, nagu jällegi näiteks 1801. aastal.⁶⁵

Teisalt on aga näiteid, kus mõis on suhtunud küllaltki ükskõikselt talupoegade palvetesse rukkiseemne laenu saada. Näiteks 1807. aasta täieliku rukkiikalduse järel kurtsid Puiatu taluperemehed Viljandi-Kõpu kihelkonnakohtule, et hoolimata ikaldusest ei soovivat mõis neid rukkiseemnega toetada, mida nad palumas olid käinud. Nüüd ootavat ees aga sügisene rukkikülv, kuid neil pole midagi oma põldudele külvata. Kihelkonnakohus saatiski selle peale Puiatu mõisnikule manitsava teate, et “inimarmastusest” ja “hoolitsusest oma talupoegade eest” tuleks talupoegadele seda palutud toetust ikkagi võimaldada, seda enam, et ühel aastal põldude külvita jätmine võib kaasa tuua “õnnetuid taga-

⁶¹ EAA 1352–1–65, l. 5–5p (Eivere talupoegade külvi- koormiste ja leivavõlad 1742–1743); vrd EAA 3–1–238, l. 400–401 (Viru adrakohtuniku aruanne Eestimaa kubermanguvalitsusele, 23.09.1779): *die Buxhöwdenschen Bauren haben wirklich so wenig Roggen geerntet, daß der Hr Lieutenant von Wrangell genöthiget gewesen, einigen derselben Saat-Roggen vorzustrecken*; vt ka EAA 567–2–207, l. 10–13 (Schulden Verzeichniß sämtlichen Bauerschaft des privaten Gutes Ilmazal, 24.07.1805); EAA 882–1–38, l. 24–26 (Schulden-Conto des Arlaschen Bauern Pentti Maddi).

⁶² 1787. a on seejuures mõisas peetud aruandesse rõhutatult märkusena lisatud, et toetuslaenudena välja antud rukkiseemne näol pole olnud tegemist uudseviljaga (*alte Saat*): EAA 1324–1–206, l. 1–31p (Baur Vorschuß berechnung von Saggad fürs Jahr 1787); EAA 1324–1–214 (Bauer Schuld Buch von dem Guthe Saggad im Jahr Anno 1806).

⁶³ EAA 1687–1–111, l. 13 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, aug. 1797). – Talupoegade rukkiseemne toetuslaenudest polnud Triigi mõis pääsenud ka eelmistel aastatel: EAA 1687–1–109, l. 1p–2 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, aug. 1795); EAA 1687–1–110, l. 52 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, aug. 1796).

⁶⁴ LVVA 3–4–488 (Parasmaa rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 3.08.1801); samas, l. 22–23 (Kilingi rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 10.10.1801).

⁶⁵ LVVA 3–4–488 (Parasmaa rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 3.08.1801).

järgi”.⁶⁶ Vägita talupojad kurtsid aga sama aasta augustis samale kihelkonnakohtule, et kui nad olid oma härja juures rukkiseemne avansslaenu käinud palumas, siis nõustunud viimane neile ainult seemet müüma sularaha eest.⁶⁷

Mõisad on olnud oluliseks vahendajaks talupoegadele loomade soetamisel. Reeglina, või vähemalt väga sageli, on see toimunud krediidi korras. Talupoegade võlgade registrites on mainitud nii lehma, kitsi, lambaid, kuid kõige sagedamini ikkagi hobuseid ja härgi.⁶⁸ Talupojad on saanud looma kätte, kuid tasusid selle eest järk-järgult hiljem.⁶⁹ Seejuures, kuigi mõisaaruannetes on need võlad arvestatud tavaliselt rahas, siis talupojad tasusid enamasti neid võlgu viljas.⁷⁰ Näiteks Raadi talupoeg *Rihstapuh Jürgen* pidi 1686. aastal mõisast ostetud härja eest maksma 3 tündrit otri, mis ümberarvestatult tegi tõesti ligikaudu keskmise härja hinna (4 riigitaalrit). Sellest kolmest tündrist tasus Jürgen aga esialgu vaid ühe tündri. Hiljem ülejäänud kahe tündri tasumiseks teinud ta aga mõisavalitsejaga vahetust, nii et, andis ühe suurema oma härja kidurama vastu ja võlg saigi õiendatud.⁷¹ Samal ajal teine Raadi talupoeg aga kaebas, et ta maksnud mõisale 4 tündrit otri saadud härja eest, kuid mõisa aruannetesse läinud need 4 tündrit kirja hoopis tema olemasoleva viljavõla katteks, mistõttu

⁶⁶ EAA 932–1–271, l. 71–71p (Kõpu kihelkonnakohtu protokoll, 19.08.1807).

⁶⁷ Samas, l. 72p. – Sama tuleb välja ka nt Triigi mõisa aruannetest, et mõis on sügisel talupoegadele rukist üksnes müünud: EAA 1687–1–109, l. 7p–8 (Triigi mõisa tuludekulude kuuaruanded, sept. 1795).

⁶⁸ Hea näide: EAA 278–1–XVI:9, l. 35p–39 (Allasch Hoffes Pawerschuldt, was sie von der Herrschafft genommen von Ao 1659 biß 1660).

⁶⁹ Märkimisväärselt on Borghoffi (Borrihof) võlaregistris aastate 1626–1650 kohta, kus talupoegadele hobuste soetamiseks antud võlad on ühed sagedasemad, ühe talupoja sellise 1647. a mõisast krediidina ostetud määra puhul toodud ära ka kaks nime, kes antud üles selle tehingu käendajatena (*seine Bürgen*): EAA 278–1–XV:8, l. 133, 136 (Copia von der Borghoffischen Bauren Schuldt von Ao 1642 biß Anno 1648, 1.02.1674). Tegemist näib olevat aga väga erandliku juhtumiga, kuna üldjuhul mõisa ja talupoegade vahelised krediidisuhted ei tuginenud ei pandile ega käendusele ja käemehi pole talupoegade avanssvõlgade juures märkinud ükski teine 17.–19. sajandi võla-register. Selle võimaliku seletuse kohta vrd: Raymond Firth. Capital, saving and credit in peasant societies: A viewpoint from economic anthropology. – Capital, saving and credit in peasant societies. Ed by R. Firth, B. S. Yamey. London, 1964, 29.

⁷⁰ Nt RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor:23 (Rathßhoff Restantien Register von Ao 1670 biß den 15. Aprill Ao 1688); EAA 2–2–1842, l. 4 (J. Ch. Droummeri kaebus Tallinna linnusekohtule Ch. Tolli vastu, 1700); sellest aspektist nimetab naturaalmajanduse suurt osatähtsust talupoegade kaubatehingutes ka: Paul Einhorn. Historia Lettica: Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. Dorpt 1649. – Scriptores rerum Livonicarum, 2. Bd. Riga, Leipzig, 1853, 590.

⁷¹ RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor:23 (Raadi inkvisitsiooni-protokoll, 7.11.1693).

jäänud ta soovimatult kogu härja eest võlgu.⁷² Mõned Raadi talupojad kurtsid aga komisjonile, et mõisast neile antud loomad on olnud täiesti kõlbmatud. Ühe talupoja selgituse järgi andnud härra tema vennale, kellega ta koos talu jagas, kehvas seisus hobuse, kuid härra öelnud, et hea toitmise korral see olla veel kasutamiskõlblik. Too hobune aga siiski kohe peagi surnud. Teisel talupojal andis peagi otsad aga mõisast saadud härg, kes olnud juba kohe haige.⁷³

Samuti mõisa poolt talupoegadele hobuse või härja ostuks otseselt raha laenamine on olnud nähtavasti küllaltki tavaline. Teada on J. Kahki toodud juhtum Porkunist, kus mõisnik Magnus von Tiesenhauseni juurde tulnud 1798. aasta septembris hobusetaudi ajal suur osa tema talupoegadest, kes palunud hobuseid, kellele Tiesenhausen määranudki hobuste ostmiseks 300 rubla suuruse summa. Sellejuures kirjutas Tiesenhausen oma päevikusse, et “sellist summast aga ei jätku kaugeltki, sest hobused on praegu muutunud väga kalliks”.⁷⁴ Talupoegade toetuslaenude aruannetes on enamasti sellised raha-laenud selgelt eristatud otsestest sularahalaenudest (*an Contanten Geld*).

Igatahes näib, et eriti loomataudide järel on talupoegadele kiiresti uute loomade hankimise võimalus mõisast olnud suure tähtsusega, olgugi, et see toimus reeglina pelgalt krediidi teel. Nõnda selgitasid 1674. aasta sügisel ka Läänemaa Rannamõisa taluperemehed pärushärra Maria Sophia de la Gardie ülesandel kohapeale senise rentniku tegevust kontrollima tulnud Ph. Lauensteinile, et nad ei suuda pärast suurt loomadesuremist ja -tõbe ei enda ega härra heaks mõisas tööd teha. Kui “krahvinna või uus härra [so uus rentnik], kelle nad saavad, neid ei abista, siis on nad hukule määratud ja peavad maa hoopis maha jätma”.⁷⁵

Lisaks viljale ja loomadele on talupojad mõisast laenuna saanud ka muid põllukultuure ja muud majapidamises hädatarvilikku, nagu heina, humalaid jms. Näiteks Zādzene mõisnik oli talupoegadele aastatel 1692–1697 toetuslaenudena jaganud lisaks viljale linnaseid, ubasid, tatart, kanepiseemneid, linaseemneid, õlut, leiba, sularaha ja raha hobuse, kariloomade (*Viehe gäldt*), viina (*BrantWein...gäldt*), õlle (*Biergeldt*) ja katla ostuks (*zu Keßel vorgestreckt gäldt*).⁷⁶ Mõis on talupoegadele andnud ka viina laenuna.⁷⁷

⁷² Samas.

⁷³ Samas.

⁷⁴ Juhan Kahk. Eestimaa 1816. aasta talurahvareformi ajaloolisest tagapõhjast. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 9, 1960, 27.

⁷⁵ TÜR KHO, f. 152, s. 129, pagineerimata (A. Soomi arhiiv, Talupoegade toetamine mõisa poolt, 1674).

⁷⁶ EAA 278–1–XVI–42a, l. 233–233p (Auß Rechnung Waß derer Sadsenschen Bauren Gerechtigkeit nebst Vorstreknuß Restantien importiret, [mai 1698]); vrd EAA 278–1–XV:8, l. 133, 139–139p (Von der Borghoffsche Bauren Schuldt von Ao 1642 biß Anno 1648); EAA 278–1–XVI:9, l. 35p–39 (Allasch Hoffes Pawerschuldt was sie von der Herrschaft genommen von Ao 1659 biß 1660).

Talupoegade võlaaruannetes on nimetatud mitmeid metallist esemeid, nagu adraraudu või vaskkatelt.⁷⁸ Samuti said talupojad sageli mõisast kogu soola, mis nad vajasisid.⁷⁹ Soola eest võidi tasuda siis kohe või hiljem avansivõlana. Seejuures makstud on nii rahaga, kuid nähtavasti enamasti ikkagi viljaga (ennekõike rukkiga) aga ka näiteks õlgedega.⁸⁰ 17. sajandi lõpus väljendas Liivimaa kubermanguvalitsus isegi teatud määral soosivat suhtumist sellesse, et kroonumõisate rentnikel oleks lubatud linnades osta kokku soola ja rauda, mida siis maal ise oma talupoegadele vahendada. Talupoegade iga vajaduse peale linna reisimist ei peetud heaks lahenduseks ja pealegi polevat talurahval ka sellisteks ostudeks piisavalt raha. Teiselt poolt aga linnakaupmeeste huvisid see kahjustavat vähe, kuna mõisnikud ostvat neid kaupu ju ikkagi linnakodanikelt ja mitte võõraste käest.⁸¹

Sularahalaene esineb veel küllaltki sageli 17. sajandi võlaregistrites. Näiteks Allaži 36 võlaregistrisse kantud talupojast oli 1659.–1660. aastal saanud mõisast sularahalaenu 10 talupoega (28%). Laenusummad varieerusid 45 krossist 6 riigitaalrini ja tegid kokku ligi 10 protsenti kõigi nende aastate toetuslaenude

⁷⁷ Vt nt EAA 1687–1–110, l 30p–31, 49, 56–57, 66, 77p (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, 1796).

⁷⁸ Nt EAA 278–1–XVI:9, l. 36, 40 (Allasch Hoffes Pawerschuldt was sie von der Herrschaft genommen von Ao 1659 biß 1660). – Muuseas söögitegemisel peamise nõuna kasutatav pada, mis võis olla nii vase- kui rauasulamist, oli kaheldamatult majapidamises kulukas tarbeese. Seejuures ei läinud pada vaja mitte ainult uutel majapidamistel, vaid vanad katlad vajasisid samuti välja vahetamist. Nt Tallinna kaupmees A. Fieand on 1672. a ühel talupojal *alt Kessel ausgetauscht, welcher gewogen 3½ lb, hat einen neuen wieder gekriegelt, so auch 3½ lb gewogen*: TRÜ KHO f 152, s 112, l. 11; vt katelde kohta talupidamises ka: Friedrich Amelung. Ein bisher unbeachteter Bericht über die ländlichen Zustände in Livland am Schlusse der Polenzeit. – Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft 1905/1906. Fellin, 1907, 66.

⁷⁹ 1659.–1660. a olid Allažis 36 talupojast jäänud mõisale soola eest võlgu 10 talupoega, keskmise kogusega 2 leisikat, mis oligi tollal tavapärane talupoja aastane soolaostu norm: EAA 278–1–XVI:9, l. 35p–39 (Allasch Hoffes Pawerschuldt was sie von der Herrschaft genommen von Ao 1659 biß 1660); vt ka EAA 1321–1–35, l. 11p–12 (Põlula mõisa arhiiv: Sola saand 1810); vrd Helmut Piirimäe. Talurahvakaubandus 17. sajandil. – Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 396.

⁸⁰ Vt nt EAA 1687–1–109, l. 1p–2, 4p–5, 11p–12 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, aug.-sept. 1795); EAA 1687–1–110, l 1p–2, 6p–7, 9p–10, 29p–30, 46 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, 1796).

⁸¹ EAA 278–1–XVI–41g, l. 9 (Väljavõte kindralkuberner Hastferi vastusest Tartu rae *petita-le*, 5.09.1690); RA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts Arkiv, vol. 3 (*Memorial kammerkolliegiumile*, 8.07.1691) = [EAA MF 333]; EAA 278–1–IV–37:3, l. 63–63p (E. Dahlberg M. v. Strokirchile, 24.10.1699).

rahalisest väärtusest.⁸² Vasula (koos Lohkva ja Jaamaga) 45 talupojast olid 1685. aastal rahalaenu saanud 9 talupoega (20%) ja summad on samamoodi väiksed – 8 krossist (3 korral) 5 riigitaalrini.⁸³ Tegelikult juba 17. sajandist säilinud koondkokkuvõtetes talupoegadele tehtud toetuslaenude kohta nähtub, et sularahalaene pole mõnes mõisas tehtud üldse ja veel harvemaks näivad sularaha toetuslaenud jäänud 18. ja 19. sajandil, kuigi neid puhuti esines.⁸⁴

Juba 18. ja 19. sajandi vahetusel on mõisad hakanud talupoegadele laenu korras andma ka kartulit. Kuigi kartulit propageeriti Balti provintssides juba 18. sajandi teisel poolel kui ühe lahendusena iga-aastastele talupoegade näljahädadele,⁸⁵ siis tegelikult vaadeldaval perioodil ta veel olulist rolli talupoegade peatoiduse toimetulekus mängima ei hakanud.⁸⁶ Siiski tähelepanuväärne on näiteks Aru mõisas (Nõo khk) 1800. aasta vakuraamatusse lisatud ettekirjutus: “Kuna vallas selle ajani peaaegu üldse kartulikasvatusele ei toetuta”, siis annab mõis igale talupojale kevadel pool vakka kartuleid avansina, mille eest pidi mõis saada sügisel tagasi terve vaka. Järgmisel kevadel pidid aga talupojad saada selle makstud vaka jälle enda kätte, et siis sügisel mõisale kaks vakka tuua. Ja viimase normi järgi pidi see jäämagi “igal aastal alatiseks”, et mõis on

⁸² EAA 278–1–XVI:9, l. 35p–39 (Allasch Hoffes Pawerschuldt was sie von der Herrschaft genommen von Ao 1659 biß 1660).

⁸³ LVVA 7349–1–223, lk. 12–13 (Die Vorstreckungen den Wasullschen und Lookatschen bauren an Unterhalt und Sahtkorn pro Ao 1685).

⁸⁴ Nt EAA 278–1–XVI–42a, l. 167p (Außzug ... Baur Schulden vom Schloß Oberpahlen, Nommenhoff und Payus, [1699]); samas l. 168p–169 (Nommenhoffsche Bauer Schulden an Gerechtigkeit und Vorstreckungen, 1695–1699); LVVA 6999–12–10, lk. 498–499 (General Schuld Register Schlos Bauren der Konigl Ampt Seswegen, 1690–1699); EAA 1367–1–93, l. 4p–5 (Bremenhoff, der Wirthe Schuld Liquidation 1816).

⁸⁵ Vt Johann Bernhard von Fischer. Liefländisches Landwirthschaftsbuch auf die Erdgegend von Lief– Est– und Curland. Halle, 1753, 322; IIC3, nr 12406 (31.05.1765); Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse, [...]. Nelikümmend üks tükki. Faksiimiletrükk. Saatesõna J. Peegel. Tallinn, 1976, 124; [Peter Friedrich Körber]. Ueber die jährliche Hungersnoth der lief– und ehstländischen Bauern. – Der nordischen Miscellaneen, 8. Stück. Riga, 1784, 86; [Wilhelm Christian Friebe]. Erster Anfang zur Cultur der liefländischen Bauern. – Der nordischen Miscellaneen, 18./19. Stück. Riga, 1789, 540–543; Karl Philip Michael Snell. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena, 1794, 155; Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend. 1.–4. Bd. Riga, 1802–1805.

⁸⁶ Vt kartulikasvatuse sisseviimisest Baltikumis ja sellest kui päästevahendist näljale: Юхан Кахк. “Остзейский путь” перехода от феодализма к капитализму. Крестьяне и помещики Эстляндии и Лифлянди в XVIII–первой половине XIX века. Таллин, 1988, 51–56; Linda Dumpe. Hunger und Notnahrung in Lettland. – Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum. Zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900. Hrsg. v. K. D. Sievers. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 38). Neumünster, 1998, 62–63.

kohustatud kevadeti kaks vakka nendele talupoegadele andma, kes ainult seemne mõisa hoiule annavad.⁸⁷ Aru mõisa oli 1790. aastatel ostanud Georg von Bock, kellele kuulus ka Võisiku mõis (Kolga-Jaani khk). Just Võisiku mõisa kohta on 1803. aastal G. v. Bock kirjutanud ise, et sealsete talupoegade toimetulekul on palju kaasa aidanud kartulikasvatus. Oma kirjas kirjeldab ta keiser Aleksander I-le, et algul sõõnud talupojad neile antud seemnekartuli lihtsalt ära. Kui aga 1798. aastal oli üks talupoeg kartuli ausalt maha pannud ja sellele järgnenud täielikul ikaldusaastal kõik teised talupojad kannatanud ja vaid see talupoeg saanud 70 vakka kartulit ja tulnud sellega "hästi läbi", siis see eeskujumõjunud ka teistele.⁸⁸ Seega võib sellest järeldada, et Bock oli kartulikasvatuse sisse viinud ka Aru mõisa, kus refereeritud vakuraamatu punktid pididki vältima olukorda, et talupojad ei tarbiks seemnekartulit juba enne külvi talvel ära.

Väga otseselt tegutsesid mõisnikud kreditoridena uusasunike talupoegade abistamisel. Juba 16. sajandi keskpaigast (mis muidugi ei tähenda selle praktika algusaega) võib leida näiteid, kuidas talupoegi on meelitatud mitte ainult pakutava talukohaga, vaid ka loomade ja külviviljaga.⁸⁹ Samuti juba 1531. aastal Läänemaa vakuraamatus on mainitud talupojale uue talu sisseseadmiseks kolme vaba aasta andmist.⁹⁰ Teatavasti 17. sajandil oli nii Liivi- kui Eestimaal sellised uusasunike kolm maksuvaba aasta üldiseks reegliks, mis osas olid kõrged nii talupoegade ootused,⁹¹ kui millest kinnipidamist nõudis ka riik.⁹² 1606. aastal Kuramaa aadli poolt väljendatud seisukoha järgi sagedane talupoegade ühest kohast teise jooksmine tuleneski sellest, et neid kõikjal lahkelt vastu võeti ja kõige vajalikuga varustati.⁹³

⁸⁷ LVVA 214–2–315, l. 142–150 (Wackenbuch des privaten Guthes Arrohoff im Nüggenschen Kirchspiel. Angefertigt u. eingetheilt im Jahr 1800).

⁸⁸ Malle Salupere. Georg von Bocki keisrikirjad. – Kleio. Ajaloo ajakiri, 1996, nr 4 (18), 17.

⁸⁹ Vt nt Arveds Švābe. Vidzemes tiesību vēstures avoti 1336.–1551. g. (Latvijas Vēstures Avoti) Rīgā, 1941, dok. nr 262; vrd: Friedrich Mager. Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg. Berlin, 1955, 105.

⁹⁰ *Tomas Ustallo 1½ haken angenamen unde is 3 jar fry gegeven* (F. Baron Stackelberg. Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–1544). Dorpat, 1929, 168).

⁹¹ Vt häid näiteid: EAA 278–I–XVI–3a, l. 4p, 59, 60p, 62 (Gaujiena talupoegade kaebused, 1645–1646); EAA 278–I–XVI:4, l. 104p.

⁹² Vt ka Ülle Liitoja-Tarkiainen. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu, 2000, 147–149. – Uusasunikele vabaaastate andmine oli 17. sajandil väga laialt kasutatud võte kogu Ida- ja Kesk-Euroopas (Ungaris, Saksa aladel, Böömis, Preis, Vene-maal, Rootsis, Taanis, Soomes jm).

⁹³ Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hg. v. F. G. v. Bunge. 2. Bd., Dorpat, 1843, 261. – Nimetatud Kuramaa maapäeval lepitigi kokku, et selliselt teise herra pärustalupoja ärajuhtimise eest võidakse nõuda 200 riigitaalrit trahvi, millest pool kannatajale ja pool riigikassasse.

Uusasunike juures ongi väga sageli märgitud mõisast võetud laene. Näiteks 1638. aasta revisjoniprotokolli järgi on Lielvärde mõisa 11st hiljuti asutatud talust seitsme juurde märgitud, et nad on hobuseid ja/või lehmi mõisale võlgu.⁹⁴ Selline praktika tähendas loomulikult uusasunikule kohe võlakoorma võtmist, kuid ilma milleta poleks enamasti ka tõesti uut talupidamist üles võtta suudetud. Mõisale oli uusasunike toetamine pigem investering (eriti demograafilistel mõõnaperioodidel). Nõnda selgitas sellist paratamatut väljaminekut ka Viiratsi mõisa 1658. aastal ostanud L. Wadenfeldt 1682. aastal reduktsioonikomisjonile. Ajal, mil ta oli mõisa omandanud, oli see olnud tühi maa, talupoegade poolt maha jäetud.⁹⁵ Nii oli ta “talupoegi otsinud ja ostanud, ja neile, kuna nad vaesed ja varata olnud, hobuseid, kariloomi ja vilja toetuslaenuna andma pidanud”.⁹⁶ Teisalt võib leida aga näiteid, kus mõisnik on põhjendanud oma suutmatust asustada maad uute talupoegadega just seetõttu, et tal puuduvat vajalik kapital nende toetamiseks abilaenudega (*Vorstreckung*).⁹⁷

Siiski just uusasunike puhul valitses kõige suurem risk mõisa jaoks, et talupojad võivad koos saadud laenuga uuesti kuhugi mujale lahkuda. Ümberasunud talupojad olid reeglina palju mobiilsemad kui sünnijärgselt paiksed talupojad. Tuntud on ju G. Manceliuse poolt 1638. aastal ilmunud *Phraseologia Lettica* kirja pannud näide kahe Kuramaa talupoja *Hansu* ja *Micheli* lätikeelne dialoog, kus üks kurdab teisele kimbutavast kitsikusest: *Mis peab siis tegema, hea Michelike, saksad ei soovi ju aidata. – Räägitakse, et Liivimaal nad aitavad piisavalt. – Usu ainult; sest sõjaajal olin ma Liivimaal pagus, asusin ühele maatükile. Ja seal kolm aastat kasutasin maad vabana ja hästi järjele saanuna, panin koos loomadega üle Väina plehku. – Kas aga seal saksad aitasid? – Nad andsid paja, andsid ühe lehma, andsid ühe kitse, andsid ühe hobuse. ... – Miks tulid sa siis siia poole. – Sest ma sellisel viisil tulin, tõin ma veel loomi kaasa. Kui härra mind nõudnud oleks, nii oleks ma paljalt ära tulema [pidanud], nagu mõnedega juhtub. ... – Kus sa elasid? – Ma elasin Tartu kreisis, kolm miili Tartust. – Kuidas oli härra nimi? – Ma ei tea, üks aadlik ta oli.*⁹⁸

⁹⁴ Nt *Hans Lawr Ein Cuhrlender, hatt 11/2 Jahr uf dem lande gewohnet, besitzet 1/4 haken, [...], hat 1 pferdt undt 1 Kuhe, davon Er der herschafft die Kuhe noch schuldig ist* (Vidzemes 1638. gada arklu revīzija III, 1010–1011); vt ka: Liivimaa 1638. a. maarevisjon, 125; EAA 278–1–XVI:9, l. 35p–39 (Allasch Hoffes Pawerschuldt, was sie von der Herrschafft genommen von Ao 1659 biß 1660); LVVA 7349–1–223, lk. 20–22 (Vasula talupoegade toetuslaenude spetsifikatsioon, 1686–1687).

⁹⁵ 1638. a. maarevisjoni järgi oli Viiratsis 2 talupoega, kellest mõlemad olid uusasunikud: Vidzemes 1638. gada arklu revīzija I, 95.

⁹⁶ EAA 567–2–83, l. 13–13p (L. Wadenfeldt reduktsioonikomisjonile, 24.10.1682). – 1690. a. Viiratsi mõisa inventar näitab 19 asustatud talu (EAA MF 330, l. 238).

⁹⁷ Nt: EAA 278–1–XVI:1, lk. 25 (Ostuleping C. Rüße ja H. Meyeri vahel, 18.03.1636).

⁹⁸ Georgius Mancelius. *Phraseologia Lettica*, Das ist: Täglicher Gebrauch der Lettischen Sprache. Ander Theil. Riga, 1638, (pagineerimata).

See, et talupojad pagesid ühe mõisa alt teise alla sageli koos kogu oma pere ja varaga, tuleb allikatest korduvalt välja. Selle vara hulgas võis suure tõenäosusega olla ka mõisale veel tagasi maksmata laenatud loomi ja asju. Loomulikult mõisad olid huvitatud selliste jooksiktalupoegade tabamisel ühtlasi kogu nende vara tagasisaamisest. Näiteks saatis 1682. aastal Otto von Mengden oma talupoja *Peter Suske* kättesaamiseks Vainiži (Waynsel) mõisa koguni 22 rege (*Schlitten*), millega toodi tagasi “nimetatud talupoeg koos naise, lapse, hobuste, kariloomade ja kogu varaga”.⁹⁹ Ainuüksi ühel vabadikul (*Einwohner*), kes oli 1696. aasta alguses otsustanud pärast viit aastat Kaugurmuiža all talupoeg *Siehle Peteri* juures elamist oma kodukohta Lemburgi (Mālpils) tagasi pöörduda (*wegen des gedachten Peters Armuth und Brodt Mangell*), vedas endaga kaasa oma varana (*seine mitgeführte Haabseligkeit*) kahte lehma, härja, mära ja kolme lammast, mis temalt aga maanteel Starti mõisa juures kallale tungi järel rööviti.¹⁰⁰

Kui 17. sajandil oli uusasunike puhul tavaliseks (kuid mitte alatiseks) soodustuseks kolm maksuvaba aastat, siis 1797. aasta Liivimaa maapäeva otsustes kinnitati uusasuniku soodusaastateks koguni kuus aastat. Seejuures tehti vahet, kas talupoeg oli asunud uuele talukohale oma või mõisniku varaga. Uusasunikust talupoeg, kes tõi kaasa ka oma vara ja seadis ennast ise sisse, sellele pidi mõisnik vabaks andma kuus aastat kõigi koormiste osas – nii andamites kui teotöös. Kui aga keegi pärushärra asutas uue talu tühjaks jäänud maale, võsamaale või mõisamaale, ning pidi andma sellele ka kõik muu talupidamiseks vajaliku¹⁰¹, mis aga ei saanud talupoja omandiks, kui ta just seda härrale kinni ei maksnud. Selline talupoeg võis pärast esimest lõikust nautida kuut aastat, mil ta ei pidanud mõisale andameid maksta. Küll aga oli ta kohustatud hakkama pärast esimest lõikust tegema mõisale tegu (§13).¹⁰²

⁹⁹ EAA 278–1–XV–22, l. 10 (R. v. Koldiz Liivimaa kindralkubernerile, 10.03.1682).

¹⁰⁰ LVVA 7400–1–20, lk. 88 (M. v. Strokirch H. Gerngross zu Kaugerhoff, 27.02.1696), lk. 106–107 (M. v. Strokirch C. Nandelstatile, 11.03.1696).

¹⁰¹ Nt Apeltiene mõisnik hindas 18./19. sajandi vahetusel oma kulusid ühe veerandadriku uustaluniku asutamiseks mõnele sajale riigitaalrile, mille eest ta oli sellele talupojale lasknud ehitada taluhooned, andnud kariloomad ja hobused, samuti käru, rauast labida, tabalukud, lambarauad, vikatid jms: Carl v. Kreusch. Einige Bemerkungen über die Bewirtschaftung eines kleinen Gutes in Liefland. – Oekonomisches Repertorium für Liefland, 1. Bd., 3. St., 1808, 333.

¹⁰² Landtags-Schluß zur Verbesserung des Zustandes der Bauern. Moskwa, 1797, 18. – Sarnaselt kirjutati see sisse ka Liivimaa 1804. a talurahvaregulatiivi (§§68–70), mille järgi tuli aga talupojal, kes oli saanud härra käest karja, põlluriistad ja hooned alates esimesest lõikusest lisaks teotööle tasuda ka muid koormisi kuue aasta jooksul, kuid ainult kahe kolmandiku mahus tegelikust maa väärtusest: Доклад Его Императорскому Величеству от Комитета, учрежденного для рассмотрения Лифляндских дел. [St. Petersburg, 1804], 57–59. – Joh. Ph. G. Ewers lisab, et Eestimaal samal ajal mõisnike kohustused uusasunike vastu polnud seaduslikult reguleeritud: Johann Philipp

Näiteks, kui 1797. aastal *Muhulasse Pertel* võttis Saadjärvel tühja talukoha üles, siis sai ta suurema osa talupidamiseks vajaliku laenuna mõisast. Ja nimelt: kaks hobust, kaks härja, kaks lehma, kolm noorlooma, kolm vana siga, neli lammast, kolm lambatalle, kolm adrarauda, kaks kasutatud vankrit, seitse vakka kaeraseemet, 16 vakka rukkiseemet, vaka herneseemet, vaka oaseemet, ühe vaka tatraseemet, 12 vakka leivarukist, 3 vikati ja lisaks veel mõned maja-pidamisvahendid. 1798. aastal ostis ta mõisalt võlgu veel ühe hobuse. See kõik oli tal jäänud aga veel mõisale tagasi maksmata 1805. aastaks, kuigi muude vahepealsete aastate koormiste ja toetuslaenude osas tal suuremaid võlgnevusi enam ei tekkinud.¹⁰³ Samas võib leida aga teistpidiseid näiteid, kus tühja talukoha üles võtnud talupoeg on kõigile lootustele ja palvetele vaatamata jäänud ilma mõisapoolse sisseasumisabita või saanud ainult minimaalset toetust (nt 100 kimpu roogu).¹⁰⁴

Siiski on mõisnikud jäänud uusasunikele soodustusi andma ka pärast pärisorjuse kaotamist. 1820. aastate vallakohtuprotokollides võib leida korduvalt ülestähendusi, et talusse uue peremehe seadmisel on mõis andnud neile järgmise aasta või mingi kindla tähtajani teokohustusest ja maksudest vabaks ja mõnikord on antud ka laenu loomade ostmiseks. Raske on aga tabada, kas mõisad on seejuures lähtunud ka mingitest kehtinud põhimõtetest, mis määral uusperemeestele soodustusi anti. Nii näiteks andis Luua mõisnik ühele uue koha vastu võtnud taluperemehele suveni nädalaorjuse vabaks ja lubas tema eest esimesel aastal ka pearaha maksta, ühele teisele uusperemehele jättis terve esimese aasta kogu teotöö ja pool vakuraamatus ettenähtud teise aasta ordinaarsest orjusest, kuid nõudis kogu abiorjuse ja kolmandast aastast pidi mees kandma kogu teokohustuse, kolmandale uustalunikule ei teinud aga mõis mingeid järeleandmisi.¹⁰⁵

Kõrvuti uusasunikega tuleb nimetada tuleõnnetuseohvriks langenud talupoegi, kellele mõisad tegid suuremaid erakorralisi toetuslaene. Talupoegadel jäi sageli tulle kogu talu koos varaga. Näiteks kaebas 1694. aasta alguses üks Kokmuiža talupoeg asehaldur M. v. Strokirchile, et eelmise sügise suure tulekahju läbi ta ei kaotanud mitte üksnes kogu oma varanatukest, vaid tulle jäänud ka tema lapsed ja õepoeg, kes tema juures teeninud. Ta oli jäänud oma väimehega kahekesi, kuid siis jõulude ajal läinud ka too minema, pagedes naabervalda Kaugurmuiža alla, mistõttu ta olla nüüd täiesti ükski ega suutvat ka teokoormist kanda. Talupoeg palus asehaldurilt, et viimane väljastaks korral-

Gustav Ewers. Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Ein Wort zu seiner Zeit, auch dem H. Kollegien-Rath von Kotzebue zur Beherzigung empfohlen. Dorpat, 1806, 13–14.

¹⁰³ EAA 567–2–43, l. 18p (Schuldregister derer Sadjerwschen Bauern pro Anno 1791 bis pro 1805).

¹⁰⁴ Vt nt EAA 932–1–271, l. 82–83 (Viljandi kihelkonnakohtu protokoll, 30.09.1807).

¹⁰⁵ EAA 4740–1–1, l. 3–4p (Luua vallakohtuprotokoll, 1824–1928); vrd EAA 3367–1–1, l. 75p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 13.07.1828).

duse, mille järgi tema väimees tema juurde peab tagasi tulema, et tema talu mitte täiesti tühjaks ei jääks.¹⁰⁶ M. v. Strokirch vastaski, et ta küll ei tea, mis põhjusel see väimees tahtis Kaugurmuiža minna, kuid igatahes olla talupoja abipalve igati õigustatud ja ta näeks meelsasti, et väi oma äia juurde Kokmuiža alla tagasi pöörduks.¹⁰⁷

Kahtlemata võis tuleõnnetus talupoja täiesti laostada, kui sisse põlesid loomad, varutud vili, kõik majapidamisriistad või koguni pereliikmed. Talupoegadele tekkinud allaandmistunnet kajastavad ka pärast 1816.–1819. aasta talurahvaseadusi vallaprotokollidest esinevad juhtumid, kus kogu talupidamise tulekahju läbi kaotanud talupojad on vabatahtlikult loobunud edasisest selle talu pidamisest ja palunud kohale uue peremehe määramist.¹⁰⁸

Siiski tuleõnnetuste korral maha põlenud taluhoonete ülesehitamisel võis talupoeg enamasti loota kogukonna ja mõisa abile.¹⁰⁹ Seejuures vallaabi – metsast puude välja raiumise, vedamise ja ehitusabi näol – ei tarvitsenud lähtuda mingisugusest vabatahtlikust kogukonna-sisese üksteise abistamise printsiibist, vaid tegemist oli valla teistele talupoegadele mõisa poolt peale pandud kohustusega. Vähemalt juba 17. sajandist pärinevates mõisavalitsejatele jagatud instruksioonides on mainitud mõisavalitseja kohustust jälgida maha põlenud taluhoonete uuesti ülesehitamiste laabumist talupoegade ühiskohustuse korras.¹¹⁰

Mõisaabi aga tähendas ennekõike ehitusmaterjaliga varustamist.¹¹¹ Seda ennekõike ehituspalkide, kuid ka katuseõlgede näol.¹¹² Teatavasti aga alates 17. sajandist sai ehitus- ja küttepuude defitsiidist kasvav probleem, mis tulenes

¹⁰⁶ Seega kajastub siin huvitav moment, et mitte mõisnik, vaid talupoeg palus “ära karand” teise talupoja väljaandmist.

¹⁰⁷ LVVA 7400–1–18, l. 28 (M. v. Strokirch Kaugurmuiža rentnikule, 6.03.1694); vt samuti kaasust: LVVA 7400–1–15, l. 50 (M. v. Strokirch kindralleitnant J. Mayendorf von Uxkullile, 13.05.1687).

¹⁰⁸ Nt EAA 3367–1–1, l. 2–2p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 15.01.1821).

¹⁰⁹ Vt ka August Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn, 1980, 183; vrd Vytis Ciubrinskas. Rural poverty and beggars in Lithuania 1870s–1910s. – Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum. Zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900. Hrsg. v. K. D. Sievers. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 38). Neumünster, 1998, 68.

¹¹⁰ EAA 1411–1–77, l. 5 (Saldus-Kuldiga mõisatekompleksi *Amtsordnung*).

¹¹¹ Vt nt Liivimaa asehaldur M. v. Strokirchi resolutsiooni Salatsi talupoegade kaebuse asjas, et rentnik keeldunud pärast põlengut abistamast 200 palgiga: LVVA 7400–1–20a, lk. 170–171.

¹¹² Eestimaa 1804. a talurahvaseaduses oli ette kirjutatud otse, et lagunened ja maha-põlenud talude ülesehituseks peab mõis palgid ja õled juhatama vallale kätte tasuta [Johann Philipp Gustav v. Ewers]. Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland. – Rußland unter Alexander dem Ersten. Eine historische Zeitschrift. Hrsg. v. H. Storch. 7. Bd. St. Petersburg, Leipzig, 1805, 324 (§21).

pidevalt kasvavast nõudlusest ning metsade olulisest vähenemisest. 17. sajandi lõpus olid näiteks Liivimaa mõlemad asehaldurid raie problemaatikaga pidevalt ametis. 1691. aasta alguses kaebas Vecbumburi talupoeg asehaldur M. v. Strokirchi juures, et ehitusmaterjali puudusel pole ta oma maja, mis põlenud maha juba kolm aastat tagasi, ikka veel üles ehitada suutnud. Vecbumburi lähedal ei pidanud ka mingit metsa olema ja kõige lähemale pidid selles osas jääma Rāmuļi kroonumõisa metsad. Asehaldur kirjutaski selle peale Rāmuļi rentnikule, et see nimetatud talupojale mõõdaks välja 80 “keskmist” ehituspalki Rāmuļi metsadest.¹¹³ M. v. Strokirch osutas seejuures vastavale kuninglikule korraldusele, mis kroonumõisate sellise üksteise abistamise sätestab, ja mis samasisuliselt kirjutati sisse ka 1696. aasta majandusreglementi (ptk II, §2).¹¹⁴

Seega ehitusmaterjali saamine mõisalt oli tõesti sel ajal tavaline, kuid samas mitte alati ei tähendanud see piisaval hulgal või kõige tasuta saamist.¹¹⁵ Samuti on 1823. aastal laekunud valdade poolt ka Saaremaa talurahvapangale talupoegade rahataotlusi näiteks lagunened elamutele katuseõlgede ostuks.¹¹⁶ Siiski ka pärast 1816.–1819. aasta talurahvaseadusi jäid tuleõnnetuste järel või muude vajaduste korral talupojad uute taluhoonete ehitamisel abi saama endiselt sageli mõisast.¹¹⁷ Näiteks Luual oli see mõisa lubadus, anda uute hoonete ehitamisel ehituspalgid omalt poolt, otseselt sisse kirjutatud 1834. aastast kehtima pidama hakkavasse ühisesse rendilepingusse.¹¹⁸

Mõisa poolt kättenäidatud ehitusmaterjalist pidid aga taluhooned üles ehitama talupojad üksteist abistavalt tasuta ise. Abja mõisa 1796. aasta reglemendi järgi pidid näiteks õnnetuse läbi maja kaotanud talupoega aitama see küla, kus talupoeg asus, nii et kõik sealsed talud pidid vastavalt oma teopäevade arvule aitama õnnetusse sattunut oma hobusega materjali kohale vedada ja “jalgsi” maja üles ehitada. Samasugune kohustus lasus ka kogu valla talupoegadel, kui mõis asustas kuhugi uue talupoja.¹¹⁹ Sarnaselt kogu valla kohustus maha-

¹¹³ LVVA 7400–1–16, l. 35 (M. v. Strokirch kapten Depenbrockile, 7.02.1691).

¹¹⁴ Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet von G. Joh. Buddenbrock. 2. Bd., 1. Abt. Riga, 1821, 1205.

¹¹⁵ Vt nt EAA 932–1–270, l. 10p (Viljandi kihelkonnakohtu protokoll, 18.09.1805); EAA 567–2–43, l. 8p (Saadjärve mõisa talupoegade koormiste aruanne, 19.07.1805); EAA 1348–2–127, l. 96 (Vana-Põltsamaa kassaraamat, 1768–1781); Jüri Linnus. 1810. aasta ankeetvastused Põhja-Eesti talurahva elu-olu kajastana. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat 22, 1967, 125.

¹¹⁶ EAA 960–1–27, l. 123 (Anseküla kogukonnakohus Saaremaa 4. kihelkonnakohtule, 1.09.1823); Samas, l. 124 (Tiirimetsa kogukonnakohus Saaremaa 4. kihelkonnakohtule, 29.07.1823).

¹¹⁷ See tuleb välja ka: Kirsten Zimmermann-Schulze. Ländliche Siedlungen in Estland. Deutschbaltische Güter und die historisch-agrarische Kulturlandschaft. (Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg, 96.) Hamburg, 2004, 174.

¹¹⁸ EAA 4740–1–1, l. 6–7 (Luua vallakohtuprotokoll, 25.07.1833).

¹¹⁹ LVVA 214–2–315, l. 89 (Reglement der Abiaschen Bewirtschaftung, 6.03.1796).

põlenud taluhood uuesti ülesehitada, oli sisse kirjutatud Eestimaa 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse nii Vigala, Alliku kui Kandle eraseadustesse kui 1804. aasta talurahvaseadusse.¹²⁰ Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduses on samuti fikseeritud (§73) valla teiste taluperede kohustus “vastavalt senisele tavale” tasuta ehitusmaterjali välja vedada ja muud moodi ehitusel abiks olla, kui keegi vallas taluhood õnnetuse läbi kaotab.¹²¹ See kõik näitab, et tegemist oli üldlevinud praktikaga, mis mõis kogu vallale peale pani. Teisalt on aga selgeid näiteid, et vallale võis osutada külas mahapõlenud taluhoonete uuesti üles ehitamine raskeks koormiseks ja tuleõnnetuseohvritest talupojad on jäänud valla abita.¹²²

2.4. Toetuslaenude tingimused

Kui vaadata, kas mõisad on seadnud talupoegadele ka mingeid eeltingimusi, et toetuslaenu mõisast saada, siis mitmel korral on mainitud momenti, nagu eeldataks talupoegadelt eelnevalt kõikide oma eelmiste aastate toetuslaenude eest jäänud võlgnevuste tasumist, enne kui uut laenu saada.¹²³ Samas siiski talupoegade võlgade aruanded näitavad selgelt, et talupojad on reeglina saanud jätkuvalt uusi toetuslaene ka siis, kui nende eelmiste aastate avansside eest olid veel võlgnevused üleval.¹²⁴ Nõnda selgitasid ka Kostivere talupojad 1788. aastal Tallinna alammaakohtule, ilma, et selle kohta oleks esitatud eraldi küsimus, et nende pärushärra kubermangumarssal von Brevern annab neile “igal aastal” hädavajalikke leiva ja külvi avansslaene, “isegi siis, kui nad kohe pole õien-

¹²⁰ Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi. Hrsg. v. G. O. Hansen. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 18. Bd.) Dorpat, 1896, 68–70, 258–259; [Joh. Ph. G. v. Ewers]. Provisorische Verfassung, 324 (§21).

¹²¹ Доклад Его Императорскому, 61.

¹²² Vt nt EAA 932–1–271, l. 91p–92p (Suure-Jaani kihelkonnakohtu protokoll, 22.10.1807); või nagu selgitas 1825. a Laugu vallakohus kihelkonnakohtule, et ühel nende valla talupojal oli õnnetuse läbi elumaja maha põlenud juba kolme aasta eest, kuid kogu selle aja on tulnud sellel talupojal võõrsil elada, “sest et wald mitte ei joua neid majasid nü palju ehhitada”: EAA 960–1–29, l. 115–115p (Laugu vallakohus Saaremaa 2. kihelkonnakohtule, 20.06.1825).

¹²³ Nt Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, dok. nr 61; EAA 567–3–43, l. 80p (Martin Tode Liivimaa asehaldurile, 3.06.1748). – Selline põhimõte oli selgelt maksev kroonumagasitest antud toetuslaenude puhul, mis tuli tingimata sügisel tagasi maksta, ning võlgnevuste püsima jäämise korral pole antud enam sama valla talupoegadele järgmistel aastatel uut laenu: vt nt kaasust: EAA 30–1–6848, l. 1–1p (Tallinna alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 16.03.1788).

¹²⁴ See tuleb väga selgelt välja nt: EAA 1324–1–202 (Sagadi talupoegade võlaraamat, 1741–1746).

danud enne oma vanu võlgu”.¹²⁵ Kuid mõisatel nähtavasti teatavat õigust toetuslaenudest keelduda selliste talupoegade puhul oli, kes polnud korralikult täitnud oma kohustusi mõisa ees. Kui näiteks Keskvere (Martna) talupojad tulid 1802. aastal adrakohtuniku juurde kaebama, et nende pärushärra neid piisavalt viljalaenudega ei abista, siis adrakohtuniku peamine küsimus oli neile, kas nad on ikka kõiki oma koormisi (*Praestanda*) mõisale korralikult kandnud, mida talupojad kinnitasid.¹²⁶

Seevastu talupojad, kes on tõesti oma kohustusi ja võlgu tasunud korralikult, on pidanud oma õigust uut toetuslaenu mõisast saada seda suuremaks.¹²⁷ Näiteks kaebas 1805. aasta kevadel Eestimaa kubermanguvalitsusele Kolu mõisa vahimees, et ta oli kaks korda mõisahärra juures käinud leiba palumas, kuid isegi “vaatamata sellele, et ta pärushärrale midagi võlgu pole”, ei ole see talle midagi andnud, vaid hoopis teda kepiga löönud nii, et kepp pooleks läinud.¹²⁸ Ilmselt oli mõisnik keeldunud andmast sellele vahimehele toetuslaenu, kuna see oli juba üle 60-aastane, teenistusvõimetu ja vaesunud. Kohapeale asja uurima sõitnud adrakohtunik aga sai kubermanguvalitsusele teatada, et nüüd see vahimees siiski eelmisel päeval mõisast vilja saanud, kuid range nõudega see sügisel tagasi maksta.¹²⁹

Erinevalt linnakrediidist, said talupojad mõisast laene reeglina ilma otsese pandi või tagatiseta. See tulenes tegelikult mitmest ilmsest põhjusest. Ennekõike oli mõisal piisavalt võimu talupojalt tema võlad kätte saada. Sisuliselt oli ju kogu talupoja talupidamine mõisnikule tagatiseks. Seda deklareeris ka 1764. aasta C. Fr. Schultzi Aizkraukle ja Skrīveri eratalurahvaseadus: “On talupoeg midagi oma pärushärralt võlgu võtnud, siis vastutab ta kogu oma varaga selle võla eest”.¹³⁰ Samuti on mõisnikud selgelt käsitanud kevadiste avansslaenude tagatisena talupoegade sama aasta põllutoodangut, seda eriti sellistel puhkudel, kui talupoeg oli oma põllud seemendanud avansiks saadud mõisa külvi-

¹²⁵ EAA 30–1–6849, pagineerimata (Tallinna alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 30.03.1788).

¹²⁶ EAA 30–1–6937, pagineerimata (Ranna-Läänemaa adrakohtuniku raport Eestimaa kubermanguvalitsusele, 1802?).

¹²⁷ Vt nt EAA 30–1–6867, l. 2–2p (Alutaguse adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 20.04.1807): *der Wirth dieses Knechts dem Höfe das geliehene Korn richtig bezahlt, daher jedesmal vom Hofe wiederum Vorschuß erhalten könne*.

¹²⁸ EAA 30–1–6863, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsiooni mustand, 20.04.1805).

¹²⁹ EAA 30–1–6863, pagineerimata (Ranna-Virumaa adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 27.04.1805).

¹³⁰ R. J. L. Samson v. Himmelstiern. Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. – Beilage zum Inland, 1838, 152. – Sama põhimõte oli sisse kirjutatud ka: Eestima Tallorahwa Kohto-Seáduš, ehk Walla-kohto Kásso-ramat. Tallinnas, [1806], 4. rmt, 3. ptk. art. 1.

seemnega.¹³¹ Mõisa toetuslaenu seemnest saadud viljasaak läks küll talupoegade valdusse, millest neil siis tuli nii seemne- kui leivalaenu tagasi maksta,¹³² kuid Liivi- ja Eestimaal üldkehtiva põhimõtte järgi oli talupoegadel põhimõtteliselt keelatud enne oma viljasaaki realiseerida, kuni kõik võlad mõisale pole tasutud.¹³³ Ja lõpuks kindlasti tagas ju ka talupoja sunnismaisuslik seisund selle, et alati oli, kelle käest nõuda. Kui Eestimaa rüütelkond pidi 1808. aastal põhjendama, miks neil ei saa olla kohustust näljaabi pakkuda külates elavatele vabadele inimestele, siis nad tõid üheks põhjuseks just selle aspekti: vabad inimesed lahkuvad sageli oma elukohast ja nii võivad nad end lihtsalt vabastada vilja toetuslaenude tagasimaksmise kohustusest.¹³⁴

Vabadikud said kõige sagedamini kevadeti mõisast viljaabi töö vastu.¹³⁵ Tegemist oli sageli samuti toetuslaenudega, mis mõis andis avansina ette, ja mis vabadikud pidid tasuma tööga.¹³⁶ Siiski selgitas näiteks 1808. aastal 70-aastane Vinni vallakohtunik *Awa Toenno*, et valla vabadikele “sageli” mõisa poolt

¹³¹ LP, 16.07.1808, 9.08 ja 12.08.1809; EAA 854–2–688, lk. 129 (Eestimaa maapäeva protokoll, 3.03.1809); J. Kahk. Eestimaa 1816, 28.

¹³² Vrd H. Harnisch kirjeldab Brandenburgis mõisa ja talupoegade vahel toimunud nn “Inventariensaat”-tehingutest. Nõnda Boitzenburgis peaaegu iga talupoeg sai mõisast reeglina kogu oma põllumaa jaoks külviseemne, mille ta sai kätte osade kaupa vastavalt toimuvale külvile. See seeme jäi aga mõisa omandiks, mistõttu talupojad ei maksnud seda pärast saagi koristamist mitte kui laenu tagasi, vaid see läks automaatselt mõisale tagasi: Hartmut Harnisch. *Die Herrschaft Boitzenburg. Untersuchungen zur Entwicklung der sozialökonomischen Struktur ländlicher Gebiete in der Mark Brandenburg vom 14. bis zum 19. Jahrhundert.* Weimar, 1968, 124.

¹³³ See tuleb välja ka Eestimaa 1809. a maapäeva protokollist: *Zwar ist den Bauren durch öffentlich bekannt gemachten Verordnungen eingeschränkt worden, daß sie die ihnen, sowohl aus den Dorfs oder Hofsmagazinen, ertheilten Vorschüsse, gleich nach vollendeter Erndte wiederbezahlen müßten – da es aber nur zu bekannt ist, auf welche Weise die Bauren diese Verordnungen zu eludiren und ihre Erndten heimlich theils sogleich zu veräußern, theils zu verbergen wissen:* EAA 854–2–688, lk. 129–130.

¹³⁴ EAA 29–1–411, l. 28 (Eestimaa rüütelkonnapeamees Üxkülli senaator Zahharovile, 16.04.1808).

¹³⁵ Vt ka Juhan Kahk. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn, 1961, 157; Jaan Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. (TRÜ Toimetised, vihik 96.) Tartu, 1960, 282.

¹³⁶ Vt nt EAA 1324–1–209, tagumine sisekaas (Verzeichniß derjenigen die darauf Brod empfangen haben um es künftig abzuarbeiten [von Saggad], 1789); Eesti NSV ajaloo lugemik. 1. kd. Koost. J. Kahk, A. Vassar. Tallinn, 1960, dok. nr 134. – Kuigi vabadikele anti töö vastu vilja sageli avansina ette, siis nt 1809. a maapäeval Eestimaa aadel rõhutatult ei nimetanud neid avansslaenudeks: *Loostreiber erhalten keinen Vorschuß, sondern muß der Hoff ihnen Arbeit anweisen, wodurch sie ihren Unterhalt erwerben können:* EAA 854–2–688, lk. 125–127 (Eestimaa maapäeva protokoll, 3.03.1809).

kevadel töö vastu antud toetuslaenude võlgnevused tühistatakse, mida olla just eelmisel aastal väga palju juhtunud.¹³⁷

Vasta mõisa vabadike 1808. aasta kaebustest tuleb välja, et mõisarentnik oli andnud neile laenu ainult töö või siis pandi vastu, mis tähendanud, et kellel midagi pandiks anda polnud ega haigusest või mõnel muul põhjusel töötada ei suutnud, need toetuslaenu polnud saanud ja kannatasid suure nälja käes.¹³⁸ Eestimaa rüütelkonna poolt 20. aprillil 1808 vastu võetud otsuste järgi oligi iga mõisniku kohustus leida vabadikele tööd, kel endal polnud midagi külvata, et toetuslaene *in natura* tagasi maksta ja kes pidid seetõttu teenima oma ülalpidamise välja tööga.¹³⁹

Teinekord võis mõis aga töötasu nii madalaks ajada, et see muutus vastu võetamatuks. Näiteks 1808. aastal nõudis Voka mõisnik (Jõhvi khk) ühelt rekrutinaiselt ja kolme lapse emalt iga vaka rukki eest 12 päeva tööd mõisa juures, millest viimane keeldus.¹⁴⁰ Kiikla mõis aga maksis näiteks 1808. aasta kevadel vabadikest meestele töö eest 2 toopi jahu päevas ning naistele üks toop.¹⁴¹ Teiselt poolt aga, kui mõis talurahvale juba peatoiduse teenimiseks tööd pakkus, siis oli mõisnik omapoolse kohustuse juba täitnud. Kui pärast 1806. aasta ulatuslikku ikaldust lasi Sauste mõis (Haljala khk) teha kõigile vabadikele teatavaks, et tekkiva leivapuuduse korral võivad nad end mõisas üles anda, kus siis neile püütakse töö leida, mille eest saaksid nad tasuks puuduolevat rukist. Kui 1807. aasta hiliskevadel seal vallas aga üks vabadiku 12-aastane laps suri nälga, siis jäidki kohtu otsuse järgi süüdi selle lapse vanemad, kuna ema oli ainult korra ennast mõisas ketramiseks üles andnud ja isa polnud tööd otsimas käinud kordagi, kuigi kohtu arvates oleks ta võinud ennast kergesti mõisa juures kraavikaevamisse rakendada lasta ja nõnda toime tulnud.¹⁴²

Ka adratalupojad on olnud sunnitud leiva eest mõisale tööd tegema.¹⁴³ Eestimaa kubermanguvalitsuse 30. aprilli 1808 publikaat kirjutas otse ette, et

¹³⁷ EAA 862–1–3127, l. 14p (Viru-Järva vasallikohtu inkvisitsiooniprotokoll, 8.06.1808).

¹³⁸ EAA 30–1–6870, l. 138, 139p (Viru-Nigula kihelkonnakohtu protokoll, 12.11.1808). – J. Kahk ütleb ekslikult, et Vasta popsid said laenu “ainult siis”, kui neil oli midagi pandiks anda. Tegelikult aga siiski ka Vastas nagu mujalgi oli vabadike tavapäraseks vastutasuks toetuslaenude eest mõisale peajasjalikult töö tegemine (J. Kahk. Rahutused ja reformid, 156; J. Kahk. Eestimaa 1816, 7).

¹³⁹ EAA 1245–1–21, l. 33 (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 30.04.1808); vt ka EAA 30–1–6870, l. 183p (Viru- ja Järva vasallikohtu otsus, 14.03.1811).

¹⁴⁰ EAA 29–1–411, l. 241p–242 (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

¹⁴¹ EAA 29–1–411, l. 245 (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

¹⁴² EAA 862–1–3034, l. 2–3 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 3.06.–17.07.1808).

¹⁴³ Vt nt EAA 29–1–411, l. 245p, 249p (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

enne jüripäeva tohtis talupoegadele leivavilja anda ainult konkreetse töö vastu.¹⁴⁴ Tegelikult oli ka Tallinna kroonupalat kroonumõisate rentnikele selliseid soovitusi jaganud juba 1780. aastatel, et kuigi nad peavad talupoegi leivaviljaga toetama, siis võiksid nad ka neile teatud tasu eest tööd pakkuda.¹⁴⁵ 1804. aasta lõpus selgitasid aga näiteks Vērene mõisa taluperemehed, et neil olla pärushärraga “kokkulepe”, mille järgi nad said “mõõdukat ja tasuta” toetusvilja mõisast kuni selle aasta lõikuseni, vastutasuks neilt nõutud ülemäärastele teopäevadele. Talupojad aga kaebasid, et selle lakkamatu mõisatöö tõttu jäänud nende endi põllud korralikult harimata ja külvita ning nüüd pärushärra ei soovivat neid enam ka edaspidi toetada.¹⁴⁶

Nähtavasti on mõisad tegelenud tõesti ka omalt poolt maata talurahva äraelamise võimaluste leidmisega ehk “äramahutamise küsimusega”, nagu H. Sepp seda sõnastas.¹⁴⁷ Näiteks pärast seda, kui 1808. näljaaastal oli Vinni mõisa alt läinud Rakverre teenistust otsima üks vabadik, kelle üks lastest teel linna oli surnud, siis lasi mõisnik selle vabadiku Rakverest tagasi tuua ja pannud ta sulasena ühe taluperemehe juurde.¹⁴⁸ Siiski veeretasi mõisad alates 19. sajandi algusest seda ülesannet üha enam vallakohtute kaela.¹⁴⁹

Kaugeltki mitte alati pole aga mõisatel olnud teenistust otsivatele puudustkannatajatele tööd leida.¹⁵⁰ Näiteks, kui 1809. aasta kevadel polnud Võivere mõisa all elanud sulasenaine mõisnikult viljalaenu saanud, siis läks ta paluma vähemalt tööd, kuid mõisaproua lubanud talle ketramise tööd alles siis, kui lina saab sugetud. Tema olnud aga just siis linnaskäigul, kui seda tööd mõisas pakuti, mistõttu sai selle töö üks teine naine. Sama mõisa vallakohtunik lisas selgituseks, et eelmisel aastal oli olnud tõesti kehv linasaak ja mõisal polnud nii palju tööd vabadikunaistele pakkuda, mistõttu vaid mõned naised tegid leiva saamiseks tööd. Kui Viru adrakohtunik küsis selle sama Võivere sulasnaise mehe käest, et miks siis tema polnud püüdnud leiba kuskilt hankida, siis vastas see, et tema peab sulasena oma peremehe nädalateoga hakkama saama, mistõttu ei jää muud aega üle. Kui ta siiski talvel oli viinaköögi juures opmanilt tööd palunud, oli ta saanud vastuseks, et mingit tööd pole pakkuda. Võivere opman

¹⁴⁴ EAA 1245–1–21 (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 30.04.1808).

¹⁴⁵ EAA 30–1–6848, l. 5–5p (Tallinna kroonupalat Tallinna asehaldusvalitsusele, 29.03.1788).

¹⁴⁶ LVVA 214–2–316, l. 170–171 (Riia sillakohtunik Liivima maanõunikele, 26.11.1804).

¹⁴⁷ Hendrik Sepp. Majandusolud Eestis XVIII sajandil. Lisandeid talurahva vabastamise ajaloole. – Korp. Sakala 1909–1934. Tartu, 1934, 96; vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 113.

¹⁴⁸ EAA 862–1–3127, l 15–15p (Viru-Järva vasallikohtu protocollum inquisition-criminale, 8.06.1808).

¹⁴⁹ Nagu selgub: A. Traat. Vallakohus, 97.

¹⁵⁰ Vt ka J. Konks. Eestimaa, 272.

ise selgitas hiljem kohtule, et mõisal oli küll tööd pakkuda – naistele ketramist ja meestele palgivedu mõisa hobustega. Sellise teenimisvõimaluse kohta oli ka talurahvale teada antud.¹⁵¹ Isegi, kui aga mõis andis toetuslaenu töö vastu, siis kindlasti polnud selle näol tegemist vabadike jaoks suurt poolehoidu pakuva asjaga.¹⁵²

Kindlasti tundis mõisakrediit intressi mõistet. Siiski toetuslaenudelt kasviku võtmise ulatuse või mittevõtmise osas ei talitanud kõik mõisnikud ühtemoodi. P. Fr. Körber kirjutab 1784. aastal, et üks osa mõisnikest nõuab talupoegadelt kasvikut (*Bath*), mis tähendab ühe lisavaka kogumist iga 5 või 6 vaka kohta. Seda pidas ta ise erakordselt kõrgeks ja talupojale kurnavaks, mis vedavat talupoega ikka sügavamale võlgadesse ja sunnib neid töötama ja vaeva nägema sügiseti ilma tulu lootmata – mis siis veel, kui maad peaks tabama väike ikaldus. Seetõttu pidas Körber kiiduväärseks teist osa mõisnikke, kes nõuavad sügiseti leiva- ja seemneviljalaenudelt talupoegadelt tagasi sama palju kui nad laenuks andsid. Sellega tema arvamuse järgi täidaksid mõisnikud oma isakohust, kuna “iga pärushärra peaks oma alamatele kui lastele vaatama ja neid võimalust mööda toetama”.¹⁵³

Liivi- ja Eestimaal ametlikult lubatud maksimaalne aastane kasvikumäär oligi Körberi poolt nimetatud 1/6 ehk 16,6%. Normatiivselt oli esimest korda sellist intressimäära nimetatud Liivimaa kubermanguvalitsuse 6. oktoobri 1697 plakatis ja see jäi ametlikult muutumatult püsima 19. sajandi teise pooleni.¹⁵⁴ Seejuures tuleb silmas pidada, et nimetatud üks kuuendik ehk 16,6% oli arvestatud ainult poole aasta kohta, sest laene anti kevadel ja sellise intressiga tagasimaksmist oodati tagasi juba sama aasta sügisest saagist.¹⁵⁵ Tegemist polnud sugugi ainult sümboolse kasvikuga. Vastupidi, kui mõis oli näiteks andnud talupojale suurema osa tema külviseemnest, siis tavapärase 3–5-seemnelise saagikuse juures oli lisaks tagasimaksmisele kuuluvale ühele seemnele ligi viiendiku loovutamise ka teisest seemnest arvestatava kogusega.¹⁵⁶

¹⁵¹ EAA 863–1–3916, l. 8–8p, 26–26p, 35p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

¹⁵² Nt EAA 30–1–6870, l. 139p (Viru-Nigula kihelkonnakohtu protokoll, 12.11.1808); EAA 862–1–3127, l. 8–9 (Maa-Virumaa adrakohtunik Eestimaal kubermanguvalitsusele, 22.05.1808).

¹⁵³ [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 77–78.

¹⁵⁴ Lieffländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen. Riga, 1707, 686; Das liv- und esthländische Privatrecht, wissenschaftlich dargestellt von Dr. Fr. G. v. Bunge. 2. sehr vermehrte und verbesserte Auflage. Erster Theil. Reval, 1847, 453.

¹⁵⁵ Vt ka Heinrich August v. Bock. Ueber Bauer-Vorraths-Magazine in Livland. – Das Inland, nr 8, 1840, 115.

¹⁵⁶ Vt nt talupoegade raskuste kohta seemnevilja laenude 1/6 kasvikute tasumisel: EAA 1367–1–93, 2–4p (Bremenhof, der Wirthe Schuld Liquidation 1816).

Siiski pole mõisnikud piirdunud mitte ainult lubatud kuni 17-protsendilise intressiga, vaid talupoegade toetuslaenudelt võetud kasvikud võisid ulatuda koguni 50-protsendini. Pärisorjuslike suhete ägedad apologeedid püüdsid mõnikord küll intressivõtmist toetuslaenudelt üldse eitada, nagu palus G. Fr. v. Fircks Merkelil nimetada kas või üksainus aadlimees, kes talupoja toetuslaenu eest nõuab mõnda krossigi.¹⁵⁷ Tasub uskuda aga kindlasti enam Saaremaa revisjonikomisjoni aruannet Liivimaa kindralkubernerile 1768. aastast, kus kroonutalupoegade äärmise viletsuse ühe põhjusena nähakse just olukorda, kus talupoeg on oma kehva majandusliku olukorra tõttu sunnitud laenama vilja mõisarentnikelt, kes revisjonikomisjoni sõnade kohaselt olla aga muutnud talupoja häda enesele kasulikuks äriks. Paiguti ollagi talupojad sunnitud maksma isegi 50-protsendilist kasvikut 3–4 kuulise laenu eest.¹⁵⁸

Talupojad on liiga kõrge intressi pärast kaevanud juba 17. sajandil.¹⁵⁹ Samuti 1745. aastal kaebasid Väimela talupojad, et mõisast saadud toetuslaenude puhul on nad olnud sunnitud maksma 2 külimittu kasvikut iga vaka kohta (so 1/3), kuigi neile oli antud just eelmise revisjoni ajal (ilmselt mõeldud 1744. a toimunud adramaade revisjoni) kreisikomisari poolt mõista, et kasvik ei tohi olla suurem kui 1/6 ehk üks Riia külimit vaka eest.¹⁶⁰

Tegelikult äratav tähelepanu, et isegi lubatud üks kuuendik (16,6%) kasvikumäära puhul ületas see mitmekordselt nii Rootsi kui Vene võimude poolt reguleeritud ametliku rahalaenude intressimäära, mis oli vastavalt 1666. aasta korraldusele maksimaalselt 8%, 1687. aastal 5–6%, 1786. aastal 5% ja 1808. aasta riigiseadusega jälle 6%.¹⁶¹ Viljalaene aga käsitati rahalaenudest eraldi, sarnaselt nagu ka bodmerii- ja kindlustuslepinguid.¹⁶² Mõisa poolt või kroonumagasitest tehtavate viljalaenudest võetavat kasvikut ei nimetatudki otseselt “intressiks”, vaid nimetati eraldi terminiga – “Bat” (Bath, Baht, st ‘kasu’ või ‘kasum’).¹⁶³

¹⁵⁷ Georg Friedrich von Fircks. Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten. Leipzig, 1804, 171–172.

¹⁵⁸ Evald Blumfeldt. Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765–1828. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX (Liber saecularis). Tartu, 1938, 92.

¹⁵⁹ Vt A. Soom. Der Herrenhof, 208; Aleksander Loit. Üks radikaalne ettepanek 1692. aastast redutseeritud kroonumõisate majandamiseks Liivimaal. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koost. A. Andresen. Tartu, 2001, 229.

¹⁶⁰ EAA 567–3–186, l. 128–128p, 174 (Protokollum Immissionis Gutes Waimel, 1745); vt samuti: EAA 567–3–43, l. 72p (Unipiha mõisa revisjoniaruanne, 10.04.1744).

¹⁶¹ Das liv- und esthländische Privatrecht, 451–452.

¹⁶² Vt samas, 453.

¹⁶³ Vt Woldemar von Gutzeit. Wörterschatz der Deutschen Sprache Livlands. 1. Bd. Riga, 1864, 99.

J. W. L. Luce soovitas oma 1818. aastal ilmunud “Nou ja abbi”-s talupoegadel tingimata laenata hädavajaduse korral pigem raha kui vilja. Luce selgitas: “Kui sa rahha laenad, siis maksad sa agga kuus koppikad kassusid ühhe rubbla peält [so 6%], ning rahha woid sa saggedaste enneminne sada kui wilja. Agga kui sa wilja laenad, siis pead sa kolm kord ennam kassusid jure maksma, kui sa kül agga ühhe ainsa küllemito kasso ühhe wakka peält maksad [so 16,6%, 1 Saaremaa vakk = 6 külimittu]”. Edasi soovitas Luce talupoegadel pigem müüa vajadusel üks siga või mõni muu loom, et selle raha eest siis osta vilja.¹⁶⁴ Tegemist oli seega väga otstarbekate soovitustega. Kui arvestada, et näiteks 4-rublase rukkivakka hinna juures oleks rahalaenu korral kasvikuks kulunud 24 kopikat, siis samal ajal vaka eest külimit rukist makstes oleks selle hind olnud 66,5 kopikat.

Samas siiski tuleb rõhutada, et kaugeltki mitte kõik mõisnikud pole praktiseerinud talupoegadelt kevadiste toetuslaenude eest lisatasu võtmist. Sageli on need mõisnikud, kes seda ei teinud, tõstnud seda ka uhkustavalt esile.¹⁶⁵ Tegelikult jääb kogu vaadeldava perioodi talupoegade võlgade aruannetest isegi mulje, et rohkem oligi neid mõisaid, kus kasvikut ei võetud. Vähemalt tunduvalt rohkem on neid talupoegade võlaregistreid, kus kasvikut pole üldse mainitud, nendest, kus seisab eraldi lahter selle jaoks.

Samuti tuleb arvestada, et isegi nendes mõisates, kus kasviku võtmine oli muidu tavaline, võis mõisnik talupoegi tabanud tagasilööke arvesse võttes mõnel aastal lihtsalt lisatasu nõudmisest loobuda. Nii näiteks oli Läänemaa Ungru mõisas 18. sajandi lõpus tavaks võtta mõisa avansslaenudelt üks lisakülmit tündri kohta, mis oli ettenähtud mõisa nn laenuaida (*Leih-Kleete*) varude kasvatamiseks. Kui aga 1799. aasta sügisel tabas maad üldine ikaldus, siis mõisnik rahuldus ainult kevadel tehtud toetuslaenu ulatuses talupoegadelt võlgade õiendamisega ja kogu kasviku ta neile “kinkis”.¹⁶⁶

Teisalt, kui isegi mõis ei küsinud talupoegade laenudelt otsest kasvikut, siis võidi teha seda varjatult. Avansslaenuna võidi anda näiteks välja aganatega segatud ja puhastamata vilja, mille eest sügisel pidid talupojad tasuma aga puhtas viljas.¹⁶⁷ Selline praktika oli küllaltki levinud, kusjuures aganate hulk

¹⁶⁴ [J. W. L. Luce.] Nou ja abbi kui waesus ja nälg käe on. Tallinnas, 1818, 13.

¹⁶⁵ Nt EAA 567–3–51, l. 76p–77 (Rannu ja Valguta kroonumõisate rentnik Liivimaa asehaldurile, 23.09.1732); EAA 567–2–30, l. 9 (Vedu mõisa talupoegade koormiste esitis, 20.07.1805); EAA 1411–1–29, l. 6 (Maksa mõisa talupoegade koormiste esitis, 1805?); EAA 1411–1–31, l. 3p (Kastre mõisa talupoegade koormiste esitis, 1805); EAA 567–2–140, l. 9 (Pala mõisa talupoegade koormiste esitis, 12.07.1805).

¹⁶⁶ EAA 1423–1–21, l. 92p–93p (J. Fr. E. Ungern-Sternbergi majapidamismärkmik 1797–1802).

¹⁶⁷ A. Soom leidis koguni Metstaguse talupoegade kaebuse 1673. a-st, kus nende ütluste järgi oli nende mõisarentnik üldse keeldunud möödunud aasta sügisel neilt vilja vastu võtmast, kuna lõigatud vili olnud kidura saagi tõttu liiga kehva kvaliteediga, kuid

sellises laenuviljas võis ulatuda koguni kahe kolmandikuni.¹⁶⁸ Eriti just esimeste, veebruaris-märtsis tehtud toetuslaenude puhul on aganatega segatud leivavilja kohta kõige enam teateid. Nõnda selgitasid Koonu valla talupojad 1809. aastal vasallikohtule, et mõis jagab toetuslaene kuni jüripäevani aganatega segatud viljas (et 10 tündri rukki kohta tulnud 5 tündrit aganaid), kuid alates jüripäevast, kui “tööd jälle lahti läksid”, puhta viljana.¹⁶⁹ Sagadi mõisa 1787. aasta talupoegade toetuslaenude arveraamatust aga ilmneb, et märke “Kaff” on lisatud enamike talupoegade puhul ainult esimese (või ühel juhul kahe esimese) leivavilja toetuslaenu juurde ja ülejäänud viljalaenud olid seega ilmselt puhtas viljas. Need talupojad, kes on hakanud laenuvilja võtma juba veebruaris, said pärast esimest korda juba märtsis ja aprillis puhast vilja. Kaks talupoega aga, kes võtsid oma esimese toetuslaenu alles mais, said veel vastavalt 14. ja 27. mail aganatega segatud vilja.¹⁷⁰ See siiski otseselt välja ei tule, et Sagadi mõisnik nõudis nende aganatega segatud laenude eest tagasi puhast vilja. Küll on tähelepanuväärne, et 1789. aasta talupoegade võlaraamatu kaanele on Sagadi mõisnik kirjutanud (mis on küll hiljem maha tõmmatud), et ta võtab talupoegadele toetuslaenuna antud seemneviljalt 1/6 kasvikut, kuna välja antud vili olnud sõelutud ja väga puhas, millise kvaliteediga aga talupojad tagasi ei maksa.¹⁷¹ Seega sobis selline põhjendus igati õigustama toetuslaenudelt kasviku võtmist.

Igatahes mitte harvad polnud ka need juhtumid, kus mõis nõudis ühekorraga nii aganatega segatud vilja asendamist puhta viljaga kui ka korrapärast või isegi lubatust suuremat intressi.¹⁷² Nõnda võttis mõis talupojalt sisuliselt kasvikut kahekordselt. Näiteks 1802. aasta lõpus Viljandi mõisas Pärnu sillakohtu poolt teostatud juurdlus näitas, et sealne rentnik jagas talupoegadele avansslaenuks ainult aganatega segatud rukist, kuid nõudis tagasi puhast vilja, mis tähendanud talupoegadele kolmandiku võrra suuremat tagasimaksu, ning seda lisaks juba niigi võetavale tavapärasele kasvikule. Sillakohus leidiski selle ebaõige olevat ning määras selle eest rentnikule 10 rubla trahvi.¹⁷³

mille eest nüüd sellel aastal nõudnud mõisnik neilt topelt andameid ja võlgu ka eelmise aasta eest: TÜR KHO f. 152, s. 130, pagineerimata (A. Soomi arhiiv).

¹⁶⁸ Vt J. Kahk. Rahutused ja reformid, 155.

¹⁶⁹ EAA 862–1–3057, l. 42–42p (Viru-Järva vasallikohtu inkvisitsiooniprotokoll, 24.05.1809).

¹⁷⁰ EAA 1324–1–206, l. 1–31p (Baur Vorschuß berechnung von Saggad fürs Jahr 1787).

¹⁷¹ *NB auf 1 Lof Saat ist dies Jahr 6 Stof Bath genommen weil alle Saat sehr rein gesiebt worden u. die Leute doch es so nicht wieder bringen*: EAA 1324–1–209 (Baur Vorschuß Berechnung von Saggad fürs Jahr 1789).

¹⁷² Vt talupoegade kaebusi selle kohta: LVVA 214–2–315, l. 5, 188p (Acta über Bauerklagen, und die darüber ergangene Reskripte v. J. 1800).

¹⁷³ LVVA 214–2–316, l. 18–24 (Pärnu sillakohus Liivimaa maanõunikele, 31.01. ja 15.04.1803).

Lisaks aganatega segatud viljale võisid talupojad kahju kannatada seeläbi, et mõisad kasutasid vilja tagasinõudmisel suuremaid või teisi mõõduanumaid või võtsid viljamakse ülemõõduga, so kuhjaga.¹⁷⁴ Kui J. Zemzarise järgi võis ülemõõdu tõttu talupoja viljaandam suurened isegi veerandi võrra,¹⁷⁵ siis näiteks Üksküla mõisa 1670./1671. aasta arveraamat lubab teha sama järelduse ka toetuslaenude tagasimaksete kohta. Viimasesse on kirjutatud otseselt mõisa sissetulekute lahtrisse, et talupoegadele 1670. aastal tehtud 8 vaka rukki toetuslaenude pealt on teenitud ülemõõduga 2 vakka rukist.¹⁷⁶ Toetuslaenuvõlgadega seoses võibki leida talupoegade kaebusi, et neilt on mõis ülemõõduga vilja võtnud, kuigi nad on niigi pidanud ka kasvikut maksma.¹⁷⁷

Mõisad ei mänginud seega mõõtudega mitte ainult talupoegadelt maksude sissenõudmisel, vaid ka toetuslaenude kätteandmisel. Talupojad on kaevanud, et nad olla mõisaaidast saanud toetuslaenuna mitte ainult osaliselt aganatega segatud vilja, vaid ka palju vähem vilja kui see kirja on läinud. Näljaaastatel 1808.–1809. kaebas Koonu valla vabadik, et talle jagatud 18 toopi osutus hilisemal ülemõõtmisel ainult 10 toobiks. Ka teised selle valla talupojad selgitasid, et mõisaaidas on ainult vakane mõõdunõu, mistõttu poolt vakka määrab aidamees silma järgi. Ebatäpsusest pääsemiseks on talupojad käinud sageli vilja saamiseks mõisaaidas kahekesi koos, et siis, kui mõlemal oli saada pool vakka, teeks see neile kahekesi ühe vaka kokku.¹⁷⁸ Sama mõisa all oli mõisa mõõdunõuga ka muugi häda. Kui 1809. aasta 6. veebruaril pidi olema kogu valla jaoks toetuslaenude jagamise päev, polevat tolle laupäeval keegi mõisast midagi saanud, kuna see mõisaaida ainuke vakamõõdunõu olevat voriga kaasa saadetud ja nõnda kästud talupoegadel esmaspäeval tagasi tulla.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Vt Janis Zemzaris. Mērs un virsmērs kā feodalo zemnieku ekspluatācijas līdzeklis Latvijā. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, nr 8 (121), 1957, 25–36; Enn Tarvel. Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tallinn, 1964, 58; Eesti rahva ajalugu, vihik 13, 1421.

¹⁷⁵ J. Zemzaris. Mērs un virsmērs, 36.

¹⁷⁶ *Den Bauren vorgestreckt 8 loff und gehäuffte maaß wieder bekommen, ist über-maaß – 2 Loff.* EAA 909–1–142, l. 8p–9 (Wacken- und Rechnungsbuch des Gutes Üxküll 1670–1671).

¹⁷⁷ Nt EAA 278–1–XVI–39i, l. 191–192 (Gravamina der Lindenhoffschen Bauren”, 14.03.1693); EAA 278–1–XVI–42a, l. 220p (Extract auß dem Creyßvogteylichen Protocoll Wndischen Creyßes, Sadsen den 10 May 1698).

¹⁷⁸ EAA 862–1–3057, l. 4–4p, 20p (Viru-Järva vasallikohtu inkvisitsiooniprotokoll, 15.03.1809).

¹⁷⁹ Samas, l. 25p–26.

2.5. Talupoegade vajadused

Üldiselt ollakse ajalookirjanduses arvamisel, et mis iganes võlgnevuse pikemaajalisemad tagajärjed võisid olla, krediidi saamise võimalikkus pakkus siiski elulise tähtsusega lühiajalist abi nälgimise ohu vastu.¹⁸⁰ Poola ajaloolane A. Mączak on nimetanud krediiti peamiseks ellujäämisvõimaluseks talupoegadele peatoidusehädade korral.¹⁸¹ Ka Liivi- ja Eestimaa talupoegade sagedased sellekohased ütlused ei jäta selles mingit kahtlust, et mõisa kevadistele toetuslaenule enamasti loodeti ja neid nähti selge abina. Teisalt oli mõisast toetuslaenu küsima minemine selgelt ikkagi talupoja toimetulekustrateegia ehk tema üks võimalikest valikutest. Mitmeid näiteid on selle kohta, et talupoeg pole oma hädast ühel või teisel põhjusel mõisale teada andnud ehk mõisa toetuslaenu võimalusest on loobunud. Näiteks 1808. aasta kevadel oli Ereda mõisa all surnud nälga külakarjane Oru Nigulas, kes kordagi polnud härja juures abi palumas käinud. Seega isegi kõige viimane näljahäda polnud olnud piisav põhjus, et minna mõisa toetuse lootuses paluma.¹⁸² Mõisnikule andis see loomulikult

¹⁸⁰

Vt John Walter. Subsistence strategies, social economy and the politics of subsistence in early modern England. – Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present. Ed. by A. Häkkinen. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 68–69; Robert Jütte. Poverty and deviance in early modern Europe. Cambridge, 1994, 94.

¹⁸¹

Antoni Mączak. Money and society in Poland and Lithuania in the 16th and 17th centuries. – The Journal of European Economic History, 5, 1976, 94; vt ka B. A. Holderness. Credit in English rural society before the nineteenth century, with special reference to the period 1650–1720. – The Agricultural History Review, 24, 1976, 97–98. – Tegelikult juba 1964. aastal kirjutas W. A. Boelcke, et krediidi tähendust ja ulatust põllumajanduses hiliskeskajal ja varauusajal on historiograafias selgelt alahinnatud, mis märkus käib väga hästi ka Liivi- ja Eestimaad puudutava agraarkirjanduse kohta: W. A. Boelcke. Zur Entwicklung des bäuerlichen Kreditwesens in Württemberg vom späten Mittelalter bis Anfang des 17. Jahrhunderts. – Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 176, 1964, 325. – Alates 1960ndatest ongi agraarkrediidile kasvavalt tähelepanu pööratud: Antoni Mączak. Kredyt w gospodrze chłopskiej na Żuławach Malborskich w początku XVII w. – Przegląd Historyczny, 51, 1960, 285–313; Heide Wunder. Finance in the ‘economy of Old Europe’: The example of peasant credit from the late middle ages to the Thirty Years War’. – Wealth and taxation in Central Europe. The history and sociology of public finance. Ed. by P.-Ch. Witt. Leanington, 1987, 24–48; Bjørn Poulsen, ‘“Alle myne rent”. Bondekredit i 15–16-tallet. – Historisk tidsskrift, 90, 1990, 247–275; W. A. Boelcke. Der Agrarkredit in deutschen Territorialstaaten vom Mittelalter bis Anfang des 18. Jahrhunderts. – Kredit im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa. Hrsg. v. M. North. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, 37.) Köln, Wien, 1991, 193–216.

¹⁸²

EAA 29–1–411, l. 249 (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uuriemisprotokoll, 28.07.1808). – Sarnast näidet kirjeldab ka J. Kahk Perila mõisa kohta 1809. a-st, kus kaks talupoega surid nälga ja kohalike talupoegade arvates polnud need

argumendi, et talupoeg on seega oma surmas ise süüdi – miks ta siis ei tulnud abi paluma.

Kui vaadata mõisate ja hiljem vallamagaside aruandeid talupoegade kevadiste toetuslaenude kohta, siis torkab esmalt selgelt silma, et talupoegadest laenusoovijate hulk on selgelt varieerunud nii aastati kui ühe kevad-perioodi jooksul. Läänemaa Ungru mõisa majapidamismärkmikust näiteks nähtub, et normaalse viljakusega aastal, nagu seda oli hooaeg 1796/1797, oli mõisast avansslaene vajanud alla 20 protsendi talupidamistest (7 talu 45st). Ja kuigi järgnenud sajandivahetuse suurtel ikaldusaastatel tõusis see protsent üle 80, siis Ungru talupoegadest ka 1800.–1801. aastatel 6–7 talupoega oli saanud ilma mõisa toetuslaenuta hakkama.¹⁸³

Nende Ungru mõisa andmetega sobivad küllaltki hästi kokku ka sama perioodi Viljandi mõisa (*Schloß Fellin*) andmed (vt tabel 3).

Tabel 3. Viljandi mõisast avansslaenu võtnud taluperede osakaal 1795.–1802. a.¹⁸⁴

Aasta	Mõisast toetuslaenu võtnud talude arv	Protsenti
1795	101	60,5
1796	73	43,5
1797	33	19,5
1798	20	12
1799	57	34
1800	123	73,5
1801	145	87
1802	128	76,5

Märkus: Protsent on arvestatud 167 talupoja pealt. Kuigi Pärnu sillakohtu tabelisse oli kantud 175 talupoja nime, siis tulemuse reaalsuse huvides tuli sealt maha arvata 8 talupoega, kelle juurde tehtud märkustest nähtus, et nad olid lahkunud või liitunud kellegi teise taluperega.

mõisnikule oma hädast teatanud “hirmu pärast”: J. Kahk. Rahutused ja reformid, 162; sellised näited on ka: EAA 30–1–6849, pagineerimata (Tallinna alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 30.03.1788); EAA 30–1–6870, l. 139p (Viru-Nigula kihelkonna-kohtu protokoll, 12.11.1808).

¹⁸³ 1801: *Nur 6 Gesinder hatten gar nichts, alle übrigen und auch die Lostreiber um so mehr geliehen, dass schon das 3e schlechte Jahr war* (EAA 1423–1–21, l. 92p–94p: J. Fr. E. Ungern-Sternbergi majapidamismärkmik 1797–1802; vt ka J. Konks. Eestimaa, 111–113).

¹⁸⁴ LVVA 214–2–316, l. 25–27p (Pärnu sillakohus Liivimaa maanõunikele, 31.01.1803).

Kogu perioodi peale kokku aga oli Viljandi mõisa all selliseid talupidamisi 15 (ehk 9%), kes 1795.–1802. aastate jooksul ei olnud mõisast võtnud ühtegi viljalaenu. Eraldi on andmed toodud ka Viljandi mõisa kõrtsmiku, möldri ja metsavahi kohta, kellest samuti 1795.–1799. ja 1802. aastal ei võtnud keegi mõisast toetuslaenu. Suurel ikaldusaastal 1800 vajasisid aga laenu kõrtsmik ja metsavaht ning 1801. nälja-aastal nii kõrtsmik, metsavaht kui ka mölder.¹⁸⁵

Kui Viljandi mõisa talupoegadest 1799. aastal 66 protsenti talupoegi avanss-laenu ei vajanud, siis mõnevõrra väiksem oli see arv Abja mõisas, kus kokku 130 talupojast ei võtnud mõisast toetuslaenu 44 talupoega ehk ligikaudu üks kolmandik. Seejuures on Abja puhul tähelepanuvääriv, kui suuresti on külati laenuvajadused olnud erinevad. Kui Atika küla kõik 25 talupere olid 1799. aastal laenu võtnud, siis *Perre* küla 17 talupojast 14 ehk 82,5% toetuslaenu ei vajanud.¹⁸⁶

Seega ühelt poolt toetuslaene ei vajanud alati mitte kõik talupojad¹⁸⁷ ja oli talupoegi, kes vajasisid laene ühel aastal, kuid teisel aastal mitte. Mõisa poolt vaadates oli aga talupoegade toetuslaenu näol tegemist aga ikkagi praktiliselt igaaastase fenomeniga, eriti suuremate mõisate puhul, kus ei möödunud ilmselt ühtegi aastat, olgu viljakus kui hea tahes, kus mitte ükski talupoeg poleks toetuslaenu soovinud. Vähemalt selline mulje jääb olemasolevatest allikatest, kuigi kõigi aastate ja kõigi mõisate osas seda loomulikult kontrollida pole võimalik. Igatahes talupoegadele toetuslaenu andmine oli pigem igaaastase iseloomuga ja kindlasti pole mõisad talupoegadele laene andnud ainult ikalduste või muude õnnetuste järgsetel aastatel.¹⁸⁸

¹⁸⁵

Samas.

¹⁸⁶

LVVA 214–2–315, l. 111–114 (Vorschuß und Gerechtigkeit-Buch von dem privaten Guthe Abia pro Anno 1799, 21.05.1800). – Abjaga väga sarnast pilti pakub Sagadi ja Pajusi mõisa (Põltsamaa) toetuslaenu spetsifikatsioonid. 1741. a kevadel Sagadi mõisa talupoegadest 37,5% talupoegadest (40st 15) polnud üldse võtnud laene või ainult ühel korral minimaalselt 1,5 vakka otri (EAA 1324–1–201, pagineerimata). 1768. a Pajusi mõisa spetsifikatsiooni järgi polnud 32,8% talupoegadest mingit abi mõisast vajanud (125st talust oli võtnud 84), kuigi samas 1767. a oli olnud üldiselt suhteliselt kehv saagiaasta. Seejuures torkab ka Pajusi puhul silma talupoegade laenuvajaduste erinevused külati (EAA 1348–2–169, l. 11p–17). Vana-Põltsamaal polnud toetuslaenu 1761. a kevadel võtnud aga 22,5% talupoegadest ehk 160st 36 (EAA 1348–2–6).

¹⁸⁷

Eriti suurte ikaldusaastate järel võis küll ühe valla piires toetuslaenu vajanud talupoegade hulk olla siiski ka 100%, nt: EAA 1321–1–35, l. 4p–5 (Põlula mõisa arhiiv: Talupoegadele antud 1808).

¹⁸⁸

Samale fenomenile on osutanud Poola agraarsuhete osas: Jan Rutkowski. The distribution of incomes in a feudal system. Ed. by J. Topolski. Wrocław, 1991, 72. – Heade saagiaastate järel on küll talupojad võtnud selgelt vähem toetuslaene, vt nt: EAA 1324–1–210 (Baur Schulden von 1790 und 1791); vt ka В. Дорошенко. Хозяйственная отчетность Лифляндских имений в XVIII веке: мызный архив из Мазстраупе. – Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Отв. ред. А. К. Бирон. Рига, 1970, 164.

1794. aastal kirjutas K. Ph. M. Snell, et mõisahärra või -valitseja puutub abipaluvate talupoegadega kokku iga päev – ühte kimbutab leiva- või seemnevilja puudus, teine vajab hobust, kolmandal on jällegi tema hurtsik maha põlenud, neljandal on keegi ära surnud ja tal puudub raha, et teda matta, viies tuleb omakorda kaebama opmani üle, kes tahab talt võlgade tõttu kõik käest ära võtta ja nii edasi.¹⁸⁹ Joh. Ch. Petri pidas seda Snelli kirjeldust eestlaste olukorrale nii iseloomulikuks, et kordas seda oma 1802. aastal ilmunud raamatus ilma viitamata praktiliselt sõna-sõnalt.¹⁹⁰ Triigi mõisa üksikasjalikud kuluaruanded aastatest 1795–1802 näitavad, et siiski pidevalt talupoegade igapäevaste abipalvete rahuldamisega mõis pole küll tegelenud, kuid mõnikord on tõesti mõisnik kolm päeva järjest erinevate talupoegade abipalveid rahuldanud.¹⁹¹

Kui vaadata talupoegade võlgade loendeid, siis isegi mõisate all, kus talupoegade võlgnevus on olnud suur, leidub ikkagi enamasti ka seal vähemalt paar-kolm talupoega, kelle võlgnevus on olnud minimaalne või isegi olematu.¹⁹² Esimese hooga võiks oletada, et tegemist oli valla kõige jõukamate talupoegadega, kes suutsid järjepidevalt oma kohustusi mõisale täita. Kui aga asuda seda oletust kontrollima, siis kindlat tuge sellele ei leia. Kui võrrelda mõisates peetud võlgade loendeid, kui palju on talupoegadele toetuslaene antud, samast ajast pärit vakuraamatutega, mis kajastavad talude majanduslikke näitajaid, siis mingisuguses selges korrelatsioonis need ei ole. Kahest sisuliselt võrdsest talupidamisest üks võis olla võtnud väga suuri võlgu, kui teine on hoidnud väga tagasihoidliku joont.¹⁹³ Või on paremate näitajatega talupidamine võtnud suuri laene ja kehvemate näitajatega talu mitte.¹⁹⁴ Näiteks Pindi mõisa talupoegade võlaaruandes aastate 1799–1805 kohta torkavad silma kõigi talupoegade küllaltki suured rukkivõlad. Aritmeetilise keskmise järgi 27 vakka talupoja kohta, kuid esinemissageduse järgi 42–47 vakka. Nende hulgas kahel talupojal oli see aga samal ajal vastavalt neli ja null vakka. Võrreldes nüüd aga neid

¹⁸⁹ K. Ph. M. Snell. Beschreibung, 173.

¹⁹⁰ Johann Christoph Petri. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gewälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. 1. Theil. Gotha, 1802, 398.

¹⁹¹ EAA 1687–1–114, l. 2 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, apr. 1800).

¹⁹² Vt nt EAA 1352–1–65, l. 2–5p (Eivere talupoegade võlaaruanded, 1741–1743).

¹⁹³ Nt Sagadi mõisa all oli 1741. a pooladrik Willa Johan võtnud mõisast ainult 1. juulil 1,5 vakka otra. 1739. a vakuraamatu järgi oli talus 2 tööjõulist meest ja 1 naine, 2 rakendit (4 härja), 3 lehma ja 3 noorlooma. Sisuliselt samad majanduslikud näitajad ja täpselt sama mõisakohustustega oli tema naaber pooladrik Weike Jürri, kellel oli üks tööjõuline naine rohkem ja kelle 2 rakendit moodustus 1 hobusest ja 2 härjast, kuid tema 1741. a kevadel hakanud mõisast leivatoetust saama juba veebruaris ja sai seda regulaarselt 5. augustini kogusummas 3 tündrit rukist ja 6,8 tündrit otra: EAA 1324–1–201 (Annotation was an die Bauren zu Brodt ausgegeben, 1741); EAA 3–1–475, l. 310p–311 (Specification und Wacken-Buch des Guthes Saggad, 1739).

¹⁹⁴ Vrd nt samas *Taigne Mick* ja *Konne Thomas*.

talupoegi vakuraamatu andmetega, siis nähtub, et mõlema talupoja näol pole tegemist sugugi mitte valla kõige suuremate ressurssidega talupoegade, vaid pigem keskmikega.¹⁹⁵ Olemasolevate allikate põhjal jäävad seega selgusetuks, miks või kuidas sarnase majandusliku kandevõimega talupoegadest ühed on suutnud oma võlgnevuse minimaalsena hoida, kui samal ajal teised samaväärse talupidamisega talupojad mitte.

Toetuslaenude võlaregistrite võrdlus vakuraamatutega näitab aga igatahes selgelt, et mingil juhul pole mõisast viljalaene saanud talupoegade näol tegemist ainult valla vaeseimate talupoegade, vaid toetuslaene on võtnud ka valla kõige paremate näitajatega talupidamised. Samas siiski need talupojad, kes olid sunnitud võlgu võtma juba enne märtsit kuulusid reeglina küll valla vaesemate talupoegade hulka.¹⁹⁶ Ja vastupidi näiteks mõisaametit pidavatel talupoegadel oli ilmselt kevadine laenuvajadus seda väiksem, kuivõrd nad olid vabastatud sügisestest mõisaandamitest.¹⁹⁷

Kindlasti ei saa nõustuda Juhan Kahki väitega, et mõisad andsid talupoegadele viljalaenu enne jüripäeva väga harva.¹⁹⁸ J. Kahk toetub selle väite juures peamiselt kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi 1808. aasta juurdlusprotokollile, kus tõepoolest on mitme uurimise all olnud Virumaa mõisa juures püütud selgitada küsimust, kuivõrd on talupojad saanud mõisast abi enne ja peale jüripäeva.¹⁹⁹ Selline jüripäeva rõhutamine selles 1808. aasta juunis-juulis koostatud juurdlusprotokollis tulenes aga otseselt Eestimaa kubermanguvalitsuse 30. aprilli 1808 publikaadist, kus oli märgitud just jüripäeva selle tähtsuse, millest varem tohtis talupoegadele leivavilja anda ainult konkreetse töö vastu.²⁰⁰ Näiteks ka Läänemaal Männikul oli 1808. aastal mõis hakanud talusulastele andma 3 naela leiba päevas alates 19. veebruarist ja talupere-meestele täpselt 23. aprillist.²⁰¹

¹⁹⁵ EAA 567–2–769, l. 19–20p (Verzeichnis der Bentenhöffschen Bauer Schulden Anno 1799 bis 1805); EAA 567–2–772, l. 1p–3 (Wackenbuch des Privatgutes Bentenhof, 1805).

¹⁹⁶ Seda rõhutas ka mõisikkond, vt nt EAA 30–1–6863, pagineerimata (Ranna-Virumaa adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 27.04.1805).

¹⁹⁷ See ilmneb ka nt: EAA 1324–1–201; vrd EAA 3–1–475, l. 310p–312.

¹⁹⁸ J. Kahk. Eestimaa 1816, 5; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 154.

¹⁹⁹ EAA 29–1–411, l. 241–260 (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808). – J. Kahk ütleb “väga harva” ilmselt seetõttu, et tegelikult ka sellest protokollist selgub, et mõnel pool on mõisnikud talurahvast toetama hakanud juba veebruaris või enne jüripäeva. Nt Idavere mõis jagas talupoegadele enne jüripäeva võrdselt kõigile taluperedele 4 külmittu vilja 10 päeva kohta (l. 256; vt ka l. 243–243p).

²⁰⁰ EAA 1245–1–21 (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 30.04.1808).

²⁰¹ EAA 30–1–6870, l. 16–16p (Maa-Läänemaa adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 23.04.1808).

Isegi nendes allikates, mida J. Kahk 1808. aasta sündmuste kirjeldamisel põhjalikult kasutab, tuleb aga selgelt välja, et mitmetes mõisates on talupojad saanud toetuslaene juba enne jüripäeva.²⁰² Teisal refereerib Kahk Burtnieki pastori sõnu kirikukroonikast, et 1807. aastal olevat talupoegadele hakatud mõisatest laenu andma juba novembris.²⁰³ Esimeses ametlikus korralduses, mis käsitles eramõisnike toetuslaenude talupoegadele jagamist, kus on räägitud ka mingitest kuupäevadest, oli Liivimaal 18. aprilli 1765 kindralkuberner G. v. Browne patent, mis lubab igaaastaste varuvilja kohustuslikest normidest maha arvata selle koguse, mis on talupoegadele antud 1. jaanuari ja aprillikuise visitatsiooni vahel.²⁰⁴

Teisalt mõisast jagatavate toetuslaenudega seoses on jüripäeva tõesti mitmetel kordadel eraldi esile tõstetud, mis tähendab, et see kevadtööde alguse päev mingiks orientiiriks on siiski olnud,²⁰⁵ kuid kindlasti mitte mingi range punane joon, enne mida mõisad kangekaelselt toetuslaenudest hoidusid. Esimeste toetuslaenude väljastamine enne jüripäeva on olnud pigem väga tavaline.

Tõesti, näiteks krahv L. A. Mellin kirjutas oma mõisate magasikorralduses ette, et magasiaita ei tohi avada toetuslaenudeks enne jüripäeva, kuna vastasel juhul viiks see hooletud ja liiderlikud talupojad kiusatusse end talvel ja kevadel ainult magasivilja peal ära elatada ja seeläbi maksmatutesse võlgadesse sattuda. Samuti teiselt poolt selline tähtaeg sunniks ka kõige vaesemaid talupoegi isegi ikaldusaastatel nii palju pingutama, et jüripäevani välja tulla.²⁰⁶ Siiski leivavilja laenude osas sellise tähtaja olemasolu laiemalt Liivimaa allikates kuidagi ei kajastu.²⁰⁷ Näiteks talupoegade juba kevadtalvised kaebused ametivõimudele mõisast piisava abi mitte saamise kohta olid kõigiti aktsepteeritud.²⁰⁸

27. jaanuari 1800 patent nõudis selgesõnaliselt, et kuigi mõisate kohustuslik varuvili on määratud talupoegade ülalpidamiseks alates 1. maist kuni värske saagini, siis kõik kroonu- ja eramõisate pidajad on siiski kohustatud juhtumitel,

²⁰² Üheks selliseks J. Kahki poolt korduvalt viidatud allikaks on Virumaa kreisikomisar Bileami aruanne leivapuuduse kohta Eestimaa kubermangus, mis on dateeritud just jüripäeva paiku, 25. aprillil 1808, kuid kust ilmneb ilmeksimatult, et enamikes seal nimetatud mõisates oli sellel varakevadel talupoegadele jagatud toetuslaene, mis olnud küll enamikel juhtudel väga napid – Sõmerus iga talupere kohta 2 külmittu segatud rukki- ja kaerajahu nädalas, Idaveres 1 vakk vilja talupere kohta 10–12 päeva peale jne (EAA 291–1–2653, l. 15p–17, 18–18p; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 154–155, 252).

²⁰³ J. Kahk. Eestimaa 1816, 13.

²⁰⁴ LP, 18.04.1765.

²⁰⁵ Vt nt EAA 862–1–3057, l. 42–42p (Viru-Järva vasallikohtu inkvisitsiooniprotokoll, 24.05.1809).

²⁰⁶ Magazin und Kassa-Ordnung für die Bauerschaft der Güter Kolzen und Eikasch. Riga, 1803, 10–12 (§10).

²⁰⁷ Vt ka J. Konks. Eestimaa, 111–112;

²⁰⁸ Vt nt EAA 30–1–6937, pagineerimata (Ambla ülemkirikueestseisja kubermanguvalitsusele, 30.03.1802)

kui leivapuudus peaks valda tabama enne seda kuupäeva, hädakannatavatele talupoegade ka varem leivavilja toetuslaene tegema, kuid seda siis mitte varuvilja arvelt, vaid mõisa omadest vahenditest ja nii, et “neil mitte häda kannatada lasta”. Sama kohustust nähti mõisnikel siis, kui ettenähtud varuviljast peaks enne uut lõikust puudus tulema.²⁰⁹

Teine asi oli seemneviljaga. Külvivilja laenude kohta saab öelda täpsemalt, et kui talupoeg üldse seemneabi vajas, siis seda küsiti mitte enne jüripäeva ja enamasti mai keskel, enne külvi algust. Samas võiks arvata, et külvivilja käidi laenamas ainult vajamineva osas ühel korral, kuid näiteks *Penti Maddi* dateeritud võlaaruanne näitab, et mitmel aastal on ta külvivilja laene saanud osade kaupa: 1816. aastal 23. aprillil 12 vakka kaera ja 1 vakk otra ning siis 21. mail veel 3 vakka kaera ja 9 vakka otra; 1817. aastal 16. mail 12 vakka kaera ning neli päeva hiljem veel 4 vakka kaera ja 10 vakka otra; 1818. aastal 16. mail 11 vakka kaera ning 28. mail 13 vakka otra.

Oluline ongi silmas pidada, et mõis jagas vilja toetuslaene osade kaupa nädala kuni kuu peale, mistõttu pidi talupoeg mõisas kevade jooksul käima toetuslaenu järel mitmeid kordi. Nimetatud *Penti Maddi* oli saanud viljalaenu keskmiselt iga kolme või nelja nädala tagant (nt 1815. aastal: 11. veebruaril, 5. märtsil, 26. märtsil, 24. aprillil, 20. mail, 17. juunil, 14. juulil).²¹⁰ Nii võis talupoeg ühe kevad-perioodi jooksul mõisas toetuslaenude järgi käia isegi kuni 19 korral.²¹¹ Selliselt osade kaupa alates veebruarist või märtsist toetuslaenu saanud talupoja krediit võis kasvada kogusummas kergesti päris suureks.²¹²

²⁰⁹ LP, 27.01.1800; vt ka LVVA 4–1–15003, l. 16–17 (Vastseliina kirikueestseisja Liivimaa tsiviilkubernerile, 18.06.1807).

²¹⁰ EAA 882–1–38, l. 24–26. – Kui pikaks ajaks üks toetuslaen talupojale anti, see oli väga varieeruv. Nt Ropka mõis andis 4.06.1807 korraga kõigile peremeestele rukist ja otra “leivaks” arvestusega, et sellest piisaks neile kolmeks nädalaks. Vastse-Kambja ja Kodijärve kõik peremehed said aga 1807. a mai viimasel päeval rukist arvestusega (Kodijärvel á 1,5 vakka), et sellest piisaks neile kogu juunikuuks: LVVA 4–1–15003, l. 4p, 6, 9 (Tartu, Äksi ja Kambja kihelkonnakohtunik Liivimaa kubermanguvalitsusele, 11.06.1807).

²¹¹ Nt Sagadis käis 1741. a pooladrik *Clemetti Pärtel* mõisas toetuslaenuvilja saamas 25.02 (sai 1 tündrit rukist), 28.03 (0,5 tündrit rukist ja 1,5 vakka otra), 13.04 (1 tündrit rukist), 21.04 (1 tündrit rukist), 4.05 (1 tündrit otra), 15.05 (1,5 vakka otra), 28.05 (1,5 vakka otra), 21.06 (1,5 vakka otra), 6.07 (1,5 vakka otra), 7.07 (1,5 vakka otra), 15.07 (1,5 vakka otra), 23.07 (1,5 vakka otra), 1.08 (1,5 vakka otra), 7.08 (1,5 vakka otra), 12.08 (2 vakka otra): EAA 1324–1–201, pagineerimata (Annotation was an die Bauren zu Brodt ausgegeben, 1741); vt ka EAA 1324–1–214, pagineerimata (Bauer Schuld Buch von dem Guthe Saggad Im Jahr Anno 1806).

²¹² Sagadis mitmel talupojal, kes olid hakanud 1788. a võlgu võtma alates veebruarist, kasvasid nõnda kevadega oma võlgnevuse mõisa ees 14–20 vakale rukist, 24–30 vakale otra ja 6–8 vakale kaera. 1806. aastal on toetuslaenu kogused olnud veel suuremad, nii et alates jaanuari keskpaigast laenusaajate abivilja võlad küündisid isegi 38 vaka rukkini ja 26 vaka odrani: EAA 1324–1–207, l. 9–19 (Baur Vorschuß Berech-

Mõned mõisad on püüdnud kevadeti ja varasuvel kehtestada kindlad päevad, mil talupojad võisid mõisa leiva- või külvivilja küsima tulla. Näiteks krahv Mellin sätestas oma magasikorralduses, et tema mõisates on magasiait reeglina avatud ainult esmaspäeviti.²¹³ Siiski paljudes mõisates on toimunud vilja jagamine veel harvemini. 1805. aasta kevade Ilmatsalu mõisa talupoegade võla-registrist eristuvad selgelt järgmised kuupäevad²¹⁴:

Kuupäev	Laenuartikkel	Laenu võtnud talupoegade arv
14. IV	Leivarukis	11
6. V	Leivarukis	18
16. V	Kaeraseeme	22
23. V	Odraseeme	22
5. VI	Leivarukis	19
6. VII	Leivarukis	20

Sagadi mõisa dateeritud aruanded talupoegadele laenuvilja andmiste kohta näitavad aga, et kuigi tuvastatavad on tõesti kuupäevad, mil mõisas on mingi päeva jooksul viljal järgi käinud rohkem talupoegi, siis sellele vaatamata ei olnud nende näol tegemist ainukeste laenupäevadega. Näiteks 1741. aasta juulis on mõisaaidast vilja talupoegadele antud peaaegu igal päeval (1., 3., 4., 6.–8., 10., 11., 14., 15., 17., 18., 20.–25., 28.–31. juulil).²¹⁵ Siiski enamasti külviseemne laene on väljastatud kindlamatel päevadel.²¹⁶

Allikate põhjal paistab, et kui mõisate toetuslaenu puhul kindlate toetuslaenu väljastamise päevade kehtestamine polnud üldine, siis 19. sajandi esimesest veerandist mõisatelt selle rolli üle võtnud vallamagasiaitade laenu puhul oli kindlate laenupäevade kehtestamine pigem reeglilik.²¹⁷ Näiteks Pati vallas on 1826. aastal nendeks kuupäevadeks olnud 23. aprill, 10. ja 22. mai, 14.

nung von Saggad fürs Jahr 1788); EAA 1324–1–214, pagineerimata (Bauer Schuld Buch von dem Guthe Saggad Im Jahr Anno 1806).

²¹³ Magazin und Kassa-Ordnung, 12 (§12).

²¹⁴ EAA 567–2–207, l. 10–13p (Schulden Verzeichniß sämtlichen Bauerschaft des privaten Gutes Ilmazal, prod. 24.07.1805).

²¹⁵ EAA 1324–1–201.

²¹⁶ 1786. a oli Sagadis üldiseks kaeraseemne laenupäevaks 7. ja 14. mai ning odraseemne 11., 18., ja 25. mai. 1787. a olid nendeks üldisteks päevadeks kaeraseemne puhul 14. ja 18. mai ning odraseemne puhul 25. mai ja 1. juuni. Siiski mõlemal aastatel on üksikutele talupoegadele antud seemnelaene ka teistel päevadel: EAA 1324–1–205; 1324–1–206.

²¹⁷ Vt nt EAA 1324–1–217 (Baur Schulden aus des Vorraths Magazin Saggad, 1808); EAA 1321–1–26, l. 31p–32, 58p–59 (Põlula mõisa aidaraamat, 1818–1819). – See oli ette nähtud ka Eestimaa 1804. a talurahvaseaduses: “Ükskord igga kuus tehakse walla-wilja-ait lahti”, ja kes talupoegadest selle maha magab “järgmisest kuust sadik peab ootma” (Eestima Tallorahwa Kohto-Seádus, 6. rmt, 4. ptk, art. 9).

ja 28. juuni (märtsis ja juulis pole üldse magasi laenudeks avatud). 1827. aastal on seevastu üldisteks laenupäevadeks olnud 1. ja 21. märts, 11. ja 23. aprill, 9. ja 24. mai, 6. ja 20. juuni ning 11. juuli. Seega keskmiselt kaks korda kuus. 1828. aastal poldud aga jällegi märtsis ega juulis vilja magasiadast jagatud ja laenupäevad on olnud 17. aprill, 2., 15. ja 28. mai, 11. ja 25. juuni. 1829. aastal aga jällegi selgelt kaks korda kuus, kusjuures viimasel korral veel juuli teisel poolel: 1. aprill, 6. ja 21. mai, 7. ja 17. juuni ning 2. ja 23. juuli. 1831. aastal 2. ja 23. märtsil, 13. ja 27. aprillil, 11. ja 25. mail, 9. ja 24. juunil. Seega kõigi loetletud viie aasta peale kokku kattuvad ainult 1826. ja 1827. aastal magasi-aidapäevadena olnud 23. aprill. Samas jüripäev mingiks traditsiooniliseks päevaks ei saanud olla, kuna ülejäänud aastatel pole sellel päeval magasiada uksi avatud.²¹⁸

Reeglina olid talvised ja varakevadised laenukogused väiksemad kui mai, juuni ja juuli laenud. See pole sõltunud ilmselt mitte ainult talude vajadustest, vaid ka mõisate laenupoliitikast. Näiteks Ilmatsalu mõisas oli selgelt 1805. aasta kevadel kehtinud reegel, et enne maikuud ei saanud keegi talupoeg leivalaenu üle ühe vaka rukist, hoolimata talu suurusest. Alates maist on aga normaenuks olnud 1,5 vakka.²¹⁹

Siiski kogu vaadeldava perioodi allikaid kõrvutades paistab, et mingisugust kindlat väljakujunenud praktikat, mille järgi mõisad määrasid talupoegadele toetuslaenu suurus, Liivi- ja Eestimaal ei esinenud. Osa mõisnike võttis laenu suuruse määramisel aluseks iga konkreetse talupere liikmete arvu,²²⁰ samas kui teine osa mõisaid pole seda arvestanud.²²¹ Näiteks Vasta mõis jagas 1808. aasta kevadel toetuslaene kõigile taluperedele võrdselt (mille liikmete arv seda aga kindlasti pold) ja nimelt vakk rukist ja vakk kaera kahe nädala peale, millega väidetavalt talupojad tulnudki välja.²²² Pereliikmete arvu järgi keelas aga näiteks leivavilja jagamise 1800. aasta vallamagasi sisseseadmist sätestav korraldus.²²³ Ilmselt on talupoegadele toetuslaene jagatud ka selle piiranguga, et säiliks reaalne lootus võlga sügisel uuesti kätte saada. Ühes 1663. aasta pandilepingus Sürgavere üle oli see ka otseselt niimoodi sõnastatud: pandipidaja pidi

²¹⁸ EAA 1407–1–21 (Magazien-Cladde für das publiqen Gut Pattenhoff, 1826–1829). – Ka Sagadis 1741. a said 2 talupoega toetuslaenu just 23. aprillil, kuid ei 1786. ega 1787. a ei saanud jällegi sellel päeval keegi laenu: EAA 1324–1–201; 1324–1–205; 1324–1–206.

²¹⁹ EAA 567–2–207, l. 10–13.

²²⁰ Vt nt EAA 29–1–411, l. 242p–243p (Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

²²¹ Nagu EAA 291–1–2653, l. 15p, 16p–17, 18–18p (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernement stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808).

²²² EAA 29–1–411, l. 253 (Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808); vt samuti l. 256.

²²³ LP, 30.07.1800, §3.

hädasolevatele talupoegadele andma toetuslaene üksnes niivõrd (*nicht mehr vorschieße*), kuivõrd ta on kindel, et mõisa taas üleandmisel oleksid kõik talupojad oma võlad ilma laostumata tasunud.²²⁴ Mõnikord aga tõesti selgub, et mõis on andnud talupojale toetuslaenuna selle koguse, mida talupoeg on ise palunud.²²⁵

J. Kahk väidab, et viljalaenu suuruse määramisel praktiseeriti väljakujunenud tava, et otsustav polnud mitte nälgivate suude arv, vaid talu poolt mõisale tehtavate teopäevade arv, mille järgi nii mitu vakka saadi kuus, kui mitu päeva nädalas see pere mõisale tegu tegi.²²⁶ Selle tõestuseks toob Kahk tsitaadi 29. mai 1808 Eestimaa kubermanguvalitsuse korraldusega Virumaale nälgivate talupoegade olukorda uurima saadetud komisjoni protokollist, kus leiab teopooldest selgitusi, et mõned mõisad annavad talupoegadele teopäevade arvu järgi toetuslaene (neljapäevatalu 4 vakka kuus jne).²²⁷ Tuleb aga panna tähele, et selline põhimõte oli direktiivselt võetud vastu Eestimaa rüütelkonna komitee poolt aprillis 1808 ja see avaldati kubermanguvalitsuse publikaadina sama aasta 30. aprillil.²²⁸ Sellega kirjutati selge sõnaga ette, et hädavajajatele talupere-meestele tuleb anda laenuks puhast vilja vastavuses nende (rakme)teopäevade arvule: kuuepäevatalu 5–6 vakka kuus, viiepäevatalu 4–5 vakka kuus jne. Seega ei ole juunis-juulis 1808 Virumaal kogutud juurdluse andmeil mingit tõestuse väärtust selle kohta, kas teopäevade arvu järgi toetuslaenude andmine oli juba varasem tava, vaid võib lihtsalt näidata Eestimaa kubermanguvalitsuse korralduse järgimist mõisates.

Tegelikult näib, et selline põhimõte polnud siiski mitte mingi üldine “ammu väljakujunenud” Eesti- ja Liivimaal kehtinud tava, nagu Kahk väidab. Näiteks 1805. aastal olid Ilmatsalu vallas kõik talud kohustatud võrdsest tegema mõisas neli rakmepäeva, kuid mingit sellist Kahki poolt välja pakutud reeglit nende toetuslaenude puhul pole mõis järginud. 14. aprillil on nõnda kõik 11 talupoega saanud hoolimata nende talu suurusest ühe vaka rukist, kuid lisaks sellele on 6 talupoega saanud veel laenuks heina ning üks talupoeg 0,5 vakka herneid. 6. mail on 16 talupoega saanud 1,5 vakka ja kaks talupoega (kellest üks kubjas) 2 vakka rukist, kuid selgi korral on kolm talupoega saanud veel lisaks 0,5–0,75 vakka herneid. 16. mail on olnud selgelt kaera külvivilja jagamise päev. Normiks näib olevat olnud 2,5 vakka talupoja kohta, vaid kaks talupoega on saanud

²²⁴ RA, Livonica II, vol. 325 (P. Fr. de la Gardie – H. Riege man Pfandt-Contract, 15.08.1663).

²²⁵ Vt nt EAA 862–1–3127, l 20 (Viru-Järva vasallikohtu protocollum inquisition-criminale, 8.06.1808).

²²⁶ J. Kahk. Eestimaa 1816, 6; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 155.

²²⁷ EAA 29–1–411, l. 241, 242 (Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

²²⁸ EAA 1245–1–21 (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 30.04.1808); vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 526–527.

3 vakka, kellest üks oli uusasunik ning mõisa mõlemad kupjad on piirdunud 2 vakaga. Kuid ka nüüd on kaks talupoega saanud veel herneid ja ube ning üks talupoeg heina. Seejärel 23. mai on olnud aga odraseemne jagamise päev. Eri-nevalt kaeraseemnest pole aga odra puhul normlaenukogust nimetada võimalik. Kogused on kõikunud 2 ja 5 vaka vahel. Seekord on ainult külakubjas võtnud lisaks seemneviljale ka ühe vaka leivarukist, mis aga jäigi tal sel aastal ainu-keseks mõisast võetud leivavilja laenuks. Nii 5. juunil kui 6. juulil on aga kõigile talupoegadele võrdselt ilma ühegi erandita jagatud ainult 1,5 vakka rukist.²²⁹

Seega, 1808. aasta aprilli Eestimaa rüütelkonna resolutsioon oli pigem siiski üksnes tookordne normatiivne otsus, mis ei olnud maal kehtinud üldise tava sõnastamine, vaid uut normi luua püüdev talupoegade seas valitseva leiva-puuduse likvideerimiseks, kuigi mõnel pool võidi seda muidugi ka juba varem praktiseerida. Teatavasti tegi rüütelkond selle otsuse sunnitud seisus, kuna Peterburist saadetud senaator Zahharov oli nõudnud nendelt otseselt lahendusi, mida teha puudustkannatavate talupoegade abistamiseks. Tasub veel lisada, et 1808. aasta juunis-juulis Virumaa mõisates läbiviidud talupoegade küsitluse protokollist tuleb välja, et talupojad ei pidanud vastavalt nädalateo suurusele jagatud toetuslaene oma toimetulekuks sugugi piisavaks.²³⁰ Seega rüütelkond kehtestas küll toetuslaenu normi, kui palju mõis peab talupojale toetuslaenu andma, kuid sellega peeti ilmselgelt silmas omahuvisid, ja mitte talupoegade muret. Tähelepanuväärne on ka asjaolu, et sugugi mitte kõigis mõisates ei asu- tud selles publikaadis ettekirjutatud põhimõtete järgi toetuslaene jagama. Mitmed mõisad jäid jagama talupere liikmete arvu järgi. Näiteks Sõmeru mõis andis 1808. aasta kevadsuvel neljapäeva taludele küll neli vakka rukist kuus, kuid kuupäeva taludele viis vakka ja ühe külimitu rukist. Kolme- ja kahe- päeva taludele aga vastavalt nende talupere suurusele.²³¹

Seega viljalaenu andmine osade kaupa ei näi olema lähtunud mingist kind- last mõisapoolsest täpsest kalkulatsioonist, et kindel kogus vilja on arvestatud ühe päeva või nädala kohta, kuna kõigil talupoegadel tuli saadud laenuga läbi ajada järgmise mõisa poolt seatud kuupäevani. Mitmeid teateid on selle kohta, et enne periooditi jagatava uue laenu saamist on talupojad pidanud kannatama otsest nälga.²³²

²²⁹ EAA 567–2–207, l. 10–13p (Schulden Verzeichniß sämtlichen Bauerschaft des privaten Gutes Ilmazal, prod. 24.07.1805).

²³⁰ EAA 29–1–411, l. 255 (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808); vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 155.

²³¹ EAA 29–1–411, l. 255 (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uuri- misprotokoll, 28.07.1808).

²³² Vt J. Kahk. Rahutused ja reformid, 155–156.

Selgelt jääb allikatest mulje, et mõisnikud on püüdnud talupoegadele laenata pigem vähem kui rohkem.²³³ Teisalt viljakogused kogusummas, mis mõisad ühel kevadperioodil jagasid toetuslaenudena talupoegadele, võisid olla mõnikord tõesti märkimisväärselt suured. 1696. aastal oli Helme lossi pidaja talupoegadele jaganud leiva- ja külviviljaks 1200 vakka vilja.²³⁴ Kabala mõisa rentnik oli 1696. aasta algusest kuni oktoobrini talupoegadele “külviks ja leivaks” toetuslaenuna 450 tündrit (so. 900 vakka) kõiksugu vilja ja lisaks mõisa teotöölistele oli mõisas küpsetatud ligi 9000 naela leiba.²³⁵ Kuid mõisnikud on maininud oma kirjades riigivõimudele ka 8000 ja 10 000 vaka suuruseid koguseid (so 552 000–690 000 l), mis talupojad olla leiva- ja külviviljana mõisast laenuks saanud.²³⁶

Georg von Bock märgib 1803. aastal tagasivaadates oma 18-aastasele mõisapidamise kogemusele, et tema Võisiku mõisa 1400 hinge vajasis sajandivahetuse kolmel ikaldusaastal kokku üle 800 vaka magasilaenu vilja, mis olla aga vähem, kui teistel 700 hingega mõisatel. Headel aastatel aga olla Võisiku mõisa talupoegade viljalaenuvajadus alla 100 vaka ja sageli alla 50 vaka.²³⁷

²³³ Seda on rõhutatud ka senises historiograafias, vt: O. Liiv. Suur näljaaeg, 25; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 155–156.

²³⁴ EAA 278–1–XVI–41h, l. 183–185p (G. Rennenkampff kindralkubernerile, 6.11.1696).

²³⁵ EAA 278–1–XVI–41g, l. 58–58p (E. G. Ulrichi kiri asehaldurile, okt. 1696).

²³⁶ EAA 278–1–XVI–43d, l. 142–142p (C. Th. Berens Liivimaa kindralkubernerile, 21.10.1698); EAA 567–3–51, l. 76p–77 (B. v. Campenhausen Liivimaa asehaldurile, 23.09.1732). – 1698. a Liivimaa kindralkubernerile laekunud C. Th. Berensi supliigis nimetatud 10 000 vakka rukist, mida ta olla rentnikuna talupoegadele toetuslaenudena jaganud ja väidetavalt talupoegadelt ka tagasi saanud, võib pidada aga siiski ilmselgeks liialduseks, kuna supliigi sisu seisnes selles, et saavutada kindralkubernerilt armulik luba välja vedada 100 sälitist Liivimaa rukist veel enne talve tulekut viimaste laevadega. C. Th. Berens nimelt oli omasõnutsi jaganud talupoegadele toetuslaenudena Vene päritolu vilja, kuid talupojad maksnud talle tagasi ju Liivimaa oma. Selleaegne viljaekspordi keelu seadus lubas Riias Hollandisse ja mujale vedada ainult transiitvilja (ennekõike siis Venemaalt), kuid mitte kohalikku vilja. C. Th. Berens kinnitas nõnda aga täie vastutustunde juures, et tal olla Venemaalt tulemas veel suur kogus välismaa vilja, kuid talv tuleb enne selle päralejõudmist peale, mistõttu lubatakse tal nii kaubanduse kui krooni huvides ära vedada Liivimaa vilja, kuna kõik eelmise partii välismaa rukis läinud tal kroonutalupoegade toetuseks. Tegelikult neil aastatel keelati ka Venemaal vilja väljavedu ja välismaalastele müümine. 1697. a novembris oli venelaste poolt Liivimaa piiri valvama pandud ka vahid vilja väljaveo takistamiseks (Helmut Piirimäe. Vene-Rootsi viljakaubandusest XVII sajandil. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 15, 1966, nr 1, 53–54).

²³⁷ M. Salupere. Georg von Bocki, 17; vrd EAA 567–2–86, l. 45–46p (Vorschuß und Gerechtigkeits Restantien der privat Alt Kusthoffschen Bauerschaft von 1800 bis 1804, wie auch der Frühjahrs Vorschuß von 1805”, 23.06.1805).

Kuni 19. sajandi alguseni mingisugust kindlat määra ei olnudki fikseeritud, kui palju üks talupoeg pidi minimaalselt mõisast abi saama. Siiski, kui kevadeti mõisast antud toetuslaenu kogused jäid tõesti väga tagasihoidlikeks, siis käsitasid nii talupojad kui riigivõimud seda kui mõisast üldse mitte abisaamist. Näiteks, kui 1789. aasta kevadel küsiti suure puuduse käes vaevlevate Vaemla talupoegade käest, kas nad on mõisast käinud leivatoetusi nõudmas, vastasid esimesed, et seda on küll tehtud, kuid “saadud abi” olla “äärmiselt tähtsusetu”. Mõned 10–16 hingega talupered olid saanud kuu kohta ainult pool kuni ühe külimitu vilja, mis läbi nende häda poldud “hoopiski kaotatud”.²³⁸ Haapsalu alammaakohus käsitleski seda, kui Vaemla pärushärra soovimatust oma talupoegi “äärmises leivapuuduses” abistada.²³⁹

Mõisnikud on aga siiski püüdnud mõnikord mingisuguseid toetuslaenu norme sõnastada. 1802. aasta alguses kaebasid Keskvere (Martna) talupojad oma piirkonna adrakohtunikule, et nende pärushärra ei soovi neid rohkem avansslaenuga abistada kui ainult vakk rukist kaheksa nädala peale kogu talu-pere kohta, millest nad kuidagi välja ei tule. Samas olla mõisaaidas piisavalt vilja ja ainuke hea asi olevat, et nende teosulased, kes mõisas töötavad, saavad seal ka ülalpidamise. Oma sellekohases raportis kubemanguvalitsusele teatas adrakohtunik Maydell, et ta oli asja käinud kohapeal uurimas ja manitsenud mõisniku talupoegi tulevikus rikkamalt toetuslaenudega varustama. Nüüd olla ta aga saanud sellelt Keskvere mõisnikult härra von Ruckteschellilt kirja, kus too selgitab, et tema andmete kohaselt saab ühest vakast rukist 180 naela leiba. Sellest kogusest piisavat aga täiesti ühele taluperele, nii vanadele kui noortele, neljaks päevaks. Ta olla hakanudki selle normi alusel talupoegi toetama.²⁴⁰ Igatahes võrreldes teiste selleaegsete toetuslaenudega oli vakk rukist nelja päeva kohta uskumatult rikkalik toetuslaen.

Alles 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses hakkasid fikseeruma ametlikud normid, mida peeti ühe inimese tarbimisvajaduseks, ja mis jäid enamasti 3–4 tündri vahele aastas.²⁴¹ Liivimaa kubermanguvalitsuse 18. detsembri 1807 korraldus tegi kõigile kihelkonnakohtunikele (või nende puudumisel kihelkonna kirikueestseisjatele) ülesandeks teostada lähema kuu aja jooksul kõigis kroonu-,

²³⁸ EAA 30–1–6854, l. 9–9p (Aus dem Journal des Herrn Ordnungsrichters des Hapsalschen Kreises auf dem Guthe Waimel, 16.05.1789).

²³⁹ EAA 30–1–6854, l. 7–8 (Haapsalu alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 4.08.1789).

²⁴⁰ EAA 30–1–6937, pagineerimata (Ranna-Läänemaa adrakohtuniku raportid Eestimaa kubermanguvalitsusele, 1802).

²⁴¹ Vt LVVA 1–12–331, l. 4–5p (Keiserlik korraldus Liivi- ja Eestimaa kindralkuberner Nagelile, 15.12.1799); Axel v. Gernet. Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, 118–138; Ilo Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil. (TRÜ Toimetised, vihik 122.) Tartu, 1962, 260; Юхан Какк, Херберт Лиги. Об экономическом потенциале крестьянского двора в Эстонии в начале XIX века. Таллин, 1975, 43–44.

eramõisates ja pastoraatides kohapealne uurimine, kui suured viljavarud leidsid vallamagasides ja kui palju vilja oli mõisates määratud talupoegade avansslaenudeks, mis juba mõisaaidas oli olemas või siis kui palju vilja mõisnik kavatses sellel eesmärgil kokku osta. Nõnda tuli kokku arvestada, mis ajani olemasolevatest tagavaradest välja tullakse. Arvestuse aluseks tuli võtta konstant, et iga puuduskannatava pere peale, mille suurus on kuus tööjõus inimest, oleks ühe kuu kohta arvestatud vähemalt 2 vakka vilja kuni lõikusajani. Vabadike ja saunikute perede puhul aga iga meeshinge kohta 1/3 vakka (mis peab katma ka naispere vajadused). Kui aga peaks mõnes peres tõesti suur arv lapsi või vanureid leiduma, siis tuli nende jaoks veel adekvaatne lisakogus vilja juurde arvutada. Välja tuli ka arvutada, kui suur on see viljakogus, mis tuleb juurde hankida talvel kuni mere taas lahti sulamiseni.²⁴²

Eestimaa kubermanguvalitsus nõudis aga 30. septembril 1808 kõigilt mõisnikelt aruannet ja reversit, et mõisates leidub piisavalt viljatagavara talurahva ülalpidamiseks järgmise lõikuseni. Iga mees- ja naishinge kohta pidi arvestama 4 tündrit ja 9 külimittu vilja, mis pidi siis katma nii leivale, jookidele (õlu, viinaädikas jt) kui kariloomade söödaks vajamineva aastase konsumtsiooni-vajaduse.²⁴³

Hoolimata aga nendest 1807.–1808. aasta näljahäda ajal riigi poolt ettekirjutatud viljatagavarade suurustest, mis pidid lähtuma inimese viljatarbimisest, siis kui palju vilja pidi aga mõis tegelikult toetusena minimaalselt talupojale kätte andma, seda polnud kirjutatud kuni 1808. aastani ükski korraldus ette, kuna seda oleks olnud talupoegade erineva toimetulekuastme tõttu raske reguleerida. Siiski, nagu mainitud, Eestimaa kubermanguvalitsuse 30. aprilli 1808 publikaat oli fikseerinud, et iga abivajaja taluperemees peab saama ühes kuus nii mitu vakka vilja toetuslaenuna kui mitu rakmepäeva ta teeb mõisale nädalas (kuuepäevatalu 5–6 vakka kuus jne).²⁴⁴ Mäletatavasti Eestimaa 1804. aasta talurahvasaadusega koos oli valminud arvutus kuuepäevatalu väljaminekute kohta, kus ühe sellise talu (3 meest, 3 naist ja 3 last) viljakuluks toidule oli arvestatud 31,5 tündrit (á 3,5 tündrit) aastas.²⁴⁵ Seega kui kuuepäevatalule oleks antud vastavalt tema teopäevadele 6 vakka kuus, siis see oleks teinud aga aastas vaid 24 tündrit.

Juba 1809. aasta alguseks oligi selge, et eriti suuremad talupered ei tule nende 1808. aastal seatud viljaabikoguste normidega toime. Seetõttu sooviski Eestimaa kubermanguvalitsus, et rüütelkond seda küsimust 1809. aasta maa-

²⁴² LP, 18.12.1807. – Seda ülesannet korralti kihelkonnakohtunikele uuesti 18. aprillil 1808, kui Liivimaa valitses juba “üldine puudus”. Nüüd tuli välja arvutada talupoegade reaalne leiva ja seemne vajadus alates 1. maist kuni lõikuseni: LP, 18.04.1808.

²⁴³ EAA 30–1–6870, l. 122p (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsioon, 30.09.1808, mustand).

²⁴⁴ EAA 1245–1–21 (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 30.04.1808).

²⁴⁵ [Joh. Ph. G. v. Ewers]. Provisorische Verfassung, 354–355. – Vt ka A. v. Gernet. Geschichte und System, 118–142, et juba siis kritiseeriti ainult 9 isiku arvestamist ühte kuuepäevatalu.

päeval arutaks, mille tulemusena Eestimaa rüütelkonnapeamees küsiski maakondade esindajatelt arvamust, mille järgi tuleks toetuslaenude kogusenormid määratleda, et kas selleks võiks olla hingede arv või mingi muu lähtekoht.²⁴⁶ Seega 1809. aastal tõstus ametlikult esimest korda arutelu, kui palju talupojad tegelikult toetuslaene minimaalselt vajaksid. Harju kreisi aadel leidis, et 5–6 vakka kuus kuupäeva talu kohta on piisav (*hinreichend*), kui talus elab “tavaline arv” inimesi. Kui aga peres on rohkem kui kolm alla 14-aastast last, siis peaks mõis andma alates neljandast lapsest 1 külimitu vilja kuus lisaks iga lapse kohta. Kui aga talus elab tavapärasest enam töövõimelisi inimesi, siis tuleks nendega toimida sarnaselt nagu vabadikega ehk need peaksid oma ülalpidamise teenima välja lisatööga. Viru kreis pidas aga otstarbekaks arvestada toetuslaene talus elavate inimeste järgi. Nõnda iga töövõimelise mehe kohta tuleks arvestada 1 vakk vilja kuus ja iga töötava naise kohta 2 külimitu (so 2/3 vakka) kuus. Iga alla 14-aastase lapse kohta 1 külimit ja iga vanainimese ja sandi kohta 1,5 külimitu. Kui talus peaks elama aga rohkem töövõimelisi inimesi, siis nemad peavad sarnaselt vabadikele oma ülalpidamise mõisas välja teenima.²⁴⁷ Niisiis Viru saadikute järgi oleks pidanud “keskmine” kuupäevatalu, kus oleks 3 meest, 3 naist ja 3 last, nagu Eestimaa 1804. aasta regulatsioon ette nägi, saama samamoodi 6 vaka jagu toetuslaene kuus. Viru kreisi arvamusega ühinesid ka Järva- ja Läänemaa saadikud ehk maapäeva enamuse toetuse leidiski selline inimeste järgi arvestamise mudel. Siiski ei tule välja, et selline inimeste, mitte rakmepäevade järgi toetuslaenude arvestamise põhimõte oleks ka lõplikult kehtestatud ja kubermanguvalitsuse poolt publitseeritud.

2.6. Mõisas palumas käimine

Talupojale tähendas mõisas leiva või mõne muu võla palumas käimine reeglina isiklikult mõisniku ette ilmutust.²⁴⁸ Talupoegade ütlustest tuleb korduvalt välja, et mõisa vilja paluma minemist peeti ebaseadlikuks ettevõtmiseks ja kindlasti ei olnud selleks nii alati kui aadel seda kujutas.²⁴⁹ Ilmselt ka mõisa poolt anti

²⁴⁶ EAA 854–2–688, lk. 125–127 (Eestimaa maapäeva protokoll, 3.03.1809); vt selle kohta J. Konks. Eestimaa, 282.

²⁴⁷ Samas, lk. 127–128.

²⁴⁸ P. Johansen on meenutanud ühte oma isa jutustust, kes oli 19. sajandi lõpus Lätimaal selle tunnistajaks, kuidas üks vana läti talupoeg oli tulnud paruni juurde võlapikendust paluma: “Avanes uks ning sisse tuli kummargil vana läti talupoeg. Ta nõtkutas paruni ees põlvi ja suudles ta varrukast. Parun silmitses vanameest kiretult ja vahetas temaga läti keeles paar sõna, misjärel talupoeg samal viisil lahkus.” (Paul Johansen. Rahvuslikud eelarvamused ja alaväärsustunne sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. – Paul Johansen. Kaugete aegade sära. Koost. J. Kivimäe. Tartu, 2005, 340).

²⁴⁹ Noor Aluksne koduõpetaja W. C. Friebe märkis teravmeelselt, et talupoeg ei loobu kunagi põhimõttest, mida talle juba emapiimaga kaasa antakse: “soovib minu härra, et

talupoegadele selgelt pidevalt mõista, et selliste palvetega mõisa tulek ei ole sugugi oodatud, ja neile antakse abilaenu vaid suurest vastutulelikkusest.²⁵⁰

Talupoegadele on korduvalt mõisa toetuslaenu paluma ja oma häda üle kurtma minemine lõppenud lihtsalt äraütlemisega,²⁵¹ kuid halvemal juhul võidi ka mõisniku füüsilise vägivalda alla sattuda, kusjuures sageli on lõojaks olnud mõisnik ise.²⁵² Või siis on käidud mõisas toetust palumas, kuid härrat pole olnud kodus.²⁵³

Kui Ereda talupoegade käest küsiti, kas vastab see tõele, et nende härra üleüldse ei salli, et talupojad ja eriti vabadikud tema juurde viljalaenu tulevad paluma, siis vastas esmalt vallakohtunik, et härra tõesti talupoegade ja veel vähem vabadike palveid ei salli, kuid on nendele siiski viljalaene andnud. Sama kinnitasid ka kaks teist taluperemeest, lisades, et härra olla selliste küsimiste peale alati kuri. Kui aga 1808./1809. aastal oli samas vallas vabadikunaise *Leno* mees surnud, tulnud naine Ereda mõisa pärushärra juurde leiba paluma. Sellise palve peale aga härra löönud teda kaks korda ja hüüdnud: sina *wanna raibe* ei oska tööd teha, kuidas ma võin sulle midagi anda. Kuid andis selle peale temale siiski külimitu odraga segatud rukkijahu. Sarnaselt oli seesama mõisnik oma käega kõrvakiile andnud ja kepiga löönud koguni taluperemehi, kes olid tema juurde toetuslaenu paluma tulnud. Ühele taluperemele oli ta kepiga andnud kuus hoopki ja alles siis viljalaenu välja andnud. Uurimise käigus tuli samal ajal küll välja, et see viimati nimetatud talupoeg oli olnud härrale võlgu pea kogu eelmise aasta toetuslaenu.²⁵⁴

ma töötan ja teotööd teen, siis peab ta mulle leiba andma”: [Wilhelm Christian Friebe]. *Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland*. – *Der nordischen Miscellaneen*, 15./17. Stück. Riga, 1788, 759; sarnaselt kirjeldavad talupoegade suhtumist ka: Heinrich August von Bock. *Denkzettel zu der Erinnerungsschrift des D. G. Merkel*. Dorpat, 1821, 8; Joseph Immanuel Sahmen. *Bemerkungen über die Preisschrift des Herrn Pastors Brockhusen [...]*. – *Oekonomisches Repertorium für Liefland*. 4. Bd., 1. St. Riga, 1809, 435–436. Viimane märgib, et kui taluperemeestelt küsida, miks nad nii hooletud oma põllupidamises on, siis võib kuulda vastuseks: “In des Herrn Kleete ist Korn genug. Das werden wir alle doch nicht verzehren”.

²⁵⁰ Nt EAA 1411–1–77, l. 5 (Saldus-Kuldiga mõisatekompleksi *Amtsordnung*).

²⁵¹ Nt EAA 30–1–6864, l. 1 (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsioon, 28.06.1805); LVVA 4–1–15003, l. 6p (Tartu, Äksi ja Kambja kihelkonnakohtunik Liivimaa kubermanguvalitsusele, 11.06.1807); EAA 291–1–2653, l. 15, 19p; EAA 863–1–3916, l. 8–8p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809); J. Kahk. *Rahutused ja reformid*, 154.

²⁵² Vt nt EAA 291–1–2653, l. 17p–18 (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernement stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808).

²⁵³ EAA 29–1–411, l. 245p, 251p (Kroonupalati nõuniku Blixji ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

²⁵⁴ EAA 862–1–1210 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 24.04.–31.09.1811).

Nimetatud tunnistuste kohtulikust uurimismaterjalist selgub, et talupoegade sellised juhtumised mõisas ei jäänud tavaliselt mitte ainult käijate enese teada, vaid jutud nendest levisid kogu vallas. Siiski samas jällegi ühe Ereda taluperemehe ütlusest, kes oli saanud herra käest kuus kepihoopi, tuleb hoopis välja, et ta polnud oma juhtumisest mõisas isegi oma naisele rääkinud, kuna ta polnud sellest teinud suurt asja. Sellest sõnasabast kinni võttes kahtlustaski kohus, et kas mitte mõisniku julm käitumine polnud liialt üle dramatiseeritud.²⁵⁵

Siiski, mõisas leiba palumas käies herra käest või käsul löökide saamise üle on kaebusi teada ka teistest mõisatest, mistõttu on kardetud abipalvetega mõisa ilmuda.²⁵⁶ Kui aga mõisnik oli abipalvele vastanud täielikult eitavalt, ka siis on mõnikord mõne aja pärast uuesti tagasi mindud ja võib leida isegi juhtumeid, kus herra juures on käidud toetust palumas mitu korda järjest, kuigi sealt on neile korduvalt ära öeldud.²⁵⁷ Teiselt poolt kohtab aga jällegi talupoegade ja vabadike ütlusi, kust tuleb välja, et nad pole läinud mõisa toetust paluma, kuna teised olla juba käinud ja nad polnud abi saanud.²⁵⁸ Unipiha talupojad aga kaebasid 1748. aastal, et nad pole mõisast mingisugust toetuslaenu saanud, ei leiva- ega seemnevilja jaoks, kuigi mõisnikul olla vilja piisavalt. Mõisnik soovivat, et nad oma kogu vajamineva vilja sularaha eest tema käest ostaksid, milleks nemad pole aga võimelised.²⁵⁹

Kevadeti toetuslaenude asemel hoopis mõisa poolt vilja müümise kohta talupoegadele on tõesti mitmeid allikalisi tõendeid. Juba 1642. aastal andis Oxenstierna Liivimaa valduste ülemvalitseja mõisavalitsejatele soovitus, et külvi- ja leivavilja tuleks laenata hädasolevatele talupoegadele, kuid jõukamatele talupoegadele peaks seda müüma.²⁶⁰ Näiteks 1797–1801. aastate kohta säilinud Läänemaa Ungru mõisa andmed talupoegadele leivavilja müügi kohta näitavad, et mõis oli võtnud viljahinna aluseks turuhinna trendi, nii et kui 1797. aastal said talupojad mõisast osta rukist 80 kopikaga vaka eest, siis 1801. aasta

²⁵⁵ Samas.

²⁵⁶ Nt Võiveres oli üks taluperemees oma hilisemate ütluste järgi saanud 1808. a kevaldel herra juurde leiba paluma minnes küll 2 vakka vilja, kuid selle peale ka 25 hoopit: EAA 863–1–3916, l. 30p–31 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809); J. Kahk. Rahutused ja reformid, 161.

²⁵⁷ Vt selliseid kirjeldusi: EAA 29–1–411, l. 251p, 252p, 254p (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

²⁵⁸ Nt EAA 29–1–411, l. 243 (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

²⁵⁹ EAA 567–3–43, l. 75–76p (Unipiha talupojad Liivimaa asehaldurile, 25.05.1748). – Unipiha rentnik siiski seda eitas ja kinnitas igaaastasi (*alle Jahr*) toetuslaene, kuigi ta olla talupoegadele rukist ka tõesti müünud (samas, l. 80p). Samuti 1744. a revisjoni-protokollist tuleb kindlalt välja, et Unipiha talupojad on toetuslaenu saanud, kuna siis kaebasid nad mõisast saadud laenude liiga kõrge kasviku üle (samas, l. 72p).

²⁶⁰ Edgars Dunsdorfs. The Livonian estates of Axel Oxenstierna. Stockholm, 1981, 99.

kevadeks oli see tõusnud järk-järgult juba 2 rubla 40 kopikani.²⁶¹ Sõtkes mõis (Vaivara khk) müüs 1808. aasta kevadsuvel lisaks avanss-laenudele talupoegadele kolmandiku osas aganatega segatud vilja hinnaga 195 kopikat vaka eest.²⁶² Liivimaa kubermanguvalitsuse 18. detsembri 1807 korraldus kirjutas otseselt ette, et iga mõis oli kohustatud mõisas oma vallainimestele leiba ja jahu naela- ja toobiviisi müügiks valmis hoidma, kusjuures leiva hinnaks pidi olema 4 kopikat naela eest.²⁶³

Tegelikult oli talupoeg paljudel juhtudel sundseisus ja nende ainus võimalus oligi mõisast puuduolevat leiva- või külvivilja laenuks saada või osta. Üks asi oli nälg, kuid teisalt võis talupoega oodata jällegi ka kehaline karistus, kui nad oma põldu seemne puudusel täis ei külvanud. Nagu 1764. aastal osutas kahetsevalt J. G. Eisen, et härra peab talupoega koguni sundima, et ta omaenda põlde korralikult hariks.²⁶⁴ Näiteks 1823. aasta kevadel, said kaks Undla talupoega “oma sõnakuulmatuse ja hooletuse eest” vastavalt 10 ja 15 vitsahoopi, et nad polnud omal põllul täiel määral kaerakülvi teostanud, mille põhjuseks nad nimetasid seemne puudumist ja vahendeid selle hankimiseks. Pärast ihunuhtluse kättesaamist tegi mõis neile teatavaks, et nad võtku nüüd toetuslaenuna oma puuduolev seemnevili, kuid millest mõlemad peremehed ilmselt nüüd juba jonni pärast keeldusid.²⁶⁵

J. Konks kirjutab, et talupoeg sai mõisast abi tavaliselt ainult korduvate kerjamiste järel, sest mõisnikul oli märksa kasulikum kevadel ja varasuvel vilja kõrgete hindadega müüa kui anda talupoegadele avansi korras.²⁶⁶ Selle väite teises pooles pole põhjust vähimalgi määral kahelda ja talupoegadele toetuslaenust keeldumisi on mõisnikud ka tõesti otseselt põhjendanud oma majanduslike huvidega.²⁶⁷ Ebatäpseks tuleb lugeda aga Konksu väite esimese poole sõnastust. Talupoegadele toetuslaenude andmine või mitteandmine pole olnud

²⁶¹ EAA 1423–1–21, l. 92p–94p.

²⁶² EAA 29–1–411, l. 241p (Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

²⁶³ LP, 18.12.1807.

²⁶⁴ Johann Georg Eisen. *Ausgewählte Schriften: deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich*. Hrsg. v. R. Bartlett und E. Donnert. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2.) Marburg, 1998, 226; vt ka August Wilhelm Hupel. *Von den Rechten der lief- und ehstländische Landgüter. – Der nordischen Miscellaneen*, 22./23. Stück. Riga, 1790, 265. – Eestimaa 1804. a talurahvaseadusest selgub, et see oli külakupja ametikohustus pidada silmas, et iga talupoeg ka oma põllul “tööd mitte holetumal wisil ei te”: Eestima Tallorahwa Kohto-Seädus, 1 rmt, 5. ptk, art 2.

²⁶⁵ EAA 39–1–727, l. 5–9 (Ranna-Virumaa adrakohtuniku uurimisprotokoll actum Undel, 27.07.1823).

²⁶⁶ J. Konks. Eestimaa, 106.

²⁶⁷ Nt EAA 863–1–3916, l. 8–8p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

mõisatele igaaastaseks dilemmaküsimuseks, vaid reeglina on mõisnikud oma kreditori rolli täitnud igaaastase paratamatusena, mille pani kohustusena peale ka riik. See aga ei tähenda seda, et talupoegade iga küsimise peale järgnes alati mõisa poolt nende palve rahuldamine ja kaalumise alla võis igal aastal langeda ka sellise toetuslaenude tarvis jäetava vilja kogus, mis võis siis mõnel aastal jääda väga napiks.

Kõige raskem oli kindlasti mõisast (nagu ka hiljem vallamagasiidast) toetuslaene saada maata rahval.²⁶⁸ Samas siiski on nii vabadikud kui saunikud ikkagi samuti toetuslaene vähesel määral saanud.²⁶⁹ Sulaste poolt mõisast võetud toetuslaene pidi enamasti aga garanteerima taluperemees, kelle all sulane asus.²⁷⁰ Sulastele antud toetuslaenud, mis olid enamasti väiksed, pandi kirja peremeeste võlgadena, kelle alla sulane kuulus.²⁷¹ Kui 1800. aastal uuriti Liivimaa õuekohtus Abja talupoegade kaebusi, siis ühe punktina tuli arutluse alla kaebus pärushärra poolt mõisavalitsejaks määratud L. Wessori vastu, kes oli sulastele pannud peale otsese mõisateol käimise kohustuse, kuigi seni olid need töötanud ainult peremeeste heaks. Kui kohus seepeale küsis, kas need sulased said selle eest mõisa poolt ka midagi vastu, siis kõik küsitletavad talupojad vastasid, et mitte midagi. Mõisakubjas aga selgitas: “muud midagi, kui et nad võrdselt teiste talupoegadega saavad avansslaene tavapärase kasviku vastu”. Külakubjas aga täpsustas, et toetuslaenu olla need sulased ka juba varem mõisalt saanud.²⁷² Virumaa kreisikomissar Bileam märkiski 1808. aasta kevadel, et kibedaimat nälga peavad kannatama need, kes ei teeni endale ise sissetulekut – nii ennast sulastena palgata lasknud meeste naised ja lapsed kui

²⁶⁸ Vt nt EAA 291–1–2653, l. 18p; EAA 932–1–271, l. 35p–36 (Suure-Jaani kihelkonnakohtu protokoll, 23.04.1807); EAA 863–1–3916, l. 37 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809); EAA 29–1–411, l. 243 jj (Kroonupalati nõuniku Blix ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808); J. Kahk. Eestimaa 1816, 7.

²⁶⁹ Seda näitavad ka 17. sajandi võlaregistrid, vt nt RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor:23 (Rathßhoff Restantien Register von Ao 1670 biß den 15. Aprill Ao 1688).

²⁷⁰ *Nach einem hier schon seit lange eingeführtem Gebrauche muß der Wirth bey dem der Knecht dienet das Bedürfniß an Korn welches letzterer etwa zu Unterhaltung seiner Familie vorgestreckt zu erhalten wünscht, einzeugen und für die Wiederbezahlung haften.* (EAA 30–1–6866, pagineerimata: Purdi rentnik v. Below Eestimaa kubernanguvalitsusele, 25.05.1805).

²⁷¹ Vt nt EAA 1324–1–207, l. 1–15 (Baur Vorschuß Berechnung von Saggad fürs Jahr 1788).

²⁷² LVVA 214–2–315, l. 56p (Liivimaa õuekohtu komisjoni uurimisprotokoll, 18.06.1800).

need lapsed, kelle isa on antud rekrutiks või maamiilitsasse, kes kõik ei leia peaaegu kusagil mõisatest vähimatki ülalpidamiseks vajalikku toetust.²⁷³

Samas 19. sajandi alguses kehtis juba selgelt riigi poolne nõue, et mõisnikud peavad tagama ülalpidamise ka sulasrahvale. Kui näiteks 1808. aasta alguses tuli Viisu valla sulase naine kubermanguvalitsusse kaebama, et ta oli küll viie nädala eest mõisaproua juures käinud tööd ja leiba palumas, kuid see oli temale vastanud, et ta ei anna talle kumbagi, vaid ta "võib minna kuhu ta soovib". Siis oli see sulasenaine otsinud teenistust talupoegade juures, kuid see polnud tal õnnestunud, kuna taludes endil oli vähe leiba. Nüüd polevat ta juba neli päeva tükikestki leiba söönud, mistõttu terendavat näljasurm silme ees. Kubermanguvalitsuse vastus sellele oli resoluutne: "iga pärushärra kohustus on hoolt kanda oma pärusrahva ülalpidamise eest".²⁷⁴

Talupoegade kirjeldustest tuleb välja, et leivavilja on käidud mõnikord palumas mitmekesi koos.²⁷⁵ Või siis on käidud koos oma sulasega või naised on käinud mõisniku juures leivavilja palumas koos oma lapsega.²⁷⁶ Triigi mõisa kuluaruanded näitavad, et mõnikord on ühele ja samale talupojale antud nii rukist, otra kui ka näiteks soola ühel ja samal päeval. Seega talupojad on püüdnud mõisa tulles lahendada kohe mitu muret ühe korraga.²⁷⁷

Käidi ka mõisaga lähemalt seotud talupoegade juures (nt kupja jutul), et see nende eest abi saamiseks mõisas kostaks. Samamoodi on talupojad oma häda käinud kaebamas mõisavirtinale, kes on ka mõnikord väiksemaid vilja- või jahuande andnud. Viimased võisid ka soovitada, millal oma abipalvetega võiks härra juurde minna.²⁷⁸ 19. sajandi alguses on ka vallakohtunikud mõisnikele selgitusi andnud mõne külainimese väga raskest seisust ja abi palunud. Selline praktika näib olevat olnud küllaltki tavaline, et talupojad pole mitte ise

²⁷³ EAA 291–1–2653, l. 18p–19, 20 (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernement stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808).

²⁷⁴ EAA 30–1–6869, l. 1–1p (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsiooni mustand, 25.02.1808).

²⁷⁵ Nt EAA 863–1–3916, l. 8–8p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809). – Ilmselt talupoegade suhtlemisel mõisaga oli üldse talupoegade ühisel tegutsemisel oluline roll. Kardeti ennekõike üksinda ehk individuaalselt sattuda mõisnikuga konfliktile, tema pahameele või tagakiusamise alla, mis oht oli väiksem mitmekesi koos või kogu vallaga tegutsedes.

²⁷⁶ Vt nt EAA 863–1–3916, l. 26 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809); EAA 862–1–1210 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 24.04.–31.09.1811).

²⁷⁷ EAA 1687–1–114, l. 2–10 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, apr. 1800).

²⁷⁸ Vt nt EAA 863–1–3916, l. 19, 34 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

mõisnikult abi palumas käinud, vaid vallakohtuniku vahendusel.²⁷⁹ Ühest 1805. aasta kaasusest Karinu vallast tuleb aga välja, et vastavalt pärushärra korraldusele olid mõisaaida võtmed, kus talupoegade toetuslaenudeks määratud vili asus, usaldatud kahepeale mõisavalitseja ja vallakohtuniku (*Bauerrichter*) kätte. Kui märtsis tulnud nende mõlema juurde kaks sulast oma häda kurtma, siis nad andnudki neile avansina sealt 2 vakka. Kui need samad sulased olid peagi aga uuesti esmalt mõisavalitseja juures uue palvega, siis see selgitanud neile, et tal pole mingit voli neile midagi anda. Seejärel läinud need sulased vallakohtuniku juurde, kes neile ütles, et nad peaksid minama seda esmalt härralt paluma ja kui see sellekohase käsu annab, siis annab ta neile koos mõisavalitsejaga leiba. Härra juurde aga need sulased ei sõandanud minna, vaid läksid hoopis Tallinnasse kubermanguvalitsusse kaebama, et nad on nälga suremas, kuid härra on nende palved tagasi lükanud.²⁸⁰

Kuna mõisavalitseja järelevalve all oli arvepidamine, siis talupoegadele abistavate laenude väljamaksete ja tagasimaksmiste kohta pidasid ülevaadet enamasti just nemad.²⁸¹ Siiski toetuslaenude eest vastutav oli ikkagi pärushärra või rentnik. Näiteks Võivere talupoegade hulgas levisid kuuldused, et kellelgi peale pärushärra polegi õigust neile toetuslaene jagada, mistõttu pole mõisavalitseja jutule juletud pärushärra äraolukuajal minna.²⁸² Nähtavasti enamasti oli vaja tõesti pärushärra igakordset luba, kuid mõnikord võis siiski ka mõisavalitsejal olla selles küsimuses suurem otsustusõigus. 1788. aastal selgitas Kostivere mõisavalitseja Tallinna alammaakohtule, et temal on oma härra, kubermangumarssal Breverni käest selge korraldus ulatada nendele talupoegadele toetuslaene, kes tõesti leivapuudust kannatavad, mida ta olla ka järginud.²⁸³

²⁷⁹ Nt EAA 30–1–6860, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsiooni mustand, 7.11.1804); EAA 863–1–3916, l. 37, 40, 42 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

²⁸⁰ EAA 30–1–6862, pagineerimata (Ida-Järva adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 24.04.1805).

²⁸¹ Nt EAA 278–1–XVI:9, l. 35p; XVI:10a, l. 264 (Supliik Liivimaa kindralkubernerile, 10.09.1663).

²⁸² EAA 863–1–3916, l. 30p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809). – Antud näite puhul oli küll tegemist mõisaga, kus pärushärra elas enamuse ajast mõisas kohapeal ja ka opman kinnitas ülekuulamisel, et ta tõesti ei tohi midagi ilma pärushärra loata anda. Samas üks Võivere sulasenaime oli siiski just oodanud, millal pärushärra oli läinud linna, et siis ikkagi opmani käest toetust minna paluma. Oma hirmu pärushärra ees põhjendas too mõned kuud tagasi juhtunud seigaga, kus ta oli temale ketramiseks mõisast antud villa omavoliliselt maha müünud ja oli selle eest karistuseks saanud vitsu ja tema pea oli paljaks püगतud. Pärushärra käskinud tal kõik see vill uuesti mõisale tagasi muretseda, mida ta aga selle ajani polnud suutnud (samas, l. 8-8p, 26, 27).

²⁸³ EAA 30–1–6849, pagineerimata (Tallinna alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 30.03.1788).

Teisal tuleb siiski otse välja, et mõnel pool ka mõisavalitsejatel või isegi mõisarentnikel ei olnud volitust talupoegadele toetuslaene jagada.²⁸⁴ 17. sajandi rendilepingud ei jäta küll kahtlust, et rentnikult just sellist tegevust eeldati. 19. sajandi alguse eramõisate rendilepingutes polnud aga rentnikud ilmselt jäetud selles osas alati nii vabade kätega. Nähtavasti oli sellekohane praktika mõisati varieeruv. Näiteks 1805. aastal selgitas Purdi rentnik Eestimaa kubermanguvalitsusele, et jaanuari keskel olid vallakohtunikud temale teada andnud, et kaheksa taluperemeest olid nende juures kohtuistungil käinud leivapuuduse üle kurtmas. Tema kui rentnikul puuduvat aga õigus “ilma pärushärra nõusolekuta mingit avansslaenu anda”, mistõttu ta koheselt kirjutanudki pärushärrale nende kaheksa talupoja asjus. Sellise volituse ta saanudki, mis lubanud tal kuni jüripäevani (seega on jälle seda päeva esile tõstetud) taluperemeestele nende vajadustega kooskõlas oleva paraja suurusega toetuslaene jagada.²⁸⁵ Vasta mõisarentnik seletas oma sellekohaseid renditingimusi 1808. aastal aga nii, et rendilepingu järgi olla pärushärra talupoegade hoolekandmise ja ülalpidamise enda peale võtnud, mistõttu temal pole mingisugust põhjust toetuslaenudest talurahvale keelduda või vähem anda. Tema ülesandeks olla ainult jagada avanssivilja õigesti, mille hangib pärushärra.²⁸⁶ Tasub ka osutada, et linna-mõisates on talupoegadele viljaabi andmise üle otsustanud raad, kellele on laekunud ka talupoegadelt sellekohaseid kaebusi.²⁸⁷

Kaasaegsete kirjutistest leiab korduvalt väljendi, et talupojad käivad abi palumas “härä aida (ukse) ees”.²⁸⁸ Sellisel sõnastusel on kahtlemata mõisnike-poolne pahakspanev alatoon, mis võrdsustaks sellise talupoegade tegevuse halvustavalt kerjamas käimisega.²⁸⁹ Mõisast toetuslaenu küsima minemine

²⁸⁴ Vt ka A. Soom. Der Herrenhof, 207.

²⁸⁵ EAA 30–1–6866, pagineerimata (Purdi rentnik v. Below Eestimaa kubermanguvalitsusele, 25.05.1805).

²⁸⁶ EAA 30–1–6870, l. 141p (Viru-Nigula kihelkonnakohtu protokoll, 12.11.1808).

²⁸⁷ Siiski nt 1788. a veebruaris palus Riia raad asehaldusvalitsust, et see annaks ise linna Piņķi patrimoniaalmõisa rentnikule korralduse sealseid talupoegi ülal pidada. Ühtlasi soovis raad, et asehaldusvalitsus teeks nimetatud rentnikule selgeks, et kui see viljatoetus talupoegadele peaks tulema hetkel linna vahenditest, siis on rentnik igal juhul kohustatud selle tagasi maksma: LVVA 7465–1–189, l. 7–8 (Riia raad Riia asehaldusvalitsusele, 21.02.1788); vt ka: Otto Huhn. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802 (LVVA 6810–1–50), l. 25 (Bikernieki).

²⁸⁸ Nt Hupel: “mit wartenden Händen vor des Herrn Kleete” : August Wilhelm Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. 1. Bd. Riga, 1774, 549; samuti: [J. W. L. Luce.] Nou ja abbi, 28; August Traat. G. F. Parrot ja talurahvaküsimus Liivimaal. – G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Tartu, 1967, 169.

²⁸⁹ Nõnda kirjutab ka 1767. aastal “Lühhiike õpetus”, et talupojad, kes on laisad ning ei wiitsi mitte ommad maad öiete harrida, sepärrast ei leika nemmad ka mitte ni palju leiba kui neil keige aasta peäle tarwis on, waid nemmad peawad santi wisil omma leiba

kujutas endast aga kõigiti siiski pigem laenu palumist kui lihtsalt kerjamas käimist.

Üksikute allikapudemete järgi võib pidada küllaltki tõenäoliseks, et kõrvuti avansslaenudega jagasid mõisnikud siiski vahel tõesti talupoegadele väikeseid viljakoguseid või siis raha, soola jms ka annetustena või kingitustena.²⁹⁰ Aadli apologeet Fircks märgib, et mõisnikud jagavad talupoegadele kevadel puuduolevat leivavilja tasuta koguni päris sageli.²⁹¹ Allikad lubavad aga küll kinnitada, et selliste armuandide näol polnud kindlasti tegemist talurahva massilise toetamisega ja kui ilma tagasimaksmise kohustuseta vilja talurahvale antigi, siis oli tegemist enamasti tagasihoidlike viljakogustega. Tõsi, “heategevuslikud” annetused reeglina ju nii lihtsalt allikatesse ei jõudnud, mistõttu nende ulatuse hindamine on küllaltki komplitseeritud. Kuid isegi need allikad, mis kajastavad kõiki mõisa väljaminekuid, nagu aastatest 1795–1802 pärit Triigi mõisa kuluaruanded, kust võib hästi jälgida, mida mõis oli igal kuul talupoegadele laenudena või vahetuskaubana jaganud, nähtub, et sõna “geschenkt” esineb aga ainult väga vähestel kordadel. Näiteks oli 22. märtsil 1796 kingitud *Sibbi Maddisele* 2 vakka rukist.²⁹²

Ka valla vaesemate laste toitmine mõisapoolse annetustena näib mingil määral olnud levinud. 1808. aasta näljaaasta kevadsuvel olid Karitsa sulase lapsed saanud mõisast leiba ja saia (*Brod und Weißbrodt*).²⁹³ Samal aastal teatab ka Vasta mõisa rentnik, et “peaaegu iga päev” laseb ta enda varast leiba vabadike lastele välja jagada, kui need mõisa tulevad, “mida teadvat kogu valla talupoegkond”.²⁹⁴ 1809.–1810. aastal toimunud juurdluse materjalidest Võivere mõisa all nälga surnud vabadiku lapse kohta tuleb välja, et nimetatud mõis toitis valla vaeseid lapsi. Et see nii oli, seda ei kinnitanud mitte üksnes mõisavalitseja, vaid ka mõisakubjas, vallakohtunik kui ka selle nälga surnud lapse isa. Nõnda

moisas palluma. Nemmad näāwad et moisa polest leiba antakse, sepäärast ei hoia nemmad mitte omma wilja kokko, egga mötle et weel muud päwad tullewad mil innimmenne tahhab süa, waid süggisi söwad ning lakkuwad nemmad sedda ühhe hobiga ärra, mis nemmad sure waewaga on kokko pannud, ning misga nemmad keige aastaga piddid ellama; kui tulleb kewwade, siis on leib otsas, siis on hädda käes, siis on nemmad moisa aita ees: Lühhike õppetud, 102 (nr 27).

²⁹⁰ Nt EAA 1411–1–31, l. 3p (Kastre talupoegade koormiste aruanne, 1805?); EAA 863–1–3916, l. 34p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woi-bifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809). – J. Ch. Petri teadis 1802. a nimetada kolme mõisnikku, kes ei pidanud mitte ainult talupoegi viljaga toetama intressivabalt, vaid ka vaestele toetuslaene kinkima (*ganz schenkten*), kelleks olla herra von Mohrenschild Nurmel (Nissi khk); von Vietinghof Adaveres ja von Rennenkampf Päärdul: Joh. C. Petri. Ehstland und die Ehsten, 436–437.

²⁹¹ G. Fr. v. Fircks. Die Letten, 206.

²⁹² EAA 1687–1–110, 23p–24 (Triigi mõisa tulude-kulude kuuaruanded, 1796).

²⁹³ EAA 862–1–3040, l. 2p (Viru-Järva vasallikohtu otsus, 23.10.1808).

²⁹⁴ EAA 30–1–6870, l. 141p (Viru-Nigula kihelkonnakohtu protokoll, 12.11.1808).

1809. aastal oli mõisas saanud süüa kokku 26 last. Esimesed olid neist mõisa tulnud pärushärra loal juba enne jõule ja ülejäänud järk-järgult kevade saabudes, jäädes mõisatoidule kuni uue lõikuseni. Mõisavalitseja ja talupoegade kinnitusel olnud see kogu vallale teada, et need, kel leiba ei ole, võivad oma lapsed mõisa saata.²⁹⁵

18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse Eestimaa mõisate eraseadustes (Vigala, Alliku, Kandle), oli mõisa poolt laste toitmise kohta antud ettekirjutus, et orvuks jäänud lapsed tuleb anda lähemate sugulaste juurde toita ja kasvatada, kellest keegi ei tohtinud sellele vastu panna, kuna seda “Jummala ja wanne-matte seädus kässib”. Kui aga sugulased või määratud hoolekandjad peaksid tõesti ka ise nii vaesed olema, et ei jõua vaeslapsi toita ja ülalpidada, siis tuli sellest häärrale teada anda. Kandle mõisa regulatiivis on veel täpsustatud, et “moisa polest toidetakse neid siis senni, kui nemmad kahheksa aastat wannaks on sanud, ja laste hoidjaks ehk karja lasteks kõlbawad” (paralleelselt saksa keeles on sellele veel lisatud, et seejärel võivad nad endale ise ülalpidamist teenida – *sich Unterhalt zu verdienen*).²⁹⁶

Kui 1808. aastal suri ühe Vinni vabadiku laps nälga, siis võttis mõisnik tema ülejäänud kolm last mõisa, kus ta need pani elama paari vanainimeste juurde, kes pidid nendel silma peal hoidma, kuid mõisa poolt said lapsed toidetud ja lisaks andis mõis neile vanainimestele leiba ja vilja. Selle kohta ei andnud ütlusi mitte ainult Vinni vallakohtunik, vaid kohus küsitles teiste seas ka nendest lastest nii 11-aastast poissi kui 5–6-aastast tüdrukut. Kui poisilt küsiti, kellelt sina ja su õed-vennad saavad praegu ülalpidamist, siis vastas poiss, et pärast tema noorima õe surma on mõis neid kõiki ühe vana sulase ja naise juurde perre andnud ja annab neile ühe vaka rukist, pool vakka otra ja ühe toobi soola kuus nende ülalpidamiseks.²⁹⁷

Mõisniku lubatud vilja võtsid talupojad välja mõisaaida juures aidamehe käest. 1765. aasta Browne korralduses kohustusliku varuvilja kasutamise kohta on öeldud, et mõisnikud kasutavad mõisaaidast talupoegadele toetuslaenude jagamisel kubjaste (*gewissen Rechtsfinder*) või aidameeste abi, kes pididki siis andma kirikueestseisjatele tunnistusi, kui palju on ettenähtud varuviljast juba talupoegadele laenu antud.²⁹⁸

Seejuures võis siingi talupoegadel tekkida ebameeldivusi, kui aidamehega ei saadud hästi läbi. 1802. aasta kevadel võttis Pudivere vabadik koguni toetuslaenu kättesaamisel tekkinud tüli pärast aidamehega endalt elu. Nimelt näitas hilisem juurdlus, et mai algul oli ühel laupäeval tulnud mõisast korraldus, et

²⁹⁵ EAA 863–1–3916, l. 63p–65p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

²⁹⁶ Die privaten Bauerrechte, 36–38, 224–225.

²⁹⁷ EAA 862–1–3127, l 15p, 18p (Viru-Järva vasallikohtu protocollum inquisition-criminale, 8.06.1808).

²⁹⁸ LP, 18.04.1765.

vabadik Hermo Juhanil (50 a) tuleb olla esmaspäeval mõisapõllul, kus pidi algama külviseemne sisseküünd, mis puhul ta võib päev varem mõisa oma leivavilja toetuslaenule järgi tulla. Pühapäeva varahommikul tulnudki Hermo Juhan hobuse ja vankriga mõisaaida juurde leivavilja saama ja tema tuleku kohta oli kubjas toonud mõisast käsu ka aidamehele. Aidamees Tönnis (28. a) oli aga selle asemel, et talle vili välja mõõta, soovitanud Hermo Juhanile veel kord mõisniku juurde minna ja sealt kõigepealt ihunuhtlus välja võtta, mis ta peaks ühe lehmanaha varguse eest saama. Selle peale sõitnud Hermo Juhan ilma viljata tagasi koju ja palunud oma naisel see vili ära tuua, kes aga keeldunud ettekäändel, et ta pole kunagi mõisas käinud (*unter dem Vorwande nicht gethan, daß sie niemals auf dem Hoofe gewesen*). Mõni päev hiljem leiti Hermo Juhan surnuna ja kaevust avastati neli tema uputatud last (12-a poisi, 7-a tütre, ja 2-aastased kaksikud). Aidamees selgitas kohtule, et enne seda juhtumist on ta muidu Hermo Juhanile andnud alati vilja, kui ta on ainult tulnud. Sellel aastal oli Hermo Juhan esimest korda juba pärast küünlapäeva saanud leivavilja vaka jagu otra ja külimit rukist ning seejärel märtsi alguses kaks vakka ja kaks külimitu rukist ja aprillis kolmandal korral vakk otra ja külimitu rukist ning viimasel korral kaks vakka rukist. Mai alguses pidi ta saama selle kevade “viienda korra”, kuid selle ettenähtud kogust aidamees ei mäletanud. Viru-Järva vasallikohus küsis aidamehe käest, kas sellest kokku 7 vakast viljast võis siis Hermo Juhan välja tulla, siis aidamehe ütluse järgi oli Hermo Juhan ise öelnud, et seda olla vähe, kuid ta “rabeleb välja”. Kuni küünlapäevani oli Hermo Juhan aga saanud hakkama osalt oma maa saagist ja osalt tööd tehes.²⁹⁹

Kuigi mõis märkis endale üles talupojale tehtud laenu, siis oli tegemist ennekõike siiski suulise kokkuleppega, kuna kirjaliku kinnituse ehk võlakirja tehtud laenu kohta oleks tegelikult pidanud ju alla kirjutama talupoeg. Seega kandis mõisakrediit endas mõningal määral usaldussuhet, kuna mõis oleks võinud ju ilma sellise võlakirjata hiljem sisse nõuda ükskõik kui suurt tagasimakset ja talupojal poleks olnud apelleerida millegile. Siiski selliseid talupoegade kaebusi praktiliselt ei esine, kui mitte arvestada neid kaebusi, kui on mõisa ja talupoja vahel tekkinud lahkarvamused, mille eest mõis oli talupoja tagasimakseid arvestanud.

Mis moel aga talupojad pidasid arvestust oma võlgade üle jääb mõneti problemaatiliseks. Ühelt poolt on teada, et võlgade üle on arvestust peetud juba keskajal pügalpulkadel.³⁰⁰ Teisalt ei 17. ega 18. sajandi talupoegade võlgade

²⁹⁹ EAA 862–1–2910 (Viru-Järva vasallikohus. Akten in Sachen wider den Poidiferschen Kleetenkerl Tönnis und des verstorbenen Hermo Juhans Witwe Ann, 19.06–16.09.1802).

³⁰⁰ S. H. Vestring annab *Püggal pu* (*das Kerbholz*). (Salomo Heinrich Vestring. Lexicon esthónico germanicum. Tartu, 1998, 191). Ka F. J. Wiedemann toob ära *pügal-pü*, aga samuti: *tsälk-pü*, *lõik-pü*, *pügal-pulk* (Ferdinand Johann Wiedemann. Eesti-saksa sõnaraamat. 4. tr. Tallinn, 1973, 538, 889, 903, 1202). 1820. aastate vallakohtu-protokollides on seda nimetatud ka *Melel pulk* (EAA 3438–1–2, l. 68).

õiendamiste juures või talupoegade sellekohastes kaebekirjades pole talupoegade pügalpulkadele praktiliselt üldse osutatud või apelleeritud. Samuti jääb igati allikmaterjalist mulje, kus on talupoegadelt küsitud nende võlgade kohta, et talupojad on oma ütlusi andnud peast.³⁰¹

Pärast mõisate reduktsiooni püüdsid Rootsi võimud Liivi- ja Eestimaal sisse viia ka talupoegade endi paberist võlaraamatuid (*ein klein papiernen Buch*).³⁰² Juba näiteks 1682. aasta rendilepingus tagasivõetud Viljandi, Kõpu ja Puiatu mõisate kohta on ühe punktina märgitud, et rendivõtja on lubanud “ka igale talupojale kinkida ühe köidetud raamatu”, kuhu ta hakkab igal aastal sisse kandma kõik andamid ja koormised, mida talupoeg peab kandma ja mis ta maksnud on.³⁰³ 1691. aasta majandusasehalduritele antud instruksioon (§35) nõudis otseselt kroonumõisate rentnikelt täpse aruande pidamist talupoegade võlgade ja toetuslaenude kohta, mis eesmärgil tuli talupojad varustada vastava kviitungiraamatuga (*Quittantz-Buch*), mida talupoeg hoiab enda käes ja mille ta iga kord mõisa kaasa toob, kui ta tasub oma koormisi ja võlgu või midagi võlgu võtma läheb. Sellesse pidi siis mõisavalitseja täpselt sisse kandma, mis talupojalt saadud või milliseid toetuslaene tehtud.³⁰⁴

Kuigi talupoegade jaoks eraldi “raamatute” pidamise nõue jäi tegelikult sisse ka 18. sajandi kroonumõisate rendilepingutesse,³⁰⁵ siis on väga kaheldav, et talupojad hakkasid oma võlgade üle arvet pidama nende sedelite järgi. Tege-

³⁰¹ Vt hea näitena: EAA 932–1–270, l. 148p–152 (Viljandi kihelkonnakohtu protokoll, 1806).

³⁰² Sammlung der Gesetze, 1210; vt ka Astaf von Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg, 1890, 92; Sigurd Schartau. De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. 1. Livland. (Karolinska Förbundets Årsbok 1924.) Stockholm, 1925, 10.

³⁰³ RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor, vol. 20: Arrendekontrakt för kronogods 1681–1706 (Viljandi, Kõpu, Puiatu rendileping, 21.04.1682); Tori kroonumõisa kohta on selliseid talupoegade *Bücher*-eid mainitud 1687: LVVA 7400–1–15[B], l. 168–169 (J. Hastferi resolutsioon, 10.09.1687). 1690. aastate allikmaterjalis on juba paljude Liivimaa kroonumõisatega seoses mainitud talupoegade “raamatukesi”.

³⁰⁴ Sammlung der Gesetze, 1240–1241.

³⁰⁵ Veel 1801. a majandusvalitsuse poolt Ilmjärve kroonumõisas teostatud juurdluse käigus küsiti kupja, külakupja, võõrmündri ja mõisateenija käest, kas mõis peab talupoegadega eraldi võlaraamatuid ja märgib nendesse alati kõik vajaliku, vastasid küsitlud, et nii see on: LVVA 3–4–488, l. 13–16 (Tartu ja Pärnu majandusvalitsus Liivimaa tsiviilkubernerile, 16.11.1801). Samuti on sellest ajast teateid ka juba selliste “raamatute” siseseviimisest eramõisates. Nt Aru mõisa (Nõo khk) 1800. aasta vaku-raamatus on märgitud, et igale talupojale jagatakse tema enda hooleks välja väike raamatuke, kuhu hakatakse täpselt üles märkima mitte ainult, mis talupoeg iga kord vakuandamite ja avanssi peale maksab, vaid ka mis temale tema hädavajaduse järgi toetuslaenuna antud: LVVA 214–2–315, l. 142–150 (Wackenbuch des privaten Guthes Arrohoff im Nüggenschen Kirchspiel. Angefertigt u. eingetheilt im Jahr 1800).

likult 17. sajandi lõpus nende talupoegade võlaraamatute sisseviimisel nähtavasti üldse ei eeldatudki, et talupojad neist ise aru saaksid. Näiteks tegi 1697. aastal Liivimaa rüütelkond kindralkubernerile ettepaneku, et ka linnakaupmehed peaksid oma talupoegade kohta peetavast võlaraamatust tegema teise eksemplari talupoja jaoks, “selleks et ta (talupoeg) seda oma härrale näidata ja niiviisi teada saaks, kui suurelt ta linnakodanikuga võlaga seotud on või pole”.³⁰⁶

Veel 19. sajandi alguses vallamagasivõlgade üle oli igal taluperel arvepidamiseks ette nähtud ikkagi pügalpulk, millele siis märgiti peale, kui magasiadast midagi võeti või tagasi maksti. Ilmselt 1803. aastal krahv Mellini kirjeldatud võlapulkade pidamise kord tema magasikorralduses kajastab kogu Liivimaal levinud põhimõtteid. Igal talul oli oma võla- ehk pügalpulk, mis oli mõisas arvele võetud ja mille ühte poolt hoiti magasiadas ja teine oli siis peremehe käes. Iga laenu korral lõigati koheselt peremehe juuresolekul pulkadesse vastav sälk. Kellel võlapulka kaasas polnud, sellele laenu ei antud. Samamoodi toimiti kõigil tagasimaksmistel. Kui kellelgi peremehel aga tema pulk ära kadus, siis kehtisid need andmed, mis on mõisa ja magasivalitsuse käsutuses.³⁰⁷ Küll pidi iga peremees hoolega jälgima, et tema pulgale ja mõisa- või vallaarvepidamistesse kõik rehnungid õigesti kantud saaks. Näiteks 1829. aasta sügisel nõudis Uue-Võidu vallakohus peremees *Jaan Kirbult* 9 vaka suurust magasivõlga. Talupoeg aga selgitas kohtule ja mõisavalitsusele, et ta oli juba maksnud 3 vakka rukist, kuid oli kogematta “melel pulga peale mustamatta ja üles kirjutamatta”³⁰⁸ jätnud ja ära koddo läind”. Kohus aga teatas, et kui ta ei suuda oma tunnistust “parreminne tõeks teha” peab ta kogu võla selle nädala jooksul ära maksma või vastasel korral läheb tema vara haamri alla.³⁰⁹

Huvipakkuva kõrvalaspektina võib ka tõstada küsimuse, kuivõrd talupere teised liikmed olid teadlikult talu võlgadest. Näiteks, kas taluperenaine oli kursis talu võlgade üle? Toris 1699. aastal toimunud inkvisitsiooni käigus selgitas mõisarentnik leskproua Ekenschildt, et üks talupoeg olla temale võlgu 7 riigitaalrit õlleraha, 15 vakka vilja ja ühe hobuse, mis maksnud 6 riigitaalrit. Kui aga kreisifoogt nõudis selle kohta tõenduseks spetsifikatsiooni, siis seda rentnikul esitada polnud, kuna see võlg pärinevat “nii paljude aastate eest”. Vahepeal oli ka surnud kõne all olev talupoeg ise, mistõttu kohale kutsuti tema maha jäänud naine, kellelt päriti, “kas tema seda võlga tunnistab”. Naine vastas, et õlleraha olla küll “võimatult” liiga palju. Viljavõlga ta aga ei mäleta, mis

³⁰⁶ Arnold Soom. Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar Historiske Serien, 8.) Stockholm, 1961, 263–264.

³⁰⁷ Magazin und Kassa-Ordnung, 28–32 (§18).

³⁰⁸ F. J. Wiedemann annab oma sõnaraamatus, et pügalpulgale üleskirjutamist kutsuti ka *üles leikamiseks* (F. Joh. Wiedemann. Eesti-saksa sõnaraamat, 484).

³⁰⁹ EAA 3438–1–2, l. 68 (Uue-Võidu vallakohtuprotokoll, 27.09.1829).

võivat seega nii palju olla. Mis puutuvat aga hobusesse, siis nad saanud selle täiesti roidunult ja suremiseäärel.³¹⁰ Teisal tuleb aga samast inkvisitsiooni-protokollist välja, et üks vend teadis oma venna, kes pidas sama mõisa all teist talu, võlgu.³¹¹ Hilisemad 1820. aastate vallakohtuprotokollid võimaldavad seda küsimust samuti vaadata, mis näitavad samuti, et mõnel juhul on talupere teised liikmed (ennekõike perenaine ja vanemad pojad) olnud küllaltki hästi teadlikud peremehe poolt tehtud võlgadest,³¹² kuid teinekord jällegi vähem täpselt. Kui näiteks 1829. aastal Vana-Võidu kõrtsmik *Kehklase Jüri* nõudis ärasurnud Uue-Võidu taluperemehe leselt küllaltki suurt 35,60-rublast võlga, siis rääkis nimetatud lesk vallakohtule, et tema õnnis mees oli talle küll rääkinud, et tal Vana-Võidu mehele *Kehklase Jürile* võlgu on, kuid nii suur võlg ei saa olla tõsi.³¹³ Võisikul aga kutsuti talu võlgade üle aru andma hoopis taluperenaine, mitte aga sellepärast, et peremees poleks saanud tulla, vaid et perenaine osanud paremini rehnungit (*da sie besser Rechenschaft zu gebe glaubte als ihr Mann*).³¹⁴

2.7. Tagasimaksukohustus

Omaette tuleb aga kindlasti tõstatada küsimus, kas talupojad võtsid laenu ainult äärmise vajaduse korral. Nii on näiteks Lawrence Duggan agraarajaloolastele ette heitnud, et nad on ühtelugu liialt kergelt lähtunud eeldusest, et võlgu võeti ainult suures hädas olles. L. Duggan on ise kindel, et nii lihtne või ühekülgne see asi polnud. Laenamas ei käidud ainult äärmises kitsikuses olles.³¹⁵ Tegemist on väga tõsiselt kontrollimist vajava väitega. Seega küsimus on, kas talupojad püüdsid igal võimalusel mõisast laenu võtta või vastupidi mindi võlgu võtma ainult häda korral ja minimaalsel määral. Loomulikult kõigi talupoegade kohta ei saa ühest vastust sellisele küsimusele kunagi olla, kuid spekulatiivsete laenude populaarsust peaks ikkagi püüdma selgitada.

Ühelt poolt võib allikatest leida vääramatuid näiteid selle kohta, et talupojad on püüdnud omadest vahenditest nii kaua läbi saada, kuni tõesti puudus käes ja

³¹⁰ EAA 278–1–XVI–44e, l. 17–17p (Inkvisitsiooniprotokoll Tori, 26.10.1699).

³¹¹ Samas, l. 17p–18.

³¹² Vt nt EAA 3367–1–1, l. 51p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 14.12.1823).

³¹³ EAA 3438–1–2, l. 65p–66 (Uue-Võidu vallakohtuprotokoll, 27.05.1829).

³¹⁴ EAA 3448–1–2, l. 5p (Võisiku vallakohtuprotokoll, 8.07.1825).

³¹⁵ Lawrence G. Duggan. Zur Bedeutung des spätmittelalterlichen Kreditsystems für die frühneuzeitliche deutsche Geschichte. – Stände und Gesellschaft im Alten Reich. Hrsg. v. G. Schmidt. (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz Abteilung Universalgeschichte, Beiheft 29.) Stuttgart, 1989, 206.

alles siis võetud nõuks mõisa abi paluma minna.³¹⁶ Teiselt poolt sama kindel näib olevat ka see, et talupojad pole tõesti mitte alati ainult kõige suuremas hädas mõisast krediiti võtnud. Näiteks loomade ostmiseks võisid ju võlgu võtta ka küllaltki jõukad talupidamised. Samuti on mõnikord talupojad mõisast käinud vilja laenamas erakorraliste sündmuste puhul. Näiteks Sagadi mõis oli 24. aprillil 1806 andnud *Pertly Josepile* linnaseid tema ema matmiseks (*zu sein Mutter begräbnis*), mis oli kirja läinud 3 vaka odravõlana. Ja samal kevadel oli teine talupoeg saanud 2 vakka linnaseid isa matmiseks.³¹⁷ Viru-Nigulas oli 1821. aastal peremees Penti Maddi saanud mõisast leivaabi juba veebruarist alates, kuid siis olid toimunud tema poja pulmad, ebatavaliselt juunis. Kuigi juuni alguses ta oli juba mõisast saanud leivaks toetuslaenu neli vakka rukist ja kaks vakka otra, siis pulmade tarvis (*zur Hochzeit*) oli ta uuesti mõisa poole pöördunud ja mõisa aruandluse järgi saanud sellel kuul veel lisaks kaks vakka rukist, vakk otra ja kaera, samuti kaks vakka odralinnaseid õlle jaoks ja 15 toopi viina.³¹⁸ Seega ka sellisteks pidustusteks võidi laenu küsida mõisast ja mitte sugulastelt või külarahvalt. Antud näite puhul tuleb küll arvesse võtta, et nimetatud Penti Maddi üks poegadest *Niggolas* oli samas mõisas mõisakupjaks.³¹⁹

Võib pidada tõenäoliseks, et talupojad võisid mõnikord tõesti toetuslaenuviljaga isegi spekuloida, millele osutati korduvalt kaasaegses kirjanduses või nagu selgitas Kalsnava pastor, et osad talupojad näitavad ennast vaesemana kui nad tegelikult on ja võtavad vallamagassist laene, et need hea hinna eest siis maha müüa, kuna neil on lootus, et tagasimaksmise ajal on hinnad taas madalamad.³²⁰ P. Fr. Körber kirjutab, et see pole sugugi midagi ebatavalist, kui talupojad ühe osa mõisast saadud viljaabist maha müüvad või hoopis prassimisele kulutavad.³²¹ Tiebe järgi võtab osa talupoegi kevadel mõisast laenuks vilja ja müüvad seda kõrge hinna eest edasi teistele külaelanikele või linna, arvestusega, et sügisel uue saagiga on tehtud võlg kergesti tasutav. Nõnda võtavad toetuslaene kevadeti ka jõukamad talupojad, kes ise põhjendavad seda,

³¹⁶ Hea näide EAA 862–1–2910, l. 20p–21 (Viru-Järva vasallikohtuprotokoll, 31.06.1802).

³¹⁷ EAA 1324–1–214, pagineerimata (Bauer Schuld Buch von dem Guthe Saggad Im Jahr Anno 1806).

³¹⁸ EAA 882–1–38, l. 24p. – Talupoegadele pulmade jaoks vilja ja raha andmist kajastavad ka teiste mõisate (nt Triigi, Pilkuse) dokumendid: EAA 1687–1–112, l. 2; EAA 1687–1–115, l. 81; EAA 1367–1–93, l. 4p.

³¹⁹ EAA 1864–2–VII:103, l. 140p (Hingeloend, Samma mõis, 15.01.1816).

³²⁰ Otto Huhn. Topographisch-Statistische Beiträe der Kirchspiele des Wendenschen Kreises im Gouvernement Liefland. IV Bd., 1. Abtheilung. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–16), lk. 299 (Kalsnava); O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 30 (Kalsnava).

³²¹ [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 84.

et mitte oma õigusest [mõisast laenu saada] loobuda.³²² Tiebe sellise kirjeldusega läheb hästi kokku Rõngu, Otepää ja Kanepi kihelkonnakohtu teadaanne Liivimaa tsiviilkubernerile 1807. aasta kevadel, kus kurdetakse, et paljud mõisad on kaevanud, et nende valdade masivarudest tuleks muidu välja, kuid isegi paljud jõukad talupojad on jonniga hakanud masasist ühekorraga välja võtma enda poolt sissemakstud viljakoguseid, mis on selgelt väga kahjulik tegelikult puudustkannatavatele talupoegadele. Üldse nägevat talupojad valla-magasivilja enda omandina ja soovivad vallamagasist nii palju toetuslaene võtta kui ise soovivad.³²³

1772. aastal palus Liivimaa maapäev otse kindralkubeneri, et see väljastaks avaliku korralduse kõigile linnakodanikele ja eriti Liivimaa väikeste linnade elanikele, et märkimisväärsete trahvide ähvardusel oleks kõigil keelatud talupoegadelt igasugust vilja osta jüripäevast kuni lõikuseni. Rüütelkonna põhjendus oli lihtne: "Sellel ajal pole neil (talupoegadel) suuremalt osalt midagi rohkemat üle kui see, mis neile mõis on toetuslaenuna andnud".³²⁴ Siiski, hoolimata sellest, et 1772. aastal kordas rüütelkond seda taotlust koguni oma kahes märgukirjas kindralkubernerile, jäi kubermanguvalitsuse poolt sellekohane korraldus väljastamata.

1809. aasta Eestimaa maapäeval kõlas samuti süüdistus, et talurahvas kuritarvitab toetuslaene – võtavad neid "sageli" ilma vajaduseta ega hooli nende tagasimaksmisest. Mõisnike viljasaak ja omand langevat sageli talupoja omavoli ohvriks.³²⁵ Juba 1807. aasta oktoobri algul nii eesti kui läti keeles välja antud Liivimaa kubermanguvalitsuse plakatis manitseti talupoegi hoolimata sellest, et "se nüidine vilja saak kassin nink pudus waega suur om", siiski ilma äärmise vajaduseta mõisa viljaabi küsima minna: "peap eggamees essi henda eest hoold kandma, nink se, kedda Jummal om õnnistanu, et temma hädda perrast woip ellada, ei pea mitte moisa wannambide abi päle lootma, sest nemma omma essi ni weidi moisa nurme päält sanu, et neide nouw ei nakka muile abbi näuta, kui neile, kumma suren waesussen nink pudussen omma".³²⁶

Väga raske on aga allikatest kontrollida, kui levinud olid tegelikult talurahva seas mõisast ilma põhjuseta toetuslaenude võtmised. Mõned sellekohased näited kinnitavad küll, et talupojad võisid tõesti oma majanduslikku olukorda teine-

³²² Hermann Friedrich Tiebe. Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf. Halle, 1805, 112 (joonealune kommentaar).

³²³ LVVA 4-1-15003, l. 26-27p (Rõngu, Otepää ja Kanepi kihelkonnakohus Liivimaa tsiviilkubernerile, 8.06.1807).

³²⁴ LVVA 2715-1-193, l. 1-1p (Maanõunik G. Taube märgukiri Liivimaa kindralkubernerile, 25.05.1772).

³²⁵ EAA 854-2-688, lk. 129 (Eestimaa maapäeva protokoll, 3.03.1809); J. Konks. Eestimaa, 282-283; J. Kahk. Eestimaa 1816, 28.

³²⁶ LP, 7.10.1807.

kord kirjeldada viletsamini kui see tegelikult oli, või tuua ette muid välja-mõeldud põhjuseid, et toetuslaenu mõisast saada.

A. Traat leidis Kandle vallakohtuprotokollist 1804. aasta alguses kohtuasja, kus keegi peremees oli eelmise aasta detsembrikuus saanud mõisast palve peale leivavilja, kuna ta oli põhjendanud oma viljavajadust suvel haige olemisega. Asja uurimisel aga selgunud, et see talupoeg polnud haige mitte 1803., vaid hoopis 1802. aasta suvel. Valetamise eest määrati talle 15 hoopi ihunuhtlust.³²⁷ See aga veel ju ei tõenda, et talupoeg püüdis toetuslaenu välja petta ilmtingi-mata suurema laristamise eesmärgil, vaid ette toodud põhjus võis olla välja mõeldud ju ka ikkagi selleks, et mõisast kindlasti laenu saada, et ots-otsaga välja tulla.

Mõisad enamasti ei pidanud väga ranget järelevalvet, kas talupoegade laenu-palved oleksid tõesti ikka täielikult põhjendatud. Siiski sellekohaseid üles-kutseid mõisnike poolt tehti. Ch. W. Brockhusen soovitas, et mõis peaks roh-kem tegelema talude majandamise järelevalvega, mis aitaks vältida seda, et kevadeti jagatakse kontrollitumalt talupoegadele magasiaidast toetuslaene.³²⁸ Näiteks 1805. aasta märtsi keskel lasigi Purdi mõisa rentnik vallakohtunikel, mõisavalitsejal ja eestseisjatel viia kõikide taluperemeeste juures läbi uurimine taludes leiduvate viljatagavarade kohta. Selgus, et paljudel talupojadel, kes juba kaks kuud, alates jaanuarist olid saanud mõisast toetuslaene, oli tegelikult arvestatav viljatagavara. Rentniku sõnade kohaselt ta hakanudki sealtpeale nende talupoegade palveid sel kevadel toetuslaene saada noomitusega tagasi lükkama.³²⁹

Et talupojad ei saaks enne kevadet aga oma järgmise aasta külviseemet hakkama panna, selle vastu on osades mõisates kasutatud võtet, et talupoegadel (või vähemalt nendel peremeestel, “kes on tuntud oma hooletuse poolest”) on lastud sügisel oma külvivili mõisa või vallamagasiaita tuua, mille nad siis said taas kätte kevadel külviajal.³³⁰ Juba J. G. Eisen kiitis 1756. aastal nende mõnede härrade praktikat, kes on mõisa juurde spetsiaalse viljaaida ehitada laskunud, kuhu sügiseti kogutakse kokku kõigi talupoegade külvivili, et viimased ei saaks seda enne külviaega ära kulutada.³³¹ Arusaadavalt pole talupojad täitnud

³²⁷ A. Traat. Vallakohus, 38.

³²⁸ Christian Wilhelm Brockhusen. Beantwortung der Frage: Wie kann der Zustand des hiesigen Landmannes in ökonomischer und moralischer Hinsicht verbessert werden, und welche Mittel wären hierzu am zweckmäßigsten anzuwenden? – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Land-wirtschaft in Liefeland betreffend. 5. Bd., 1808, 148–149.

³²⁹ EAA 30–1–6866, pagineerimata (Purdi rentnik v. Below Eestimaa kubermangu-valitsusele, 25.05.1805).

³³⁰ See võte oli levinud 18. saj. ka Preisimaal, vt: Wilhelm Naudé, August Skalweit. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Preußens 1740–1756. (Acta Borussica, 3. Bd.) Berlin, 1910, 239–240.

³³¹ J. G. Eisen. Ausgewählte Schriften, 153.

selliseid korraldusi heameelega, vaid on soovinud kõigiti oma külvivilja ise hoida.³³²

J. Vasar kirjeldab, et seal, kus mõisate “röövmajapidamine” oli edenenud ning talupojad vaesuse ja viletsuse piirile viidud, kujunes talupoegade abistamine kevadeti 18. sajandi lõpul “päriselt süsteemiks”. Nõnda pidanud mõisnik, kes oli läinud koormiste kergitamisega liiale, kevadeti talupoegadele tagasi maksma järjest suurenevaid viljakoguseid. See, mis mõisnik kord oli koormiste kõrgendamisega kätte saanud, tuli tal pärast toidu- ja seemnevilja näol talupoegadele mitmekordselt tagasi maksta. Paljude talude peale kokku teinud see suure summa, olles mõisnikule järjest ebamugavam. Kus korra talupojad häda sunnil olid tee leidnud mõisa toetuse juurde, sealt polnud neid enam kerge ära võõrutada.³³³

J. Vasara järgi tegelikult juba sügisene talupoegade suur prassimine ja selle arvelt kevadiste mõisa ülalpidamisel elamine kujutanudki juba mõisa toetuslaenudega manipuleerimist. Ta märgib 18. sajandi teise poole olude kohta, et mõisast toetust saama harjunud talupojad püüdsid niipalju kui võimalik vihatud mõisniku seljal liugu lasta. Talupoja majandusliku abitusega seltsinud kius ja jonn, mis neil sajandite jooksul kogunenud mõisa vastu. Sügisel, kui uudsevili käes, elati nii raiskavalt kui kitsad võimalused seda lubasid. Kevadel mindi aga mõisa toetuslaenu saama, mille tagasisaamiseks mõisal oli vähe lootusi.³³⁴ Edasi Vasar kirjutab: On arusaadav, et mõisnikud siis igapidi püüdsid teid leida, kuidas sellele talupoegade instinktiivsele sabotaažile piiri panna, mis mõisamajanduse seisukohalt paistis ääretu korruptsioonina. Kuna talupojad püüdsid varajata oma talu saagi suurust ja kujutasid sageli oma talu vaesemana kui ta on, siis lasknud mõisnikud võlgade katteks mõisa vedada taluväljade lõikuse ja taludes korraldati korduvaid läbiotsimisi. 18. sajandi lõpul mindud veelgi kaugemale – keelati ära teise mõisa talupoegadelt vilja osta, et seega kõrvaldada peamist võimalust, et talupoeg sügisel oma saagi rahaks teeb ja kevadel mõisa vilja laenama ilmub.³³⁵ Niisiis Vasar võtab omaks kaasaegsete autorite poolt visandatud pildi hoolekandemeelelaadiga talupojast, kes püüdis sügisel võimalikult hästi elada, et kevadel siis kasutada kõiki võimalusi, et mõisast abi saada.³³⁶

Samuti Otto Liiv kirjutas, et 17. sajandil valitsenud teosüsteem ja mõisaga vaenutsemine oli viinud selleni, et *ühes osas talurahvast oli tekkinud seetõttu hoolekandevaluse meelelaad: oodati viletsusse sattumisel abi ainult mõisast*,

³³² Vt EAA 39–1–727, l. 5–9 (Ranna-Virumaa adrakohtuniku uurimisprotokoll actum Undel, 27.07.1823).

³³³ Eesti rahva ajalugu, vihik 12, 1363; Eesti majandusajalugu, 338 (J. Vasar).

³³⁴ Samas.

³³⁵ Samas.

³³⁶ Eesti rahva ajalugu, vihik 12–13, 1348, 1499.

*sügiseti aga, kui vilja oli, raisati seda priiskavalt või müüdi ülejääk ära, ilma varusid loomata.*³³⁷

Vasaraga sarnase ettekujutuse talupoegade pidevalt kasvavatest võlgadest esitas 1808. aasta kevadel senaator Zahharovile ka Eestimaa rüütelkonnapeamees Üksküll: “Kuna ta (Eestimaa talupoeg) teab, et saabuva puuduse korral peab mõisnik talle ülalpidamise andma, siis ei mõtle ta sellele, et oma eelmise aasta võlga tasuda, mille abil siiski tema ja tema omakste elu ülal peetud, vaid suurendab seda igal aastal”. “Eestimaa aadel on kohustatud oma talupoegi toitma”, kuid see tähendavat, et talupoegade juures ongi juurdunud veendumus, et “mina pean toidetud saama”, mis nõrgestab igasugu ettevõtlikust (*alle Industrie*) ja millest tulenevalt pillab talupoeg ilma mingi kokkuhoiuta maha oma saagi.³³⁸

Kui suures ulatuses siis tegelikult ikkagi talupojad kevadel tehtud toetuslaene sügisel tagasi maksid? Vasar ja Liiv lähtuvad oma ülaltoodud kirjeldustes täielikult sellest, nagu oleksid talupojad väga kergesti pääsenud sügiseti kevadiste toetuslaenuvõlgade tagasimaksmisest ja mõis lasi neil hoopis võlgade sissenõudmise asemel uue saagi maha prassida.

Tegelikult ei kinnita allikad kuidagi, et kevadisest toetuslaenude maksmisest oleksid talupojad pääsenud kuidagi kergelt.³³⁹ Pealegi võis kevadisele toetuslaenule lisanduda ka kasvik. Väär näib ka ettekujutus, ja mis langeb kokku ka Ükskülli sõnadega, nagu oleksid mõisad olnud väga aldis kevadeti talupoegadele toetuslaene ulatama, mida Vasara loodud pilt eeldaks. Seega näib pigem, et Vasar püüab kaudselt talupoegade suurt mõisast võlguvõtmist kujutada kui talupoegade ühte kiuslikku vastupanuvormi mõisa rõhumise vastu,³⁴⁰ kuid sellise konstruktsiooni nõrkuseks ongi ikkagi allikatest nähtuv tõsiasi, et mõisad on sügiseti talupoegade võlgu nõudnud sama rangelt kui muid mõisaandameid.

³³⁷ O. Liiv. Suur näljaaeg, 24.

³³⁸ EAA 29–1–411, l. 32–32p (Eestimaa rüütelkonna peamees Üksküll senaator Zahharovile, 19.04.1808).

³³⁹ A. W. Hupel kirjeldas küll, et osad talupojad püüavad ka sügiseti mõisa igati tüssata või põhjuseid leida, et võlgu ja andameid mitte tasuda. Nõnda üks kaval perenaine andnud ühel sügisel mõisale välja mõned rehevargad, ja teisel sügisel pannud oma talu põlema, et oma kohustuste maksmisest pääseda: [August Wilhelm Hupel]. Beytrag zu den Nachrichten von den Ehsten und Letten. – Der nordischen Miscellaneen, 3. Stück, Riga, 1781, 231.

³⁴⁰ Alles hiljuti on sarnaselt tšehhi ajalookirjanduses püütud talupoegade suuri võlgnevusi mõisa ees käsitada ühe nende vastupanuvormina: Aleš Stejskal. “Zeman bez sedláků stojí za sto jebáků” – Obilní dluhy jako typ nedoplatku a forma selské resistance na panství Český Krumlov v letech 1566–1602. – K novověkým sociálním dějinám Českých zemí I. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566–1848. Editoři Z. Kárník, J. Štaif. Praha, 1999, 21–70.

Kui suures osas talupojad tasusid kevadel võetud toetuslaenud sügiseti tagasi, sõltus ennekõike igast konkreetsest aastast, kas kevadele järgnes hea saagi aasta või ikaldusaasta. Samuti võib märgata erinevusi vallati. Samas olukord, kus mõis sai sügisel kogu oma välja antud vilja jälle tagasi polnud midagi erakordset (vt tabel 4).

Tabel 4. Mõisate poolt talupoegadele kevadeti välja antud toetuslaenud ja nende tagasilaekumine sama aasta sügisel.³⁴¹

Mõis	Aasta	Välja antud			Tagasi saadud			Tagasi %		
		Rukis	Oder	Kaer	Rukis	Oder	Kaer	Rukis	Oder	Kaer
Avandus	1644	11	65	–	11	57	–	100	87,7	–
	1645	–	41	–	–	30	–	–	73,2	–
Rohu	1644	11	91	–	11	80	–	100	87,9	–
	1645	–	2	22	–	8	13	–	400	59,1
Lasinurme	1644	4	92	–	3	98,5	–	75	107	–
	1645	2	12	2	8	21	2	400	175	100
Kastre ja Ahja	1671	–	1531	300	–	1065,5	187,25	–	69,6	62,4
Pajusi	1768	503,5	75	88	402,25	124	75	79,9	165,3	85,2
Abja	1799	418	178	113	364,25	118,25	126,2	87	66,5	114,5
Kavastu	1804	130	74	67,5	85,25	71	67,5	65,6	95,9	100

Märkus: Viljakogused on esitatud Avanduse, Rohe, Lasinurme osas Virumaa külimittudes (1 tünder = 6 külimittu); Kastre ja Ahja mõisa osas Tartu külimittudes (1 tünder = 8 külimittu); Abja, Kavastu ja Pajusi osas vakkades.

Tabelist nähtuvad Avanduse, Rohu ja Lasinurme mõisate suhteliselt väikesed viljakogused talupoegade toetuslaenudeks tulenevad ennekõike sellest, et nende kolme mõisa peale kokku leidis neil aastatel ainult 32 talupidamist. Seega neis mõisates pole abivilja eraldamine talupoegadele olnud väga koormavaks. Kui 1644. aastal oli Avanduse talupoegadele antud toetuslaenudena 1,8 tündrit rukist ja 10,8 tündrit otra, siis samal ajal olid mõisa sissetulekud 121 tündrit rukist ja 195 tündrit otra ehk talupoegade toetuslaenudeks kulus ainult ca 1,5–

³⁴¹ EAA 1–1–60, l. 2–7 (Rechnungen über Awendes, Rocht und Loßnorm, samt den Pfanddorffären Wandeß, und Hüllisam, pro Anno 1643, 1644, 1645, und 1646); EAA 1–1–74, l. 17–17p (Schuldt Register was den Baurn Anno 671 zu Sadt und Brodt vorgestreckt worden); l. 19 (Register waß die Bauren auff Ao 71 Schuldt den Herbst Ao 71 bezahlt haben); EAA 1348–2–169, l. 11p–17 (Vorstreckungs Specification des privaten Guthes Payus pro 1768); LVVA 214–2–315, l. 111–114 (Vorschuß und Gerechtigkeit-Buch von dem privaten Guthe Abia pro Anno 1799, 21.05.1800); EAA 1348–1–1, l. 8p–11 (Revenuen-Rechnung des Privaten Gutes Kawast vom 1sten May 1804 bis zum 1sten May 1805: Für die Bauern im Frühjahr 1804 Vorschüsse zu Brodte (zur Saat) gegeben; von die im Frühjahr 1804 an denen Bauern gegebene Vorschüsse empfangen).

5,5 protsenti mõisa sissetulekutest, mille see sai pealegi veel tagasi. Samas aruandes on toodud ka talupoegadele tehtud toetuslaenude kogused ka aastate 1643 ja 1646 kohta, kuid mida ei saanud tabelisse liita, kuna ainult 1644. ja 1645. aastate osas selgus, kui palju talupojad tagasi maksid. Ühtlasi nähtub, et intressi pole neis mõisates talupoegade toetuslaenudelt võetud.

Gustav Oxenstiernale kuuluvates Kastre ja Ahja mõisas oli kokku 150 talupoega. 1671. aasta kevadel lisaks tabelis nähtuvale odrale ja kaerale olid need saanud veel 47 külimittu nisu, 4,5 külimittu herneid ja 3 külimittu tatart. Tabelis ära toodud kaheksast mõisast ongi ainult Kastres ja Ahjas talupoegadelt nõutud ka toetuslaenude pealt intressi. Kasvikumäär on olnud seejuures küllaltki kõrge – iga vaka (so 4 külimittu) kohta on talupoegadel tulnud maksta 1 lisakülimit ehk 25%. Seejuures intress on kehtinud mitte ainult vilja toetuslaenude kohta, vaid samas ulatuses ka tatra ja herneste kohta. Seega, kui 1671. aasta sügisel polnud nimetatud mõisad otseselt talupoegadelt tagasi saanud 30,4% otra ja 37,6% kaera, siis tegelikult oli kasvikviljana talupoegadelt laekunud veel 219,75 külimittu otra ja 35,25 külimittu kaera. Niisiis reaalselt jäi jooksva aasta lõpuks talupoegadelt saamata 16,1% odra- ja 25,8% kaeraviljast, mis kevadel avanssilaenudena välja anti. See pole aga veel tähendanud, et selle võlgu jäänud osa ulatuses mõisad ongi kahju kannatanud. Neid võlgu on talupojad tasunud järk-järgult järgnevatel aastatel. Nõnda on säilinud Kastre ja Ahja mõisa kohta talupoegade võlgade aruanne ka 1673. aastast, kus selgubki, et 1671. aasta kevade toetuslaenudest oli mainitud aastaks talupojad tasunud veel 192,875 külimittu otra (millest 48,875 külimittu oli arvestatud kasvikuna) ja 33,5 külimittu kaera (sh 8,5 külimittu kasvikuna).³⁴² Seega kaks aasta hiljem olid vaadeldavad mõisad saanud kätte juba 96,5% välja antud odrast ja 85,3% kaerast.

Tabelis toodud Pajusi puhul tuleb aga nii suur odra tagasilaekumine sellest, et nendest 124 vakast 55 vakka oli tegelikult makstud rukkivõlgnevuste katteks (*Anstatt Roggen Gerste*) ja tegelikult olid odralaenud õiendatud ainult 69 vaka ulatuses. Samas tuleb spetsifikatsioonist välja, et ülejäänud kuue vaka odra nõudmisest oli mõis loobunud. Samuti oli mõis loobunud kaeravõlgadest järele jäänud 13 vakast ja lisaks 46,25 vakast rukkilaenudest.

Abja talupojad olid 1799. aastal võetud toetuslaenudest 1800. aasta kevadeks, hoolimata selle aasta ikaldusaastast, tagasi maksnud kogusummas 86,8% oma võlgadest. Lisaks rukkile, odrale ja kaerale olid Abja talupojad saanud veel mõisast 20,5 vakka segavilja ja 47 vakka tatart, millest tasusid sügisel tagasi vastavalt 17,66 ja 47,5 vakka ehk 86% ja 101%. Kuid nii nagu ka teistegi mõisate puhul, nii ka Abja puhul ei tähendanud sama aasta sügisel mõisnikul saamata jäänud 13,2% võlgadest kindlasti lõplikku kahju. Puuduvad lihtsalt andmed, kas talupojad on selle hiljem tagasi teeninud tööga, maksnud muud moodi (nt loomadega) või õiendanud selle järgnevatel aastatel.

³⁴² EAA 1-1-76, l. 103-103p (Register was die Baurn auff unten specificite Jahren [1670-1673] geliehenen Schuldt bezahlet haben, 1673).

1764. aastal J. G. Eiseni poolt esitatud kirjeldusest, mida hiljem on esitatud ka ajalookirjanduses, tuleks nagu välja, et kuigi mõisnikelt abiks saadud vili arvestati küll talupojale võlgadeks, siis tegelikkuses nende tagasi maksmine toimus ainult heade viljasaakide korral. Kui talupojal ei jäänud vilja oma ülalpidamisest üle, siis jäid need võlad maksmata (*Hat er nichts übrig, so darf er auch nichts bezahlen*).³⁴³ Tegelikult ei piirdunud talupoegade kohustused oma viljavõlgu tasuda ainult selle määran, kui palju neil vilja oli.

17.–18. sajandil kõige levinumaks mõisa sunnivõtteks talupoegadelt võlgade kättesaamiseks oli taludest loomade äravõtmine. Selle kohta leiab arvukalt talupoegade kaebusi.³⁴⁴ Et sundida talupoega oma võlgu tasuma, selleks võisid mõisnikud lasta loomi ära võtta isegi võlguoleva talupoja isa talupidamisest, mida küll ei peetud õiglaseks.³⁴⁵

Teiselt poolt mõisates peetud võlaraamatutesse tehtud sissekanded ei luba tekkida ettekujutusel, et selline loomadega viljavõlgade õiendamine toimus alati rekvireerimise näol, vaid nähtavasti mimetel kordadel on ka talupojad ise looma mõisa toonud, et oma võlgu õiendada.³⁴⁶ Vana-Põltsamaa 124 talupojast olid 1761. aasta sügisel oma selle aasta avansslaenuvõlgu härja või lehmaga maksnud 27 talupoega (22%), nii et mõis oli saanud hüvitisena kokku 19 härja ja 10 lehma. Ühtlasi selgub samast Vana-Põltsamaa 1761. aasta toetuslaenudearuandest, et kui neid hüvitisena antud loomi mitte arvestada, siis sügisel viljas sai mõis kevadel antud avansslaenudest (kokku 331 vakka rukist, 384,5 vakka otra ja 185,2 vakka kaera) tagasi ainult 21% rukist, 37,5% otra ja 43% kaera. See-

³⁴³ J. G. Eisen. *Ausgewählte Schriften*, 224; Mati Laur, Priit Pirsko. Eestkostest vabane mine. Agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandil. – Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 10.) Tartu, 1998, 175; Mati Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu, 2000, 164.

³⁴⁴ Vt Otto Liiv. Eestimaa talunikkude palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a. – *Ajalooline Ajakiri*, 1929, nr 3, 161; EAA 278–1–XVI:41g, l. 299–300p (Striķi talupoja kaebekiri Liivimaa kindralkubernerile, 6.10.1696); LVVA 7400–1–20, lk. 34–35 (M. v. Strokirch leitnant Lunawile, 27.01.1696); EAA 567–3–39, l. 5p (Specification der Meyershoffschen Baurklagen, 20.05.1723); A. Soom. Der Herrenhof, 208; EAA 932–1–270, l. 9, 19p, 23, 100 (Viljandi, Suure-Jaani ja Vändra kihelkonnakohtu protokoll, 1805–1806).

³⁴⁵ Kui üks selline kaasus jõudis kõrvalküsimusena 1653. a Eestimaa ülemmaakohtusse, kus Vaeküla talupojalt oli ära võetud härjad, kuna tema eraldi talu pidav poeg suure trahvi läbi sattunud raske võlakoorma alla, siis ülemmaakohus nõudis siiski sellele talupojale tema härgade tagasi andmist, kuna ta “ei saa maksta oma poja eest”: EAA 854–2–643, lk. 231–232 (Eestimaa ülemmaakohtu protokoll, 22.03.1653).

³⁴⁶ Nt: *Weike Jury Madi – 22.08 widergabe 9 lf Rocken, brachte 1 Ochs zu 4 lf 2 St. Rocken u zu 5 lf Gerechtigk. Rocken u zu 2 lf 27 St Gersten, ist also aller Rocken bezahlt u bleibt noch 14 lf Gersten ohne Gerechtigk. schuldig* : EAA 1324–1–207, l. 7 (Baur Vorschuß Berechnung von Saggad fürs Jahr 1788); selgelt tuleb see välja ka: RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor:23 (Raadi inkvisitsiooniproto koll, 7.11.1693).

järel aga vastavalt looma headusele on arvestatud talupoegade võlgade katteks iga antud härja eest 5–12 vakka rukist või otra ja iga lehma eest 6–8 vakka rukist või otra, mis õiendused juurde arvestatult sai Vana-Põltsamaa mõis 1761. aasta sügisel jooksva aasta toetuslaenudest talupoegadelt kätte 51% rukist, 61% otra ja 53% kaera. Selle hulka on arvestatud ka 2 vakka otri ja 1 vakk kaera, mis üks talupoeg on erandlikult tasa teeninud lossi juures ehitustöödel (*Diese Schuld ist ihm wegen der Mauer-Arbeit beym Schloße erlaßen*).³⁴⁷

Loomulikult on talupoegadele mõisa poolt võimaldatud viljaandameid ja -võlgu tasuda alati rahas. Mõisates peetud talupoegade võlbaraamatutes leidub mitmeid sellekohaseid märkmeid.³⁴⁸ Samuti on talupojad tasunud mõnikord oma võlgu ka muude asjadega, nagu näiteks paari tehtud vankriratastega või hõbeprossiga.³⁴⁹ Kuid talupoegadelt on võlgade katteks võetud vilja kõrval ka nt 300 kapsapead või siis mõisa viidud lisaks loomadele ka adrarauad jm taluvara.³⁵⁰

Kasvavalt alates 18. sajandi teisest poolest levis aga praktika, et eelmiste aastate võlad pidi talupoeg tasa teenima tööga, kui ta maksta neid ei suutnud. Talupoegadelt suurte võlgade eest töö nõudmine oli tuntud juba 17. sajandil³⁵¹ ja ilmselt varemgi, kuid näib, et alles alates 18. sajandi teisest poolest sai sellest üks peamine meede võlgade sissenõudmisel ja kuigi 19. sajandi esimesel veerandil on jätkuvalt esinenud ka võlgade maksmisi loomadega, siis võla eest töötamine on selgelt juba domineerivam praktika.³⁵² Mõisad on talupoegadele pakkunud mingit konkreetset teenistust (nt kivide murdmine, puude tegemine, maade võsast puhastamine, ehitustööd jms)³⁵³ või on nõutud talupoegadelt otseselt võlgade eest abiteopäevi.³⁵⁴

³⁴⁷ EAA 1348–2–6 (Schloß-Oberpahlen: Vorstreckungs-Specification pro 1761); vt ka B. Дорошенко. Хозяйственная отчетность, 164.

³⁴⁸ Nt EAA 1324–1–202, l. 18, 26, 32 (Sagadi talupoegade võlbaraamat, 1741–1746); EAA 1324–1–206, nr 10, 17 (Baur Vorschuß berechnung von Saggad fürs Jahr 1787); EAA 1324–1–205, l. 9p–12 (Baur Schuld-Buch von Jahr 1786); EAA 1348–2–169, l. 11p–17 (Vorstreckungs Specification des privaten Guthes Payus pro 1768).

³⁴⁹ RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor:23 (Raadi inkvisitsiooni-protokoll, 7.11.1693).

³⁵⁰ Nt EAA 932–1–271, l. 29p (Viljandi kihelkonnakohtu protokoll, 19.04.1807).

³⁵¹ Vt nt 854–2–643, lk. 231–232 (Eestimaa ülemmaakohtu protokoll, 22.03.1653).

³⁵² Nt hästi tuleb töö osakaalu tõus välja, kui vaadata Sagadi talupoegade võlbaraamatuid aastatest 1786–1808: EAA 1324–1–205, 207, 214, 215; vt ka EAA 249–1–2, l. 6 (Heimtali vallakohtuprotokoll, 11.03.1827).

³⁵³ Vt nt EAA 1324–1–215, passim (Bauer-Schuld-Buch aus der Hoffs Klete Saggad, 1808); M. Salupere. Georg von Bocki, 13.

³⁵⁴ Nt Aru mõisa (Nõo khk) 1800. a vakuraamatu järgi: “Iga talupoeg, kes mõisale võlgu on, annab lisaks vakuraamatus määratud abiteopäevadele ühe jalateolise 8 päeva enne jüripäeva ja 8 päeva pärast mihklipäeva ning saab nende 8 päevade eest ühe rubla ja 8 hobusega päeva eest pärast suvekülvi 2 rubla. Need aga, kes on võlavabad, neid

Talupojalt võlgade eest töö nõudmine oli otseselt kuulutatud aktsepteerituks ka Liivimaa 1797. aasta maapäevaotsustes, kus kirjutati ette sellekohased määrad (§10). Kuigi keegi ei tohtinud talupoegadelt rohkem nõuda, kui vakuraamatus fikseeritud, siis siiski juhtumite korral, kus talupoeg polnud tasunud täielikult oma andameid, mõisast saadud avansslaene või pearaha, siis oli ta kohustatud 15 kopika võlgnevuse eest mõisale tegema ühe päeva jalategu või 30 kopika eest ühe päeva rakmetegu. Viljavõlgade puhul pidi sellisel juhul kehtima määr, et ühe vaka rukki (mis oli võrdne kahe vaka kaeraga) eest tuli teha viis hobusepäeva või kümme jalapäeva. Vaka odra või tatra eest aga neli hobusepäeva või kaheksa jalapäeva. Mõisal polnud aga õigust nõuda neid teopäevi sõnnikuveo, külvi- ega lõikuseajal. Samuti ei olnud lubatud selliste võlgade väljateenimiseks nõuda ühest talust korraga rohkem kui ühte teomeest üheks päevaks.³⁵⁵

Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse järgi (§74) pidi samuti talupoeg, kes oli rahas või natuuras mõisnikult avansslaenu võtnud ja mida ta polnud suutnud tagasi maksta, selle tasa töötama.³⁵⁶ 1809. aasta täiendusparagrahvides lisati veel täpsustused naturaalandamite võlgnevuste kohta (§38).³⁵⁷ Talupojad pidid igal aastal kõik oma naturaalandamitega seotud kohustused õiendama 1. oktoobriks. Kui seda polnud aga juhtunud, siis pidi mõisniku nimel vallakohus viima läbi selle talupoja juures inventuuri. Kui talupojalt midagi leitakse (*etwas vorfindet*), siis makstakse sellest tema võlgnevused. Peaks aga talupoeg vilja puuduse tõttu võlgu jääma, siis määrab vallakohus talle uueks maksutähtajaks 1. jaanuari, et talupoeg selle aja jooksul oma võlgnevuse õiendamiseks muud moodi midagi teenida jõuaks. Kui aga ka see tähtaeg kukub, siis asub vallakohus selle talupoja vallasvara müüma kuni võlgnevus on tasutud, kuid jätab puutumata edasiseks talupidamiseks vajamineva raudvara. Kui aga ka talupoja vallasvara müügi järel võlg täielikult tasutud ei saa, siis on see talupoeg kohustatud vastavalt fikseeritud taksidele (mis olid muutuvad, kuid 1 vakk rukist ei ületanud kunagi 8 rakmepäeva) oma võlgnevuse tasa teenima tööga. Niisamuti, kui talupoeg peaks täieliku ikalduse või mõne õnnetuse tõttu sattuma

teopäevi ei anna.” (LVVA 214–2–315, l. 142–150); vt ka: EAA 1324–1–214, passim (Bauer Schuld Buch von dem Guthe Saggad im Jahr Anno 1806); EAA 2471–1–156 (Geld-Schulden des Ruttigferschen Bauern pro 1815, 1816 und 1817).

³⁵⁵ Landtags-Schluß zur Verbesserung, 15–16; analoogselt olid talupoegade võlgade eest teokohusemäärad reguleeritud 1804. a Eestimaa talurahvaseaduses: [Joh. Ph. G. v. Ewers]. Provisorische Verfassung, 331 (§36).

³⁵⁶ Доклад Его Императорскому, 61.

³⁵⁷ Ergänzungs Paragraphen zur Erläuterung der am 20 Februar 1804 Allerhöchst bestaetigten, ueber die Rechtsverhaeltnisse der Bauern des Livlaendischen Gouvernements Erlassenen Verordnungen. St. Petersbourg, 1809, 43–49.

raskustesse oma naturaalandamite kohustusi täita, siis selle õigeks osutumisel pidi talupoeg oma naturaalkoormised teotööga tasa tegema.³⁵⁸

Seega erinevalt Eiseni kirjeldusest, isegi ikalduste korral poleks olnud talupoegadel mingit pääsu oma võlgnevuste eest. Nõnda ka Purtse pärushärra H. Fleming instrueeris 1655. aastal otsesõnu mõisavalitsejat, et ikalduste korral võib üks osa koormisi talupoegadele võlgu jääda, kuid sellistel juhtudel tuleb need võlad järgmisel aastal täies ulatuses sisse nõuda.³⁵⁹ Kui aga Liivi- ja Eestimaad tabasid aastatel 1807–1808 üldised ikaldused, siis 16. juulil 1808 väljastas Liivimaa kubermanguvalitsus korralduse kõigile vallakohtunikele, et need koos neile määratud abilistega kindlasti enne saabuvat lõikust kõikide talude põllud ja söödimaad üle vaataks ning mõisavalitsusele aru annaksid, kui palju iga talupoeg oma võlast jõuaks ära tasuda. Kõigi nende talupoegade rehepeks ja talivilja külv, kes oma võlgu ei suuda maksta, pidi minema mõisa ja vallakohtu järelevalve alla. Ühtlasi kõik need talupojad, kes esimesel maksupäeval ei maksa ja tunnistavad, et nad ei jõua oma kohustusi ja võlgu õiendada ning kellest on ka teada, et nad tavaliselt oma kohustusi halvasti maksavad, peavad kohe vilja mahalõikamisest range järelevalve alla seatama, et keegi neist viljateragi kõrvale ei toimetaks või maha ei müüks, enne kui tema laenuseeme ja viljavõlad on täielikult ära tasutud. Kergema järelevalvega võisid aga arvestada oma kohustusi korralikult täitvad ja külviks omaenda seemet kasutanud talupojad.³⁶⁰

Juba 1807. aasta kevadel oli mõisnikkond Liivimaa kubermanguvalitsusele käinud peale, et see kuulutaks eelkirjeldatud korralduse välja, aitamaks talupoegadelt võlgu kätte saada. Juunis 1807 kirjutas Tartu, Äksi ja Kambja kihelkonnakohtunik von Budberg Liivimaa kubermanguvalitsusele, et kus iganes talupoegade seas on leivapuudus tekkinud, on see mõisate poolt “suurelt ennastohverdavalt” likvideeritud. Selleks on mõisnikud pidanud sõlmima viljastu lepingud Vene kaupmeestega “ennekuulmatute hindadega” ehk kuni 5,50 rubla vaka rukki eest. Kõik mõisad, mõne erandiga, olla oma talurahvast võimaluse piires leiva- ja külviviljaga varustada püüdnud. Sellega aga kihelkonnakohtuniku retooriline jutt ka lõpeb. Edasi teeb ta kubermanguvalitsusele palve, et väljastataks ametlik korraldus talupoegadele, kus neid rangel toonil ja avalike trahvimiste ähvardusel kästakse tasuda nii oma magasi- kui mõisavõlad.

³⁵⁸ Tasub veel osutada, et kuigi nende talurahvaregulatiividega kirjutati ette maksimum lubatud teopäevade määrad, mida mõisnik talupojalt viljavõla eest lisaks vakuraamatule nõuda tohtis, siis mõisad pole mitte alati kinni pidanud ja nõudnud võlgnikelt talupoegadelt veelgi rohkem tegu kui nende võlgade suurus tegelikult oli, vt nt: EAA 932–1–271, l. 19 (Viljandi kihelkonnakohtu protokoll, 15.03.1807).

³⁵⁹ A. Soom. Der Herrenhof, 207.

³⁶⁰ LP 16.07.1808 (seda on põhjalikult refereerinud ka A. Traat. Vallakohus, 88–89); praktiliselt samasisulise korralduse eesti ja läti keeles väljastas Liivimaa kubermanguvalitsus ka järgmisel aastal, millele lisandus täpsustav saksakeelne korraldus kõigile mõisnikele: LP, 9.08 ja 12.08.1809).

Budberg oli veendunud, et kui talupojad saabuval sügisel jätavad oma saadud toetuslaenu tagasi maksmata, “olgu siis tahtlikult või kaasasündinud liiderlikusest”, siis on tuleval kevadel küll ainult väga üksikud mõisnikud võimelised nende ülalpidamise eest hoolt kandma. Seda tuli Budbergi ettepanekul palutud avaliku korralduse näol talupoegadele teatavaks teha ka kirikukantslist, et talupojad teaksid, et nende praegune leivapuudus tuleneb “üksnes nende kehvast maksmisest eelmisel sügisel”. Viimane tulevat välja ju ka tõsiasjast, et nendes valdades, kus talupojad on õiendanud korralikult kõik oma kohustused vallamagasi ja mõisa ees, mingit puudust ei esinevat.³⁶¹

Teatavasti hakkasid kogukonnakohtud talupoegadelt võlgade sissenõudmiseks 1820. aastatel rakendama suuresti sarnaseid meetmeid nagu praktiseerisid mõisad.³⁶² Talupoegadele määrati ranged tähtajad võlgade õiendamiseks, mille eiramisel ähvardati talupoja vara pandina maha müüa.³⁶³ Maha müüdi talupoja vara oksjonil, mille toimumisaeg tehti teatavaks pühapäeviti kirikukantslist. Kui talupoja kogu vara müügist ei piisanud tema võlgade likvideerimiseks,³⁶⁴ siis pidi talupoeg sundkorras oma järele jäänud võla tööga tasa teenima.³⁶⁵ Toimus ka talupoegade talust väljatõstmisi nende võlgade tõttu, kusjuures talupoja võlg väljatõstmiseks ei tarvitsenud olla kuigi suur.³⁶⁶ Samuti praktiseerisid vallakohtud talupoegadelt nii loomade pandiks võtmist kui võla katteks loomade äravõtmisi.³⁶⁷ Pandiks võetud loomad võidi samuti hiljem lihtsalt võla katteks ära müüa, kui talupoeg polnud oma võlga ülesantud tähtajaks tasunud.³⁶⁸ Tavaline näib olema ka praktika, et talupojal on küll lubatud oma loomi edasi pidada, kuid need on võetud võlapandina arvele. Näiteks võis osa talupoja loomi olla arvestatud mõisavõlgade pandiks ja teine osa magari-

³⁶¹ LVVA 4–1–15003, l. 3–3p (Tartu, Äksi ja Kambja kihelkonnakohtunik v. Budberg Liivimaa kubermanguvalitsusele, 11.06.1807).

³⁶² Vt ka 1819. a Liivimaa talurahvaseaduses sätestatud põhimõtteid talupoegade pankroti menetluse kohta, mida on üksikasjalikult refereerinud A. Traat. Vallakohus, 146–149.

³⁶³ Nt EAA 3088–1–3, l. 11p (Laius-Tähkvere vallakohtuprotokoll, 20.02.1825).

³⁶⁴ Kuna talupojad olid omavahel nii kaubanduslikes kui krediidisuhetes, siis on vallakohtule laekunud ka kaebusi, et enampakkumisel maha müüdud loom või asi polegi kuulunud sellele peremehele, kelle majapidamisasjad võlakatteks müüki olid läinud, vt nt EAA 3448–1–3, l. 12–12p (Võisiku vallakohtuprotokoll, 12.03.1827).

³⁶⁵ Nt EAA 3088–1–3, l. 10 (Laius-Tähkvere vallakohtuprotokoll, 16.05.1824).

³⁶⁶ Nt samas, l. 8–10 (Laius-Tähkvere vallakohtuprotokoll, 16.05.1824); EAA 3448–1–2, l. 5, 6p (Võisiku vallakohtuprotokoll, 8.07., 15.08. 1825); EAA 3447–1–1, l. 4–4p (Vana-Põltsamaa vallakohtuprotokoll, 29.06.1826); Kersti Lust. Taludest väljatõstmisest eestikeelse Liivimaa kroonukülas 19. sajandil. – Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost. T. Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 14(21).)Tartu, 2006, 256–278, siin eriti lk. 264–266.

³⁶⁷ Nt EAA 3448–1–2, l. 5p (Võisiku vallakohtuprotokoll, 8.07.1825).

³⁶⁸ Nt EAA 3367–1–1, l. 77 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 22.03.1829).

aidast saadud toetuslaenude tagatiseks.³⁶⁹ Võis aga juhtuda, et suurtesse raskustesse sattunud talupoeg ei jõudnud selliseid pandiloomi ülal pidada ja need surid nälga enne kui need tagatisena jõuti realiseerida.³⁷⁰ Siiski jääb paljudel juhtudel arusaamatuks, kuidas talupoeg on suutnud edasi oma talu pidada, kui talt kõik või enamik loomi on võla katteks ära võetud. Näiteks nõuti 1826. aastal Vana-Põltsamaal *Miko Josepil* mõisavõlga 150 rubla ja 10 kopikat. Talupoeg andis selle eest mõisale oma 3 lehma, 3 lammast, ühe lehmullika, härja, pulli ja ühe härjavarsa, mis arvestati kokku 132 rublale. Nii jäi talupoeg veel mõisale võlgu ligi 18 rubla ning vallakohus manitses teda ka veel hoolt kandma oma kroonuja magasinaksude üle. Siiski on *Miko Josep* talukohale peremeheks edasi jäetud.³⁷¹

Mõisnikud mitte ainult ei püüdnud talupoegadelt kätte saada nende eelmiste aastate või ikalduste tõttu tekkinud võlgu, vaid püüdsid talupoja võlgu käsitada päritavate talukoha võlgnevustena. See tähendas, et eelmise peremehe võlad oleks pidanud üle võtma uus peremees. Ennekõike jätkati vana peremehe võlgade nõudmist uuel peremehelt, kui talu päris perepoeg või lähemalt sugulane. Juba 15. sajandist pärinevas Jaani seegi vakuraamatust selgub, et kui talupere-mehe suri, siis olid tema võlad langenud talu ülevõtnud uuele peremehele.³⁷² Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus selgitas aga selle kohta, et kui talupoeg hooletuse, liigsete võlgade vms pärast “tallokohha peält peab sama ärralükkatud”, siis peab selle peremehe pojalt olema esmane õigus sellele kohale, kuid tingimusel, et “temma omma issa võlga, mis perre peäl seisab ärratassub, ehk selletust sepärrast teeb”.³⁷³ Tegemist oli kahtlemata suure koormusega uuele peremehele ja võib leida isegi näiteid, kus oma isalt talu üle võtnud perepoeg on paari aasta pärast loobunud omal soovil isatalu pidamisest, kuna isast maha jäänud võlad on osutunud liiga raskeks (*der nachgebliebenen väterlichen Schulden wegen nicht weiter behalten wolle*).³⁷⁴ Talu eelmise peremehe võlgadega seoses võis uuel peremehel tekkida veel see probleem, et ta

³⁶⁹ Vt nt EAA 882–1–38, l. 39–39p (Uue- ja Vana-Varudi mõisavalitsus Viru-Nigula kihelkonnakohtule, 13.04.1823).

³⁷⁰ Vt samas.

³⁷¹ EAA 3447–1–1, l. 5–5p (Vana-Põltsamaa vallakohtuprotokoll, 18.10.1826).

³⁷² *It so is Tile schuldich 4½ mark, *noch gelenet ½ mark, *noch gelenet – ½ mark. It vp dessem houe sid nw sin sones sone Koupe, de is de schult schuldich*: Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis Siechenhauses (1435–1507). Hrsg. v. P. Johansen (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, 4. Bd.) Reval, 1925, 11.

³⁷³ Eestima Tallorahwa Kohto-Seádus, 1. rmt, 3. ptk, art 8; vt ka August Wilhelm Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. 2. Bd. Riga, 1777, 237–238.

³⁷⁴ EAA 932–1–270, l. 135–136 (Viljandi kihelkonnakohtu protokoll, 30.10.–2.11.1806). – Selliseid juhtumeid leiab teisigi, kus talupojad on just liialt koormavaks muutunud võlgade pärast oma talust ise loobunud, vt nt samas, l. 110.

üldse ei olnudki täpsemalt teadlik, mis võlad ta oli kaela saanud ja oli sunnitud ainult juhinduma sellest, mis mõis talle ette ütles.³⁷⁵

Siiski talu tühjumise korral sageli mõis ikkagi kaotas lootuse eelmise peremehe võlgu enam tagasi saada.³⁷⁶ Samuti näitavad mõisates peetud võlaregistrid, et eelmise peremehe võlgu pole mitte alati uuele peremehe nimele kirjutatud.³⁷⁷ Kuigi, kui vähegi võimalik, siis eelmise peremehe võlgu on nõutud teisel ka täiesti uutelt tallu asujatelt. Näiteks 1690. aastate alguses kroonumõisate vahel toimunud talupoegade vahetuse teel Ҕoңи mõisa all talukoha saanud talupoeg vaesus uuel kohal peagi täielikult, kuna temalt nõutud “liiga rängalt” varasemate võlgade tasumist.³⁷⁸ Kui 1695. aastal tahtis küllaltki jõukas *Melgahro Peter* oma suure perega Trikātas oma äia talukoha üle võtta, oli ta nõus lisaks ettenähtud teotööle ja mõisaandamitele tasuma eelmise peremehe võlad. Järgnenud näljaaastatele vaatamata ta saigi sellega hakkama.³⁷⁹

Selline uue peremehe kohustus tasuda eelmise peremehe võlgu kehtis aga ainult mõisavõlgade puhul ja linnakaupmeeste sellekohaste taotluste puhul püüdis aadel seda vastupidi igati ebaseaduslikuks kuulutada. 1766. aasta Riia talurahva kauplemist reguleeriv publikaat keelas nõnda kaupmeestel rangelt nõuda talupoegadelt eelmise võõra peremehe võlgu (*die Schulden der seiner fremden Vorfahren in einem Gesinde*).³⁸⁰

³⁷⁵ Nt Kõpu talupoeg Tekko Lauri Maert: *konnte über die Schulden seines Gesindes keine Auskunft geben, weil selbige vor seiner Zeit entstanden, und er mit dem vormahligen Wirth nicht liquidirt hat. Demnach ward beliebt die in der Liste notirte Schuld anzuerkennen*: EAA 932–1–270, l. 149p (Viljandi kihelkonnakohtu protokoll, 28.11.1806).

³⁷⁶ Nt Raadi 1688.–1689. aasta võlaregistris: “Liusecke Tenno, surnud, maa on tühi, võlgade osas mingit lootust” (*om skulden ingen förhopning*): RA, Ekonomiståhållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor:23 (Raadi Restantie Register, prod. dn 1693).

³⁷⁷ Nt Võduvere võlaregistrist aastate 1772–1782 kohta nähtub, et kuigi arvestust võlgade üle on peetud talukohtade järgi, siis selgelt on tehtud siiski vahet, mis oli eelmise peremehe võlg ja mis uue peremehe võlg, kui selle 10 aasta jooksul oli vahepeal vana peremees surnud või pagenud. Seejuures kõigil neil juhtumitel, kui vana peremees oli vahepeal surnud, siis uue peremehe võlad on selgelt väiksemad, välja arvatud ainult ühel juhul, kuid sellegi puhul tuleb välja, et see uus peremees oli lihtsalt sama valla all pidanud enne teist talu ja nüüd talu vahetanud ja nõnda viinud uude talukohta kõik oma senised võlad kaasa: EAA 3–1–239, l. 238–239p (Specification der Schulden, womit die Bauren von dem Guthe Waddofer dem Herren Capitaine von Meyer von dem Jahr 1772 bis den 6ten September 1782 verhaftet sind).

³⁷⁸ LVVA 7400–1–18, l. 2–2p (M. v. Strokirch O. Fr. Brakelile, jaan. 1694).

³⁷⁹ LVVA 7400–1–22, l. 226p–229, 240–240p (M. v. Strokirch Rittmeister Tiesenhau-senile, 1.07.1699 ja 10.07.1699).

³⁸⁰ EAA 279–1–586, l. 19p (LP, 11.01.1766); vt ka Juris Vīgrabs. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII. gadusimteņa pirmajā pusē. Materialu krājums no bij. Vidzemes bruņniecības archiva ar papildinājumiem. II daļa. (Valsts archiva raksti, VIII.) Rīgā, 1930, 11.

Selge, et talupojad tasusid oma võlgu kehvematel aastatel oma toiduvilja arvelt ja parema saagiga aastatel selle vilja arvel, mis muidu oleks võinud minna müügiks vms. Normaalse saagikusega aastatel, rääkimata väga hea saagiga aastatest, oleksid talupojad ilmselt pidanud küll võimalised olema oma kevadisi ja vanasid võlgu tasuma.³⁸¹ Et viie-seemnelise saagikuse juures on talud võimelised õiendama isegi oma suuremaid võlgu, selles oli veendunud ka 1806. aastal Viljandi, Suure-Jaani ja Vändra kihelkonnakohus. Vähemalt just sellelt lähtekohalt koostas 1806. aasta kevadel kihelkonnakohus Reegoldi kroonumõisa talupojale Taiferre Johannile maksegraafiku, kuidas see oleks võimaline tasuma oma ülisuurt 52-vakalist rukki-, 15-vakalist odra-, 20-vakalist kaera- ja 28-rublalist rahavõlga mõisale. Kuigi Reegoldi vallakohus soovis nimetatud talupoega tema võlgade pärast üldse välja tõsta ja oli juba tema asemele määranud uue taluperemehe, siis kihelkonnakohus seda otsust ei kinnitanud, vaid kirjutas hoopis ette, kuidas see võlg peab tasutud saama. Kihelkonnakohtu arvutuse järgi oli Taiferre Johanni koguvõlg rahasse ümber arvatutult 263,98 rubla. Esmalt pidi mõisale minema koheselt enamik selle talupoja loomadest, mis tegi kokku 51 rubla. Ülejäänud 212,98-rublase võla tasumiseks pidi aga talupoeg loovutama oma talupõllud mõisale³⁸², nii et talupoja käsutusse oleks jäänud ainult taluhooned, aiamaa, mõned allesjäänud loomad ja pool tema heinamaadest viimaste toitmiseks, lisaks vakamaa-suurune võsamaa. Loomulikult pidi talupoeg edasi harima ka oma mõisale läinud põlde, mille külvihulk oli 8,5 vakka suvi- ja talivilja. Kihelkonnakohus arvutaski, et kui pärast seemne ja selle harimiseks mineva töö maha arvamist annavad need põllud keskmiselt 4 seemet ehk 34 vakka aastas, siis vaka hinnaks 2 rubla määrates teeks see mõisale aastaseks tuluks 68 rubla. Lisaks saab mõis endale kogu heina pooltelt Taiferre Johanni heinamaadelt. Kuid kuna mõis peab hakkama enda kanda võtma talu sissemaksed vallamagasiata ja ülejäänud “kahjud ja vaevad”, ning samuti jäävad mõisal saamata selle talu naturaalandamid, 52 ordinaarset rakmepäeva ja abitegu (jalategu peaks aga talupoeg mõisale edasi tegema), siis sellest 68

³⁸¹ Sellisele järeldusele jõudsid ka J. Kahk ja H. Ligi 19. saj. alguse andmetele tuginedes: Ю. Кахк, Х. Лиги. Об экономическом потенциале, 61–75; Juhan Kahk, Herbert Ligi. Über die Konsumtionsnormen, die Exploitationsnorm und die Marktbeziehungen der Bauernwirtschaften in Südestland am Anfang des 19. Jahrhunderts. – Juhan Kahk, Herbert Ligi, Enn Tarvel. Beiträge zur marxistischen Agrargeschichte Estlands der Feudalzeit. Neue Ergebnisse, neue Probleme, neue Methoden. Tallinn, 1974, 109–119. – Kahk ja Ligi püüdsid leida viljakogust, mis jõudis talupoja käest vaba viljana turule, kuid oma arvutuste ja pakutud tulemuste juures nad kuskil ei võta arvesse, et talupoegadel lasusid enamasti kaelas ka võlad.

³⁸² Mõisa poolt osade talumaade ülevõtmine seniks, kuni talu võlad saavad tasutud, näib olema mitte küll sagedane, kuid siiski mõnikord praktiseeritud võte. Nt andis 1806. a enne lõikust Reegoldi mõisnik vallakohtunikule käsu, et kõigilt talupoegadelt, kes on mõisa ees suurtesse võlgadesse langenud, tuleb kaks kolmandikku nende põldudest mõisa juurde mõõta, kust kogu saak tuleks mõisale nende talupoegade võlgade õiendamiseks: EAA 932–1–270, l. 101 (Suure-Jaani kihelkonnakohtu protokoll, 9.08.1806).

rublast tuli nende kulude arvel maha arvata 33 rubla. Seega tegi kohus järelduse, et keskmise saagikuse juures saaks talupoja võlast igal aastal tasutud 35 rubla, mis teeks kogu võla suuremalt jaolt õiendatuks kuue aastaga. Seejärel tuli Taiferre Johannile tema kõik maad tagasi anda ja sellisel juhul veel järele jäänud 2,98-rublase võla pidi talupoeg tasuma juba tavakorras peremehena olles.³⁸³

Seega talupojad pole “kergekäeliselt” kevadel toetuslaene võttes saanud kuidagi loota sellele, et sama kergekäeliselt mõis nende sissenõudmisest loobub. A. Soom osutab C. Totti poolt 1664. aastal oma valduste mõisavalitsejatele jagatud instruksioonile, kus viimaseid juhendatakse, et parem olla talupoegadele kevadel vajaduse korral natuke tagasi laenata, kui sügisel lubada neil midagi mõisaandamite osas võlgu jääda.³⁸⁴ Allikmaterjal ei jäta kahtlust, et reeglina on samast üldpõhimõttest mõisad lähtunud ka toetuslaenuvõlgade sissenõudmiste puhul. Selle tulemuseks oligi olukord, nagu nähtub näiteks Roela mõisa 1805. aasta talupoegade võlgade aruandest. Ühelt poolt nimetatud aasta seisuga 36 talupojal 69st puudus täielikult võlgnevus eelmiste aastate andamite ja toetuslaenude eest või oli see väga väike, kuid teiselt poolt olid ikkagi viimane kui üks talupoeg sunnitud 1805. aastal tegema mõisast odra- ja kaera seemnelaenu ja mõned ka rahalaenu.³⁸⁵ Otstarbekas oleks olnud, kui talupoeg ei oleks pidanud andma oma võlgade katteks mõisale ära oma seemnevilja. Siiski ka 1820. aastatel on talupoegadelt magasivõlgade õiendamiseks vallakohtute poolt ära võetud seegi.³⁸⁶

Kõikide avanssilaenude, aga eriti kroonumagasi toetuslaenude puhul, mille rangest tähtajalisest maksmisest oli kõige vähem pääsu, oli täiesti võimalus selline, et sügisel nõudis mõis talupojalt võla koos intressidega nii jäigalt sundkorras sisse, et talupoeg sattus suuremasse vaesusse kui selle vältimiseks kevadel laen oli antud.³⁸⁷ Näiteks 1804. aasta novembris käisid kolm Eivere talupoega kogu valla talurahva nimel kubermanguvalitsusele kaebamas, et nende mõisaproua oli sellel sügisel lasknud neilt kogu selle aasta väga nadi saagi mõisavõlgade katteks ära võtta, nii et nad nüüd oma peredega on sattunud äärmisesse hädasse. Nad olid oma viletsusest ka juba vallakohtuniku läbi pärusprouale ette kandnud, kes oli aga vastanud, et ta ei soovivat neile midagi anda,

³⁸³ EAA 932–1–270, l. 60p, 62–64 (General Protocoll des Kay. Kirchspiel-Gerichts der Kirchspiele Fellin, Gross Sanct-Johannis und Fennern, 1.05.1806).

³⁸⁴ A. Soom. Der Herrenhof, 207. 17. saj. mõisavalitsejatele antud instruksioonides leidis sageli nõue, et sügiseti ei tohi talupoegadele andamite osas võlgnevusi jätta, vt ka: EAA 1–1–71, l. 3–4 (Instruksioon Kastre ja Ahja mõisavalitsejale, 1668).

³⁸⁵ EAA 567–2–21, l. 19–21p (Verzeichniß sämtlicher Vorschuß und Gerechtigkeits Restantien der privat Rojellschen Bauerschafft, 3.07.1805).

³⁸⁶ Nt EAA 960–1–27, l. 283p (Kõljala kogukonnakohus kihelkonnakohtule, 4.12.1823).

³⁸⁷ Vt ka nt EAA 39–1–643, l. 5p (Eestimaa uue talurahvaseaduse sisseseadmise komisjon kindralkuberner Pauluccile, 20.11.1820, kirja mustand).

kuna nad polevat võimelised seda jälle tagasi maksma, ja et ta vaatavat pigem pealt, kuidas nad ikkagi hakkama saavad.³⁸⁸ Kubermanguvalitsuse poolt kohapeale saadetud adrakohtunik kinnitaski neid talupoegade ütlusi ja andis Eivere mõisaprouale korralduse neile talupoegadele, kes juba suurt puudust kannatavad, koheselt vallamagasisist toetuslaene jagada pool rukkis ja pool odras ja seda kuni tulevase lõikuseni. Ja kui vallamagasisivarud lõpevad, siis pidi mõisaproua jätkama talupoegade toetamist vastavalt nende vajadustele enda vahenditest.³⁸⁹ Talupoegadele tähendas see aga seega olukorda, kus nad järgmise lõikuse ajal pidid jälle andma oma saagi nii magasiata kui mõisa, et tagasi maksta neid toetuslaene, mis nad olid hakanud saama juba detsembrist.

H. Harnisch kirjutab Ida-Elbe talupoegade kohta, et puuduse korral härka käest vilja ja raha laenamine, näiteks loomade ostuks, tähendas talupoegadele võlakoorimat paljudeks aastateks, millest ei saadud kergesti üle isegi neil puhkudel, kui laen oli intressivaba.³⁹⁰ Liivi- ja Eestimaa puhul näib aga see väide põhjendatud olevat ennekõike loomade osturaha suhtes, kuna mõisast saadud loomade eest võlgnevused venisid tõesti väga sageli pikkadeks aastateks (millega mõisad olid nähtavasti ka arvestanud). Nagu aga nähtub, siis suurem osa viljavõlgu on aga talupojad reeglina tagasi maksnud ikkagi juba samal aastal. Alles need võlad, mida talupojad polnud suutnud tasuda jooksva aasta sügisel ja talvel, siis nendel oli tõesti kalduvus kujuneda võlakoorimaks paljudeks aastateks, tingituna talupoegade üldisest suurest maksukoormusest ja väga kõikumatest saakidest.

Seega tuleb veel kord rõhutada, et mõisa toetuslaenud talurahvale olid oma olemuselt tavapärase krediit ja mõisa ja talurahva vahel toimisid aktiivsed krediidisuhted. Just krediit oli see, mida talupojad said mõisast avansslaenude näol, kuigi tegemist on võõra sõnaga, mida 14.–19. sajandil asjaomaste poolt ei kasutatud. Teisalt püüdis mõisnikkond näidata toetuslaene omapoolse abina talurahvale, mille läbi peeti hädaaegadel talurahvast oma kulul ülal. Kuid sellisel käsitusel on veel vähem alust, kuna talupoegadel lasus täiel määral nende laenude tagasimaksukohustus, millele halvimal juhul lisandus veel kõrged protsendid.

³⁸⁸ EAA 30–1–6860, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsiooni mustand, 7.11.1804).

³⁸⁹ EAA 30–1–6860, pagineerimata (Lõuna-Järva adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 4.12.1804).

³⁹⁰ Hartmut Harnisch. Questions of the mentality and economic circumstances of the peasants living on East Elbian estates in the final decades before the agrarian reforms. – Marxist historiography in transformation. East German social history in the 1980s. Ed. by G. Iggers. New York, Oxford, 1991, 118–119. – Samale talupoegade krediidi iseloomule on tegelikult osutatud ka Prantsusmaa kontekstis, vt Laurence Fontaine. Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680-c. 1780. – Economic History Review, 54, 2001, 48.

3. AADLI VAATENURK

3.1. Talupoegade toimetulekuprobleemid mõisnike pilgu läbi

Mõisa ja talupoegade vahelisi suhteid käsitledes on oluline meeles pidada, et mõisnikkonna üldine hoiak talupoegade eluraskustesse oli negatiivne. Ennekoike nähti talupoegade viletsuse taga eestlaste ja lätlaste iseloomu, mille peamisteks märksõnadeks olid laiskus, rumalus, toorus, aplus ja hoolimatus.¹ Eestimaal 1804. aasta talurahvaseadus ütles seda otse: “Talupoeg saab waeseks laiskusse, korrata nou ja holetusse läbbi; [...] agga siiski süggisel ja essimessel aial leikusse järrel, ilma mingisuggust arrota ja jäoteggemiseta, keikist, üle mära kullutab, ja temmal se läbbi mittokord jo pole aasta sees keigist pudo on”.²

Selline arusaam, et Liivimaa talupojad on täiesti homse päeva suhtes hoolimatud, mille tulemuseks ongi nende vaesus ja teisalt vajadus nende üle harralikult eest kosta, oli juurdunud vähemalt juba 15. sajandi keskel.³ Paul Johansen on näidanud, et püüe kujutada siinseid põliselanikke sõgedate, lihtsameelsete ja rumalatena sai alguse tegelikult juba kohe 13. sajandil ja veel 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses oli see arvamus laialt levinud, et eestlased on rumalad ja vaevalt haridusvõimelised.⁴

Kuna Liivi- ja Eestimaal jooksis keele pinnalt väga selge sotsiaalne polariseerumine, siis see lubaski ilmselgena esitada väidet, et eestlased ja lätlased

¹ Nagu iseloomustas 1756. a J. G. Eisen Liivimaa pärisorje – nad üldse ei mõtle, on hooletud, laisad, liiderlikud, truuduseta, prassimisele andunud: Johann Georg Eisen. *Ausgewählte Schriften: deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich*. Hrsg. v. R. Bartlett und E. Donnert. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2.) Marburg, 1998, 144–164; vrd Friebe: “Unwissenheit, Liederlichkeit und Faulheit, ist der Hauptcharakter dieser Nation” ([Wilhelm Christian Friebe]. *Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland. – Der nordischen Miscellaneen*, 15./17. Stück. Riga, 1788, 752); vt ka Hermann Friedrich Tiebe. *Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf*. Halle, 1805, 111.

² Eestimaalorahva Kohto-Seadus, ehk Walla-kohto Käso-ramat. Tallinnas, [1806], 4. rmt, 5. ptk, art. 2.

³ Nõnda selgitas juba 1454. aastal Liivimaa ordumeister kõrgmeister Ludwig von Erlichshausenile: *das volk yn dessen landen kleyne vorsichtikeit hat uff tewre czeite, denne alleyne das es eyn henkomen von eynem jare czu dem anderen moge haben, also das wir unsirs ordens lewte in vaste velen gebieten mit korne entsetczen müssen* (LUB XI, nr 325).

⁴ Paul Johansen. Rahvuslikud eelarvamused ja alaväärsustunne sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. – Paul Johansen. *Kaugete aegade sära*. Koost. J. Kivimäe. Tartu, 2005, 326–330, 335–336.

ongi loomult alamateks loodud.⁵ Nõnda, eesti ja läti talupojad ollagi loomult orjad. 17.–18. sajandi kirjanduses esineb korduvalt kirjeldus Liivimaa talupoegadest kui raskustega harjunud ja tööks sobivatest inimestest. Nagu iseloomustas Kuramaalt pärit parun K. J. v. Blomberg Liivimaa elanikke: *Nad on väga tugeva ja visa loomuga, robustsed ja sobilikud raskusteks. Nad on loodud tööks ja väsimatud rügamises.*⁶ Tegemist oli jällegi sisuliselt sama argumentatsiooniga, nagu see oli populaarne Ameerika orjuse pooldajate hulgas, kus rassiline argument oli juba piisav, et osutada füüsilisele erinevale loomule, kus neegrid olevatki harjunud selliste koormiste ja kehaliste karistustega.⁷

Tõestamaks, et talupojad on oma viletsuses ise süüdi, tõi Peter Friedrich Körber paralleeliks kroonutalupoegade olukorra. Tema sõnul viimased olla küll nälja eest kindlustatunud, kuid siiski ka kroonutalupoegade hulgas olla palju puruvaeseid. Nendel on küll kõik koormised ja normid ettekirjutatud ja nad on mõisa ootamatute sammude eest kaitstud, kuid kroonumõisates elavat sama palju väga vaeseid talupoegi kui eramõisates. Sellest teebki Körber järelduse, et talupoegade vaesuses ja näljahädas pole ainuüksi süüdi liiga karm mõisasundus või rasked ja omavolilised teokohustused, vaid suur osa süüst lasuvat ikkagi talupoegadel endil, millele siis aitavad kaasa loomataudid, ikaldused jne.⁸

Üheks kõige olulisemaks märksõnaks oligi talupoegade laiskus.⁹ Talupoja loomuomane laiskus ja loidus olid aadli ja pastorkonna veendumuse järgi pea-

⁵ Vrd Paul Freedman. Images of the medieval peasant. Stanford, 1999, 106.

⁶ [K. J. v. Blomberg.] An account of Livonia with a relation of the rise, progress, and decay of the Teutonic Order.... London, 1701, lk. U2. – vrd seda P. Einhorni kirjeldusega: ... *einer harten und unbändigen Natur, einer guten Gesundheit, nach demmahl sie von jugend auff nicht zärtlich sondern zu harten Speise, und schwerer Arbeit gewehnet und gehalten werden* (Paul Einhorn. Historia Lettica: Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. Dorpt 1649. – Scriptorum rerum Livonicarum, 2. Bd. Riga, Leipzig, 1853, 594).

⁷ Vt Kenneth S. Greenberg. Masters and statesmen. The political culture of American slavery. Baltimore, London, 1988, 96. – Analooget kirjeldusi esitati aga ka nt 18. saj alguses böömi talupoegade kohta, vt: Pavel Himl. Die 'armen Leute' und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft 'Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781). (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 48.) Stuttgart, 2003, 1.

⁸ [Peter Friedrich Körber]. Ueber die jährliche Hungersnoth der lief- und ehstländischen Bauern. – Der nordischen Miscellaneen, 8. Stück. Riga, 1784, 80, 85–86.

⁹ Samas Fircks kirjutab teisel: *Fleiss und Arbeitsamkeit gehören zu den allgemeinsten Charakterzügen des Letten.* – Seega, kui retoorika nõudis, siis ei nähtud mingit vastuolu hoopis vastupidist tõestada (Georg Friedrich v. Fircks. Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten. Leipzig, 1804, 112).

mised talupoegade vaesuse põhjused.¹⁰ Sellist suhtumist esines täielikult tegelikult ka riiklikul tasandil.¹¹ Sama püüti teha selgeks ka talurahvale, nagu kirjutas 1767. aastal nädalaleht “Lühhiike õppetud”: *laisk jääb allati santiks ning ellab ennesele ning ka moisa wannemille waewaks. Kui kegi nisugguse käest küssib miks ta ni waene ja sant on, egga temma siis ei ütle ennese laiskusse süüid ollewad, waid ta ütleb sedda omma sullase põlwest tullewad, et moisa teggo on kange, et weiksed käest ärralöpwad, et leikus on kassin olnud. Mul on se nou selgeste õppetada et keik need mõtted ning juttud on walled ja rummalad; minna tahhan sellgeste sinno silma ette seäda, et se ei tulle sinno sullase põlwest, egga sinno moisa wannemist, egga sinno pällust, kui sa waene olled.*¹² Siiski vähemalt juba 1794. aastal mõõnis Friebe, et kuigi laiskus on talurahva peamine iseloomujoon, siis tulenevat see siiski suuresti pärisorjusest.¹³

Nii eestlastele kui lätlastele iseloomulikku energia puudumist ja loidust peeti ühtlasi põhjuseks, miks Liivimaa talurahvas ei saa kunagi rikkaks ega õnnelikuks. Näiteks pidas Ükskülli-Salaspilsi pastor Ch. W. Brockhusen seejuures lätlaste unisemateks kui eestlaste – nad teevad ainult seda, mis on möödapääsmatu ja sedagi sellisel juhul suure loidusega.¹⁴ Sarnaselt märkis P. Fr. Körber: paljud eestlased ja lätlased magaksid ainult, kui nälg neid tagant ei sunniks.¹⁵ Teisal

¹⁰ Vt nt Otto Huhn. Topographisch-Statistische Beiträe des Doerpatschen Kreisen. Erste Abtheilung (LVVA 6810–1–18), l. 63 (Äksi); Otto Huhn. Topographisch-statistische Beiträe Livlands. 7. Bd., welcher den Doerpt Werroschen Kreis enthält. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–19), l. 27 (Põlva); Otto Huhn. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802 (LVVA 6810–1–50), l. 43p (Alüksne), l. 44p–45 (Apukalns), l. 45p (Gaujiena), l. 56–56p (Vastseliina), l. 58 (Karula); Indrek Jürjo. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn, 2004, 187, 189. – See oli üheks põhilähtekohaks 18. sajandil ka Venemaa aadli hulgas, vt: Roger Bartlett. Defences of serfdom in eighteenth-century Russia. – A window on Russia. Papers from the V international conference of the study group on eighteenth-century Russia, Gargnano, 1994. Ed. by M. Di Salvo and L. Hughes. Roma, 1996, 69–70.

¹¹ Vt nt Robert E. Jones. Morals and markets: The conflict of traditional values and liberal ideas in the economic thought and policies of Catherine II. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 45, 1997, 528–529.

¹² Lühhiike õppetud, mis sees monned head rohhud täeda antakse, [...]. Nelikümmend üks tükki. Faksiimiletrükk. Saatesõna J. Peegel. Tallinn, 1976, 103 (nr 27).

¹³ Wilhelm Christian Friebe. Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehistland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval. Riga, 1794, 204.

¹⁴ Christian Wilhelm Brockhusen. Beantwortung der Frage: Wie kann der Zustand des hiesigen Landmannes in ökonomischer und moralischer Hinsicht verbessert werden, und welche Mittel wären hierzu am zweckmäßigsten anzuwenden? – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend. 5. Bd., 1808, 130.

¹⁵ [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 79, 81–82. – W. C. Friebe aga võrdles eestlaste ja lätlaste laiskust ja tegevusetust eskimodega: “Eskimo pigem nälgib 24 tundi, enne kui

märgib J. G. Eisen, et pärisorine talupoeg on koguni nii laisk ja hooletu, et härra peab teda sundima, et ta isegi oma põllul korralikult töötaks.¹⁶

Seega talupoegade vaesuse ja sagedase nälgimise taga ei olnud mitte mõisa nõudmised ja isegi mitte niivõrd sagedastest ikaldustest tingitud olukord, vaid ennekõike talupoegade iseloom.¹⁷ Talupojad olid laisad, hooletud ning osavõtmatud paremuse poole püüdluses. Nagu nõudis G. F. Parrot: “Talupojale tuleb näidata, et laiskus, muretus ja kõigepealt joomine on tema vaesuse peamiseks allikaks.”¹⁸ Sakslane F. U. Albaum märgib aga Eestimaa talupoegade kohta, et esmapilgul näib kohalik talupoeg olema “vaeseim olend päikese all”, kuid see tuleneb kõik nende omaenese süüst, nende laiskusest ja nõmedusest.¹⁹

Kõrvuti laiskusega peeti talupoja toimetulekuraskuste süüks pillamist. Talupoeg, kas siis oma laiskuse tõttu ei külva nii palju vilja kui ta peaks, või siis sööb ühekorraga kõik selle, millest tal peaks tegelikult jätkuma poole aasta toiduks.²⁰ Pillamine omakorda tõendas talurahva selget ükskõiksust tuleviku suhtes, mis tekitas palju pahameelt nii aadlis kui pastorkonnas. Üldine veendumus oli, et suurem osa eestlastest ja lätlastest ei oska tuleviku jaoks omale tagavara kõrvale panna. Talurahvast nähti elavat ainult üheks silmapilguks sügisel ning ta olla õnnelik, kui saab ühe päeva suurelt lõbutseda ja kiiresti kõik maha prassida, et siis ülejäänud aasta kannatada nälga, vireleda võlgades ja teha rasket tööd.²¹

Lisaks muretule pillamisele peeti talupoegi täiesti hooletuteks. Talupojad laskvat muretult raisku või mädaneda sellel, mis nad suure tööga on saavutanud

ta üles tõuseb, et oma elu loomulikku vajadust rahuldaks” ([W. Ch. Friebe]. Etwas über Leibeigenschaft, 753, 762).

¹⁶ J. G. Eisen. Ausgewählte Schriften, 226.

¹⁷ Õnne pastor selgitas oma 1802. aasta vastuses Huhnile, et tõesti hoolsaid talupoegi hakkab puudus ainult ikaldusaastatel kummitama, kuid laisad talupojad tunnevad puudust igal kevadel, isegi parimate lõikuste järel. Õnneks aga kaitsevat laisku mõisa toetuslaenud ja rajatud vallamagasi (O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 39p (Õnne)).

¹⁸ August Traat. G. F. Parrot ja talurahvaküsimus Liivimaal. – G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Tartu, 1967, 169.

¹⁹ [Franz Ulrich Albaum]. Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Ein Beytrag zu des Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhr des Getraides. Riga, 1772, 69–70, 73.

²⁰ [W. Ch. Friebe]. Etwas über Leibeigenschaft, 753, 762.

²¹ [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 79, 81–82; Ch. W. Brockhusen. Beantwortung der Frage, 131; [Gottfried Georg Mylich]. Wiederum ein Wort zu seiner Zeit, oder Versuch einer Beantwortung der unserm Vaterlande so wichtigen Frage: Wie wohl der Landplage des jährlichen Bauernvorschusses am sichersten abzuhelpen wäre? [Mitau], 1787, 9; J. G. Eisen. Ausgewählte Schriften, 158; vrd: O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 63p (Tarvastu).

või siis lasevad loomad lihtsalt vilja kallale.²² Hupeli järgi isegi normaalsetel saagiaastatel satub talupoeg puudusse oma “peaaegu ülesaamatu hooletuse” tõttu.²³ 1818. aastal avaldas ka J. W. L. Luce eestikeelse “Nou ja abbi”, mille üheks peasõnumiks talurahvale oli, et nad peavad kokkuvõtteks ja ettenägelikult oma toidunatukesega, eriti viljaga, ümber käima. Ta esitab selles moraali- loo, kus talupojad kurdavad kõrtsis muu hulgas omavahel, et nad on “nobbeste ja wisi pärrast tööd teinud ja siiski ei sa minna toime”, mille peale õpetas üks vana talupoeg neid: “Mis aitab keik nobbe tõteggeminne, kui innimenne omma mitte kokko ei hoia, ehk sedda weel peälegi ärrapillab ja nahka panneb”.²⁴

Neljandaks aadli üldiseks veendumuseks, millega nad selgitasid talupoegade vaesust, oli eestlaste ja lätlaste suur lollus ja nürimeelsus.²⁵ 1789. aastal kirjutas W. C. Friebe, et üle 7/8 Liivimaa talupoegadest ei mõtle oluliselt rohkem kui tema hobune.²⁶ Nõnda peetigi talupoegade suutmatust oma talupidamist õigesti majandada “peaaegu loomaliikuks lolluseks” (*an viehische Dummheit gränzen- den*), mille üheks väljapääsuteeks oligi mõisavalitsejate veel suurem kontroll talude juhtimise üle.²⁷

Siiski, kõrvuti talupoegade kolossaalse juhmuse kujutelmaga kirjeldati teine kord talupoegi jällegi kavalate, ebaausate ja jultunutena, mille eest mõisnikke hoiatati.²⁸ Samuti peeti talupoegi tänamatuteks,²⁹ kuigi selle kohta arvati, et ega tooretelt inimestelt ei saagi mingeid voorusi oodata.³⁰

²² Nt A. B. C. Eingesandt. – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 145; [G. G. Mylich]. Wiederum ein Wort, 9; Lühlike õppetud, 108.

²³ August Wilhelm Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. 1. Bd. Riga, 1774, 546.

²⁴ [J. W. L. Luce.] Nou ja abbi kui waesus ja nälj käe on. Tallinnas, 1818, 21.

²⁵ Vt ka Л. А. Лооне. Крестьянский вопрос в общественной мысли Прибалтики в конце XVIII и начале XIX в. – Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник V. Москва, 1962, 210–211.

²⁶ [Wilhelm Christian Friebe]. Erster Anfang zur Cultur der liefländischen Bauern. – Der nordischen Miscellaneen, 18./19. Stück. Riga, 1789, 528; vrd Robert Berdahl. Paternalism, serfdom, and emancipation in Prussia. – Oceans apart? Comparing Germany and the United States. Studies in Commemoration of the 150th Anniversary of the Birth of Carl Schurz. Ed. by E. Angermann, M.-L. Frings. Stuttgart, 1981, 34.

²⁷ Christoph Malchau von Ankerfeld. Gedanken eines Gutsbesizers in Weißreuthen über die Nothwendigkeit und Möglichkeit eines verbesserten Bauernzustandes daselbst. Mitau, 1818, 16–17.

²⁸ Nt [August Wilhelm Hupel]. Beytrag zu den Nachrichten von den Ehsten und Letten. – Der nordischen Miscellaneen, 3. Stück, Riga, 1781, 229–235; vrd Robert M. Berdahl. The Politics of the Prussian Nobility. The Development of a conservative ideology 1770–1848. Princeton 1988, 49–50.

Kahtlemata olid sellised talupoegade ignorantsuse ja toimetulekusuutmatuse kujutelmad ideoloogilised liialdused. Eesti ja läti talupojale omistatud iseloomuomadused olid ennekõike muidugi sotsiaalsed kujundid, mitte rahvuslikud,³¹ kuigi viimastena püüti neid enamasti esitada.³² Sellised talupoegi alandavad väited tulenesid võimu positsioonilt ja oma kultuurilise üleoleku usust. Tegemist oli aga enamasti väga levinud kujunditega, mis olid tuntud ka mujal Ida-Euroopas pärisorjade ja mitmel puhul ka Ameerikas neegerorjade iseloomustamisel. See, et teenijaskond või orjad on laisad on muidugi väga levinud suhtumine.³³ Retoorika, et talupoja armetu olukord on tema enda süü, mis tuleneb laiskusest ja liiderlikkusest, oli levinud sarnaselt ka 19. sajandi Venemaal.³⁴ J. Kahk on näidanud, et kaitsmaks end etteheite vastu talupoegade vaesuse kohta, väitis Liivimaa aadel veel pärast pärisorjuse kaotamistki 1830. aastate lõpus, et see tuleneb peaaesjalikult lätlastele ja eestlastele omasest laiskusest, ükskõiksusest, prassimisest ja muretusest tuleviku suhtes. Kui vabastatud talupoeg raskustesse sattus, siis olla see ennekõike talupoegade iseloomu süü.³⁵

Igatahes kõik need aadli seisukohad talupoegade endi süüst süvendasid mõisnikkonna seas suhtumist talupoegade abi- või laenupalvetesse, et “ise oled oma vaesuses ju süüdi! Nüüd kannata!”. Kuna pärisorine talupoeg pidi ise endale tootma peatoiduse, siis see lubaski mõisnikel igal ajal talupoegade viletsa toimetuleku korral näidata enesekriitikata näpuga talupoja enda peale ja rääkida talupoegade endi hoolimatusest ja laiskusest.³⁶

²⁹ Vt nt: Indrek Jürjo. Ludwig August krahv Mellin kui talurahva sõber ja estofiil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2003, nr 4, 52–53, 62, 65–66; vt samuti Malle Salupere. Georg von Bocki keisrikirjad. – Kleio. Ajaloo ajakiri, 1996, nr 4 (18), 14.

³⁰ Ludwig August Graf Mellin. Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Lief-land. Riga, 1824, 91–92.

³¹ Või nagu sõnastas P. Johansen: iseloomustatakse talupoega ja tema mentaliteeti, mitte eestlast (P. Johansen. Rahvuslikud eelarvamused, 484); vt ka I. Jürjo. Liivimaa valgustaja, 190–191.

³² Hea näide: C. M. v. Ankerfeld. Gedanken eines Gutsbesitzers, 9–10.

³³ Vt ka P. Himl. Die ‘armen Leute’, 1.

³⁴ Vt: Peter Kolchin. Unfree labor. American slavery and Russian serfdom. Cambridge, 1987, 155, 171.

³⁵ Juhan Kahk. Murrangulised neljakümnendad. Tallinn, 1978, 69–70, 84.

³⁶ Sama juhtus ka Brasiilias ja Kariibi mere ranniku istandustes, kus 17. ja 18. sajandil oli lausa tavaline, et põllurjadele võimaldati tükike maad, mis pidi katma enamuse nende toiduvajadusest, ja kus neil lubati töötada teatud aegadel istandustööde vaheaegadel. Orjapidajad nägid, kui suure motivatsiooniga töötasid orjad enda peatoiduse heaks, erinevalt töötamisest isanda põldudel. Samuti polnud vaja selle jaoks teha lisakulutusi järelevaatajate palkamiseks. Ühtlasi võis nüüd orjapidaja arvestada iga inimese loomupärase püüuga hoiduda näljast ja ellu jääda ja teisalt selle asemel, et taluda kriitikat mittepiisava orjade toitmise üle, võis isand nüüd täie vabadusega näidata näpuga orjade enese suutmatusele ennast ülalpidada, vt: Robin Blackburn. Slave

3.2. Paternalistlik retoorika

Olulisim ideoloogiline konstruktsioon, mida baltisaksa aadel kasutas pärisorjuse õigustamiseks, oli nn paternalistliku pärisorjuse idee. Baltikumis hakkas aadel paternalistlikele argumentidele rõhuma üha enam alates 18. sajandi teisest poolest. Paternalism sobis hästi õigustama talupoegade allutatust, kuna rõhutas vastastikust sõltuvust, kus mõlemal poolel olid omad õigused ja kohustused. Kuna mõisniku ja talurahva vahel valitsevat paternalistlikud suhted, siis pärisorjus olla tegelikult mõlemale poolele vastastikku kasulik. Paternalistlik retoorika lõi pildi mõisnikust, kes ennastsalgavalt hoolitseb oma talurahva eest, kus isa rolli täitmine nõuab suuri kulusid ja majandusliku ratsionaalsuse eiramist. Paternalistliku idee järgi oli vaja talupoegi juhendada ja neid kaitsta, et nad ei teeks endale ise liiga nagu lapsed. Keskkel kohal seisis aga väide, et pärisorjus annab talupojale toimetuleku garantii ja sellega seoses ühtlasi mõisnikkond esitles end kirglike talupoegade heakäigu eest hoolitsejatena.³⁷ Ka A. W. Hupel kirjutas 1790. aastal, et mõnede arvates on Liivi- ja Eestimaa talupoegade õiguslik seisund ainult negatiivne, kuid nad eksivat, kuna mõisnikel lasub raske kohustus hädavajavaid talupoegi toetada ja toita, kui seda kohustust ainult korrektselt täidetak.³⁸

Juba 1701. aastal märgib K. J. v. Blomberg oma Liivimaa ülevaates, et kokkuvõttes ei saa Liivimaa “vaeste inimeste orjust” pidada nii talumatuks kui see võib näida. Nimelt olla mõisnike huvi “toetada ja hellitada” oma talupoegi nende kõigis esmajärgulistes tarbeasjades (*in all necessities of Life*), varustades neid muuhulgas leiva, soola ja seemneviljaga. Ja Blomberg resumeerib: *Ma leian, et nende olukord on paljudes asjades parem kui talupoegadel Saksa-maal*.³⁹

19. sajandi alguseks polnud aadli retoorika võrreldes Blombergi mõttekäiguga pea üldse muutunud. Täpselt samamoodi kirjeldas üks silmapaistvamaid baltisaksa pärisorjuse apoloogeete H. Fr. Tiebe veendunult, et Liivimaa talupojal on suur eelis oma vabade saksa kaasvendade ees, kel puudub igasugune õigus ikalduste, loomakatkude, haigestumiste või tuleõnnetuste korral oma härralt abi nõuda, mis võib neid viia kergelt kerjustena tänavatele. Seevastu *pärisorisel lät-lasel on aga eelis alati olla kindlustatud oma hädavajalike füüsiliste vajaduste*

exploitation and the elementary structures of enslavement. – Serfdom and Slavery. Studies in Legal Bondage. Ed. by M. L. Bush. London, New York, 1996, 169–171.

³⁷ Vt selle kohta 18. sajandi Venemaal: R. Bartlett. Defences of Serfdom, 70–71; Michelle Lamarche Marrese. Liberty postponed: Princess Dashkova and the defense of serfdom. – The princess and the patriot. Ekaterina Dashkova, Benjamin Franklin, and the age of enlightenment. Ed. by S. A. Prince. (Transactions of the American Philosophical Society, vol. 96, pt. 1.) Philadelphia, 2006, 23–38.

³⁸ August Wilhelm Hupel. Von den Rechten der lief- und ehstländische Landgüter. – Der nordischen Miscellaneen, 22./23. Stück. Riga, 1790, 256.

³⁹ [K. J. v. Blomberg.] An account of Livonia, l. U2-U2p.

osas, mis ju selle inimklassi juures on peamise tähtsusega. Kui teda tabab ikaldus, siis toetab ja toidab teda härra, põleb tal maja maha, siis laseb härra talle uue ehitada, hukuvad tema kariloomad, siis härra annab talle teised, ei tule ta loomasöödaga välja, siis toetab teda härra, jääb ta haigeks, siis laseb härra teda ravida. Lühidalt, ta seisab pideva hoolitsuse all, peaaegu nagu lapsed isa all.⁴⁰ Ka ainult lühikest aega Liivimaal töötanud Karl Philip Michael Snell selgitas 1794. aastal saksa lugejale, et Venemaa Läänemereprovintssides on mõisnikud talupoegadele isaks ja eestkostjaks (*ihre Väter ja Vormünder*).⁴¹

Pärisorjus pakkus nõnda talurahvale härra kaitset, millele vabad talupojad ei saanud toetuda.⁴² 17.–19. sajandil polnud enam aadli kohustuseks mitte otseselt sõjaliselt kaitsta oma alamaid, vaid apologetilises retoorikas oligi esiplaanile tõusnud just talupoegadele pakutav kaitse nälja ja muude igapäevase toimetuleku probleemide vastu, mille eest siis aadli arvates talupojad pidid omakorda teenima oma härrat. Seda retoorikat esitati ka talurahvale. 1767. aastal ilmunud “Lühhikesses õppetuses” küsiti talurahva käest: *Se on teie heaks et teil on moisa wannemad, sest kui ep olleks neid, siis üttelge kelle käest woiksite teie kül abbi leida kui teie ollete häddalissed?*⁴³

Oluline on rõhutada, et üleskutse paternalistlikust hoolitsusest juhinduda ei tähendanud alati, et taotleti talupoegade olukorra parandamist või talupoegade õigusliku seisundi muutmist. Sageli vastupidi, paternalistlik retoorika pidi kaitsma hoopis kehtivaid mõisa ja talupoegade vahelisi suhteid. Aadli paternalistlik ideoloogia rõhutas retooriliselt mõisnike kohustusi talupoegade ees ja seeläbi õigustati ka oma võimu ja õigusi.⁴⁴ Aadliideoloog Georg Friedrich von Fircks pidas nõnda pärisorjuse säilitamist kindlasti vajalikus, kuna see ei tee ju kedagi õnnetumaks. Hädas olles võib talupoeg alati pöörduda usaldusega oma härra poole, kellelt ta abi, tröösti ja toetust oodata võib ja sellise *isaliku hoolitsuse* eest võtab ta rõõmuga enda kanda iga töö ja vaeva. Fircksi järgi tuleb selle tõestuseks esitada lihtsad küsimused: kes toetab talupoega ja annab leiba, kui tal vili ikaldub ja midagi ei ole? Kas pole see mitte kahjum härrale, kui ta peab

⁴⁰ H. Fr. Tiebe. Nachtrag, 69, 73; vrd Mati Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu, 2000, 163–164.

⁴¹ Karl Philip Michael Snell. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena, 1794, 158.

⁴² See väide on võetud mõnede autorite poolt ka ajalookirjanduses omaks, vt nt: Claudia Ulbrich. Leiherrschaft am Oberrhein im Spätmittelalter. (Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte, 58.) Göttingen, 1979, 300; Jan Klußmann. Leibeigenschaft im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein: Rechtliche Entwicklung, öffentlicher Diskurs und bäuerliche Perspektive. – Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit. Hrsg. v. J. Klußmann. Köln, Weimar, Wien, 2003, 239.

⁴³ Lühhike õppetetus, 103 (nr 27); vt ka samas lk. 112.

⁴⁴ Vt ka: Robert Berdahl. Preußischer Adel: Paternalismus als Herrschaftssystem. – Preußen im Rückblick. Hrsg. v. H.-J. Puhle, H. U. Wehler. (Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft 6.) Göttingen, 1980, 138.

oma talupoegi mõisa tagavarakambrist kogu aasta toitma? Kui arvestada, mida kõik härra igal aastal oma talurahvale andma peab, siis kas pole see kokku tasumine talupoja töö eest. Et mõisnikud peavad oma talupoegi hädas abistama, selle on aadel ju ise maaseadusesse sisse kirjutanud ja ennast selleks kohustanud.⁴⁵

Mõisnikkond kutsus korduvalt talupoegi üles solidaarsusele (ehk üksteise vastastikusele toetamisele) ja rõhutas, et hoolimata hierarhisest ebavõrdsusest olid mõlemal poolel teineteise vastu omad kohustused. Kui 1696. näljaaastal kindralkuberner E. Dahlberg kutsus kroonutalupoegi üles kandma jätkuvalt püüdlikult oma koormisi, siis ta rõhutas just vastastikust üksteise toetamise vajadust: *Iga talupoeg on seda enam ja ülimast õiglusest kohustatud seda tegema, kui ta mõtleb, kuidas seniajani nendel rasketel aastatel rentnik on kasutanud kõiki vahendeid, et maksta renti ja samuti aidanud talupoegi nende hädas leiva ja külviviljaga ja neid konserveerind.*⁴⁶ Talupoegade väidetav muretu olukord, kus mõisnik tagas neile igakülgse ülalpidamise, tulenes aadli nägemuse järgi aga üksnes nende pärisorjuslikust seotusest mõisnikega. Kui näiteks Eestimaaale olukorraga tutvuma saadetud senaator Zahharov päris rüütelkonnalt aru, mida teha külades elavate vabade inimeste (ilmselt nende all mõeldud ennekõike maakäsitöölisi jt) abistamiseks,⁴⁷ vastas Eestimaa aadel, et vabade inimeste ülalpidamisega seoses ei saa mõisnikel mingeid kohustusi olla, “kuna ka vabad inimesed ei evi mingeid kohustusi mõisnike vastu”. Kõigil neil on aga vaba voli adratalupeojaks hakata (*Landbauer zu werden*), enda peale viimaste kohustused võtta ja seeläbi ka nende eeliseid nautida (*die Vortheile derselben zu genießen*) ehk siis mõisast toetuslaenu saada.⁴⁸

Samuti enne 1816.–1819. aasta talurahvaseadusi toimunud debattides pärisorjuse kaotamise üle Baltikumis tuleb selgelt välja, et peeti iseenesest mõistetavaks, et pärisorjuse kaotamisega kaob ka mõisniku vastutus (eestkostekohustus) nende vabade ja iseseisvate inimeste ees. See tähendas vabanemist nii

⁴⁵ G. Fr. v. Fircks. Die Letten, 155, 160–161, 168–171, 229; Hermann Friedrich Tiebe. Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri. Halle, 1804, 67; H. Fr. Tiebe. Nachtrag, 16; [W. Ch. Friebe]. Etwas über Leibeigenschaft, 759.

⁴⁶ Lieffländische Landes-Ordnungen nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen. Riga, 1707, 660–665; vt ka samas, lk. 686.

⁴⁷ Vt selle kohta Jaan Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. (TRÜ Toimetised, vihik 96.) Tartu, 1960, 267–270; Juhan Kahk. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn, 1961, 525–527.

⁴⁸ EAA 29–1–411, l. 27p–28 (Eestimaa rüütelkonnapeamees Üxkülli senaator Zahharovile, 16.04.1808).

riigimaksude, avalike koormiste maksmisest kui talupoegade ülalpidamiskohustusest või vastutusest vallamagasitega seoses.⁴⁹

Teisalt enne pärisorjuse kaotamist osutati ka retooriliselt probleemile, et Liivimaa talupoeg pole seni kunagi pidanud õppima iseseisvalt toime tulema, kuid nüüd jäetakse teda omapead. Esines ka otseselt arvamusi, et koos kavatava seadusega talupoegade omapead jätmisega on tulemuseks ainult see, et talupojad veel kiiremini hakkavad laostuma kui nad seda nagunii ka seni teevad. Ühtlasi ka talupojalt talu pärimisõiguse võtmisega muutuvat veel raskemaks uuel peremehel laostunud talu uuesti jalgadele saada (vastasel juhul püsiks peremehel teatud vastutus järeltulija ees), kuna praegult olla juba mõisnikel raske laostunud talupere asemel, kellega ühes ta kaotab kõik temale tehtud võlad, uus asemele seada, kes vajab alguses uuesti toetust, et ainuüksi juba eelmise peremehe hooletust heaks teha ja kelle enda saatust ei pruugi paremini minna kui eelmisel kohaomanikul.⁵⁰ Ilmus ka ettepanekuid, et mõisnike väljaminekud, mida nad on “iidsetest aegadest peale” oma talupoegade toetuseks kulutanud, võiksid olla hinnatud ja selle summa ulatuses siis talupoja teokoormist vähendada või sellevõrra põllumaad juurde anda või lihtsalt talupojale kindel kahjutasu või kompensatsioon määrata.⁵¹

Kriitilisemad olid arvamuseavaldused, et vabaduse andmisega härrad lihtsalt vabastasid ennast kohustusest talupoegade ülalpidamise pärast muretseda ja talupojad vahetasid palja sõnakõlksu “vabaduse” vastu oma kindlustunde, et haigestumise, õnnetuste, vanaduse, ikalduste, loomataudide jms korral härralt abi saada.⁵²

Vähemalt kuni 19. sajandi alguseni oli küllaltki üldine seisukoht, et Liivi- ja Eestimaa talupoegadele vabadus üldse ei sobigi. Selline kujutlus eestlastest ja lätlastest polnud muidugi midagi originaalset, vaid oli levinud ka näiteks Ameerikas, kus orjapidajate rassistliku veendumuse kohaselt puudus

⁴⁹ Heinrich von Hagemeister. Vorschläge, allen livländischen Gutsbesitzern zur Beherrschung. – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 13–14; Karl Woldemar Freyherr Budberg. Ansichten über die Art, wie die persönliche Freyheit den Bauern des Livländischen Gouvernements zu ertheilen wäre. (Veranlaßt durch Hagemeister’s Vorschläge.) – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 30; C. G. v. Maydell. Vorläufige Ideen zu einer Erbpacht-Einrichtung auf Korn mit den künftighin freien Ehstländischen Bauern. – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 54.

⁵⁰ A. B. C. Eingesandt, 143–144.

⁵¹ N. T. Ueber die neuerlich begründete Bauernfreiheit in den russischen Ostseeprovinzen. – Hermes oder kritisches Jahrbuch der Literatur, 11. Bd., 1821, 3. St., 107.

⁵² Samas, 103–104.

neegerorjadel oskus olla vaba.⁵³ Tegemist oli juba keskajal Euroopas laialt levinud kontseptsiooniga, et ühiskonnas ongi mõned loomu poolest sobilikud orjuseks, kuna teised jälle loomult sobivad kasu saama vabadusest.⁵⁴ 1789. aastal naeruvääristas W. C. Friebe ideed Liivimaa talurahvale vabadus anda. Talurahvas pole lihtsalt võimeline iseseisvalt toime tulema. Tema hinnangul pidi eesmärk olema hoopis talupoega tegusamaks ja töökamaks kasvatada ja teda hakkama alles õpetama, kuidas ennast nälja eest kaitsta. See oleks nimelt palju suurem heategu ja väärtus, mis talurahvale kasu tooks, kui tühipaljas sõnakõlks – “vabadus”. Siiski jagas Friebe kartust, et praegune talupoegade generatsioon on selliseks õpetuseks juba liiga kasvatamatu (“toores ja loll”), mistõttu võiks tema arvates vähemalt teha nüüd algust nende lastega. Samas Friebe küll mõõnis, et osa valgustatud Liivimaa aadlist on teinud juba katset oma talupoegi kasvatusel mõningal määral inimsoole (*Menschheit*) lähemale tuua, mis tema meelest oli positiivne, kuna vastasel juhul, ilma vanemate kasvatusest ja järelevalveta ei saa talupojast kunagi “mõtlevat inimest ega kasulikku maailmakodanikku”, vaid jääb täiesti loomalikuks.⁵⁵

Kui koos pärisorjuse kaotamisega tuli arutluse alla ka raharendi võimalikkuse küsimus, siis üheks põhjenduseks, miks Liivimaa talupoegi veel raharendile seada ei tohtivat, toodi just välja nende veel liiast hooletust ja lühinägelikkust. Talupojad ei olevat võimelised õigesti arvestama oma sissetulekuid ja väljaminekuid, et ühte osa oma toodangust õigeaegselt kasumiga rahaks teha.⁵⁶ Talupoeg, kes alati on elanud nagu alaealine laps, tundvat vastumeelsust enese pärast murettundmise, tegutsemise ja hoolsuse vastu.⁵⁷

Aadli paternalistliku retoorika näol oli seega tegemist ainult mõisa ja talurahva vaheliste suhete iseloomustamisega ülevalt ehk mõisnike vaatevinklist.⁵⁸ Seejuures nagu nähtub, siis talupoegade võrdlemine lastega peitis endas nii negatiivseid etteheiteid kui positiivset enesekaitset. Ühelt poolt talupoegade

⁵³ Vt P. Kolchin. *Unfree*, 186.

⁵⁴ P. Freedman. *Images*, 72. – Freedman osutab samas, et loomupärase orjuse ideed väljendas selgelt juba Aristoteles oma “Poliitikas”.

⁵⁵ [W. C. Friebe]. *Erster Anfang*, 527–528, 546; vrd: M. Laur. *Eesti ala valitsemine*, 165; sama argument oli tuntud ka 18. sajandi Venemaal: R. Bartlett. *Defences of Serfdom*, 70.

⁵⁶ A. B. C. *Eingesandt*, 145.

⁵⁷ Einige Worte über die im Werk stehende Verbesserung des Zustandes der hiesigen Bauerschaft. – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 133.

⁵⁸ Vrd E. P. Thompson. *Patrician society, plebeian culture*. – *Journal of Social History*, 7, 1974, 382.

lapsikus tähendas harimatust, vastutustundetust, toorust jms.⁵⁹ Teisalt mõisnike paternalistliku käsituse järgi kujutati oma suhteid talupoegadega harmoonilise isa-laste vahekorranä, kus vaadati talupoegade lapselikuse peale pigem heatahtlikult.

3.3. Mõisa toetuslaenu mõisnike käsituses

Mõisatest talupoegadele jagatavatel toetuslaenudel oli igatahes oluline ideoloogiline roll. Kui vaja, siis aadel rakendas oskuslikult kevadised avansslaenu oma argumentide teenistusse, et kaitsta oma õigusi. Juba 16. sajandi teisest poolest on hästi tuntud Liivimaa aadli 1586. aastal antud vastus Poola komissar Stanislaus Pękosławski ettepanekule talupoegade parema kohtlemise kohta, kus kinnitati et *suurem osa mõisnike siiski alati tuleb oma talupoegadele vastu nii palju kui võimalik ja on abistanud neid härgade, hobuste ja muu vajalikuga*.⁶⁰ Tasub küll lisada, et juulis 1561 oli esimene Rootsi asehaldur Tallinnas Klas Horn kirjutanud hoopis vastupidi kuningas Eerik XIV-le, et Eestimaa talupoegade kaebuste järgi nende härrad ei taha neid abistada leiva- ja seemneviljaga, mistõttu pidavat nad kannatama rasket nälga ja häda.⁶¹

Kui 18. sajandi teisel poolel kordus analoogne situatsioon Saaremaal, kus kroonumõisates revisjonitööde käimalükkamisel tundis kindralkuberner G. v. Browne huvi ka eramõisate talupoegade majandusliku seisundi kohta, siis sellest ärevusse sattunud Saaremaa rüütelkond vastas analoogselt, et talupojad kannavad koormisi vastavalt vakuraamatutele, ja kui vahel minnaksegi nendest üle, siis polevat selles midagi lubamatut, kuna mõisnik annab oma talupojale hooned, rakmed, isegi seemne ja elatumiseks vajaliku vilja.⁶²

Kevadeti talupoegadele toetuslaenude jagamist nähti niisiis selgelt kui “isalikku” hoolitsust⁶³ ja ühtlasi hädasoleva talupoja abistamine oli ju kristlik käitumine, mis samuti leidis vajadusel rõhutamist.⁶⁴

⁵⁹ Nagu üldistas Friebe: “Jede rohe Nation handelt kindisch”: [W. Ch. Friebe]. Erster Anfang, 525.

⁶⁰ Christian Kelch. Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes. Reval, 1695, 420–421.

⁶¹ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Hrsg. v. C. Schirren. 8. Bd. Reval, 1881, nr 1030 (lk. 8).

⁶² Evald Blumfeldt. Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765–1828. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX (Liber saecularis). Tartu, 1938, 97–98.

⁶³ Nõnda otseselt sõnastatud nt: EAA 30–1–6937, pagineerimata (F. W. v. Schilling Eestimaa kubernerile, 31.05.1802).

⁶⁴ Nt: LVVA 6999–12–10, lk. 315 (Cesvaine mõisarentnik Liivimaa asehaldurile, 14.07.1691); Otto Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. (Akadeemilise Ajalooseltsi

Talupoegade toetamine oli mõisniku parim õigustus oma valitsemisele. Mõisniku ohverdusteks peeti nii seda, et nad peavad märkimisväärse osa oma saagist müümata kohapeal alles hoidma, kui ka seda, et hiljem kõiki tehtud toetuslaene ei saa talupoegadelt jälle kätte, kui ei taheta “ebainimlikult” nende kallale karata.⁶⁵ Näljaaastatel 1696–1697 laekus Liivimaa kubermanguvalitssusse arvukalt supliike kroonumõisate rentnikelt, kes palusid luba maksta renti paindlikumalt. Nendes üheks korduvalt läbi jooksnud argumendiks oligi seik, et nad on kõigele vaatamata mõisa all olevaid talupoegi toetanud ja taganud nende ülalpidamise, mille üle ühtegi kaebust nende talupojad pole esitanud.⁶⁶

Kui mõisnikud on pidanud ennast kaitsma, kas nad on piisavalt oma talupoegi abistanud, siis võimalusel ühe mõjuvama argumendina on püütud näidata, et nad on olnud isegi nii kohusetundlikud, et nad on talupoegade jaoks vilja juurde soetanud.⁶⁷ Või kui mõis jagas talupoegadele avansslaene ilma intressita, siis see nägi välja kindlasti nii mõisnikele endile kui talupoegadele palju heatahtlikuma abistamisaktina kui range intressiga laenu.⁶⁸

Mitmed kroonumõisate rentnikud teatasid Suure näljahäda aastatel kindralkubernerile, et nad on kõigele vaatamata vaese talupoegkonna ülalpidamiseks “otsinud viimast vara”, mis toonud kaasa neile “suurimaid kahjusid”.⁶⁹ Tuntud on O. Liivi kirjeldus sellest, kuidas neil aastatel kroonumõisate rentnikud pantisid linnakaupmeestele oma hõbelauanõusid ja juveele, et soetada oma

Toimetised, IX.). Tartu, 1938, dok. nr 88. – Kirikliku käsitluse järgi oligi mõisnikul kanda isa roll talupoegade ees koos sellega seotud kohustustega, mille hulka kuulus ka peatoiduse tagamine, vt: H. Stahl. Förnufftennes Miölk För the Narwiske, Ingermanlandske, och Allentackiske Kyrckior. Revall, 1644; Der kleine Catechismus Dr. Martin Luthers mit Worterklärung und Zergliederungsfragen. Hrsg. v. A. H. Dittrich. Moskva, 1853, 35–40; H. Pleijel. Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folkklivsstudier. Stockholm, 1951, 15–45 (nende viidete eest võlgnen tänu Piret Lotmanile ja Jürgen Beyerile).

⁶⁵ Nõnda kirjeldab nt: EAA 39–1–644, pagineerimata (G. J. Wrangeli adressaadita ja dateerimata kiri, 1820?).

⁶⁶ Nt ... *so bey Brod und andern Lebensmitteln, wordurch sie mir dann ein großes schuldig verblieben, mit meinem Schaden conserviret, daß bey wehren den Arrends.Jahren keine beschwere und Klagten über mir geführt worden*: LVVA 7349–1–223, lk. 568–569 (G. v. Hirschheit Liivimaa kindralkubernerile, 13.01.1696); samuti EAA 278–1–XVI–41g, l. 58–58p (E. G. Ulrich Liivimaa asehaldurile, okt. 1696); LVVA 7349–1–223, lk. 628 (N. v. Vettern Liivimaa kindralkubernerile, 31.08.1697).

⁶⁷ Vt nt EAA 30–1–6937, pagineerimata (Kapten Westenryk Ida-Järvamaa adrakohtunikule, 31.05.1802).

⁶⁸ Vrd William Chester Jordan. The Great Famine: Northern Europe in the early fourteenth century. Princeton, 1996, 110–111.

⁶⁹ Tsitaadid: EAA 278–1–XVI–43a, l. 27–28p (Puiatu rentnik J. Fr. v. Schwanwede kindralkubernerile, 22.01.1697).

renditalupoegade jaoks vilja.⁷⁰ 1699. aastal toimunud juurdluse käigus Põltsamaal Nõmme mõisas, mis oli Suure näljahäda aastatel teinud suure allakäigu, küsiti selle pidajalt leitnant C. v. Brandtlt otseselt, kas viimane pole viimastel aastatel talupoegi alati leiva- ja külviviljaga abistanud ja selle jaoks vilja puudumisel “välja pannud kuldseid, hõbedasi ja vasest pante”, et seda soetada. Seda leitnant Brandt ka igati kinnitas.⁷¹ Ka Tori kroonumõisa rentnik leskprou Anna Margaretha Ekenschildt märkis oma kaitsekirjas kreisifoogtile 1699. aastal, et kuna ta polnud möödunud ikaldusaastatel talupoegadelt mõisaandameid saanud nii paljude aastate jooksul, siis oli ta olnud sunnitud kogu oma raha- ja hõbetagavara talupoegade ülalpidamiseks “linna müüma ja pantima”.⁷²

Kui sellised “ohverdused” tõesti mõisnike poolt teoks said, siis pole põhjust kahelda, et see tehti suurelt teatavaks ka talurahvale. Niiviisi nõudis 1732. aastal talupoegadelt suuremat tänulikkust ka Rannu ja Valguta kroonumõisate rentnik, tuletades meelde, et 1717. ja 1718. aastal oli ta Riiast ostnud nende ülalpidamise jaoks 600 vakka rukist, mille iga säilitise eest ta oli pidanud maksma kõrget hinda 78 albertusriigitaalrit, “mis olnud kogu talurahvale teada”.⁷³ Seega mõisnikud tõstsid eriti esile, kui talupoegade toetuslaenudeks tehtud vili ei pärinenud mõisa tagavaradest, vaid oli juurde soetatud nende “endi raha eest”.⁷⁴

Korduvalt on ajalookirjanduses osutatud, et pärisorjuslikus ühiskonnas mõisal kuigi suuri tootmiskulusid polnud, kuna talupojad töötasid mõisa heaks tasuta omas leivas, oma rakmeloomade ja inventariga.⁷⁵ Samas, kui lugeda aga mõisnike supliike ametivõimudele, siis sageli kaevatakse suurte väljaminekute üle, mis on läinud talupoegade toetamiseks ehk avansslaenudeks. Talupoe-

⁷⁰ O. Liiv. Suur näljaaeg, 51. – Vt ka E. Dahlbergi kirja kuningale 31. oktoobrist 1696, kus kindralkuberner kirjutab samuti, et rentnikud on pidanud kõik, mis neil on, kaupmehele viima, et talupoegi seemne ja leivaga abistada ja rentni maksta: EAA 278–1–IV:34/4, l. 28–30p.

⁷¹ EAA 278–1–XVI–42a, l. 161–161p (Extract auß dem Nömmenhoffschen Immissions Protocoll, 17.04.1699).

⁷² EAA 278–1–XVI–44e, l. 23–24 (Inkvisitsiooniprotokoll Tori, 26.10.1699).

⁷³ EAA 567–3–51, l. 76p–77 (B. v. Campenhausen Liivimaa asehaldurile, 23.09.1732).

⁷⁴ Nõnda ka: EAA 1324–1–202 (Schuld Buch von denen Saggadschen Bauren, so in den Jahren brod und Saad vohrgestreckt, 2.10. 1743).

⁷⁵ Arnold Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, 344–379; Elina Öpik. Mõisamajapidamine 17. sajandil ja 18. sajandi algupoolel. – Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 421–425; Hendrik Sepp. Majandusolud Eestis XVIII sajandil. Lisandeid talurahva vabastamise ajaloole. – Korp. Sakala 1909–1934. Tartu, 1934, 89–90; Enn Tarvel. Poola riigimõisate majandamisest Lõuna-Eestis 1580. aastatel. – Eesti ühiskonna arengu sotsiaalsed ja õiguslikud aspektid. (Tallinna Tehnikaülikooli toimetised, nr 735.) Tallinn, 1993, 90–91; vrd Jacek Kochanowicz. The Polish economy and the evolution of dependency. – The origins of backwardness in Eastern Europe: Economics and politics from the middle ages until the early twentieth century. Ed. by D. Chiot. Berkeley, 1989, 101.

gadele antud toetuslaene on peetud mõisa majandamise juures lisakoormaks ja eriti rentnikud on sageli toonud põhjenduseks just suured väljaminekud talupoegade avansslaenude peale, et selgitada, miks nad pole võimelised tasuma õigeaegselt oma renti.⁷⁶ Kevadel talupoegadele antud laenuvili võis aga tõesti ulatuda vabalt veerandini kõigist mõisa väljaminekuteist või nagu Dorošenko 18. sajandi Mazstraupe mõisa arvete järgi näitas, siis pärast rasket ikaldust 1741. aastal andis Mazstraupe opman talupoegadele toetuslaenuna 518 vakka rukist ja otra, mis moodustas 18,7% kõikidest mõisa sissetulekuteist.⁷⁷ Senises historioograafias pole aga kulutusi talupoegade toetuslaenude peale mõisa väljaminekute loeteludes sisse arvestatud. Seega tekib küsimus, kas seniseid arvutusi tuleks korrigeerida ja neid toetuslaene tuleks lugeda täiendavalt mõisamajandamise kulude hulka. Siiski tegemist oleks väga komplitseeritud ülesandega, kuna nagu eelnevalt näidatud, siis põhiosas sai mõis need laenud sügisel või järgnevatel aastatel talupoegadelt tagasi ja nõnda olid need mõisale vaid ajutised väljaminekud. Samas mõisa kaudseteks kuludeks talupoegade peale tuleks lugeda need toetuslaenude võlad, mis mõisad pidid paratamatult korstnasse kirjutama (nt kui suurtes võlgades olev talukoht oli jäänud tühjaks vms),⁷⁸ kuid selliste võlgade üle pole eraldi mõisates arvet peetud ega neid kulude aruannetes ära toodud, mistõttu raske on isegi hinnata, kui suured võisid sellised kahjud mõisamajapidamises olla.

Mõisnikud rõhutasid korduvalt, et talupojad peaksid tänulikud olema, et nad neid toetuslaenudega abistavad. Näiteks nii 1699. aastal Tori kroonumõisa rentnik kui 1732. aastal Rannu ja Valguta kroonumõisa rentnik vastasid talupoegade poolt ametivõimudele laekunud kaebekirja peale ühtemoodi, et

⁷⁶ Nt EAA 278–1–XVI–1, l. 86 (P. Osthoff Liivimaa kindralkubernerile, 22.05.1636); LVVA 6999–12–10, lk. 315–319 (O. R. Albeyll Liivimaa asehaldurile, 14.07.1691); LVVA 7349–1–223, l. 630; RA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts Arkiv, vol. 4 (G. A. Strömfeldt E. Dahlbergile, 4.12.1697).

⁷⁷ В. Дорошенко. Хозяйственная отчетность Лифляндских имений в XVIII веке: мызный архив из Мазстраупе. – Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Отв. ред. А. К. Бирон. Рига, 1970, 164, 181; vrd: EAA 1324–1–207, l. 31p (Berechnung des nöthigen Kornes fürs kommende Jahr auf Saggad u Kawast, dets. 1788); Juhan Kahk. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland (das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts). Tallinn, 1969, 114.

⁷⁸ Nt 1801. a selgitas Ilmjärve kroonumõisa vallaülevaataja (*Gebiets-Aufseher*) Tartu majandusvalitsusele, et mõisa poolt esitatud talupoegade võlaregistris on osa võlgnikke küll nime pidi seal üles antud, kuid nad on juba ammu oma täieliku varatuse tõttu talust välja tõstetud ja nende varanatuke on mõisa poolt rekvireeritud, mistõttu teenivad nad paljaste sulastena ja seega nende võlgade üle pole mõisal enam mõtet arvet pidada: LVVA 3–4–488, l. 13–16 (Tartu ja Pärnu majandusvalitsus Liivimaa tsiviilkubernerile, 16.11.1801).

talupoegadel pole mingisugust põhjust kaevata ja sellist “tänamatust” üles näidata, selle asemel, et olla “tänuhulga” mõisast saadavate toetuslaenude eest.⁷⁹

Kuigi juba näiteks 1784. aasta ühes Liivimaa patendis kutsuti kõiki mõisnikke üles, et need, kes näevad leivapuudust talupoegade seas, oleksid valmis “inimesesõbralikult” appi ruttama ja puudust nii palju kui nende võimuses tõrjuma.⁸⁰ Ja 1809. aastal väljendas aadel Eestimaa maapäeval veendumust, et puuduseaegadel leiavad talupojad mõisast abi ja toetust “esimesel vajadusel”.⁸¹ Siis tegelikkuses koorub allikatest selgelt välja mõisnike hoiak, et hädasolev talupoeg pidi ise tulema abi küsima või äärmisel juhul kellegi enda eest saatma. Enda kohustusena ei nähtud omalt poolt tähele panna, kas keegi talupoegadest puudust kannatab või püüda kedagi mõisa initsiatiivi korras abistada. Ikka esmalt abipalve ja siis hinnata selle põhjendatust⁸² või siis on kiideldud, et “ühelegi talupojale, kes on leiva pärast pöördunud, pole seda keelatud”.⁸³

Kui 19. sajandi alguses saatis Riia arst Otto Huhn kõigile Liivimaa pastoreitele laiali küsimustikud, kus ta tundis muuhulgas huvi, kuidas abistatakse hädavajavaid talupoegi leivapuuduse ja haigestumise korral, siis talle laekunud vastustes teatasid enamik pastoreid üle kogu provintsi, et igal kevadel toetab mõis talupoegi puuduoleva viljaga ja haigestumiste korral saavad nad mõisast tasuta arstirohtu. Huhnile saadetud vastustest selgub ilmekalt, et enamasti olid pastoriid kindlal veendumusel, et toetuslaenude abil on võimalik talupoegi häda korral abistada ja sellist mõisate poolt toetuslaenude andmise praktikat tõsteti esile kui suurt asja.⁸⁴ Paternalistlikule ideoloogiale omaselt kinnitas osa pastoreid, et mõisaabi tõttu on talupojad igasuguse puuduse tõttu, *isegi ikalduste*

⁷⁹ 1699. a loeti Tori mõisarentniku sellekohane kaitsekiri koos manitsustega ette ka inkvisitsiooniküsitlusele kokku kutsutud talupoegadele: *die Bauren nicht befugt gewesen wären einiger mahßen sich zu beschweren, sondern vielmehr Uhrsach hätten schuldigen Danck abzustatten, vor die in den verstrichenen bösen Jahren genoßene Verpflegung, da dieselbe nicht nur außm Hofe mit Brodt und Saat versorget, sondern auch nicht eine Henne von ihnen genommen worden* : EAA 278–1–XVI–44e, l. 23–24 (Inkvisitsiooniprotokoll Tori, 26.10.1699); EAA 567–3–51, l. 76p–77 (B. v. Campenhausen Liivimaa asehaldurile, 23.09.1732).

⁸⁰ Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann, 21.03.1784.

⁸¹ EAA 854–2–688, lk. 128 (Eestimaa maapäeva protokoll, 3.03.1809).

⁸² Vt nt EAA 30–1–6937, pagineerimata (Kapten Westenrük Ida-Järvamaa adrakohtunikule, 31.05.1802).

⁸³ Nt EAA 30–1–6862, pagineerimata (Ida-Järva adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 24.04.1805); EAA 30–1–6870, l. 141–141p (Viru-Nigula kihelkonnakohtu protokoll, 12.11.1808).

⁸⁴ Nt Lazdona pastor 1802. a: *Da Magazine existiren und der Hof Vorschuß, so leidet auch der Bauer im Frühjahr keinen Mangel*: O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 33; vt ka samas, l. 33p (Cesvaine).

korral, kaitstud.⁸⁵ Fircks märgib 1804. aastal oma kirjatöös lätlaste kohta, et Kuramaalt on ta kuulnud ainult kahte juhtumit kõigil neil aastail, kus härra oli püüdnud oma talupoegi ilma toetuseta jätta, kus neid aga naabri salakaebuse peale kohtuliku käsu läbi siiski seda tegema sunniti.⁸⁶

Mõisast jagatavad toetuslaenud ei pidanud aga mitte ainult abiks olema talurahvale, vaid kasuks tulema ka mõisale. Allikates on talupoegadele tehtud avansslaene nimetatud korduvalt kui midagi “vajalikku” või “möödapääsmatut”.⁸⁷ Mõisnik peab oma talupoegi abistama ja ülalpidama, kuna tal ei saa olla huvi neil nälga surra lasta. Nagu selgitas 1697. aastal Laiuse rentnik: “Kui talupoeg poleks midagi saanud, oleks (ta) nälga surnud ja mõis tühjaks ja asustamata jäänud”.⁸⁸

Aadel ise kinnitas, et nemad ei saa talupoegadel lasta puudust kannatada “niihästi inimarmastusest kui omaenda huvide tõttu”.⁸⁹ Sellisele loogikale toetusid mõisnikud, kui neid süüdistati talupoegade mitte toetamises ja selline oli ka rüütelkonna ametlik argumentatsioon.⁹⁰ Kui 1808. aasta kevadel Eestimaa rüütelkonna peamees Üxküll andis senaator Zahharovile aru mõnelpool mõisates valitseva nälja kohta, siis soovis ta juhtida senaatori tähelepanu mõttekäigule, “kas see on usutav, et mõisnik, kes inimese surma läbi kaotab kapitali, valiks pigem sellise kaotuse, kui kardaks kulutust, mis nii kulukas kui see ka poleks, sellega ei oleks võrreldav”.⁹¹ 1808. aastal, kui Viru-Nigula kihelkonnakohus uuris Vasta mõisa rentniku vastu esitatud kaebusi, et too polevat piisavalt valla vabadikke toetuslaenudega abistanud, jõudis kohus oma otsuses järeldusele, et “pole mingit vastuvõetavat põhjust mõelda”, miks nimetatud rentnik “kui mõistlik mees ja arusaaja mõisapidaja (*Oekonom*)” peaks ilma mingi põhjuseta keelduma oma talurahvale andma piisavaid toetuslaene, mis oleks ju “tema enda majanduslikeks kahjudeks”.⁹²

Loomulikult ei näinud aadel talupoegade vaesuses kuidagi enda süüd, vastupidi, ennast kujutati talupoegade ainukeste kaitsjate ja toetajatena, kellele talupojad said oma hädas ja ikalduste korral toetuda. Oma vaesuses olid ikkagi

⁸⁵ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 7p (Suntaži), l. 8–8p (Mälpils), l. 38–38p (Lugaži).

⁸⁶ G. Fr. v. Fircks. Die Letten, 170–171.

⁸⁷ Nt *des Guthes Pauren wieder aufzuhelffen unumbgänglich zu des Guthes selbst eigenem besten vorzuschießen getrieben worden* (EAA 278–1–XVI:9, l. 64p: Riia maakohu otsus, 1661).

⁸⁸ LVVA 7349–1–223, lk. 629 (N. v. Vetterin Liivimaa kindralkubernerile, 31.08.1697).

⁸⁹ Nt [Kurländischer] Landtagsschluß vom 18ten März 1808.

⁹⁰ Vt nt EAA 30–1–6854, l. 1p–2 (C. A. v. Stackelberg keisrinna Katariinale, 23.06.1789).

⁹¹ EAA 29–1–411, l. 32 (Eestimaa rüütelkonna peamees Üxküll senaator Zahharovile, 19.04.1808).

⁹² EAA 30–1–6870, l. 144–144p (Viru-Nigula kihelkonnakohtu protokoll, 12.11.1808).

süüdi talupojad ise oma hooletu talupidamise tõttu.⁹³ Süüdistuste vastu, et talupojad kannatavad mõisast jagatavatele toetuslaenudele vaatamata puudust, või et viimased on liiga väikesed, vastasid mõisnikud omalt poolt vastu, et “mõisnikku või rentnikku võib ainult sellisel juhul süüdistada, kui ta oma rahval laseb kannatada õigete, kohaste ja õiglaste avansslaenude ja vajalike toetuste puuduses, mitte aga selle üle, kui need (talurahvas) korralageduse ja liiderlikkuse läbi end ise üleannetult ja tänamatult viletsusse ja meeleheitesse viivad”, nagu kaitses end Vasta mõisa rentnik.⁹⁴ Nõnda olevat õigustatud jagada talupoegadele toetuslaene mitte nii ohtralt, kuna viimased ei soovi ju neid korrektselt tagasi maksta. Ehk nagu sõnastas selle 1808. aastal Eestimaa rüütelkonnapeamees Üksküll: kas mõisnikud suudaksid “igal aastal, ja eriti ikaldusaastatel kõrgete hindade juures, oma talupoegadele rikkaliku avansslaenu anda, kui nendel tagasimaksmise soov puudub”.⁹⁵

Tuleb osutada, et tegemist oli tegelikult üldise veendumusega, mida jagasid nii mõisnikkond, pastorkond kui ka riigivõimud, et krediidi abil on tegelikult võimalik talupoegi häda korral abistada. Õigupoolest ka talurahvas ise nimetas mõisast saadavaid laene “abiks” ja loomulikult, kui käidi kevadeti mõisas vilja küsimas, siis paluti ainult avanssi.⁹⁶

Äratab tähelepanu, kui vähe leidus hääli, kes juhtisid tollal tähelepanu sellele, et talupoegade suur vaesus tuleneb muu hulgas just ka sellest, et toetuslaenud kurnavad talupoegi tegelikkuses veelgi rohkem.⁹⁷ Talupoeg võis ju juba enne kevadtööde algust sattuda märkimisväärsesse võlgadesse ja uue vilja lõikuseks oli sealt maha minev jooksva aasta võlg juba küllaltki suur ehk sisuliselt maksis talupoeg kohe sügisel ära oma poole või enama aasta viljatarbimise. Kui viimasele oli lisandunud veel intress, siis oli selge, et kohe

⁹³ Retoorika toetavast mõisnikust ja hooletust talupojast on hästi välja kirjutatud nt Eestimaa 1802. aasta talurahvaregulatiivi sissejuhatuses, ja eriti selle saksakeelses versioonis, mis on palju üksikasjalikum võrreldes eestikeelse “Iggaühega”: R. J. L. Samson v. Himmelstiern. Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. – Beilage zum Inland, 1838, 179–181.

⁹⁴ EAA 30–1–6870, l. 142–142p (Viru-Nigula kihelkonnakohtu protokoll, 12.11.1808).

⁹⁵ EAA 29–1–411, l. 32p (Eestimaa rüütelkonna peamees Üksküll senaator Zahharovile, 19.04.1808); vt ka [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 84; [O. Huhn]. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802 (LVVA 6810–1–50), l. 57, 58p.

⁹⁶ See tuleb välja ka talupoegade palvekirjadest, nt: ... *unsere Herrschafft unsz mit Brodt und Saht, bisz wiers im Herbst wieder bezahlen können, behülfflich sein möge* (O. Liiv. Suur näljaag, dok. nr 100; sarnaselt EAA 1–2–570, l. 36–37, 74–75p: Talupoegade supliigid Eestimaa kindralkubernerile, 1696); vt ka: TÜR KHO f. 152, s. 130, pagineerimata (A. Soomi arhiiv: Andmed talupoegade majand. olukorrast. Põlula mõis, 11.03.1686).

⁹⁷ Vt nt [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 77–78.

sügisel ise varuda kuni järgmise lõikuseni vajaminev vili oleks olnud talupojale soodsam. Samale probleemile viitas ka 1756. aastal J. G. Eisen, kes pidas talupoja suutmatust endale tagavara varuda just pidevatest võlgu jäämistest tingituks.⁹⁸

Kindralkuberner krahv v. Browne märkis 1765. aasta maapäeval kriitiliselt, et kurnavate vooridega oma rakmeloomad kaotanud talupoegadel pole kasu, kui mõisad neile need hüvitavad avansi teel, kuna see viib talupojad veel sügavamasse võlgadesse.⁹⁹ Kodavere pastor väljendas sarnast arvamust, et hoolimata mõisate toetuslaenudest pole siiski võimalik puudust täielikult likvideerida.¹⁰⁰ Ainult üksikud pastorid kritiseerisid oma vastustes valitsevat talupoegade abistamise mehhanismi. Straupe pastor märkis, et mõisate toetuslaenud pole mitte alati piisavad, kuid peale selle on need ka talupoegadele kurnavad, kuna sügiseti peavad nad need ju tagasi maksma, mistõttu sageli satuvad nad väljapääsmatusesse võlgadesse.¹⁰¹ Talle sekundeeris Pärnu pastor, märkides, et kuna mõis hoiab talupoega kevadeti ülal, siis sügiseti peab see talle kõik tagasi maksma: *ta jääb seega alati vaeseks*.¹⁰²

1813. aastal kritiseeris toetuslaenude süsteemi ka H. A. v. Bock, kuigi seda vallamagasite põhjal, kust antavad laenud olid aga analoogsed mõisate avanssilaenudele. Bocki järgi toetuslaenudena jagatavad toetused ei abista ju kedagi, kuna tegemist on pelgalt laenudega, millest kasvavad vaid talupoja võlad. Kes tahab aga võlgu teha või neid tagasi maksta, peab ülejääki tootma, kuid Liivimaa talupoeg lõikab reeglina ainult nii palju kui ta tarbib. Sellisel juhul jääb talupoeg aga maksma ainult vana võlga, kuna selleks peab ta tegema uue laenu või peatoiduse pärast võlgu elama, nii et alati tekib uus lünk, isegi kui uut õnnetusjuhtumit ei tule.¹⁰³ Bock teoretiseeris, et vallamagasite puhul võib see viia selleni, et talupoeg peab hakkama igal aastal nii palju varem kevadeti häda pärast magasiidast viljalaenu võtma, kuivõrd tema kohustused sügiseks aasta-aastalt kasvavad, kuna võlg ju kogu aeg kasvab. Seda progresseeruvalt seni kaua, kuni ta on lõpuks sunnitud sügisel kogu oma saagi magasiaita kandma, et sealt siis hakata koheselt tagasi võtma endale laenuks toiduvilja.¹⁰⁴

⁹⁸ J. G. Eisen. *Ausgewählte Schriften*, 142.

⁹⁹ R. J. L. Samson v. Himmelstiern. *Historischer Versuch*, 51; vt ka EAA 297–4–5, l. 176p–177p (Riia asehaldusvalitsus Riia kroonupalatile, 22.06.1784).

¹⁰⁰ Huhn, topograafia 1802, l. 34p (Pebalg), l. 48 (Kodavere).

¹⁰¹ O. Huhn. *Statistisch-Medizinische*, l. 23 (Straupe).

¹⁰² O. Huhn. *Statistisch-Medizinische*, l. 59p (Pärnu-Eliisabeti).

¹⁰³ Heinrich August v. Bock. *Etwas über Land-Magazine überhaupt und die Liefländischen insbesondere*. Pernaui, 1813, 9–10.

¹⁰⁴ Samas, 12–15. – Analoogse mõttekäigu esitas 1845. a ka C. F. v. Hueck, kui ta otsis talupoegade vaesumise põhjuseid: *manche Bauern im Herbste ihre ganze Kornerndte ins Magazin brachte, und doch noch nicht die alte Schuld tilgen konnten, vom Januar an aber wieder nur von geliehenem Getreide lebten*: Carl Ferdinand von Hueck. Das

Kasvikuga viljalaenamist kritiseeris ka J. W. L. Luce: “Kui tullew aasta ka pissut parrem olleks, ja sinna peaksid siis igga ühhe laenatud wakka wilja eest seitse küllemitto tassuma, siis olleks sul jälle sesamma hädda käe, ja sulle saaks selle hea wiljalisse aasta pärrast polestki mitte parrem luggu olla. Agga kui tullew aasta ni samma sant olleks, kui endine, siis, kui sa enne wilja olled laenanud, siis lähwad so leiwa wüllad ikka suremaks, mis sa, kes teab, ial ei woi maksta.”¹⁰⁵

Teatavasti ajaloolis-antropoloogilised vaatlused on näidanud, et privilegeeritud klassid sageli võtavad ignoreeriva positsiooni neid ümbritseva nälja suhtes ja võivad tõrkuseta lõigata endale suuri kasumeid sellistest “klassi näljahädadest”.¹⁰⁶ Tegelikult juba W. Ch. Friebe kirjutas 1794. aastal, et “harjumus tekitab ükskõiksuse; sellepärast on nälginud talupoja nägemine, keda me peaaegu igal kevadel silmame, meile vähem hirmus”.¹⁰⁷

3.4. Pärusõiguse sõltuvus ülalpidamise kohustusest

1927. aastal publitseeris G. Vīgrabs Võnnu, Pärnu ja Riia sillakohtunike kolm tähelepanuväärivat kirja aastatest 1712–1713. Nende järgi 1712. aasta augustis oli Pärnu sillakohtunik W. G. v. Law saatnud arupärimise Liivimaa resideerivatele maanõunikele, kus ta muu hulgas juhtis tähelepanu sillakohtu sessioonidel tõstatatud küsimusele 1695.–1697. näljaaastatel pagenud talupoegade kuuluvuse kohta. Maapolitseikorraldused selles osas täpseid juhtnööre ei andvat, mistõttu Law tundis huvi, mida tuleb teha nende talupoegadega, kes olid näljaajal hüljatud oma härrade poolt, kuid seejärel teiste mõisnike poolt vastu võetud ja ülalpeetud.¹⁰⁸ Mõneti viibinud vastuses kutsusid maanõunikud G. R. Tiesenhausen ja J. A. Mengden Pärnu sillakohtunikku üles iga sellise juhtumi puhul teostama hoolikat juurdlust, kas vaidlusalused talupojad olid näljaaastatel tõesti mõisniku poolt minema aetud ja jäetud peatoiduseta, nii et nad olid sunnitud siirduma teise härra alla enda päästmiseks piinarikkast näljasurmast.

Gut Munnalas in Ehistland, und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval, 1845, 31–32.

¹⁰⁵ [J. W. L. Luce.] Nou ja abbi, 13–14.

¹⁰⁶ Robert Dirks. Social responses during severe food shortages and famine. – *Current Anthropology*, 21, 1980, 25.

¹⁰⁷ Tsit. A. Traat. G. F. Parrot, 163.

¹⁰⁸ Georg Wihgrabs. Die rechtliche Lage der livländischen Bauern in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Materialiensammlung aus dem Archiv der ehemaligen livländischen Ritterschaft nebst Ergänzungen, 1. Teil, Riga, 1927, dok. nr 9; publitseeritud ka O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 324.

Kui see tõeks osutuvat, siis maanõunikud ei näinud mingit õigust (*Fug und Recht*), et hüljatut talupoega võiks tema endine härra tagasi nõuda.¹⁰⁹

Selle maanõunike vastuse näol Pärnu sillakohtuniku arupärimisele polnud tegemist aga mingi avaliku resolutsiooniga, mistõttu juba 1713. aasta suvel pöördus Võnnu sillakohtunik sisuliselt sama küsimusega tsaari täisvoliniku Riias G. J. v. Löwenwolde poole. Seekord Liivimaa kubermanguvalitsusest järgnenud vastuses rõhutati, et nendel näljaaastatel teise mõisa alla sattunud talupoegadest tohivad ainult need sinna “õigusega” jääda, kes olid sel ajal olnud “väikesed ja noored lapsed”, keda siis oli üles korjatud ja toidetud, kui see pole käsitletav lihtsalt teenimas käimisena. Kui aga talupoeg oli sel ajal olnud juba täiskasvanud ja teinud võõras kohas oma ülalpidamise eest tööd, siis need tuleb nõudmise korral pärushärradele välja anda. Nende päruskoht muutuks ainult siis, kui nende endine härra on neid tõesti ise täielikult endast ära tõuganud. Samuti võis kaaluda nende talupoegade uude elukohta jätmist, kes olid asunud kroonumaadele, peavad talu ja on abiellunud, mistõttu nende minema viimine tooks suuremat kahju kroonumõisatele.¹¹⁰

Üldjoontes sama kirjaliku vastuse andis Liivimaa kubermanguvalitsus 24. juulil 1713 ka Riia sillakohtuniku arupärimisele, kes samuti oli tundnud huvi, kuidas tuleb toimida paljude inimestega, kes rasketel näljaaastatel 1695–1697 oma päruskohast lahkusid ja leidsid mujal ülalpidamise. Samuti ei osanud Riia sillakohtunik seisukohta võtta nende sulaste ja teenijatüdrukute osas, kes olid näljast päästetud ja uues kohas seniajani peetud, kui see oli toimunud pärast Suurt näljahäda. Viimaste puhul lubaski kubermanguvalitsus lähtumist samadest alustest kui näljaaastatel mujale sattunud talurahvaga, ehk siis pidada silmas, kas nad olid uude kohta sattudes olnud veel lapsed või juba täiskasvanud ja ülalpidamise eest vastu teeninud.¹¹¹

Seega nii sillakohtute probleemiasetused kui Riiaast tulnud vastused osutavad selgelt sellele, et asjaolu, kas härra pakub oma talurahvale hädavajalikku ülalpidamist või suhtub nende peatoiduse muresse ignoreerivalt, nähti nii olulise momendina, et mõisnik võis seeläbi kaotada üldse oma härralikud õigused hädasse jäetud talupoegade üle. Teisest küljest üheski nendes kirjas ei süüdistata nälja pärast pagenud talupoegi, vaid suhtumine on pigem neid mõistev.

Samuti näitavad need kirjad aastatest 1712–1713, et pärast sõjategevuse lõppu on igatahes koos sõjaajal mujale sattunud talupoegade väljaandmis-kaasustega tõusnud päevakorrale ka veel Suure näljahäda-aegsed talurahva liikumised. Seda mitte ainult Liivimaal, vaid ka Eestimaal. Eestimaa rüütelkond oli samuti just 1712. aastal arutanud seda küsimust ja võtnud vastu 21. juunil omalt poolt selge otsuse, et need talupojad, kes olid Suure näljahäda ajal alates

¹⁰⁹ G. Wihgrabs. Die rechtliche Lage, dok. nr 13.

¹¹⁰ G. Wihgrabs. Die rechtliche Lage, dok. nr 14–15.

¹¹¹ G. Wihgrabs. Die rechtliche Lage, dok. nr 17–18; R. J. L. Samson v. Himmelstiern. Historischer Versuch, 45.

1695. aastast siirdunud võõraste isandate juurde ja leidnud viimaste poolt ülalpidamise, siis need peavad jääma nende mõisate alla. Seda aga ainult juhul, kui nende talupoegade tegelik pärushärra neid kohe samal ajal ei asunud taga otsima, vaid lasi neil nälja ajal rahulikult mujal viibida, et mitte neid sel viletsal ajal ise toita. Need mõisnikud aga, kes olid võõrast talurahvast näljaaastatel vastu võtnud ja ülalpidanud saavutasid sellega pärus- ja väljanõudmisõiguse nende talupoegade üle isegi nendeks puhkudeks, kui keegi tema toidetud talupoeg oli pärast nälja-aastaid tagasi läinud oma endise herra juurde või kuhugi mujale.¹¹² See rüütelkonna otsus vormistus avalikuks Eestimaa kubermanguvalitsuse patendiks 29. juulil 1712.¹¹³

Pole seega sugugi välistatud, et just see Eestimaa kubermanguvalitsuse väga selgesõnaline patent andis tõuke ka Pärnu ja teiste Liivimaa sillakohtute arupärimistele. Millistele õiguslikele alustele võis aga Eestimaa rüütelkonna 1712. aasta otsus tugineda?

Esmalt tuleb märkida, et juba ühes 1698.–1699. aasta Tallinna linnusekohtu kaasuses osutatakse Eestimaa kindralkubeneri plakatile, mille järgi olevat nendel (kroonu)mõisnikel õigus pidada need talupojad endale, kes “rasketel aastatel” peavad talupoegi ülal.¹¹⁴ Sama tuleks nagu välja ka ühest Eestimaa rüütelkonna kaebekirjast viitsekubernerile 1707. aastast.¹¹⁵ Paraku sellise sisuga plakat puudub sellest ajast säilinud kindralkubeneri korralduste hulgas.

Teisalt ühiskondlik moraal, mille järgi alamatest sõltlastele pidi olema tagatud õigus peatoidusele, oli kindlasti üleüldiselt aktsepteeritud.¹¹⁶ Juba vanades orjanduslikes ühiskondades tunti orja õigust toidule (nagu Hiinas, Kreeka linnriikides e. Kr., Sitsiilia latifundiumites 1.–2. saj. p. Kr., islami seaduses jm).¹¹⁷ Mõjukas 17. sajandi jurist ja Stralsundi linnasündik David Mevius ei pääsenud samuti mööda sellest aspektist, kui ta 1645. aastal püstitas küsimuse, mis

¹¹² Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Toim. R. Kenkmaa jt. Tallinn, 1960, dok. nr 239; Katrin Kello. Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused 18. sajandi Liivi- ja Eestimaal (päruskuuluvuse teket või muutumist käsitlevate kohtuotsuste põhjal). Magistritöö. Tartu, 2003, lisa 2.3 (lk 124).

¹¹³ See tuleb välja mitmest dokumendist (vt nt: Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, dok. nr 286), kuid Eestimaa kubermanguvalitsuse 1712. a korraldusi pole säilinud.

¹¹⁴ *so habe ich Ihro Hochgräffl: Excell: Placat vor mich, krafft welches derjenige Persohn, so in der Schweren Jahren die Bauren conserviret auch sollche behalten kan:* EAA 2–2–1799, l. 1–1p (M. Engdes Tallinna asehaldurile, dateerimata, 1698–1699?).

¹¹⁵ Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail, dok. nr 24 (lk 65).

¹¹⁶ Vt ka Otto Ulbricht. “Angemaßte Leibeigenschaft”: Supplikationen von schleswigschen Untertanen gegen ihre Gutsherren zu Beginn des 17. Jahrhundert. – Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein, 6, 1991, 24–26; James Scott. Patronage or exploitation? – Patrons and clients in Mediterranean societies. Ed. by E. Gellner, J. Waterbury. Duckworth, 1977, 30–31.

¹¹⁷ Vt Richard Hellie. Slavery in Russia, 1450–1725. Chicago, London, 1982, 126.

võiksid olla põhjendatud ettekäänded, et härra kaotab õiguse oma lahkunud pärisorja tagasi nõuda. Üheks selliseks põhjuseks Meviuse hinnangul võiski olla asjaolu, et härra polnud abistanud ega toetanud oma hädasolevaid talupoegi rasketel aegadel, mis oli sundinud viimaseid siirduma mujale, et ellu jääda.¹¹⁸ Teatavasti, kuigi see 1645. aastal ilmunud publikatsioon oli algselt kirjutatud üksnes silmaspidades Stralsundi linna maamõisu, siis kiiresti saavutas see raamat üldise tähelepanu ja omaksvõtu mitmete järeltrükkidega.¹¹⁹

Olulisemad on aga loomulikult Liivi- ja Eestimaale lähemad õigustekstid, kus samuti orja õigust ülalpidamisele on väga selgelt väljendatud. 1588. aasta Leedu statuudid deklareerisid, et orjapidajad peavad toitma oma orje ja kui nad ei soovi seda teha, vaid ajavad neid nälja ajal minema, siis sellised orjad ametlikult registreeritakse ja kuulutatakse sealt peale alatiseks vabaks.¹²⁰ 1649. aasta Venemaa maaseaduse (*Uloženie*) järgi (20. ptk, art. 41–42), kui keegi ükstapuha mis seisusest inimene ei soovinud toita oma orje (holoppe) näljahäda või mõnel muul ajal ning ajavad neid minema ilma vabakslaskmise dokumentideta, vaid soovivad hoida orje endile, käskides neil toita iseendeid, siis on igati põhjendatud selliste orjade petitsioonid ametivõimudele. Nende orjade palvekirjade põhjal peab järgnema selliste härrade otsene küsitlemine, kas nad ajasid või ei ajanud oma orje minema. Kui juurdluse käigus härrad tunnistavad, et nad seda tegid, siis sealtpaale ei saa neil olla enam nõudmisi nende orjadele ja peavad alla kirjutama vastavale avaldusele, misjärel orjale väljastatakse vabakslaskmise tunnistus. Kui aga orjade petitsioon osutus valeks, siis antakse need orjad tagasi nende härradele, kuid koos käsuga toita neid orje näljahäda ajal, et need ei sureks nälga. Samuti ei tohi härrad mingitmoodi karistada neid orje, kes esitasid selliseid kaebusi.¹²¹

¹¹⁸ David Mevius. Ein kurtzes Bedencken über die Fragen, so von dem Zustand, Abforderung und verwiederter Abfolge der Bauers-Leute zu welchen jemand Zuspruch zu haben vermaynet bey jetzigen Zeiten entstehen und vorkommen. Worinn die gantze Materie von Natur und Eigenschafft der Leibeigenen, wozu Sie dero Eigenthums-Herren, und diese hinwiederum Ihnen verbunden, wie einer gegen den andern zu seiner Befugnuß gelangen könne, und was für ein Process dabey zu observiren sey, kurz und deutlich fürgestellt wird. Wismar, 1685, 69–73; vt ka K. Kello. Isikliku sõltuvuse piirid, 44 jj.

¹¹⁹ Vt Dirk Schleinert. Personenrechtliche Abhängigkeitsverhältnisse im Herzogtum Pommern-Wolgast zwischen Reformation und Dreißigjährigem Krieg. – Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit. Hrsg. v. J. Klußmann. Köln, Weimar, Wien, 2003, 22.

¹²⁰ R. Hellie. Slavery in Russia, 127.

¹²¹ ПСЗ, I – Уложение (29.01.1649), lk. 122–123. – Nende maaseaduse artiklite konteksti, tausta ja edasiste kajastuste kohta, vt: Исторический обзор правительственных мероприятий по народному продовольствию в России. Часть I. Издание хозяйственного Департамента Министерства Внутренних Дел. С.–Петербург, 1892, 8–9; R. Hellie. Slavery in Russia, 127–128; В. Щепкин. Голода в России. – Исторический Вестник, 24, 1886, 498–499.

Veel lähemalt ka 1611. aasta Piltene statuudist leiab otsese ettekirjutuse, et talupojal on õigus saada vabaks oma pärushärrast ja leida endale uus härra kui ta jääb näljahädas abita.¹²² See regulatsioonipunkt leidis veel 19. sajandi alguses Kuramaa aadli poolt välja toomist kui tõestust mõisnike hoolivusest.¹²³

Nõnda ongi ootuspärane, et ka Liivimaal juba enne 17. sajandi lõpu Suurt näljahäda polnud õiguslik argument, mis nõudis tähelepanemist, kes on jooksik-talupoega rasketel aegadel ülal pidanud, täiesti tundmatu. Näiteks 1642. aastal keeldus Sangaste mõisnik Sangaste kiriku pastorile välja andmast ühe surnud kirikutalupoja mitte veel tööelist poega just ettekäändel, et tema on pidanud seda poissi seni leival. Siiski ei saanud see argument määravaks ja poiss anti pastorile tagasi.¹²⁴ Veel selgemalt kasutas aga seda argumenti 17. sajandi keskel Riia linn, et mitte välja anda linna pagenud talupoegi. Ühel 1669. aastal toimunud kohtumisel Liivimaa kindralkuberneriga, kus arutluse all olid Riia linna õigused linna tulnud talupoegade üle, teatasid rae saadikud, et lisaks senisele kaheaastasele tähtajale ei saa raad välja anda neid talupoegi, kes on “nälja-aegadel” linna pagenud ja siin ülalpeetud “vastavalt privileegidele”.¹²⁵

1694. aastal argumenteeris aga Rootsi delegatsioon, mida juhtis asehaldur M. v. Strokirch, Kuramaa esindajatele, kes nõudsid Riia õiguste ülevaatomist Kuramaalt pärit jooksiktalupoegade endale hoidmise osas, et pealegi olla korduvalt ilmnenu, et pärisorjade ülalpidamine (*die Beybehaltung und Conservation der Leibeigenen*), eriti kallitel aegadel, näljaajal, haiguste korral või muudel sellistel puhkudel, on nende omanikele rohkem tülits kui tulutoov või

¹²² *Wenn jemand seine Leute in Hungers– oder Sterbens-Noth, da er sie retten könnte, nicht retten wollte, so mögen sie sich hinwenden, wohin sie wollen, denn sie sind dadurch von ihrem Erbherrn gänzlich befreyet* (2. Th., Titel 1, § 14): Carl v. Rummel. Die Quellen des Curländischen Landrechts. 1. Bd, 4. Lief. Dorpat, 1850, 35.

¹²³ Vt nt Erklärang der Kurländisch-Piltenschen Ritterschaft über eine Stelle aus den Bemerkungen des Herrn Kollegienraths und Ritters v. Sahlfeldt über den Entwurf zu einer Prozessordnung im Kurländischen Gouvernement. Mitau, 1810, 23–24, 39–40; G. Fr. v. Fircks. Die Letten, 168–171.

¹²⁴ EAA 1187–1–53, lk. 9 (Sangaste kirikuvisitatsiooniprotokoll, 1642).

¹²⁵ *Wie auch, wenn in Hungerzeiten die anhero geflüchtete beym leben erhalten werden, dieselbe vermöge privilegij nicht aussgeantwortet werden könnten* (Latviešu dzimtļaužu bēgšana uz Rīgu I: no 1398. līdz 1708. gadam. Apstr. V. Biļķins, M. Kundziņa. Rīga, 1937, dok. nr 83; vt ka dok. nr 91). – Kuigi ei selgu, millist privileegi täpselt Riia saadikud siin silmas pidasid, siis küll oli pea sõna-sõnalt selline privileeg sisse kirjutatud 1647. a Friedrichstadti (Jaunjelgava Kuramaal) politseikorraldusse (Tit. XII, §7): *Die Bauern so denn vermöge Landes-Statuten in großer Teurung und Schmachzeit von ihren Herren verlassen und nicht entsetzet, und sich darüber in unserer Stadt begeben, sollen nicht abgefordert werden, sondern neben dem ihrigen in unser Stadt verbleiben* (Ch. G. v. Ziegenhorn. Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen. Königsberg, 1772, lisa nr 161; vt ka J. Freiherrn v. Hahn. Die bäuerlichen Verhältnisse auf den herzoglichen Domänen Kurlands im XVII. und XVIII. Jahrhundert. Karlsruhe, 1911, 31–32).

talutav. Rootsi komisjon rõhutas siin, et viimase asjaolu kohta on Riia puhul ka rohkearvuliselt näiteid, eriti aastast 1657, kui paljud talupojad Kuramaalt ja Leedust, oma härrade abist ilmajaetuna, päästsid ennast Riiga siirdumisega ja siin peatoiduse leidsid. *Osalt asunud tsunftidesse, ametitesse ja käsitööliseks ning seeläbi oskamatutest inimestest oskuslikeks saanud.* Selle tulemusena nüüd kogu oma elu end ise ülalpidada võivad. Teised aga *samuti avalike korjanduste, almuste ja teiste heategude läbi siin konserveeriti.* Kui aga nüüd nende endistel pärushärradel oleks vaba voli selliseid inimesi oma suva järgi jälle tagasi nõuda, siis oleks kahesuguselt ju sellest ebaõiglus tekkinud. Ühelt poolt ei võeta endale vastutust oma vara üle ja siis jälle teisalt käitutaks ebaõiglaselt ja kohutatakse igahüht, kes selliseid inimesi hädaajal aitavad.¹²⁶

Suure näljahäda järgselt juba 1698. aastast on teada mitmeid kaasuseid nii Liivi- kui Eestimaalt, kus jooksiktalupoegade kuuluvuse üle vaidlustes on toodud välja argument, kes oli ühte või teist talupoega näljaaastatel toetanud või ülalpidanud.¹²⁷ Samuti just talupoegade laostamine ja abita jätmine olid kaalukad asjaolud, et laimata teist või endist mõisnikku (rentnikku). Nii näiteks kirjeldas R. v. Lode oma 1700. aasta alguses kindralkubernerile saadetud kirjas Abel Blankenhageni tegevust Süsivere kroonumõisa rentnikuna: *kuna ta selle juurde kuuluvaid renditalupoegi mitte ainult väga ei ruineerinud ja neid halbadel aastatel mitte vähimalgi määral leivaga abistanud, nii et nad oleks sunnitud nälga surema, kui mina neid mitte konserveerinud poleks.*¹²⁸

Pärast Suurt näljaaega esineb ka kroonutalupoegade kaebekirjades etteheide, et rentnik polnud neid näljaajal toetanud. Näiteks üks Türi-Alliku kroonutalupoeg põhjendas oma 1701. aastal nii Eestimaa kindralkubernerile kui Laiusel resideeruvale kuningale edastatud supliigis oma ümberasumist Põltsamaale otse sellise põhjendusega.¹²⁹ Katrin Kello on tuginedes ulatuslikule Eesti- ja Liivimaa kohtumaterjalile näidanud, et 18. sajandi esimese poole kohtupraktikas oligi talupoegade päruskuuluvuse vahetumise põhjenduseks toodud kõige

¹²⁶ Latviešu dzimtļaužu bēgšana, dok. nr 159 (lk. 143–145).

¹²⁷ Vt nt EAA 914–1–701, l. 3; EAA 2–2–1799, l. 1–1p; O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 323.

¹²⁸ RA, Livonica II, vol. 126 (R. v. Lode kindralkubernerile, 19.01.1700). – vt samuti nt EAA 278–1–XVI–42a, l. 136–138; C. M. Rehbinderi kiri asehaldurile vastuseks leitnant Brandti süüdistustele, nagu ta oleks 60 taluperet laostanud, mida leitnant ei suutvat tõestada.

¹²⁹ EAA 1–2–615, l. 17–17p, 19–20p (EBa Jürgen Marti supliigid kuningale ja kindralkubernerile, veebruar-märts 1701); vt ka Türi-Alliku rentniku vastust, kus ta nimetab selle talupoja pagemise põhjuseks lihtsalt kergemeelsust: samas, l. 15–16p. – Vrd 18. saj. alguses olid ka Schleswig-Holsteini talupojad veendumusel, et kui nad oma mõisas ülalpidamist ei leia, siis on neil täielik õigus minna leiba otsima kuhugi mujale: Silke Göttisch. *“Alle für einen Mann...”* Leibeigene und Widerständigkeit in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. Neumünster, 1991, 187

sagedamini Suure näljaaja sündmustest tulenevat argumenti.¹³⁰ Seda tõendavad ka Eestimaa 1725.–1726. aasta adramaarevisjoni protokollid, kus talupoegade kuuluvuse küsimustele pöörati teadupärast erilist tähelepanu. Nii võib mitme talupoja juurest leida selgituse, et too on arvestatud selle mõisa alla (tema adramaad loetud siin), kuna ta olla juba näljaajal siia tulnud ja siin ülalpidamise leidnud.¹³¹

Siiski, kuigi ka 18. sajandil ja 19. sajandi alguses leidsid Liivi- ja Eestimaal aset näljakriisid, siis uusi ametlikke resolutsioone, kus oleks rõhutatud põhimõtet, et ülalpidamisest ilma jäetud talupojad võivad vahetada oma päruskohta, enam ei järgnenud. Kui 18. sajandi teisel poolel¹³² või 19. sajandi alguses¹³³ sellele printsibile apelleeriti, siis tegemist oli juhuslike lisaargu-

¹³⁰ K. Kello. Isikliku sõltuvuse piirid, 47–49.

¹³¹ Nt: *Soll zwar unter Kattentack in Wierland geböhren, aber in die Hunger Jahren und von Kindheit an hier ernähret seyn* (Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon. Läänemaa. Allikapublikatsioon. Tallinn, 1990, 48; vt samuti samas, 78; Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon. Virumaa. Allikapublikatsioon. Tallinn, 1988, 103, 177, 229; Eestimaa 1725.–1726. adramaarevisjon. Järvamaa. Allikapublikatsioon. Tallinn, 1989, 142, 149). – 1725. a sügisel oligi Eestimaa revisjoni korraldamise komisjon otsustanud, et kuna lähtuda saab ka 30-aastasest aegumistähtjast, siis need võõrad talupojad, kes on uue mõisa all elanud Suurest näljahädast saadik, tuleb lugeda nende praeguste mõisate alla ja nad enam väljaandmisele eelmisele pärushärrale ei kuulu, vt K. Kello. Isikliku sõltuvuse piirid, 47.

¹³² K. Kello on leidnud küll 1786. aastast Riia ülemmaakohtu ja tsiviilasjade kohtupalati kinnituskirja Riia maakohtu 1782. a kohtulahendile, mille järgi tunnistati muutunuks ühe hiljutise näljahäda ajal Väike-Raupasse siirdunud Turnamõisa talupoja päruskuuluvus *ex analogia und der billigkeit nach 24.07.1713* resolutsiooni järgi. Sellele oli järgnenud küll Turnamõisa pärushärra vastuväited, et antud juhul ei olewat see säte rakendatav, kuna ühelt poolt käivat see vaid 17. sajandi lõpu suure nälja kohta ja teisalt tõendavat tunnistajat tahtlikku äraajamist vaid kuulu järgi, kuid nimetatud apellatsiooninstantid leidsid, et olewat küllalt kindlalt tõendatud, et Jahn lahkus nii suure nälja tõttu, et oli eelnevalt pidanud vahetama “kõik oma riided” leiva vastu, ning mõis, kes polnud suutnud teda aidata, kui ta korduvalt leiba palus, oli ta vabatahtlikult ära lubanud. Seega rakenduvat Jahnile otseselt 1713. aasta resolutsiooni 1. ja 4. punkt, mis mõisniku aktiivset loobumist ei eeldavatki: K. Kello. Isikliku sõltuvuse piirid, 49.

¹³³ Kuna Liivimaa kubermanguvalitsuse 24.07.1713 resolutsioonis (p 4) oli antud mõista, et nälja tõttu tänavale sattunud ja sealt üles korjatud laste puhul võib rakendada päruskuuluvuse muutmise põhipõtet ka pärast suuri nälja-aastaid, siis sellele resolutsioonile viidatigi ka veel 1814.–1815. aastal Pärnu maakohtus toimunud juurdlikes, kus Jäärja taluperemees oli leidnud 1800. näljaaastal metsast nälgiva poisi, kes oli pärit Taagepera mõisa alt, ja keda nüüd Jäärja pärustalupojaks sooviti kuulutada. Siiski mainitakse selles kohtuasjas 1713. a resolutsiooni juba ainult mööda minnes, sellele suurt tähtsust osutamata: EAA 915–1–2533, vt eriti l. 33–36p, 67–70 (Pärnu maakohtu toimik, 1814–1815).

mentidega¹³⁴ või tugineti konkreetset 1712.–1713. aastate otsustele, millel polnud aga tugevat õiguslikku jõudu hilisemate näljahädadega seoses. Ka Hupel osutas 1774. aastal juba ajalooliselt, et 1695–1698 olla kehtinud õigusnorm, mille järgi need, kes võõrast talupoega toitsid, saavutasid seeläbi tema üle pärusõiguse.¹³⁵

Seega Liivi- ja Eestimaal on nälja tõttu talupoegade päruskuuluvuse vahetamise õigus seostatav põhimõtteliselt ainult konkreetse 17. sajandi lõpu Suure näljahädaga ja üldiseks õiguspraktikaks see kindlasti ei saanud. Seda enam väärrib tähelepanu, et kui 1762. aastal Liivimaa rüütelkond taotles Katariina II-lt alatist õigust vilja vabalt välja vedada, siis ühe punktina selle kohta, mis pidi garanteerima maal viljadefitsiidi mittetekkimist ja talupoegade alati viljaga varustatuse, toodi välja, et kui keegi mõisnik ettenähtud viljareserve ei kogu ja oma talupoegi ikalduse ajal ei hoia, siis see mõisnik pidi kaotama oma õigused “ja talupojad antakse ära sellele, kes neid näljaajal ülal peab”.¹³⁶ Kuid, kuigi senat lõpuks kõiki Liivimaa rüütelkonna poolt esitatud ettepanekuid toetas, siis viimati nimetatud punkti kohta ei järgnenud siiski ühtegi hilisemat avalikku teadaannet või korraldust, vaid üksnes viidi koos vabakaubanduse lubamisega sisse mõisnikele kohustuslik 20-vakane varuvilja nõue (vt selle kohta ptk 5.2).

¹³⁴ J. Kahk kirjutab, et veel 18. saj. lõpus kasutasid Saaremaa mõisnikud paljude Hiiumaalt Saaremaale pagenu talupoegade kohta seaduslikku argumenti, et kuna nende jooksikute lahkumised Hiiumaalt olid seotud seal valitseva näljaga, siis on neil seaduslik alus jääda Saaremaale praeguste mõisate alla. Viidatud Saaremaa maakohtu materjalidest aga selgub, et see näljale põhinev argument jooksebki ainult läbi pigem juhuslikult koos 30-aastase aegumise jt argumentidega, vt: J. Kahk. Rahutused ja reformid, 254; EAA 968–1–1046, l. 8, 18p (J. P. Stenbock die vindication derer sich der Angabe nach hieselbst aufhaltende Dagdoesche Leute betreffend, 1782).

¹³⁵ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten, 1. Bd., 144.

¹³⁶ IIC3, nr 11785; Ilo Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil. (TRÜ Toimetised, vihik 122.) Tartu, 1962, 291.

4. TALUPOEGADE NÄLJAABI KÜSIMUSE TÕSTATUMINE 17. SAJANDIL

Kui 1601.–1603. tabas Liivi- ja Eestimaad suur näljahäda, siis sel ajal oli veel riiklik näljapoliitika tundmatu nii Poola kui Rootsi valitsusele. Mingisuguseid otseseid riigipoolseid samme talurahva abistamiseks arvatavasti isegi ei kaalutud. Tegelikult ka kogu järgneva Rootsi võimuperioodi jooksul ei jõutud veel astuda konkreetseid samme maaelanikkonna abiallikate institutsioneerimise suunas, kuigi pärast 17. sajandi lõpu Suurt näljahäda esimesi sellekohaseid kavasisid asuti tõesti juba arutama. Enne 1680ndate mõisate reduktsiooni polnud aga Liivi- või Eestimaa talupoegade nälja küsimus üldse tõsisemalt riigi või kubermanguvalitsuste tasandil päevakorral.

Sotsiaalsete ja majanduslike ootuste järgi pidi talurahvas leidma abi mõisast. Kuid ka selles osas polnud varasemalt ei orduajal ega Poola võimuperioodil kusagil aadlimõisate pärushärradele ette kirjutatud talupoegade toetamise või ülalpidamise kohustust, kui rendi- ja pandilepingud välja arvata. Esimene riigi poolt lähtunud ettekirjutuse katse aadlimõisate pidajatele, et need on kohustatud pakkuma talurahvale kaitset nälja vastu, on dateeritav alles 1698. aastaga. Nõnda pakkus 27. juulil 1698 kindralkuberner E. Dahlberg kuningale välja, et tagavaravilja kogumise nõude peaks kehtestama nii kroonu- kui ka aadlimõisatele.¹ See idee ei leidnud aga edasiarendamist. Küll aga 1699. aastal kuninga toetusel koostatud Liivimaa aadlimõisate talupoegade kaitse reglemendi projektis oli samuti aadlitalupoegade säilitamise kohustus selgesõnaliselt sisse kirjutatud (§10): vaeseid ja raskustesse sattunud talupoegi ei oleks tohtinud mõisnik ilma peatoiduseta jätta, vaid neid võimaluse piires toetuslaenudega abistama ja alal hoidma.² Ühtlasi talupoegade raha toetuslaenude juures aga olid kõik mõisnikud kohustatud piirduma maksimaalselt 1/6- suuruse intressiga, kui tõesti ei “peaks oldama rahul lihtsalt kapitali tagasimaksmisega” (§11). Samuti nägi see projekt ette, et keegi ei tohtinud talupoegadelt rohkem andameid ega tegu nõuda kui vakuraamatus seisab, kusjuures erakorraline abitegu pidi olema niisamuti mõõdukas, et see suuremat koormist või laostumist talupojale ei põhjustaks (§9).³ Teatavasti aga ei jõutud ka seda projekti enne Põhjasõja puhkemist vastu võtta.

¹ RA, Livonica II, vol. 95 (E. Dahlbergi memoriaal kuningale, 27.07.1698).

² *Mit den unvermögenden aber, und die etwan durch mißwachs od. andere unvermeidl. unglücksfalle in Abgang gerahten, wird ein jeder alle moderation gebrauchen Ihnen nicht alles, waß Sie haben, auch daß brodt wegnehmen, sondern mit ihnen so viel möglich in die gelegenheit, durch Verstreckungen, aufhelffen, und zu ihren conservation waß sich immer will thun lassen beytragen:* RA, Livonica II, vol. 342 (Förslag till en husordning vid adelsgodsen i Livland).

³ Samas.

4.1. Rootsi valitsuse sammud kroonumõisate talupoegade toimetuleku tagamiseks

Eriti 17. sajandi viimase veerandi ja 18. sajandi esimese poole Liivi- ja Eestimaa allikates kohtab kõige sagedamini sõna “Conservation” (so ‘alalhoidmine’ või ‘säilitamine’), kui on juttu talupoegade ülalpidamisest või toetamisest. Eriti kasutati seda sõna kroonumõisate rentnike kohustuse puhul toetada talupoegi leiva- ja külvivilja laenudega, ja teisalt tähendas see ka üldse talupoegade säästmist ja igasugustest ebaratsionaalsetest sammudest hoidumist.⁴ Viimase alla kuulus ka keeld talupoegadelt koormiste ja võlgade sissenõudmine olukorras, mis oleks tähendanud talupere allakäiku või pagemist.⁵ Väljend “talupoegade konserveerimine” kasutati samal ajal ka mujal saksa keeleruumis, kust see on jõudnud viimasel ajal üha enam saksa ajalookirjandusse.⁶

Juba 1931. aastal juhtis J. Vasar tähelepanu Liivimaa 17. sajandi eramõisate rendilepingutele, mis kajastasid rentniku kohustusi mõisa talupoegade säästmisel. Sellega lükkas J. Vasar ühtlasi ümber A. v. Transehe-Rosenecki eksliku väite nagu oleks eramõisate rentimistel alles reduktsioonijärgselt riigimõisate rendilepingute eeskujul ja mõjul hakatud tähelepanu pöörama talupoegade kaitsmisele, mis väljendus keelus talupoegade koormisi tõsta ja kohustuses

⁴ Sama väljendit “conserviren” või “conservation” kasutati samal ajal ka nt metsade kaitse, või hoonete hooldamise jms kohta, vt nt Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann, 3.01.1734.

⁵ 1691. aasta novembris kirjutas asehaldur M. v. Strokirch Rencēni kroonumõisa rentnikule: *mis aga talupoegadel sellel korral võimatu maksta on, sellega tuleb rittmeistril sarnaselt kõigi teiste kuningl. rentnikega kannatust ja mõõdukust varuda, mida nõuab vältimatult talupoegade konservatsioon ja nende laostumise ärahoidmine*: LVVA 7400–1–16, l. 144–144p (M. v. Strokirch F. v. Tiesenhausenile, 13.11.1691); vt ka: EAA 278–1–XVI–36e, l. 134–135 (Arrende-Contract wegen Wrangelshoff, 20.05.1690).

⁶ Nt W. Prange kirjutab 18. sajandi Schleswig-Holsteini kohta, et *die Konservation der Untertanen* on võtmesõna mõisa ja talupoegade vaheliste suhete mõistmisel: Wolfgang Prange. Das Adlige Gut in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. – Staatsdienst und Menschlichkeit. Studien zur Adelskultur des späten 18. Jahrhunderts in Schleswig-Holstein und Dänemark. Hrsg. v. Ch. Degn, D. Lohmeier. (Kieler Studien zur deutschen Literaturgeschichte, 14.) Neumünster, 1980, 67–68; vt ka: Jan Klußmann. Lebenswelten und Identitäten adliger Gutsuntertanen. Das Beispiel des östlichen Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. Frankfurt, 2002, 171; Pavel Himl. Die ‘armen Leüte’ und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft ‘Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781). (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 48.) Stuttgart, 2003, 78; Wilhelm Naudé. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg-Preußens bis 1740. (Acta Borussica, 2. Bd.) Berlin, 1901, 344.

nende eest hoolitseda.⁷ Tegelikult oli olukord vastupidine ja 1680. aastate alguses riigi poolt sõlmitud redutseeritud mõisate esimesed rendilepingud olid küllaltki lakoonilised ja sarnanevad vägagi varasematele erarendilepingutele.⁸ Samas tuleb pidada J. Vasara hinnangut liialduseks selle kohta, et renditalupoegade kaitse moodustanud rendilepinguis kontrahi peamise osa, või et see olnud üldse kokkuleppe sõlmimise juures väga suure tähelepanu objektiks.⁹ Keskmiselt moodustasid siiski mõisa talupoegade kaitset puudutavad tingimused üksnes kuni viiendiku kogu lepingutekstist ja põhirõhk oli nendes ikkagi pööratud osapoolte tutvustamisele, renditavate varade kirjeldusele, tehingu tähtsaja määratlusele, vastastikustele õigustele ja kohustustele.¹⁰

Tasub veel osutada, et juba enne 17. sajandit on talupoegade säästmise kohustust mainitud näiteks 1500. aastal sõlmitud Jõesse mõisa ostu-müügi lepingus, kus seisis nõue jätta talupoegadele nende külvi- ja leivavili ning nende käes olevad üürihärjad.¹¹ Ka 16. sajandi esimese poole rendilepingutesse on juba ilmunud rentniku kohustus tagastada rendiaja lõppemisel rendil olnud talupered vähemalt samas seisus nagu need oli saadud.¹² Seega polnud talupoegade säilitamise ja abistamise nõue mitte nii põhjalikult lahti kirjutatud kui seda tegi enamik 17. sajandi rendilepinguid, kuid taotlus oli ju ikkagi sisuliselt üks ja seesama. Küll aga oli üksikasjalikum juba 1598. aastast pärit Palmse mõisa 12 aastaks sõlmitud rendileping. Selle järgi ei tohtinud rendisaja Dittrich Strick “vaeseid talupoegi” koormata mingit moodi uute kohustustega (andamitega) ega neilt senisest kõrgemat või raskemat tööd nõuda. Kui rentniku süül peaksid talupojad pagema, siis jäi tema kohustuseks need tagasi hankida. Siiski on lisatud, et kui sellised talupoegade ärakargamised peaksid aset leidma ilma kaebuseta ja nende omal soovil (*die Baurh ohne beschwer durch Iren selbst undt willen wollen für lauffen*), siis Strickil mingit vastutust selle eest ei lasu. Mis puutub aga talupoegade säilitamise kohustusse, siis selle kohta on märgitud, et rentnik ei peaks talupoegadele rohkem avansslaene andma (*nicht*

⁷ Juhan Vasar. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684. – Ajalooline Ajakiri, 1931, nr 2, 70jj.

⁸ Vt RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor, vol. 20: Arrendekontrakt för kronogods 1681–1706; vt ka: Astaf von Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg, 1890, 80jj.

⁹ J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse, 70–71.

¹⁰ 17. saj. rendilepingute kohta vt ka: Arnold Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, 325–332.

¹¹ Est- und Livländische Brieflade. 1. Th. Dänische und Ordenszeit. 1. Bd. Hrsg. v. F. G. v. Bunge, R. Toll. Reval, 1856, nr 608.

¹² Nt 1544. a: *Alsdan so und wil er unns oder unsern nachkommen die mher gedachten gesinde, in allermassen und vermogenheit er die von uns entpfangen, auch wiederumb abtretten, einreumen und uberlifern, alles trewlich und ungeverlich* (Livländische Güterurkunden. 2. Bd. (1501–1545). Hrsg. v. H. v. Bruiningk. Riga, 1923, nr 994).

höher fürstrecken), kui ta teab, et need enne tema rendikohalt lahkumist tasuda suudavad.¹³

Ka 17. sajandi eramõisate rendi- või ka pandipidajal polnud selliste lepingute järgi reeglina õigust nõuda tehingualuse mõisa talupoegadelt üle määratud ja kindlaks kujunenud koormisi.¹⁴ Kui aga selgus, et näiteks talupoegi oli maksustatud kokkuleppe vastaselt uute koormistega või oli talupoegade kallal kasutatud muid ebaratsionaalseid võtteid, jäi talupoegade pagemistes süüdi rentnik (resp. pandipidaja), kuni selleni välja, et viimasele pandi peale kohustus talupoegade kaotusest tulenevad kahjud pärushärrale hüvitada.¹⁵ Pandi- või immissioonipidaja, kellel aga jäid ilma antud põhjuseta minema jooksnud talupoegade tõttu saamata ettenähtud tulud, võis need kokkuleppel välja nõuda pärushärralt.¹⁶

Kõrvuti talupoega kaitsva tingimusega mitte kehtestada uusi koormisi, oli paljudes 17. sajandi rendilepingutes lisaks sisse võetud punkt, mis nägi ette otsest rentnikupoolset talupoegade toimetuleku kindlustamist vilja toetuslaenudega. Viimast tingis ilmselgelt asjaolu, et rentnikud olid reeglina huvitatud ennekõike mõisast saadavatest tuludest¹⁷ ja vilja kiirest realiseerimisest ega olnud motiveeritud vilja hoidmisest ja laenamisest talupoegadele.

Nii pidi rentnik talupoegadele vajaduse korral avanssi andma. Seejuures mõned rendilepingud tõstsid eraldi esile nõuet, et rentnik peab vajadusel külviviljaks talupoegadele laenu andma ka oma viimasel rendiaastal,¹⁸ kuigi sügiseks lõikuse järel selle tagasimaksmise ajaks nad võisid olla juba rendi-

¹³ EAA 1690–1–24 (Palmse rendileping, 24.06.1598).

¹⁴ *Die baurn über die eingesetzte gewöhnliche und die im Wackenbuch verzeichnete Gerechtigkeit und gewöhnliche Arbeit nicht zu beschweren*: EAA 278–1–XVI:9, l. 346–347p (koopia pandilepingust M. Schultzi ja Joh. Ph. Schultze vahel Langholmi kohta, 1661. aastast); vt samuti EAA 278–1–XVI:11a/4, l. 99–100 (koopia rendilepingust Joh. C. Köpkeni ja Joh. L. Weylandti vahel Schedenhoffi kohta, 2. augustist 1661); EAA 278–1–XVI:11a/3, l. 54 (rendileping M. v.Ungerni ja L. Branteni vahel Korstenhoffi kohta 10. märtsist 1663); EAA 278–1–XVI–3a, l. 77 (koopia rendilepingust 4. septembrist 1650); LVVA 4038–2–1214, l. 2–3 (koopia pandilepingust A. Spilli ja P. Wrage vahel nelja Viļaka talupoja üle, 5. maist 1626); A. v. Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer, 80–81.

¹⁵ EAA 278–1–XV–8, l. 56–56p (G. Lode kiri Võnnu maakohtule, 10.07.1673); EAA 278–1–XVI–11a:3, l. 54; 278–1–XVI–3a, l. 77; LVVA 4038–2–1214, l. 2–3; LVVA 7348–1–1, l. 159–159p, 163; vt ka J. Vasar. Karl XI talupoegadekaitse, 70–72; Eesti rahva ajalugu. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Vihik 9. Tartu, 1934, 957; A. Soom. Der Herrenhof, 328.

¹⁶ Nt EAA 278–1–XVI:9, l. 346–347p.

¹⁷ Läti talupojad kutsusidki mõisa rentnikke *Naudas Kungs* so ‘raha- või kasu-härradeks’: A concordance to the “Manuale Lettico-Germanicum”. Ed. by T. G. Fennell. I. Riga, 2002, 232.

¹⁸ Nt EAA 278–1–XVI:11a/4, l. 99–100.

mõisast lahkunud. Üldjuhul oli küll ette nähtud, et rentnik oma tehingujärgse tähtaja lõpuks on saanud jooksvalt talupoegadelt laenatud vilja ja vara tagasi. Siiski kõigi selliste võlgade sissenõudmisel pidi aga rentnik suhtuma talumajapidamistesse säästvalt, ega tohtinud neid laostumiseni viia. Rendilepingutes, mis sisaldavad punkti talupoegadele laenuandmise kohta, ongi sageli mõisa pärushärra võtnud endale kohustuse hüvitada ise rentnikule lepingu lõppemisel selleks ajaks veel talupoegade poolt võlgu olev summa, kui ilmneb, et nende sissenõudmine talupoegadelt endilt polnud võimalik nende ilmselgest vaesusest või oleks tähendanud taludele ebasoovitavat laostumist.¹⁹ Samuti viljaikalduste ja teiste maad tabanud õnnetuste korral olid rendilepingute kohaselt pärushärrad valmis rentnikule nende sissemaksed taluperedele hüvitama või leppisid selle võrra väiksema rendisummaga viimasel aastal.²⁰ Kõikidel sellistel juhtudel tuleb muidugi näha mitte otsest pärushärrade soovi tasuda ise oma talupoegade võlad, vaid sisuliselt tähendas see üksnes pärushärra poolt selliste võlgade ülevõtmist lahkuva rentniku poolt.²¹

Nagu Vasar juba õigesti näitas, olid pärast reduktsiooni sõlmitud rendilepingud väga sarnased varasemate eramõisate omadele. Ka kroonumõisate rendilepingute järgi pidi rentnik igati võtma oma südameasjaks talupoegade ja kogu mõisa “konservatsiooni” ja edendamise.²² Nähti ette, et kroonumõisate rentnikud kasutavad oma vara ja vahendeid talupoegade toetuslaenudeks, nagu tuli neil ka omast rahast osta mõisamajandamiseks vajalikud loomad ja külviseme.²³

17. sajandi Rootsi riigi sotsiaalpoliitika talurahva suhtes, kui selliseid termineid võib üldse kasutada, piirdus suuresti ainult kroonu domeenipoliitiliste huvidega. See tähendab, et talurahva heaolu säilitamiseks astutud sammud ei lähtunud otsesest huvist, vaid ennekõike finantsilistest kaalutlustest. Seejuures oma Läänemereprovintside puhul mööndi seal valitsevat mõisamajanduslikku majandusmodelit. Nõnda ka maa talupoegkonna sotsiaalseks garantiiks pidi

¹⁹ EAA 278–1–XVI:10a, l. 110–111 (ärakiri rendilepingust E.G. ja H. Klebecki ning M. Elffersi vahel Sērđiņi mõisa kohta, 23.05.1662); EAA 278–1–XVI–11a:3, l. 54–55.

²⁰ EAA 278–1–XVI:7, l. 62p (koopia rendilepingust B. Kurcki ja H. Wolffenschildi vahel Alaži mõisa kohta, 1.07. 1659).

²¹ Sellised võlad võisid aga õhku jääda aastakümneteks, nagu ilmneb see ka pärast mõisate reduktsiooni toimunud vastupidistel juhtumitel, kus talupoegade võlad võtsid pärushärradelt üle uued rentnikud. Nt tuli Liivimaa asehaldur M. v. Strokirchil 1696. a tegeleda Segewoldi endise valdaja P. v. Heineni kaebusega, et 1681. a Segewoldi rendile saanud A. Kosküll pole tasunud ikka veel tema ajast järele jäänud talupoegade võlgu jm sinna jäänut (rukki ülekülvi jm): LVVA 7400–1–20, lk. 99–100; saranane kaasus ka LVVA 7400–1–18, l. 37p.

²² Tertsiaalrendimõisa tüüprendileping nt: EAA 278–1–43, l. 67–75 (Biksēre ja Biksēja mõisa kohta, 5.07.1693, art. 7)

²³ Vt nt RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor, vol. 20: Arrendekontrakt för kronogods 1681–1706 (Taabri rendileping, 20.09.1701).

jääma ikkagi mõis ehk selle pidaja, omanik või rentnik. Pärast mõisate reduktsiooni hakkas aga kroonuvalduste majandamise kontrolliks nimetatud kroonumetsnikud sekkuma kõige otsesemalt mõisniku ja talupoegade vahelistesse suhetesse. See aga tähendas ühtlasi, et talupoegade suutlikkus toime tulla ja kindlustada mõisale (ja seeläbi ka riigile) nii tööjõud kui andamid, muutus selgelt riigi huviks. Kroonuametkond pidi kindlustama kontrolli, et talupojad rentniku süü läbi ei laostuks.²⁴

Kuigi pärast mõisate reduktsiooni anti suur hulk riigile tulnud mõisaid lühiajaliselt rendile (enamasti 12 aastaks), siis juba 1690. aastatel tegutsesid mõlemad Liivimaa asehaldurid aktiivselt selle nimel, et kroonumõisad välja rentida ühele rentnikule pikaks ajaks. Mõisteti, et erinevalt lühiajalistest rendileandmistest, peaks nn püsi- või püsirentnikud olema ise huvitatud mitte talupoegade laostamisest, vaid võimalikult suuremast elujõulisusest. Siiski näitasid korduvad juhtumid, et ka pikaajaliste rendiste puhul oli kontroll möödapääsmatu. Vajalik oli talupoegade kaitse ja kindlustada nende majanduslik suutlikkus, mis läbi oleks tagatud ka mõisa finantsiline tootlikkus. Märksõnaks oligi siin mõisa ja talupoegade “konserveerimine”. Talupoegade säästmine ja vajadusel külvi- ja leivaviljaga abistamise nõue kirjutati rangelt sisse rendilepingutesse. Mõisnik/rentnik ei tohtinud talupoegi laostada, vaid pidi neid vajadusel toetama, mis omakorda kindlustaks mõisale töö- ja maksujõu. Selline oli lühidalt kogu Rootsi riigi nälgikaitse poliitika talupoegade suhtes 17. sajandi lõpus. “Kroonumõisate konserveerimiseks pole ühtegi teist pääseteed, kui et iga rentnik kannaks hoolt tema rendil olevate talupoegade ja nende külvi ja leiva vajaduse eest,” nagu kirjutas 1699. aasta kevadel asehaldur M. v. Strokirch ühes oma kirjas Sõrmukši mõisa rentnikule.²⁵ Mõisarentnike kohustus igal viisil talupoegi tagasilöökide korral toetada (“konserveerida”) ja mitte koormata neid uute koormistega kirjutati sisse ka Ingerimaa ja Käkisalme mõisate rendilepingutesse.²⁶

Kui pärast Suurt nälgihäda jõudis kuningani taas ettepanek anda Liivimaa kroonumõisad otse mõisavalitsejate juhtida ja jätta sageli hoolimatust üles näidanud rentnikud üldse mängust välja,²⁷ siis 1698. aastal lükkas Karl XII selle

²⁴ Vt nt LVVA 7400–1–13, l. 31 (M. v. Strokirch Frau Grassile, 9.10.1684), kust tõepoolest ilmneb, et Strokirch on astunud talupoegade kaitseks omal initsiatiivil välja, kuna olla selgunud “ilma kaebamatagi”, et kahe pr. Grassil rendil oleva talupoja peal on tarvitatud vägivalda ja neilt kaks hobust ära võetud.

²⁵ LVVA 7400–1–22, l. 178p–179 (M. v. Strokirch Sõrmukši rentnikule, 11.05.1699).

²⁶ Sigurd Schartau. De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. 2.–3. Estland och Ingermanland. (Karolinska Förbundets Årsbok 1925.) Lund, 1926, 35–36; Kimmo Katajala. Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697. (Historiallisia Tutkimuksia, 185.) Helsinki, 1994, 99–101.

²⁷ See idee oli päevakorral olnud nii 1680ndatel kui ka 1692.–1693. a seoses A. Neu-dahli ettepanekuga, vt: Aleksander Loit. Üks radikaalne ettepanek 1692. aastast redutseeritud kroonumõisate majandamiseks Liivimaal. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koost. A. Andresen. Tartu, 2001,

võimaluse juba resoluutselt tagasi. Üheks kaalukamaks argumendiks sai just selle sammuga kaasnevad kroonu ebasoovitavad kahjud tulevaste ikalduste korral: “Kui mõisad peaksid minema meie teenistujate (*betiente*) poolt administreerimisele, siis on oodata raskusi, et meie kanda jääb hool hankida talupoegadele niihästi külvivilja kui ka muud, mis ta muidu oma ülalpidamiseks vajab, mille jaoks [aga] pole meie magasid mingil viisil rünnatavad”. Nii leidis kuningas selle sammu olevat väga ebakindel ja ta kahtles, kas selliseid sobivaid mõisavalitsejaid-teenistujaid leitaks. Kokkuvõtteks kuningas tõdes, et “on parim, kui neid [seniseid rentnike] nende mõisate juurde jätta”.²⁸ Seega pidi ikkagi jääma lihtsalt küsimus, kuidas rendilepingute raames panna rentnik kõige paremini hoolitsema mõisa ja talupoegade eest.

Juba 1680. aastatel hakkasid kroonutalupojad käima Liivimaa asehaldurite juures ja palumas hädavajaliku külvi- ja leivavilja saamiseks abi, nagu üks Stakenbergi (Eichenangern) talupoeg end M. v. Strokirchi juures väljendas: “külvivilja, millega ta oma maad külvata saaks ja leivavilja elu ülalpidamiseks”.²⁹ Seejuures ei palutud mitte alati, et asehaldur neid selles osas rentniku vastu aitaks, vaid paluti viljaabi otse asehalduri käest. Asehaldur saatis kõik sellised talupojad aga loomulikult oma mõisniku juurde tagasi, kuid siiski enamasti omapoolsete soovituskirjadega. Samale Stakenbergi rentnikule major Rappile kirjutas M. v. Strokirch, et see talupojale “niivõrd kui major ise teab, et ta maksevõimeline on, leiva- ja külviviljaga abiks olla, selleks et ta mitte päris ei laostuks, vaid vähemasti (teo)töö kohustust kanda suudaks”.³⁰

Pärast reduktsiooni juba esimese suurema ikaldusega 1684. aastal oli tõusnud teravalt päevakorda kroonumõisate rentnike tahe kroonumõisate allakäiku vältida, mida riik püüdis neile kohustusena peale panna. Teisalt sattusid 1684. aasta ikalduse tulemusena paljude mõisate rentnikud tõsiselt hätta oma rendi tasumisel, mida riik neilt täie rangusega nõudis, kuid mis omakorda pani lisapinge talurahvale, kelle viletsa olukorra kohta laekus rohkelt teateid.³¹

Kui Liivimaa esimestesse redutseeritud mõisate lühiajalistesse rendilepingutesse oli sisse võetud punkt, et rendiaja lõppemisel kroonu heastab rentnikule talupoegade võlgnevused, mis olid tekkinud üldiste ikalduste tõttu ja mida talupojad polnud suutnud tagasi maksta, siis 5. juuni 1690 kuninga korraldusega

223–246; Aleksander Loit. Kampen om feodalröntan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. I. (Studia Historica Upsaliensia, 71.) Uppsala, 1975, 233–289; Juhan Vasar. Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678–1684. Tartu, 1931, 215–221; vrd K. Katajala. Nälkäkapina, 89–96.

²⁸ RA, Riksregistraturet, vol. 601 (kuningas E. Dahlbergile, 13.04.1698). Selle kirja koopiad: EAA 278–1–XVI–44d, l. 232–233p; EAA 909–1–244.

²⁹ LVVA 7400–1–15[B], l. 34 (M. v. Strokirch major Rapile, 5.05.1687).

³⁰ Samas.

³¹ RA, Livonica II, vol. 124 (Memorial, 19.05.1685).

selline põhimõte kaotati.³² Alates nimetatud otsusest pidid rentnikud võtma enda peale kõik tagasilöögid ja *casus fortuitused* (välja arvatud katk ja vaenlase invasioon), mille eest talle kingiti neli protsenti talupoegade koormistest (*bonderäntorne*) igal aastal.³³ Samuti pidid kuninga 6. juuni 1687. aasta resolutsiooni järgi püsivate (*perpetuellen*) nn tertsiaal-rendilepingute pidajad võtma enda kanda kõik tavapäraseks kulud rendimõisa talupoegade ülalpidamisel.³⁴

Eriti Suure näljahäda aastatel 1696–1697 avaldasid riigiametkonnad kroonumõisate rentnikele suurt survet, et nad täidaksid oma kohustust talupoegade alalhoidmise osas. 1696. aasta alguses selgitas M. v. Strokirch oma kirjas Oleri (*Ohlershof*) rentnikule, et talupoegade säilitamine on möödapääsmatu (*conservation unumbgänglich erfordert wirdt*) selleks, et talupojad ei ruineeruks ega jätaks maad tühjaks.³⁵ Ähvardustega, et suure leiva- ja külvivilja puuduse tõttu ja mitte abistamise korral on tulemuseks laostumine ja maa külvita ja tühjaks jäämine, astusid neil aastatel ametivõimude juures üles ka talupojad.³⁶

1696. aasta märtsis kirjutas M. v. Strokirch kuningale, et mida aeg edasi, seda rohkem hädapalveid ja kaebusi kroonutalupoegade poolt laekub puuduva leiva- ja seemnevilja üle. Tema saab küll rentnikule meelde tuletada, et viimane peab talupoegi sedamööda abistama, kuivõrd tal lasub kohustus mõisa säilitamise ees, kuid samas tegelikult rendilepingud neid selgelt ei seo kohustusega toetuslaenudega talupoegi abistada. Igal juhul arvestades praegust suurt ikaldust ja talupoegade võimetust oma koormisi kanda olid ka asehalduri arvates rentnikud väga raskes seisus.³⁷ 1697. aasta augustis kaebaski Laiuse rentnik E. Dahlbergile, et temalt ei saa “lepingu järgi mingit muud talupoegade

³² Nt RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat G. A. Strömfelts kontor, vol. 20 (Arrendecontract om Fehlin, Köppo och Pujat, 21.04.1682). – Võrdluseks ka Käkisalmla lääni redutseeritud mõisate rentnikele oli veel 1680. aastatel ikalduskahjude hüvitamine ette nähtud, siis see põhimõte muudeti Rootsi kammerkolleegiumi poolt 1689. aastal: K. Katajala. Nälkäkapina, 100–101.

³³ RA, Riksregistraturet, vol 533 (Kuningas kindralkuberner Hastferile, 5.06.1690, p. 2).

³⁴ Heinrich Johann Derling. Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadtgerichten des Hertzogthums Ehstland, auch noch jetzt geltenden Königl. schwedischen Verordnungen. Reval, 1777, 320–323; vt nt EAA 278–1–43, l. 67–75 (Biksäre ja Biksēja mõisate tertsiaalrendileping, 5.07.1693); RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor vol. 20: Arrendekontrakt för kronogods 1681–1706 (Kavastu rendileping, 6.09.1690 jne). – Eestimaa redutseeritud mõisate renditingimuste kohta vt: A. Loit. Kampen om feodalrätten, 148–153.

³⁵ LVVA 7400–1–20, lk. 53 (M. v. Strokirch C. H. Schillingile, 3.02.1696).

³⁶ Nt: *dem Bauren zu seiner Conservation mit nötigen Lebensmitteln unter die arme zugreifen sich nicht entziehen, damit derselbe nichts, auß dringender dürfftigkeit, das Land gar zuverlaßen anlaß nehmen müße*: EAA 278–1–IV–34:3, l. 6 (E. Dahlberg hr Liphardtile, 9.09.1696); vt ka: LVVA 7400–1–20, lk. 179–180 (M. v. Strokirch Naucksche rentnikule, 22.04.1696).

³⁷ LVVA 7400–1–20, lk. 131–134 (M. v. Strokirch kuningale, 26.03.1696).

konservatsiooni nõuda, kui et ma neid mitte üle reglemendi ja vakuraamatu ei käsitleks, mitte aga et ma nende eest kannataks ja ise põhja läheks”.³⁸

Talupoegade alalhoidmise kohustuse osas polnud seega kroonumõisates sätestatud kord mitte palju erinev varem eramõisate rendilepingutes levinuga. Isegi probleemid ja konfliktid rentnikega olid selles osas paljuski sarnased. Niisamuti pärast reduktsiooni osutus endiselt probleemseks talupoegade kevadiste toetuslaenude küsimus juhtumite korral, kus rentnik, kellel oli rendileping kohe lõppemas, pidi olema ikkagi kohustatud laene kevadel andma, kuigi oli teada, et teda enam sügisel mõisas pole.³⁹ Rendiaja lõppemisel, eriti viimasel aastal, polnud aga rentnikud enam kuidagi huvitatud talupoegadele võlgu andma ja toetuslaene tegema. Näiteks Suure näljahäda aastatel kaebasid Oleri talupojad asehaldurile, et puudus hädavajaliku leivavilja järele on suur, kuid nende rentnik kõhkleb neile seda abistavalt jagamast, kuna ta ei tea, kas üldse või kui pikaks ajaks ta veel Oleri mõisa jääb. Selle peale saatis M. v. Strokirch rentnik C. H. Schillingile kinnituse, et alalhoidmine (*höchst nöhtigen Conservation*) toetuslaenude näol on ikka vajalik teostada, mis puhul võib ta kindel olla, et talupoegade võlgade tasaarvestamise kohustus langeb mõisa järgmisele rendisaajale.⁴⁰

Talupoegade alalhoidmise teema ehk kuidas tagada rendilepingutest ja 1696. aasta majandusreglemendist kinnipidamist, et mõisnikud toetaksid ränkadest järjestikustest ikaldustest hätta sattunud talupoegi – see oligi keskne küsimus, kuidas ametivõimud püüdsid suure nälja-aastatel kroonutalupoegi nälja eest kaitsta. Näiteks Liivimaa läti asehaldur M. v. Strokirch saatis neil aastatel välja järjest küllaltki sarnaseid resolutsioone kroonumõisate rentnikele, et need oma vahenditest võtaksid vajamineva leiva- ja külvivilja oma talupoegade jaoks, mis on iga kroonurentniku kohustus:

- *Es ist sonst aller Königl. Arendatoren Pflicht, nebst richtiger clarirung der Arende vor der Bauren conservation zu stehen.*⁴¹
- *Wie vor einige Jahren bey mißdeylichen gewächs bey den Königl. Cammer Collegio deßfalls erinnert worden, hatt man die andtwort erhalten, daß denen Arendatoren zu kähme, vor der Bauren Conservation zu sorgen.*⁴²

³⁸ LVVA 7349–1–223, lk. 628–630 (N. v. Vettern E. Dahlbergile, 31.08.1697).

³⁹ Sama probleem jäi jätkuvalt aktuaalseks ka 18. sajandil, vt: LP, 9.07.1722; LP, 20.04.1750.

⁴⁰ LVVA 7400–1–20, lk. 53 (M. v. Strokirch C. H. Schillingile, 3.02.1696, konsept); vt ka Otto Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. (Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised, IX.). Tartu, 1938, dok. nr 164.

⁴¹ LVVA 7400–1–20, lk. 71–72 (M. v. Strokirch R. v. Stakelbergile, 21.02.1696).

⁴² LVVA 7400–1–20, lk. 122 (M. v. Strokirch A. dela Barrele, 24.03.1696).

- *Zu der begehrten Brodt und Saat Vorstreckung weiß Ich keinen Raht, maßen alle Königl. Arendators selbst davor zu sorgen pflegen.*⁴³
- *So habe doch weill es ein Königl. Baur ist, vor deßen Conservation man sorgen muß.*⁴⁴
- *Ein jeder Königl Arendator seine Arente Bauern selber damit Versorgen werde.*⁴⁵
- *Wie nun einem jeden possessori der Königl. Güther zustehet, seine unterhabende Bauern zu ihrer Conservation mit Sath und Brott-Korn nothdürfftig zu versorgen.*⁴⁶

Sama jäigalt positsioonilt nõudis Liivimaa kubermanguvalitsus kroonumõisate rentnikelt näljaaastatel rendirahasid sisse, kuigi ka rendisumma vähendamise kohta laekus kindralkubernerile neil aastatel järjest palvekirju. 1696. aasta oktoobris väljendas E. Dahlberg oma järeleandmatut seisukohta: kuigi suplikantidele võib raske ikalduse tõttu igati kaasa tunda, siis sellele vaatama ei saa mitte midagi nende rendist kärpida (*decurtaret*), kuna rendilepingutes seda ette pole nähtud ja riigieelarve sõltub rendituludest. Renti tuleb tasuda kontrahi järgi ja samaaegselt ka renditalupojad peaksid olema alal hoitud.⁴⁷

Talupoegade säilitamise kohustust mitte täita suutvaid või soovivaid rentnikke ähvardati juba 1696. aasta alguses, et neilt võidakse rendimõis käest võtta.⁴⁸ Viimane ähvardus poleks aga muidugi olnud mingi lahendus talupoegade jaoks, kuna senise rentniku minemaajamine poleks ikkagi talupoegade häda vähendanud.

⁴³ LVVA 7400–1–20, lk. 181 (M. v. Strokirch C. H. Schillingile, 23.04.1696); vt ka LVVA 7400–1–20, lk. 179–180 (M. v. Strokirch Naukšēni rentnikule, 22.04.1696).

⁴⁴ LVVA 7400–1–20a, lk. 38 (M. v. Strokirch Aijāži rentnikule, 25.01.1697); vt ka EAA 278–1–IV–36:4, l. 48–48p (E. Soop assessor Hagemeistrile, 29.04.1698, konsept).

⁴⁵ LVVA 7400–1–22, l. 146 (M. v. Strokirch assessor Hirschheitile, 12.04.1699).

⁴⁶ LVVA 7400–1–22, l. 189 (M. v. Strokirch Liepa valitseja Rentingile, 20.05.1699).

⁴⁷ EAA 278–1–IV–34:3, l. 41p (E. Dahlbergi resolutsioon, 16.10.1696, konsept).

⁴⁸ LVVA 7400–1–20, lk. 71–72 (M. v. Strokirch R. v. Stakelbergile, 21.02.1696, konsept); samas, lk. 181 (M. v. Strokirch C. H. Schillingile, 23.04.1696, konsept): “Solte derH Lieut. daß gut nicht können oder wollen mit solchen benöhtigung versorgen, wie einen Königl. Arendatoren zu kommt, so bitte es nur bey zeiten wißen zu laßen, damit man andere anstalt zu des Gutes disposition und verarendirung machen könne.”

4.2. Magasiada institutsioon

Oluline on aga siiski, et Rootsi võimuperioodil hakkasid talupojad saada esmakordselt viljalaene ka kroonumagasitest ja 17. sajandi viimastel aastatel said alguse arutelud avalike magasiatade rajamisest, mis oleksid mõeldud spetsiaalselt talupoegade nälja vastu abistamiseks.

Teatavasti just tagavarade kogumine ja säilitamine kujutab endast põllumajandusliku majandamise nurgakivi.⁴⁹ Samas üks asi on talu või mõisa privaatne viljatagavara, mida tunti loomulikult alati, kuna bioloogilistest ja kliimaatilistest tingimustest tulenevalt mängibki siinses regioonis kesket rolli nn salvemajandus, kus küsimus pole ju mitte ainult ühes võimalikus kindlustamises võimalike tagasilöökide puhuks, vaid elementaarses faktis, et lõikusest kuni uue saagini tuleb ära elada just tagavaradest.⁵⁰

Ühiskondlikku tähtsust hakkavad sellised tagavarad omandama aga alles siis, kui need määratakse sihipäraselt avalikuks kasutamiseks. Institutsionaliseeritud magasiit on juba alati sihilik toitluspoliitiline samm, millega püütakse ennetavalt tulevaste tagasilöökide puhuks valmistuda ega ole seetõttu lihtsalt *ad hoc* reaktsiooniks, nagu enamik teisi kesk- ja varauusaja näljaabi meetmeid.⁵¹ Sellise näiliselt küllaltki lihtsa sammuni jõuti aga väga aeglaselt. Euroopas oli avalike viljavarude soetamine alguse saanud mõnedes Euroopa suuremates linnades 12. sajandil. 16. sajandi alguseks eksisteerisid püsivad ühiskondlikud magasiidad näiteks Itaalias Firenzes, Veneetsias, Inglismaal Londonis (esimene rajati 1440), Flandrias Gentis (kus selle rajamisele oli olulise tõuke andnud 1315.–1317. aastate näljahäda), Saksamaal Kölnis ja Nürnbergis (kus viljavarud olnud väidetavalt koguni nii suured, et oleks suutnud toita linna kolm-neli aastat).⁵² 15.–16. sajandil jõudsid esimesed avalikud tagavaramagasid

⁴⁹ Vt samuti John M. O'Shea. The role of wild resources in small-scale agricultural systems: tales from the Lakes and the Plains. – Bad year economics: Cultural responses to risk and uncertainty. Ed. by P. Halstead, J. O'Shea. Cambridge, 1989, 58.

⁵⁰ Vrd Ingvar Svanberg, Marie C. Nelson. Bone meal porridge, lichen soup, or mushroom bread: Acceptance or rejection of food propaganda in Northern Sweden in the 1860s. – Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present. Ed. by A. Häkkinen. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 121–122.

⁵¹ Vrd Richard G. Robbins (jr.). Famine in Russia 1891–1892. The imperial government responds to a crisis. New York, London, 1975, 14.

⁵² Derek Keene. Feeding medieval European cities, 600–1500. – Institute of Historical Research. E-seminars in history. [<http://www.history.ac.uk/eseminars/index.html>], viimati 2.05.2006; Bruce M. S. Campbell, James A. Galloway, Derek Keene, and Margaret Murphy. A medieval capital and its grain supply: Agrarian production and distribution in the London region c. 1300. (History Geography Research Series, No 30.) Salford, 1993, 103–104; John Walter. The social economy of dearth in early modern England. – Famine, disease and the social order in early modern society. Ed. by J. Walter, R. Schofield. Cambridge, 1999, 118.

ka mõnedesse väiksematesse linnadesse ja küladesse.⁵³ Sellised ühiskondlikud magasid jäid aga kõikjal ikkagi mitte armuanni institutsioonideks, vaid nende tagavarasid kasutati hädaabi leevendusel reeglina kas laenamiseks või müügiks, mis viimasel puhul täitsid ka turu viljahindade jahutamise rolli.⁵⁴ Siiski kuni 18. sajandini ei olnud veel Euroopas avalike magasite rajamine, mille peamine eesmärk oleks olnud just külaelanikkonda ja talurahvast hädaaegadel viljaga toetada, saavutanud veel läbimurret.⁵⁵ Maahärrade poolt eriti alates 16. sajandist enamasti linnadesse või kaitsekindlustesse rajatud magasiad olid mõeldud peaaesjalikult ainult sõjaväe varustamiseks, kust küll erandkordadel võidi anda laene ka maaelanikkonna hädaabiks.⁵⁶

Esimene teade Vana-Liivimaal mõisa juurde spetsiaalse viljatagavara (magasi) loomisest või vähemalt loomise kavatsusest pärineb 16. sajandi keskelt Kalsnavast (Madona), kui 1545. aastaga dateeritud Jacob von Tiesenhauseni testamendis seisab nõue eraldada kindel kogus rukist, otra ja kaera “minu vaeste inimeste” abistamiseks, et “vaesed talupojad kallitel aegadel rasket nälga ja vaeva kannatama” ei peaks. Sellest reservist tuli siis vajadusel (*so offte edt nodig sin worde*) talupoegadele vilja laenata või müüa.⁵⁷

Siiski paistab, et tegelikkuses hakati Liivimaal eesmärgipärasemalt spetsiaal-seid magasiaitu mõisate juurde asutama aga alles 18. sajandi teisel poolel, kuhu varuti eraldi leiva- ja külvivili, mis oli mõeldud talupoegade toetuseks. Igatahes veel 17. sajandil talveks mõisate juurde suuremaid viljareserve jätta polnud tavaks ja mõisnikud tavatsesid viia sügisel pea kogu oma vilja linna.⁵⁸ 1696. aastal kaebasid ka Helme talupojad sellise pideva mõisa ja linna vahet vilja

⁵³ Paul Warde. The origins and development of institutional welfare support in early modern Württemberg, c. 1500–1700. – *Continuity and Change*, 22, 2007, 3, 459–487.

⁵⁴ Elanikkonna näljaabiks rakendati edukalt riiklikke magasiaitu ka Hiinas, eriti alates keisrist Kangxi (1662–1722) ja jõudes oma maksimaalse ulatuseni ja funktsionaalsuseni 18. sajandil: Carol H. Shiue. The political economy of famine relief in China, 1740–1820. – *Journal of Interdisciplinary History*, 36, 2005, 33–34.

⁵⁵ Vt küll Inglismaa kohta: Paul Slack. Dearth and social policy in early modern England. – *Social History of Medicine*, 5, 1992, 17; Wilhelm Naudé. Die Getreidehandels-politik der Europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert, als Einleitung in die Preußische Getreidehandelspolitik. (Acta Borussica, 1. Bd.) Berlin, 1896, 92–95.

⁵⁶ 16.–18. sajandil toimunud magasivõrgustiku rajamise kohta Saksa aladel vt: W. Naudé. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung, passim, siin eriti lk. 22, 87–91, 271–272, 294, 324.

⁵⁷ Livländische Güterurkunden. 2. Bd. (1501–1545). Hrsg. v. H. v. Bruiningk. Riga, 1923, nr 1185 (dokumendi täistekst: Arveds Švābe. Vidzemes tiesību vēstures avoti 1336.–1551. g. (Latvijas Vēstures Avoti) Rīgā, 1941, nr 161.

⁵⁸ Vt ka A. Soom. Der Herrenhof, 207; Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet von G. Joh. Buddenbrock. 2. Bd., 1. Abt. Riga, 1821, 731–732.

vedamise kohustuse üle.⁵⁹ Kui aga ühel Zādzene talupojal, kes oli 1694. aastal koos teiste talupoegadega sellel eesmärgil saadetud Riiga, et tuua rukist, *mida hārra oli neile leivavilja toetuslaenuna andnud*, sellel teekonnal hobune suri, siis lootis ta härralt selle hobuse hüvitamist.⁶⁰

A. Traat peabki alles 18. sajandi kolmandal veerandil Pjotr Aleksandrovitš Rumjantsevi poolt Burtnieki mõisa juurde talupoegadele viljalaenu andmiseks asutatud spetsiaalset magasiata esimeseks omataoliseks Liivimaal.⁶¹ Ilmselt umbes sellel ajal ehk pärast 18. sajandi keskpaika ongi Liivi- ja Eestimaal talurahva abistamise otstarbeks eraldi viljafonde mõisate juurde asutud üha enam looma.

Hupeli teatel asutas Viljandi maakohtunik parun Georg Gustav von Schlippenbach oma Pornuse mõisa juurde 1777. aastal laenumagasi talupoegade jaoks.⁶² Et see oleks eeskujuks ka teistele Liivimaa mõisnikele refereerib Hupel selle *Stiftungi* põhikirja, mis pidi kehtima igavesti ja mille järgi nimetatud magasi olla asutatud talupoegade jaoks tänuks nende 37 aasta pikkuse teenimise eest ning mõisniku järeltulijate heaks. Selleks eraldas Schlippenbach 120 vakka rukist, 80 vakka odra külvisemet ja 50 vakka kaera külvisemet. Vastavalt põhikirjale tuli selle vilja hoiuks ehitada mõisa juurde eraldi viljaait, mis pidi olema lukustatud kahe võtmega, millest üks antakse kupjale ja teine valitud talupojale. Kui talupojad kevadeti leiva- või külvivilja vajasid, siis pidid nimetatud kaks isikut kui magasi-eestseisjad jälgima, et eriti vaesemad ja tõesti hädasolijad saaksid abi. Mõisal tuli aga pidada täpset arvet kõigi magasi väljamaksete üle vastavas raamatus. Sügiseti tuli aga kasseerida kogu laenatud vili koos *vastavalt maa tavadele* ettenähtud intressiga (kuue vaka peale seitsmes) taas sisse, mis pidi toimuma enne mõisakoormiste tasumist, ja see ladustatakse jälle magasiata. Laekuv kasviki-vili jäi magasivilja hulka, mis pidi tagama masasivarade kasvu ja mis pidi olema toodud annotatsiooniraamatus eraldi välja. Ka mõis ise võis sellest masasist vilja laenata, kuid pidi seda

⁵⁹ *und müßen daß korn alles von Hoff nach der Stat führen und wan wier dan VorJahr wider waß haben wollen so müße wier wider von der Stadt nach Heuße führen dadurch unßere pferde gantz zu nichte gehen* (EAA 278–1–XVI–41h, l. 186–186p (Helme talupoegade supliik kindralkubernerile, 30.10.1696)).

⁶⁰ EAA 278–1–XVI–42a, l. 221p (Extract auß dem Creyßvogteylichen Protocoll Wendischen Creyßes, Sadsen den 10 May 1698).

⁶¹ August Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn, 1980, 22.

⁶² Sellest perioodist pärit Pornuse mõisa arhiiv on väga lünklik ja seetõttu ei õnnestunud sellise magasiada asutamise fakti kontrollida. Küll aga ei osuta juba 1805. aasta vakuraamat mitte kuidagi sellise eraõigusliku magasiada olemasolu, vaid Pornuse mõisa talupoegade üheks avalikuks koormiseks märgitakse vallamagasiada ülesehitamist ja ülalpidamidamist: EAA 567–2–862, l. 5p (Pornuse mõisa vakuraamat, 24.07.1805).

tegema kogu talupoegkonna teadmisel ja samuti sügisel koos kasvikuga tagasi maksma.⁶³

1796. aastal oli Luua pärushärra krahv von Münnich lasknud talupoegade jaoks ühte külasse (küla nime pole toodud) puust magasiaida ehitada ja kinkis selle jaoks mõisa poolt talurahva "igaveseks omandiks" (*zum ewigen Eigenthum geschenkt*) 600 vakka vilja. Seda pidi hakatama talupoegadele laenama nii leiva- kui külviviljaks ja nendelt avansslaenudelt võetav tavapärane kasvik (mõeldud on jällegi ilmselt 1/6 protsendimäära) pidi minema vallakohtunike, aidakirjutaja ja aidavahtide igaaastaseks palgaks.⁶⁴

Abja mõisa 1796. aasta reglemendist nähtub, et seal koguti talupoegadelt raha vallakassasse (*die Gebiets Kasse*). Nimelt kasseeriti seal igal aastal talupoegadelt endilt sisse pearaha, kuid seda nii palju rohkem, et iga hinge kohta pani mõis sellest rahast 22 kopikat vallakassasse, mida võis kasutada ainult ettenähtud juhtudel (neid pole siiski täpsustatud). Samuti oli mõisa juures toetuslaenude magari (*Vorschuß Magazin*), mille laenudelt koguti talupoegadelt kasvikut, nii et iga leivavilja avansslaenu vaka kohta pidid nad maksma juurde kuuendiku ja külvivilja vaka kohta veerand lisavakka. Seejuures on reglemendis lisatud selgitus, et see (ilmselt on mõeldud just kõrget seemne 1/4 juurde-maksumäära) toimub sellepärast, et talupoega harjutada, kuni ta ise oma külvivilja eest hoolt kannab. Kui talupoeg aga sügisel ei suutnud kogu magari-võlgnevust tasuda, siis pidi ta iga puuduva vaka eest mõisale 1 naela lina ketrama või 1 naela sulgi kitkuma.⁶⁵

1820. aastal meenutas ka Virumaal Hulja pärushärra parun von Rosen, et talupoegade jaoks oli tema isade mõisas üks selline magasiait juba ammu enne käsujärgset vallamagaside asutamist mõisa enda vahenditest sisse seatud, mis siis hiljem keiserliku ettekirjutuse järgi ümber organiseeriti, ilma aga, et mõis oleks omapoolset viljaeraldust tagasi võtnud. Küll aga tahtis parun von Rosen nüüd, kui 1820. aastal oli ta oma Hulja mõisa ära müünud, kogu talupoegade vallamagasi ülejäägi, mis tegi 86 setverti tali- ja 11 setverti suvivilja, tagasi saada.⁶⁶

Kui elanikkonna kindlustamiseks spetsiaalsete magasiaitade idee polnud veel Roots 17. sajandiks läbi lõõnud, siis seevastu sõjanduses garnisonide jaoks riiklike viljavarude kogumine ja ülalpidamine oli koos püsiarmee kasvuga

⁶³ [August Wilhelm Hupel]. Nachricht von der Stiftung eines nachahmungswürdigen Leihe-Magazins, auf einem liefländischen adelichen Hof. – Der nordischen Miscellaneen, 13./14. Stück. Riga, 1787, 482–484.

⁶⁴ EAA 567–2–17, l. 10 (Luua mõisa talupoegade koormiste aruanne, 3.07.1805).

⁶⁵ LVVA 214–2–315, l. 84p–85 (Reglement der Abiaschen Bewirtschaftung, 6.03.1796).

⁶⁶ EAA 39–1–643, l. 3–3p (Balti kindralkuberner markii Paulucci Eestimaa talurahva-seaduse sisseseadmiskomisjonile, 20.07.1820).

muutunud möödapääsmatuks institutsiooniks.⁶⁷ Rootsi rajas nõnda Liivimaal kroonumagasid Riias, Daugavgrīvas, Kokneses, Tartus ja Pärnus; Eestimaal Tallinnas; Ingerimaale kuulus Narvas paiknev magasi ja Saaremaal oli selleks kohaks Kuressaare.⁶⁸

Kroonumagasite kaks peamist funktsiooni oli riigimaksudest laekuva vilja hoidmine ja garnisonide viljaga varustamine. Kuna aga riigil võisid tekkida ka muud vajadused vilja järele, kui ainult sõjaväe jaoks, siis sellised kroonumagasid hakkasidki hädakorral sellist erakorralist lisavilja pakkuma. Samuti eksporditi nendest vilja ülejääke Rootsi.

Üheks selliseks vajaduseks riigile kujunesidki kroonumõisate talupoegade abipalved. Vähemalt juba 1640ndate esimestel aastatel, kui üldine ikaldus tabas nii Rootsi emamaad, Soomet kui Liivi-, Eesti- ja Ingerimaad, ei pääsenud Rootsi valitsus mitmesaja tündri ulatuses kroonuvilja jagamisest Ingerimaa kroonutalupoegadele nii leivaks kui seemneks, kuid seda ainult lühiajaliste (kuni sügiseni) avanss-laenudena.⁶⁹ 1680ndatel praktiseeriti kroonumagasite vilja laenamist talurahvale näljaaastatel ka Rootsi emamaal.⁷⁰ Nagu hiljem Liivimaa kroonumagasite kohta käivast ametlikust kirjavahetusest nähtub, siis riik nimetas sellist vilja väljalaenamist kroonutalupoegade toetuseks otseselt sõnaga “abistamine”.

Kui Rootsi võimu alla sattunud Liivi- ja Eestimaal puudus kuni suure reduktioonini suurem kroonutalupoegade kiht, siis esimene tõsisem kriis pärast suurt mõisate reduktiooni tabas Liivimaad 1684. aasta ikaldusejärgselt. Selle tulemusena pagesid eriti Tartu kreisist paljud talupojad Venemaale. 1685. aasta kevadel kerkis nõnda päevakorrale Tartu, Pärnu ja Riia kroonumagasitest toetuslaenuna kokku 8000–9000 tündri vilja eraldamine kroonumõisate jaoks, nii et sügisel see jälle rentnike vastutusel tagasi makstakse. Selleks taotleti luba kuningalt. See vili pidi lisaks hädavajajate leivaviljaga toetamisele täitma veel

⁶⁷ Vt selle kohta: Margus Laidre. *Üks hä tru ja õige sullane*: Elust Rootsi sõjaväes Eestis ja Liivimaal 1654–1700. (Scripta archivi historici Estoniae.) Tartu, 1999, 25–28.

⁶⁸ Otto Liiv. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused, 27.) Tartu, 1935, 235; vt samuti Onni Korkiakangas. Kaarle XII:n kenttäarmeijan huolto sotaretkillä vuosina 1700–1701 mannereurooppalaisten huoltojärjestelmien näkökulmasta. (Historiallisia tutkimuksia, 89.) Helsinki, 1974, 148–175.

⁶⁹ Georg Wittrock. Regering och allmoge under Kristinas förmyndare. Studier rörande allmogens besvär. (Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. 38.) Uppsala, 1948, 385–386.

⁷⁰ Vt nt juhtumit: Marie Lennersand. Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730. (Studia Historica Upsaliensia, 190.) Uppsala, 1999, 61.

kahte eesmärki – meelitama tagasi pagenuid ja samal ajal ülal pidama paigale jäänuid talupoegi.⁷¹ Kuningas selle taotluse ka rahuldas.⁷²

Ka järgnevatel vähegi raskematel aastatel jätkus kroonumõisate rentnike tugev surve Liivimaa ametivõimudele kroonumagasitest laenuvilja saamiseks. Samas pidi loa sõjaväe ülalpidamiseks mõeldud kroonuvilja muuks otstarbeks kasutamiseks andma vähemalt (kindral)kuberner või kuningas ise.⁷³ Näiteks 1686. aasta kevadel vastas reduktsioonikomissar M. Strokirch ühele sellisele järjekordsele palvele, et temal puudub lihtsalt kuninglike magaside üle dispositsioon, mistõttu ta ei saa midagi sealt kroonutalupoegade toetuslaenudeks (*zu der Königl. Bauren Vorstreckung*) lubada.⁷⁴

Siiski andis Strokirch juba 1687. aasta aprillis enne vastava ametliku kinnituse olemasolu mõningast lootust Laius-Tähkvere mõisa rentnikule, et tema kroonutalupojad võivad Tartu kroonumagasist toetuslaenu saada.⁷⁵ Mai algul 1687 kirjutaski Strokirch lõpuks proviantmeister P. Krankenhagenile, et ta olla kuberner E. Soopiga arutanud ja temalt nõusoleku saanud (mille kohta vastava kirja ta ka proviantmeistrile lisas), et tema (so Strokirchi) käsutusse on lubatud kuni 300 tündrit magasivilja “mõnede kuninglike mõisate ja talupoegade praeguse külvi- ja leivavilja toetuslaenude hädavajaduse” otstarbeks.⁷⁶ Samas andis Strokirch proviantmeister Krankenhagenile teada ka Viljandi kroonumõisa rentniku taotlusest kuni saja tündri vilja kohta, mille Krankenhagen siis rahuldaks, kui too peaks viljale järgi tulema. Seejuures tuletas ta aga meelde, et Viljandi rentnik peab alla kirjutama vastukviitungile (reversile), “et ta soovib seista vääramatu refundeerimise eest magasisse sama mahu järgi tuleval sügisel või esimese reeteega”.⁷⁷ Mõni päev hiljem kirjutaski Strokirch ka proviantmeister Silentzile, et proua E. Wäderhorn taotleb Tartu kroonumagasist leiva- ja külvivilja toetuslaenu Ropka talupoegade tarvis 100–110 tündrit vilja, millest pool oleks rukist.⁷⁸ Seega 1687. aasta mais kroonumagasitest talupoegade toetuslaenudeks vilja oli võimalik saada. Sama vastas Strokirch ka teistelegi kroonumõisate rentnikele, et on nende taotlused leiva- ja külvivilja kohta proviantmeistrile edasi saatnud.⁷⁹

⁷¹ RA, Livonica II, vol. 124 (Memorial, 19.05.1685); EAA 567–3–42, l. 28–28p (Tähtvere rentnik M. v. Strokirchile, 8.06.1685).

⁷² Vt LVVA 7349–1–223, lk. 13 (Die Vorstreckungen den Wasullschen und Loo-katschen bauren an Unterhalt und Sahtkorn pro Ao 1685).

⁷³ Vt ka O. Liiv. Suur näljaaeg, 53.

⁷⁴ LVVA 7400–1–14, l. 123 (M. v. Strokirch A. v. Schwengelile, 13.05.1686, konsept).

⁷⁵ LVVA 7400–1–15, l. 244–244p (M. v. Strokirch Hr Lagmanile, 21.04.1687).

⁷⁶ LVVA 7400–1–15[B], l. 17 (M. v. Strokirch P. Krankenhagenile, 2.05.1687).

⁷⁷ Samas.

⁷⁸ LVVA 7400–1–15[B], l. 35 (M. v. Strokirch proviantmeister Silentzile, 5.05.1687).

⁷⁹ Nt LVVA 7400–1–15[B], l. 49p (M. v. Strokirch A. v. Schwengelile, 12.05.1687).

Mõned sellised taotlused laekusid asehaldurile koguni nii hilja kui 1687. aasta juuni lõpus,⁸⁰ kui külv pidi olema juba kindlasti teostatud ja seega oli nende näol tegemist ennekõike leivavilja palvetega, et uue lõikuseni vastu pidada. Strokirch kurtis oma 30. juuni kirjas, et mitme kroonumõisa rentniku poolt on laekunud teateid nende talupoegade "suurest hädavajadusest". Tal õnnestunud aga kindralkubernerilt saavutada vastav käsk rentmeister Silentzile, et "veel midagi toetuslaenudeks antaks". Küll olid Strokirchi arvates osad sellised taotluspalved (nt rentnik A. Cragmelis palus Tähtvere, Laiuse ja Jõgeva talupoegade jaoks 200 tündrit) liiga kurnavad kroonumagasi jaoks, mistõttu pidi Silentz ise vaatama, kui palju parimal viisil saab vilja välja jagada.⁸¹

Kroonuvilja saamiseks ei pöördunud majandushaldurite Strömfeldti ja Strokirchi poole mitte ainult kroonumõisate rentnikud, vaid ka kroonutalupojad oma esindajate läbi. Näiteks pärast 1691. aasta üldist ikaldust käisid 1692. aasta kevadel Strokirchi juures Ungurmuiža (Ibden) kroonutalupojad, kelle abipalve peale pidi aga asehaldur kahetsusega vastama, et tal ei ole pädevust ega võimalust neile vastu tulla. Siiski soovitas Strokirch neil kroonutalupoegadel pöörduda hädavajaliku laenuvilja saamiseks raehärra Reuteri poole ja kirjutas viimasele ka ise vastava soovitus, kus ta muuhulgas märkis, et ta ei kahtle sugugi, et sügisel need talupojad selle toetuslaenu tasuksid.⁸²

Tegelikult ikkagi ka 1692. aasta kevadel anti Liivimaa kroonumagasitest vilja kroonutalupoegade toetuslaenudeks välja. Näiteks 1692. aasta juuni alguses võimaldati Alüksne talupoegadele laenuks 200 vakka vilja, mille "kindlustamiseks" siis pidi jällegi mõisarentnik täitma vastava formulari ja selle kinnitama oma allkirja ja pitsatiga ja koostama täpse spetsifikatsiooni, kui palju iga talupoeg sealt vilja sai. Ühtlasi anti Alüksne rentnikule korraldus saata sellele viljale järgi "mõistlikud" talupojad.⁸³

Ilmselt juba siis toimis kroonumagasilaenude vormistamine samadel alustel nagu see tuleb täpsemalt välja 1697. aasta arvukatest juhtnööridest. Laenuvilja saamiseks pidi rentnik vormistama kviitungi kuningliku rentei jaoks, mida tehti renteist vilja kättesaamisel ja eraldi tagatiskirja ehk reversi majanduskontori jaoks, kinnitusega, et saadud vili makstakse (õigesti) tagasi. Tagatiskirja võis

⁸⁰ Nt Tähtvere, Laiuse ja Jõgeva kroonumõisatest: EAA 567–3–42, l. 48–48p, 50 (A. Cragmelis M. v. Strokirchile, 13.06. ja 27.06.1687). – 1687. a kevadel nii suur nõudlus abivilja järele tulenes ilmselt 1686. a kehvast saagist. Teada on eriti Liivimaa läti osa kohta, et suvi lõppes augustis lakkamatute vihmasadudega ja septembris tegi nt Strati mõisas (Sturtzenhoff) varajane rahe suurt kahju koristamata viljale: LVVA 7400–1–14, l. 177 (M. v. Strokirch A. v. Rodenburgile, 31.08.1686); samas, l. 204p (M. v. Strokirch major Schultzi leskprouale, 2.10.1686).

⁸¹ LVVA 7400–1–15[B], l. 110–110p (M. v. Strokirchi kirjad A. v. Schwengelnile ja peamees Cragmelisele, 30.06.1687).

⁸² LVVA 7400–1–17, l. 160 (M. v. Strokirch raehärra Reuterile, 7.05.1692).

⁸³ LVVA 7400–1–17, l. 180–180p (M. v. Strokirch maanõunik O. Fr. v. Vietinghoffile, 9.06.1692).

majanduskontorisse ilmselt ka lihtsalt saata, kuid alles selle kättesaamisel väljastas asehaldur maksekäsundi (assignatsiooni).⁸⁴ Reversis oli ära toodud vilja kogused, mis kroonumagasist oli vastava mõisa jaoks saadud ja sellele järgnes “oma käe ja varaga” kinnitus ja lubadus, et nimetatud kogused saavad saabuval sügisel või talvel (teeolude paranedes ehk “esimese reeteeaga”) hea ja kõlbliku viljaga kroonumagasisse jälle kindlasti tagasi toimetatud.⁸⁵

Suure näljahäda aastatel jõudis kroonumagasite vilja mõisate tarbeks välja-laenamise küsimus teravalt päevakorda kohe 1696. aasta alguses.⁸⁶ 1696. aasta esimestel kuudel polnud aktiivne mitte üksnes Strokirch kroonumagasitest vilja toetuslaenudeks eraldamiseks, vaid ka Eesti asehaldur G. A. Strömfeldt.⁸⁷ 1696. aasta märtsi lõpus kirjutas Strokirch kuningale, et praegust kroonumõisate rentnike ja talupoegade rasket olukorda ja kimbutavat külvi- ja leivavilja puudust arvestades tuleb midagi ette võtta. Ta pani alandlikult ette, et provintsi kroonumagasites leiduv eelmise aasta statsioonist ülejäänud kõlbmatu vili, mis tavaliselt laevatakse Rootsi, jagataks nüüd laenudena kroonutalupoegade hädavajalikuks subsistentsiks ja leivaviljaks. Strokirch leidis, et “see oleks nii hästi märkimisväärne abi selles suhtes talurahvale kui ka annaks lootust, et tuleval paremal saagiaastal hangiks T. K. M. selle asemel sobivama rukki- või odravilja”.⁸⁸

Seega Strokirch nägi riigi jaoks parima lahendina võimalust, et kroonutalu-poegade tarbeks võiks välja anda just seemne või koguni leivajahukski vähe-sobivat vana vilja. 1696. aasta mais lubaski kuberner E. Soop asehaldur Ström-feldtil võtta Tartu kroonumagasist 700 tündrit vana vilja talupoegadele jaga-miseks.⁸⁹

Suure näljahäda aastatel osutus Rootsi valitsusele probleemiks ennekoike see, et kroonumagasite varud olid niigi kasinad garnisonidegi jaoks, mistõttu põhjendatud palvetest hoolimata ei saanud nendest väga palju vilja talurahva toetuseks eraldada. Nõnda pidigi Strokirch 1697. aasta mais Bebre mõisa (Bewershoff) talupoegade abipalve peale lihtsalt konstateerima, et ta ei oska siin

⁸⁴ Nt LVVA 7400–1–20a, lk. 251 (M. v. Strokirch J. v. Funkenile, 14.04.1697); LVVA 7400–1–20a, lk. 262–263 (M. v. Strokirch Ch. Baumgartenile, 20.04.1697); LVVA 7400–1–20a, lk. 287–288 (M. v. Strokirch C. Glasenappile, 29.04.1697); sama kord kehtis ka Tallinna ja Narva kroonumagasite puhul, vt ühte sellist tõenduskirja: O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 135.

⁸⁵ Vt nt LVVA 7400–1–20a, lk. 251 (J. v. Funkeni kinnituskiri, apr.1697).

⁸⁶ Vt O. Liiv. Suur näljaaeg, 53, 56; Sigurd Schartau. De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. 1. Livland. (Karolinska Förbundets Årsbok 1924.) Stockholm, 1925, 26jj.

⁸⁷ Vt O. Liiv. Suur näljaaeg, 53, dok. nr 137.

⁸⁸ LVVA 7400–1–20, lk. 131–134 (M. v. Strokirch kuningale, 26.03.1696); analoogse kirja oli kümme päeva varem kuberner E. Soopile saatnud ka Eesti ala asehaldur G. A. Strömfeldt, vt O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 136.

⁸⁹ S. Schartau. De svenska östersjöprovinserna 1, 26.

mingit nõu anda, kuna kuningliku magari tagavarad pole piisavad ja tema ei saa sealt toetuslaenu lubada.⁹⁰ Siiski oli Strokirch veel 1697. aasta märtsi alguses vastanud küllaltki positiivselt Rāmuļi mõisa rentnikule võimaliku talupoegade külvi- ja leivavilja toetuslaenude osas, märkides küll, et enne peab taotlus läbi käima kindralkubermanguvalitsusest.⁹¹ Aprilli keskel 1697 oli aga asehaldur juba sunnitud rentnikele teatama, et mõningast vilja laenu on võimalik kroonumagasitest saada, kuid seda mitte nii suures ulatuses kui vajati.⁹² Ja juba aprilli lõpus oli aga Strokirch oma vastustes kroonumagasist vilja palujatele pidanud kirjutama, et kroonuvilja tagavarad talupoegade toetuslaenudeks on kogu Läti distrikti peale väga napid.⁹³ Sel ajal toimuski veel ainult odra ja kaera väljaandmine, kuna rukist ei pidanud kroonumagasites enam üldse jätkuma.⁹⁴ Selle perioodi keskmised kogused, mis asehaldur kroonumõisate rentnikele lubas, kõikusid enamalt jaolt 20–90 vaka odra ja 30–100 vaka kaera vahel. Kuigi need kevadised odra- ja kaeralaenud olid ennekõike mõeldud külviviljaks, siis aprillis 1697 külviks laenatud otra lubas Strokirch rentnikel kasutada ka hädavajajatele jagamiseks leivaks ja tangudeks, eriti, kui vilja kvaliteet ei peaks külviks olema kõlblik.⁹⁵ Mitmel korral on Strokirch lisanud, et ta võib küll külvivilja kroonumagasist väheke lubada, kuid kas veel saada olev vili ka külviks tegelikult sobilik on, seda ta ei teadvat.⁹⁶ Näiteks Jumurda rentnikule soovitas M. v. Strokirch ise minna kohale ja järele proovida, kas renteis leiduv oder ja kaer külviks kõlbab.⁹⁷

Kroonumagasite varud ei olnud küllaldased muidugi ennekõike asjaolu tõttu, et hädas oldi mõisatelt statsiooni ja kroonumõisatelt ka rendi kättesaamisel. Samas riik on teatud määral tajunud, kui oluline oli mõisate ja talupoegade viljaga toetamine neil aastatel. 1697./1698. aasta talvel tegi asehaldur Strömfeldt kuberner E. Soopile esmalt ettepaneku lubada palju kahju kannatanud piirkondades sellel aastal kohustuslik statsioonivili mõisatesse jätta, kuna vastasel juhul tuleks see ikkagi kroonumagasitest tagasi laenata. Kuna Soop aga seda heaks ei kiitnud, siis pakkus Strömfeldt välja, et kuigi nüüd on aeg

⁹⁰ LVVA 7400–1–20a, lk. 302–303 (M. v. Strokirch kapten leitnant Bankaw, 8.05.1697, konsept).

⁹¹ LVVA 7400–1–20a, lk. 145–146 (M. v. Strokirch R. Diepenbrockile, 6.03.1697).

⁹² Nt LVVA 7400–1–20a, lk. 251 (M. v. Strokirch J. v. Funkenile, 14.04.1697).

⁹³ LVVA 7400–1–20a, lk. 287–288 (M. v. Strokirch C. Glasenappile, 29.04.1697). – Vt Liivimaa kroonumagasite viljavarude suuruse kohta 1697–1698: O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage, 237.

⁹⁴ LVVA 7400–1–20a, lk. 287–288 (M. v. Strokirch C. Glasenappile, 29.04.1697); LVVA 7400–1–20a, lk. 295 (M. v. Strokirch pr. Bankauschile, 1.05.1697).

⁹⁵ LVVA 7400–1–20a, lk. 262–263 (M. v. Strokirch Ch. Baumgartenile, 20.04.1697), LVVA 7400–1–20a, lk. 287–288 (M. v. Strokirch C. Glasenappile, 29.04.1697).

⁹⁶ LVVA 7400–1–20a, lk. 287–288 (M. v. Strokirch C. Glasenappile, 29.04.1697).

⁹⁷ LVVA 7400–1–20a, lk. 295 (M. v. Strokirch pr. Bankausch, 1.05.1697).

rentnikel tagasi maksta kroonumagasitest talupoegade jaoks võetud avanss-laenud, siis võiks rentnike vastutusel need veel käesoleval aastal nende kätte jätta, et seeläbi võimaldada puuduse käes kannatajatel kevadel ikka hädavajalik külv teostada.⁹⁸ Kuid ka selle ettepaneku lükkas Soop tagasi ja tegi Strömfeldtile hoopis kohustuseks, et too suurema tagantsunniga nõuaks rentnikelt sisse magasivõlgu ning rendi ja statsiooniga seotud kohustused. 1698. aasta veebruari keskel avaldas Strömfeldt seepeale oma kirjas kuberner Soopile veel kord arvamust, et koheselt pole võimalik rentnikelt ilma talupoegade ja mõisa laostamiseta võlgu sisse nõuda. Samuti ei jääks kroonumõisates sel puhul talupoegade abistamiseks mingeid vahendeid, mis kõik tooks endaga kaasa kroonu jaoks pöördumatud kahjud maade tühjumise näol. Asehaldur kirjeldas veel kord ikaldustest tulenenud äärmuslikku olukorda Eesti distriktis, kus talupojad surevad nälga.⁹⁹

Märtsis 1698 asus Strömfeldt aktiivselt tegutsema vähemalt selle nimel, et kevadel tõesti puudustkannatavad kroonumõisad Tartu ja Pärnu kreisis võiksid kroonumagasitest uut toetuslaenu saada. Tema esialgsele päringule vastas Liivimaa ülemkameriir P. Paliche, et otsuse kroonumagasites leiduva vilja välja-laenamiseks peab tegema kuningas ja riigikontor, kuid muidu oleks selline samm mõeldav. 11. märtsil 1698 saatiski Strömfeldt kindralkuberner E. Dahlbergile palvekirja taotleda kuningalt ja riigikontorilt luba määrata Tartu ja Pärnu magasist hädavajajatele seemneviljaks 5000 vakka otra, 8000 vakka kaera ja leivaviljaks nii palju rukist, kui garnisonid ilma hakkama saaksid.¹⁰⁰ Tähelepanuväärne on Strömfeldti selgitus, et kui rentnikel on endal kasutada mõni muu kanal leiva- ja seemnevilja hankimiseks, siis kroonumagasitest need kindlasti toetuslaenu küsima ei tuleks, kuna selliseid laene peetakse liialt riskantseteks, mille ees tuntakse vastutust ja ettevaatlikust. Talupojad, kes sellest viljast omale külvivilja võtavad, ei pruugi olla suutelised seda jälle tagasi maksta, mistõttu ootab rentnikke endid eksekutsioonisurve laenatud vili kroonule tagasi maksta. Nõnda vajavad kroonumagasite abi need rentnikud, kes muud pääseteed ei tunne ja on nii suures puuduses, et neid ähvardab näljasurm ja põldude külvita jäämine, mis tooks ju ka kroonule suurt kahju.¹⁰¹

1698. aasta märtsis kirjutas ka Riia kuberner E. Soop kindralkuberner E. Dahlbergile, et kui nüüd keelduda magasivilja hädavajajatele jagamast, siis "jääksid paljud põllud külvita ja seega muutub häda järgmisel aastal samuti nii

⁹⁸ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 163; RA, Ekonomisthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol. 4 (G. A. Strömfeldt E. Soopile, 16.01.1698) [= EAA MF 334].

⁹⁹ RA, Ekonomisthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol. 4 (G. A. Strömfeldt E. Soopile, 14.02.1698) [= EAA MF 334].

¹⁰⁰ RA, Ekonomisthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol. 4 (G. A. Strömfeldt E. Dahlbergile, 11.03.1698) [= EAA MF 334].

¹⁰¹ Samas.

suureks nagu see kahjuks! nüüd on”.¹⁰² Seega polnud 1698. aasta kevadel ka kuberner Soop kroonumagasivarude kroonutalupoegadele eraldamise vastu, kes vastupidi omasõnu meelsasti oleks näinud, et “rentnikele ja talupoegadele mõnede toetuslaenudega kuninglikust magasinist abiks oldaks”. Probleem oli aga ikka selles, et kroonumagasinide ülesanne oli garanteerida varud garnisonidele ja nii suuri reserve nendes polnud, et hakata täitma veel eraldi maaelanikkonna viljaga varustamise funktsioone ehk nagu sõnastas selle möönvalt Soop: “Ükski riik ei saa rukist leivaviljaks jagada toetuslaenudena rohkem, kui tal seda on, oludes kus vaevalt piisab garnisonide ülalpidamiseks”.¹⁰³ Just sõjalise funktsiooni primaarsuse tõttu oli kuningas 1698. aasta kevadel magasivarude kasutamise talupoegade abistamiseks “raskete trahvide” ähvardusel ära keelanud ja seda positsiooni kaitses kohapeal jäigalt ka kindralkuberner.¹⁰⁴ Samal ajal laekusid rentnike taotlused kroonumagasitest talupoegadele hädavajaliku leiva- ja külvivilja andmiseks ja seda jätkuvalt ka 1699. aastal.¹⁰⁵

Kuna nõudlus sõjaväe magasivilja järgi osutus nii suureks, siis on arusaadav, et olukorrast välja tulemiseks hakati otsima ka muid võimalusi. Üheks lahenduseks oleks olnud spetsiaalse viljareservi loomine. Selline väljapääs, kus militaarotstarbeliste magasinite kõrvale oleks asutatud elanikkonna toetamiseks eraldi maamagasiid, oli samal ajal aktuaalne ka Brandenburg-Preisimaal. Nii kuurvürst Friedrich Wilhelmi kui Friedrich III initsiatiivil tegeleti sellekohaste plaanidega aastatel 1683–1685, 1698–1699, 1704–1708, kuid projektidest palju kaugemale ei jõutud ja nõrga varustatusega masiiaid suudeti rajada esialgu ainult Magdeburgi hertsogkonnas ja Halberstadtis.¹⁰⁶

Liivimaal käis sellise eraldi varuvilja kogumise idee esimest korda välja asehaldur Strömfeldt juba juulis 1691. Oma märgukirjas kammerkolleegiumile viitas ta otseselt viimaste aastate rasketele ikaldustele ja pidas otstarbekaks hakata Riia, Koknese, Pärnu ja Tartu kroonumagasites tagavaraks kõrvale panema seda vilja, mis garnisonide vajadustest üle jääb. Sellega võiks siis hakata abistama hädasolevaid kroonutalupoegi, kes asehalduri kirjelduse järgi sõltuvad praegu liialt ohtlikult osalt rentnike ja osalt linnakodanike poolt

¹⁰² LVVA 7349–1–50, lk. 92–94 (E. Soop E. Dahlbergile “wegen des Veschlages vor die nohtleidende Baurschafft”, 20.03.1697, konsept). – Sellele argumendile toetusid ka mitmed kroonumõisate rentnikud kroonumagasist vilja paludes (vt nt O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 155).

¹⁰³ LVVA 7349–1–50, lk. 94–96 (E. Soop asehaldur Strömfeldile, 21.03.1698).

¹⁰⁴ EAA 278–1–IV–36:4, l. 39 (E. Soop asehaldur Strömfeldile, 21.04.1698, konsept); vt samuti O. Liiv. Suur näljaaeg, 53.

¹⁰⁵ Nt LVVA 7400–1–22, l. 146 (M. v. Stokrich assessor Hirschheitile, 12.04.1699); samas, l. 231p–232 (M. v. Stokrich parun Schultzenile, 4.07.1699).

¹⁰⁶ W. Naudé. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung, 91–92, 271.

jagatavatest leiva- ja seemnevilja avansslaenudest.¹⁰⁷ Seda mõtet kordas Strömfeldt uuesti ka oma järgmises memoriaalis kammerkolleegiumile sama aasta 1. septembril.¹⁰⁸

Näib, et kammerkolleegium asus siiski selles küsimuses kõhklevale positsioonile, mis tuleb välja Strömfeldti sama aasta novembri kahest kirjast kuberner E. Soopile. Nendest esimeses kirjas, saadetud 16. novembril, toob Strömfeldt sellise eraldi magasi (*à parte Magazin*) vajalikkuse põhjendamisel peamise argumendina välja just selle aasta Liivimaad tabanud suurt ikaldust ja sellest tekkinud olukorda maal. Nagu asehaldur kirjeldas, jätkuvat kroonumõisate rentnikel vaevalt vahendeid, et mõisapõlde seemendada, rääkimata talupoegadele toetuslaenude andmisest. Nõnda jäävat paljud põllud külvita ja kuninga sissetulekud kannatavat suurt kahju. Seetõttu oligi Strömfeldti arvates otstarbekas rajada talupoegade jaoks spetsiaalne magasi. Kuid ka veel 23. novembriks, mil Strömfeldt saatis Soopile teise sellekohase kirja, polnud kammerkolleegiumilt mingit otsust tulnud, kuid mida Strömfeldt veel endiselt lootis. Ühtlasi nendest kirjadest selgub, et Strömfeldt pidas Liivimaa talupoegade hädaabi vajaduseks 5000 tündrit otra ja 3000 tündrit rukist iga kreisi kohta.¹⁰⁹ Lõpptulemusena igatahes pole teada, et mingeid garnisonide otstarbest eraldi tagavarasid enne Suurt näljahäda oleks loodud.

Küll aga tõusis talupoegade jaoks spetsiaalse magasi idee taas päevakorrale näljahäda ajal ja järel. 1696. aasta mais tegi sellise ettepaneku Eestimaa kindral-kuberner de la Gardie. Tema plaani kohaselt oleks riik küll sellel aastal kindla koguse vilja (4000 tündrit) abivajavatele talupoegadele kroonumagasitest eraldanud, kuid seda üksnes 1/6-intressise laenuna ja rentnike vastutusel. Selle laenuvilja tagasimaksmisel tekkivast lisaviljast võinukski asutada eraldi magasi, kust edaspidi talupojad häda korral abi saanuks. Karl XI toetas seda plaani kõigiti oma 22. juunil antud vastuses, kuid pidas otstarbekamaks võtta see 4000 tündrit vilja laekuvast rendiviljast. Ühtlasi rõhutas kuningas, et sellest eraldatud abiviljast peaksid hakkama abi saama kõige suuremad hädalised ja esma-

¹⁰⁷ RA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts Arkiv, vol. 3 (Memorial, 8.07.1691) – [EAA, MF 333].

¹⁰⁸ RA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts Arkiv, vol. 5 (Memorial, 1.09.1691) – [EAA, MF 335]. – E. Blumfeldtil on jäänud Strömfeldti 8. juuli 1691 memoriaal tähelepanuta ja nõnda peab ta just 1. septembri memoriaali esimeseks, mil Strömfeldt tagavaravilja kogumise ettepaneku välja käis: Evald Blumfeldt. Några drag ur ekonomiståthållaren Gustav Adolf Strömfelts verksamhet i Livland 1690–1710. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. 1950–1954, 2. kd. Stockholm, 1955, 122.

¹⁰⁹ LVVA 7349–3–56, l. 18–19, 22–23 (G. A. Strömfeldt kuberner E. Soopile, 16.11. ja 23.11.1691).

järjekorras *temporelle* rendimõisad.¹¹⁰ Kuid järgnevatel aastatel veel need de la Gardie lootused talupoegade abistamiseks eraldi viljareserv luua ei täitunud.

Liivimaal tõusis talupoegade vajadusteks mõeldud magasivarude teema otsustavamalt päevakorda 1698. aastal asehaldur Strokirchi poolt. Kuninga 1698. aasta 13. aprilli resolutsioonist nähtub, et asehaldur Strokirch oli pannud ette ühe punktina, et Liivimaal seataks sisse lokaalsed magasid (*magaziner i orten*), kust mõisad ja talupojad võiksid tulevikus suure ikaldusajale sarnaste tagasilöökide korral toetust saada, milleks asehalduri ettepaneku kohaselt võiks määrata selle statsioonidra ja -kaera, mis garnisonide vajadustest üle jääb. Seekord leidis kuningas ettepaneku "hea ja praktiseeritava" olema, kuid siiski ei saavat seda lähimal ajal käiku anda, kuna vilja defitsiit olla praegusel ajal riigis veel suur. Tegelikult kuningas ei annagi otseselt sellele ettepanekule kindlat ei-d, vaid soovitab selle plaani paremateks aegadeks edasi lükata.¹¹¹

Tegelikult juba veebruari keskel 1698 juhtis asehaldur Strömfeldt kuberner Soopi tähelepanu sellele, et "kõikvõimalikul viisil" on püütud rentnike kohustada varuma ise viljatagavara, mis ikaldustest tulenevaid suuri kahjusid võiks ennetada, mida teha pole aga suudetud.¹¹² Siiski pole sellest ajast teada ühtegi täpsemat korraldust, mis oleks sellise varuvilja kogumise juba 1698. aasta algul või veel varem teinud rentnikele kohustuslikuks. Seda ei kinnita ka asjaolu, et 1698. aastal olid veel täiesti arutamisejärgus kavad, mis moel kohapealseid viljavarusid talupoegade toetamiseks rajada.

27. juulil 1698 pakkus kindralkuberner E. Dahlberg kuningale välja uue lahendi, kuidas võiks tulevaste ikalduste puhuks tagavaravilja koguda (seda oma 12-punktilises märgukirjas, kus see punkt oli tegelikult küllaltki kõrvaliselt kuuenda artiklina muude provintsi haldus- ja kirikuküsimuste seas, millele kindralkuberner ootas kuninga otsust). Meenutades äsjast talupoegi tabanud rasket ikaldust, pidas kindralkuberner "hädavajalikuks", et edaspidi oleks leitud sellistel puhkudel mingi "väljapääsutee". E. Dahlberg selgitas, et kui nüüd taas tulevad hea saagiga aastad, siis võiksid maal olla asutatud magasid, kuhu järkjärgult kogutaks tagavaravilja, millega siis teisel korral jälle talupoegadele appi tulla saadaks, "kui Jumal suvatseb meid jälle raske aastaga nuhelda". Kindralkubeneri arvates võis kaaluda kahte varianti. Üks võimalus oleks, et talupoegade jaoks luuakse tsentraalselt eraldi magasi, kuhu kuninga heaksarvamise järgi tagavaravilja lasta koguda. Teise variandi järgi võiks aga lasta mõisates igalt adramaalt eraldada kindel hulk vilja, mida säilitataks samas kohapeal sobivates magasiaitades ja mida vajadusel jagatakse talupoegadele konservatsiooniks. Seejuures on E. Dahlbergi ettepaneku juures tähelepanuväärsed kaks momenti. Esiteks, et kindralkuberner ei pidanud silmas mitte ainult kroonu-

¹¹⁰ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 143; S. Schartau. De svenska Östersjöprovinserna 2–3, 9, 12; EAA 1–2–84, l. 5 (De la Gardie kuningale, ? 1697).

¹¹¹ RA, Riksregistraturet, vol. 601 (kuningas E. Dahlbergile, 13.04.1698).

¹¹² RA, Ekonomisthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol. 4 (G. A. Strömfeldt E. Soopile, 14.02.1698) [= EAA MF 334].

mõisaid, vaid tagavaravilja kogumise nõue kehtestataks ühtlasi ka aadlimõisates ning teiseks, et magasivilja ei tarvitsevat talupoegadele “kitsikuse korral” anda mitte ainult avanssllaenude näol, vaid seda võiks ka lihtsalt “välja jagada” (*ut dhelas*).¹¹³

Kohe 27. juulist 1698 pärineb ka Karl XII sellekohane resolutsioon, kus kuningas sooviski magasite küsimust provintsi tasandil lasta asehalduritega arutada ja seejärel endale sellekohased täpsemad ettepanekud esitada.¹¹⁴ E. Dahlberg saatis kuninga nimetatud otsuse edasi mõlemale Liivimaa asehaldurile 2. jaanuaril 1699, kes põhjalikult tegelesidki selle ülesandega ning saatsid omapoolsed ideed kindralkubernerile 24. veebruaril 1699 ja E. Dahlberg saatis need omakorda kuningale 30. märtsil.¹¹⁵ Kõigis loetletud kirjades käis jutt otseselt just talupoegade toetamisest tulevaste ikalduste ja näljahädade korral, mis Liivimaad peaksid tabama (*till Allmogens undsättning, wed över påkommande nöd och Mißwäxt*).¹¹⁶ Seejuures tuleb rõhutada, et kuigi 1698. aasta juuli ettepanekus oli E. Dahlberg mõelnud ka aadlitalupoegadele, siis järgnevalt jäadi tegelema üksnes kroonutalupoegade probleemidega.

24. veebruari 1699 kirjas panidki asehaldurid G. A. Strömfeldt ja M. v. Strokirch ette neli lahendust, mis kindlustaks edaspidi kindla viljatagavara kroonutalupoegade abistamiseks.

Esiteks soovitasid asehaldurid kaaluda seniste lühiajaliste ehk ajutiste rendilepingute (*temporelle Arende-Condition*) seadmist kindlamatele alustele ja anda need sobivatele isikutele 50- või 60-aastase rendiajaga, kellel on ressursse, vara ja tahtmist õigesti renti maksta ja pidada mõisa ülal. Lühike rendiaeg polevat piisav, et panna rentnik oma koha eest hoolt kandma. Nimetatud pikaajaliste rendilepingute järgi oleks aga siis võimalik panna rentnikele lisaks muudele tingimustele peale ka kohustus, et ta varuks kindla koguse vilja, et siis seda vajadusel jagada talupoegadele toetuslaenudeks (*et inventarium och Magazin till böndernas försträckning*). Asehaldurid pakkusid välja, et sellise kohustusliku ja püsivalt hoitava varuvilja kogused võiksid jääda 10–12 vaka rukki, 10–12 vaka odra ja 5–6 vaka kaera piiresse ühe revisjoniadramaa kohta.

Teiseks soovitasid asehaldurid kaaluda varianti, et edaspidi kroonumõisates varuksid talupojad ise headel saagiaastatel omale viljatagavara halbadeks aastateks. Võimaluse korral võiks üks talu anda veerand või pool vakka rukist, otra või kaera aastas. See vili küll kogutakse mõisa juurde viljaaita, aga nii, et see oleks mõisa viljast eraldi ja selle kohta annaksid rentnikud majanduskontori

¹¹³ RA, Livonica II, vol. 95 (E. Dahlbergi märgukiri kuningale, 27.07.1698).

¹¹⁴ Samas.

¹¹⁵ RA Livonica II, vol. 343 (E. Dahlberg kuningale, 30.03.1699 ja sellega kaasasolev asehaldurite G. A. Strömfeldti ja M. v. Strokirchi ühine kiri kindralkubernerile, 24.02.1699); vt samuti Otto Liiv. Die wirtschaftliche Lage, 237–238.

¹¹⁶ RA Livonica II, vol. 343. – Oma 30. juuli 1699 kirja lõpus pidas E. Dahlberg koguni vajalikuks, et veel kord kuningale kirjeldada möödunud suure näljaaja koledusi, laastavat mõju ja ulatust.

juures täpselt aru. Niisamuti ei valvaks seda mitte ainult rentnik, vaid ka selleks määratud kaks talupoega, kelleks sobiksid hirsnikud (*under twenne bönders serdeles Rechtsfindarnes låås och nyklar tiänar at förwahrar*).

Kolmandaks oleks asehaldurite arvates võimalik koguda vajalik viljareserv iga kroonumõisa jaoks (*till Godsens hielp och försträckning wed påkommande nöd*) riigile makstavate rendisummade arvelt. Nimelt peaks iga rentnik, kes seatakse eelpoolnimetatud pikaajalisele rendilepingule, igalt revisjoniadramaalt vedama kroonumagasisse ühe vaka rukist, ühe vaka otra ja pool vakka kaera aastas või “vähemalt viljakate lõikuste korral”. See aga arvutataks kroonutaksid järgi maha nende rendisummast.

Ja lõpuks ka neljanda mehhanismi puhul oleks kroonumõisate abivajaduseks kogutav vili tulnud kaudselt riigi tuludest ja see oleks ühtlasi kõige kiiremini ellurakendatav – lihtsalt Liivimaa garnisonide vajadustest üle jääv statsioonivili jäetakse hoiule edasi kroonumagasisse, kust siis saab seda kroonutalupoegadele toetuslaenudeks välja jagada. Kirjas kuningale lisas E. Dahlberg seda punkti kommenteerides, et sellist püsivalt hoitavat viljaülejääki saaks sellisel juhul kasutada ka teiste ettetulevate vajaduste korral.¹¹⁷

Stockholmist nendele ettepanekutele aga vastust kohe ei järgnenud ja uuesti aprillis 1699 tuletas asehaldur Strömfeld kindralkuberner Dahlbergile meelde, et vajalik magasite asutamine on üks nendest punktidest, mis ootab oma lahendit.¹¹⁸ Kui suvel 1699 saatis kindralkuberner E. Dahlberg asehaldur M. v. Strokirchile edasi O. F. Brakeli taotluse, kes soovis Ruhja (Rüjiena) kroonumõisa oma nimele püsivaks rendikohaks (*perpetuelt arente*) vormistada, siis vastates sellele 4. augustil esitas asehaldur Strokirch kindralkubernerile uue pika, 15-punktilise loetelu tingimustest, mis tuleks edaspidi kroonumõisate rentnikele siduvaks teha, kui lühiajalised rendilepingud asendada pikaajalistega. Kohustusliku viljatagavara kogumist puudutasid ettepanekute punktid 8 ja 9. Rentnikud oleksid kohustatud lisaks mõisa enda külvisseemnele ja tarbimisviljale hoidma mõisas püsivalt talupoegade avansslaenu tagavara, kus oleks iga revisjoniadramaa kohta 10–12 vakka rukist, 10–12 vakka otra ja 5–6 vakka kaera või tatart. See peaks tulema rentnikult endalt ega tohiks olla laenatud või panditud ning selle tagavara olemasolu (kusjuures arvesse läheb ka juba talupoegadele väljalaenatud vili) kontrollitaks sageli. Liivimaa kroonumagasite täiendamiseks peaksid aga sellised pikaajalised rentnikud olema kohustatud tooma igalt revisjoniadramaalt ühe vaka rukist, ühe vaka otra ja pool vakka kaera igal aastal, mis arvatakse kroonutaksid järgi maha nende rendisummalt. Seega need viljatagarasid puudutavad ettepanekud kordavad sisuliselt asehaldurite 24. veebruari kirja esimest ja kolmandat punkti, mis näitab, et nende

¹¹⁷ RA Livonica II, vol. 343.

¹¹⁸ RA, Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts Arkiv, vol. 4 (G. A. Strömfeldt E. Dahlbergile, 30.04.1699) – [EAA, MF 334].

juurde asehaldurid olid jäänud kindlaks.¹¹⁹ Kuid needki punktid jäid vaid ettepanekuteks ja enne Põhjasõja pöördelisi sündmusi kroonumõisate viljatagavarade küsimuse lõplikku lahenduse ja otsuseni ei jõutud.

Kui Liivi- ja Eestimaal talupoegade toetamiseks spetsiaalse tagavaravilja loomise kavad jäid 17. sajandi viimastel aastatel ellu viimata, siis näiteks samal ajal realiseerusid need Rootsile kuulunud Pfalz-Zweibrückeni hertsogkonnas. Just talurahva toetamise eesmärgil lasi sealne kindralkuberner Oxenstierna alates 1699. aastast koguda kroonumagasitesse spetsiaalse viljatagavara, mis tuli jagada kriisiaegadel rahvale, et näljahäda, vaesumist, võlgadesse langemist või mujale siirdumisi ära hoida. Samuti lubasid need magasivarud kroonul kontrollida viljahinna liikumist või viljamüügist kasu teenida. Pfalz-Zweibrückeni kindralkuberner Oxenstierna magasipoliitikat on hinnatud edukaks, mis tõestas ennast Hispaania pärilussõja ajal.¹²⁰ Teatavasti Rootsi emamaal kerkis kohalike avalike viljamagaside rajamise küsimus tõsisemalt päevakorrale alles 1720.–1730. aastatel (18.12.1734 sellekohane otsus) ja jõuti reaalselt toimiva kihelkonnamagaside (sockenmagasinen) võrgustiku loomiseni alles 1750ndatel (ja samal ajal ka Soomes).¹²¹

4.3. Rootsi valitsuse maksupoliitika Suure näljahäda ajal ja järel

Ilmselt poleks tõesti praktiliselt kogu Läänemere ruumi tabanud katastroofilisi järjestikusi ikaldusi aastatel 1695–1697 suudetud kuidagi tollaste agraartehniliste võtetega ära hoida, küll aga oleks kindlasti võimalik olnud vältida neil aastatel toimunud suurt suremust ja näljahäda.¹²²

Seoses 1695.–1697. aastate suurte ikaldustega on Rootsi riigi poliitika suunal üheks kõige sagedamini korratud etteheiteks, et Liivi- ja Eestimaalt jätkus kõigele vaatamata ka neil aastatel suurtes kogustes vilja väljavedu Rootsi ja

¹¹⁹ LVVA 7400–1–22, l. 273–279 (M. v. Strokirch E. Dahlbergile, 4.08.1699).

¹²⁰ Lothar K. Kinzinger. Schweden und Pfalz-Zweibrücken: Probleme einer gegenseitigen Integration. Das Fürstentum Pfalz-Zweibrücken unter schwedischer Fremdherrschaft (1681–1719). Diss. Saarbrücken, 1988, 496–497.

¹²¹ Vt: Ilkka Teerijoki. Nälkävuosien turva? Pitäjänmakasiinit Suomessa 1700-luvulla. (Historiallisia Tutkimuksia, 175.) Helsinki, 1993; B. Å. Berg. Sockenmagasinen i Sverige: Etablering, utbredning, utveckling. Stockholm, 2005. – [http://www.ekhist.umu.se/ekhistmote2005/papers/7-3-Bengt_Ake_Berg.pdf], 21.12.2007; W. Naudé. Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten, 404–408.

¹²² Vrd Amartya Sen. Poverty and famines. An essay on entitlement and deprivation. Oxford, 1982, 123.

Soome.¹²³ Kui 18. sajandi kirjanduses viidati sageli eelmise sajandi suurele näljahädale, siis selle põhjusi nähti ühelt poolt muidugi üldistes ikaldustes ja aadli-vastases reduktsioonis, kuid teisalt toodi välja ka juba Rootsi suurt vilja väljavedu ja sellega seotud kõrgeid viljahindu.¹²⁴

Rootsi kammer- ja kommerskolleegiumi presidendi F. Wrede poolt 1704. aastal riiginõukogule antud aruande järgi veeti Baltikumist Rootsi 1695. aastal 11 000 tündrit, 1696. aastal koguni 800 000 tündrit ja 1697. aastal 600 000 tündrit vilja.¹²⁵ Need kogused aga kinnitavadki A. Seni teooriat, et mitte suur viljapuudus või ikaldus ei põhjusta näljahädasid – vilja ju oli! – vaid see, kuidas olemasolev toit jaguneb või jagatakse.¹²⁶ Seega mitte enneaegsust ikaldusest ei puhkenud talupoegade seas näljahäda, vaid riigi ja ennekõike mõisnike tehtud otsustest talupoegi piisavalt mitte toetada ning teiselt poolt talupoegade olukorrast, kus nad olid kohustatud liiga suure osa oma toodangust ära andma, mistõttu neile ei jäänud vahendeid, et vajaminevat osa turult tagasi osta, kuigi vilja turul oli.

O. Liiv kirjutab, et suure nälja-aastail jäänud enamasti kõik maksud ja andamid talupoegadel tasumata, kuna viimastel polnud mingisuguseid võimalusi oma kohustusi kanda.¹²⁷ Selline kokkuvõte näib ka esmapilgul igati loogiline ja usutav. Aastate 1695–1697 ikaldus lihtsalt oli nii totaalne ja talupoegade nälgasuremus nii suur, et vaevalt keegi mõtles veel kõrgete mõisaandamite maksmise peale. Tegelikult aga kinnitavad allikad, et suure nälja aastatel mõisate surve talupoegadele nende koormiste ja võlgade kättesaamiseks mingil määral ei vähenenud, vaid paiguti hoopis kasvas. Esineb koguni talupoegade kaebusi, et kroonumõisate rentnikud on neil aastatel püüdnud talupoegade mõisakoormisi hoopis tõstagi.¹²⁸ Talupoegade ootused olid aga loomulikult

¹²³ Tegemist on tegelikult väga levinud etteheitega nii Euroopa kui Aasia suurte näljahädade käsitlustes ja iirlased ei suutnud kaua unustada seda viha Inglismaa vastu, et viimane jätkas 1840. aastate Suure näljahäda ajal Iirimaa suurtel kogustel toidu eksportimist Inglismaale, kuigi samal ajal tuhanded surid nälga, vt: A. Sen. *Poverty and famines*, 161.

¹²⁴ Vt nt Peter Fridrich Körber. *Abhandlung von der Pest, und andern hinraffenden Seuchen samt den dawider dienenden Präservations- und Heilungsmitteln*. Reval, 1771, 50; [Franz Ulrich Albaum]. *Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Ein Beytrag zu des Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhr des Getraides*. Riga, 1772, 25–31.

¹²⁵ Arnold Soom. *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar Historiske Serien, 8.) Stockholm, 1961, 65; vt ka viljaekspordi kohta Soome: Ilkka Mäntylä. *Kronan och undersåtarnas svält*. – Karolinska Förbundets Årsbok, 1988. Lund, 1989, 54–59.

¹²⁶ A. Sen. *Poverty and famines*, siin eriti lk. 7 ja 161–162.

¹²⁷ Otto Liiv. *Rõuge oludest suure nälja ajal*. – *Eesti Kirjandus*, 1932, nr 10, 517.

¹²⁸ EAA 278–1–XVI–41h, l. 257–257p (*Schwäke Jahnns* supliik Liivimaa kindral-kubernerile, 16.11.1696).

vastupidised ja pöörduti palvetega kindralkubneri poole, et neid suurest ikaldusest tuleneva puuduse tõttu koormistest üldse vabastataks.¹²⁹

Kohe 1695. aasta sügisel, kui Eesti- ja Liivimaal tabas suur ikaldus nii rukki- kui odrasaaki, tekkis talupoegadel tõsiseid raskusi vilja naturaalandamite ja võlgade mõisale tasumisel.¹³⁰ Talupoegade kaebekirjad suure nälja aastatest näitavad, et külaelanikkond püüdis kramplikult jagada oma vilja toiduks, külviks ja koormisteks.¹³¹ Teiselt poolt kasvas mõnel pool väga teravaks ka mõisate poolne surve talupoegadele, et need tasuksid oma iga-aastasi koormisi ja juba tekkinud võlgu. Talupoegadelt võeti maksmata jäänud kohustuste eest ära nende loomi,¹³² kuid osa kroonumõisaid läks veel kaugemale ja kutsus kohale koguni soldatid Riiast või mujalt lähimast garnisonist, et sundida ja hirmutada talupoegi koormisi tasuma. Näiteks 1696. aasta oktoobris kaebasid Helme talupojad, et just selle aasta vihmane ilm on kõik hävitanud, mis nad on külvanud, ja seega pole midagi põllult tagasi saada, eriti mis puudutab lina ja kaera. Ennekõike aga polevat millestki maksta mõisale koormisi, mida härra nõuab ja mille tulemusena ta oli saatnud viiele kaebavale talupojale “kaela” 6 ratsaväelast, kellele nad pidid iga päev andma 4 veeringut, kolm korda päevas süüa ja kolm kannu õlut. Lisaks andma nende hobustele kolm korda sööta ette, mis kõik nad täiesti ruineerinud.¹³³ Suure nälja aastatest on analoogseid talupoegade kaebusi teisigi, kus kurdetakse oma suutmatuse üle neil aastatel mõisale koormisi tasuda, mispeale on nende juurde majutatud soldateid, kes on nende niigi raske olukorra muutnud veel raskemaks.¹³⁴ Türi-Alliku kroonutalupojad pidid koguni kahel aastal järjest – nii 1695. kui 1696. aastal jaagupipäevast mardipäevani majutama enda juurde soldatid ja tasuma nende

¹²⁹ EAA 278–1–XVI–41i, l. 235–235p (Mujāni talupoja *Puse Jurck* supliik kindralkubnerile, 11.12.1696).

¹³⁰ Vt nt Spāre mõisa talupoegade palvekirja: Dzidra Liepiņa. Vidzemes zemnieku cīņā par sava stavokļa uzlabošanu 17. gs. beigās. – Latvijas Arhīvi, 2003, nr 3, 39.

¹³¹ Nt läti Taurupe talupoeg *Schwäke Jahnns* kaebekirja kindralkubnerile, 16.11.1696, kus ta palub pöörduda viimasel tema mõisa rentniku poole, et härra tema võlgade nõudmise juures ainult kannatlik oleks, kuna ta ju ei saavat ainuüksi võlguolevate koormiste tõttu ennast ruineerida, kuid küll ta võib “tulevikus jumala armust sellise võla tänulikult tasuda” (EAA 278–1–XVI–41h, l. 257p).

¹³² Vt nt LVVA 7400–1–20, lk. 34–35, 204 (M. v. Strokirch leitnant Lunawile, 27.01.1696, M. v. Strokirchi resolutsioon, 9.12.1696).

¹³³ EAA 278–1–XVI–41h, l. 186–186p (Helme talupoegade supliik Liivimaa kindralkubnerile, 30.10.1696). – Helme lossi pidaja G. Rennenkampff selgitas oma vastukirjas kindralkubnerile, et tegelikult polevat hoolimata selle aasta suurest vihamast “tānu Jumalale” saak sugugi mitte nii hull, kuna põllud Helmes enamasti asuvat kõrgel ja seetõttu eriti rukkisaak sellel aastal hoopiski parem olnud kui eelmisel (EAA 278–1–XVI–41h, l. 183–185p (G. Rennenkampff kindralkubnerile, 6.11.1696)).

¹³⁴ Vt ka EAA 278–1–XVI–41h, l. 257–257p (*Schwäke Jahnns* supliik Liivimaa kindralkubnerile, 16.11.1696).

ülalpidamise, mis kokkuvõttes ruineerinud paljud talupidamised täielikult või sundis talupoegi pagema.¹³⁵ Neil aastatel laekus kroonumõisate rentnikelt Liivimaa kindralkubernerile tegelikult palju rohkem taotlusi, kasutada talupoegadelt koormiste kättesaamiseks sõjaväge, kuid E. Dahlberg ei soovinud neile heameelega vastu tulla.¹³⁶

Liivimaa 1691. aasta instruksioon käskis otseselt asehalduril hoolitseda selle eest, et kroonutalupojad tasuksid korrektselt ja õigeaegselt oma renti, teotööd ja teisi ordinaarseid ja mitteordinaarseid koormisi, ega ei lubaks võlgnevuste (*Restantien*) tekkimist *nii palju kui võimalik* (§12). Samas pidi asehaldur jälgima, et talupojale peale pandud koormised teda selgelt ei ruineeriks, ehk et talupojal kasutada olev maa ja koormised oleksid kooskõlas või kooskõlla viidud (§14).¹³⁷ Neid põhimõtteid jäadi järgima ka suure nälja aastatel.

Kaebusi talupoegade tõrksuse üle koormisi tasuda laekus paljudelt kroonumõisate rentnikelt nii Liivimaa asehalduritele kui kindralkubernerile. 1696. aasta novembris saatis Rūjiena rentnik O. Fr. Brakel asehaldur M. v. Strokirchile kirja, milles kurtis, et Rūjiena talupojad on küll sellisel järjel, et nad suudaksid täielikult oma koormised ja võlad õiendada või teha seda vähemalt osaliselt, kuid oma kangekaelsuse tõttu hoiduvad nad sellest kõrvale. M. v. Strokirchi antud vastus oli järgmine: kui on teada, et talupojad on maksuvõimelised, siis on lubatud neid piisavate vahenditega selleks sundida. Kui peaks samuti välja tulema, et üks või teine talupoeg oma vilja või mis maksmisele kuulub, maha matnud või muud moodi varjab, tuleb seda lasta hirsnikel (*die Rechtsfindere*) uurida ja nõutada selle kohta tunnistusi, et edaspidisel viisitsatsioonidel selliste talupoegade süü saaks tõendatud ja vastavate trahvidega karistatud. Seejuures leitud vili, või sellest nii palju kui sellest maksmiseks vajalik on, tuleb võlgniku juuresolekul mõisa viia ja arved õiendada.¹³⁸

Talupoegade koormiste kättesaamise teema aktuaalsust 1696. aasta sügisel näitab selgelt ka 27. novembril 1696 väljastatud Liivimaa kindralkubeneri avalik korraldus talupoegade kohustustest. E. Dahlberg kurjustab selles, et kuigi seniste kroonutalupoegade kaebuste peale on võimalust mööda rentnikke manitsetud, et need ei oleks liialt karmid koormiste sissenõudmisel, eriti vaeste talupoegade suhtes, siis on ikka kuulda, et paljud talupojad pole sellisest heatahtlikusest hoolinud, vaid tõrguvad ja varjavad oma vara, kui neil tuleb oma kohustusi kanda, kuni otseste vastuhakkudeni välja. Kõigile kroonumõisate talupoegadele tuli teatavaks teha, et keegi pole vabastatud ei mõisaandamitest ega statsioonist ja ratsaväe ülalpidamisest. Talupojad on kohustatud tasuma vastavalt vakuraamatule kõik oma kohustused või vähemalt nii palju, kui neil

¹³⁵ EAA 1–2–615, l. 140p–142p (Allanküll'i inkvisitsiooniprotokoll, 20.03.1701).

¹³⁶ EAA 278–1–IV–34:3, l. 6p–7p, 19, 21, 22, 37p–38p (E. Dahlberg kroonumõisate rentnikele, 9.09., 25.–26.09., 16.10.1696); vt ka O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 36, 89.

¹³⁷ Sammlung der Gesetze, 1230 (§12).

¹³⁸ LVVA 7400–1–20, lk. 333 (M. v. Strokirch O. Fr. Brakelile, 19.11.1696).

on ülimalt võimalik anda ning rentnikel on õigus kõiki neid talupoegade kohustusi kooskõlas majandusreglemendi põhimõtetega sisse nõuda. Rentnik pidi siiski mõõdukamat joont hoidma vaesemate talupoegade suhtes, et nende ruineerumist nii palju kui võimalik ära hoida. Tahtlikult oma kohustustest kõrvalehoidvaid talupoegi tuli aga vastavalt majandusreglemendile üle kuulata ja kuue paari vitstega trahvida ning neilt seejärel andamid eksekuteerida või neilt pant võtta. Veel karmimalt tuli kohelda aga neid talupoegi, kes peaksid kuuletumise ja maksmise asemel vastupanu osutama. Teiselt poolt pidi ka talupojale endiselt jääma õigus kaevata, kui teda on ebaõiglaselt koheldud.¹³⁹

Kindralkuberneri plakati järel lasi asehaldur M. v. Strokirch paar nädalat hiljem, 9. detsembril sellekohase spetsiaalse avaliku kirja Burtnieki pastoril kantslist talupoegadele ette lugeda, mille otseseks ajendiks oli olnud sama kihelkonna Rencēni kroonumõisast laekunud teated, et talupojad olid osalt ikaldusest põhjustatud vaesuse ettekäändel, osalt aga esitanud valesid kaitsekirju (*falsche Spargamenten*) nagu oleks neile selle aasta koormiste ja võlgade osas järele antud ja seega oma härra ja rentniku vastu pidanud end üleval “väga sõnakuulmatult”, näidates üles “vastumeelsust ja tõrksust” oma kohustuste kandmise juures. Sellist üleannetust ei saavat aga lubada. Neile Rencēni talupoegadele tuli teatavaks teha, et neile pole mingit moodi selle aasta koormise ega “õiglasi” võlgu järele antud, vaid nad on kohustatud kogu oma võimaluste juures need oma härrale tasuma ja sõnekuulelikkust üles näitama. Rentnikul olevat õigus maksujõulistelt, kuid tõrksatelt talupoegadelt majandusreglemendi järgi koormised sisse nõuda. Kui aga mõned talupojad peaksid olema nii “õelad”, et nad oma vilja ja muud varud, millega nad saaksid oma võlgu õien-dada, maha matavad või muud moodi varjavad, tuli neid vastavalt kuninglikule korraldusele (siin ilmselt oligi mõeldud E. Dahlbergi 27. novembri 1696 korraldust) raskesti trahvida. Kui aga mõni talupoeg laiskuse ja liiderlikkuse tõttu vaesub, oma maa eest õigesti hoolt ei kanna ja oma kohustusi ja koormisi ei täida ning samas keegi teine parem ja võimekam talupoeg leiduks, kes talukohta vastu võtta soovib, siis pidi rentnik sellest asehaldurile teada andma, et pärast asja kindlaks tegemist sellekohast korraldust anda.¹⁴⁰

M. v. Strokirch pani samal päeval, so 9. detsembril 1696, kirja seitse punkti, mille järgi tuli edaspidi lähtuda talupoegade koormiste ja võlgade sissenõud-misel kroonumõisates: 1) Rentnik pidi võimalikult palju koguma teateid, milline oli talupoja selleaastane saak ja milline on tema varaline seis, et kas ta on võimeline ilma laostumiseta midagi või isegi kõike maksuma. Samuti püüdma teada saada, kas talupoeg on vilja või oma muud vara maha matnud ja kõrvale toimetanud. 2) Talupoegadele tuli teatada, et “Tema Kuninglik Majesteet on tõsiselt keelanud” ihunuhtluse ähvardusel oma vilja või vara peita, ja neile selgitada, mis selliseid teolt tabatuid ootab. 3) Kui rentnik oli aga enam-vähem

¹³⁹ Lieffländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen. Riga, 1707, 660–665.

¹⁴⁰ LVVA 7400–1–20, lk. 379–380 (M. v. Strokirchi avalik kiri, 9.12.1696).

kindel, et talupoeg on maksuvõimeline, kuid pole soostunud oma kohustusi täitma, siis tuli saata sinna tallu staarost, kilter või keegi teine teenistuja koos paari kaaslasega, kes võivad olla nii sakslased kui mitesakslased, et talupoega veel kord manitseda kohele oma kohustusi mõisa ees täitma. Kui talupoeg tõrgub või teda pole kodus, siis tuli käskida talupojal või sealsetel pereliikmetel avada aidad, tallid, rehealune ja teised ruumid ning kastid, kus mingit vara hoitakse, et talupoja tagavaradest tunnistusi saada. Kui aga peremees või pereliikmed ka sellest keelduvad, siis oli kohalesaadetutel vaba voli kõikidesse panipaikadesse ise sisse murda, visiteerida kõik, selle kaasa võtta, mis maksmiseks kõlbab, kuid siiski nii, et talu ei ruineeruks. 4) Kui midagi maha maetut avastatakse, siis tuli saata mõisast samuti inimesed sinna seda välja kaevama ja mõisa tooma. 5) Kõik, mis ülalkirjeldatud viisil võlgade katteks konfiskeeritakse ja mõisa tuuakse, tuli mõisas täpselt annoteerida ja see talupoja võlast maha arvata, mis siis ka talupoja võla- ja vakuraamatusse kanda. 6) Kui keegi talupoeg kavatsevat aga sellise konfiskeerimise või talu visiteerimise vastu jõuga välja astuda, siis tuli ta kinni võtta ja hirsnikud pidid talle pärast ülekuulamist karistuse määrama. 7) Kui keegi talupoeg oli olnud senini hea peremees ja kohusetundlik, kuid on selge, et ta ikalduse või muude juhuste tõttu pole võimeline koormisi kandma ning on ka lootus, et maksetähtaja pikendamine võib teda uuesti jalule aidata, nagu ka talupoegade puhul, kelle juures on ilmne, et liiga täpse võla sissenõudmise läbi talupoeg ruineerub ja talu võib tühjaks jääda, ega pole võimalust kedagi võimekat peremeest sinna asemele panna, seal tuli püüda selliseid talupoegi abistada mitte ainult maksetähtaja pikendamise, vaid ka mõõdukusega teotöös ja toetuslaenudega.¹⁴¹

Talupoegadelt koormiste kättesaamise teemaga käis sageli kaasas kubermanguvalitsuse manitsus rentnikele, et talupoegi ei tohi selle juures täielikult laostada. 1696. aasta sügisel käisid Liivimaa kindralkuberneri juures paljude mõisate talupoegade delegatsioonid “oma nüüdset häda ja vaesust nii liigutavalt ette kandmas”, et nad oma tegu ja eriti naturaalkoormisi ei suuda enam mõisale kanda, palvetega, et nende võlgade sissenõudmise tähtaegu pikendataks. Nende peale kirjutas E. Dahlberg rentnikele, et talupoegadelt ettenähtud koormiste sissenõudmist ei saa küll keelata, kuid selle juures tuleb ikkagi arvestada talupoegade hetkeseisundit, et mitte nõuda üle nende võimete või rohkem kui neil oma hädavajalikuks ülalpidamiseks vaja läheb ja seeläbi nad sootuks kaotada. Ühtlasi manitses kindralkuberner rentnike pidama kinni “kristlikust kannatlikkusest” (kuni nad tulevases “Jumala õnnistusest” oma võlgu on suutlised tasuma) ja talupoegade konservatsioonist, kuna talupoegade laostamise eest on vastutavad rentnikud ise.¹⁴²

¹⁴¹ LVVA 7400–1–20, l. 202–204 (Reiglement was bey Eintreibung der Bauren Ge-
rechtigkeit und Schulden in Acht zu nehmen ist, 9.12.1696).

¹⁴² EAA 278–1–IV–34:3, l. 6p–7p 19, 21, 22 37p–38p (E. Dahlberg kroonumõisate
rentnikele, 9.09., 25.–26.09., 16.10.1696, konseptid). – Ühes sellises 1696. a lõikuseajal
rentnikule saadetud manitsuses lubas aga E. Dahlberg talupoegade võlgade sissenõud-

Kui 1697. aasta sügisel oli taas kätte jõudnud mõisakoormiste tasumise aeg, lasi E. Dahlberg 6. oktoobril trükkida uue plakati, mis “tõsiselt” manitses kõiki kroonutalupoegi tasuma rentnikule oma selle aasta koormised ühes eelmiste aastate võlgadega. Mingisugust tõrkumist, olemasoleva vilja peitmist ega selle asjatut maha prassimist ei tohtinud olla.¹⁴³

Milline oli talupoegade tegelik maksusuutlikus näljaaastatel? O. Liiv toob küll rõhutades välja, kui suureks kasvasid mitmel pool talupoegade võlad, ja paiguti on talupoegade võlastumine olnud tõesti väga ulatuslik.¹⁴⁴ Siiski pole Liiv püüdnudki võrrelda neid andmeid vakuraamatutega, et küsida, kas talupoegade võlgnevus oli toodud juhtudel sajaprotsendiline või olid nad ainult mingi osa oma koormistest aastatel 1695–1697 ikkagi mõisale kandnud.

Vähemalt esialgsed kaudsed arvutused tõendavad, et talupoegade võlgnevus neil aastatel pole olnud sugugi absoluutne. Näiteks olid Tarvastu-Vooru-Kuressaare mõisa talupojad kolmel aastal 1695–1697 jäänud mõisakoormiste eest võlgu 1476,5 vakka rukist, 988 vakka otra, 419 vakka kaera ning vähemal määral nisu, herneid, lina jm.¹⁴⁵ Tegemist on tõesti väga suurte kogustega, kuid siin tuleb kohe arvestada, et Tarvastu-Vooru-Kuressaare näol oli tegemist küllaltki suure maavaldusega – kokku ligi 160 adratalu. Samuti tuleb märkida, et need võlad on liidetud kokku kolme aasta peale. Seega on rukki võlaks nimeetatud küll 1476,5 vakka, kuid 1688. aasta revisjoni järgi peaks Tarvastu-Vooru-Kuressaare kolme aastaga kokku oodatav sissetulek talupoegadelt olema 2826 vakka, seega võlgnevus oleks 52%. Kui odra osas oli talupoegade võlgnevus mõnevõrra suurem (988 vakka 1608 vaka asemel, so 61%), siis kaera osas jälle vastupidi on talupojad tasunud igal juhul üle poole oma kohustustest (419 vakka 1167st ehk 35%).¹⁴⁶ Sarnaselt 1695. aasta novembri keskel teatas Mihkli kirikuõpetaja, et sealse kihelkonna talupojad on suutnud õiendada umbes poole oma selle aasta koormistest.¹⁴⁷

Sellised vahekorrad tulevad välja ka selleaegsetest muudest allikatest. Näiteks Zādzene mõisa (Koknese ja Cesvaine vahel¹⁴⁸) talupoegade inkvisitsiooni-protokollist 1698. aasta maist ilmneb, et talupojad on neil aastatel küll

mise edasi lükata ainult kuni saabuvate jõuludeni ehk seega ainult kolme ja poole kuu võrra. Seejuures nõudis kindralkuberner ühtlasi kroonutalupoegadele selgeks tegemist, et see ei tähenda luba toetuslaenude võlguolijatel oma kohustustest kõrvale hiilida, “kuna ta [rentnik] on neid nende hädas aidanud”: EAA 278–1–IV–34:3, l. 7–7p (E. Dahlbergi resolutsioon, 9.09.1696).

¹⁴³ Lieffländische Landes-Ordnungen, 685–687.

¹⁴⁴ O. Liiv. Suur näljaaeg, 56.

¹⁴⁵ LVVA, 7349–1–223, lk. 632 (Specialiter Verschlag der Tarwast, Worroküll und Kurresaarschen Baur Schulden pro 1695, 1696 et 1697 inclusive).

¹⁴⁶ Livland Revisionsjordebok 1690, l. 452jj.

¹⁴⁷ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 27.

¹⁴⁸ Cesvaines oli 1695–1697 surnud ligi 19% elanikkonnast: LVVA, 6999–12–10, lk. 397–415 (Spetsifikatsioon, 24.02.1698).

praktiliselt kõik jäänud mõisale midagi võlgu, kuid võlastumine pole olnud totaalne. Mitme talupoja juurde on märgitud, et ta on küllaltki hästi kandnud koormisi ja ühe veerandadriku juurde otse, et tema on “hoopis vähe võlgu, vaid 2 külimittu linakülvist”. Ka ühe teise kolmeaastase uusasuka juures on mainitud tema väikest võlga, kes on oma poole adramaa eest tasunud tänu oma uusasuka seisusele mõisale vaid veerand adramaa eest.¹⁴⁹ Kokku on siiski Zādzene talupoegade võlad aastatel 1695–1697 olnud ligi kümme korda suuremad (rahasse arvatult kokku 111 riigitaalrit ja 69 krossi) kui nende võlgnevus oli näiteks aastatel 1692–1694 (kokku 14 rtlr ja 40 krossi).¹⁵⁰ Seega kasvas küll talupoegade võlgnevus aastatel 1695–1697 hüppeliselt, kuid see ei olnud kaugeltki absoluutne. Endiselt sai mõis talupoegadelt vähemalt veerand kuni poole ettenähtud sissetulekutest ehk eeldatavalt nii palju, kui talupoegadel vähegi anda oli.

Seega kubermanguvõimude 1695.–1697. näljaaastate poliitika lähtus selgest seisukohast, et ühelt poolt tuli püüda päästa talupoegi laostumise eest ja talupoegadele pidi olema minimaalne leiva- ja külvivilja tagatud, kuid teiselt poolt ei tahetud anda järgi nõudes talupoegadelt koormisi õigeaegselt kätte saada ja rangelt keelati talupoegadel mõisa eest oma tegelike viljavarude varjamine. Selle perioodi asehalduri kirjavahetuses torkabki silma väga selgelt, et kevadeti oli peamiseks kroonutalupoegi puudutavaks teemaks nende abistamine leiva- ja külviviljaga ning sügiseti talupoegade koormised ja võlad. Igatahes suure näljaaja Rootsi valitsuse jäika poliitikat talupoegadelt koormiste ja võlgade õigeaegsel sissenõudmisel võib lugeda kindlasti üheks põhjuseks, miks talupoegade olukord Liivi- ja Eestimaa võttis nii tõsise pöörde. Nende aastate mõisakoormised kahandasid veelgi talupoegade niigi nappe viljavarusid, mis tõi neid näljale lähemale. Maksta tuli ka muid koormisi peale vilja (lambaid, kanu, lina, humalaid jne), mis muidu oleks vahest lubanud teha linnas kaupa.

Riik oleks saanud talupoegade olukorda kergendada, tehes näljaaastatel järeleandmisi kroonumõisatelt riigikassasse jooksva rendi- ja riigimaksude osas. Kroonumõisate rendimaksude paindlikumaks muutmisega oleksid vahest juba varem nõus olnud kohapealsed ametnikud, kuid Stockholmi seisukoht oli selles osas jäik. O. Liiv osutab, et juba 1695. aasta lõpus kerkis rentnike olukorra kergendamise küsimus üles, millele järgnes kuni 1698. aastani ulatuslik kirjavahetus. Kroonumõisate rentnike suhtes paindlikumat suhtumist olid toetanud nii Liivimaa mõlemad asehaldurid kui kuberner ja kindralkuberner. Samuti kirjutas näiteks ka 1696. aasta novembris de la Gardie kriitiliselt Dahlbergile, et kroonumõisate rentnikud on võimetud oma rendi tasumisel, kuid vaatamata sellele polevat kuningas nõustunud rendi alandamisega. Pikka aega oli keskvalitsuse seisukoht rendi sissenõudmise osas väga jäik ja õhus oli isegi

¹⁴⁹ EAA 278–1–XVI–42a, l.220–222p (Extract auß dem CreyßVogteylichen Protocoll Wendischen Creyßes Sadsen den 10 May 1698).

¹⁵⁰ EAA 278–1–XVI–42a, l. 233–233p (Auß Rechnung Waß derer Sadsenschen Bauren Gerechtigkeit nebst Vorstreknuß Restantien importiret, [mai 1698])

võimetute rentnike vahetamine uute vastu, mis aga kõik loomulikult avaldas omakorda pressi talupoegadele. Probleeme polnud loomulikult mitte ainult rendisummade kättesaamisega, vaid ka riigimaksude (eeskätt siis statsiooni) ja masivõlgade laekumisega, mis olid üliolulised kogu provintsi militaarse ja poliitilise korporatsiooni ülalpidamisel. Niisamuti tühjaks jäänud talude eest rentnikud üldjuhul mingisugust alandust rendisummadest ei saanud. Mõnevõrra hakkas see positsioon siiski leebemaks muutuma, eriti lühiajaliste rentnike osas, kuid seda alles pärast Suure näljahäda kõige kriitilisemaid aastaid.¹⁵¹ Seega polnud nende sammude näol tegemist lahendustega nälga kannatavatele talupoegadele, vaid Stockholm tegeles ikkagi ainult juba näljahäda tagajärgedega.

1696/1697 talvel kerkiski üles küsimus, kas osa 1696. aasta laekumata statsioonist ja kroonumagasite laenudest ei võiks kroonurentnikelt sisse nõudmata jätta, millega 1697. aasta märtsis lõpuks nõustus ka E. Dahlberg, kuna ju olla möödapääsmatu hädasolevatele talupoegadele leib säilitada ja pealegi olla silmnähtav, kui võimatu on neid makse rentnikelt ja talupoegadelt kätte saada.¹⁵² Nõnda küsis ka 1697. aasta märtsis E. Dahlberg Laiuse rentnik N. v. Vetterni supliigile viidates asehaldur G. A. Strömfeldtilt nõu, kas rentniku tõendatud maksejõuetuse korral, mida praegune talupoegade vaesus on süvendanud, ei oleks otstarbekas võimaldada rendi maksutärmini pikendamist, et hiljem ei saadaks kaevata, “et neid olla halastamatult laostatud”.¹⁵³ Siiski N. v. Vetternile mingisugust päästvat otsust ei järgnenud.¹⁵⁴

Teisalt, selliseid järeleandmise taotlusi ei saa pidada Rootsi valitsuse otsustavaks kursiks. Vastupidi, Eestimaal väljastas kindralkuberner de la Gardie 16. augustil 1697 plakati nõudmisega, et rentnikud tasuksid täpselt neile kroonumagasitest laenatud vilja koos protsentidega ega tõrguks ka selle aasta tollivilja ja rendi tasumisega.¹⁵⁵ Uuesti oli 1697. aasta septembris Liivimaal (Dahlbergi, Strokirchi, ülemkameriiri ja ülemlaekahärra vahel) arutluse all, kas või kui rangelt tuleks praegust suurt ikaldusaega silmas pidades nõuda rentnikelt nende rendilepingutes ettenähtud kindlat kogust vilja sisse.¹⁵⁶ 14. märtsil 1699 lasi E. Dahlberg trükkida ka 1698. aasta kohta imperatiivse plakati, mis nõudis kroonumõisate rentnikelt kiiresti ja täielikult rendi ja kõigi võlgnevuste tasumist hiljemalt 1. maiks. Vastasel korral pidi neid ootama militaarne sissenõudmine (eksekutsioon).¹⁵⁷

Otsustava tähtsusega on siin Karl XII põhjalik kiri Liivimaa kindralkuberner E. Dahlbergile 13. aprillist 1698, milles kuningakoda sõnastas oma seisukohad

¹⁵¹ O. Liiv. Suur näljaaeg, 35, 49–50.

¹⁵² O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 151.

¹⁵³ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 36.

¹⁵⁴ Vt LVVA 7349–1–223, lk. 628 (N. v. Vettern E. Dahlbergile, 31.08.1697).

¹⁵⁵ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 158.

¹⁵⁶ Vt O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 160.

¹⁵⁷ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 168.

viimase poole aasta jooksul laekunud ettepanekutele Liivimaa kroonumõisate majandamise kohta, eriti mis puudutas *temporelle* rendimõisaid. Kuningas teatas taotlustele vastu tulles, et ta on nõus teatavaks järeleandmiseks Liivimaa *temporelle* mõisate rendivõlgnevuste osas, kuna “ükski inimlik ettevaatus” poleks olnud suuteline nende paljude järjestikuste ikaldusaastate kahjusid ära hoida ja samas need ajutised rendilepingud on sõlmitud ainult mõne kindla aasta peale. Olevat õigustatud, kui praegusel hetkel ei hoitaks nende puhul nii rangelt kinni sõlmitud rendilepingu *casus fortuituse* punktist, vaid tehakse neile järeleandmine talupoegade andamivõlgade osas, mis pole neile nendel rasketel aastatel laekunud. Nõnda andis kuningas asehalduritele Strömfeldtile ja Strokirchile korralduse viia maal läbi täpne uurimine, et siis nendele rentnikele selline järeleandmine nende rendisummast saaks aset leida. Pärast põhjalikke inkvisitsioone pidi aga ainult nendele rentnikele järeleandmine osaks saama, kes suurel ikaldusajal olid paratamatult raskusse sattunud, mitte aga neile, kes oma hooletuse ja halva majandamise tulemusena olid rendivõlgadesse jäänud. Ühtlasi leidis kuningas, et pole õige rentnik kohe välja tõsta, enne kui nende hooletus – või vastupidi valmisolek – renti tasuda, saab tõendatud. Kõik sellised rentnikud pidid säilitama mõisad vähemalt selle ajani, kuni toimub vastav juurdlus. Teiselt poolt leidis kuningas, et üldse tuleb depossedeerimise (st väljatõstmise) küsimusse nende rentnike suhtes, kes pole renti korrektselt rendilepingu järgi tasunud, suhtuda suurima ettevaatusega. Esiteks võib põhjustada see nii ebaõiglust nende suhtes, kes kogu oma hoolega on püüdnud mõisa majandada, kuid jäänud hätta ja tal on tekkinud nendel järjestikustel ikaldusaastatel rendipuudujääk “Jumala kõigekõrgema raske nuhtluse ja pattude karistuse” tõttu. Teisalt jällegi võivad need rentnikud, kellele rendikoht ära öeldakse, täie õigusega nõuda tagasi kõike seda, mis nad on mõisa talupoegadele toetuslaenudena jaganud.¹⁵⁸

1699. aasta augusti lõpus tõstataski kammerkolleegium veel Liivimaa kroonutalupoegade avanss-laenude probleemi, õigemini päris aru, mis saab nendest toetuslaenude võlgadest, mida vaesunud talupojad pole suutelised tagasi maksuma. Selle peale oskasid aga mõlemad asehaldurid ainult vastata, et selliseid võlgu tuleb maal tõesti ette, kuid probleemi lahendamiseks konkreetsemaid samme ei saa astuda enne, kui asjaomased rentnikud, kes sellistele võlgadele pretendeerivad, esitavad sellekohased aruanded, mida saaks siis nõutaval viisil asuda uurima.¹⁵⁹

¹⁵⁸ RA, Riksregistraturet, vol. 601 (kuningas E. Dahlbergile, 13.04.1698). Seda refererinud ka: S. Schartau. De svenska östersjöprovinserna 1, 31–32.

¹⁵⁹ LVVA 7400–1–22, l. 381 (M. v. Strokirch E. Dahlbergile, 14.12.1699); RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol 5 (G. A. Strömfeldt kammerkolleegiumile, 22.12.1699) (= EAA MF 335); vt ka RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol 4 (G. A. Strömfeldt E. Dahlbergile, 1.03.1700).

Sügisel 1699 viibis G. A. Strömfeldt Stockholmis, kust ta 20. septembril kirjutas kindralkuberner E. Dahlbergile, et “mõned päevad tagasi”¹⁶⁰ olla kuningas kammerkolleegiumi ettekande peale, mis puudutab talupoegade võlgade järeleandmist, otsustanud, et kõik vakuraamatust lähtuvad koormiste võlgnevused, mida talupojad pole suutnud ikaldusaastatel tasuta antakse järele *temporelle* mõisates.¹⁶¹ Need tuli rentnike maksebilanssist maha arvata. Ühtlasi pidi see armuand laienema tagantjärele ka nendele rentnikele, kelle talupojad olid juba jõudnud oma võlad tasuta. Küll aga pidid kõik talupoegade toetuslaenu võlgnevused jääma püsima, mida rentnikele anti voli aja jooksul sisse nõuda, kuid mis peab toimuma ilma talupoegi ruineerimata.¹⁶²

Novembri alguses 1699 palus kindralkuberner Dahlberg asehaldur Strömfeldtil veel täpsemat selgitust, kuidas peaks nüüd maal selline talupoegade võlgade kustutamine välja nägema, mida kuningas on käskinud.¹⁶³ Strömfeldt andis sellele vastuse aga alles 1. märtsil 1700. Peamiselt refereerib ta seal juba E. Dahlbergile niigi teada olevat kuninga sellekohast otsust. Samas selgub, et talupoegade püsimajäänud koormistevõlad kolme aasta (1695–1697) peale kõik kokku moodustasid 28 047 riigitaalrit, mis tuli siis nüüd täielikult maha arvata kroonumõisate rendisummadest. Lõpuks aga Strömfeldt avaldas lootust, et keegi rentnik ei sõandaks hakata ikkagi talupoegadelt nõudma sisse nende võlgu, mis tegelikult kuningas neile järele andis, vaid lasevad talupoegadel seeläbi toibuda. Strömfeldt soovitas kindralkubernerile väljastada rentnikele selle kohta ka eraldi manitsev patent ning teostada lähemal ajal maal sellekohaseid talupoegade küsitlemisi (inkvisitsioone).¹⁶⁴

Valitsuse maksupoliitikaga seostus veel üks küsimus, mis juba 1697. aasta sügisest teravalt päevakorra kerkis – kuidas nüüd soodustada kõikjal Rootsi valdustes, sh Liivi- ja Eestimaal, tühjaks jäänud talude taasülesvõtmist ning milliseid samme tuleks selleks astuda. 30. augustil 1697 oli regentvalitsus saatnud riigi kõigile kindralkuberneridele ja maapealikele korralduse hoolikalt koguda andmeid möödunud ikaldusaastatel tühjaks jäänud talude kohta ning välja pakkuda lahendeid maa taasrahvastamiseks.¹⁶⁵ 1697. aasta oktoobris

¹⁶⁰ Kammerkolleegium saatis E. Dahlbergile sellekohase otsuse 15.09.1699.

¹⁶¹ Kui Strömfeldt refereerib oma kirjas 1.03.1700 uuesti seda kuninga otsust, siis on lisatud täpsustuseks, et rentnikele “Eesti distriktis” (RA, Ekonomiståhållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol 4 (G. A. Strömfeldt E. Dahlbergile, 1.03.1700).

¹⁶² RA, Ekonomiståhållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol 4 (G. A. Strömfeldt E. Dahlbergile, 20.09.1696) [– EAA MF 334]; lõik sellest kirjast publitseeritud: O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 98.

¹⁶³ EAA 278–1–IV–37:4 (E. Dahlberg asehaldur Strömfeldtile, 7 (9?).11.1699).

¹⁶⁴ RA, Ekonomiståhållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol 4 (G. A. Strömfeldt E. Dahlbergile, 1.03.1700) [– EAA MF 334].

¹⁶⁵ RA, Riksregistraturet, vol. 595 (Hedwig Eleonora kõigile kindralkuberneridele ja maapealikele, 30.08.1697); O. Liiv. Suur näljaaeg, 67–68; vt ka samas dok. nr 226–230.

käskis kuberner E. Soop kuninga ja kammerkolleegiumi korraldusele viidates mõlemal asehalduril koguda teateid nii talude tühjumise kui nende taasasustamise võimaluste asjus.¹⁶⁶ Liivimaal jõudsidki maa tühjumist uurinud komisjonid ülevaatega valmis 1699. aasta veebruariks. Eestimaal aga tööd venisid veel 1701. aastani, kuni jäidki lõpetamata.¹⁶⁷

Mis puutub aga ettepanekutesse, kuidas soodustada tühjaks jäänud maa taasasustamist, siis püüdis asehaldur Strokirch oma 14. detsembril 1699 saadetud vastuses mõningaid lahendusi välja pakkuda. Esmalt tõi ta välja tavapärased sellekohased sammud: soodustada neid talupoegi, kellel on maa taasülesharimiseks vara ja jõudu; pakkuda uusasunikele kohustustest vabu aastaid, mille määramine peaks lähtuma vastavalt olukorrale (kui kehvast olukorras talu on ja kui tühjade kätega uus peremees on selle vastu võtnud); rentnikud peavad abistama ja uusasunikele appi tulema hobuste, kariloomade, külvi- ja leiva-viljaga. Ühtlasi mõõnis asehaldur, et viimatinimetatud abistamine ongi möödapääsmatu, kuna lahtine talurahvas (*det lösa bondefolcket*), keda haaratakse tühjunud talude asustamiseks, on enamuses osas vaene ja neile on eriti rängalt mõjunud läbielatud näljaaastad. Edasi tegi aga Strokirch taas ettepaneku ajutiste rendilepingute asendamiseks püsivatega (*perpetuelle*), mis olla, nagu ta ise sõnastas: “vahend ja pääsetee kroonumõisate konservatsiooniks ja kultuuriks” ja võimaldaks ka sundida rentnike abi osutama uusasunikele. Pärast 24. veebruari asehaldurite magasiprojektiga seotud ühiskirja oli see küsimus olnud arutluse all ka augustis ja, nagu selgub, oli Strokirch selle tuline pooldaja. Ta sõnastas nüüd uuesti oma sellekohased põhilähtekohad, et rentnike valikul tuleb eelistada piisavalt ressursse omavaid kandidaate, kel oleks vahendeid mõisu üles aidata, ning kes ka selliste pikaajaliste rendilepingute korral ennast ja oma vara sellesse hõivaksid. See olevat kindlaim lahendus, kuidas rendimõisaid heasse seisu viia. Ühtlasi rõhutas Strokirch lõpetuseks veel kord, et tema arvates saaks ka tühjunud talude taasasustamisele just selle sammu läbi kõige enam kaasa aidatud.¹⁶⁸

Muidugi kõik need ettepanekud võlgade kustutamiseks, maa taasasustamiseks ja näljaaastatel Rootsi valitsuse poolt avaldatud surve talupoegadelt andamite ja võlgade kättesaamiseks puudutasid ainult kroonuvaldusi. Eramõisates jäi see täiesti iga pärushärra enda otsustada, kui palju talupoegadele vastu tulla. Seega Rootsi valitsuse sammud abistada Liivi- ja Eestimaa talurahvast ikaldusaastatel piirdusidki ainult kroonu enda otseste finantsiliste huvidega. Eramõisate talupoegadele ei pakutud abivilja kroonumagasitest ega ei käidud kuidagi peale eramõisnikele, et need oma talupoegi ülal peaksid.

¹⁶⁶ O. Liiv. Suur näljaaeg, dok. nr 226.

¹⁶⁷ Vt O. Liiv. Suur näljaaeg, 67–68.

¹⁶⁸ LVVA 7400–1–22, l. 379p–381 (M. v. Strokirch E. Dahlbergile, 14.12.1699).

5. VENE VALITSUSE NÄLJAPOLIITIKA LIIVI- JA EESTIMAA KUBERMANGUDES

5.1. Olulisemad arengusuundumused

Ka Venemaal oli saanud rahva näljaprobleem juba 17. sajandil üha enam riigi mureks, kuigi sarnaselt Rootsiga selgekujulisest riigi näljapoliitikast enne 18. sajandit Venemaal veel rääkida ei saa.¹ 18. sajandil esimeseks kõige otsesemaks Venemaal kehtestatud riiklikuks talurahva toituspoliitiliseks abinõuks oli Peeter I korraldus 16. veebruarist 1723, mis oma olemuselt polnud küll põhimõtteliselt midagi uut, vaid juba tsaaride Boriss Godunovi ja Aleksei analoogsete ukaaside edasiarendus. Nimelt, kui 1722. aastal oli Venemaal paljudes regioonides vilja ikaldumise tulemusena tekkinud piirkondlikud viljapuudused ja näljahädad koos näljasurmajuhtumitega, siis Peeter I vastas sellele lihtsa ja loogilise sammuga – need, kellel oli vilja ülejääk, pidid selle andma laenuks neile, kellel tuli viljast puudu. Selle jaoks pidid kõik mõisnikud koostama täpsed kalkultatsioonid oma iga-aastase viljavajaduse kohta (nii oma kui oma talupoegade toidu-, põldude külvi- ja majapidamisvajaduse osas), mille järgi tuli siis oma viljavarudest maha arvata enda ühe – või pooleteise – aastane viljakulu, et siis ülejäänud teistele vaestele talupoegadele, kel vilja pole, külviks ja ülalpidamiseks kuni uue lõikuseni laenata. Pärast lõikust olid aga viimased kohustatud kõik selle vilja vasturääkimata tagasi maksma. Samas tuli hoolikalt jälgida, et selline laenuvili satuks tõesti ainult abivajajate ega mitte spekulantide kätte.²

Seega on Peeter I pidanud silmas riigi terviklikkust ja tegi kõigi maavaldade solidaarseks kohustuseks hoida ära näljahäda seal, kus vili oli ikaldunud. Hädavajajate varustamine laenuviljaga oleks pealegi vaigistanud suurt viljanõudlust turul, mis oleks võinud viia viljahinnad ohtlikult kõrgele kõigi, sh linnaelanike jaoks. Seni, kuni maal poldud rajatud magasiitade võrgustikku, kus magasivili oleks täitnud sama rolli, siis selline ülemaaline ühiskondlik vilja ümberjagamine oleks teoreetiliselt võinud tuua tõepoolest viljaikalduse läbi kannatanud piirkondadesse mõningast leevendust. Kas ja kuidas see 1723. aasta

¹ Vt Н. Варадинова. История Министерства Внутренних Дел. Часть II, книга 1. СПб, 1859, 499; Исторический обзор правительственных мероприятий по народному продовольствию в России. Часть I. Издание хозяйственного Департамента Министерства Внутренних Дел. С.–Петербург, 1892, 6–13, 19; Nikolai Kablukow. Die russische Gesetzgebung betr. die Versorgung des Volkes bei Missernten. – Archiv für Soziale Gesetzgebung und Statistik, 4, 1891, 297–298; Richard G. Robbins (jr.). Famine in Russia 1891–1892. The imperial government responds to a crisis. New York, London, 1975, 16–17.

² ПСЗ, nr 4168 (16.02.1723); Н. Варадинова. История, Часть II, книга 1, 500.

korraldusega rakendatud põhimõtte praktikas tegelikult Venemaal toimima hakkas, pole lähemalt uuritud.

Kui vaadata ajalookirjandust, siis seal on 18. sajandi esimese poole Venemaa riigipoolsest näljapoliitikast toodud kõige enam välja aga senati ukaas 26. aprillist 1734. Tegemist olnud korraldusega, millega Venemaal esimest korda viidi sisse printsiip, et kõik mõisnikud on kohustatud abistama viljaikalduste korral oma pärisoriseid talupoegi.³ Kuigi juba 1723. aasta korraldusest võib välja lugeda, et mõisnikud kannavad hoolt ka oma talupoegade leiva- ja seemneviljaga varustatuse eest, siis 1734. aasta senati ukaas sõnastas tõesti otseselt sellise kõigi mõisnike kohustuse. Selleks pidid mõisnikud hädaaegadel, nagu Venemaal 1734. aasta paljudes kohtades taas oli, oma talupoegade ülalpidamiseks ja külviks käiku laskma nii enda tagavarad kui ka vajadusel vilja viljarikastest kohtadest juurde hankima. Igal juhul ei tohtinud keegi trahvi ähvardusel ja mitte mingisugusel ettekäändel lasta oma talurahvast kerjama minna ega jätta nende põllud seemne puudusel külvita.⁴

Nii 1723. kui 1734. aasta korraldus ei jäänud tundmatuks ka Balti provintssides. Kui 1749. aasta septembris laekus Peterburist Liivimaa kubermangukantsleisse käsk, et Riia kroonumagasist ei tohi sellel sügisel vilja välja anda ei kroonu- ega eratalupoegade abistamiseks, siis ühtlasi Peterburg osutaski nendele kahele korraldusele, kuidas Liivimaal talurahva viljapuuduse all kannatamist siiski ära hoida. Liivimaa kubermanguvalitsus publitseeris need juhised patendina 7. oktoobril 1749. Esiteks, vastavalt Peeter Suure 1723. aasta ukaasile, tehti Liivimaa rüütelkonnale kohustuseks nendest mõisatest, kus vastavate kalkulatsioonide järgi⁵ jääb vilja üle, saata see avansslaenuna nendesse mõisatesse, kus talurahvas kannatab puudust, kuid mitte rohkem kui neile ainult hädapärast vaja on. Hobused selliste viljavooride jaoks pidid välja panema ainult sellise vilja soovijad ja samuti olid viimased kohustatud selle laenu täpse arvepidamise järgi tagasi maksma kohe uuest lõikusest. Teiseks olid aga kõik Liivimaa mõisate omanikud ja valitsejad vastavalt senati 1734. aasta ukaasile kohustatud sellistel vaestel aegadel pidama oma talurahvast üleval sel määral, et need ei oleks sunnitud kerjama minema ega kevadel seemne puudusel oma põlde sööti jätma. Selleks pididki mõisnikud kasutama nii oma tagavarasid kui

³ Исторический обзор, 25; N. Kablukow. Die russische Gesetzgebung, 298–299; David Moon. Reassessing Russian serfdom. – European History Quarterly, 1996, 504; David Moon. The Russian peasantry 1600–1930. The world the peasants made. London, New York, 1999, 94; Roger Bartlett. Serfdom and state power in Imperial Russia. – European History Quarterly, 2003, 30; Jerome Blum. Lord and peasant in Russia from the ninth to the nineteenth century. Princeton, New Jersey, 1961, 436.

⁴ ПСЗ, nr 6570 (26.04.1734); vt ka nr 6653 (4.12.1734); XIV, nr 10299 (2.09.1754).

⁵ Juhised nii era- kui kroonumõisatele nende kalkulatsioonide koostamiseks ilmusid eraldi publikatsiooni näol: Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesam-melt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeich-nisse geordnet v. C. F. W. Goldmann. (= edaspidi LP ja patendi kuupäev), 4.10.1749.

teistest leivarikastest paikadest juurde toodud või ostetud vilja.⁶ Nii Eestimaa kui Liivimaa rüütelkonnalt nõuti samade ukaaside järgi juhendumist tegelikult veel 1807. aasta näljahäda ajal.⁷

Loomulikult jäi kroonumõisate rentnikele talupoegade toetamise kohustus kehtima ka pärast Vene valitsuse alla minekut. Rendilepingute tähtjaks oli kogu 18. sajandil reeglina 12 aastat, kuid 18.–19. sajandi vahetusel sõlmiti ka eluaegseid rendilepinguid.⁸ Tegelikult 18. sajandil ja 19. sajandi alguses Liivi- ja Eestimaal sõlmitud kroonumõisate rendilepingud lähtusidki suuresti rootsiaegsetest rendilepingutest ja 1696. aasta majandusreglemendist. Kui näiteks 1756. aasta kevadel jõudis Liivimaa kubermanguvalitsusse järjest teateid nii Tartu majandusvalitsuselt kui mitmelt poolt mujalt, et kroonutalupoegkond kannatab paljudes valdades suurt leivapuudust, siis 27. mail 1756 avaldatud patent nõudis rangelt kõigilt kroonumõisate rentnikelt vastavalt rendilepingute kohustustele oma talurahvast “kõigil võimalikul viisil” abistada ja alal hoida. Ühtlasi tegi kubermanguvalitsus teatavaks hoiatuse, et sellest kohustusest möödahiilijaid, kes lubavad talupoegadel laostuda, ootab rendikoha käestvõtmine.⁹

Seega 17. sajandil reegliski muutunud talupoegade alalhoidmise põhimõtted jäid ellu ka 18. sajandil kroonumõisates.¹⁰ Rootsi aktide aluseks võtmist deklareeris ka selgesõnaliselt senati 17. veebruari 1765 ukaas, mis kinnitas Liivi- ja Eestimaa kroonumõisate jaoks rendilepingute tingimused. Rentnik ei tohtinud talupoegi mingil tingimusel suuremate andamite või tööga koormata kui ainult see, mis vakuraamatu ja reglemendiga määratud ning iga üleliigse teopäeva eest pidi rentnik maksma talupojale ettekirjutatud summa hüvitist (7). Rentnik ei tohtinud mingil tingimusel ega ettekäändel talumaale, olgu see tühi või asustatud, enda tarbeks külvata ega künda (18). Igale talupojale tuli tema isiklikuks arvepidamiseks anda raamatuke, millesse tuli täpselt igal korral sisse kanda, kui talupoeg midagi vakuraamatu järgi andameid toob, midagi võlgu jääb või rentnikult midagi laenuks võtab (13). Rentnik pidi hoolt kandma selle eest, et

⁶ LP, 7.10.1749; ПСЗ, nr 9668 (20.09.1749); Mati Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu, 2000, 164.

⁷ Juris Jenšs. Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. g.s. un 19. g.s. sākumā. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2, 1938, 387; Jaan Konks. Eestimaa feodaal-pārisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. (TRÜ Toimetised, vihik 96.) Tartu, 1960, 264–265. – Konksu poolt selle kohta esitatud arhiiviviide kontrollitud.

⁸ Vt nt LP, 2.06.1742; samuti: J. Jenšs. Vidzemes, 374; M. Laur. Eesti ala valitsemine, 130–133.

⁹ LP, 27.05.1756.

¹⁰ Vt nt EAA 567–3–204, l. 56–57p (Vana-Kavilda kroonumõisa vakuraamat, 12.04.1751); EAA 567–3–134, l. 120–122p (Parasmaa kroonumõisa vakuraamat, 25.09.1758); EAA 567–3–201, l. 35p–39 (Kärkna kroonumõisa vakuraamatureglement, 26.05.1758).

talupoegade makse kogutaks õigeaegselt, kuid talupoegi säästes. Sama pidi kehtima ka avanssllaenudest, “mida ühel või teisel korral on tulnud teha”, tulevate võlgade kogumisel. Talupoegade võlgu ei tohtinud siiski lasta üleliigselt koguneda, kuna rendiaja lõppemisel, välja arvatud viimasel aastal tehtud toetusllaenude eest, ei hüvitata rentnikule mingisuguseid saamatajäämisi, kuna “selle eest on rendi arvutamisel juba mõni summa arvesse võetud”. Rentnikule ei hüvitata ka mingeid teisi kahjusid, välja arvatud vaenlase kallaletung ja katk. Siiski, kui mõisapõllud olid ikalduse läbi saanud tähelepanuväärset kahju, kus polnud võimalik tuvastada rentniku enda tegematajätmissi, vaid tegemist on olnud üldise õnnetusega nagu rahe- või tormikahjud, siis oli rentnikele lubatud taotleda nende kahjude hüvitamist oma rendisummast. Sellistele palvetele pidi järgnema inspeksioon ja vastavalt asjaoludele võetakse vastu otsus (12).¹¹

Seega oli siin tegemist olulise põhimõttelise järeleandmisega kroonumõisate rentnikele võrreldes Rootsi võimuperioodil 17. sajandi kahel viimasel kümnendil kehtinuga. Rentnikud võisid kinnitustleidvate ikalduste korral taotleda bonifikatsiooni oma rendisummast, et katta oma kulusid, mis neil läks rendisumma kokkusaamiseks, külviseemne ja talupoegade toetusllaenuvilja hankimiseks.¹² Samas, kuigi kroonumõisa rentnikud võisid loota ühtlasi kroonumagasi toetusllaenudele, siis samal ajal ikkagi nägid need rendilepingutingimused rangelt ette, et rentnike kohustus on avanssllaenudega talupoegi toetada, kuigi seda otseselt polnud selles formularis lahti kirjutatud. Kui aga näiteks 1787. aasta veebruaris taotles Rõa kroonumõisa rentnik kroonumagasist kiiret viljatoetust, siis vastas selle peale kroonupalat, et “kõigekõrgemalt 17. veebruaril 1765 kinnitatud sõlmitavate rendilepingute formulari 12. punktis on kästud, et rentnik peab tegema talupoegadele toetusllaene, kui selline vajadus peaks ühel või teisel korral tekkima”.¹³ Ja ka veel 19. sajandi teisel kümnendil on allikates osutatud kroonumõisate rentnike kohustusele (§12) talupoegi abistada ja toetusllaene võimaldada.

¹¹ HC3, nr 12330; Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet von G. Joh. Buddenbrock. 2. Bd., 1. Abt. Riga, 1821, 1194–1204.

¹² Vt nt LVVA 2715–1–191, l. 1–1p (Ežu kroonumõisa rentnik keisrinna Katariinale, 31.08.1783). – Seda põhimõtet, et kroonumõisate rentnikud võisid taotleda kinnitustleidnud ikalduste korral kroonult hüvitust, ei kehtestatud mitte 1765. a ukaasiga, vaid oli maksev juba vähemalt 1730. aastate alguses. Siiski 1730. aastatel võisid rentnikud taotleda hüvitust ainult nende saamata jäänud sissetulekute eest, mida neile ei suutnud talupojad ikalduse tõttu tasuda ja jäid võlgu, kuid mitte nende sissetulekute eest, mis neil jäi mõisapõldudelt saamata, vt: LVVA 2715–1–188, l. 1–1p (Liivimaa peaökonomiadiraktor W. G. Völckersahmi memorial, 30.11.1732); EAA 567–3–51, l. 86–86p (Rannu ja Valguta kroonumõisate rendileping, 23.07.1738).

¹³ EAA 30–1–6846, l. 5–6p (Eestimaa kroonupalati kommunikaat Tallinna asehaldusvalitsusele, 16.03.1787).

Mis puudutab aga eramõisate rentnikke, siis erinevalt 17. sajandist ei sündinud neid 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses hädas olevat talupoega toetama mitte ainult pärushärra, vaid nüüd juba ka riik. Kui näiteks 1802. aasta alguses kirjutas Vormsi-Suuremõisa rentnik Eestimaa kubermanguvalitsusele, et vastavalt selle aasta 17. jaanuari avalikule publikaadile on tehtud küll kõigile mõisnikele kohustuseks talupoegi toetuslaenudega hädast välja aidata, siis tema ei saavat seda täita, kuna ta lahkub sellelt rendikohalt juba 2. mail, mistõttu tehtud toetuslaenu lähaksid talle kaotsi. Tallinnast tuli selle peale aga range vastus, et see olla nii mõisaomanike kui ka mõisarentnike kohustus (*die Pflicht*) talupoegi kuni uue lõikuseni viljalaenudega toetada ja selle puhul ei anna rendiaastate lõppemine mingisugust vabandust.¹⁴

Varauusajal Euroopas kõige tavalisemaks valitsuse reaktsiooniks viljadefitsiidi ennetamiseks oli teatavasti viljaekspordi keelamine või piiramine tõsisemate ohumärkide korral.¹⁵ Seda võtet oli kasutanud oma Balti provintssides 17. sajandil aktiivselt ka Rootsi valitsus. Siiski vaidlused viljaekspordi lubamise või piiramise üle käisid mõneti teisel tasandil ega olnud nii otseselt kontsentreeritud talupoegade peatoiduse diskursusele (keskmes olid hoopis viljavarude tagamine garnisonidele ja viljaturu reguleerimine linnades), mistõttu pole põhjendatud viljaekspordi küsimust kui üht kaudset riigipoolset näljahäda ennetavat sammu antud uurimuse raames vaatluse alla võtta. Seda enam, et nii 17. sajandi kui 18. sajandi osas on senises historiograafias juba korduvalt antud piisav ülevaade vastavatest keeldudest ja seadusaktidest.¹⁶

Tasub siiski rõhutada, et ka Vene valitsuse viljadefitsiidi reguleerimise poliitikaks oli kubermangudest vilja väljaveo keelamisel kindel koht.¹⁷ Balti aadelkond seisis jõuliselt ja alati vaba viljakaubanduse poolt. See taotlus oli väljendunud selgesõnaliselt ka Eestimaa rüütelkonna 29. septembri 1710 kapitulatsioonides, mille 17. punktis avaldati nõrdimust, et Rootsi valitsuse ajal olid

¹⁴ EAA 30–1–6937, pagineerimata (C. v. Helwig Eestimaa kubermanguvalitsusele, 1.02.1802, millele järgneb selle mustand resolutsioon).

¹⁵ Vt nt Wilhelm Naudé. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg-Preußens bis 1740. (Acta Borussica, 2. Bd.) Berlin, 1901; Patrice Berger. French administration in the famine of 1693. – *European Studies Review*, 8 (1978), 105. – Seda praktiseeris aga ka nt Hiina: Carol H. Shiue. The political economy of famine relief in China, 1740–1820. – *Journal of Interdisciplinary History*, 36, 2005, 39.

¹⁶ Arnold Soom. Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. (Kung. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar Historiske Serien, 8.) Stockholm, 1961; Янис Зутис. Политика царизма в Прибалтике в первой половине XVIII в. Москва, 1937, 21–28; J. Jenšs. Vidzemes, 376–377, 385–386, 391; F. Sauks. Väliskaubandus 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel. – *Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kahlk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 398–399; Ilo Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil. (TRÜ Toimetised, vihik 122.) Tartu, 1962, 290.*

¹⁷ Vt nt LP, 31.05.1740.

korduvad vilja väljaveokeelud põhjustanud väljakannatamatuid kahjusid, kuna “linna ja maa heakäekäik seisneb vabas viljakaubanduses”.¹⁸ Ja kapitulasioonide kinnitamisega Peeter I poolt kinnitati takistamatu vaba kaubandus ka Eestimaa rüütelkonnale, millele 18. sajandi teisel poolel viimane apelleeris tuliselt väljaveokeelu riikliku pealesundimiste aegadel.

Kui 18. sajandi keskpaigast hakkas mõisates üha enam kasvama viinapõletus, siis üheks riigipoolseks nälja preventiivseks sammuks sai viljadefitsiidi tekkides ka viinapõletuse piiramine.¹⁹ 1757. aasta alguses teatas Liivimaa kubermanguvalitsus, et sagedased kaebused talurahva juures valitsevast viljapuudusest on “selgelt” tingitud peaaesjalikult üleliigsest viinapõletusest nii maal kui linnades. Seetõttu lubas kubermanguvalitsus ühelt poolt nüüdsest veel rangemalt jälgida, et keegi senistest keeldudest ja korraldustest seoses viina tootmise ja kauplemisega üle ei astuks. Teiselt poolt aga üleliigse viinapõletuse piiramiseks anti välja korraldus kärpida viinatootmist Riias ja ühtlasi nähti möödapääsmatuna nõuda ka kõigilt Liivimaa kroonu- ja eramõisate omanikelt ja valitsejatelt mitte põletada viina rohkem kui ainult oma mõisa ja talupoegade vajaduseks. Mõisates igasugune üleliigne viinapõletamine, mis kulutavat kogu mõisa viljatagavara ja ka veel lisaks ülesostetud vilja, keelati trahvi ähvardusel, kuna see aitavat kaasa oluliselt viljapuuduse tekkimisele. Mõisnike esmase eesmärgina pidi olema selle asemel talupoegade ülalpidamine. Viimast nõuet kordas kubermanguvalitsuse pantent viimase lõiguna veel eraldi kõigile kroonumõisate rentnikele, kellel lubati viina põletada ainult mõisa kõrtside hädapäraseks varustamiseks ja mõisa tarbeks, mille juures ei tohtinud aga kannatada viljatagavarad, et ei satuks ohtu rendilepingute järgne kohustus kanda hoolt talupoegade eest.²⁰

Allikatest nähtub, et riigi poolne sellekohane sekkumine osutus tõesti vajalikuks, kuna mõisnikud ja eriti rentnikud on eelistanud isegi sellistel juhtudel kevadeti mõisa viimaseid viljatagavarasid viinaks põletada, kui nende valla

¹⁸ Eduard Winkelmann (Hg.). Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen. Reval, 1865, 65.

¹⁹ Venemaal üheks esimeseks sellekohaseks otsuseks oli senati 9.02.1750 ukaas, mis keelas ikalduse tõttu Moskva, Smolenski ja Belgorodi kubermangudes viinapõletuse kuni järgmise ukaasini ja viinaköögid tuli kinni pitseerida. Lubatud oli põletada ainult seda vilja, millega mõisnikud olid juba lepinguga seotud, vt: Исторический обзор, 36, 79; vt ka Otu Ibius. Alkoholiajalugu Eestis I: Alkoholi ja alkoholoolsete jookide tootmine, 1. viihik: viinapõletamine ja piiritusetööstus. Tartu, 1959, 48, 111–113.

²⁰ EAA 279–1–584, l. 170–171 (LP, 31.01.1757). – Mõisnikud võisid tegelikult ikaldusest tuleneva viljapuuduse tõttu olla ka ise sunnitud mõisa viinapõletust piirama, vt nt: Tiit Rosenberg. Liphartid Liivimaa mõisnikena. II. – Kleio. Ajalooline ajakiri, 1996, nr 2 (16), 20 (19–23).

talurahvas on kannatanud äärmist nälga.²¹ Mõisate viinapõletuse piiramine kui talupoegade nälga ennetav riigi poolne abivahend oli kõige aktuaalsemalt päevakorral pärast 1807. aasta suurt ikaldust.²² Kui 1807. aasta hilissügisel sai Liivimaal selgeks selle aasta üldise ikalduse tõsidus, väljastas kubermanguvalitsus 18. detsembril korralduse, milles nõudis talupoegade ülalpidamiseks vajamineva üldise viljapuuduse tõttu “kõikide vajalike abivahendite kasutusele võttu”, et võimalikku õnnetust ära hoida. Muuhulgas pidid kõik kihelkonna-kohtunikud tähele panema, et kui kuskil vallas (nii era- kui kroonu) ei saa talupojad sellepärast mõisast toetust, et mõisa viljatagavarad on väiksed ja selle pidaja deklareerib oma suutmatust vilja juurde hankida, siis anti kihelkonna-kohtunikule voli ja kohustus seal viinapõletuseks mõeldud vili puudustkannatavate talupoegade ülalpidamiseks määrata. Kui aga mõisnik suudab tõestada, et ta muud moodi leiab talupoegade toetuseks vahendeid, siis tuli talupoegade ülalpidamiseks määrata ainult see osa viinapõletuse viljast, mis nendest vahenditest puudu jäi. Kihelkonnakohtunikud pidid kubermanguvalitsusele üles andma aga need mõisad, kes ei suuda isegi täielikul viinapõletamise peatamisel leida piisaval kogusel vahendeid talupoegade ülalpidamiseks.²³ Seega 1807. aasta lõpus ei keelanud Liivimaa kubermanguvalitsus viinapõletust mõisates veel täielikult ära.

Selle sammu astus aga Eestimaa kubermangu osas senaator Zahharov 1808. aasta aprillis, kui ta lasigi kõigis mõisates viinapõletamise seisata.²⁴ Oma 24. aprilli instruksioonis adrakohtunikele, mis publikaadina ilmus 30. aprillil nõudis Zahharov, et seoses valitseva viljapuudusega ja mõisnike kohustusega talupoegi toetada pidid adrakohtunikud kõikidelt mõisnikelt koguma allkirja reversile, millega nad võtavad endale kohustuse seisata täielikult viinapõletamine kuni saabuva sügiseni. Kus aga keegi mõisnik sellest ikkagi mööda peaks hiilima, siis pidid adrakohtunikud nende viinaköögi koheselt kinni pitseerima ja sellest kubermanguvalitsusse teatama. Seejuures pidid kõik adrakohtunikud personaalselt vastutama selle eest, et nende distriktis oleks tõesti igasugune

²¹ Nagu nt sellekohane kaebus laekus Liivimaa kubermanguvalitsusele Põlgaste mõisa rentniku kohta: LVVA 4–1–10391, l. 1–1p (Tartu sillakohus Liivimaa kubermanguvalitsusele, 30.04.1800).

²² 1807.–1808. a näljahäda ajal mõisates viinapõletuseks ja talupoegade toetuseks mineva vilja vahekordade kohta vt: Juhan Kahk. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn, 1961, 55.

²³ LP, 18.12.1807.

²⁴ Eestimaa kubermanguvalitsus hindas 1806.–1807. aastal väljapoole kubermangu müügiks mineva viina põletamiseks kuluva vilja koguseks 48 000–64 000 tündrit aasta kohta. Vt 1805.–1810. aastatel viinapõletusele kuluva vilja koguste kohta Eestimaa lähemalt: J. Konks. Eestimaa, 256–260, 265.

viinapõletamine mõisates lõpetatud.²⁵ Tasub lisada, et 1808. aasta septembris Eestimaa tsiviilkubernerile saadetud kirjas oligi siseminister A. Kurakin veendunud, et eelmisel aastal ja selle aasta alguses tekkinud raskused talupoegade näljahädast päästmisel ja “peaaegu kõigis mõisates” tekkinud viljapuudus tuleneski sellest, et mõisnikud olid “kõik” viljatagavarad viinaks põletanud.²⁶ Niisiis mõisate viinapõletamise piiramise näol oli tegemist selge riigivalitsuse näljapoliitilise sammuga.²⁷

Üheks Eestimaale saadetud senaator Zahharovi meetmeks maal valitseva nälja leevendamiseks 1808. aasta kevadel oli ka kõrtside kontrolli alla võtmine. Kuna talle oli saanud teatavaks, et paljusid Eestimaa talupoegi ei hoia isegi peatoiduse puudus joomisest eemal, viies selleks ka oma pere viimase leiva kõrtsi viina vastu vahetamiseks, siis pidid kõik adrakohtunikud võtma oma distrikti kõrtsmikud kontrolli alla, et nad raskeima karistuse ähvardusel ei võtaks talupoegadelt raha asemel vastu leiba või muid toiduaineid.²⁸

Senises kirjanduses Venemaa näljapoliitika kohta on osutatud, et üheks 18. sajandil Vene valitsuse poolt kasutatud näljaabivõtteks oli maksude kogumise edasilükkamine või nende vähendamine.²⁹ Tõepoolest, maksudest osaline või täielik vabaks andmine ja ennekõike maksetähtaegade edasi lükkamine on olnud üks väga levinud riigipoolne meede, et aidata elanikkonnal üle elada suurest ikaldusest põhjustatud kahjustest.³⁰ Suure ikalduse aastatel 1695–1697 polnud aga Rootsi valitsus selles osas kiireid samme astunud, mis oligi selgelt üheks põhjuseks, mis viis Liivi- ja Eestimaa talurahva äärmiselt kriitilisse olukorda.

1714. aastal anti Liivimaa kroonumõisate pidajatele rendimaksimise tähtaja osas mitmekuuline pikendus.³¹ Seejärel Jenšsi andmetel taotlesid Liivimaa mõisnikud kroonumaksude vähendamist või vabaks andmist 1717., 1719. ja

²⁵ EAA 1245–1–21 (Senaator Zahharovi instruktsioon Eestimaa adrakohtunikele, 24.04.1808).

²⁶ EAA 30–1–6870, 161 (A. Kurakin Eestimaa tsiviilkuberner Uxküllile, 18.09.1808).

²⁷ Vt ka Исторический обзор, 130–131; J. Jenšs. Vidzemes, 375–376.

²⁸ EAA 1245–1–21 (Senaator Zahharov Eestimaa adrakohtunikele, 25.04.1808).

²⁹ Исторический обзор, 31, 79; Arcadius Kahan. Natural calamities and their effect upon the food supply in Russia (an introduction to a catalogue). – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 16, 1968, 363–364; R. G. Robbins (jr.). Famine, 17. – Veel 1868. näljaaastal anti keisri korraldusega Eestimaa talupoegadele esimese poolaasta pearahamaksu tasumiseks 1870. aastani maksupikendust, vt: Tiit Rosenberg. 1867.–1869. aasta näljahäda Eestis ja hädaabikomiteede tegevus. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu, 2006, 320.

³⁰ Jällegi oli see ka väga levinud keisrikoja näljapoliitika ka 18. sajandi Hiinas, nt 1743./44. a nälja ajal, vt: C. H. Shiue. The political economy, 40.

³¹ Julius Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert. Umriss zu einer livländischen Geschichte. Erster Band: bis zum Jahre 1766. Leipzig, 1876, 127.

1727. aastal, apelleerides ikaldustele, kuid need palved lükkas riik tagasi.³² 1733. aasta kevadel Liivimaa peaökonoomiadiraktor Völckersahmi ettepanekul keisrinna Anna aga siiski lubas Liivimaa kroonutalupoegadelt jätta pool nende eelmise aasta viljaandamitest sisse nõudmata, kuna 1732. aasta ikalduse tõttu niikuinii lasuvat neil suured toetuslaenude võlad, mida rentnikud tagasi ootavad.³³ Samuti 1742. ja 1750. aastal pärast suuri ikaldusi tegi senat otseseid järeleandmisi kroonumõisate rendi- ja statsioonimaksude osas.³⁴

Teisalt muidugi Vene valitsus võis raskete ikalduste korral järeleandmisi kroonumõisatele kergemalt teha, kuna kroonuvaldustelt lähtuv sissetulek ei olnud võrreldav reduktsioonijärgse olukorraga Liivi- ja Eestimaa 17. sajandi lõpus. Nõnda toetudes senati ukaasidele,³⁵ väljastas Peter krahv von Lacy 1742. aastal sellekohase korralduse, mille järgi võimaldati kroonutalupoegadele kroonumagasist saadud avansslaenude tagasimaksmiseks ja 1741. aasta rendiraha õiendamiseks kaheaastane tähtaeg (seega neid kohustusi ei kustutatud, vaid anti ainult ajapikendust ja ülejäänud koormisi pidid talupojad tasuma ikka õigeaegselt). Kroonumõisate rentnikele anti aga priiks viljarent kogu 1741. aasta eest.³⁶

1745. aastal kaebasid Võru kroonumõisa talupojad üheskoos, et neilt oli mõis nõudnud avansslaenude ja koormiste võlgade maksmist 1741. aasta eest, mis olla aga ju siiski “keiserlikust armust” vabaks antud. Selle eest soovisid nüüd Võru talupojad, et neile vähemalt 1742. aasta andamid tühistataks ega jäetaks nende osas mingeid võlgnevusi kehtima.³⁷ Samas tuleb välja, et Väike-Väimela mõisas olidki talupoegadele vabaks antud 1742. aasta rukkiandamid ja 1743. aasta suviviljaandamid.³⁸ Talupojad olid aga arvanud, et nendele on neil kahel aastal kõik viljaandamid kustutatud, mille üle nad esitasid koguni Riiga

³² J. Jenšs. Vidzemes, 375.

³³ LP, 13.04.1733.

³⁴ J. Jenšs. Vidzemes, 375.

³⁵ Vt Исторический обзор, 30–31.

³⁶ LP, 26.08.1742. – Tasub osutada, et veel 2.06.1742 oli Liivimaa kubermanguvalitsus väljastanud kõigile kroonumõisate rentnikele ja valitsejale range korralduse õiendada kõik oma rendi- ja kroonumaksude võlgnevused nii 1741. kui varasamate aastate eest militaarse sissenõudmise ähvardusel: LP, 2.06.1742.

³⁷ EAA 567–3–186, l. 140p–141 (Protokollum Immissionis Gutes Waimel, 1745).

³⁸ Siin on Tartus 11.03.1745 toimunud talupoegade küsitlust kajastavasse inkvisitsiooniprotokollis sattunud ebakõla, kuna esmalt on nii küsimuses kui talupoegade vastuses märgitud 1742. aasta rukki- ja 1743. aasta suviviljaandamid, kuid sama päeva pärastlõunasel istungil on seda teemat uuesti käsitledes kirjutatud: “im Jahr 1741. die Roggen, 1742 aber die Gersten- und Haber-Gerechtigkeit erlaßen bekommen”. Tõepärasem tunduski tegelikult, et jutt käis just 1741. ja 1742. aastatest, kuid 23. märtsil peetud juurdlusprotokollis on selle küsimuse juurde tagasitulles märgitud uuesti vastavalt rukki ja suvivilja puhul aastateks 1742 ja 1743.

kaebuse, mis aga kuulutati tühiseks.³⁹ Seega igal juhul väga täpselt 1742. aasta riigivalitsuse otsust mõisates kohapeal ei näi olema järgitud ja talupojad on olnud sellest ka vastuoluliselt informeeritud.

Teatavasti rajas Peeter I Venemaal ka kroonumagasite võrgustiku, mis olid mõeldud nii sõjaväe tarbeks kui vajaduse korral ka elanikkonna abistamiseks.⁴⁰ 18. sajandi esimesel poolel on Liivimaal Riia, Tartu ja Pärnu kroonumagasitest kroonutalupoegade leiva- ja külvivajadusteks tõesti ka laene antud.⁴¹ Seejuures on ikaldusaastatel senati otsuste läbi kroonumagasitest toetuslaene võimaldatud ka juba eramõisate pidajatele oma puudustkannatavate talupoegade abistamiseks (*diejenige Possessores derer publiquen- und privaten-Güther, deren Bauerschaft sich würcklich in der Noth befindet*).⁴² Nii otseselt 17. sajandil Rootsi valitsus ei pakkunud kunagi kroonumagasite vilja eravaldajatele. Siiski, Jenšs rõhutab õigesti, et 18. sajandi keskel kroonumagasite näol oli tegemist talupoegkonna jaoks piiratud viljareserviga, mida kinnitab ka näide 1749. aastast, kus juba teise ikaldusaasta järel sõjakolleegium keeldus täielikult kroonuvarusid selleks otstarbeks tarvitada, kuna laekuvat rendi- ja statsiooni-vilja nappivat isegi sõjaväe jaoks.⁴³

Laenuvõtmine kroonumagasist käis muidu samal põhimõttel nagu Rootsi võimuperioodil. Kui Liivimaa kubermanguvalitsus taotles pärast 1756. aasta üldist ikaldust 1757. aasta aprillis senatilt luba nälja ja ohtlike haiguspuhangute vältimiseks kroonumagasitest 4000 kuni 5000 setverti abivilja eraldamiseks, lubadusega see sügisel enne armee talvekorterisse jäämist kõik tagasi maksta,⁴⁴ siis rahuldaski senat selle palve. Puudustkannatavale kroonutalupoegkonnale rukkii toetuslaenude jagamisel kehtestati järgmine kord. Kindralkuberner tegi oma avaliku patendiga kõigile kroonumõisatele sellise keisrinna armulikkuse teatavaks. Need rentnikud, kelle talupojad toetuslaene möödapääsmatult vajasisid, pidid sellest Riia, Tartu majandusvalitsusele või Pärnu kreisikomis-sariaadile viivitamatult teada andma, ära märkides oma viljavajaduse suuruse.

³⁹ EAA 567–3–186, l. 166, 168, 180p (Protokollum Immissionis Gutes Waimel, 1745).

⁴⁰ Vt Н. А. Мирзанов. Хлебные запасные магазины при Павле I-м. – Архив истории труда в России, 3, 1922, 130; Н. Варадинова. История, Часть II, книга 1, 499–500; ПСЗ, nr 4437 (23.01.1724); N. Kablukow. Die russische Gesetzgebung, 298; В. Щепкин. Голода в России. – Исторический Вестник, 24, 1886, 500–501.

⁴¹ EAA 567–3–186, l. 3–8 (Vorstreckungsliste derer Waimelschen Bauren, welches Sie von denen 200 Löfen Roggen, so der Inspector Müller aus der Kayserl. Dorptschen Magazin vor ihnen zu Brodt und Saath empfangen, von ihme erhalten zu haben, nach dem Sie darüber examiniret worden, eingestanden, daraus zugleich zuersehen, wie viel der Inspector Müller von dem Magazins Korn selbst zu supliren schuldig ist, 1742?); J. Jenšs. Vidzemes, 374; M. Laur. Eesti ala valitsemine, 164.

⁴² LP, 28.09.1749.

⁴³ J. Jenšs. Vidzemes, 374; LP, 7.10.1749.

⁴⁴ LVVA 2715–1–189, l. 1–1p (Liivimaa kubermangukantselei märgukiri senatile, 18.04.1757).

Seejärel tuli saata oma voorid neile kättejuhatatud magasiitade juurde, kust nad pidid siis rentniku reversi vastu vilja kätte saama. Revers pidi olema garantiiks, et nad kogu saadud vilja maksavad täies ulatuses sama aasta septembris enne sõjaväeosade talvekorterisse asumist tagasi, vastutades selle eest kogu oma varaga.⁴⁵ Samasugune luba kroonumagasitest leivapuuduse käes kannatavale kroonutalupoegadele toetuslaene jagada saabus Liivimaa kindralkubermangu esitise peale ka 1758. aasta aprillis.⁴⁶ 1761. aastal lubati Liivimaa kroonumagasitest anda toetuslaene hädakannatavatele kroonutalupoegadele 6–8 vakka vilja adramaa kohta ja kui adramaa oli tõesti tihedalt (*starck*) asustatud, siis mõni vakk rohkemgi. Kõik see pidi toimuma aga endiselt kroonumõisate rentnike koostatud nimekirjade alusel ja nende vastutusel tuli kõik sügisel tagasi maksta.⁴⁷

18. sajandi viimasest veerandist on märgata Liivi- ja Eestimaa kubermanguvalitsuste üha kasvavat aktiivsust osutada abi vilja hankimisel, kui kuskil mõisas peaks tekkima sellest talupoegade toetamiseks puudus. 1799. aasta väga kehva viljasaagi järel, kui 1800. aasta kevadel hakkas Riiga kubermanguvalitsusse ja samal ajal ka Peterburgi järjest laekuma teateid viljapuuduse kohta mõisates, väljastas Liivimaa tsiviilkuberner C. A. v. Richter plakati sooviga ennetada kiiresti kõiki võimalikke leivapuudusest tekkivaid hädasid. Just kirikuõpetajatele tehti kohustuseks teadete saatmine, kui kuskil kihelkonnas peaks esinema leivapuudust. Kui viimast kuskil pärast kohapealset selgitust (mida pidid läbi viima kirikueestseisjad) tõesti esines, ükskõik kas kroonu- või eramõisates, ja mida polnud võimalik päästa kohapealsete viljatagavaradega, siis tuli sealt vallast viivitamatult valmis seada nõutaval arvul voore, et tuua kohale selle mõisa pidaja mujal hoitav vili, või kui see temal puudub, siis saata voorid Riiga tsiviilkubeneri juurde koos teatega puuduoleva vilja koguse kohta, mille peale tsiviilkuberner saaks siis selle vilja hetkel leitava soodsaima hinnaga selle mõisa arvel kokku osta ja tagasi kohapeale saata. Kui mingit muud võimalust üle ei jää, siis tuli saata sellised voorid tema juurde Riiga ka Tartu ja Pärnu kreisist, kuid tsiviilkuberner märkis, et niipea kui Tartu jõuab kohale see vilja kogus, mis Tema Keiserlik Majesteet on otsustanud eraldada Peterburgi tagavaramagast leivapuuduse likvideerimiseks, siis saab voorid suunata Tartu, kus sealsele majandusvalitsusele tehakse ülesandeks vilja välja jagada.⁴⁸ Seega kehtis see korraldus ka eramõisate kohta, mida rõhutas selle plakati lõpus ka tsiviilkuberner, kuna “see kuulub inimarmastuse kohustuste hulka”.

Liivimaa tsiviilkuberner Richteri korraldusega analoogselt tegutses samal ajal ka Eestimaa kubermanguvalitsus. Kui Saarte-Läänemaa adrakohtunik oli 1802. aasta juuni keskel Võõla talupoegade kaebuse peale avastanud, et

⁴⁵ LP, 7.05.1757; vrd LP, 28.09.1749; EAA 567–3–186, l. 3–8.

⁴⁶ LP, 14.04.1758; vt ka LP, 24.02.1770.

⁴⁷ EAA 529–1–5465, l. 60–60p (G. Browne Liivimaa asehaldurile Tartus, 23.05.1763).

⁴⁸ LP, 1.06.1800.

nimetatud aadlimõisa viljaaitades polnud enam üldse vilja järel, millega talupoegi abistada (selle kohta oli mõisnik selgitanud, et eelmise aasta äärmiselt kehva saagi tõttu oli ta olnud sunnitud talupoegi toetama juba sügisest alates, mistõttu kogu varutud vili olla ära tarbitud), siis saatis adrakohtunik Tallinna koheselt viis voorivankrit talupoegadega, et kubermanguvalitsus laseks kroonumagasist Võõlasse rukist saata. Eestimaa kubermanguvalitsuse otsuse peale laaditigi nende talupoegade vankritele 10 setverti rukist ühes range korraldusega, et seda vilja tohtis mõisnik ainult Võõla talupoegade tavapäraseks toetuslaenudeks välja jagada, “rahuldamiseks nende vajadusi nii palju kui võimalik kuni peagi eelseisva lõikuseni”. Kohe pärast uue saagi saamist tuli aga kogu eraldatud vili talupoegadel tagasi maksta ning kubermanguvalitsus tegi adrakohtunik Rosenile ülesandeks selle üle järelevalvet pidada.⁴⁹

18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses kujunes oluliseks vahendiks vilja-defitsiidi vältimiseks Liivi- ja Eestimaa kubermangus kroonu kaudu suurte viljalaadungite sisse ostmine või laenamine teistest kubermangudest. Eestimaa puhul oli sellise lisavilja hankimise kohaks ennekõike Peterburi kubermang. Samamoodi Peterburg ja teised Venemaa läänekubermangud võisid omakorda puuduse korral toetuda Baltikumi viljale.⁵⁰

1801. aasta jaanuaris taotles Eestimaa rüütelkond tsiviilkuberner A. Langelli vahendusel kindralkuberner krahv von der Pahlenilt võimalust osta Peterburist 15–20 000 setverti vilja, et “ära hoida neid tabada võivat leivavilja ja odra-seemne puudust”, millega siis mõisnikud saaksid toetada oma talupoegi. Ühtlasi paluti kroonult selle vilja Eestimaale transporti kõige mugavamal viisil (talveteed pidi või külvisseemne puhul kevadel esimese lahtise veega). Siiski alles märtsi alguses saabus see luba 20 000 setverti rukkijahu ostmiseks Peterburist.⁵¹ Nagu selgub Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaadist 24. maist 1801, siis oligi märtsis kõigile kubermangu mõisatele antud teada, et nad võivad talupoegade hädavajalikuks toetamiseks osta leivajahu Peterburist, mistõttu kubermanguvalitsus eeldas, et nüüd maikuuks on kõik mõisad saanud piisavalt aega end viljaga varustada ja seetõttu oma talupoegkonna toetuslaenudest jätmisel ei tohtinud keegi mõisaomanik, rentnik ega mõisavalitseja tuua ettekäändeks viljavarude puudust. Kui aga ülemkirikueestseisjad peaksid ikkagi kuskil leidma mõisu ilma piisava vilja või jahu tagavarata, siis tuli sellest kubermangu-

⁴⁹ EAA 30–1–6937, pagineerimata (Saarte-Läänemaa adrakohtuniku raport Eestimaa kubermanguvalitsusele ja sellele antud resolutsioon, 15.06.1802).

⁵⁰ Nt 1786. a juunis sai Riia ja Tallinna kindralkuberner nimelise ukaasi, et ta ostaks oma kubermangudes kokku kuni 150000 rubla eest rukist, laseks selle jahvatada ja saadaks selle jahu seejärel Peterburi, kus valitsevat viljapuudus ja kõrged hinnad, vt: Исторический обзор, 78. – Teatavasti tegelikult valitses küllaltki tõsine nälgjakriis 1786. aastal ka Liivi- ja Eestimaal.

⁵¹ EAA 854–2–680, lk. 567, 632 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 11.01. ja 7.03.1801); lk. 587–589 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kuberner A. Langellile, 15.01.1801); J. Konks. Eestimaa, 109.

valitsusele esimesel võimalusel teada anda ja lasta kogu puuduolev vili koheselt kohale toimetada, nii et kubermanguvalitsus ostab jahu ja rukki kokku Tallinnast ja saadab selle ise vooridega nimetatud mõisatesse, mille kõik kulud nendelt mõisatelt vajadusel eksekutsiooni korras nõutakse sisse.⁵²

Riigi näljapoliitika arengu seisukohast on nende Peterburi viljaabisaadetiste puhul kõige märkimisväärsim see, et kuigi taotlus sellise viljavajaduse kohta tuli kubermangust kohapealt, siis ei põhinenud need saadetised ikkagi mitte konkreetsetele abivajajate palvetele, nagu tavaliselt kroonumagasite laenude puhul. Alles pärast Peterburi abisaadetise määramist lasti sellekohane teade maal laiali. Näiteks, kui Eestimaa rüütelkonna poolt varakult juba septembris 1801 esitatud taotluse põhjal, mis rahuldati keisri korraldusega 26. detsembrist 1801, eraldati Eestimaa mõisnikele Peterburi tagavaramagasitest järgmised 40 000 setverti rukist ja rukkijahu, siis kerkis alles pärast seda rüütelkonnakomisjonis arutelu, kuidas seda vilja nüüd mõisnikkonna vahel jagada. Ühe ja kõige kergema võimalusena pakkuski rüütelkonnapeamees v. Berg välja, et eraldatud vilja ja jahu võiks kõigi mõisate vahel võrdselt jagada, mis teeks sellisel juhul umbes 6 2/3 setverti ehk 11 tündrit adramaa kohta. Kellel aga sellekohane vajadus puuduvat, see loomulikult ei pidanud oma osa välja võtma, vaid võis selle teistele abivajajatele jätta. Igal juhul Eestimaa aadli kohustuseks pidi jääma see pärast selleaastast lõikust taas kogu saadud ulatuses, kas viljas või rahas, so endale kõige sobivamal viisil tagasi maksta.⁵³ Intressist pole aga selle Peterburi viljalaenu juures kuskil juttu, mis lubab arvata, et riik kasvikut sellelt laenult ei võtnud. 17.01.1802 teatas Eestimaa tsiviilkuberner kõigile mõisaomanikele, rentnikele ja mõisavalitsejatele, et keiser on suvatsenud taas 40 000 setverti rukist, osalt viljas, osalt jahuna, Peterburi kroonumagasist Eestimaa kubermangule saata.⁵⁴ 1802. aasta kevadel loodeti mitmes Eestimaa mõisas tööpoolest Peterburi viljalaenule, et toetada sellega talupoegi. Selle kohta saatsid kubermanguvalitsusele teateid ka ülemkirikueestseisjad.⁵⁵ 1802. aasta sügiseks aga selgus, et kogu maal polnud selle aasta saak taas hea, ega võimaldaks *in natura* tagasi maksta Peterburist saadetud toetuslaenu võlgu. Novembri keskel andis Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg tsiviilkubernerile teada, et selle tõttu soovib Eestimaa mõisnikkond kasutada keisri poolt antud

⁵² EAA 29–1–411, l. 164–166p (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 24.05.1801, ärakiri).

⁵³ EAA 854–2–680, lk. 764 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 18.09.1801); lk. 767–768 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg tsiviilkuberner Langellile, 28.09.1801); EAA 854–2–681, l. 2, 4–5 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 4.01 ja 10.01.1802); J. Kahk, Rahutused ja reformid, 168.

⁵⁴ EAA 30–1–6937, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkubeneri publikaat, 17.01.1802).

⁵⁵ Vt EAA 30–1–6937, pagineerimata (Märjamaa, Reigi, Pühalepa ja Käina ülemkirikueestseisja Eestimaa kubermanguvalitsusele, 8.05. ja 13.05.1802)

luba need võlgnevused tasuda sularahas.⁵⁶ Veel 1804. aasta suvel võlgnes Eestimaa rüütelkond selle laenu eest valitsusele 1312 rubla 20 kopikat.⁵⁷

Peterburist lisavilja saatmine Liivi- ja Eestimaale hädavajajatele toimus ka järgnevatel aastakümnetel, kui siinsetes kubermangudes tekkis viljapuudus.⁵⁸ Näiteks 1807. aasta suvel jõudis keisri korraldusel Liivimaale näljahäda likvideerimiseks Peterburist 40 000 setverti rukkijahu ja 20 000 setverti otra.⁵⁹ Lisaks viljale eraldas keiser 1808. aastal Liivimaa krediitkassale 500 000 assignaatrubla eesmärgiga, soetada selle laenu eest talupoegade ülalpidamiseks ettenähtud kohustuslik vili, seal, kus omavahenditest ei peaks välja tulema.⁶⁰ Viimase sammu näol oli niisiis tegemist jällegi uudse sammuga riigi poolses näljapolitiikas – võimaldada mõisnikkonnale rahalisi vahendeid, et need saaksid oma talupoegi piisavalt viljaga varustada. Tegemist polnud seega mitte uue näljaabiga talurahvale, vaid ühe uue võimalusega (viljasaadetiste kõrval) mõisnikkonnale, et need oleksid suutelised oma kohustusi täitma ja seeläbi maal näljahäda ära hoida.

5.2. Varuvilja nõue

Talurahva peatoiduse küsimusega on Vene riigivõimud asunud aktiivsemalt tegelema alates 1760. aastatest.⁶¹ Katariina II võimuperioodil on nii keskvalitsus

⁵⁶ EAA 29–1–247, l. 24 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg tsiviilkubernerile, 15.11.1802).

⁵⁷ Juhan Kahk. Eestimaa 1816. aasta talurahvareformi ajaloolisest tagapõhjast. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 9, 1960, 16 – Laenuks saadud vili oli arvestatud rahaks kroonumagasi takside järgi, mis laenu saamise hetkel 1802. aasta alguses kõikusid keskmiselt 6 rubla 20–50 kopika ümber setverdi rukki eest (vt EAA 854–2–681, l. 4jj).

⁵⁸ Vt J. Jenšs. Vidzemes, 387; Juhan Kahk. Murrangulised neljakümnead. Tallinn, 1978, 117–118; T. Rosenberg. 1867.–1869. aasta näljahäda, 320.

⁵⁹ LVVA 4–1–15003, l. 1–2p (Liivimaa kubermanguvalitsuse korraldus, 20.07.1807). – Küll osutab J. Kahk, et kui 1807. a mais oli Eestimaa rüütelkond ja kubermanguvalitsus palunud luba osta Peterburist odava hinna eest 5000 kotti rukkijahu, siis oli saadud eitav vastus, kuna “ka Peterburis endas on vähe jahu”: J. Kahk. Rahutused ja reformid, 524.

⁶⁰ LP, 19.10.1808; Seda Aleksander I-poolset rahasaadetist Liivimaa mõisnikele 1808. a tõstis esile ka Burtnieki pastor oma kirikukroonikas: Lauma Sloka. Vidzemes draudžu kronikas. – Valsts Archiva Raksti, III. Rīgā, 1925, 232.

⁶¹ Ka J. Jenšs jaotab Vene valitsuse 18.–19. sajandi näljapolitiika kolme perioodi, kus tõmbab esimese joone just 1760. aastatesse. Jenši järgi 18. saj. algusest 1760ndateni toetas valitsus talupoegi sõjaväe proviandimagasitest ja piiras vilja väljavedu. Teisel perioodil ehk Katariina II valitsusajal nõuti mõisnikelt ja Riia linnalt spetsiaalsete viljatagavarade säilitamist ja rajati kreisilinnadesse kroonumagasid. Paul I valitsuse ajal

kui Liivi- ja Eestimaa kubermanguvalitsused pööranud enam tähelepanu sellele, et talupoegadele oleks tagatud ülalpidamiseks vajalik vili. 18. sajandi viimasel veerandil valitsenud riigi hoiakut elanikkonna toitlustusküsimustesse peegeldavad ka Katariina II deklaratiivsed sõnad kindralkuberner krahv v. Brownile 1788. aastal, kui Liivimaad olid tabanud järjestikused rasked ikaldused. Keisrinna palus saata andmeid kubermangude põldude külvihulga ja kroonumagasite olukorra kohta, kuulutades: “Üksnes rahva ülalpidamist (*nur die Verpflegung des Volcks*) peame asjaks, mis pälvib enim meie tähelepanu, ja kanname selle eest hoolt, et kogu puudus saaks kaotatud”.⁶²

Kogu riigi näljapoliitika sellel perioodil võib väga üldistatult kokku võtta eesmärgiga, et igas vallas eksisteeriks kohapealne kindel viljavaru hädaaegadeks. Riigi kasvav huvi viljareservide vastu, mis hoiaksid maal ja linnas ära näljahäda, peegeldub selgelt ka sellel perioodil magasiatade institutsionaalses arengus 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandil. Tasub meenutada, et kuni 18. sajandi keskpaigani poldud Liivi- ja Eestimaal loodud ühtegi otseselt sellise funktsiooniga viljafondi. Olulise momendina tuleb seejuures rõhutada, et riik hakkas nüüd näljahäda ärahoidmiseks nõudma viljareservide varumist ka eramõisates.

Kui riigivalitsus oli näidanud teatavat huvi eratalupoegade ülalpidamise tagamise vastu juba 18. sajandi esimesel poolel, siis kõige selgemad ettekirjutused eramõisnikele tehti esimest korda 1763. aastal, kui Liivi- ja Eestimaalt vilja piiramatu väljaveo lubamise vastu nõuti eramõisnikelt kohustuslikus korras talupoegade toetamiseks varuvilja säilitamist.⁶³

Teatavasti oligi mõisnike jaoks kohustusliku varuvilja normide sisseseadmisel kaubanduspoliitiline taust. Kui 1763. aasta mais tuli Eestimaa rüütelkonnakomisjonis arutlusele mõisnike kohustusliku varuvilja säilitamise kohustus, siis on protokollil äärel selle teemaks märgitud just “freye Korn-Ausschiffung”, ja mitte “Reservat-Korn” vms.⁶⁴ Aadli jaoks kujutas seega kohustusliku varuvilja teema üksnes ihaldatud vilja vaba väljaveo alateemat.

18. sajandi esimesel poolel oli Venemaal viljaekspordile piirangute seadmine hindade reguleerimiseks ja maal viljadefitsiidi vältimiseks sama tavapärane riiklik samm kui samal ajal mujal Euroopas. Näiteks Peeter I oli keelanud vilja väljaveo Arhangelskist ja Peterburist, kui rukkijahu setverti hind oli tõusnud

sai alguse aga kolmas periood vallamagasite rajamisega: J. Jenšs. Vidzemes, 399; analoogne periodiseering ka: N. Kablukow. Die russische Gesetzgebung, 297.

⁶² EAA 30–1–6844, l. 128 (Katariina II kindralkuberner krahv Brownile, 4.03.1788, tõlgitud koopia).

⁶³ Tasub osutada, et 1765. a võttis Hispaanias Carlos III ette analoogse sammu, kuulutades viljakaubanduse vabaks, kuid nõudis kogu maal kohalike avalike magasite (pósitos) asutamist.

⁶⁴ EAA 854–2–667, lk. 264–265 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 19.05.1763).

Moskvas üle ühe rubla.⁶⁵ 1750. aastatest alates hakkasid aga üle kogu Euroopa üha enam levima vabakaubanduse ideed, mis tipnesid 1776. aastal Adam Smithi “Rahvaste rikkusega”. Tegelikult polnud vilja väljaveo täielik keelamine olnud ka varem mitte kõige parem lahend nälgasattunud talupoja abistamiseks, nagu sellele põhjendatult osutasid ka juba kaasaegsed kriitikud. Vilja jätmine koha-peale viis alla küll vilja hinna⁶⁶, kuid talupoegadel nappis nagunii piisavalt raha, et oma talupere jaoks ise leib turult osta, mistõttu selline vilja linnadesse kokku-kuhjamine ei tähendanud kaugeltki nälgijate abistamist maal. Need talupojad aga, kellel saak oli olnud normaalne või hea, pidid kannatama turul oleva vilja üleküllusest tingitud madalaid hindu ja pidid müüma palju rohkem vilja selleks, et saada osta hädavajalikku soola, rauda, kala jm, või sularaha mõisaandamiteks.⁶⁷

1760. aastateks leidis vabama kaubanduse ja väiksema majanduse reguleerimise toetajaid hulgaliselt ka juba Venemaal.⁶⁸ Kui Katariina II 1762. aastal troonile tõusis, siis asus ta väga kiiresti Venemaa majanduspoliitikat ümber korraldama, võttes selgelt suuna vabama majanduse poole. Erilist rõhku pani ta just kaubandusele, kus ta aga vilja ekspordi puhul pooldas teatud määral riikliku regulatsiooni säilitamist ja ennekõike soovis ta kontrollida viljahindu.⁶⁹

1760. aastate esimestel aastatel oli nii Liivi- kui Eestimaa aadel asunud väga ägedale rünnakule, saavutamaks vilja väljaveo vabadust, millele andis olulise soodsa fooni veel 1762. aasta eriti hea rukkisaak.⁷⁰ Nõnda 1762. aastal Eestimaa rüütelkonna poolt sellel eesmärgil välja töötatud ja keisrinna Kateriina II-le saadetud argumendid rõhutasid pigem vabakaubandusest kroonu jaoks tulevat kasu kui kahju. Rüütelkond märkis, et see, mis puutuvat talupoegade ülalpidamisse, siis selle eest peab hoolitsema niikuinii iga mõisavaldaja, olgu vili kallid või odav, sest talupojad olla ju pärisorjad (*leibeigen*), mistõttu pole arvata, et

⁶⁵ Исторический обзор, 13–14; Arcadius Kahan. The plow, the hammer, and the knout. An economic history of eighteenth-century Russia. With the editorial assistance of R. Hellie. Chicago, London, 1985, 168, vt ka samas lk.234–240; I. Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku, 290; Robert E. Jones. Morals and markets, eriti lk. 536.

⁶⁶ Nt 1762. aasta suveks oli vilja väljaveo keelu tõttu Tallinnas rukki sälitise hind kukkunud 20 rubla ehk umbes poole võrra, kui arvestada, et see oli olnud u. 40 rubla, kui viimati rukkieksport oli olnud veel lubatud: EAA 854–2–667, lk. 199 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 12.08.1762).

⁶⁷ Vt [Peter Friedrich Körber]. Ueber die jährliche Hungersnoth der lief- und ehstländischen Bauern. – Der nordischen Miscellaneen, 8. Stück. Riga, 1784, 74.

⁶⁸ Vt Robert E. Jones. Morals and markets: The conflict of traditional values and liberal ideas in the economic thought and policies of Catherine II. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 45, 1997, 526.

⁶⁹ Isabel de Madariaga. Russia in the Age of Catherine the Great. London, 1981, 464, 471; R. E. Jones. Morals and markets, 526–527, 536–538.

⁷⁰ Vt EAA 854–2–667, passim (Eestimaa rüütelkonna protokoll 1760–1764); vt ka M. Laur. Eesti ala valitsemine, 177.

keegi oma enda vara meelega põhja käia laseb, kuna “vastasel juhul minnakse ise põhja”. Küll aga võivad igasugused viljakauplemisega seotud piirangud viia aadli ja Tallinna kodanike laostumiseni, kuna viljamüük on nende ainus äri. Rüütelkonna sõnade kohaselt polevat Vene valitsuse all Eestimaal kunagi näljahäda olnud ja seda ei tule ka edaspidi karta, kui viljakaubandus piiranguteta jääks, kuna siis viljaikalduste korral jääb võimalus lõputult vilja sisse tuua mitte ainult Venemaa naaberprovintsidest, vaid ka vett ja maad mööda Riiast, mis omakorda oleks lõputa avatud Poola viljale. Vilja vabakaubanduse korral kroonu ei kaotaks mitte vähimatki, vaid vastupidi, tal on võimalus lõigata kasu, seda nii sissetuleva välismaise raha kui tollide silmapaistvatest tuludest, mis korvab topelt need kulud, mis kroonul tuleks teha kallimate hindade juures sõjaväele proviantist ostes. Samuti ei kannataks kaubanduse õitsedes ka vaesem elanikkond, kuna kogemus kinnitab, et palju lihtsam on käsitöölistel, vooimeestel ja teistel päevatöölistel oma igapäevast leiba isegi kallimate hindade korral osta siis, kui tööd ja teenistust on palju, kui vastupidi ilma tegevuse ja teenistusest odavat leiba soetada. Ja lõpuks apelleeris Eestimaa rüütelkond loomulikult ka 1710. aastal sõlmitud kapitulatsioonile.⁷¹

Kuigi mõisnikel nähti kohustust oma talupoegi kevadeti sellel määral toetada, et need uue lõikuseni vastu peaksid, siis kuni 18. sajandi teise pooleni jäi nõrgalt reguleerituks siiski küsimus, kuidas tagada, et mõisates leiduks kevadeti piisavalt vilja, selle ülesande täitmiseks. Venemaal riiklik huvi selles küsimuses sõnastus keisrinna Eliisabeti all oleva senati üleimpeeriumilises ukaasis 14. veebruarist 1761. Selle järgi pidid kõik mõisaomanikud, sh sinodi, arhierei ja kloostrite mõisate valitsejad, varuma endale igal aastal piisava viljatagavara, mis kataks hädatarvidustel nende all elavate talupoegade seemne ja leiva vajaduse. Sellise sammu vajalikkust põhjendas senati ukaas küllaltki pikalt, rõhutades senist kogemust, et 1723. aastal sisse viidud korraldus (vt selle kohta eespool) ei täida parimal viisil oma eesmärki, ja et viljaikaldustele järgnenud erakordselt kõrged viljahinnad, nagu juhtunud aastatel 1723, 1734, 1749, 1754⁷², on laostanud paljud talupojad, mistõttu isegi järgnevatel viljarikastel aastatel on jäänud osad põllud seemneta. Nõnda olla kaotanud oma sissetulekutes mitte ainult mõisnikud, vaid suured puudujäägid olla tekkinud ka kroonumaksudes. Tulevaste viljaikalduste korral tuli aga püüda seda kõike ära hoida.⁷³ Seega tehti kõigile kohustuslikuks vähemalt aastase viljavajaduse tagavara säilitamine, ehkki minimaalseid kohustuslikke määrasid selles ukaasis polnud veel täpsemalt fikseeritud.

⁷¹ EAA 854–2–667, lk. 220–224 (Eestimaa rüütelkond keisrinna Katariinale, 12.08.1762, ärakiri); lk. 201–203 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 12.08.1762).

⁷² Aastast 1721–1724, 1732–1736 ja 1747–1750 on tõesti teada suuri ikaldusi ja näljahädasid Venemaal, mis tabasid korraga paljusid kubermange, vt: A. Kahan. *Natural calamities*, 372.

⁷³ ПСЗ, nr 11203 (14.02.1761). – Seda korrati ПСЗ, nr 13017 (26.11.1767), mis publitseeriti translaadina ka Liivimaal 29.01.1768 (leidub ilma järjekorranumbrita LP kogus).

Liivimaa aadel võttis varuvilja osas oma seisukoha 3. augustil 1762 ja esitas selle kinnitamiseks kindralkubernerile. J. Jenšs kirjutab, et nõudmine Liivimaa mõisnikkonnale hoida püsivalt tagavaraks piisavat viljareservi tuli rahulolematu riigi poolt ja 1762. aastal saatis sellise käsu kindralkuberner Brownile otseselt senat.⁷⁴ Liivimaa aadli 3. augusti 1762 otsuste toon ja sõnastus ei jäta selles osas tõesti mingit kahtlust, et rüütelkond ei tegelenud selle küsimusega mitte omal initsiatiivil, vaid riigihuvidele vastu tulles. Aadel mõöniski kahetsevalt, et kui senised vahendid ei peaks viljapuuduse tekkimise vastu kindlust pakkuma, siis soostub rüütelkond leppima kohustusega aastast aastasse lisaks vajalikule külvi-seemnele veel umbes 20 vakka rukist adramaa kohta oma talupoegade võimalikuks hädatarviduseks oma mõisates *in natura* varuks hoidma. 20 vakka rukist adramaa kohta tegi aga maal kokku üle 40 000 setverti vilja. Selle vastu soovis aga rüütelkond alatist vaba vilja väljavedu.⁷⁵

Kui aprilli alguses 1763 käis Liivimaa rüütelkonnast veel kord läbi kava hakata hoidma adramaa kohta 20 vaka suurust rukkitagavara uue lõikuseni,⁷⁶ siis 29. aprilli 1763 G. v. Browne patent teataski keisrinna Katariina armulikust korraldusest “alatiseks” vilja väljavedu Liivimaa hertsogkonna sadamatest piiramatult vabaks “lasta ja jätta”.⁷⁷

Saavutatud vaba vilja ekspordi lubamine puudutaski 1763. aastal aga ainult Balti provintse, kuna loa kõikidest Venemaa sadamatest vilja piiramatult välja viia andis Katariina suure ettevaatusega alles septembris 1782.⁷⁸ Seega, kui seni oli kogu Euroopas varauusaja riikide üheks levinud kaitsemehhanismiks vältida üldiste ikalduste korral maal näljahäda puhkemist viljaekspordi piiramise-keelamise ja sekkumisega viljaturule, siis selle sammuga Venemaa valitsus võttis endalt selle võimaluse. Kaubandusvabaduse kehtestamise järel hakkasidki vilja (eriti rukki) hinnad koos suureneva ekspordiga tõusma. Ajavahemikus 1766–1771 tõusis rukkihind Eestimaal ligi kolm korda (30 rublalt 85 rublani säilitise eest).⁷⁹

Browne oma 29. aprilli 1763 patendis osutaski keisrinna murele, et selle viljakaubanduse vabaks andmisega ei tohi jääda ikaldusaastatel provintsi elanikkond puudust kannatama. Nõnda pidid kõik kroonu- ja eramõisate omanikud,

⁷⁴ J. Jenšs. Vidzemes, 377–378.

⁷⁵ LVVA 214–2–258, l. 265p–268 (Deliberanda zum Landtage im Jahr 1795: Der vom Liefländische Adel geschene Vorschlag beim General Gouverneur aber ist tenore actorum am 3. Aug. 1762 geschehen und lautet wörtlich also).

⁷⁶ Samas.

⁷⁷ LP, 29.04.1763.

⁷⁸ R. E. Jones. *Morals and markets*, eriti lk. 538.

⁷⁹ [Franz Ulrich Albaum]. *Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Ein Beytrag zu des Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhr des Getraides*. Riga, 1772, 22. – Teatavasti samal ajal aga hoogustus ka viinapõletus Peterburi turule.

rentnikud ja mõisavalitsejad alates sellest aastast alati 20 vakka rukist adramaa kohta elanikkonna vajaduseks hoiule panema kuni järgmise piisava saagini, enne mida ei tohtinud seda mõisast minema vedada. Et aga see maale kasutoov korraldus kõikjal oleks täidetud, siis pidid hakkama igal kevadel toimuma sellekohased visitatsioonid, mille käigus selle punkti mitte täitjaid ootavat karistus.⁸⁰

Eestimaa kohta astus analoogne korraldus jõusse 24. mail 1763 prints P. A. Holstein-Becki patendi läbi. Selles märgitakse sarnaselt ohtu, mis vaba vilja väljavedu võib kaasa tuua, mistõttu tuli igal mõisaomanikul hoida tagavaraks (lisaks niigi varutavale seemneviljale⁸¹) 5 tündrit rukist adramaa kohta igal aastal alates talvest kuni 1. augustini. Selle täitmist pidid ka Eestimaal asuma kontrollima igaaastased visitatsioonid.⁸² Loomulikult oli ka sellele patendile eelnenud Eestimaa rüütelkonna nõusolek, mis oli vastu võetud viis päeva varem. Seejuures mingeid pikemaid arutelusid Eestimaal sellele ei olnud eelnenud. Maanõunik krahv v. Tiesenhausen lihtsalt tutvustas rüütelkonnakomisjonile ülevalt poolt tulnud tingimusi⁸³, mis tuleb täita vaba viljaekspordi saavutamiseks, millele seejärel anti nõusolek.⁸⁴

See, et varuvilja (*Reservat-Korn*, nimetati ka *Conservat-Korn*) kogumise ja säilitamise nõue ei tehtud talupoegade kohustuseks, ei tulenenud mitte talupoegade säästmisest, vaid ilmselt ennekõike lihtsalt senisest praktikast ja loogikast, et mõisnikud peavad talupoegadele vilja toetuseks andma.⁸⁵ Seejuures tasub tähele panna, et reservvilja korraldus nägi ette adramaa kohta just 20 vaka (resp. 5 tündri) rukki varumist, ehk ainult leivavilja, mis hoiaks ära näljahäda, kuid talupoegade seemnevilja osas muret otseselt ei väljendatud. Ettenähtud viljatagavara pidi mõisates pidevalt kohapeal olema, kuid seda ei tulnud ladustada kuhugile eraldi, vaid seda võisid mõisad hoida oma viljaaidas koos mõisaviljaga, mida ka enamasti tehti. Siiski on mõisatele sunduslikuks tehtud varuvilja hakatud nimetama mõnikord samuti magasiteks (*Reservat-Magazine*).

Seega mõisnikele kohustusliku varuvilja säilitamise nõue oli igatahes otsene riigipoolne otsus talupoegade abistamissüsteemi edasiviimisel. 1794. aastal leidis Ch. H. Nielsen, et vähemalt need mõisnikud, kes sellest kinni peavad, saavad sellest ainult kasu, kuna iga mõis peab ainult nii palju vilja varuma kui

⁸⁰ LP, 29.04.1763.

⁸¹ Eestimaa kindralkubneri 10.05.1771 publikaadis on viidatud sellele 24.05.1763 korraldusele, kuid räägitud arusaamatult kohustuslikust topelt külvivilja kogusest (*außer der doppelten Aussat 5 Tonn Roggen*): EAA 3–1–438, l. 23–23p; topelt külviseemne nõuet mainib ka: EAA 854–2–678, l. 140p (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 11.04.1797).

⁸² EAA 3–1–436, l. 36–36p (Eestimaa kindralkubneri patent, 24.05.1763).

⁸³ Need olid sõnastatud senati 4. aprillil 1763 kinnitatud määruses: PIC3, nr 11785.

⁸⁴ EAA 854–2–667, lk. 264–265 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 19.05.1763).

⁸⁵ Vrd A. Kahan. Natural calamities, 361.

tema enda talupoegadele vaja läheb, mistõttu keegi ei tohiks seda võtta mingi koormana. Varuvilja eesmärk olla talupoegade heaolu ja üldine hüvang “ja talupoegkonna hea olukorra üle peaks iga mõisapidaja ennekõike muretsema”.⁸⁶

Äge vabakaubanduse kaitsja Franz Ulrich Albaum pidas seda Katariina II sammu täiesti piisavaks, et vabakaubandustingimustes ootamatuid peatoidusekriise ära hoida. Eriti tähelepanuväärne on Albaumi edasine arutluskäik. Tema arvates need, kes ütlevad, et kehtestatud varuvilja kogusest adramaa kohta pole piisav⁸⁷, pole ilmselgelt soovinud mõista seaduse mõtet. Kui iga mõisnik peaks nii palju rukist kõrvale panema, kui iga tema mõisa all elav inimene lõikusest lõikuseni tarbida võib, siis ei piisaks ka kogu mõisa viljasaagist. See aga polegi seaduse eesmärk. Igal härral peab lihtsalt olema igal ajal valmis tagavara, et suuta häda korral oma kõige suuremat puudust kannatavaid talupoegi enne uut lõikust leivaga toetada. Sellest tagavarast jaguks siis algul mõneks ajaks, et jõutaks vajadusel hankida suuremaid varusid. Edasi arvutab Albaum, et sellest viljast peaks vähemalt välja tulema poolteist kuud, mis peaks olema piisav, et vastu pidada maikuuni, kui meri jääst vabaneb ja vilja saab hakata juurde ostma ka väljast poolt.⁸⁸ Tõepoolest, varuvili ei tähendanud, et ainult sellest pidi talupoeg ära elama, vaid see oli valitsuse poolt kehtestatud lihtsalt lisagarantiiks, et vabakaubanduse tingimustes ja heade hindade juures ei tekiks provintsis ega talupoegade jaoks viljadefitsiiti.

Liivimaal järgnes 1763. aasta korralduse meeldetuletus kohe juba järgmise aasta kevadel.⁸⁹ Nii selles kui ka 1765. aasta korralduses tuletab kindralkuberner G. v. Browne kõigile meelde, et tegemist olla ju rüütelkonna enda esitatud tingimusega. 1765. aasta patendist selgub samuti, et viimasel Liivimaa

⁸⁶ Christian Heinrich Nielsen. Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehstland. Erster Theil. Dorpat, 1794, 69–70.

⁸⁷ Nt Körber näitas, et 20 vakka viljavaru adramaa kohta pole piisav kogus, kelle arvutuste järgi oli tegelik vajadus vähemalt 56 vakka (arvestades 2 vakka kuus ühe pere-mehe kohta ja jaanuarist uue lõikuseni olla selliseid abivajajaid ühelt revisjoniadramaalt vähemalt neli): [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 75–77. – Hupel märkis samuti, et eriti kehvade saakidega aastatel või väga rahvarohketes valdades peavad mõisad panema rohkem vilja välja kui 20 vakka adramaa kohta ([August Wilhelm Hupel]. Nachricht von der Stiftung eines nachahmungswürdigen Leihe-Magazins, auf einem liefländischen adelichen Hof. – Der nordischen Miscellaneen, 13./14. Stück. Riga, 1787, 479–480). 20-vakast viljavaru pidas mittepiisavaks ka G. Merkel, kes oli aga kriitiline, et kas seegi tegelikult mõisates seaduse järgi täpselt varutud oli (Garlieb Merkel. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. 2. verb. Aufl. Leipzig, 1800, 194–195).

⁸⁸ [Fr. U. Albaum]. Ueber die freye, 33–38.

⁸⁹ LP, 5.05.1764.

maapäeval oli varuvilja küsimus uuesti päevakorral olnud⁹⁰ ja kindralkuberner nõustus tehtud ettepanekuga, et mõisates hakkavad nõutava varuvilja olemasolu kontrollima ja visiteerima kirikueestseisjad, mis pidi tagama ka 1763. aasta korralduse “tegeliku täitmise” ja selle varuvilja “eesmärgipärase kasutamise”. Kirikueestseisjate visitatsioon eramõisatesse pidi aset leidma igal aastal aprillis. Selleks ajaks võis aga määratud 20 vakast olla juba maha arvatud see kogus, mis oli talupoegadele alates 1. jaanuarist toetuslaenudena juba kätte antud. Kui kirikueestseisja aga kuskil mõisas ettenähtud kogust varuvilja ei leidvat, siis pidi ta sellest kubermanguvalitsusse teatama, kust antakse sillakohtunikule korraldus määrata sellele mõisapidajale 50 riigitaalrit trahvi. Kirikueestseisjate visitatsioonist üldse keeldujatele aga 100 riigitaalrit.⁹¹ Viimane punkt on seda tähelepanuväärsem, et tegemist oli ju üldse esmakordse ettekirjutusega, et eramõisnikke ähvardati trahviga, kas nad ikka säilitavad piisavalt vilja, et oma talupoegi mitte nälgida lasta.

Eestimaal määrati analoogselt visitatsioonide läbiviijateks ülemkirikueestseisjad. Need pidid oma kihelkonnas käima maikuus igal kevadel läbi kõik mõisad, ja vaatluse teel hindama, kas ettenähtud viljatagavara on vastavalt mõisa adramaade arvule kohapeal ka olemas. Kui neil peaks aga ettenäidatud varu suuruse osas kahtlusi tekkima, siis võisid nad kohe oma juuresolekul lasta olemasolev varuvilja kogus üle mõõta.⁹² Kõik see pidi olema tehtud juuni alguseks, mis ajaks tuli esitada kubermanguvalitsusele aruanne.⁹³

Kaasaegsed kriitikud pidasidki kõige suuremaks naljategemiseks sellise mõisnike varuvilja kohustuse juures selle täitmise kontrollimiseks teostatavat riigi-poolset järelevalvet. Näiteks P. Fr. Körber selgitas, et mõisnik, kellele tema talupoegade heaolu korda ei lähe või keda kimbutavad võlad, mis sunnivad vilja nii palju kui võimalik rahaks tegema, leiavad varuviljavisitatsioonideks küllalt vahendeid, kuidas trahvidest kõrvale hoiduda. Sageli saadetakse kohe pärast

⁹⁰ Kahjuks pole ei Riia ega Tartu arhiivis 1760. aastatest Liivimaa rüütelkonna või maapäeva materjale säilinud, mistõttu tuleb nendele rüütelkonna ettepanekutele reservvilja osas viidata ainult niimoodi kaudselt.

⁹¹ LP, 18.04.1765. – Seda 1765. a korraldust kordas kindralkubeber oma patendiga ka järgmisel aastal: LP, 29.03.1766.

⁹² 18. sajandi lõpu teadetest nähtub, et ametlikel visitatsioonidel on tõesti mõisate reservvilja varusid pandud kirja pelgalt mõisnike ütluste peale või mõisa viljaaida varusid silma järgi takseerides ega mitte neid üle mõõtes või hoolsalt mõisa raamatupidamist kontrollides, vt EAA 30–1–6854, l. 2p (C. A. v. Stackelberg keisrinna Kataariinale, 23.06.1789); EAA 30–1–6854, l. 7p (Haapsalu alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 4.08.1789).

⁹³ EAA 3–1–438, l. 23–23p (Eestimaa kindralkubeneri publikaat, 10.05.1771); EAA 29–1–411, l. 160 (Extract aus der von der Ehstländischen Gouv't. Regierung unterm 17.04.1797 den Herrn Oberkirchenvorstehern des Ehstl. Gouv't. gegebenen Instruction).

visitatsiooni toimumist vili linna ja talupojad jäävad ikka ilma vajalike toetuslaenudest.⁹⁴

Mõisnike tagavaravilja pidamise nõue leidis järgnevalt kuni 18. sajandi lõpuni Liivimaa kubermanguvalitsuse patentide näol väga sagedast meeldetuletust. Siiski polnud tegemist järjest ainult 1763. aasta põhimõtete kordamisega, vaid peaaesjalikult just selle kohustuse kontrolli mehhanismi, mille kohta leidis ju ka kõige suuremat kriitikat, üritaski riik pidevalt parandada. Nõnda G. v. Browne 18. aprilli 1769 patent rõhutas, et eramõisaid tuleb igal aastal kontrollida ja oma talupoegade jaoks ettenähtud varuviljakoguse mitte hoidjaid 50 riigitaalriga trahvida. Aprillis lahtiminevad visitatsioonid pidid olema lõpetatud 15. maiks. Määratud tagavaravilja puudumise korral ei pidanud kirikueestseisjad nõudma mõisnikelt sisse mitte üksnes rahatrahvi, vaid kindlasti nendest ka kindralkubermanguvalitsusele teatama.⁹⁵

Kui 1770. aasta sügisel hakkasid viljahinnad oluliselt kasvama, siis oli kindralkuberner Browne taas oma patendiga väljas, et igas mõisas tõesti 20-vakast rukkitagavara adramaa kohta *in natura* säilitataks, et ära hoida leivapuudust maal, ja et kõik mõisnikud saaksid täita oma talupoegade ülalpidamise kohustust (*dem Unterhalt der unterhabenden Bauerschaft nach ihrer Pflicht und dem vom Lande geschehenen Engagement zu prospiciren*). Sellekohased visitatsioonid pidid laekuma 20. maiks.⁹⁶

Kuid kui 1771. aasta rukkisaak oli Liivi- ja Eestimaal taas kehv, mis viis viljahinnad järjest kõrgemale, tekitas see nii Liivi- kui Eestimaa kubermanguvalitsustes veel enam kartusi, et mõisnikud viivad kogu oma vilja ikkagi linna ega jäta mõisatesse talupoegade jaoks ettenähtud koguse varuvilja. Hupel märgib, et 1771. aasta sügisel ja talvel olid erakordselt kõrged viljahinnad, nii et mõned huvigrupid Liivimaal taotlesid ka väljaveokeelu taaskehtestamist.⁹⁷ Browne nõudis oma 5. oktoobri 1771 patendis, et soodsast turusituatsioonist hoolimata peavad kõik järgima seniseid korraldusi viljavarust kinnipidamise kohta, et mõisates oleksid tagavarad alati lõikusest lõikuseni.⁹⁸ Teiselt poolt leidis ka mõisaid, keda selleaastane rukkiikaldus oli väga valusalt tabanud, mistõttu vähemalt Eestimaa kindralkuberner tuli nendele vastu ja tegi järeleandmise, et kohustusliku 5 tündri rukki asemel oli lubatud adramaa kohta

⁹⁴ [P. Fr. Körber]. Ueber die jährliche, 75–77; vt ka G. Merkel. Die Letten, 194–195.

⁹⁵ LP, 18.04.1769.

⁹⁶ LP, 8.10.1770. – Kuid viljapuudusest tekkinud olukorra tõsinedes järgnesid uued Browne manitsevad ja varuvilja hoidmisest rangelt kinnipidmast nõudvad korraldused juba 10.02. ja 8.04. 1771: LP, 10.02.1771; LP, 8.04.1771; vt ka LP, 18.10.1795.

⁹⁷ August Wilhelm Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 1. Bd. Riga, 1774, 548.

⁹⁸ LP, 5.10.1771.

tagavaraks hoida ka 2 tündrit rukist ja 3 tündrit otra, kuid seda siiski kindlasti uue lõikuseni, et talupoegade seas leivapuuduse tekkimist ära hoida.⁹⁹

1772. aasta märtsis oli varuvilja küsimus arutluse all Liivimaa maapäeval, kus rüütel- ja maiskond lubas viljatagavara pidamisest tõhusamalt kinni pidada. Nõustuti, et edaspidi mõisate puudulike tagavarade ilmnemisel on mõisnik kohustatud lisaks 1765. aasta patendis ettenähtud 50 albertustaalrile maksuma veel iga puuduoleva vaka pealt kindla summa trahvi. Kindralkubermanguvalitsus nõustuski selliseks lisatrahviks kehtestama ühe rubla iga puuduoleva rukki vaka pealt, mis ilmneb igaastase ülevaatuse käigus.¹⁰⁰ Et aga järelevalvet veel tõhustada, eriti mõisnike jaoks väga soodsa turusituatsiooni juures, siis 1772. aasta jaanuaris tegi Liivimaa kindralkuberner teatavaks, et seekord ei vii täpset kohustusliku varuvilja visitatsioone läbi mitte mõisnikest kirikueestseisjad nagu senini, vaid spetsiaalsed selle jaoks ametisse seatud ametnikud (*Officianten*). Seejuures rõhutas Browne iseäranis, et ükski muu viljatagavara ei lähe arvesse, kui ainult see, mis tõesti mõisas viljaaidas käepärast. Lubamatu on varuviljana esitleda mingit muud vilja, mis asub kuskil mujal, ja mida tuleks hakata alles mujalt mõisa transportima.¹⁰¹

1784. aastal juba asehaldusajal tehti aga mõisate varuvilja visitatsioonide teostamise ülesanne alammaakohtutele. Ühtlasi tõdeti vastavas korralduses kurvastusega, et asehaldusvalitsusele laekuvatest teadetest nähtuvat, kui vajalik on “pea igaaastaseid” sellekohaseid korraldusi tõsiselt korrata ja vajadusel trahve määrata, et nõutud 20-vakast tagavaravilja säilitataks.¹⁰²

Kuigi Liivi- ja Eestimaa aadlile garanteeriti 1763. aastal varuvilja säilitamise kohustuse vastu vilja vaba väljavedu, siis polnud see tegelikult veel 18. sajandi lõpus sugugi täiesti lõplik riigi järeleandmine.¹⁰³ Seoses järjestikuste raskete ja ulatuslike ikaldustega tõstatas detsembris 1786 kindralkuberner Browne vilja müügi ja väljaveo piiramise küsimuse uuesti Eestimaal, mis samm võiks tema arvates kardetud viljadefitsiidi tekkimise ohtu maal vähendada. Venemaa paljusid piirkondi tabanud ikalduse tõttu oli Katariina II keelanud rukki ja rukkijahu ekspordi Peterburist, Narvast, Onegast ja Arhangelskist juba juunis 1786, mis aga ei puudutanud Liivi- ja Eestimaa sadamaid ega Venemaa Mustamere sadamaid.¹⁰⁴ Eestimaa rüütelkonna reaktsioon selle peale oli täis ärevust: “Sarnaselt nagu senimaani siin pole olnud juhtumit, et talupoeg on jäänud ilma toetuseta ja oleks nälja poolt ängistatud, pole seda ka tuleval aastal karta!” Et viimases veel kindlam olla ja kõikvõimalikke hirme peletada, siis

⁹⁹ EAA 1245–1–12, pagineerimata (Eestimaa kindralkubeneri publikaat, 24.02.1772).

¹⁰⁰ LP, 24.03.1772.

¹⁰¹ LP, 9.01.1772.

¹⁰² LP, 21.03.1784.

¹⁰³ Vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 49.

¹⁰⁴ R. E. Jones. *Morals and markets*, lk. 538. – Keelu alla sattunud sadamates aga jäigi rukki väljaveo piirang püsima kuni Katariina valitsusaja lõpuni.

kinnitas rüütelkond omalt poolt uuesti oma täielikku valmisolekut, et kõigile mõisnikele tehakse kohustuseks tulevase 15. maini iga adramaa kohta 5 tündrit vilja oma valla toetamiseks tagavaraks hoida.¹⁰⁵

Sellest rüütelkonna vastusest hoolimata püsis vilja vabakaubanduse piiramine veel jaanuari lõpus teravalt päevakorral, mille peale rüütelkond jäi endiselt oma otsuse juurde. Ainult 15. mai kuupäev asendati 1. juuniga, mis ajani mõisnikud nõustusid varuvilja mõisaaitades paigal hoidma, mis pidi siis katma talupoegade toetuslaenu vajadused ja hajutama igasugused leivapuuduse kartused. Sellega sooviti siiski saavutada igale mõisnikule jäetav vabadus oma ülejäänud vilja müüa “kuidas ja kus iganes ta seda soovib”.¹⁰⁶ Seda otsust asus toetama ka Tallinna asehaldusvalitsus ning alammaakohtutele tehti korraldus jälgida selle rüütelkonna otsuse täideviimist.¹⁰⁷ Veebruari keskel 1787 saigi Eestimaa rüütelkonna peamees kogunenud maapäevale teatavaks teha asehaldusvalitsuse korralduse, et vilja väljavedu jääb vabaks ja piiranguteta.¹⁰⁸ Sellele vaatamata saatis märtsis kubermangumarssal J. v. Brevern asehaldusvalitsusele veelkordse palve, et see suvatseks alammaakohtute kaudu anda kõikidele mõisapidajatele teada sellest 5 tündri tagavaravilja varumise nõudest, et keegi ei saaks end mitteteadmise vabandada ja et tõesti kavatses eesmärk, kardetud leivapuudust maal ära hoida, saaks täidetud.¹⁰⁹ Tallinna asehaldusvalitsus saatis sellekohase veelkordse korralduse alammaakohtutele laiali, kus ühtlasi tehti neile kohustuseks kontrollida oma kreisi mõisates selle korralduse täitmist igal kuul. Kui kuskil aga ilmnevat, et sellisest tagavaravilja kohustusest pole kinni hoitud, siis tuli viivitamatult kogu puuduolev vili nende mõisate kulul kohapeale hankida, mille jaoks kulunud raha oli lubatud mõisatelt vajadusel ka sundkorras sisse kasseerida.¹¹⁰

Seoses 1788. aastal puhkenud Rootsi sõjaga peatas aga riik ikkagi viljaekspordi Balti sadamatest, mis keeld kaotati alles 1795. aastal.¹¹¹ 18. oktoobri

¹⁰⁵ EAA 854–2–675, l. 85 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 16.12.1786). – Vt ka EAA 854–2–687, lk. 183 (Eestimaa rüütelkonna peamees senaator Zahharovile, 21.06.1808), kus Eestimaa rüütelkond selgitabki 5 tündri varuvilja kehtestamise seadusandlust nii, et see viidud sisse 1763. a ja “hiljem veel kord” 1786. a.

¹⁰⁶ EAA 854–2–675, l. 99p–100; EAA 30–1–6844, l. 2–2p (J. v. Brevern Tallinna asehaldusvalitsusele, 30.01.1787).

¹⁰⁷ EAA 30–1–6844, l. 6–6p (Tallinna kuberner kindralkuberner G. Browne’le, 6.02.1787, mustand); l. 10 (Tallinna asehaldusvalitsus alammaakohtutele, 10.02.1787, mustand).

¹⁰⁸ EAA 854–2–675, l. 104 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 15.02.1787).

¹⁰⁹ EAA 30–1–6844, l. 54 (J. v. Brevern Tallinna asehaldusvalitsusele, 9.03.1787).

¹¹⁰ EAA 30–1–6844, l. 55–56 (Tallinna asehaldusvalitsuse käsk, 12.03.1787, mustand); vt ka samas, l. 98 (Rakvere alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 21.06.1787).

¹¹¹ J. Jenšs. Vidzemes, 378–279. – Kuid taas viljaga kauplemise piirangud seati sisse Liivi- ja Eestimaal 1799. aasta kevadel ja aastatel 1806–1809 seoses järjekordse sõjaga (EAA 854–2–679, l. 147p; J. Jenšs. Vidzemes, 385–386; J. Konks. Eestimaa, 259–261).

1795 Eestimaa asehaldusvalitsuse korraldus lubas küll taas vilja väljaveo, kuid tegi jällegi kõigile mõisaomanikele ühtlasi kohustuseks hoida nii palju vilja tagavaraks oma talupoegade ülalpidamiseks, et iga aasta 1. maiks oleks järel veel nüüd juba 7 tündrit rukist iga adramaa kohta lisaks täielikule külviseemnele. Ja selle korralduse järgi samuti oli tehtud alammaakohtutele ülesandeks kuskil mõisates tuvastatud väiksemate koguste puhul osta nende mõisnike kulul kohtulikult kokku see puuduolev vili.¹¹²

1795. aastast peale jäigi Eestimaal kohustuslikuks reservvilja koguseks endise 5 tündri asemel 7 tündrit rukist iga adramaa kohta lisaks täielikule külviseemnele ja seda vilja võis hakata talupoegadele välja jagama alles alates 1. maist, mille kohta pidi pidama täpset aruannet annotatsiooniraamatutes.¹¹³ Vähemalt mitmetes 18.–19. sajandi vahetusest pärit mõisates varuvilja visitatsioonide läbi viinud ülemkirikueestseisjate teadetes võib küll kohata mõttekäiku, et seitsme tündri suurust viljatagavara adramaa kohta peeti täiesti piisavaks talupoegade ülalpidamiseks kuni uue saagini, ja mis eesmärgipärase kasutamise korral pidi ära hoidma talurahva seas leivapuuduse tekkimise.¹¹⁴

Ka Liivimaal kerkis 1795. aasta sügisel mõisate varuvilja hoidmise kohustus aktuaalselt päevakorrale, kuid seal jäi püsima juba 1763. aastal kehtestatud 20-vakane norm adramaa kohta.¹¹⁵ Küll aga rõhutas 18. oktoobri 1795 patent, et kuigi 1765. ja 1766. aasta korraldused olid lubanud sellest 20 vakast maha arvata selle vilja, mis talupoegadele alates 1. jaanuarist toetuslaenudena välja jagatakse, siis see põhimõte enam mingil määral ei pidanud kehtima, kuna seda olla liialt kuritarvitatud. Ühtlasi, et ikkagi püüda ära hoida võimalike ikalduste kurbi tagajärgi, siis iga mõisapidaja oli kohustatud alati vilja nii palju oma aidas tagavaraks lisaks hoidma, kui palju kulub tema territooriumil külviseemneks ja vajalikuks talupoegade toetuslaenudeks, nii et iga adramaa kohta 20 vakka rukist jääks puutumatuks.¹¹⁶

Kui 1761. aasta senati ukaasi järel püüdis riik toimima saada ülemaalist kõikides mõisates kohapeal säilitatavat magasivarude võrgustikku, siis sellele tuginedes kuulutas senat oma 26. novembri 1767 korralduses, et edaspidi tekkinud puuduste korral valitsus talupoegade ülalpidamiseks enam mingit abivilja

¹¹² EAA 30–1–38, nr 8 (Tallinna asehaldusvalitsuse korraldus, 18.10.1795). – Pärast asehaldusaega anti Eestimaa kubermanguvalitsusele 17.08.1797 instruksiooni ja 1.05.1798 korraldusega mõisate reservvilja järelevalvefunktsioon tagasi ülemkirikueestseisjate kätte (EAA 29–1–411, l. 160–162).

¹¹³ EAA 29–1–411, l. 160p–162 (Eestimaa kubermanguvalitsuse korraldused, 1.05.1798 ja 15.11.1799, ärakirjad); EAA 30–1–6937, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberneri publikaat, 17.01.1802); EAA 854–2–687, lk. 183 (Eestimaa rüütelkonna peamees senaator Zahharovile, 21.06.1808).

¹¹⁴ Nt EAA 30–1–6937, pagineerimata (Nissi ja Rapla ülemkirikueestseisja aruanne Eestimaa kubermanguvalitsusele, 7. ja 13.05.1800).

¹¹⁵ LP, 13.09.1795; LP, 18.10.1795.

¹¹⁶ LP, 18.10.1795.

kroonumagasitest ei väljasta. See teadaanne tehti teatavaks kõigile ka Liivimaal 1768. aasta jaanuaris ja seda korrati 1769. aasta aprillis.¹¹⁷ Siiski kerkis kroonumagasitest vilja jagamine päevakorrale ka 18. sajandi viimasel veerandil ja sõjaväe proviantmagasitest anti mõningatel puhkudel talupoegade jaoks toetuslaene isegi pärast seda, kui 1785. aastal asutati avalikud kroonumagasid linnades.¹¹⁸ Samuti pakkus kubermanguvalitsus sel ajal mõnikord mõisnikele toetuslaenudeks ka muid riigi kätte juhtunud viljakoguseid, mida siis on lastud sügisel intressiga tagasi maksta, kas kuhugi kroonumagasisse või ka kohe otse sõjaväeosade kätte.¹¹⁹

Üldiselt võib nõustuda kriitikaga, et mõisnike varuvilja säilitamise kohustus ei pakkunud talupoegadele oluliselt suuremat kindlustunnet puuduse ja nälja vastu.¹²⁰ Nagu 1794. aastal kirjutas sakslane K. Ph. M. Snell, siis on mõisnikud küll kohustatud viljatagavara säilitama ja leivaga oma pärisorje toetama, kuid “kes ei soovi, see ei anna oma talupoegadele midagi”. Ta oli üllatunud, kuidas äranäljutatud talupojad erinevatest mõisatest tulid Riiga selle üle kaebama, mille peale kubermanguvalitsus oma sellekohaseid korraldusi uuendas, kuid mis ikkagi üldist häda ei suutnud kaotada.¹²¹ Pealegi oli varuvili mõeldud ikkagi ainult talupoegadele laenuviljaks ega mitte otseseks näljaabiks. Teiselt poolt oli tegemist siiski sammuga edasi, kus riik suurendas oma kontrolli mõisate tegevuse üle seoses talupoegade näljaprobleemidega. Riigivalitsuse nägemuses, millele kiitsid takka ka rüütelkonnad, oli mõisnike varuvilja säilitamise eesmärk “talupoegade toetamine ja leivapuuduse tekkimise ärahoidmine”.¹²²

5.3. Avalikud kroonumagasid linnades

Seni on väga vähe äramärkimist leidnud 1785. aastal Liivi- ja Eestimaa kreisilinnadesse kroonumagaside võrgustiku rajamine, mis oli tegelikult väga oluline riigi näljapoliitiline samm. Üksnes Jaan Konks on märkinud, et Eestimaal nende viljamagasiatade asutamise tulemusena “riigimõisate talupoegadel olid vilja laenamise võimalused palju suuremad, kui nad tegelikult vajasid”.¹²³ J. Kahki uurimustest tuleb aga välja, et linnade tagavaramagasitest toimus talupoegadele

¹¹⁷ LP, 29.01.1768 ja 18.04.1769.

¹¹⁸ Vt nt EAA 291–1–1214, l. 5–7p (Senati ukaas, nr 988, 16.11.1783); EAA 30–1–6892, l. 2 (Tallinna kroonupalat Tallinna asehaldusvalitsusele, 29.09.1787).

¹¹⁹ Nt EAA 949–1–28, l. 3 (Publikaat, 26.02.1784).

¹²⁰ Nagu J. Jenšs. Vidzemes, 382.

¹²¹ Karl Philip Michael Snell. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena, 1794, 150–151.

¹²² EAA 854–2–680, lk. 226 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kubermanguvalitsusele, 14.03.1800).

¹²³ J. Konks. Eestimaa, 106–107.

hädakordadel vilja jagamine ka 1830. aastatel.¹²⁴ Lähemalt aga seda institutsiooni Konks ei analüüsinud ja seda pole tehtud ka mujal senises kirjanduses.

Venemaal olid esimesed kroonumagasid, mille eesmärgiks ei olnud peasjalikult sõjaväe, vaid juba eeskätt elanikkonna toitlustamine, asutatud keisrinna Anna I poolt 1734. aastal Smolenskis ja Gžatskis (Gagarin).¹²⁵ Ulatuslik ühiskondlike magasiatade rajamine Venemaa kubermangudes sai alguse aga 1780. aastatel. 1783. ja 1784. aastal rajati analoogsetel alustel magasiadad Olonetsi, Permi, Tobolski ja Viiburi kubermangude keskustesse. Järgnevalt 1785. ja 1786. aastal Jaroslavli, Arhangelski, Riia, Tallinna, Peterburi, Moskva, Tveri, Novgorodi kubermangude kreisilinnadesse.¹²⁶

Niisiis 27. juunil 1785 andis Katariina II korralduse kindralkuberner Brownile, millega keisrinna lasi Liivi- ja Eestimaale Peterburi ja teiste kubermangude eeskujul rajada spetsiaalsed magasiadad, mille eesmärgiks ei pidanud olema mitte riigi militaarvajaduste vms rahuldamine, vaid otseselt ennekoike kroonutalupoegade ja piirkonna muu vaese elanikkonna toetamine ikalduste korral.¹²⁷ Ühtlasi eraldas Katariina II sellise magasifondi asutamiseks 20 000 assignaatrubla.¹²⁸ Sellest rahast tuli siis finantseerida kahe kubermangu maakonnakeskustesse rajatavaid viljamagaseid, mistõttu neid mõnikord nimetati ka kreisimagasiteks (*Kreis-Magazin*), kuid kõige enam esineb tollases ametlikus dokumentatsioonis nende kohta nimetus linna (asukohalinna nimi) tagavaramagasi või kroonutagavaramagasi (*Stadt-Vorraths-Magazin*, *Krons-Vorraths-Magazin*). Selle raha eest ehitati kivihooned ja osteti vili Liivimaal Tartu, Võru, Pärnu, Viljandi, Valga ja Võnnu magasiada jaoks ning Eestimaal Haapsalu, Rakvere, Paide ja Paldiski magasiada sisseseadmiseks.¹²⁹ Eestimaa nimetatud nelja magari jaoks saatis Riia kroonupalat 1785. aastal 7000 rubla, millest ligi 4000 läks magasiatade ehituse jaoks ja ülejäänud vilja kokkuostu peale.¹³⁰ Vastavalt 26. juuni 1792 uue Katariina II eraldise peale jõudis Eestimaale veel

¹²⁴ Vt J. Kahk. Murrangulised neljakümnnendad, 43; vrd Otto Huhn. Topographisch-statistische Beiträge der deutsch-russische Ostsee-Provinzen in 70 Baenden. 1. Bd. Riga, 1823 (LVVA 6810–1–12), l. 140p.

¹²⁵ Н. Варадинова. История, Часть II, книга 1, 502; Исторический обзор, 40–41.

¹²⁶ Исторический обзор, 59–73.

¹²⁷ ПСЗ, nr 16220; vt ka EAA 178–1–4185, l. 38–38p (Tallinna kroonupalati resolutsioon, 30.01.1787); EAA 29–1–13, l. 18–19 (Eestimaa kubermanguvalitsuse vastus siseministri arupärimisele Haapsalu, Rakvere, Paide ja Paldiski linna asutatud magasite asjus, 1806, mustand).

¹²⁸ O. Huhn märgib, et aastatel 1785–1792 oli fondi suurusks 26 000 assignaatrubla (O. Huhn. Topographisch-statistische Beiträge der deutsch-russische Ostsee-Provinzen in 70 Baenden, l. 140p).

¹²⁹ Samas, l. 140p; J. Jenšs. Vidzemes, 380; J. Konks. Eestimaa, 106–107.

¹³⁰ Paldiski magasisse 192 tündrit rukist, Rakverre 787 tündrit rukist ja 72 tündrit otra, Paide 619 tündrit rukist ja 72 tündrit otra, Haapsallu 257 tündrit rukist.

6965 rubla, mis raha aga juba kõik ei läinud uue vilja ostmisele (sellele ainult 2500 rbl), vaid 2000 rubla investeeriti sellest intresse koguma.¹³¹

Sisuliselt hakkasid linnadesse asutatud avalikud magasid oma funktsioone täitma 1786. aastast, mis asehaldusaja lõpuni olid allutatud majandusdirektsiooni (*Oeconomie Director*) järelevalve ja linnafoogtide valitsuse alla. Asehalduskorra likvideerimise järgselt anti Eestimaal Rakvere, Paide ja Haapsalu ning Liivimaal Võnnu ja Tartu magasite valitsemine vastavate kreiside rentmeistrite (*Kreisrentmeistern*) kätte. Paldiski, Valga, Võru ja Viljandi aga teatavasti samal ajal kaotasid oma kreisilinnastaatuse, mistõttu sealt ka vastav kroonumetkond lahkus ega määratud neisse linnadesse ka kreisirentmeistreid. Nõnda polnud ka sealsete magasivarude haldamist üle anda kellegile. Paldiskis läks seetõttu sealse kroonumagasi valitsemine kubermanguvalitsuse proviandi-valitsuse (*Proviand-Verwaltung*) alla. Valga, Võru ja Viljandi osas aga määrati esialgu magasite üle järelevalvet teostama selleks eraldi loodud politseiamet (*Polizey Anstalt*), kuid 1797. aasta kevadel tegi Liivimaa kroonupalat tsiviilkubernerile üldse ettepaneku nende kolme linna kroonumagasi likvideerida ja nende varud üle viia allesjäänud Pärnu, Tartu või Võnnu kroonumagasiatadesse. Mis puutubki Pärnu kroonumagasisse, siis erinevalt teistest linnadest poldud Pärnus veel 1797. aasta kevadeks eraldi magasihoonet 1785. aastal loodud magasivarude jaoks valmis saadud ja seda vilja hoiti Pärnu proviandimagasis. Seetõttu ei läinud asehaldusvalitsuse kaotmisega Pärnus avalike kroonumagasivarude valitsemine üle mitte kreisirentmeistritele, vaid Pärnu komandandile, kuni eraldi magasiidahoone pidi ehitatama.¹³²

Kuigi vastavalt 14. veebruari 1799 senati doklaadile tuli kõik linnade kroonumagasiid viia kubermanguvalitsuse ja esmajärjekorras kubeneri dispositsiooni alla, siis vastavalt Liivi- ja Eestimaa kindralkuberner von Nageli nõusolekule jäid Eestimaal need kolmes maakonnalinnas kreisirentmeistrite hallata ja Paldiski magasiid viidi nüüd Paldiski foogtikohtu alluvusse. Juba aga septembris 1799 anti Rakvere ja Paide magari samuti sealsete foogtikohtutele ja Haapsalus linna magistraadi kätte. Seejuures järelevalvet nende kõigi nelja magari üle pidi hakkama teostama Eestimaa tsiviilkuberner ja kubermanguvalitsus, kelle käest pidi küsima ka igakordset luba suuremate viljakoguste laenamise või müügi korral.¹³³

Nendest linnade kroonumagasitest hakati niisiis abivajajatele vilja intressi peale lühiajaliselt laenama ja müüma. Laenuintressiks kehtestati kõigile maga-

¹³¹ EAA 29-1-13, l. 8-13 (Auszug wegen der Einnahme und Ausgabe der zur Erbauung der Korn-Vorraths-Magazine und zur Anschaffung des Kornes in dieselben in dem Ehstländischen Gouvernement assignirten Gelder vom Jahr 1785 bis 1800).

¹³² LVVA 3-4-482, l. 1-2 (Liivimaa kroonupalat Liivimaa tsiviilkubernerile, 11.04.1797); EAA 29-1-13, l. 19-21 (Eestimaa kubermanguvalitsuse vastus siseministri arupärimisele Haapsalu, Rakvere, Paide ja Paldiski linna asutatud magasite asjus, 1806, mustand).

¹³³ EAA 29-1-13, l. 19-21.

sitele ühiselt kaheksandik osa laenust, mis oli vene viljamõõtude järgi iga setverti kohta üks setverik ehk 12,5 protsenti. Seega hoolimata abiandmise funktsioonist kroonumagasid oma tegevusega mitte ei tekitanud kroonule kulutusi, vaid hoopis teenisid kasumit. Nõnda olid ainuüksi intresside ja kroonule kasumliku masasivilja müügiga (*weil selbiges wohlfeiler eingekauft als verkauft worden*) ajavahemikul 1786–1799 Paldiski masasi viljavarud kasvanud ligi 90%, Rakvere varud 60%, Paide varud 75% ja Haapsalu varud koguni ligi 170%.¹³⁴

Linnade kroonumagasite rajamisele järgnesid aga teatavasti kohe väga rasked ikaldusaastad, mis tabasid Liivi- ja Eestimaad järjestikku 1785–1788, mis mõnede kaasaegsete hinnangul viis maa suurte kannatusteni.¹³⁵ Pärast 1788. aasta järjekordset rasket ikaldust ilmus jaanuari lõpus 1789 Riia kubermangus trükitud teadaanne, et keisrinna on maaemalikust armust (*landesmütterlicher Gnade*) eraldanud 50 000 vakka rukist Pärnu, Viljandi, Tartu, Võru, Valga ja Võnnu linnades asuvatele masasitele, et toetada puudustkannatavaid kreisilinnade elanikke ja samuti nii kroonu- kui eramõisate talupoegi, eriti Riia kubermangu eesti kreisis, kus eelmise aasta saak olla kõige kehvem. Seda vilja hakati esmalt alates 1. märtsist turuhinnast madalama hinna eest müüma. Osta võisid aga ainult need kroonu- ja eratalupojad, kellel oli ette näidata mõisast saadud tõend, et nad seda vilja oma ülalpidamiseks vajavad. Samasugune tunniskiri pidi olema ka linnaelanikel linnapealt (*Stadthaupten*). Kõiksugu pettuste ärahoidmiseks ei tohtinud kellelegi talupojale ega linnaelanikule müüa ühekorraga rohkem kui kolm vakka rukist. Mai algusest aga, kui talupojad enam pole võimelised sularaha eest endale ülalpidamist muretsema ja suuremad välitööd peale tulevad, sai hakata asehalduskonna ökonoomiadirrektori juures teatud kogust vilja masasist laenuks taotlema, mille kohta siis langetatakse otsus pärast järelejäänud varude hindamist. See vili tuli aga sama aasta sügisel, pärast lõikust kaheksandik intressiga tagasi maksta. Niisamuti rõhutas käesolev publikaat, et kuigi Tema Keiserliku Majesteedi armust saavad selle kubermangu elanikud selle suure toetuse osaliseks, siis ei tohi siiski selle eest veel kroonu- ja eramõisate pidajad kõrvale hoiduda ka omapoolsest panusest oma talupoegkonna ülalpidamiseks ja üheski mõisas ei tohi esineda talupoegade hooletussejätmissi või talupoegade sellekohaseid kaebusi.¹³⁶

Niisiis ka linnade kroonumagasitest talupoegadele laenuandmine ei olnud ette nähtud nii, et vajaduse korral võisid talupojad kohe linna laenuviljale järgi sõita, vaid alati pidi ikka eelnema ametlik taotlus, mis siis kroonupalati

¹³⁴ Samas, l. 12p–13.

¹³⁵ Vt Hermann Friedrich Tiebe. Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf. Halle, 1805, 15; J. Kahk. Eestimaa 1816, 14–15.

¹³⁶ LP, 27.01.1789.

majandusdirektsiooni või tsiviilkuberneri poolt rahuldati.¹³⁷ Nõnda võis alates laenuvilja taotlusest kuni vilja reaalse kättesaamiseni kuluda mitu nädalat.¹³⁸ Mõisad polnud aga otseselt seotud ainult oma maakonna kroonumagasiga, vaid võisid saada toetuslaenu ükskõik millise linna kroonumagasist, kui selle kohta vastav otsus tuli.¹³⁹ Näiteks Rūjiena mõis (Rujen-Grosshof) oli 1800. aasta kevadel laenu võtnud Võnnu magasist 400 vakka, Tartu magasist 200 vakka ja Võru magasist 100 vakka rukist.¹⁴⁰

Säilinud on Haapsalu magasi nõõriraamatud aastatest 1790–1865, mille sissekanded magasivilja kasutamise kohta näitavad selgelt, et vähemalt 1820. aastateni pole magasiait tõesti praktiliselt mitte mingeid muid eesmärke täitnud, kui ainult Läänemaa mõisate talupoegadele ja Haapsalu linnaelanikele vilja laenamine ja müümine.¹⁴¹ Vastavalt kindralkuberner v. Browne instruksioonile linnafoogtidele 26. septembrist 1785, millest sai põhidokument, mille järgi masivarusid tuli hallata, ei tohtinud vilja väljalaenamine ega müük lahti minna varem kui iga aasta märtsis, kui just seda ei nõudnud mingid erakorralised juhtumid.¹⁴² See nõue kajastub väga selgelt ka Haapsalu magasi nõõriraamatutes. Jaanuaris ja veebruaris pole reeglina mingeid vilja väljaminekuid olnud, märtsist kuni juulini on aga enamasti igal aastal ikka midagi laenatud või müüdud ja siis aastalõpus ja osati järgmise aasta alguses on laekunud laenuvili tagasimaksetena koos intressidega.

Talupoegadele laenuandmist lubavatele otsustele on enamasti otseselt Haapsalu nõõriraamatutes viidatud. 1780.–1790. aastatel on kroonutalupoegade abivajaduse kohta ja loa magasidast vilja laenata väljastanud Tallinna majandusdirektsioon. Viimase resolutsiooni kohaselt on näiteks 1790. aasta 17. juunil saanud Haapsalu magasist 32 Taebla talupoega, 19. juunil 11 Partsi

¹³⁷ Vt ka nt 1801. a Liivimaa tsiviilkubernerile laekunud sellekohased taotlused mõisatest on koondatud toimikusse LVVA 3–4–488; samuti: EAA 527–2–932, pagineerimata (Riia kroonupalati käsk Võru linnafoogtile, 9.04.1793).

¹³⁸ Vt nt EAA 527–2–932, pagineerimata (Vorschuß Magazin Verschlag, das im Werroschen Vorraths-Magazin befindlichen und im May Monat 1793 auf Baat ausgegebenen Roggens, 31.05.1793).

¹³⁹ Nt 1801. a ikalduse järel palus Viljandi kroonupastoraat oma talupoegade jaoks 80–100 vakka abivilja juba novembri alguses ning oli nõus sellele järele minema nii Viljandisse kui Pärnu (aus KronsMagazine zu Fellin oder Pernau): LVVA 3–4–488, l. 9–9p (H. E. Schröder Liivimaa tsiviilkubernerile, 9.11.1801).

¹⁴⁰ LVVA 3–4–488, l. 5–6 (v. Holst Liivimaa tsiviilkubernerile, 17.10.1801).

¹⁴¹ Siiski võisid toetusi erandkorras saada ka teised eraisikud ja nt 1807. a on Paldiski magasidast eraldatud 30 tündrit rukist maamiilitsale: EAA 29–1–13, l. 189–193 (Baltisport Berechnung, märts 1813); EAA 29–1–14, pagineerimata (Uebersicht wie viel aus den Stadtkorn Vorraths Magazine der Kreißtädte Hapsal, Wesenberg, Weisenstein und Baltisport in den Jahren 1816, 1817 und 1818 an Getreide ausgeliehen worden).

¹⁴² EAA 178–1–4185, l. 122–124p (Tallinna kroonupalati seletuskiri, 30.03.1789).

talupoega ja 22. juunil 20 Niibi talupoega intressi peale laenu. Keskmiseks laenukoguseks on olnud 3 tündrit ja 1 vakk rukist talupoja kohta.¹⁴³

Nendele laenudele tulid vooridega järgi loomulikult talupojad ise, kuid mis võis olla kevadiste või varasuviste tööde ajal siiski talupoegadele küllaltki koormav, hoolimata sellest, et see vili oli talupoegade endi heaks. Näiteks 1801. aasta mais tekkis Orajõe kroonumõisas probleem, et Riia kroonumagasist oodati küll 180 vakka vilja, kuid talupoegade hobused olid paljude sõjaväetruppide läbimarssidega nõnda jõuetuks kurnatud, et kogu vallal polnudki välja panna transporti selle vilja äratoomiseks Riist, milleks kasutati lõpuks Salatsist üüritud voore.¹⁴⁴

Teisalt linnade kroonumagasitest võeti sageli laenuvilja mais-juunis, kuid teatavasti aga reeglina mõis ei tohtinud talupoegadelt kaugemale voorides käimist nõuda jüripäevast mihklipäevani, eriti künni-, külvi- ja lõikusajal.¹⁴⁵ Sellega seoses näiteks tõusiski eriti suur talupoegade pahameelepuhang Tartus 1807. aasta juuli alguses. Kuigi Liivimaa kubermanguvalitsus oli väljastanud loa 1000 setverti jahu eraldamiseks talupoegade abistamiseks Tartu kroonumagasist, siis Tartu proviantkomissar keeldus seda vilja välja andmast. Tartu linna kogunes aga üha rohkem ja rohkem talupoegade voore isegi väga kauge- test mõisatest nagu Kõrgepalust, Vastseliinast, Vana-Kasaritsast, Vana-Nursist, Sangastest, Vana-Koiolast, Võrust, Otepäält ja mujalt, kes keeldusid tühjalt tagasi sõitmast. 11. juulil kirjutas Tartu sillakohus Liivimaa kubermanguvalitsusele, et Tartu linn on juba voorivankritest peaaegu täis ja talupoegade nurin on väga suur, kuna ühelt poolt valitsevad just praegu väga soodsad ja kallid ilmad heinategemiseks, kuid teiselt poolt mõisates valitsevat äärmine leivapuudus, mistõttu talupojad kardavad tühjade kätega oma naiste, laste ja sulaste juurde tagasi pöörduda, kuna see tähendavat nende ütluste järgi neile “kõigile haledat hukkumist”.¹⁴⁶

Avalike kroonumagaside põhiülesandeks oli esmajärjekorras avansslaenude tegemine kroonutalupoegadele, kuid kasvikuga abilaenu saamise õigus oli ka vaesematel linnaelanikel, kelle kohta pidi aga samuti esmalt eelnema Tallinna majandusdireksiooni ja alates 19. sajandi algusest Eestimaa kubermangu-

¹⁴³ EAA 992–1–2199, l. 6–19 (Hapsal Magazin-Conto, 1790); vrd EAA 992–1–2200, l. 6–12 (Hapsal Magazin-Conto, 1794). – 1790. a kokku oli Haapsalu magasis 1552 tündrit ja 77,76 toopi vilja, millest intressi peale välja laenati 696 tündrit ja 12 toopi ning maha müüdi 17 tündrit ja 72 toopi. Sellele lisatud selgituses märkis Tallinna kroonupalat, et sel aastal talupoegade toetuslaenuvajadus polnud suur, kuna eelnevalt oli olnud hea saagiaasta: EAA 178–1–4185, l. 143–144 (Tallinna kroonupalati protokoll majandusdireksioonile, 7.06.1791).

¹⁴⁴ LVVA 3–4–488, l. 40–41 (Orajõe rentnik Liivimaa viitsekubernerile, 7.05.1801).

¹⁴⁵ Vt Herbert Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968, 195–199.

¹⁴⁶ LVVA 4–1–15003, l. 41–45 (Tartu sillakohus Liivimaa kubermanguvalitsusele, 11.07.1807).

valitsuse vastav resolutsioon.¹⁴⁷ Linnaelanikele välja antud viljakogused on olnud aga selgelt tagasihoidlikumad võrreldes talupoegade toetuslaenudega.¹⁴⁸ Toetuslaene on saanud ka pastoraaditalupojad.¹⁴⁹

Vähemalt juba 1790. aastate alguses, kuid eriti alates 19. sajandi teisest kümnendist on linnade kroonumagaside abivilja pakutud üha enam ka eramõisate talupoegadele.¹⁵⁰ Seega magasinist laenusajate ring ei piirdunud pelgalt kroonumõisatega. 1806. aastal põhjendas Eestimaa kubermanguvalitsus suuremate koguste laenamist eramõisatele, vastavalt nende palvetele oma talupoegkonda toetada, et see tõstab magasinivilja ringlust, aidades vana vilja vahetada värske vastu ja teenides laenuintresside pealt kasumit.¹⁵¹ 1819. aasta märtsis palus Eestimaa rüütelkond kubermanguvalitsuselt toetuslaenude võimaldamist kreisilinnade magasinist, mis pärast lõikust tagasi makstaks. Aprilli alguses tsiviilkuberner seda lubaski, kui mõisates kohapeal ei suudeta vallamagasi vahenditega talupoegade suurt häda ja nälga tõrjuda.¹⁵²

Kui aga maal valitses suurem viljadesiit, nagu seda oli näiteks 1808. aasta kevadel, siis oli eramõisate ees prioriteediks loomulikult ikkagi kroonumõisad, linnaelanikud ja vabatalupojad (*in dem Kreisen sich aufhaltenden kleinen*

¹⁴⁷ Nt 10.04.1803 on saand intressiga rukkilaenu linna pargimaja inspektor, tempelmeister, tiser, pottsepp, kuid ka Haapsalu raehärra ja sekretär: EAA 992-1-2204, l. 4-5 (Haapsalu linna magasiada nõõriraamat, 1803).

¹⁴⁸ Nt 1796. a märtsis said Haapsalu kroonumagasiadast Varbla talupojad 100 tündrit, aprillist kuni juunini polnud magasinil üldse väljaminekuid, juunis sai Niibi kroonumõis 85 tündrit, Varbla kroonumõis veel 50 tündrit ning juulis Taebla kroonutalupojad 48 tündrit ja Orjaku kroonutalupojad 34 tündrit laenurukist. Samal kevad-suvel oli magasinil veel ainult üks väljaminek ja see oli 19 tündri ja 2 vaka rukki laenamine erinevatele Haapsalu linnaelanikele. 1797-1798 aga ei antud magasinist välja teragi vilja: EAA 992-1-2201 (Magazin-Conto Hapsal 1796-1798).

¹⁴⁹ Vt nt EAA 178-1-4185, l. 38-38p (Tallinna kroonupalati resolutsioon, 30.01.1787); EAA 992-1-2203, l. 5-6 (Haapsalu magasiada nõõriraamat, 1802).

¹⁵⁰ EAA 297-12-52, pagineerimata (Riia asehaldusvalitsuse korraldus Viljandi linnafoogtile, 9.04.1793); EAA 992-1-2202 (Magazin u. Cassa-Conto des Hapsalschen Vorrathsmagazin, 1799); EAA 992-1-2205, l. 5-7 (Haapsalu magasiada nõõriraamat, 1804); EAA 29-1-13, l. 189-193 (Baltisport Berechnung, märts 1813); EAA 29-1-14, pagineerimata (Uebersicht wie viel aus den Stadtkorn Vorraths Magazine der Kreißstädte Hapsal, Wesenberg, Weisenstein und Baltisport in den Jahren 1816, 1817 und 1818 an Getreide ausgeliehen worden); EAA 529-1-5505, pagineerimata (Rechnung über die Einnahme und Ausgabe des Getraides und der Gelder des Dorptschen Krons-VorrathsMagazins für das Jahr 1811, 1817); J. Jenšs. Vidzemes, 384.

¹⁵¹ EAA 29-1-13, l. 21 (Eestimaa kubermanguvalitsuse vastus siseministri arupärimisele Haapsalu, Rakvere, Paide ja Paldiski linna asutatud magasinist, 1806, mustand).

¹⁵² EAA 854-2-698, l. 7-7p, 92p-93 (Eestimaa rüütekonna protokoll, [13.03.1819]; EAA 902-1-1176, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Virumaa adrakohtunikule, 9.04.1819).

Ackerbau treibenden frey Leute), kellele kindlasti pidi vilja linnade magasitest jaguma. Kui aprillis 1808 oli Eestimaa rüütelkond nõus isegi kaasa andma igale mõisnikule kahe või kolme rüütelkonna komisjoniliikme allkirjaga tõendi, et need mõisad tõesti vajavad viljaabi ega soovi seda spekulatiivsetel eesmärkidel, siis kubermanguvalitsus ei olnud ikkagi huvitatud linnade kroonumagasite piiratud viljavarusid eramõisatele laiali jagama.¹⁵³

Kui enamasti on magasist võetud avanss-laenu makstud tagasi sama aasta lõpuks (kui tegemist polnud just mitmeaastase laenuga, mida samuti mõnikord võimaldati¹⁵⁴), siis magasiaida sissetulekuteest nähtub, et mitmetel puhkudel on see nihkunud järgmisse aastasse või raskematel juhtudel jäänud isegi kauemaks viibima.¹⁵⁵ Vaadeldava perioodi kõige suuremad võlgnevused tekkisid 1806.–1808. aastatel. Näiteks Tartu linna kroonumagasi arvepidamisest nähtub, et viimati nimetatud aastate eest ei suutnud osa kroonumõisaid ja paar eramõisa tasuda oma võlgnevusi veel 1821. aastani. Seejuures arvepidamistest nähtub, et ettenähtud 12,5-protsendine intress hakkas linnade kroonumagasite puhul laenuvilja mitteõigeaegse tasumise korral lisanduma igal aastal. Näiteks, kui Pangodi kroonutalupojad olid 16. juunil 1806 saanud laenuks 300 vakka rukist, siis 1817. aastaks oli nende see laenusumma kasvanud juba 750 vakani, kuna lisanud oli 12 aasta maksmata intressid ehk 450 vakka.¹⁵⁶

1811. aastal oli Tartu ja Võru kreisi mõisad kokku aastatel 1806–1808 linna magasitest võetud toetuslaenude ja vahepealsete aastate intressi eest võlgu veel 15 mõisa, kogusummas 2550 vakka rukist. Peamised võlgnikud olid kroonumõisad (Pangodi, Piiskopi¹⁵⁷, Otepää, Väike-Ulila, Vana-Kasaritsa, Võru jt), kuid ka kolm eramõisa (Suure-Kambja, Vastse-Koiola, Linnamäe) ja Põlva pastoraat. 1812. aastaks on suudetud neid võlgnevusi küll juba oluliselt vähendada või on püütud vähemalt jooksvat intressi tasuda, kuid nelja mõisa (Pangodi, Avinurme, Võru Vastse-Koiola) talupojad pole suutnud oma

¹⁵³ EAA 30–1–6870, l. 17–18p (Eestimaa rüütelkonna peamees Eestimaa tsiviilkubernerile, 21.04.1808); l. 47–47p (Eestimaa tsiviilkubeneri otsus Eestimaa rüütelkonna peamehele, 1.05.1808).

¹⁵⁴ Vt nt EAA 527–2–933, l. 10 (Pärnu komandantuur Riia kroonupalati majandusdireksioonile, 8.06.1793).

¹⁵⁵ Nt EAA 29–1–13, l. 189–193 (Baltisport Berechnung, märts 1813).

¹⁵⁶ EAA 529–1–5505, pagineerimata (Restanzen-Liste des Dorptschen Krons Vorraths Magazins für das Jahr 1817); vt samuti: EAA 527–2–932, pagineerimata (Võru linnafoogt Riia kroonupalatile, 4.06.1793).

¹⁵⁷ Piiskopi kroonumõisa talupoegadele oli Tartu linna magasist antud laenu 4.07.1806 ja 10.06.1807 kokku 90 vakka rukist, mida nad polnud tasunud veel 1812. aastalgi. Piiskopi mõisa rentnik põhjendas aga sellist mittetagasimaksmist asjaoluga, et ta soovinud kogu võlgnevuse juba 1809. a tagasi maksta, kuid kuna sel ajal oli saabunud Tartu magasiaita just Liivimaa talupoegade toetuseks mõeldud kroonujahu, siis ruumi puudusel tema laenuvilja vastu ei olnud võetud (EAA 529–1–5505, pagineerimata: Tartu kreisirentmeister Liivimaa tsiviilkubernerile, 12.11.1811).

võlgnevusi likvideerida veel 1821. aastani ja alles 1822. aastast edasi Tartu linna kroonumõisa arvepidamises 1806.–1808. aasta laene pole enam üles antud.¹⁵⁸

Tegelikult pidid kõigi selliste talupoegadele antud laenude puhul nii kroonumõisate rentnikud kui eramõisate omanikud või nende esindajad oma käega alla kirjutama reversile, et nad vastutavad õigeaegse laenuvilja koos kasvikuga tagasimaksmise eest, seejuures hea kvaliteediga viljas, mis on kõlblik nii tarbimiseks kui külviks.¹⁵⁹ Kui aga teised maakonna elanikud või talupojad (ilmselt mõeldud ennekoike vabatalupoegi) soovisid samuti avalikust kroonumagasist viljalaenu, siis võisid nad seda saada hõbepandi vastu.¹⁶⁰ Võib tekkida aga küsimus, kuidas siis olid võimalikud sellised pikaajalised võlgnevused kroonumagasitele, kui mõisnikud andsid garantii, et nad vastutavad laenuks saadud vilja tagasimaksmise eest. Vastus tuleb välja aga näiteks eeltoodud Tartu ja Võru kreisi mõisate osas Liivimaa tsiviilkubernerile laekunud kirjadest, kus nähtub, et mõisnikud lihtsalt palusid kubernerilt laenu tagasimaksimistähtaja pikendust, osutades ikaldustest tingitud mõisas valitsevale väga raskele olukorrale.¹⁶¹ Samas on säilinud analoogseid palvekirju ka kroonutalupoegadelt, mis aga valmisid ilmselt samuti koostöös mõisaga. Näiteks Taebla kroonutalupojad palusid 1808. aasta sügisel Eestimaa tsiviilkubeneri, et see lubaks neil kroonumagasi võlgade tasumise ühe aasta võrra edasi lükata ja nad tasuksid sellel aastal ainult jooksva intressi. Seda palvet toetas ka Eestimaa kroonupalat, kelle arvates vastasel juhul tuleks neile Taebla talupoegadele paari nädala pärast anda nagunii uus toetuslaen, kui nad praegu suure osa oma puhtast viljast ära annavad.¹⁶² Ühtlasi nendest palvekirjadest selgub, et võlguolevatele mõisatele oli muidu kubermanguvalitsus saatnud tõepoolest inkassoteateid, mis ähvardasid sundrekvireerimisega (*militarische Execution*), kui mõis pole võlgnevust kroonumagasile novembri lõpuks õiendanud.¹⁶³

¹⁵⁸ EAA 529–1–5505, pagineerimata (Restanzen-Liste des Dorptschen Krons Vorraths Magazins für das Jahr 1811, 1812, 1821, 1822).

¹⁵⁹ EAA 29–1–13, l. 21–21p (Eestimaa kubermanguvalitsuse vastus siseministri arupärimisele Haapsalu, Rakvere, Paide ja Paldiski linna asutatud magasite asjus, 1806, mustand).

¹⁶⁰ Samas.

¹⁶¹ Vt nt LVVA 28–1–10, l. 36 (Vana-Kasaritsa rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 12.12.1806); l. 50 (Ilmjärve rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 25.11.1806); l. 55 (Välgita rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 30.11.1806); samuti: LVVA 3–4–488, l. 12–12p (Nüpli mõisaproua Liivimaa tsiviilkubernerile, 4.11.1801).

¹⁶² EAA 30–1–6870, l. 120–121p (Eestimaa kroonupalat Eestimaa kubermanguvalitsusele, 30.09.1808).

¹⁶³ Tegemist oli trükitud formulariga, kuhu oli täpselt märgitud, kui suur selle mõisa talupoegade heaks tehtud laenuvilja kogus oli olnud ja kui suur on lisandunud kasvik, ning millise kroonumagasi ees see võlgnevus seisab. Alla oli see kirjutatud

Teiselt poolt tuleb aga kroonumõisate rentnike kirjavahetusest ametivõimudega selgelt välja, et kuigi rentnikud olid kroonumagasitest talupoegade jaoks saadud laenuvilja vastu andnud oma allkirja, et vastutavad selle õigeaegse ja korrektse tagasimaksmise eest kogu oma varaga, siis tegelikkuses talupojad ei saanud sellest mingisugust kergendust, vaid vastupidi olid veel suurema surve all, et täpselt tagasi maksta kõik tehtud toetuslaenud. Isegi suurtel ikaldusaastatel on rentnikud palunud ise ametivõime, et need tuleksid kohtulikult talupoegadelt neid toetuslaenuvõlgu sisse nõudma, kuna talupojad on näidanud üles tõrksust. Seejuures vähemalt veel 18. sajandi lõpus on tuginetud nende nõudmistele puhul 1696. aasta majandusregelemendile, mille 4. peatüki 1. lõik kirjutas otseselt ette, et talupojad on kohustatud kõik saadud toetuslaenud viimseni tagasi maksma, nii kaua, kui neil leidub veel terakenegi vilja, mida nad ei tohi trahvide ja sundrekvireerimiste ähvardusel kuidagi varjata.¹⁶⁴

Teine osa linnade magasiatade väljaminekutest moodustas müügivili. Näiteks Haapsalu 1790. aasta aprilli kõik sissekanded ongi seotud ainult rukkimüügiga Taebla ja Niibi kroonutalupoegadele (tünder – 3,75 rbl). Seejuures kõigil juhtumitel on nimetatud talupoja nimi, mis viitaks, et talupojad on need tehingud teostanud ise, kuigi võis tähendada ka lihtsalt selle talupoja nimel teostatud tehingut. 8 aprillil käinud üks talupoeg Taeblast ja teine Niibist, kellele müüdud vastavalt 2 ja 1 tündrit. Järgmisel päeval käinud veel üks talupoeg Niibist ja otnud 1 tündri. 15. aprillil aga saanud jällegi kaks Taebla talupoega müügiks kokku 3 tündrit. 17. aprillil uuesti üks Niibi talupoeg ühe tündri.¹⁶⁵ Magasiadast on vilja aga müüdud ka linnaelanikele ja samuti eramõisate talupoegadele.¹⁶⁶ Eestimaa kubermanguvalitsus selgitas, et see kõige enam mõne tündri vilja müük toimub ainult “vaesuse ja leivavajaduse kaotamiseks”, millest saadav raha läheb peaaesjalikult magasitesse uue vilja hankimiseks.¹⁶⁷ Seejuures vilja müümisel tuli ikkagi ennekõike eelistada kroonutalupoegi. Kui näiteks 1789. aasta märtsis tekkis küsimus, kas Paldiski magasist võib 166 tündrit rukist (hinnaga 3,90 rbl) müüa vaestele elanikele linnas ja maal, siis tuli Tallinna kroonupalatist range vastus, et selline tegu oleks vastuolus magasite valitsemist reguleerivate eeskirjadega (kindralkuberneri 26.09.1785 instruksiooni ja 9.02.1786 korraldusega), mille järgi tohib aastas ainult 2,5 sälitist (60 tündrit) müüa kreisilinnade elanikele. Kõike ülejäänud

tsiviilkuberneri poolt, vt nt Vana-Puka mõisale laekunud sellekohast inkassoteadet, 26.10.1806: LVVA 28–1–10, l. 68.

¹⁶⁴ Vt EAA 30–1–6892, 2–3p (Tallinna kroonupalat Tallinna asehaldusvalitsusele, 29.09.1787).

¹⁶⁵ EAA 992–1–2199, l. 5 (Hapsal Magazin-Conto, 1790).

¹⁶⁶ Nt EAA 992–1–2202 (Magazin u. Cassa-Conto des Hapsalschen Vorrathsmagazin, 1799).

¹⁶⁷ EAA 29–1–13, l. 22–22p (Eestimaa kubermanguvalitsuse vastus siseministri arupärimisele Haapsalu, Rakvere, Paide ja Paldiski linna asutatud magasite asjus, 1806, mustand).

vilja tuli aga kasutada kroonutalupoegade heaks.¹⁶⁸ Niisiis sellest vastusest tuleb veel kord välja linnade avalike kroonumagasite peamine eesmärk, milleks pidi olema kroonutalupoegadele toetuslaenude ja müügilvilja tagamine, millise kindla riikliku viljavaruga eratalupojad veel garanteeritud polnud.

5.4. Riigi järelevalve talupoegade ülalpidamiskohustuse täitmise üle

18. sajandil kõige silmapaistvamaks Vene võimude poolt talupoegade peatoiduse kindlustamise kaitseks suunatud poliitikaks oli ikkagi surve mõisnikkonnale, et need tegeleksid oma talupoegade ülalpidamise tagamisega. Seejuures talupoegade ülalpidamine ehk nende toetuslaenudega abistamine oli alati tähendanud mitte ainult kevadist toiduabi, vaid ka toetust puuduoleva külviseemne hankimisel. Seega nii mõisa kui riigi poolt talupoegadele suunatud näljaabi pidas silmas ka preventiivset jätkusuutlikku tootmist.¹⁶⁹

Kui 18. sajandi teisest poolest Liivi- ja Eestimaa kubermanguvalitsused asusid üha rohkem mõisnikele meelde tuletama, et nende kohustus on talupoegi toetada ja nende eest vastutada, siis kõigis sellistes korraldustes on riik täiel määral lähtunud eeldusest, et see ongi iga mõisniku kohustus toetada oma puudustkannatavaid talupoegi leiva- ja külviviljaga. Sellise kohustuse kehtivuse üle pole kordagi debateeritud. 18. sajandi teisel poolel on riigivõimude positsioon ka juba eramõisate suhtes olnud tingimusteta väga ühene – mõisnikud ei tohi anda talupoegadele mingisugust alust kaevata, et need pole mõisast saanud hädavajalikku toetust, mis läbi talupojad võivad jääda nälja küüsi.¹⁷⁰

Seega 19. sajandi alguseks polnud talupoegade nälgasuremine enam ammugi mitte ainult pärushärra eraasi. Kui näiteks 1802. aasta kevadel oli Kadrina ülemkirikueestseisja R. G. v. Rosen kuulnud, et Vohnja mõisas valitsevat talupoegade seas suur leiva- ja viljapuudus, siis läinud ta 10. aprillil asja koha peale vaatama. Mõisas ei leidnud ta peale aidamehe kedagi mõisa majandusasju ajamas. Mõisaait seisnud aga praktiliselt tühjana, peale ühe viljasalve, kus aidamehe ütluse järgi leiduvat 64 tündrit jämedat otra. Paar tündrit leidunud ka kaera ja linnaseid, kuid ei terakestki rukist ega seemneotra või -kaera ei mõisa ega talupoegade jaoks. Oma sellisest “äärmisest imestusest” kirjutas R. G. v. Rosen koheselt Eestimaa kubermanguvalitsusele, et see “kõige kiiremas korras” rakendaks vahendeid, et “kõiki kahjulikke tagajärgi ära hoida”. Samuti teatas ta,

¹⁶⁸ EAA 178–1–4185, l. 122–124p (Tallinna kroonupalati seletuskiri, 30.03.1789).

¹⁶⁹ Seda aspekti Vene riigi toitluspoliitikas rõhutas ka: N. Kablukow. Die russische Gesetzgebung, 292, 299.

¹⁷⁰ Vt nt EAA 30–1–6844, l. 34–34p (Tallinna asehäldusvalitsus Eestimaa alammaakohtutele, 20.02.1787; l. 75 (Rakvere alammaakohus Tallinna asehäldusvalitsusele, 26.05.1787).

et tema oli senikauaks andnud Vohnja aidamehele käsu kõigile neile küla-inimestele, kes leiba vajavad, jagada välja veel olemasolev jäme oder ja kaer, et “neid näljahäda eest kaitsta”.¹⁷¹ Tegelikult tuleb ka juba 18. sajandi viimase veerandi muudest kaasustest välja, et kui näiteks alammaakohtud on kuskil eramõisates kuulnud talupoegade kaebust ebapiisavate mõisa toetuste üle, siis on antud ilma pärushärra poole pöördumatagi, kui seda pole olnud kohal, mõisavalitsejale kohene korraldus mõisaaidast vilja välja anda.¹⁷²

Veel enam, 18. sajandi viimasel veerandil hakkavad kubermanguvalitsused väljastama korraldusi, mis peegeldavad juba otsest riigi vägivaldset sekkumist eratalupoegade ülalpidamisse, pärushärra arvamust küsimata. Nõnda saatis Tallinna asehaldusvalitsus 1787. aastal alammaakohtutele korralduse kontrollida igal kuul oma kreisi mõisates lisaks külviseemnele 5 tündri varuvilja olemasolu. Kui kuskil aga ilmnevat, et sellisest tagavaravilja kohustusest pole kinni peetud, siis tuli viivitamatult kogu puuduolev vili nende mõisate kulul kohapeale hankida, mille jaoks kulunud raha oli lubatud mõisatelt vajadusel ka sundkorras sisse kasseerida.¹⁷³ Sellekohase teate saatis Tallinna asehaldusvalitsus 1789. aastal ka senatile, kus kinnitas enda kohustust igal korral, kui kaebused leivapuuduse kohta peaksid laekuma, nendele “seeläbi lõpp tegema”, et alammaakohtutele tehakse ülesandeks mõisnike kulul talupoegadele vajamineva toetuslaenu vili kokku osta ja selleks vajaminev raha mõisaomanikult sundkorras sisse nõuda.¹⁷⁴ Vajaduse korral pidi selline põhimõte rakenduma ka kroonumõisate rentnike kohta. Seega, kui 17. sajandi lõpus ähvardas Rootsi valitsus need rentnikud, kes talupoegi piisavalt ei toeta, lihtsalt rendilepingust ilma jätta, mis poleks aga talupoegi ikkagi hädast välja aidanud, siis juba 1780ndate lõpus ähvardas riik hoopis rentnikke, kes reglementidest ja rendilepingust selle punkti osas kinni ei pidanud, nende kulul ise vilja kokku osta ja talupoegade leivapuudus kaotada.¹⁷⁵

Oma 21. detsembri 1800 publikaadis kirjutas Eestimaa tsiviilkuberner A. Langell sellekohase menetluse ette nii, et kui adrakohtunikud või

¹⁷¹ EAA 30–1–6857, pagineerimata (Kadrina ülemkirikueestseisja R. G. v. Rosen Eestimaa kubermanguvalitsusele 11. ja 14.04.1802).

¹⁷² Nt EAA 30–1–6849, pagineerimata (Tallinna alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 30.03.1788).

¹⁷³ EAA 30–1–6844, l. 55–56 (Tallinna asehaldusvalitsuse käsk, 12.03.1787, mustand); vt ka samas, l. 98 (Rakvere alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 21.06.1787). – Sama põhimõte kehtestati ka Liivimaal: LP, 18.10.1795.

¹⁷⁴ EAA 30–1–6855, pagineerimata (Tallinna asehaldusvalitsus senatile, 14.07.1789, mustand).

¹⁷⁵ ... zur Contrachtmäßigen Erfüllung seiner Obliegenheit, in Unterstützung der Ihm verarrendirten Bauerschaft unter Bedrohung daß im wiedrigen Falle für derselben Rechnung Korn eingehandelt und zur Abhelfe des Mangels der Bauren angewandt werden würde zu erlassen: EAA 178–1–4185, l. 130–131p (Tallinna kroonupalat majandusdirektsiooni ekspeditsioonile, 26.05.1789).

ülemkirikueestseisjad avastavad, et kuskil mõisas ei saa vilja puudusel talupojad piisavalt toetuslaene, siis tuli ilma mingi viivitusega puuduolev vili mõisa kulul soetada ja sellest kubermanguvalitsusse teatada, selleks, et kui juhtub, et raha kohe mõisast tagasi ei maksta, saaks seda eksekutsiooni korras teha.¹⁷⁶ Seda ettekirjutust kordas A. Langell ka veel 1802. aasta jaanuaris, kus ühtlasi rõhutas mõisaomanike, rentnike ja mõisavalitsejate vastutust kaitsta oma talupoegi nälja ja selle tagajärgede eest, hoiatades neid, et ükski talupoegade kaebus leivapuuduse ja mõisa viljatagavarade mittepiisavuse üle ei tohi neil päevil laekuda kubermanguvalitsusele.¹⁷⁷

Seega need korraldused ei jäta kahtlust riigi otsustavuses sekkuda jõuga vahele erasfääridesse, kui oli vaja kaitsta eratalupoegi nälja eest. Samuti pole kahtlust, et mõisnikud suhtusid sellisesse riigi vahelesegamisse oma mõisa asjadesse tõrjuvalt. Kui 1807. aasta kevadel soovis Kambja kihelkonnakohtunik kubermanguvalitsuse korralduse alusel koguda andmeid Vana-Prangli mõisa viljavarude kohta, kas need on piisavad talupoegade ülalpidamiseks tuleva lõikuseni, siis saatis pärushärra Schultz kihelkonnakohtunikule kirjaliku vastuse, et tema talupoegadel mingisugust leivapuudust pole ja palus see küsimus edaspidi tema hooleks jätta, kuna ta teab ise väga hästi oma talupoegade olukorda ega ole huvitatud muudest abinõudest.¹⁷⁸

Samas, eelkirjeldatud kohtulik meede puuduse avastamise korral mõisniku rahade eest vilja kokku osta pidi olema loomulikult ainult äärmuslik abinõu. Tegelikult anti enamasti mõisnikele lihtsalt lisaaeg (nt 14 päeva), et nad siiski ise puuduoleva koguse vilja hangiksid. Alles pärast seda ähvardati eksekutsiooniga.¹⁷⁹ Näiteks teatas mais 1787 Tallinna alammaakohus Tallinna asehäldusvalitsusele, et kõigile mõisatele, kus visitatsiooni käigus avastati puudusi tagavaravilja kogustes, tehti kohustus puuduolev vili 1. juuniks hankida, ning ainult Ambla kihelkonna Nõmmküla mõisas avastati olukord, kus talupoegade jaoks oli mõisaaidas üldse kokku vaid 5 tündrit vilja, millest sealsed talupojad 1. juunini küll ära ei ela, mistõttu kohtulikult soetati sinna koheselt kogu nõutud viljakogus.¹⁸⁰ Sama aasta juunis selgitas Haapsalu alammaakohus asehäldusvalitsusele, et kuigi isegi pärast juuni alguses 120 tündri lisavilja soetamist pole 56 adramaa suuruses Vormsi Suuremõisas kohustuslikku viljavaru kaugeltki koos, siis on siiski sealsed talupojad saanud sellel

¹⁷⁶ EAA 30-1-6937, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 21.12.1800).

¹⁷⁷ EAA 30-1-6937, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberneri publikaat, 17.01.1802).

¹⁷⁸ LVVA 4-1-15003, l. 9 (Tartu, Äksi ja Kambja kihelkonnakohtunik Liivimaa kubermanguvalitsusele, 11.06.1807).

¹⁷⁹ Vt nt EAA 30-1-6844, l. 75 (Rakvere alammaakohus Tallinna asehäldusvalitsusele, 26.05.1787).

¹⁸⁰ EAA 30-1-6844, l. 76 (Tallinna alammaakohus Tallinna asehäldusvalitsusele, 31.05.1787).

kevadell juba ligi 130 tündrit toetuslaene ja nüüd uurimise käigus kinnitanud ka sealsed talupojad kohtule, et selle 120 tündri lisavilja saabumisega suudavad nad küll uue lõikuseni ära elada, mistõttu kohus leiab, et enam täiendava vilja sundostmist pole põhjust Vormsil nõuda.¹⁸¹ Samal ajal Rakvere alammaakohus teatas aga asehaldusvalitsusele, et tema piirkonnas oleks vaja Korjoti, Loobu, Kihlevere, Muuga ja Rahkla mõisa lisavilja hankida, kus küll leidub pea 5 tündrit vilja adramaa kohta, kuid puudub täielikult kohustuslik rukkiseeme, kuid Rakvere kreisis pole kuskilt enam vilja osta.¹⁸² Selle peale saabus paari nädala pärast asehaldusvalitsuse korraldus, et kui kuskil nendes mõisates peaks talupoegade juures ilmnema viljapuudus, siis tuleb kohtul koheselt vajalik vili osta Tallinnast ja nendesse mõisatesse saata ning kõik kulud tuleb nõuda seejärel nendelt mõisatelt rahas sisse.¹⁸³

Seega alates 1760ndatest on riigivõimud käsitlenud üha jõulisemalt lisaks kroonumõisnikele ka eramõisnikke kubermanguvalitsuse ees vastutavatena, juhul, kui nad ei peaks soovima täita kohustust toetada oma talupoegi. Sellised riigipoolsed avaldused kõlasid eriti selgelt 1800.–1802. ja 1807.–1808. aastate näljakriiside ajal. Kogu vaadeldava perioodi kõige jõulisem riigi surve mõisnikele, et need oma talupoegi nälja eest kaitseksid, saavutaski selgelt oma haripunkti 1806.–1808. aasta ikalduste ajal. Neil aastatel kulmineerus seni üha kasvanud riigi huvi kirjutada mõisnikele ette, kuidas nad peavad oma talupoegi ülal pidama. Pärast 1808. aastat kuni pärisorjuse kaotamiseni Balti provintse enam nii teravad näljakriisid ei tabanud.¹⁸⁴

Juba kohe pärast 1799. aasta kehva lõikust nägi Eestimaa kubermanguvalitsus oma kohustusena (*siehet sich veranlaßt*) saata kõigile ülemkirikueestseisjatele korraldus, et need teeksid oma kihelkonna mõisnikele ülesandeks ära hoida leivapuuduse teke ja hoida tagavaraks piisava koguse vilja oma talupoegade toetamiseks. Vastasel korral saadetakse mõisatesse nende ettenähtud varuvili sundkorras ja nende kulul.¹⁸⁵ 1801. aasta novembris saatis Eestimaa

¹⁸¹ EAA 30–1–6844, l. 81–81p (Haapsalu alammaakohtu teated Tallinna asehaldusvalitsusele, 28.06. ja 23.07.1787). Haapsalu alammaakohtu piirkonnas polnud lisaks Vormsi Suuremõisale veel ainult Varbla mõisal ettenähtud viljatagavara. Teistel kõigil mõisatel olid aga veel juuli keskel reservid koguni nii palju suuremad, et kokku oli 623 tündrit leivarukist üle normigi.

¹⁸² EAA 30–1–6844, l. 98 (Rakvere alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 21.06.1787).

¹⁸³ EAA 30–1–6844, l. 100 (Tallinna asehaldusvalitsuse korraldus, 6.07.1787, mustand).

¹⁸⁴ 1820ndate alguses tõi Karula pastor välja, et viimati suri kihelkonnas hulk inimesi kohutavasse näljasurma 1808. aastal: Otto Huhn. Topographisch-statistische Beiträge Livlands. 7. Bd., welcher den Doerpt Werroschen Kreis enthält. Riga, 1822 (LVVA 6810–1–19), lk. 245 (Karula).

¹⁸⁵ EAA 1187–2–326, l. 232 (Eestimaa kubermanguvalitsuse korraldus ülemkirikueestseisjatele, 15.11.1799).

kubermanguvalitsus kõigile ülemkirikueestseisjatele ettekirjutuse, et need teeksid tingimata kõigile oma kihelkonna mõisnikele teatavaks, et see on nende kohustus (*ihre Pflicht*) oma talupoegkonda kuni tulevase lõikuseni hädavajalike viljaavanssidega toetada, mida tuleb täita äärmise hoolsusega eriti pärast tänavust peaaegu üldist rukkikaldust. Kõigist selle kohustuse eirajatest pidid ülemkirikueestseisjad aga teavitama kubermanguvalitsust.¹⁸⁶

Kui taas 1807. aasta sügisel oli ikaldunud üle kogu maa nii rukis kui suvivili, tajus valitsus näljahäda ohtu juba oktoobris. Liivimaa tsiviilkuberner C. A. v. Richter lasi väljastada 25. oktoobril 1807 korralduse kõigile kroonu-, eramõisatele ja pastoraatidele talupoegade viljaga abistamise kohustuse kohta. Kõik kroonumõisad ja pastoraadid pidid talupoegadest kohtunike kaasamisel koheselt kindlaks tegema, millise viljakoguse all nende talupoegkond puudust kannatab. Seejuures aga pöörama tähelepanu sellele, et kuna kroonumagasitest saadavat abivilja jagatakse avanss-laenuks, siis saab ainult selliseid koguseid sealt taotleda, mis talupojad tõesti vajavad ja mida nad on võimelised ka kahe lõikuse järel tagasi maksma. Kõik eramõisate pidajad olid kohustatud aga ainult enda vahenditest oma talupoegi leiva- ja külvivilja toetuslaenudega varustama. Seetõttu pidid nad kõik vajaminevad tagavarad aegsasti muretsema ja hiljemalt jaanuari lõpuks valmis seadma, mida kubermanguvalitsus lubas sel ajal viljagavarade visitatsiooniga kõikides eramõisates kontrollida ja võtta ranged abinõud kasutusele, kui leiab, et kuskil selliseid tagavarasid pole või on eba-piisavad.¹⁸⁷

Liivimaa kubermanguvalitsus lasi koguni oma 18. detsembri 1807 korralduse järgi igas kihelkonnas määrata kihelkonnakohtunike kõrvale eraldi ühe assistendi (keegi kohustuslikus korras ja valimise teel samast kihelkonnast), kelle ülesandeks pidigi saada aidata menetleda kohtadelt tulevaid kaebusi, kui kuskil on mõis lükanud tagasi abivajajaid, et siis selguks, millised nendest kaebustest on põhjendatud ja millised alusetud. Kubermanguvalitsus nõudis ühtlasi, et see on kihelkonnakohtunike ülesanne jälgida, et mõisnikud hädasolevaid talupoegi igal viisil aitaksid, mille kohta tekkivad kaebused tuligi esitada kihelkonnakohtutele.¹⁸⁸

Eestimaa rüütelkonnakomisjon võttis 20. aprillil 1808 vastu 10-punktilise resolutsiooni, millega tehti mõisnikkonnale kohustuseks piisav talupoegade

¹⁸⁶ EAA 1187–2–326, l. 299 (Eestimaa kubermanguvalitsus käsk kõigile ülemkirikueestseisjatele, 9.11.1801).

¹⁸⁷ LP, 25.10.1807. – Veel 1814. a kubermanguvalitsuse korralduses viidati just sellele patendile, et vallamagasitest puudujääva vilja on kohustatud mõisnikud leidma ja endale reversi läbi võetud kohustust ettetulevate viljapuuduste korral oma talupoegi uue lõikuseni ülal pidama, mille eiramisel nende omand läheb üle kroonu kätte, kes nende arvel talupoegadele vajamineva koguse vilja soetavad: LP, 10.11.1814.

¹⁸⁸ LP, 18.12.1807. – Nagu näitab nt Viljandi, Suure-Jaani ja Kõpu kihelkonnakohtu 1807. a protokoll, siis sellekohaseid kaebusi ongi kihelkonnakohtule laekunud, kuigi mitte palju: EAA 932–1–271.

toetamine laenuviljaga, ja mis esitati kubermanguvalitsusele publitseerimiseks. Nagu põhjendas rüütelkond ise, siis selle direktiivi vastuvõtmise oli põhjustatud mõnedes mõisates avastatud leivapuudus.¹⁸⁹ Esimese hooga võib selline aadli sõnastus tunduda üllatav, kuna tavaliselt astus selliste avaldustega üles riik, kuid tegelikult oligi ka antud juhul riigi surve rüütelkonna tegevusele otsustava tähtsusega, kuna nimetatud resolutsiooni võib pidada otseselt Peterburist Eestimaaale saadetud senaator Ivan Zahharovi tegevuse tulemuseks.¹⁹⁰

Eestimaa kubermanguvalitsusest jõudiski see 20. aprilli 1808 rüütelkonna otsus sisuliselt muutmata kujul trükki ja tähelepanuväärne on see, et sellest tehti samaaegselt ka eestikeelne tõlge, mis samuti anti ametliku publikaadina välja. Nagu seisis rüütelkonnakomisjoni tekstis, samamoodi deklareeris ka eestikeelse publikaadi esimene punkt: “Moisawannematel, Koggodusse õppetajatel, Rent üllematel ja Moisawallitsejatel ärra nimmetud, ja neile juhhatamist antud, enneste tallopoegade eest, tarwilisse leiwalaenamise läbbi, hooft kanda, ja neid, igga töeks tehtud kaebamisse pärrast, nende waldades kannatud leiwa pudo eest, hea seisma pandut”. Kui talupoeg ei peaks aga seda “hädast tarwitud laenuwilja” toetuseks mitte saama, siis on neil õigus ja kohustus esitada kaebus selle üle kirikueestseisjatele või adrakohtunikule, kes peavad seda asja kohe järele kuulama ja sellest nii kubermanguvalitsusele kui rüütelkonna peamehele teatama.¹⁹¹ Ja kui kaebus peaks vastama tõele, tuli neil sama ööpäeva jooksul kogu puuduolev vili mõisniku kulul soetada (p. 2-3). Vastupidi aga kõiki valekaebajaid pidi ootama karistus (p. 4). Toetuslaene võisid mõisast taotleda aga üksnes tõesti abivajajad taluperemehed, kelle kohustuseks oli sellest viljast ülal pidada ka oma sulasrahvast ja see laenuvili kohe pärast sügisest lõikust ilmtingimata tagasi maksta. Selle vilja aga nii sama maha pillajat pidi ootama karistus (p. 5–8). Enne jüripäeva tohtis vilja laenuks anda ainult töö eest ning samuti maata vabadikud pidid oma laenuvilja tagasi teenima mõisa poolt jagatud töö läbi (p. 9–10).¹⁹²

Seega nõudis kubermanguvalitsus kõigile talupoegadele eesti keeles selgitamist, et nende härradel on kohustus neid leivaviljaga hädas toetada. Kas aga talurahvas sai sellest korraldusest ka tegelikult teada? 1809. aasta maist juulini viis Lääne vasallikohus Võiveres (Simuna khk) läbi kohtuliku juurdluse ühe lapse nälgasuremise asjus. Selle käigus küsitigi kõigepealt sulasnaise Kai käest, kelle laps oligi surnud, kas ta pole mitte kuulnud kirikus publikaati ette loetavat,

¹⁸⁹ EAA 291–1–2653, l. 27–29 (Eestimaa rüütelkonnapeamees Üxküll Eestimaa kubermanguvalitsusele, 20.04.1808) = EAA 29–1–411, l. 21–23p.

¹⁹⁰ Senaator Zahharovi tegevuse ja sellest tulenenud Eestimaa rüütelkonna otsuste kohta lähemalt vt J. Kakh. Rahutused ja reformid, 524–529; J. Konks. Eestimaa, 266–284.

¹⁹¹ Tuleb osutada, et ülemkirikueestseisjate ja adrakohtunike juures on talupojad käinud mõisast abi mitte saamise üle kaebamas ka juba enne seda korraldust (vt nt EAA 30–1–6937, pagineerimata: Ambla ülemkirikueestseisja kubermanguvalitsusele, 30.03.1802; samas: Ranna-Läänemaa adrakohtuniku teadaanne kubermanguvalitsusele, 1802).

¹⁹² EAA 1245–1–21, l. 33 (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 30.04.1808).

et kui talupojad ei saa mõisast toetust, siis nad peavad sellest küllakupjale, vallakohtunikule, adrakohtunikule ja kirikueestseisjatele teatama. Sellest polnud aga Kai midagi kuulnud, ega talle polevat sellest keegi midagi rääkinud. Sama küsimus esitati ka tema mehele, kuid ka tema ei teadnud sellest midagi. Seejärel küsitles kohus Võivere teisi talupoegi, mille peale oma kindlat teadmist sellisest publikaadist väljendas ainult Võivere vallakohtunik, taluperemees *Hanso Michel*. Endine küllakubjas *Laene Michkle Hans* ütles samuti, et on sellest kuulnud, kuid ta polevat ise tol korral kirikus käinud (*Er sey zwar damals nicht in der Kirche gewesen, habe aber davon gehört*). 50-aastane taluperemees *Jürry Thomas* ei olnud jälle kuulnud sellest midagi.¹⁹³ Seega näib, et see publikaat oli ikkagi Simuna kirikus nähtavasti teatavaks tehtud, kuid talupojad polnud võtnud seda nii erutava sündmusena, et seda oleks väga meeles peetud ja enda kindla õigusega teadvustatud.

Seega, 18. sajandi viimase veerandi ja 19. sajandi alguse Vene valitsuse aktsioonid näljahäda ärahoidmiseks Liivi- ja Eestimaal näitavad selgelt, et ka eratalupoegade ülalpidamine ei olnud enam aadli eraasi, vaid kuulus selgelt riigi huvisfääri ja järelevalve alla. Nagu näiteks selgitas oma missiooni Eestimaale 1808. aastal salanõunik senaator Zahharov (Sacharow): tegemist olla Tema Keiserliku Majesteedi käsuga siirduda Eestimaa kubermangu ja rakendada kõiki abivahendeid, et kaotada siin ettetulevat puudust rahva toitmisel.¹⁹⁴ Seejuures Zahharov uuris just eramõisate talupoegade seisundit ja pidas läbirääkimisi rüütelkonnaga, mitte ei olnud Eestimaale tulnud kroonutalupoegade olukorra pärast. Tegelikult ainuüksi asjaolu, et 1808. aasta kevadel saatis Aleksander I Eestimaale senaator Zahharovi ja samal ajal Liivimaale senaator Aleksandr Beklešovi nälja olukorda uurima ja korraldama, tõendab riigivõimude olulise-malt tõsisemat suhtumist rahva nälja probleemidesse. Seega riik ei tundnud mitte ainult enam huvi, vaid rakendas ka jõudu, et sekkuda mõisa ja talurahva vahelistesse suhetesse. Teatavasti Liivimaal lõppes see koguni kuberner Richteri tagandamisega, kes polnud pööranud näljahädale Liivimaal piisavalt tähelepanu.¹⁹⁵

1808. aasta septembris saatis siseminister vürst Aleksei Kurakin Eestimaa tsiviilkubernerile otseselt omapoolsed ettekirjutused, kuidas talupoegade ülalpidamine järgmise aasta saagini peaks välja nägema. Oktoobris saatis Kurakin need samad ettekirjutused ka Liivimaa tsiviilkubernerile. Mõlemale kubernerile saadetud juhtnööride puhul tugines siseminister ilmselt just Zahharovi ja

¹⁹³ EAA 863–1–3916, l. 27p, 31p, 36p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

¹⁹⁴ EAA 1245–1–21 (Senaator Zahharovi instruktsioon Eestimaa adrakohtunikele, 24.04.1808); J. Konks. Eestimaa, 266. – Eestimaa rüütelkonnapeamehe 1809. a antud selgituse järgi tulnud aga senaator Zahharov küll kontrollima, kas vastab tõele kuuldus siinses kubermangus valitsevast leivapuudusest, mis aga osutunud “valeks ja liialdatuks”: EAA 854–2–688, lk. 125–127 (Eestimaa maapäeva protokoll, 3.03.1809).

¹⁹⁵ J. Jenšs. Vidzemes, 388–389; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 524–525.

Beklešovi aruannetele.¹⁹⁶ Kurakin rõhutas olukorra tõsidust Eestimaa kubermangus, kus vallamagasid olla eelmise aasta häda tõttu äärmuseni välja kurnatud, mis laene pole aga sellel aastal suudetud täielikult tagasi maksta. Peterburi ega Pihkva kubermangust ei saavat samuti abivilja Eestimaale saata, kuna ka sealsed viljatagavarad olla piiratud. Nõnda kogu Eestimaa kubermangu selle aasta saagi peaesmärgiks pidi olema rahva toitlustamine, mis pidi ühtlasi olema iga mõisniku esmaseks kohustuseks. Et mõisates siiski selle eesmärgi täitmisel viljast puudust ei tekiks, selleks tuli Kurakini nõudmisel järgida järgmisi abinõusid: 1) kõik mõisnikud pidid esitama kirjaliku aruande, kas tulevase lõikuseni on nende talupoegade ülalpidamine kindlustatud ja kui suured on mõisates selleotstarbelised tagavarad. Seejuures talupoegade ülalpidamiseks määratud vili ei tohtinud olla üheskoos viljaga, mis on mõeldud viinapõletuseks. 2) Kui kellelgi pole piisavalt varusid tulevase lõikuseni oma talupoegi ülalpidada, siis on need mõisnikud kohustatud puuduoleva vilja juurde ostma. Vilja olla aga kindlasti võimalik raskusteta osta Riias, kus see vilja ekspordi keelu tõttu olla jäänud turul üle. 3) Kõik mõisnikud pidid reversi läbi võtma kohustuse, et oma talupoegade viljaga ülalpidamine tulevase lõikuseni on piisavas koguses tagatud. 4) Kõigile mõisnikele tuli teatavaks teha, et kui vaatamata nende abinõude rakendamisele, mis “toimub pelgalt nende endi huvides”, leitakse kuskil siiski puudusi talupoegade ülalpidamises, siis need mõisnikud, kui oma kohustust mittetäitjad, alluvad seaduslikule sissenõudmisele ehk nende vara võetakse jurisdiktsiooni alla, et selle eest peetakse nende talupoegi üleval.¹⁹⁷ Nii Eestimaa kui Liivimaa kubermanguvalitsused lasksidki need ettekirjutused täpsustatud kujul mõisnikkonnale teatavaks teha.¹⁹⁸

Teiselt poolt riik osales talupoegade näljaabis ikkagi ainult järelevalvajana ja korralduste jagajana, et mõisnikud täidaksid oma kohustust piisava viljavaru hoidmisel ja talupoegade toetamisel. Vaadeldaval perioodil riik aga veel ei teinud omapoolseid otseseid suuremaid kulutusi talupoegade viljapuuduse leevendamiseks ja elanikkonna abistamiseks. Näiteks 1808. aasta kevadel oskas Eestimaa rüütelkond riigilt kroonumagasitest abivilja paluda ainult toetuslaenuks või müügiks, hinnaga 240 assignaatrubla säilitise eest,¹⁹⁹ kuid ei tõusnud päevakorralegi taotleda riigilt tagastamatut abi. Kaudseid kulutusi muidugi riik tegi, mis olid seotud näiteks talupoegadele toetuslaenudeks mõeldud kroonu-

¹⁹⁶ Vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 524–525.

¹⁹⁷ EAA 30–1–6870, l. 161–162p (A. Kurakin Eestimaa tsiviilkuberner parun Üxküllile “betreffend die Maaßregeln zur Sicherung der Verpflegung der Bauern in Ehstland bis zur künftigen Erndte”, 18.09.1808).

¹⁹⁸ EAA 30–1–6870, l. 122–126p (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsioon, 30.09.1808, mustand); LP, 19.10.1808.

¹⁹⁹ EAA 29–1–411, l. 26–26p (Eestimaa rüütelkonnapeamees Üxküll senaator Zahharovile, 16.04.1808).

tagavarade ülalpidamisega, transpordiga, või kõige muu sellekohase asjaajamisega.²⁰⁰

Loomulikult väljendus riigi huvi talupoegade peatoiduse kindlustamise vastu ka nendes järjest väljastatud korraldustes, mis nõudsid mõisnikelt otsest talupoegade toetamist. 18. ja 19. sajandi alguse kindralkuberneri patendid, mis nõudsid mõisnikelt talupoegade toetuslaenudega varustamist ja selleks piisaval hulgal tagavaravilja säilitamist olid sageli negatiivse ja etteheitva toonaalsusega. See tähendab, et korduvalt osutati senistele puudustele selles vallas ning manitseti sellekohaseid korraldusi kindlasti järgima. Ajalookirjanduses on seetõttu ka järeldatud, et nii suur hulk valitsuse korraldusi, mis nõudsid mõisnikelt talupoegade toetamist, pidi tähendama, et mõisnikud ei täitnud seda kohustust rahuldavalt.²⁰¹ See väide võib küll paika pidada, kuid tähelepanuta ei saa ka jääda, et reeglina ei olnud nende sagedaste kordamiste näol tegemist lihtsalt ühe korralduse pideva uuesti publitseerimisega, vaid need täiustusi ja aspektid neis muutusid. Loomulikult teiselt poolt, kui mõisnikud oleksid tõesti talupoegi oma suurest ratsionaalsest omahuvist soovinud abistada, nagu aadli retoorika seda pidevalt kinnitas, siis poleks riigi selline surve olnud üldse vajalik.

Kuna mõisnikud olid selgelt huvitatud, et nad saaksid oma talurahva abistamiseks antud toetuslaenuvilja tagasi, siis talupered olid kahtlemata rohkem kindlustatud abiviljaga kui maata või vähese maaga vallaliikmed. Kuid ka selles küsimuses väljendas riik juba 19. sajandi alguses oma kindlat seisukohta, et mõisast peavad ülalpidamistoetust saama kõik talurahvagrupid. Sellekohane tsiviilkuberneri publikatsioon ilmus Liivimaal 1802. aasta kevadtalvel. Jällegi algas see kuberneri kahetsust täis sõnadega, et laekuvate teadete järgi olla mitmetes mõisates jäetud sulased, saunikud ja vabadikud ilma hädavajalikust leivaviljatoetusest. Nõnda tegigi tsiviilkuberner kõigile kihelkonnapastoritele ülesandeks kõigist nendeni jõudnud sellistest juhtumitest koheselt kihelkonnastseisjale ette kanda. Viimane omakorda pidi seepeale sellistele mõisnikele meelde tuletama ja neid käskima, et nad on kohustatud puudustkannatavatele sulastele, saunikele ja vabadikele koos nende peredega samamoodi leivaabi ulatama kui oma ülejäänud taluperedele. Kui selline meeldetuletus jäävat ikkagi tulemusteta, siis tuli sellekohastest juhtumistest viivitamatult kubermanguvalitsust teavitada.²⁰²

19. sajandi alguses oli riik hakanud huvi tundma koguni viljakvaliteedi vastu, mida eramõisad talupoegadele viljaabina jagavad. Juba nii A. Soom 17. sajandi osas kui J. Kahk 19. sajandi alguses osas osutavad ühtemoodi sellele, et sageli püüdis mõisnik talupojale abivilja andes hoopis lahti saada

²⁰⁰ Võrdluseks võib mainida, et Hiinas keiser Qianlongi ajal kulutas valitsus elanikkonna näljaabiks aastatel 1742/43 ja 1785/86 koguni ca 7% riigi aastasissetulekust: C. H. Shiue. *The political economy*, 38.

²⁰¹ A. Kahan. *Natural calamities*, 362; A. Traat. *Vallakohus*, 111.

²⁰² LVVA 4–1–11561, l. 2 (Liivimaa tsiviilkuberneri publikatsioon, 3.03.1802); vt ka EAA 932–1–271, l. 35p–36 (Suure-Jaani kihelkonnakohtu otsus, 23.04.1807).

halvakvaliteedilisest viljast või jahust.²⁰³ Teatavasti tänapäeva laboratoorsed katsed on näidanud, et sobimatutes tingimustes hoitud või niiskuse tõttu juba hallitama hakanud viljas tekivad ohtlikud toksiinid (hallitusseened toodavad u 150 liiki toksiine), mis ei kao ka selle küpsetamisel. Kopitama läinud vilja tarvitamine võib nii inimesel kui loomadel põhjustada mitmesuguseid tõsiseid tervisehäireid (maksa-, neerude-, südamekahjustused, hingamishäired, isu- ja kaalukaotus, immuunsüsteemi nõrgenemine, allergia) või kaasa tuua koguni surma. Seejuures sellisest toksiiniderohkest viljast segatud loomasööd võib nii tappa loomi kui mürgitada nende piima- ja lihatoodangu.²⁰⁴

1808. aasta kevadel kaebasid Purtse talupojad, et neile mõisast toetuslaenu-dena jagatud rukkijahu, mille mõis Narvast tõi, on tompus ega kõlba leiva-tegemiseks, hoolimata, et seda on püütud mõisaaidas peeneks tampida ja sõe-luda. Kubermanguvalitsus saatis asja kohapeale uurima adrakohtuniku. Viimane võttis sellest jahust proovid ja saatis need Eestimaa tervishoiuvalitsusse hinnangu saamiseks. Seal seda kontrolliti, “kas sellest küpsetatud leiva tarbi-mine on inimeste tervisele kahjulik või mitte” ja leiti, et selle jahu lõhn ja maitse on läppunud (*modrig*) ja kõik viitab, et tegemist on märjana tompu kleepunud jahuga, mis on hiljem kuivatatud ja jälle lahti riivitud. Kokkuvõttena pidas tervishoiuvalitsus sellest jahust küpsetatud leiba mitte “kasulikuks ega tervislikuks”, seda enam, kui sellest jahust küpsetatud leib oleks vaese rahva ainuke toidus, kuna “praegu valitsevate haiguste juures on hädavajalik tingimata hea toit”.²⁰⁵

19. sajandi algusest on säilinud mitmete kaasuste materjale, kus nähtub, et ühe või teise mõisa talupojad on käinud ametivõimudele oma ebapiisava pea-toiduse üle kaebamas. Reeglina on nendele järgnenud kohtulik kohapealne olu-korraga tutvumine või vähemalt mõisnikult kirjalik arupärimine ja asjade tõeks osutumisel on mõisnikke manitsetud täitma oma kohustusi piisavate viljavarude säilitamisel ja talupoegade toetamisel.²⁰⁶ Mõisnikke on ähvardatud sellistel puhkudel ka karmide trahvidega, kui talupoegade kaebused peaksid jätkuma.²⁰⁷

19. sajandi esimesel poolel ameti- või kohtuvõimudele laekunud konkreet-sete teadete peale talurahva nälgasuremiste kohta (nii eratalupoegade kui isegi

²⁰³ Arnold Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, 207–208; J. Kahk. Eestimaa 1816, 5; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 154.

²⁰⁴ Heino Lõiveke. Mis teeb vilja mürgiseks [www.eria.ee/public/files/mis_teeb_vilja_myrgiseks.pdf, 11.09.2007]. – Olen tänulik Heino Lõivekesele tema sellekohaste uurimustöödele osutamise eest.

²⁰⁵ EAA 30–1–6870, l. 50–50p (Alutaguse adrakohtuniku uurimisprotokoll, 2.05.1808); l. 61–61p (Eestimaa tervishoiuvalitsus Eestimaa kubermanguvalitsusele, 9.05.1808).

²⁰⁶ Vt nt EAA 30–1–6937, pagineerimata (Saarte-Läänemaa adrakohtuniku raport Eestimaa kubermanguvalitsusele, 15.06.1802).

²⁰⁷ Vt nt EAA 30–1–6937, pagineerimata (Ranna-Läänemaa adrakohtuniku raportid Eestimaa kubermanguvalitsusele, 1802).

ainult väikeste laste puhul) järgnes reeglina ametlik kohapealne juurdlus.²⁰⁸ Oluliseks sammuks oli ka see, et selliste võimalike näljasurma põhjuste kindlaksmääramiseks hakati kasutama meditsiinilisi lahanguid.²⁰⁹

Vahemärkusena tasub rõhutada, et veel 17. sajandi osas selliste näljasurmade juurdlusmaterjali ei kohta. Kui 1807.–1808. aasta näljakriisi ajal suhtus riik väga ärevalt igasse teatesse, mis rääkis talupoegade (sh aadlitalupoegade) nälgimisest või veel enam nälga suremisest, siis 17. sajandi Rootsi riik veel talupoegade nälgasuremise vastu lähemat huvi üles ei näidanud (ei kroonutalupoegade osas ja hoopiski mitte eratalupoegade osas). Suure näljahäda järel huvitus Rootsi valitsus küll näljakahjustest finantspoliitilistel kaalutlustel, kuid kellel lasus otsene süü ühe või teise talupoja nälgasuremisel, seda ei peetud uurimisväärseks.

Ega tegelikult ka 19. sajandi alguses ei laekunud ameti- ja kohtuvõimudele kuigi palju otseseid teateid talurahva nälgasuremise kohta, isegi näljaaastatel mitte. Ilmselt peamiseks põhjuseks oli, et enamasti rasketel aegadel suurenenud surmajuhtude viimaseks põhjuseks oli ikkagi mõni haigus. Ka nende kohtulike juurdluste puhul, mis 19. sajandi alguses peeti näljasurma kahtluse korral, huvitus kohus tavaliselt ka sellest, et ega hukkunu ei võinud siiski surra mingi haiguse või muul põhjusel. Seega, kuigi ka haiguse läbi surnud isiku tegelikuks surmapõhjuseks ajaloo perspektiivist oli nälg²¹⁰, siis tollal, kui see seos just tõesti äärmiselt ilmselge polnud, siis ei pakkunud need juhtumid ka kohtulikku huvi.

Sellised näljasurma juhtumite kohtulikud juurdlused on mõnikord kestnud koguni viis aastat, kuni tunnistajad pole enam mäletanudki täpsemaid asjaolusid.²¹¹ Siiski ühtegi sellist lahendit pole otseselt teada, kus mõis oleks jäänud

²⁰⁸ Nt EAA 862–1–3034 (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 3.06.–17.07.1808); EAA 291–1–2653, l. 23–24 (Senaator I. Zahharov Eestimaa kubermanguvalitsusele, 26.05.1808); EAA 863–1–3916 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809); EAA 862–1–3057 (Akten in Sachen wider Konosche Bauerweib ... wegen angeblicher Veranlassung des Hungertodes des Kindes Kaddri, 1809); EAA 952–1–3174 (Viljandi sillakohtu uurimisaktid, 1835); vt ka EAA 29–1–411, l. 31–31p (Eestimaa rüütelkonna peamees Üxküll senaator Zahharovile, 19.04.1808), kus rüütelkonnapeamees selgitas, et tasaseimategi talupoegade ütluste korral, et keegi on surnud nälja tõttu, ei tohi kirikuõpetaja sellist matta, vaid peab sellest teatama kirikueestseisjale ja adrakohtunikule, kes omakorda kannavad selle ette valitsusele. Sellistel kordadel järgneb alati nii arstlik kui kohtulik uurimine.

²⁰⁹ Vt J. Kahk. Eestimaa 1816, 9, 10, 12; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 162; Eesti NSV ajaloo lugemik. 1. kd. Koost. J. Kahk, A. Vassar. Tallinn, 1960, dok. nr 134.

²¹⁰ Vrd Andrew B. Appleby. Disease or famine? Mortality in Cumberland and Westmorland 1580–1640. – The Economic History Review, 26, 1973, 403–404, 422.

²¹¹ Vt nt EAA 862–1–3127 (Akten in Untersuchungs-Sachen, in Betreff eines auf dem Wesenbergschen Stadtterritorio durch Hunger ums Leben gekommen seyn ... der Tochter des zu dem Guthe Finn gehörigen Bauren Joa Abram, Namens May, 1808–

ainusüüdlaseks oma kohustuste täitmata jätmise eest, et vallas oli keegi talurahvast nälga surnud.²¹² 1808. aasta kevadel Eestimaa rüütelkonnapeamees möönis, et üksikutes mõisates võib peatoiduse puudus talurahva seas valitseda, kuid tema sõnul pole see “kunagi” tõusnud sellise tasemeni, et oleks röövinud inimesi.²¹³ Seega ametlikult aadel välistas mõisa süüst tulenevad näljasurma juhtumid. Selliste taluinimeste surma põhjusteks on märgitud ikka kas muud haigused, juba kõrge iga või laste puhul vanemate hoolimatus. Reeglina jäidki nälga surnud lapse eest süüdi lapsevanemad ja mitte mõis. Lapsevanemate hooletus ja laiskus olid põhjused, mis olid kaasa toonud toidupuuduse ja polnud seega midagi vastuolulist, kui kohus mõistis nendele vanematele veel selle eest ihunuhtlusegi.²¹⁴ Mõnikord siiski kohus halastas ja pidas lapse suremist juba piisavaks karistuseks, mistõttu vabastati neid ihunuhtlusest, kuid kästi selle eest näiteks ühel pühapäeval pärast jumalateenistuse lõppu kirikus kõigi ees avalikult oma pattu kahetseda.²¹⁵

Talupojad on seetõttu ka kartnud oma nälga surnud laste kohta teateid mõisa viia ja on püüdnud seda hoopis varjata. Kui näiteks Võivere mõisa sulasenaisel suri nälga 1809. aasta veebruaris esimene tütar, siis oli külakubjas soovitanud tal sellest mõisa ja kirikuõpetajale teadust anda, kuid ta polnud seda siiski julenud teha, vaid lihtsalt üles andnud, et laps suri. Kui aga mõni kuu hiljem suri ka tema teine laps nälga, siis läks ta oma ütluste järgi seekord esmalt vallakohtuniku juurde nõu küsima, kes oli talle aga tungivalt soovitanud sellest mitte rääkida, et laps just nälga surnud ja too oli veel mõni päev hiljem ise tema juurde tulnud ja selgitanud talle, et kui ta hakkab rääkima, et laps nälga suri, siis võetakse teda raskele vastutusele ja viiakse teda üldse siit maalt minema “Jumal teab kuhu”. Soovitustele vaatamata oli ta siiski otsustanud seekord nii härrale kui kirikuõpetajale õigust öelda.²¹⁶

1813); EAA 30–1–6870, l. 180–187 (Viru- ja Järva vasallikohtu otsus Vasta talupoegade kaebuste peale novembrist 1808, 14.03.1811).

²¹² Siiski üks selline kaasus on publitseeritud Eesti NSV ajaloo lugemik, dok. nr 134, kus 1808. a leidis Viru-Järva vasallikohus tõesti, et Karitsa mõisa pärushärra ja rentnikud polnud täielikult järginud 30.04.1808 korraldust, mistõttu surnud Karitsa vallas üks vabadikupere laps. Siiski kohus loobus selles küsimuses oma seisukohta võtmast, kuna see ei kuuluvat vasallikohtu kompetentsi. Selle asemel süüdistati ikkagi surnud lapse vanemaid, et need polnud õigel ajal sellekohase kaebusega kirikueestseisja poole pöördunud.

²¹³ EAA 29–1–411, l. 30p–31 (Eestimaa rüütelkonna peamees Üxküll senaator Zahharovile, 19.04.1808).

²¹⁴ Vt nt EAA 863–1–3916, l. 49p–57p (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

²¹⁵ EAA 862–1–3034, l. 4–4p (Viru-Järva vasallikohtu aktid, 3.06.–17.07.1808); vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 163; Eesti NSV ajaloo lugemik, dok. nr 134.

²¹⁶ EAA 863–1–3916, l. 8–8p, 28–28p, 39, 45 (Akte in Untersuchungssachen wegen eines unter dem Gute Woibifer vor Hunger gestorbenen Bauernkindes, 1809).

Sarnaselt polnud Virumaal Purtse mõisa talupojad 1808. aasta varakevadel julgenud kirikuõpetajale ühest nälga surnud lapsest teatada raske karistuse kartuses. Samas aruandes märgib Virumaa kreisikomissar Bileam, et see on talurahva seas üsna üldine nähtus, et nälja tõttu õnnetult surnuid ei anta üles ei kirikuõpetajatele ega politseile, kuna kardetakse, et sellele järgneb pärushärra poolt tagaajamine ja raske karistus. Bileami arvates vaikivat aga ka kirikuõpetajad selliste juhtumite teada saamisel meelsasti, kuna ei taha aadli-poolset vaenu õhutada.²¹⁷ Tegelikult on talupojad ka veel 1840. aastatel peljanud mõisas pahanduste kartuses nälgasurnuid üles anda.²¹⁸

Kui esmapilgul näib 30. aprilli 1808 Eestimaa kubermanguvalitsuse eestikeelne publikaat, mis lubas kõigil talupoegadel tulla kaebama, kui nad pole piisavalt mõisast abi saanud, selge talupoegade kaitsena, siis teiselt poolt võis tegelikult nüüd hoopis selle alusel talupoegi süüdi mõista. Täpselt nii juhtus 1809. aasta kevadsuvel Koonu vabadikuperega, kelle juures suri nälga kasulaps. Oma kohtuotsuses teatas Viru-Järva vasallikohus, et uurimine tuvastas, et ei vabadikunaine ega tema mees polnud eelmise aasta 30. aprilli publikaadist hoolimata, mida nad pealegi olid kirikus ettelõetult kuulnud, ei ülemkiriku-eestseisjale ega adrakohtunikule teadet oma puuduse kohta viinud, mis oleks nende hädale aga lõpu teinud. Kuigi nimetatud korraldus käskis talupoegadel nendest juhtumitest teada anda, kui mõis on takistanud või pole piisavalt viljaabi jaganud, siis see vabadikupere ei võtnud midagi ette ja selle asemel lasid hoopis oma hooldusalusel lapsel surra, mistõttu on nende süü ilmne. Siiski selle eest määratud trahvist neid hiljem vabastati.²¹⁹

Tegelikult oli talurahvas (nii talupojad, vabadikud kui sulased) käinud kohtu- või valitsusvõimudele mõisast abita jäämise üle kaebamas juba varemgi²²⁰ ja käidi veel hiljemgi²²¹, kuigi tegemist oli loomulikult ohtliku sammuga, mistõttu massilist vormi see ei võtnud. Näiteks kaebas 1805. aasta märtsis oma piirkonna adrakohtuniku juures Purdi mõisa alt pärit sulane *Philippi Jacobi Hans*, et pärast seda, kui ta oli eelmisel korral adrakohtunikule kaevanud leivapuuduse üle, oli mõisa rentnik esmalt teda kümme korda pähe löönud ja seejärel lasknud talle 38 karbatši hoopiga jagada. Kuid sellega veel asi

²¹⁷ EAA 291–1–2653, l. 17p, 20p (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernement stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808); vt ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 162–163.

²¹⁸ Vt J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad, 107–108.

²¹⁹ EAA 862–1–3057, l. 46p–51 (Viru-Järva vasallikohtu otsus, 21.06.1809); vrd Eesti NSV ajaloo lugemik, dok. nr 134.

²²⁰ Nt EAA 30–1–6848, l. 1–1p (Tallinna alammaakohus Tallinna asehaldusvalitsusele, 16.03.1788); EAA 30–1–6861, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsiooni mustand, 2.01.1805); EAA 30–1–6866, pagineerimata (Lõuna-Järvamaa adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 22.03.1805).

²²¹ Vt nt EAA 902–1–1176, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsus Maa-Virumaa adrakohtunikule, 22.01.1818).

polnud piirdunud. Kohal oli olnud ka Purdi pärushärra v. Baranof, kes talle veel vastu pead ja rinda löi ja teda juustest kiskus. Ühtlasi palus see sulane adra-kohtunikult, et see talle kirja kaasa annaks, mis kaitseks teda kaebamaskäimise pärast uue keretäie eest, mille adrakohtunik talle ka andis.²²² Samas võis sellistele palumaskäimistele tõesti järgneda abisaamine, näiteks kas või kroonu-magasist.²²³

Veel 19. sajandi alguse osas torkab silma, et üks asi oli riigivõimu kasvavalt tõsine suhtumine sellistesse teadetes kuskil valitseva toidupuuduse kohta, kuid teine asi oli, kui efektiivselt suudeti neile tegelikult reageerida. Kui talupoegade kaebuste või mujalt laekunud informatsiooni peale väljastas kubermanguvalitsus küll enamasti korralduse asja lähemalt uurida ja rakendada meetmeid olukorra parandamiseks, siis tegelikult sõltus nende täitmine suuresti adrakohtunist ja teistest vastavatest ametiisikutest, kellele selliseid ülesandeid jagati. Näiteks 1809. aastal sai Ida-Harjumaa adrakohtunik A. v. Hagemeister Eestimaa kindralkubernerilt küll juba 1. juunil, so kevadise näljalünga tippajal, käsu jälgida, et Perila mõisas toimuks talupoegade toetamine leivaviljaga vasta-valt 30. aprilli 1808 publikaadile, kuid Hagemeister vastas sellele alles 8. septembril, so kui juba uus rukkisaak oli lõigatud, et ta ei leidnud Perilast eest üleüldse mingit viljapuudust või talupoegade ülalpidamisprobleeme, vaid “talupojad elatuvad oma endi vahenditest”.²²⁴

18. sajandi lõpust on teada küll vähemalt üks konkreetne kaasus, kus era-mõisnikule mõisteti küllaltki suur rahaline trahv selle eest, et ta polnud oma talupoegi kevadel piisavalt viljaga abistanud. Nimelt sellise otsuse tegi Haap-salu alammaakohus 1789. aasta kevadel Vaemla mõisnikule rittmeister Caspar Adolph von Stackelbergi suhtes. Igakevadine mõisaaitude visitatsioon oli tuvastanud, et Vaemla talupojad kannatasid suure viljapuuduse käes, kuna neid polnud mõis piisavalt leivaga abistanud, millega oli mõis “põhjustanud õnnetud tagajärjed või vähemalt neid soodustanud”. Talupoegade seas oligi suremus kiiresti kasvanud. Samuti polnud mõisa kohapealsed viljavarud sugugi piisavad ega kooskõlas kohustusliku reservvilja normidega. Kõike seda arvesse võttes määratigi rittmeister Stackelbergile 50 rubla suurune rahatrahv, mille ta oli kohustatud tasuma nelja nädala jooksul, lisaks kiirelt nõutud kogu tagavaravilja hankimisele ja kuni uue lõikuseni oma talupoegade ülalpidamisele. Alammaa-kohtu trahvimise põhjus tulenes selgesõnaliselt soovist maal ära hoida talu-poegade seas leivapuuduse tekkimist ja sellest lähtuvaid tagajärgi.²²⁵ Ootus-

²²² EAA 30–1–6866, pagineerimata (Lõuna-Järvamaa adrakohtunik Eestimaa kubermanguvalitsusele, 22.03.1805).

²²³ Nt EAA 30–1–6848, l. 2 (Tallinna asehaldusvalitsuse kommunikaat Tallinna kroonupalatile, 17.03.1788).

²²⁴ EAA 30–1–6873, l. 3 (Ida-Harjumaa adrakohtunik A. v. Hagemeister Eestimaa kubermanguvalitsusele, 8.09.1809).

²²⁵ EAA 30–1–6854, l. 4–5 (Haapsalu alammaakohus rittmeister von Stackelbergile, 23.05.1789).

päraselt kaebas C. A. v. Stackelberg selle otsuse aga edasi, apelleerides enne- kõike sellele, et süüdistus talupoegade väheses toetamises oli tuginenud üksnes talupoegade ütlustele ega poldud temalt üldse aru päritud.²²⁶ Tallinna asehal- dusvalitsuse arupärimise peale, mis peatas asja selgumiseni ka Stackelbergilt trahvi sissenõudmise, jäi aga Haapsalu alammaakohus ikka määratud rahatrahvile kindlaks, et “juhtida härrade mõisaomanike tähelepanu nende kreisis tehtud korraldustele tulevikus”.²²⁷ Tallinna asehal- dusvalitsus ei tahtnud aga siiski seda rahatrahvi kinnitada ja nõudis veel pool aastat hiljem selle tühiseks kuuluta- mist.²²⁸ Seega seadusesõnas juba käsitleti eramõisnikke täiel määral oma talupoegade ülalpidamise eest vastutavate ja karistatavatena, kuid praktikas oli aadli positsioon ühiskonnas veel liiga tugev.

5.5. Vallamagaside asutamine

Talupoegade endi magaside loomise vajaduse tõstis Liivimaal esimesena amet- likult päevakorda 1792. aastal Riia kreisimarssal, Holsteini kammerhärra Georg Andreas von Bayer.²²⁹ Ta proponeeris maapäevale mitu ettepanekut talupoegade olukorra parandamiseks, kuna mõned mõisavalitsejad “isaliku leebuse” asemel unustavat, et ka talupojad on “meie kaasinimesed”. Bayeri meelest oli vajalik fikseerida talupoegade teokoormised, tõsta talupoegade toimetulekupiiri selleni, et nad ei peaks olema sunnitud oma lapsi teise tallu sulasteks ja teenija- tüdrukuteks andma, piirata ihunuhtlust, rajada talurahvakoole, pöörata tähele- panu arstiaabile ja pastoraaditalupoegade olukorrale.²³⁰ Ühe punktina aga Bayer mainiski praegust ebarahuldavat toetuslaenude praktikat, kus mõisamagased pole piisavalt varustatud ja nendest laenude andmine sõltub liialt mõisavalitseja suvast. Magaside etteotsa tuleks hoopis panna talupoegadest eestseisjad ning magasivarude kogumine ja hoidmine vallakogukonna mureks jätta. Samamoodi tuli Bayeri arvates kogu vallakogukonnale üle anda ka rahaliste toetuslaenude fond, misjärel alles siis oleks oodata talupoegade ühist huvi sellega kokkuhoid-

²²⁶ EAA 30–1–6854, l. 1–3p (C. A. v. Stackelberg keisrinna Katariinale, 23.06.1789).

²²⁷ EAA 30–1–6854, l. 6 (Tallinna asehal- dusvalitsuse käsk Haapsalu alammaakohtule, 6.07.1789, mustand); samas, l. 7–8p (Haapsalu alammaakohus Tallinna asehal- dusvalitsusele, 4.08.1789).

²²⁸ EAA 30–1–6854, l. 10 (Tallinna asehal- dusvalitsuse käsk Haapsalu alammaakohtule, 22.12.1789, mustand); samas, l. 11 (Haapsalu alammaakohus Tallinna asehal- dusvalitsusele, 29.12.1789).

²²⁹ Friedrich Bienemann. Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Ehstland (1783–1796). Ein Kapitel aus der Regentenpraxis Katharinas II. Leipzig, 1886, 379; J. Jenß. Vidze- mes, 382.

²³⁰ LVVA 214–2–257, l. 10–12p (G. A. Bayeri *desiderium*, 3.12.1792); Vt selle kohta ka J. Kahk. Rahutused ja reformid, 263–264; Eesti rahva ajalugu, lk.1470.

likult ringi käia ja selle varasid kasvatada.²³¹ Liivimaa aadlikonvent lükkas aga kõik need G. A. Bayeri ettepanekud tagasi ja leidis, et olemasolevatest magasid puudutavatest korraldustest piisab, et talupoegade heaolu eest hoolt kanda ja nende saatust kergendada.²³²

Kolme aasta pärast 1795 tuli aga vallamagasiitade idee uuesti Liivimaa maapäeval arutlusele ja nüüd tegeles sellega Liivimaa aadlikonvent täie tõsidusega. Kuna säilinud on suur hulk 1795. aasta maapäeva ettevalmistusmaterjale, siis nende hulgas olevatest mustanditest on jälgitav, kuidas aadlikonvendi lõplik seisukoht on magariitade küsimuses formeerunud. Algselt on vallamagasiite eesmärk sõnastatud probleemina, et senine reservaatvili polevat piisav ära hoidmaks üldist näljahäda. See on aga tõmmatud siiski maha. Lõppversiooni on läinud konvendi sissejuhatus, et igasse mõisa magariida sisseseadmise teema on teeninud tänu oma suurele kasutatavusele ülimat aadli tähelepanu. Sellekohase soodsa otsuse langetamine tulevat igati kasuks, mistõttu pani aadlikonvent maapäevale kaalumiseks projekti, mis oli jagatud kolmeks küsimuseks: 1) Kui suured sellised viljamagasiid peaksid olema? Siin oli konvendi arvamus, et vallamagasiitade täismahuks peaks arvestama vähemalt 30 vakka rukist ja poole vähem ehk 15 vakka suvilja külviseemnena adramaa kohta. Selline tagavara olla piisav, et kindlustada valda suurimagi puuduse eest. 2) Mis aja jooksul peaks olema täielik magarii komplekteerimine viidud lõpule? Selles küsimuses pakkus konvent välja, et kuus aastat oleks selleks küllalt, mis ajavahemikus tehtaks võrdsetes kogustes igaaastasi sissemakseid. Koos magariida asutamisega tehtaks siis kohustuseks igal aastal hakata selle varude kohta komisjonile aru andma, mis tagaks, et sellist viljavaru kogumise kohustust ka tõesti täidetakse. 3) Kas vallamagasiitade hakkab sissemakseid tegema mõisnik või talupoeg? Siin jäi konvent arvamise juurde, et neid hakkab tegema talupoeg, mis ennekõike aitaks paremini ära hoida magariivarude kõiksugusi kuritarvitusi, kuna talupojad vaatleksid siis magariitade kui enda omandit.

Lisaks nendele punktidele rõhutas aadlikonvent, et koheselt, kui need magariiidad saavad asutatud (pole aga otse öeldud, kas asutamise hetkest või siis kui magariiidad saavutavad täiskomplekteerituse), langeks mõisnikelt täielikult kohustus pidada senist varuvilja. Samuti lubas konvent edaspidi arutada magariitadest väljalaenatava vilja kasviku küsimust ning ülemkirikueestseisjad pidid saama volituse uurida mõisates magariida sisseseadmise seotud asjaolusid. Tegelikult kasviku osas oli aadlikonvent algselt oma ettepaneku ka juba visandanud, mis on aga hiljem läbi kriipsutatud. Välja võib aga lugeda, et idee

²³¹ LVVA 214–2–257, l. 11. – Võiks oletada, et G. A. v. Bayer oli oma Stukmani ja Koknese mõisas sellise vallamagasi ja -kassa korralduse ellu rakendanud. Vähemalt ühe umbes sellest ajast pärineva teate järgi oli Bayer oma mõisates talupoegadele teinud “kõikvõimalikke soodustusi” ja asutanud seejuures talupoegadest vallakohtu, kus ta “keeldunud” ise olemast selle eesistujaks, vt August Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn, 1980, 24.

²³² LVVA 214–2–257, l. 107–107p.

oli magasilaenudelt kasviku võtmist lubada, mille tuludest pidi aga minema üks osa “adra taga vanaks saanud sulaste” ülalpidamiseks ja ülejäänud nende taluperemeeste tasuta kahjude hüvitamiseks, kes teenimatu juhuse läbi olid jäänud oma saagist ilma, kuid kes pidid kindlasti toetuse saamiseks magasiülevaatajale ennast enne lõikust üles andma.

Eriti pikalt on aga rüütelkonna konvent projektis kirjeldatud ühte võimalikku lahendit, kuidas mõisnikud saaksid kergendada oma talupoegadele igaaastasi magasissemakseid. Kuid ka see kogu ettepanek on hiljem mingitel põhjustel maha tõmmatud, ega pole puhtandisse läinud. Konvendi sellekohane soovitus seisnes aga selles, et iga mõisnik määraks oma talurahva kogukonnale tüki maad, mida need siis hariksid ja mille kogu saak läheks selleks otstarbeks. Aadlikonvent pakkus näitena välja, et sellise maatüki suuruseks sobiks vakamaa iga adramaa kohta. Kuna viie adramaa suurune mõis peab saavutama 150 vaka suuruse magasiada, siis loovutades talupoegadele igaaastaseks harimiseks viis vakamaad, mille saagikus tuleks külviseemet mahaarvates viis seemet, siis viielt vakamaalt saadaks umbes 25 vakka vilja, mis teekski kuue aastaga kogu magasiada rukki täituvuse. Sellisel viisil oleks 5-adramaalise mõisale soovituslik loovutada talupoegadele kuueks aastaks 30 vakamaad maad, mis oleks jagatud kuueks võrdseks osaks, kuhu siis vaheldumisi ja kombineerides tali- ja suvivilja kuue aasta jooksul külvata. Talupoegadele tähendaks aga uus magasiada koormis siis ainult seda, et üks veerandadrik peab kuue aasta jooksul veerandit vakamaad lisaks üles harima.²³³

Vaatamata 1795. aasta rüütelkonna ettepanekutele ja sellele järgnenud maapäeva otsusele vallamagaside sisseseadmise ja varuvilja kaotamisest, polnud 1798. aasta maapäevaks valitsus lokaalsete magasiadade asutamist välja kuulutanud, hoolimata “kõigist pingutustest”. 1798. aasta maapäev otsustaski, et vallamagaside sisseseadmise ettepanek tuleb veel kord vastavatele ametkondadele esitada.²³⁴

1798. aasta maapäeva sellekohase taotluse kinnitaski lõpuks Liivimaa kubermanguvalitsus 4. oktoobril 1798. Avalikult kuulutati magasiadade asutamine välja tsiviilkuberner C. A. v. Richteri patendiga 21. septembrist 1799, millega kõigile eraomanikele (kroonumõisate ja Saaremaa kohta see korraldus ei käinud) veel kord kogu asja olemus ette kirjutati. Alates sellest sügisest tuli Liivimaal mõisates igalt adramaalt talurahva magasisse suunata 5 vakka rukist ja 2,5 vakka otra aastas vähemalt järgneva viie aasta jooksul kuni sellise magasivilja kindlaksmääratud normini (seda pole patendis küll märgitud, kuid silmas on peetud ikka 1795. aastal otsustatud 30 vakka rukist ja 15 vakka suvivilja, nagu nähtub hilisemast 30. juuli 1800 patendist). Lisaks sellele pidid mõisad aga selle

²³³ LVVA 214–2–258, l. 404–405p (Deliberanda zum Landtage im Jahr 1795: ad Deliberandum 29).

²³⁴ EAA 1874–1–15, l. 36 (Liivimaa maapäeva retsess, 1.05.1798); l. 44p, 68 (1798. aasta maapäeva otsused).

aasta saagist kuni järgmise lõikuseni endiselt ka 20-vakase varuvilja kõrvale panema.²³⁵

Hilisemates, 19. sajandi esimese poole vallamagasiga seotud õigusaktides ei hakatud aga viitama mitte 21. septembri 1799 patendile, vaid vallamagasiatade alusdokumendiks sai senati doklaad 29. novembrist 1799 külade tagavaramagasite asutamise kohta peaproviandtmeister Obol'janinovi projekti järgi kogu Vene impeeriumis.²³⁶ See avaldati Liivimaa oludele kohandatuna patendina 30. juulil 1800.²³⁷ Selle järgi pidid kõik kroonu- ja eramõisad, nagu samuti ka pärustalupoegade varustatud pastoraadid, asutama tagavaramagasi, mille täitmiseks kõigilt talupoegadelt tuli hakata alates juba sellest aastast pärast lõikuse lõppu koguma pool setverikku rukist ja pool karnitsat suvivilja (sellest pool odras ja pool kaeras) revisjonihinge kohta.

Seega määratud kogused ei olnud kuigi suured,²³⁸ mille eesmärk pidigi olema, et talupoegadel oleks reaalne võimalus neid sisse maksta.²³⁹ Sellisel hulgal tuli talupoegadelt magasiviljaandamit koguda igal aastal (tähtajaga 1. oktoober) kuni kokku on saadud 3 setverti rukist ja 3 setverikku suvivilja revisjonihinge kohta (etteantud tempos oleks see teinud 48 aastat). Esimesel aastal pidid kõik kroonumõisate pidajad magasivilja hoidmiseks määrama mõne aida või muu mõisakõrvalhoone. Saabuval talvel pidi aga tehtama kõikjal algust materjali kohalevedudega magasiatade ehitamiseks, mis pidi olema kivist, ja mille projekt pidi sündima koostöös kreisikomissariaadiga. Samamoodi pidid aadlimõisate pidajad tegema kõik selleks, et magasivili saaks kogutud ja magasiat üles ehitatud. Patendis leidis selgelt sõnastamist põhimõtte, et talupoegade poolt kokku pandud tagavaravili pidi jääma talupoegade omandiks. Nõnda tuli kõigis kroonu- ja eramõisates valla poolt valida vastavalt valla suurusele kaks kuni neli peremeest, kes mõisniku järelevalve all ei kannaks hoolt mitte ainult igaaastase ettenähtud vilja kokkukogumise eest, vaid kelle kätte antakse ka kaks aidavõtit, et üksinda ei saaks keegi magasi sissetulekute ja

²³⁵ LP, 21.09.1799.

²³⁶ ПСЗ, nr 19203. – Nõnda üle kogu impeeriumi oli kaasaegse statistika kohaselt 1800. aastaks 40 kubermangu ehk 14 661 907 meeshinge peale kokku asutatud 54 059 magasiata, vt: Н. А. Мирзанов. Хлебные запасные магазины, 130–133.

²³⁷ LP, 30.07.1800. – Enne seda oli vastavad ettepanekud keiserlikku korralduse täpsustamise kohta teinud Liivimaa maapäev: EAA 1392–1–282, l. 29–30 (Landtags-Schluß vom Jahre 1800); vrd sama küsimuse arutamist Eestimaa maapäeval: J. Konks. Eestimaa, 108.

²³⁸ So ca 13 l rukist ja 1,6 l suvivilja meeshinge kohta. Silmatorkavalt tagasihoidlik on see kogus eriti võrreldes Liivimaa maapäeva 1798. aasta otsusega, kus igaaastaseks sissemakseks adramaalt oli mäletatavasti kehtestatud 5 vakka (ca 345 l) rukist ja 2,5 (ca 172 l) vakka otra. Seega isegi, kui arvestaks adramaa kohta meeshingede arvuks 20, siis 1798. aastal ettenähtud suvivilja kogus jääks üle 5 korra kõrgemaks.

²³⁹ Seda rõhutas ka nt Eestimaa kubermanguvalitsuse nõunik parun Fr. Rosen ühes oma 1806. a korralduses (EAA 1187–2–327, l. 238–239p).

väljaminekutega tehinguid teha.²⁴⁰ Nende valitud peremeeste ülesandeks jäi ka pügalpulkadega arvepidamine kõigi laenu saanud taludega, mis pidid klappima mõisas peetava magariarveraamatuga. Samuti pidid need peremehed hoolt kandma, et magariaidas hoitav vili saaks alati õigel ajal värske vilja vastu vahetatud, enne olemasoleva vilja riknemist. Muidu pidi aga nendest asutatud magariaitadest hakkama toimuma vilja laenamine ilma maal tavapärase kasvikuta. Seejuures tohtis laenu teha ainult hädavajajatele ja ainult neile talupoegadele, kes on selles vallas teinud magasivilja sissemakseid. Avansslaenu andmine pidi toimuma valla talurahvakogukonna nõusolekul ja kirikueestseisjate kinnitamisel, kellele kõik mõisnikud pidid jaanuaris sellekohase aruande edastama, kus oleks näidatud taluraha leiva- ja külvivilja laenude vajadused. Kirikueestseisjate kohustuseks sai ka igal aastal oktoobris ja märtsis nii kroonu- kui eramõisate magariaitu visiteerida ja sellest ülemkirikueestseisjatele aru anda.²⁴¹

Mis puutub aga veel selle 1799. aasta novembris senatis kinnitatud ülevenemaalise vallamagasi-institutsiooni asutamise suhet enne seda Liivimaal 21. septembri 1799 korraldusega asutatud vallamagasitega, siis vastavalt 30. juuli 1800 patendi artiklile 11 pidi jääma see iga valla talupoegkonna enda otsustada, kas nad soovivad juba eelmisel aastal esmakordselt kogutud iga adramaa kohta 5 vakka rukist ja 2,5 vakka suvivilja arvestada selleaastase magasivilja panuse sisse või mitte.²⁴²

Sama 29. novembri 1799 senati doklaad oli aluseks vallamagasiite asutamisele ka Eestimaa kubermangus.²⁴³ Siiski Eestimaa kubermangu puhul tuleb lisada, et kuigi 1799. aasta ukaas nägi ette kohapealsete vallamagasiite asutamise ka kroonuvaldades, siis erinevalt Liivimaast Eestimaa kroonutalupojad, kelle arv piirdus viimase hingeloenduse andmetel ainult 1555 meeshingega, asusid esimestel aastatel ettenähtud magasivilja sissemakseid viima linnade kroonumagasiitesse. Vastav luba tuli senatilt 29. märtsil 1800, mis ametivõimude hinnangul pidi kergendama kroonutalupoegade jaoks seda uut magariaitade

²⁴⁰ Magasiestseisja amet ongi valdades tekkinud, vt EAA 567–2–43, l. 8p (Saadjärve mõisa talupoegade koormiste aruanne, 19.07.1805); 567–2–225, l. 15p (Kavastu mõisa talupoegade koormiste aruanne, 24.07.1805).

²⁴¹ Kohe 1800. aastast ongi Liivimaa kubermanguvalitsus hakanud pöörama suurt tähelepanu sellele, et igal aastal toimuksid kirikueestseisjate poolt kõikides mõisates uute magariarvude ettenähtud visitatsioonid, ning et sellekohased aruanded laekuksid õigeaegselt nii ülemkirikueestseisjatele ja nende poolt omakorda maanõunikekolleegiumile ja viimane omakorda lõpuks kubermanguvalitsusele: LP, 30.07.1800, 29.03.1801, 13.02.1802; EAA 952–1–1745, l. 5 (Liivimaa kubermanguvalitsus Viljandi sillakohtule, 26.10.1805).

²⁴² LP, 30.07.1800.

²⁴³ Vt EAA 29–1–12, l. 62–62p (Senati ukaas, 15.12.1799); EAA 30–1–6937, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 21.12.1800).

rajamise kohustust.²⁴⁴ Leiti, et kuna kroonutalupoegade jaoks juba on linnades magasiad olemas, siis pole suurt vajadust neid kroonuvaldadesse nüüd eraldi rajada. Kroonumõisate rentnikud pidid aga hoolt kandma selle eest, et vastavalt 1799. aasta doklaadile talupoegadelt magasivili, mis pidi olema hea, puhas ja kuiv, sisse nõutakse ja see viivitamatult oma maakonna linna magasiaita toimetatakse, kus seda hakati hoidma eraldi muust viljast. Häda korral võisid kroonutalupojad seda vilja kasvikuta toetuslaenudena välja võtta aga ainult Eestimaa tsiviilkuberneri loal.²⁴⁵

Eestimaa vallamagaside revisjonid kuni aastani 1805 kinnitavadki, et kroonumõisates magasiaitu pole püstitatud, vaid Harjumaa kroonutalupojad hoidsid oma vilja Paldiski magasis, Järvamaa talupojad Paides ning Läänemaa talupojad Haapsalus. Ainult Virumaa talupojad pole viinud oma kohustuslikku magasivilja mitte Rakverre, vaid Jaama (Vihtse) mõisa juures asuvasse magasiaita (*ihre eigens Magazin unter dem Gute Wichtisby*). Samuti oli eraldi magasiait Kadrioru udellitalupoegadel.²⁴⁶ Kuid juba mõni aasta pärast 1800. aasta luba mitte rajada kroonuvaldadesse eraldi magasiaitu, hakkas ametivõimudele laekuma kaebusi, et igal sügisel magasivilja linna transportimine osutub suureks koormiseks.²⁴⁷ 1805. aastast ongi ka Eestimaa kroonuvaldades püstitatud eraldi vallamagasis ja vaid veel Metstaguse kroonutalupojad jäid oma vilja hoidma Paide avalikus kroonumagasis.²⁴⁸ Kuid ka viimaste jaoks ei tähendanud linna magasiadas vilja hoidmine midagi kasutoovat, mis tuli eriti selgelt välja 1808. aasta näljaaastal. 1808. aasta sügiseks oli 1800. aasta magasivili seisnud juba ligi 9 aastat ja kuna seda hoiti teistest varudest eraldi, siis polnud see mingisugust ümbervahetust saanud. Nõnda oli osa viljast niiskuse tõttu hakanud kopitama, mistõttu kui 1808. aastal Metstaguse kroonutalupojad vajasis suures hädas oma tagavaravilja tagasi, siis selgus, et ligi kolmandik 1800. aastal sisse makstud viljast ei kõlvanud enam kuhugi.²⁴⁹

Kui 1799. aastal hakati talupoegade magasiaitu maal asutama, siis 1797–1802. aastatel kogutud O. Huhni andmetest selgub, pastorkond on üldiselt olnud

²⁴⁴ EAA 29–1–12, l. 5–6 (Eestimaa kuberneri “Bemerkung der Ursache, warum ... die Anlegung der Korn-Vorraths-Magazin in den Krons u. Privat-Dorfschaften noch nicht in allen Stücken in Erfüllung gebracht werden können”, 1800).

²⁴⁵ EAA 178–1–4239, l. 4 (Tallinna kroonupalat kõigile kroonumõisate rentnikele, 3.07.1800); LVVA 1–2–1020, l. 23p–27 (Eestimaa tsiviilkuberner Langell Balti kindral-kuberner Buxhövdénile, 2.11.1804).

²⁴⁶ EAA 29–1–12, l. 228–230 (General-Verschlag von den Vorrathskorne in den Dorfs-magazine des Ehstländischen Gouvernements pro 1803); EAA 29–1–295, l. 14–14p.

²⁴⁷ Vt nt Saulepi mõisa sellekohast kaasust 1804. a, mille peale kroonupalat lubaski neile vallamagasi kohapeale ehitada: EAA 178–1–4239, l. 18, 37–42.

²⁴⁸ EAA 29–1–12, l. 291–292 (Üldaruanne Eestimaa kubermangu vallamagaside tagavaraviljast pro 1806, 12.01.1807); J. Konks. Eestimaa, 108.

²⁴⁹ EAA 178–1–4239, l. 191–191p (C. F. Wegener v. Vogdtile, 9.02.1810).

nende suhtes väga optimistlikult häälestatud.²⁵⁰ Lielvärde pastor deklareeris, et *nüüd ei saa enam mingit puudust tekkida, kuna magasis on tagavara suur*,²⁵¹ Jumprava pastor: *alates ajast kui talupoegade magasi sisse seati ei ole enam mingit puudust*.²⁵² Koos lootustega, et magasiitade süsteemi täielikult rakendamisel kaob tulevikus olukord, kus talupojad peaksid viljapuudust kannatama, pakkusid mitmed kirikuõpetajad välja, kuidas magasivarusid saaks ka muudeks eesmärkideks edukalt rakendada. Magasiitades nähti head fondi, mille varadest võiks hakata toimuma haigete ravi ja hooldamine.²⁵³ Näiteks Ropaži kirikuõpetaja pakkus välja, et kui edaspidi talupoegade magasiitade viljavarudest peaks tekkima mingi ülejääk, siis võiks seda hakata kasutama haigete ülalpidamiseks.²⁵⁴ Seega selle plaani järgi oleks hakanud haigete ülalpidamine toimuma talurahvakogukonna ja mitte mõisa varadest. Sarnaselt sellistele pastorite teadetele väljendas ka Eestimaa rüütelkond ühes oma 1808. aasta ametlikus vastuses retoorilist optimismi, et tulevikus viljapuudus talupoegi enam tänu kasvavate magasiitade varadele ei kimbuta, kui ei peaks just maad tabama mõni (suurem) viljaikaldus.²⁵⁵

Teisalt leidis vallamagasi institutsioon kaasaegsete seas ka täiesti negatiivset suhtumist. Kriitikud pidasid magasivarusid “surnuks kapitaliks”, mis suurte ohvritega kokku kogutakse, kuid mis oma eesmärki ei suuda täita.²⁵⁶ Pahameele põhjuseks oli seega ennekõike mõisnike majanduslik huvi, et suur kogus vilja tuleb lihtsalt kõrvale panna, mida aga saaks hoopis kasumiks teha.²⁵⁷ Liezere

²⁵⁰ Nt *Die seit 3 Jahren angefangene Bauer Magazine werden weiterhin dem Mangel noch mehr abhelfen* (Otto Huhn. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802 (LVVA 6810–1–50), l. 11 (Turaida); vt ka l. 30 (Kalsnava), l. 31–31p (Laudona), l. 43p (Alūksne)).

²⁵¹ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 7 (Lielvärde).

²⁵² O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 12 (Jumprava).

²⁵³ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 6p, 13, 30, 33, 73p–74.

²⁵⁴ O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 6p (Ropaži); vt ka l. 12 (Jumprava).

²⁵⁵ EAA 29–1–411, l. 27p (Eestimaa rüütelkonna peamees Üxkülli senaator Zahharovile, 16.04.1808); vt ka Ludwig August Graf Mellin. Etwas über die mittelst Allerhöchsten Ukas vom 29. November 1799, und der sich hierauf gründenden Verordnung der Kaiserl. Liefländischen Gouvernements-Regierung vom 30. July 1800, No 2478. anbefohlene Errichtung von Bauer-Vorraths-Magazinen. – Oekonomisches Repertorium für Liefland, 2. Bd., 3. St., Riga, 1808, 700–701; EAA 39–1–644, pagineerimata (G. J. Wrangeli adressaadita ja dateerimata kiri, 1820?).

²⁵⁶ Heinrich August v. Bock. Etwas über Land-Magazine überhaupt und die Liefländischen insbesondere. Pernau, 1813, 3–4.

²⁵⁷ Vrd [Gottfried Georg Mylich]. Wiederum ein Wort zu seiner Zeit, oder Versuch einer Beantwortung der unserm Vaterlande so wichtigen Frage: Wie wohl der Landplage des jährlichen Bauernvorschusses am sichersten abzuheffen wäre? [Mitau], 1787, 3; vt ka Georg Friedrich v. Fircks. Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines

kihelkonnapastor H. Fr. Tiebe arvas 1804. aastal, et igaaastast kohustuslikku viljavarunormi võiks vabalt vähendada poolele või isegi kolmandikuni praegusest ettenähtust, mis ka sellisel juhul oleks piisav, ja mis pealegi kergendaks kogutud vana vilja vahetamist värske vastu.²⁵⁸

Hoolimata sellest, et vallamagasi sissemakseteks talupoegadele peale pandud igaaastased viljakogused ei olnud kõrged, toimus pärast 1799. aasta korraldust enamikes valdades magasivilja kogumine ikkagi väga vaevaliselt.²⁵⁹ Oma mõju sellele oli kahtlemata Liivi- ja Eestimaad aastatel 1799–1801 tabanud järjekorras üldised ikaldused, mis tõid maal kaasa suure toidupuuduse.

Vallamagasi institutsiooni kriitiliselt suhtunud H. A. v. Bock pidas seda parastavaks, et magariaitade asutamisega kokkulangenud rida ikaldusaastaid kuhjas koheselt algusest peale talupojad võlgadega nii üle, mis enam õien-datavad polnud. Bock kirjeldab, et mõned ametkonnad soovisid neil aastatel sundida mõisnikke täitma omadest vahenditest magariaidad, jättes küll neile ka õiguse tulevastel parematel aastatel see talupoegadelt tagasi nõuda. Kuid isegi siis, kui hiljem hakati magasivõlgu eelistama talupoegade teistele maksudele ja mõisavõlgadele, tulnud välja, et vaesunud talupojad ei suutnud midagi tagasi maksta, mis tulemusena tuli neid taludest välja tõsta, kuid mis ei rahuldanud ei magariaitade ega mõisnike nõudmisi.²⁶⁰

Sarnaselt on J. Konks näidanud, et Eestimaal oli talupoegadelt nõutud kohe esimesel aastal, 1800. aasta sügisel ettenähtud vili kõikjal täies ulatuses sisse. 1801. aastal aga jällegi ei suudetud eramõisate talupoegadelt suurema ikalduse tingimustes peaaegu midagi kätte saada ja 1800. aasta vili oli juba talupoegadele välja jagatud, nii et kõik 548 eramõisate magariaita olid tühjad.²⁶¹ Ka Liivimaalt säilinud vallamagasi 1800.–1802. aastate aruanded näitavad, et vallamagasi asutamise korraldust on püütud mõisates enamasti täita, st vastavalt revisjonihingede arvule vilja varuda, ja et kohe 1801.–1802. aastatel on jagatud talupoegadele see vili toetuslaenudena välja, mille eest on jäänud talupoegadel suured võlgnevused. Siiski J. Konks lähtub oma andmete esitamisel peamiselt Eestimaa kubermangu koondaruannetest, mis aga võivad tekitada mulje, et kõikjal mõisates oli vallamagasi olukord küllaltki sarnane. Tegelikult liikus igas vallas magariaitadesse vilja kogumine ise teed pidi ja ainuüksi ühe kihelkonna piires võis pilt olla väga kirju. Näiteks 1802. aasta veebruari Vastseliina kirikueestseisja aruande järgi oli Vastseliina pastoraadi magariait täiesti tühi ja selle kogu ettenähtud kaheaastane viljakogus on märgitud talupoegade

Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten. Leipzig, 1804, 208–211.

²⁵⁸ Hermann Friedrich Tiebe. Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri. Halle, 1804, 46–47.

²⁵⁹ Vt ka L. A. Graf Mellin. Etwas über die mittelst Allerhöchsten Ukas, 702–703.

²⁶⁰ H. A. v. Bock. Etwas über Land-Magazine, 10–12.

²⁶¹ J. Konks. Eestimaa, 108, 110.

võlgnevuseks. Vastseliina mõisa alla oli asutatud aga kaks magasiaita. Kokku leidis nendes kahes vallamagasis 1801. aasta lõpuks aga kogu kohustuslik suviviili ning 48,3 protsenti ettenähtud rukkiviljast (ülejäanud 51,7% oli märgitud talupoegade võlgnevuseks). Haanja vallamagasis oli seevastu tallel 5,33 karnitsat rukist ja tervenisti 42 setveriku suvivilja rohkem kui tegelikult normatiivselt oleks pidanud olema. Talupoegade võlgnevus magasiaida ees oli samal ajal null.²⁶² Seega mõnes mõisas oli vallamagaside asutamine läinud ikaldusaastatele vaatamata plaanipäraselt või isegi mõningase ülelaekumisega²⁶³, mis tulemused aga ei kajastuks, kui võtta aluseks ainult kubermangu summaarsed aruanded.

Veel 1805. aasta suvel märgivad paljud mõisnikud 1804. aasta seadusega ellukutsutud maamõõdu-revisjonikomisjonile, et magasiaida viljavarud on puudulikud. Seejuures nimetatigi ühe selle põhjusena just eelmiste aastate ikaldusi, kui talupojad pole olnud võimelised isegi oma rukkisaagist uut külvi tegema.²⁶⁴ Ilmatsalu mõisnik selgitas 1805. aasta suvel revisjonikomisjonile, et kuigi magasivilja kokku panemine on talupoegkonna kohustus, siis pole tänaseni keegi talupoegadest ühtegi vakka magasiaita maksta soovinud.²⁶⁵ Tsooru mõisnik märkis, et enamikul tema valla talupoegadest on jäänud magasivilja võlgu.²⁶⁶ Väike-Konguta mõisa talupojad olid suutnud 1804. aastaks koguda magasivilja kokku vaid 6 vakka (5 1/8 adramaa pealt).²⁶⁷ Mitme mõisa juures on 1805. aastal revisjonikomisjon ära märkinud, et hoolimata rangeimast manitsustest pole kõik talupojad oma igaaastasi panuseid tagavaramagasiaita suutnud maksta ning senised sissemaksed on makstud talupoegadele taas juba jälle välja.²⁶⁸ 1805. aasta madisepäeval oligi Liivimaa kubermanguvalitsus sunnitud väljastama manitsuse ja meeldetuletuse kogu Liivimaa talupoegkonnale, mis lasti tuleval pühapäeval talupoegadele maakeeli ka teatavaks teha, et need viivitamatult (ja kindlasti enne selleaastast magasiaitade visitatsiooni) tooksid mõisa ära ettenähtud suvi- ja talivilja kogused, kus see viili kogutakse kokku ja

²⁶² EAA 1197–1–803 (Anzeige, wieviel Einer Lief. Gouvernements-Regierungs ergangenen Verordnung gemäss auf die Güter des Neuhausenschen Kirchspiels an Vorraths-Magasin-Getraide vorhanden war, und den Bauerschaften geliehen worden, 20.02.1802).

²⁶³ Krahv Mellin kiitles 1808. a, et tema Bīriņi ja Eikaži valdades oli 1808. a oktoobriks koos juba 17 aasta magasivilja, millega ta edestas 1799. aasta ukaasist lähtuvat kogumisgraafikut 8 aastaga: L. A. Graf Mellin. Etwas über die mittelst Allerhöchsten Ukas, 705.

²⁶⁴ EAA 567–2–113, l. 12p (Suure-Konguta mõisa talupoegade koormiste aruanne, 20.07.1804).

²⁶⁵ EAA 567–2–207, l. 3 (Ilmatsalu mõisa talupoegade koormiste aruanne, 24.07.1805).

²⁶⁶ EAA 567–2–773, l. 9p (Tsooru mõisa talupoegade koormiste aruanne, 1805).

²⁶⁷ EAA 567–2–117, l. 11 (Väike-Konguta mõisa talupoegade koormiste aruanne, 20.07.1804).

²⁶⁸ EAA 567–2–73, l. 7p–8; 567–2–90, l. 7p; 567–2–94, l. 6p.

vallamagasiata toimetatakse. Ühtlasi pidid kõik need talupojad, kes olid midagi magariidast laenuks võtnud, tasuma sinna ilma edasilükkamata oma võlgnevused.²⁶⁹

Kuigi 1800. aasta kubermanguvalitsuse korralduses magariaitade asutamise kohta oli kehtestatud igaaastaseks sissemaksunormiks pool setverikku rukist ja pool karnitsat suvilja meeshinge pealt, siis praktika, kuidas tegelikult mõisad hakkasid seda vilja talupoegadelt koguma, kujunes mitmel pool iselaadseks (vt tabel 5).²⁷⁰

Tabel 5. Liivimaa valdades kehtestatud vallamagasi sissemaksetenormid 1804.–1808. a.
271

Vald	Talu suurus (adramaades)	Sissemakse (vakkades)	
		Rukist	Suvivilja (otra+kaera)
Vana-Kuuste	1/12	1,5	—
	1/8	2,25	—
	1/6	3	—
Pala	1/24	0,5	0,16
	1/12	1	0,25
	1/6	2	0,5
Tsooru	¼	2	0,25
Haaslava	¼	2	0,66 (0,33+0,33)
Kadrina	1/12, 1/8	1,25	—
Kassinurme	1/8	0,75	0,12 (0,06+0,06)
	¼	1,25	0,12 (0,06+0,06)
Sagadi	kõik võrdselt	2	0,66
Kaave	kõik külatalupejad	1	0,5 (0,25+0,25)
	kõik hajatalupojad	0,5	1 (0,5+0,5)

Seega, kui näiteks Vastse-Kuustses pidi kuuendikadrik maksma kolm vakka rukist, siis maksis talu 16 meeshinge normi eest. Tabelist aga nähtub, et nende sissemaksete vahel pole ei ühe valla piires ega erinevate valdade vahel täpset korrelatsiooni võimalik leida. Mõnel pool oli arvestuse aluseks adramaa asemel teopäevade arv, kuid ka sellistel juhtudel olid mõisati igaaastase magariida sissemakse normid väga kõikumad. Näiteks Vedu mõisas (Äksi) koguti viiepäeva taluperemeestelt 1,5 vakka rukist ja 4,5 karnitsat suvilja (kordamööda ühel aastal otra ja teisel kaera), neljapäeva taludelt 1 vakk rukist ja 3 karnitsat suvilja ning kolmepäeva taludelt 0,75 vakka rukist

²⁶⁹ LP, 21.09.1805.

²⁷⁰ Vt ka I. Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku, 229.

²⁷¹ EAA 567–2–508, l. 7p; 567–2–140, l. 8p; 567–2–773, l. 9p; 567–2–131, l. 6; 567–2–152; 567–2–63, l. 12p; 567–2–9, l. 26; 567–2–30, l. 8p; EAA 1348–2–11, l. 18p; EAA 1324–1–217.

ja 2,25 karnitsat suvivilja. Põltsamaa kolmepäeva talupoegadelt nõuti aga samal ajal 1,2 vakka rukist ja 0,16 vakka otra ja sama palju kaera. Haaslavas pidid aga magasiaita tegema sissemakseid ka vabadikud, kellelt koguti kõigilt võrdselt 0,25 vakka rukist, 0,04 vakka otra ja 0,04 vakka kaera, nii et kokku maksid vabadikud igal aastal ca 12% vallamagasi panustest. Seega seaduses oli küll ette nähtud, kui palju vilja peab igal aastal iga meeshinge pealt kokku saama, kuid vallati koguti see erinevalt. Ja kuigi seaduslikult kehtestatud norme ei muudetud, siis näiteks Sagadis oli 1821. aastaks tõusnud kõikide talupoegade igaaastane rukki sissemakse poole vaka võrra, kuid odramaks jäänud samaks.²⁷²

Mõnedes valdades korraldati aga magasivilja kogumine selliselt, et selleks otstarbeks eraldas mõis osa maad, mida pidid siis kõik talupojad harima ühiselt, ja mille lõikus pidi siis minema vallamagasisse.²⁷³ Selliselt toimiti näiteks Püssi ja Purtse mõisates, kus aga 1806.–1807. aasta ikalduste ajal ei suudetud sellelt põllult midagi magasiaita juurde saada.²⁷⁴ 1801.–1804. aasta Kandle mõisa eraseaduse järgi lootis Kandle mõisnik Löwis of Menar leida samuti mõisa alt põlluks sobivat maad, mis seni seisnud kasutuseta, et seda saaks siis magasiaida tarvis hakata valla ühisjõul harima, milleks esimese seemne lubas anda mõis.²⁷⁵

Hästi on teada krahv Ludwig August Mellini 1803. aastast pärit magasi- ja kassakorraldus Bīriņi ja Eikaži mõisate talupoegadele.²⁷⁶ See teatab, et talupoegade heaks on ehitatud täiesti uus viljaait, millest saab vallamagasi, ning selle esimese fondi kingib mõis oma vahenditest. Viimane tähendas siiski ainult seda, et mõis suunas otse kogu ühe aasta talupoegade naturaalkoormiste ja statsioonivilja sinna magasiaita ehk siis ideeliselt andis talupoegade heaks

²⁷² EAA 1324–1–219.

²⁷³ Seda mainib ka I. Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku, 229; vt ka: Carl Ferdinand von Hueck. Das Gut Munnalas in Ehstland, und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval, 1845, 72; ja sama praktika kohta Leedus: P. Ю. Страздунайге. Сельские запасные магазины, вспомогательные кассы и крестьянские суды в Литве в первой половине XIX в. – Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Москва, 1961, 187

²⁷⁴ EAA 29–1–411, l. 250 (Kroonupalati nõuniku Blix'i ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808).

²⁷⁵ Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemaggi. Hrsg. v. G. O. Hansen. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 18. Bd.) Dorpat, 1896, 302–303. – Väärib tegelikult esile tõstmist, et nii selle kui eeltoodud näidete puhul käis jutt just mõisamaa eraldamisest kogukonna otstarbeks. Samas nii Liivimaa kroonumõisatest kui Vene sisekubermangudest on vähemalt 1830. aastate kohta teada, et põllumaid, mille eesmärgiks seati magasiaitade varustamine ja laenude tasumine, püüti eraldada talumaade baasil, vt: Kersti Lust. Pärisorjast päriskohtomanikuks. Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819–1915. Tartu, 2005, 146–147.

²⁷⁶ Magazin und Kassa-Ordnung für die Bauerschaft der Güter Kolzen und Eikasch. Riga, 1803; L. A. Graf Mellin. Etwas über die mittelst Allerhöchsten Ukas, 702–706.

tagasi. Teiseks aga eraldas Mellin ka 50-vakamaalise põllulapi, millelt koristatud tali- ja suvivilja pidi mitme aasta jooksul minema täielikult talupoegade magasifondi, kusjuures selle tarvis (esimese) külviseemne andis mõis. Kuigi Mellin kuulutas kogu magasivilja talupoegade “tõeliseks pärusomandiks”, siis kontrolli magari üle jäi siiski osaliselt ka mõisale, kelle kätte jäi üks kolmest aidavõtmest (teised kaks valitud talupoegadest magariülevaatajate kätte) ning seega ilma mõisa nõusolekuta talupojad magasinist vilja laenata ei saanud. Muidu aga võisid kõik Bīriņi ja Eikaži talupojad, kes ka reaalselt nende mõisate all elasid ja kõiki ettekirjutusi järgisid, “hädakorral” (–seejuures on see sõna ära trükitud sõrendatult) magasinist laenu võtta. Seejuures magasivilja laenudelt kasvikut ei pidanud maksma, kuid kogu tagasimakstav vili pidi olema täiesti puhas ja hea, eriti seemneks minev suvivilja. Kui kellelgi sellist korralikku vilja polnud, pidi ta oma võla tasuma rahas, et siis magasivalitsus ostaks puhta vilja ise. Kui magasivilja ei antud nii palju välja, kui seda aidas leidus, siis jäi mõisa kohustuseks see ümber vahetada, et see ei raiskuks, või siis võis mõis seda ise laenata ja/või võõrastele laenuks anda, mis tooks siis tagasimaksete näol ikkagi värsket vilja selle asemele. Kuid nii mõis kui ka võõrad olid kohustatud kõigi selliste viljalaenude pealt tasuma intressi ja nimelt iga 9 vaka kohta üks lisavakk ehk siis ca 11,1 protsenti. Kõigi osapoolte nõusolekul võis aga ka üleliigset vilja soodsa hinna puhul maha müüa, millest saadud tulu pidi minema vallakassasse.

Maanõunik Carl Otto von Loewenstern püüdis aga oma Poka mõisas (Võnnu khk) lasta talupoegadel piisavad viljavarud kokku koguda praegu mõisast jagatavate toetuslaenude sissetulekute teel, mille najal siis valla talupoegkond suudaks ise tulevikus toime tulla. Ta kehtestas korra, mille järgi nõuti talupoegadelt iga mõisaaidast talupoegadele välja antud kevadise leiva toetuslaenu vaka pealt sügisel tavapäraselt 1/6 vakka kasvikut (*Bath*), kuid kogu see lisavili pidi minema ainult valla hüvanguks. Nõnda oli sellega sisse seatud eraldi viljaait (*eine separate Kleete*), mille varudest pidi kaetama valla üldisi vajadusi, nagu kerjuste ülalpidamine, hoonete ehitamine, hobuste jms soetamine. Mis aga sellest viljatagavarast ikalduste korral talupoegade toetuslaenudeks jagati, siis selle sinna tagasi maksmisel talupoeg kasvikut maksma ei pidanud. Selline eraldi viljaait oli moodustatud aga ainult leivavilja toetuslaenude kasvikutest. Eraldi reegel kehtis suvivilja seemne avansslaenude kohta. Kevadel mõisast laenatud külvivilja pealt pidi iga talupoeg sügisel tagasi maksma kogu võetud koguse kohta kokku ühe vaka lisaks. C. O. v. Loewenstern lootis nendest lisavakkadest moodustada omaette seemnevilja tagavara fondi, kust siis talupojad tulevikus tasuta külvivilja võtta saaksid.²⁷⁷

Riia kubermanguvalitsusse jõudsid kohe vallamagaside sisseseadmise esimestel aastatel teated, et mitmel pool talupojad ei teinud mingitel ettekäänitel

²⁷⁷ EAA 1411–1–33, l. 7 (Poka mõisa talupoegade koormiste aruanne, 17.06.1805). – Midagi analoogset oli nähtavasti C. O. v. Loewenstern püüdnud kehtestada ka oma Mäksa pärusmõisas, kuid mille kohta esitatud lühike teade on vasturääkiv ja ebaselgelt dateeritav (EAA 1411–1–29, l. 6).

oma kohustuslikke sissemakseid. Nõnda nõudis tsiviilkuberner C. A. v. Richter 1802. aasta veebruaris, pärast seda kui ta oli saanud teada, et “mõnede” mõisate talupojad polnud eelmisel sügisel 1801. aasta eest mingit vilja magasiaita toonud, siis edaspidi pidid kõik kirikueestseisjad veel hoolsamalt jälgima, et igal aastal ikka ettenähtud kogused talupoegade poolt magasiaita jõuaksid, kuna mingisuguseid ettekäändeid ei tohtinud selle juures lubada. Ühtlasi tuli kõigil saabuva sügise lõikusest tasuda kõrvuti selle aasta sissemaksetele ka kõik eelmiste aastate eest jäänud võlgnevused.²⁷⁸ Samal ajal hakkas kubermanguvalitsusse laekuma osade mõisate poolt vastuväiteid, et nende talupoegkond pole võimeline magasivarusid koguma, kuna nad ei tegele põllumajandusega, vaid kalastuse või muude tegevusaladega. Kubermanguvalitsus aga neid pretensioone ei arvestanud. Ettenähtud 3 setveriku talivilja ja 3 karnitsat suvivilja meeshinge kohta tuli kõigis mõisates ilma ühegi erandita kokku koguda. Need talupojad, kes ei tegele põllumajandusega, peavad igal aastal ettekirjutatud osa magasiaida sissemaksiks kõrvale panema sellest teenistusest, millega nad tegelevad.²⁷⁹

J. Konks on ühemõtteliselt veendunud, et kohe esimesel vallamagaside asutamise aastal nõuti ettenähtud kogused talupoegadelt ikaldusajale vaatamata jäigalt sisse.²⁸⁰ Osades mõisates võis see tõesti nii olla,²⁸¹ kuid tuleb siiski kindlasti lisada, et eriti vallamagaside asutamise esimestel aastatel etendasid mõisad sageli olulist kreditori rolli, kus esialgu osa magasiaida puuduolevast kohustuslikust viljast pani välja mõis, mis nõuti alles hiljem talupoegadelt võlgadena sisse. A. Traat küll sellist mõisa-poolset abi talupoegadele magasivilja kogumisele mainib, kuid peab seda väga väheks ja pigem erandlikuks.²⁸² Tegelikult allikatest nähtub, et selline praktika oli väga levinud. Ka Eestimaa 1804. aasta vallakohtuseaduses on ühe vallakohtu ülesandena märgitud kohustus, et vald õiendaks muu hulgas need võlgnevused, mis “Mois walla eest, walla wilja-aita laenuks annud”.²⁸³

1820. aasta paiku meenutas Eestimaa mõisnik G. J. Wrangel vallamagaside algusaegu, mis olnud ikaldusaastate tõttu väga rasked. Talupojad maksnud mõisatele tagasi toetuslaenude võlgu ja niiviisi suudeti asutatud magasiitade sissemakssetena neilt ainult vähe koguda. Need sissemaksed kirjutati talupoegadele deebetisse ja mõisnik oli sunnitud seetõttu omalt poolt kulutusi tegema. Ja niimoodi kuni 1809. aastani, kui alles siis saabunud hea saagiga

²⁷⁸ LP, 13.02.1802.

²⁷⁹ EAA 952–1–1745, l. 6p–7 (Liivimaa kubermanguvalitsus Viljandi sillakohtule, 26.10.1805).

²⁸⁰ J. Konks. Eestimaa, 108.

²⁸¹ Vt L. A. Graf Mellin. Etwas über die mittelst Allerhöchsten Ukas, 701.

²⁸² A. Traat. Vallakohus, 88.

²⁸³ Eestima Tallorahwa Kohto-Seádus, ehk Walla-kohto Kässo-ramat. Tallinnas, [1806], l. rmt, 3. ptk, art 9.

aastad võimaldanud talupoegadele kergemalt sissemakseid teha. G. J. Wrangeli sõnade kohaselt need mõisnikud, kes ei soovinud neil aastatel talupoegi rängalt pressida, need rahuldunudki kohustuslike igaaastaste sissemaksete kogumisega ja jätsid enda kanda talupoegade aastatega kuhjunud sissemaksete võlgnevused.²⁸⁴ Veel 1812. aastal selgitas Puikule ja Kipene mõisnik R. v. Klot Liivimaa tsiviilkubernerile, et tema mõlemas mõisas on vallamagasiad täidetud “üksnes” tema viljaga, mida ta on ikaldusaastate kõrgetele hindadele vaatamata kokku ostnud. Seejuures polevat ta talupoegadelt seda vallamagasi jaoks kallalilt soetatud vilja võlgadena tagasi nõudnud, et talupoegi säästa (*zu schonen*).²⁸⁵

Igatahes mõisate selle perioodi kuluaruanded näitavad, et mõisate-poolsed sissemaksed talupoegade magariaita on tõesti aset leidnud. Näiteks Triigi mõisa 1802. aasta kuluaruandest nähtuvadki sellised suured kogused, mis mõis on eraldanud vallamagasi tarbeks – jaanuari keskel 45 tündrit rukist, märtsis 23 tündrit, aprilli lõpus 42 tündrit rukist ja juuni keskel veel 31 tündrit rukist.²⁸⁶ Kavastu (T-Maarja) mõisa tulude-kulude arvestuslehtedelt selgub, et 1804. aastal on mõis vallamagasisse andnud (*gegeben*) 15 vakka otri ja 15 vakka kaera.²⁸⁷ Kärevere (Äksi) pärushärra von Igelström pani talupoegade magariaita “oma tagavaradest” kogu seadusega ettenähtud viljakoguse, kuna tema sõnul selle maksmine talupoegadele endile ikalduste tõttu võimatu olnud.²⁸⁸ Kivijärve mõisnik märkis 1805. aastal revisjonikomisjonile, et kuigi talupojad vastavalt korraldustele magariivilja koguvad, siis siiski neil juhtudel, kui nad kõike ei maksa, on mõis ilma mingi hüvitusega pannud puuduoleva vilja ise.²⁸⁹ See “ilma mingi hüvitusega” võis siin tõepoolest tähendada seda, et talupojad pidid endiselt oma võlgu jäänud vilja maksuma magariivarudesse ja mitte mõisnikule tema talupoegade eest tehtud kulude katteks.

Ka näiteks 1805. aasta sügisel vallamagasi visiteerijatele saadetud instruksioonis juhendas Liivimaa kubermanguvalitsus, et kui kuskil peaks selguma, et magariiadas on reaalselt olemas vähem vilja, kui seda on ette nähtud, siis peab mõisalt nõudma koheselt selle puuduoleva osa eraldamist tema varutud reserviljast. Talupoegadele tuleb aga selgitada, et nad on kohustatud selle nõnda magariiata üleantud koguse mõisale tagasi maksuma.²⁹⁰ Vähemalt kuni 1809.

²⁸⁴ EAA 39–1–644, pagineerimata (G. J. Wrangeli adressaadita ja dateerimata kiri, 1820?).

²⁸⁵ LVVA 3–4–499, l. 13–14 (R. v. Klot Liivimaa tsiviilkubernerile, 29.02.1812).

²⁸⁶ EAA 1687–1–116, l. 2, 20, 37, 46 (Triigi mõisa tulude-kulude kuaruanded, 1802).

²⁸⁷ EAA 1348–1–1, l. 9p–11 (Revenuen-Rechnung des Privaten Gutes Kawast vom 1sten May 1804 bis zum 1sten May 1805).

²⁸⁸ EAA 567–2–34, l. 6 (Kärevere mõisa talupoegade koormiste aruanne, 19.07.1805).

²⁸⁹ EAA 567–2–157, l. 9 (Kivijärve mõisa talupoegade koormiste aruanne, 4.07.1805).

²⁹⁰ EAA 952–1–1745, l. 5p–6 (Liivimaa kubermanguvalitsus Viljandi sillakohtule, 26.10.1805). Samasisulised kirjad saatis Liivimaa kubermanguvalitsus välja ka järgmine

aastani oli pidevalt probleemiks, et vaatamata pingutustele ei suutnud talupojad järjestikuste kehvide saakide tõttu oma kohustusi vallamagasiada ees täies mahus täita.²⁹¹

Viimati refereeritud instruksiooni järgi koostatud visitatsiooniaruandes ongi lisatud eraldi lahter andmete jaoks, kui palju on mõisatel tulnud talupoegade võlgnevuste eest magariaita oma vilja asenduseks panna. Näiteks 1805. aasta Viljandi, Kolga-Jaani, Põltsamaa, Pilistvere ja Suure-Jaani kihelkondade kokku 48 mõisast oli magariaita vilja eraldanud viis mõisa. Teistes 43 mõisas oli ettenähtud kuue aasta magariivili olemas, kusjuures kolme magariiada kohta näitab revisjoniaruanne isegi mõningast ülelaekumist. Seevastu oli Eistvere mõis olnud sunnitud eraldama koguni 68,25 setverti puuduolevat rukist (so ca 14 326 l), Reegoldi mõis 46 setverti rukist, Rutikvere 15,5 setverti rukist, Kaliküla 9,25 setverti ja Vālgita riigimõis 3 setverti rukist. Aruandest nähtub, et kõigil nendel juhtudel ongi mõisad täitnud kubermanguvalitsuse nõudmise ja pannud omalt poolt kogu magariiadas puuduoleva vilja.²⁹²

Analoogne visitatsiooniaruanne 1806. aastast Tartu kreisi kohta näitab isegi veel suuremat mõisate-poolset toetust vallamagasisse (vt tabel 6). Kuue kihelkonna 52 vallamagasisist toetusid mõisaaidast eraldatud lisaviljale 21 valda. Nähtub, et toetust olid vajanud reeglina just suurema elanikkonnaga vallad, nagu Prangli koos Raanitsaga, Luke, Valguta, Tamme, Ulila, Suure-Konguta ja Ahja, kus hingede arv ulatus üle 400 ja kuhu kõigisse vallamagasisse oli mõisa poolt tulnud üle 100 setverdi vilja. Kõige suurema panuse oligi teinud Ahja mõis – 290 setverti rukist, kuid Ahja näol oli tegemist ka 1185-hingelise vallaga.

Tabel 6. Mõisavilja osakaal vallamagasises Tartu kreisis 1806. a.²⁹³

Kihelkond	Valla- magasite arv	Vilja kogutud (setverti)		Mõisa toetusega vallamagasisid	Mõisavilja osakaal (%)	
		Rukist	Suuvilja		Rukist	Suuvilja
Kambja	12	1439,9	180,5	4	30	24,6
Nõo	10	1200	182,5	6	18	12,9
Rannu	3	676,5	237,2	2	36,2	7,2
Puhja	7	756,4	94,75	4	39,3	0
Rõngu	9	1102,2	187,9	2	4,8	0
Võnnu	11	2109,9	264,6	3	18,5	0

aasta: EAA 952–1–1746, pagineerimata (Liivimaa kubermanguvalitsus Viljandi sillakohtule, 27.11.1806).

²⁹¹ Vt nt EAA 29–1–13, l. 54–55p (Eestimaa tsiviilkubeneri saatekiri vallamagasi 1807. aasta üldaruandele, mustand).

²⁹² EAA 952–1–1745, l. 12p–14.

²⁹³ Tabel lähtub andmetest: LVVA 28–1–10, l. 4–7 (Verschlag von der im Dorpatschen Kreise geschehenen Besichtigung der Bauer-Vorraths-Magazinen im J. 1806).

Kui 1806. aasta suvel ikaldus üle kogu Liivimaa paljudes kohtades pea täiesti rukkisaak, siis väljastas kubermanguvalitsus septembri lõpus korralduse, millega anti nendele mõisatele luba, kus tõesti on talupoegadel ikaldusest tingitud raskusi rukki avansslaene sellel aastal tagasi maksta, korjata talupoegadelt magasiada rukki võlgade katteks otra ja kaera (1 vaka eest 1,5 vakka otra või 2 vakka kaera). Siiski tuli jälle järgmise aasta sügisel need asendused rukki vastu sama vahekorraga tagasi vahetada. Kõigil mõisnikel oli aga igal juhul kohustus koos vallakohtuga jälgida, et magasiadas nõutud kogus vilja leiduks.²⁹⁴

Kuid ka pärast 1808. aasta suurt ikaldust said taas need mõisad loa vallamagasiada rukkikohustused tasuda odraga, kus isegi mõisates valitses selge viljadefitsiit ja kus viinapõletust ei jätkatud. Siiski nähtus 1809. aasta kevadel Peterburi laekunud aruannetest, et Eestimaal olid ka paljud jõukad mõisnikud seda vaeste valdade jaoks antud luba omavoliliselt kasutanud.²⁹⁵ Siiski Eestimaa kubermanguvalitsus vastas nendele Peterburist tulnud etteheidetele pigem kohalikku mõisnikkonda kaitstes. Kuna 1808. aasta üldine kehv saak, eriti rukki osas, olla teinud võimatuks talupoegadelt nende magasivõlgnevusi täies mahus sisse nõuda, olevat seda pidanud tegema mõisnikud omadest vahenditest avansina talupoegade eest, millele lisandusid ka talupoegadelt varem tehtud toetuslaenude puudulik kättesaamine viimaste aastate kehvale saakide tõttu ja väljaminekud talupoegadele nüüd külviks antud hädavajaliku rukkiseemne osas. Nendest asjaoludest tulenevalt olla tekkinud rukkiviljast puudus ka mitmetes suuremates mõisates, kus suuremast hingedearvust tulenevalt on need kulud olnud suuremad. Pealegi olla mõisnikud jätkuvalt kohustatud kõrvale panema 20 tündrit reservvilja adramaa kohta ja seda just rukkis. Nõnda leidis kubermanguvalitsus, et praegu vallamagasisse tehtud sissemaksed asendusodras ei tohiks mingit kahju kaasa tuua, kuna selgelt on antud korraldus, et tulevase esimese hea rukkisaagi juures, mida juba sellel aastal loodetakse, vahetatakse need odrakogused rukki vastu tagasi.²⁹⁶

Kui aga isegi riik lubas rukkivõlgu tasuda odras, siis talupoegadele selline vastutulek palju hõlpu ilmselt ei andnud. Juba 1807. aastal oli Liivimaa kubermanguvalitsus andnud välja nii eesti-, läti- kui saksakeelse plakati, manitsusega, et hiljemalt 1. novembriks saaks kõigi talupoegade poolt nii magasilaenu kui ka selle aasta magasissemaksed täielikult tasutud. Ühtlasi instrueeris see kõiki kroonu- ja eramõisate omanikke, rentnikke, mõisavalitsejaid ja vallakohtunikke, et kooskõlas 1804. aasta talurahvaseadusega tuleb viljas mitte maksta suutvatelt talupoegadelt nende muu vara võla katteks nii palju kui võimalik rekvireerida, milleks võis kasutada ka kihelkonnakohtunike abi. Kui aga ka seeläbi ei suudeta talupoja magasivõlgnevust õiendada, tuli talupoega sundida võlg tööga tasa

²⁹⁴ LP, 22.09.1806.

²⁹⁵ EAA 29–1–13, 100–102, 108 (Nimekirjad mõisnikest, kes rukki asemel on otra vallamagasisse sisse maksnud ja sellekohane kiri Eestimaa tsiviilkubernerile, 10.05.1809).

²⁹⁶ EAA 29–1–13, l. 109–110p (Eestimaa tsiviilkubeneri teade, mai 1809, mustand).

teenima. Igal juhul ei tohtinud kellelgi võlga magasiada ees jääda.²⁹⁷ Nõnda kaebaski juba 4. novembril 1807 Viljandi kihelkonnakohtule Viljandi mõisa taluperemees Kangro Matz, et teda oli täpselt 1. novembril mõisa nõutud ja ähvardatud ihunuhtlusega, et ta polnud oma magasisissemakset tasunud. Ta oli seepeale mõisainspektorile selgitanud, et ta pole võimeline viljas seda tasuma, kuid pakkus mõisale selle asemel oma kariloomi, mille peale aga inspektor oli vastanud, et ta võivat need kariloomad omale “perse pista” (*das Vieh im Hintern hereinstecken*). Kui talupoeg oli veel püüdnud inspektorile selgitada oma praegust majanduslikku olukorda, kus tal pole ei raha ega hobuseid, kuna kõik tema kolm hobust olid surnud, nendest kaks mõisavooridel, siis oli inspektor talle soovitanud varastada kuskilt endale hobused (*stehl die Pferde!*). Lõpuks kogu see vestlus mõisnikuga oli lõppenud sellega, et ta oli saanud 25 kepihoopi.²⁹⁸

5.6. Vallamagaside üleandmine vallakohtutele

1806. aasta augusti lõpus lasi Liivimaa kubermanguvalitsus avaldada manitsevad plakatid vallamagasarude kogumise kohta ametlikult eesti ja läti keeles. Mingit uut korraldust need ei sisaldanud, vaid selgitasid lihtsalt maakeeles, et kõigile mõisnikele on kubermanguvalitsuse poolt antud range korraldus, nii pea, kui lõikusaeg saab läbi, nii selle-aastane kui mineva aastased võlad hiljemalt 1. oktoobriks külakohtute abil kokku koguda, mille üle tuleb varsti katsumine. Seejuures talupoegadele rõhutati, et siinses kubermangus on kõikides mõisates “tallomeeste Warra-magasinid” üles seatud “meie suure Keisri Herra armolisse Käsko järele”.²⁹⁹ Mõneti selle plakati sisu korrates, kuid lihtsamalt lahti kirjutades ja rohkem manitsevas toonis ilmus vallamagasi-teemaline artikkel ka sama aasta 17. oktoobri (nr. 33) “Tarto maa rahwa Näddali-Lehes”. Tegemist oli teatavasti otseselt Lõuna-Eesti maarahvale suunatud väljaandega ning juhend sellekohase artikli ilmunise kohta tuli ilmselt just Liivimaa kubermanguvalitsusest.³⁰⁰ Ka siin leiab rõhutamist, et käsk talurahvalt vilja “aita ehk magasinis sisse” kogumise kohta on tulnud “meije kige armolikko Keisri Herralt”, ja et 1. viinakuupäevaks (kuigi leht ilmus 17. oktoobril) peavad kõik võlgnevused, “mitte útsinda sedda mes támmahawa om wálja antu, enge ka sedda mes wannast weel seni ajani ei olle weel sisse pantu, nink mes

²⁹⁷ LP, 9.09.1807; J. Jenšs. Vidzemes, 387. – Selle korralduse kehtestamise kohta Liivimaal, vt ka: EAA 932–1–271, l. 91p–92p (Suure-Jaani kihelkonnakohtu protokoll, 22.10.1807).

²⁹⁸ EAA 932–1–271, l. 101–102 (Viljandi kihelkonnakohtu protokoll, 4.11.1807).

²⁹⁹ LP, 27.08.1806.

³⁰⁰ Tegemist on kohe selle numbri esimese looga ja see algab sõnadega: *Se Keiserlik Liwlandi Kubbernementi wallitsus om käsknu kulutada...*

támmahawa jälle wastsest tullep kokko panna”, olema tasutud.³⁰¹ 26. oktoobril 1806 väljastas ka Eestimaa kubermanguvalitsus Eestimaa rüütelkonna palvel publikaadi, mille järgi tuli kõigile talupoegadele anda kirikukantslist veel kord kätte käsk, et nad peavad möödapääsmatult oma kohustusi vallamagasi ees täitma. Tsiiviilkuberner Langell nõudis selles ühtlasi, et tulevikus tuleb selline meeldetuletus talupoegadele kantslist ette lugeda igal aastal septembri alguses.³⁰²

Selline kubermanguvalitsuse aktiivsus talurahvale vallamagasi-institutsiooni tutvustamisel tulenes ilmselgelt kartusest, et magasiaitu ei suudeta ettenähtult komplekteerida, mis tähendaks aga pikemas perspektiivis kogu ürituse nurjumist.³⁰³ Olukorra tegi ka raskeks asjaolu, et 1806. aasta viljasaak oli nii Liivikui Eestimaal olnud taas küllaltki kehv, eriti rukki osas. 1806. aasta sügise Läänemaa, Viru ja Harju adrakohtunike revisjonid näitasid, et selle aasta sissemakseid ei olnud suudetud paljudes mõisates talupoegadelt kokku koguda, mille põhjuseks toodi küll sellesügisene kehv viljasaak ja talupoegade vaesus, kuid mida ei suudetud piisavalt tõestada (üksnes üldlase totaalse ikalduse või mõne konkreetse õnnetusjuhtumi korral oli järeleandmisi lubatud sissemaksete osas teha). Samuti olid talupoegadel liiga suured võlgnevused magasite ees veel eelmise aasta eest. Nõnda selguski paljudes valdades, et magasiapidajad seisid peaaegu tühjana, kuna sealne viljatagavara oli eelnevate aastate jooksul kas täielikult või osaliselt talupoegadele toetuslaenuks jagatud.³⁰⁴

Talupoegade umbusk vallamagasi-institutsiooni suhtes jäi ilmselgelt püsima vähemalt kuni pärisorjuse kaotamiseni. Veel 1817. aastal oli Liivimaa kubermanguvalitsus sunnitud väljastama plakati eesmärgiga kõigile talupoegadele selgitada, et vallamagasid pole asutatud keiserliku korraldusega mitte ainult Liivimaa kubermangus, vaid kogu Venemaal. Nagu plakatis mõõndi, siis kihelkonnakohtute kaudu laekuvat kubermanguvalitsusse teateid paljude valdade talupoegade meelsuse kohta, nagu vallamagasite sisseseadmine ja pidamine poleks tema keiserliku majesteedi, vaid mõisnike tahtmine. Selle täielikult valearvamuse kummutamiseks lasi kubermanguvalitsus veel kord kõigile selgitada, et talupoegade igaaastaste panuste toel vallamagasite asutamine tulenes “Tema Keiserliku Majesteedi isalikust hoolitsusest maainimeste heaolu eest, et need edaspidi mingi puuduse ega häda kätte ei peaks sattuma”.³⁰⁵

Liivimaa 1810. aasta lõpu magasirevisjoni aruanded näitasid, et paljudes mõisates poldud suudetud ettenähtud magasiviljavarusid koguda ja puuduolevad

³⁰¹ Tarto maa rahwa nädali-leht. Uurimusi ja allikmaterjale. Koost. T. Tannberg. Tartu, 1998, 198–199.

³⁰² EAA 30–1–50, pagineerimata (Eestimaa publikaat, 27.10.1806).

³⁰³ Andmeid magasivilja kogumise kohta Eestimaal vt ka: J. Konks. Eestimaa, 113.

³⁰⁴ EAA 1187–2–327, l. 238 (Eestimaa kubermanguvalitsuse korraldus, 30.10.1806).

³⁰⁵ LP, 9.10.1817; vt ka Juhan Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu, 1937, 202.

kogused olid märkimisväärsed.³⁰⁶ Kubermanguvalitsus pidas üheks selle põhjuseks mõisate poolt seniste vallamagasiga seotud korraldustest mööda hiilimist, nii et talupoegadelt ei koguta magasiandameid eelisjärjekorras enne teisi mõisakoormisi. Kubermanguvalitsus rõhutas, et nendelt talupoegadelt, kes oma magasinaksudega viivitavad, tuleb lihtsalt tema võlad katta temalt sundkorras äravõetud varaga. Kui aga viimasega venitab vallakohus, siis tuleb vallakohtunikke trahvida.³⁰⁷ Seega nõudis riik vallamagasite suhtes jäika ja otsustavat tegutsemist.³⁰⁸

Samasugune olukord valitses ka Eestimaa kubermangus. Eestimaa kubermanguvalitsusele laekunud igaaastastest andmetest vallamagasite täituvuse kohta nähtub, et hoolimata kõigist korraldustest olid eramõisad suurtes raskustes vallamagasitesse ettenähtud viljakoguste varumisega, millele aitasid kaasa muidugi ka sajandi alguse mitu järjestikust ikaldusaastat (vt tabel 7). Alles 1810. aasta lõpuks suudeti kubermangus eramõisates vallamagasid ettekirjutatud normide järgi täita.³⁰⁹ Absoluutarvudes vallamagasiitadesse kogutud vilja kogused muidugi pidevalt kasvasid. Kui 1803. aasta lõpuks oli Eestimaal 548 eravalla magasiaita kogutud kokku 18 120 setverti rukist ja 2402 setverti suvivilja, siis aastal 1810 olid need kogused juba ligi kolm ja pool korda suuremad: 64 132 setverti (so ligi 13,5 milj. liitrit) rukist ja 8093 setverti suvivilja.

³⁰⁶ Nt Otepää khk-s oli novembri keskpaiga seisuga 12 vallamagasist 11-s (Päidla kohta andmed puuduvad) kokku 50,2% taliviljast ja 280% nõutavast suviviljast. Kuna aga suvivilja kohustuslik kogumisnorm oli 8 korda väiksem talivilja omast, siis olemasolev suur suvivilja ülejääk polnud piisav, et kompenseerida ligi 869 setverdi suurust rukkivaru puudujääki, mis sellise kompensatsioonirukki ümberarvutamisel jääks ikka ligi 40%. EAA 925–1–109, l. 1–1p (Bestand der Bauermagaziene auf den Gütern des Odenpähschen Kirchspieles, 13.11.1810). – Samas sellise suure puudujäägi tuvastamine tõendab kihelkonnakohtute visitatsioonandmete usaldusväärsust.

³⁰⁷ LP, 27.01.1811.

³⁰⁸ Vt ka LP, 30.09.1812.

³⁰⁹ Vt ka EAA 29–1–13, l. 180–180p (Eestimaa tsiviilkuberner politseiministrile, jaan. 1812, kirja mustand).

Tabel 7. Vallamagasite täituvus võrreldes määratud normidega Eestimaal era- ja patrimoniaalmõisates 1803.–1810. a.³¹⁰

Aasta	Rukist kogutud (%)	Suvivilja kogutud (%)
1803	76,9	81,6
1804	72,2	75,6
1805	86,8	89,1
1806	97,6	99,8
1807	93,3	96,7
1808	89,1	?
1810	99,8	100,7

1811. aasta oktoobris peaaegu üheaegselt lasid nii Liivi- kui Eestimaa kubermanguvalitsus teostada põhjaliku vallamagasite ülevaatuse.³¹¹ Liivimaa tsiviilkuberner lasi nõrdimapanevad tulemused avaldada oma 26. oktoobri 1811 plakatis. Selgus, et kogu kubermangus leidis vaid väike arv vallamagaseid, mis olid ettenähtult varustatud. Ülejäänud magasites esines kõige enam eksimust reegli vastu, et ainult pool viljavarust tohtis välja anda,³¹² mistõttu eriti rukki osas olnud puudused suured. Suvivilja oli paljudes magasiatades siiski piisavalt või isegi üleliia, mida ei saanud aga aktsepteerida talivilja puuduste tasandamiseks. Lisaks ilmnes mitmel pool, et mõisnikud olid reversi vastu võtnud magasitest küllaltki suuri viljakoguseid. Kubermanguvalitsus andiski korralduse kõik need puudused kõrvaldada. Veel selle aasta lõikusest tuli kõik magasiadad ettenähtult varustada. Üleliigne suvivili tuli puuduoleva rukki vastu vahetada ja mõisnikud pidid kohe vallamagasitest võetud vilja tagastama. Edaspidi aga ei tohtinud mõisnikud mingil juhul vallamagasist omatarbeks midagi võtta või nõuda, “kuna seal leiduv vili on täielikult ja ilma kahtlusteta talupoegade omand”.³¹³ Siiski mõõnis Liivimaa tsiviilkuberner veel 1816. aasta lõpus, et hoolimata korduvatest publikatsioonidest vallamagasite kohta pole ettekirjutustest kõikjal kinni peetud, mistõttu talupoegade magasiadad pole mitte igal

³¹⁰ EAA 29–1–12, l. 228–230, 240p–241, 244p–245, 252p–254p, 291–292 (Eestimaa kubermangu vallamagasite tagavaravilja üldaruanded, 1803–1806); EAA 29–1–13, l. 37–38, 44–45, 140–141 (Eestimaa kubermangu vallamagasite tagavaravilja üldaruanded, 1807, 1808, 1810).

³¹¹ Vt EAA 902–1–1176 (Eestimaa kubermanguvalitsus Maa-Virumaa adrakohtunikule, 17.10.1811).

³¹² Et vallamagasivarudest tohib käiku lasta maksimaalselt ainult pool viljatagavarast oli tegelikult alles 1811. aastal kehtestatud põhimõte. Mõisnike huvi kasutada vallamagasivarudest ka teist poolt kasvas loomulikult eriti ikaldusaastate järel, vt: LP, 18.08.1811; LVVA 1–2–1940, l. 5–5p (L. A. Mellin Riia sõjakubernerile, 3.02.1815; J. Jenšs. Vidzemes, 383; Lauma Sloka. Vidzemes draudžu kronikas. 3. daļa. – Valsts Archiva Raksti, V. Rīga, 1927, 18; vt ka EAA 854–2–711, lk. 62–63 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 9.11.1832); J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad, 34.

³¹³ LP, 26.10.1811.

pool suutnud täielikult oma eesmärgi täita. Seetõttu korratigi 6. novembril 1816 üle kõik vallamagasidega seonduv, mis pidi nii mõisavalitsustele, kihelkonnakui vallakohtutele meelde tuletama nende sellealaseid kohustusi.³¹⁴

Allikatest nähtub, et valdade võime suuremad magasiaida puudujäägid paari aastaga tasandada, pole olnud ületamatuks probleemiks. Näiteks Jõgeva mõisas oli 1814. aasta 1. mai seisuga vallamagasist puudu 575,16 vakka rukist ja 40 vakka kaera. Arvestades aga Jõgeva valla suurust (457 meeshinge), polnudki seda väga palju ja 1817. aasta lõpuks oligi sellest puudujäägist järgi jäänud vaid 2,83-vakane rukkivõlg.³¹⁵ Selliste võimalike puudujääkide kõrvaldamiseks kuulutati 14. detsembril 1816 välja veel uus Liivimaa kubermanguvalitsuse korraldus, millega sätestati, et edaspidi pidid nende talupoegade magasivõlad, kes on üldise maksejõuetuse pärast talust välja tõstetud (mida juhtubvat “mitte harva”) ja kelle järelejäänud varast pole võimalik tema magasivõlgnevusi likvideerida, kandma kogu valla talupoegkond ühiselt. Kubermanguvalitsus selgitas, et tavaliselt on selliste maksejõuetute magasivõlad küllaltki suured, kuid tallu asunud uuel taluperemehel ei saa olla kohustust oma eelkäija võlgu üle võtta, milleks nad poleks ka võimelised. Kui aga kõik sellised võlad jääksid magasiaita õiendamata, siis kannaksid vallamagasid suurt kahju ega suudaks mitte kunagi oma komplekteeritust saavutada. See poleks aga valla huvides, mistõttu olla põhjendatud, et nende võlgade eest vastutaks kogu vald ja võlad jagatakse kogu valla peale ära vastavalt talude avalike koormiste normile. Siiski pidi vallakogukonnale jääma õigus saada oma vili sellistelt väljatõstetud talupoegadelt tagasi, kui need peaksid taas jalgadele tõusma.³¹⁶

Tegelikult krahv Mellin oli vallakogukonna ühisvastutuse kirjutanud otseselt ette juba oma 1803. aasta magasikorralduses. Selle järgi pidi kogu vald ühiselt *pro rata* kandma sellised vallamagasi- või vallakassavõlad, mida keegi valla liikmetest ei suuda enam ise tasuda, kui viimase maksesuutmatus polnud tingitud tema enda süül (nt õnnetuse tõttu). Seejuures Mellin lisas, et sellise ühise maksmise põhjus on see, et magasiait ja kassa kuuluvad ju kogu vallale ning järelikult kantakse ühiselt selle kasu ja kahju.³¹⁷

Seega üldine areng oli talupoegade omavastutuse tõstmine seoses vallamagasivarude hoidmise ja valitsemisega, kuid vallamagasi-institutsiooni tege-likku toimimist kontrollis ja suunas riik. Nii Liivi- kui Eestimaa kubermanguvalitsused tegid energilisi jõupingutusi, et vallamagasid hakkaksid plaanipäraselt funktsioneerima ja valvasid selle üle tähelepanelikult. Kui näiteks 1817. aasta sügisel tekkis oht, et kehvast saagist tingituna ei suuda talupojad ulatuslikke magasilaene tagasi maksta, tuletas Liivimaa kubermanguvalitsus juba septembri alguses plakatiga kõigile meelde, et talupojad on saanud valla-

³¹⁴ LP, 6.11.1816.

³¹⁵ EAA 1396–1–174, l. 1–2p (Magazin Berechnung von Laisholm, 1817).

³¹⁶ LP, 14.12.1816.

³¹⁷ Magazin und Kassa-Ordnung, 18–20 (§16).

magasitest toetuslaene ainult tingimusel, et nad need sügisel tagasi maksavad. Nii kihelkonna- ja vallakohtud kui ka mõisad pidid igati kaasa aitama, et talupojad oma kohustusi magasiada ees täidaksid. Arvesse võttes selle aasta viljasaaki, andis aga tsiviilkuberner ühtlasi loa talivilja puudusel õiendada rukkivõlad odra või kaeraga (vastavalt ühe vaka rukki eest 1,5 vakka otra või 2 vakka kaera).³¹⁸

Tasub veel osutada, et hoolimata sellest, et vallamagasid asutati selge sihiga jätta talupoegade endi poolt kokku pandud magasivarud vallakogukonna omandisse, mida võib kasutada ainult eesmärgipäraselt, hakkas riigivõimudele siiski juba algusaastatel laekuma teateid selle kohta, et mõisnikud on püüdnud seda viljavaru enda huvides kasutada.³¹⁹ Viinapõletamise kõrgajal 19. sajandi alguses laekus kindalkubermanguvalitsusele kaebusi, et mõisnikud või rentnikud on vallamagasiadast võtnud vilja viina põletamiseks või koguni seeläbi kogu tagavaravilja ära raisanud.³²⁰ Sellistele kaebustele võis järgneda küll juurdlus, kuid näib, et isegi selliste juhtumite tuvastamise korral mingeid trahve või karistusi mõisnikele ei määratud, vaid nõuti üksnes kulutatud vilja asendamist ja manitseti neid magasivilja mitte muuks otstarbeks kasutama kui ainult talupoegade toetuslaenudeks.³²¹

Kuigi juba Liivimaa 30. juuli 1800 korraldus oli deklareerinud, et magasiada varude näol on tegemist talupoegade omandiga, siis piirdusid talupoegadest magasi-ülevaatajate ja hiljem vallakohtunike ülesanded siiski peamiselt sisse- ja väljamaksete juures kohalolekuga ja võlgade sissenõudmisega.³²² 1807. aasta 11. veebruari Liivimaa kubermanguvalitsuse korraldus astus aga ühe sammu veel edasi talupoegadele vallamagasiatade üle omavastutuse andmisel. See korraldus avaldati nii eesti, läti kui saksa keeles. Selle sissejuhatuses selgitatakse, et selle ajani, mil talupojad magasiatade asutamise kasulikkust ise hakkavad mõistma, on pidanud mõisnikud võtma enda peale vaeva vastutada

³¹⁸ LP, 11.09.1817. Analoogete plakat ilmus ka 1819. a sügisel: LP, 9.09.1819. – Nt Jõgeva mõisas oli selle tulemuseks, et normatiivselt oleks 1817. aastaks pidanud magasiadas olema koos 1495 vakka rukist ja 185,5 vakka suvivilja, kuid tegelikult leidis seal ainult 523,9 vakka rukist ja koguni 1185,3 vakka otra ja 573 vakka kaera. Kui need suvivilja kogused aga nüüd vastavalt fikseeritud kursile ümber arvutati, siis saadigi, et Jõgeva vallamagasis on 1817. aasta lõpuks tegelikult puudu ainult 2,83 vakka rukist: EAA 1396–1–174, l. 1–2p (Magazin Berechnung von Laisholm, 1817); vt ka EAA 1407–1–21, pagineerimata (Magazien-Cladde für das publicen Gut Pattenhoff, 1826–1829).

³¹⁹ Vt ka A. Traat. Vallakohus, 114.

³²⁰ Vt EAA 291–1–2653, l. 16p (Pro Memoria, betreffend den unter die Bauerschaft im Ehstländischen Gouvernement stattfindenden Brodmangel, 25.04.1808); J. Kahk. Eestimaa 1816, 11.

³²¹ Vt nt EAA 952–1–2053, l. 7–7p, 10 (Liivimaa kubermanguvalitsus Viljandi sillakohtule, 27.04.1805 ja Viljandi sillakohtu atestaat, 10.05.1805).

³²² Vt ka A. Traat. Vallakohus, 88.

magasi sissemaksete ja avanss-laenu võlgade eest. Nüüd aga lubati need magari-aidad, mis on nende seitsme aasta jooksul komplekteeritud ettenähtult, anda üle vallakohtute valitseda.³²³ Nõnda võisid mõisad piirkonna kirikueestseisjate poole pöörduda palvega oma magariait lahti pitseerida³²⁴ ja kui seal leidub kogu ettenähtud talve- ja suvevilja varu, siis oli kirikueestseisjatele tehtud ülesandeks “sedda warra-magasini tallopoja Kohto mehhedelle üle andma et nemmad selle üle peawad walwama”. Ühtlasi tegi kubermanguvalitsus vallakohtutele kohustuseks, “et teie omma Walla peatoidusse eest peate murred kandma”. Vallakohus pidi teostama kõik sellega seotud talitused ja ülevaatused ning selle eest ka vastutama, “kui teie Magasiniga eddespiddi hooletusse läbbi ei peaks heästi korra minna”.³²⁵

A. Traat näeb igati põhjendatult selle sammu juures selget aadli huvi, kes püüdis lõpuks ikkagi pääseda varuvilja kohustusest ja talupoegade toetamisest, ning ka tõsta talupoegade endi ettevõtlikkust.³²⁶ Kubermanguvalitsuse peamine huvi võis olla aga selle sammuga ärgitada talurahvast vallamagasiaitu ettenähtult komplekteerima. Oli hästi teada, et paljudes valdades pole magariivarud piisavad ja nende täitmiseks ning talupoegade seas tekkida võiva puuduse ärahoidmiseks püüti igati leida tõhusaid lahendusi.³²⁷

Kui 1807. aasta korraldus lubas vallakohtunike valitsuse alla anda need magariaidad, mis olid ettenähtult komplekteeritud, siis lõplikult kõik vallamagasiid anti Liivimaal vallakohtutele üle alles kolm aastat hiljem kubermanguvalitsuse korraldusega 10. jaanuarist 1810 (ka nt 1816. aasta plakatis osutati just ainult sellele korraldusele, kui räägiti vallamagasiite üleandmisest valla-

³²³ Nagu rõhutas samal kuupäeval väljastatud eraldi korraldus ka kõigile kirikueestseisjatele, siis oli lubatud vallakohtute valitsemisele üle anda aga tõesti ainult täielikult komplekteeritud magariaidad. Sellejuures polnud aga siiski vahet, kas selle vilja oli sinna panustanud ainult talupojad või oli pannud ühe osa sellest mõis. Viimasel juhul pidi mõisaaidast pärit vili jäämagi magariaita ja koos magariiga vallakohtunikele loovutatud saama. Siiski anti mõisnikele õigus see talupoegadele antud toetus koos mujal antud avanss-laenudega lasta sügisel tagasi maksta. Kõigist vallamagasiite lahti pitseerimistest ja vallakohtutele üleandmistest pidi kirikueestseisjad kubermanguvalitsust ühtlasi viivitamatult teavitama (LP, 11.02.1807).

³²⁴ Pärast iga aasta lõpus toimunud vallamagasiite visiteerimist pidi revident magariaidade talveks lukustama ja oma pitsatiga selle pitseerima. Selliselt pitseeritud magariaita tohtis avada ainult otsesel tsiviilkuberneri loal: EAA 952–1–1745, l. 5 (Liivimaa kubermanguvalitsuse instruksioon Viljandi sillakohtule, 26.10.1805); vt ka: EAA 297–12–52, pagineerimata (Tõlliste ja Uniküla disponent Liivimaa kubermanguvalitsusele, 11.02.1807); LP, 18.12.1807; LP, 19.03.1809.

³²⁵ LP, 11.02.1807.

³²⁶ A. Traat. Vallakohus, 88.

³²⁷ Vt ka nt LP, 9.05.1807; vrd LP, 19.03.1809.

kohtutele). Selle korralduse aluseks oli 1809. aasta 2. oktoobri keisri ukaas³²⁸ ja 25. oktoobri senati ettekirjutus. Korralduse järgi tuli kõigis mõisates vallamagasi koheselt ja hiljemalt 15. veebruariks vallakohtute otsese järelevalve alla üle anda. Vallakohus pidi hoolsalt täitma kõiki vallamagasiga seotud ettekirjutusi ja seeläbi vallaliikmete olukorda parandama, mis eesmärgil magasiaidad ollagi asutatud. Magasivili olla üksnes maarahva omand ja nende toetuseks kasutatav ning nõnda pidi igaüks hoolitsema ainult enda eest, kui ta igal aastal sügisel ettenähtud panuse magasivarude hoidmiseks ja suurendamiseks teeb. (Seega on siin selgelt talupoegade oma iseseisva ülalpidamise mõtet rõhutatud). Ülekordamist leidsid põhireeglid: a) magari sissemaksud tuli sügiseti teha esmajärjekorras enne muude koormiste maksmissi; b) vallakohus pidi andma mõisale aru võlgnike kohta igal sügisel. Peaks aga ilmnema, et selline võlgnevus vallakohtunike endi hooletusest tulenes, siis need kohtunikud tuli tagandada kohustuste mittetäitmise tõttu ametist ja vastavalt hooletuse suurusele ka trahvida; c) et ainult puudustkannatavad talupojad saaksid magasist vilja nagu seaduses määratud, siis tohtis üksnes mõisa esindaja juuresolekul magasiaita siseneda ja muul juhul on magasiait pitseeritud ning aruandlust kõigi sisse- ja väljamaksete üle tuli pidada eraldi raamatus; d) Vallakohtunikud kohustusid kandma ranget vastutust selle eest, et keegi hädas mitte olija magasist toetuslaenu ei saaks; f) kui keegi magasist avansslaenu saanu pärast lõikust ei suutnud aga määratud tähtjaks oma võlga tasuda, siis tuli temalt viivitamatult nii palju vara rekvireerida, kuni tema võlg magari ees sai kaetud. Mõisnikud ise või oma esindajate läbi pidid aga iga nelja kuu tagant vallakohtu juuresolekul viima magasiaidas läbi revisjoni. Vähemalt üks kord aastas ja nimelt novembris ja detsembris pidid ka kihelkonnakohtunikud kõigis valdades magasiaitu revideerima ning saatma aruande Liivimaa kubermanguvalitsusse hiljemalt 15. jaanuariks. Seega pidid alates sellest korraldusest kirikueestseisjate asemel revisjoni läbi viima kihelkonnakohtunikud³²⁹ ja seda kahe korra asemel üks kord aastas. Ühtlasi nõuti kõigilt mõisnikelt ja vallakohtutelt, kelle piirkonnas veel spetsiaalseid magasiaitu polnud ehitatud, sellega kohe algust teha, et veel sellel talvel ehitusmaterjal kohale vedada, kevadel ehitusega alustada ja suvel

³²⁸ Vt A. Traat. Vallakohus, 90, kus A. Traat annab sellest ukaasist põhjaliku refereeringu.

³²⁹ Liivimaa kubermanguvalitsus kurjustas oma plakatis LP, 27.01.1811 tõsiselt, et "suurem osa" vallamagaside revisjoniaruandeid oli laekunud endiselt kirikueestseisjatelt, kuid "kelle kohustuste hulka se nüüd enam ei kuulu", vaid see kuulub nüüd kihelkonnakohtunike pädevusse. – 1816. a Liivimaa tsiviilkuberneri korraldus täpsustas, et kui muidu täidavad kihelkonnakohtunikud oma ülesandeid omal kulul hüvitisi saamata, siis kord aastas nende poolt teostatava vallamagaside revisjoni tarvis olid mõisad kohustatud andma kihelkonnakohtunike käsutusse tasuta kuni neli hobust, et nad saaksid oma distriktis mõisast mõisasse sõita ja vajalikku revisjoni läbi viia: LP, 7.11.1816.

võimalust mööda valmis saada.³³⁰ Kus seda nõuet ei järgita, selle kohta pidid kihelkonnakohtunikud kubermanguvalitsust teavitama, et viimane saaks surveabinõud kasutusele võtta.³³¹

Kui Liivimaal anti vallamagasid talupoegade endi kätte 1810. aastal, siis Eestimaal jõuti sellekohase lõpliku sammuni alles 1818. aastal. Seda korraldas siis juba Eestimaa uue talurahvaseaduse sisseseadmise komisjon. Eestimaa kubermanguvalitsuse 10. mai 1818 publikaadi järgi tuli vallamagasid kõikides valdades täies koosseisus ja täpse aruandlusega talupoegadest magasiülevaatajatele, vallakohtuliikmetele ja vallavanematele mõisa poolt üle anda sama aasta novembris piirkonna adrakohtuniku osavõtul. Koheselt alates üleandmise hetkest pidid mõisnikud vabanema vastutusest vallamagasi kohustusliku täitvuse eest ja see läks üle vallale (vastavalt 1816. a. talurahvaseaduse §265-le).³³² Oktoobri lõpus ongi Eestimaa adrakohtunikud asunud vallamagasi üleandmise organiseerima.³³³ Siiski veel 22. novembril 1818 pöördus Eestimaa rüütelkond viitsekuberneri poole taotlusega, et neile mõisnikele, kes avaldavad selleks soovi, lubataks vallamagasi üleandmisega kogukonnale veel üks aasta oodata. Rüütelkonna selgituse järgi olevat probleem selles, et seni on paljud mõisad hoidnud vallamagasiaitu ettenähtud varustatuse juures omapoolsete avansseraldistega. Kui aga nüüd vallamagasid täielikult kogukonnale üle anda, siis langeks talupoegadele koheselt kohustus pakkuda mõisnikele tagatist kõigi nende mõisa poolt tagasisaamata avansside eest. See aga tooks kaasa, et talupojad oleksid sunnitud kogu oma vara maha müüma ja võlgade koorma alla jääma. Rüütelkonna arvates oleks selles osas üheaastasest edasilükkamisest abi. Nendes mõisates, kus see sünniks oleksid aga mõisnikud muidugi kohustatud alla kirjutama kinnituskirjale, et nad võtavad endale vastutuse ka veel 1819. aasta lõikuse järel hoolt kanda, et vallamagasiites ettenähtud kogus vilja oleks olemas.³³⁴ Pole aga teada, et Eestimaa kubermanguvalitsus oleks sellise loa andnud. Vähemalt Maa-Virumaa adrakohtunik teatas 9. veebruaril 1819

³³⁰ Selline vallamagasi ehitamise alustamise nõue polnud midagi uut – juba 1805. aasta instruksioonis (kui mitte juba varasemates) kirjutas Liivimaa kubermanguvalitsus kõigile vallamagasiite visitatsiooni teostavatele ametnikele ette, et esimene asi, mis neil tuleb kuhugi mõisa kohale jõuda, on järele uurida, kas tagavaravili on eraldi viljaaidas, mille võtmed on taluperemeeste seast valitud magasiülevaatajate käes. Kus aga eraldi magasiit puudub, tuli koheselt talupoegadele anda korraldus juba sellel talvel ehitusmaterjali kohale vedada ja järgmiseks suveks see valmis ehitada (EAA 952–1–1745, l. 5–5p (Liivimaa kubermanguvalitsus Viljandi sillakohtule, 26.10.1805)).

³³¹ LP, 10.01.1810. – Vt ka A. Traadi poolt esitatud kirjeldust, kui koormavaks muutus vallakohtutele vaadeldava korralduse täitmine: A. Traat. Vallakohus, 91–92.

³³² EAA 2062–1–80, l. 2 (EP, 10.05.1818).

³³³ Vt EAA 902–1–1538, pagineerimata (Maa-Virumaa adrakohtuniku *circular*, 27.10.1818).

³³⁴ EAA 39–1–641, l. 2–2p (Eestimaa rüütelkonna peamees Eestimaa viitsekubernerile, 22.11.1818).

kubernerile, et vastavalt eeskirjale on kõik tema distrikti vallamagasid kogukondadele üle antud.³³⁵

Riik käsitas vallamagasi-institutsiooni ennekõike kui tagavarareservi näljahädade vastu ja mitte kui vahendit lahendada talupoegade igakevadiste toimetulekuraskuste probleeme. Näib aga, et mõisnikud ja ilmselt ka talupojad omakorda püüdsid magasiatades näha just viimast.³³⁶ Sellele juhtis tähelepanu ka senat oma 1811. aasta ukaasis Liivimaa tsiviilkubernerile, osutades, et mõisnikud on arvamisel, nagu tuleks talupoegade ülalpidamine kindlustada üksnes magasivarudest, ilma omalt poolt midagi juurde andmata, ja et magasivilja tavatsetakse sageli jagada vallas kõigile, kuigi tegelikult tõsiseid abivajajaid seal ei leidu. Magasite eesmärk on aga siiski üldise näljahäda ärahoidmine üldiste ikalduste korral.³³⁷

Kuna riigi kontseptsiooni järgi olid vallamagasid ette nähtud ainult erakordseteks juhtudeks ja nende viljavarude käiku andmine võis toimuda ainult tõelistes kriisiolukordades või nende ennetamiseks, siis peeti loomulikuks, et luba selliste kubermangu näljaabireservide kasutamise kohta võis tulla ainult tsiviilkubernerilt või veel kõrgemalt. Isegi 1807.–1808. aasta näljakriisi ajal ei soostunud Liivi- ja Eestimaa kubermanguvalitsused liiga vara andmast üldist luba magasiatade avamiseks.³³⁸ 1808. aastal juba 10. jaanuaril pöördus Eestimaa rüütelkond kubermanguvalitsuse poole, et see annaks kõigile mõisnikele loa hakata juba sel ajal paljudes kohtades puudustkannatavatele talupoegadele vallamagasitest nende ülalpidamiseks koheselt toetuslaene jagama, kuna ikaldus

³³⁵ EAA 902–1–1538, pagineerimata (Maa-Virumaa adrakohtuniku missiivid, 1819). – Samuti nt Sagadis leidis Ranna-Virumaa adrakohtuniku juuresolekul vallamagasi üleandmine vallatalitajale ja kahele -eestseisjale 26.11.1818. Koostatud üleandmisaktist nähtubki, et kuna olemasolevad magasivarud polnud ettenähtud normidega kooskõlas (pidi olema 1079 tündrit rukist ja 135 tündrit otra, kuid oli 839 tündrit rukist ja 157 tündrit otra), siis mõis andis kogu puuduoleva vilja mõisaaidast, nii et selle eest arvestati talupoegade ühiseks võlaks 225 tündrit rukist. Seda pidid hakkama kõik talupojad igaaastaselt mõisale tasuma, nii et kuuepäeva talu pidi aastas mõisale maksma ühe tündri (ja väiksemad talud vastavalt oma päevade arvule), kuni selle võla täieliku likvideerimiseni: EAA 1345–1–195, pagineerimata (Sagadi magasiraamat, 1817–1818).

³³⁶ Sellisele järeldusele jõudis 1820. aastate vallamagasite aruannete põhjal ka J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad, 34.

³³⁷ IIC3, nr 24 525.

³³⁸ 1807. aasta veebruaris laekus Liivimaa kubermanguvalitsusele mitmelt poolt sellekohaseid taotlusi, vt: EAA 297–12–52, pagineerimata, mille hulgast eriti ilmekalt mõisnike, vallakohtunike ja isegi talupoegade endi sellekohaseid palveid annavad edasi kirjad: Karula, Urvaste ja Sangaste kihlekonnakohtunik Liivimaa kubermanguvalitsusele, 13.02.1807; Torma kirikueestseisja H. v. Jannau Liivimaa kubermanguvalitsusele, 10.02.1807.

tabanud ka mõisate põlde, mistõttu mõisnikud polevat suutelised omadest vahenditest talupoegi vajaliku viljaga varustama.³³⁹

Selline administratsiooni aeglane poliitika ja tsiviilkuberneri pädevus oli tegelikult sõnastatud juba 29. novembri 1799 senati doklaadis (p. 7).³⁴⁰ Sõnaselgelt avaldas Liivimaa kubermanguvalitsus seda mõtet ka oma 18. augusti 1811 plakatis: “vallamagasinide otstarve on ainult ikalduse ja häda korral puuduse kõrvaldamine, mitte aga igal ajal talupoegade ülalpidamise kindlustamine”. Hea saagiga aastatel pidi magasiaidast tehtavad väljamaksed või laenud olema keelatud ja erandina ainult tsiviilkuberneri nõusolekul lubatud, kuid mille taotlemise aluseks pidid olema kindlad põhjused, nagu magasis kaua seisnud vilja riknemise oht või kui tõesti keegi talupoegadest oli sattunud äärmuslikku hätta, mille kohta oli kogutud hoolikalt andmeid. Kuid ka sellistel juhtudel tohtisid väljamaksed ulatuda maksimaalselt kuni pooleni olemasolevast magasivarust.³⁴¹

J. Kahk ja H. Ligi analüüsisid Saare-Läänemaa distrikti kohta säilinud vallamagaside aruandeid aastatest 1809–1813 ja 1817–1828 ja tegid järelduse, et “nende 17 aasta jooksul suutsid talupojad oma viljast ära elada ainult seitsmel aastal” ja ülejäänud aastatel sõltusid vallamagasisvarudest.³⁴² Sellist järeldust ei saa pidada aga korrektseks. Ilmselgelt nimetatud aruanded näitavad hoopis, et kui aastatel 1809–1811, ja 1818–1821 pole ühestki Saare-Läänemaa vallamagasist ühtegi viljatera välja antud,³⁴³ siis see tulenes vastava tsiviilkuberneri loa puudumisest, mitte sellest, et nende seitsme aasta jooksul tulid talupojad

³³⁹ EAA 29–1–13, l. 54–55p (Eestimaa tsiviilkuberneri saatekiri vallamagasi 1807. aasta üldaruande, mustand); J. Konks. Eestimaa, 265–266.

³⁴⁰ ПСЗ, nr 19203, lk. 899; J. Konks. Eestimaa, 107–108.

³⁴¹ LP, 18.08.1811. – Selle korralduse aluseks oli 21.02.1811 senati ukaas (ПСЗ, nr 24 525). Analoogse patendi väljast Liivimaa kubermanguvalitsus ka 1814. a, kus mh uuesti rõhutati, et *die Bestimmung der Bauervorraths-Magazine nur dahin gehe, bei einem allgemeinen Mißwachse dem Mangel abzuhelpfen, nicht aber überhaupt den Unterhalt der Bauern zu jeder Zeit zu sichern*: LP, 10.11.1814. Ja uuesti need põhimõtted kordas üle LP, 6.11.1816. Samuti ka Eestimaal lähtuti veel 1827. a senati 21.02.1811 ukaasist ja vallamagasisvilja käikulaskmiseks oli vaja saada tsiviilkuberneri luba. Selle taotluseks saadeti adrakohtute kaudu mõisapolitseidele vastav formular, vt: EAA 1352–1–83, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberneri loataht Eivere mõisapolitseile, 7.02.1827); EAA 1407–1–18 (Pärnu kreisi 3. kihelkonnakohus Pati mõisavalitsusele ja vallakohtule, 3.04.1826). Teiselt poolt aga, kui 1820. aastatel oli kogukonnakohus võimalusel, kuid ilma põhjuseeta kellegile vallamagasist jagatavast abist ära ütles, siis sellesse suhtuti jällegi kubermanguvalitsuse poolt igati tõsiselt ja nende kaebuste uurimine kuulus Liivimaal kihelkonnakohtu kompetentsi: vt EAA 2054–1–72, pagineerimata (kindral-kuberner markii korraldus kihelkonnakohtunik v. Reichardtile, 1.03.1829).

³⁴² Юхан Кахк, Херберт Лиги. Об экономическом потенциале крестьянского двора в Эстонии в начале XIX века. Таллин, 1975, 69.

³⁴³ EAA 29–1–476 (Acta, betreffend die Dorf-Kornvorrathsmagazinen im Estländischen Gouvernement 1809–1829).

probleemideta oma viljaga toime. Need aastad polnud küll ka tõesti üldisemad ikaldusaastad, mida olid aga näiteks aastad 1811–1812 ning millest tulenevalt ongi ka Saare-Läänemaal 1812. ja 1813. aasta kevadel vallamagasitist viljalaene jälle kubermanguvalitsuse loal tehtud.³⁴⁴ Samaselt Liivimaal, kohe, kui 1811. aasta viljasaak oli suure põua tõttu andnud väga kehva saagi, hakkas juba 1812. aasta alguses Liivimaa tsiviilkubernerile laekuma arvukalt mõisnike taotlusi, et 1811. aasta korraldusega kooskõlas saada luba puudustkannatava talupoegkonna jaoks välja jagada pool olemasolevatest vallamagasivarudest.³⁴⁵

Mõisnikkond näinuks aga vallamagasiaitu meelsasti peaaesjalikult vilja jooksvate krediitdivarudena, kust oleks võinud vilja välja anda igal vajadusel ja selle üle otsustamine oleks toimunud seega kohapeal. Juba 1800. aasta lõpus oli Eestimaa rüütelkond taotlenud, et see võiks jääda iga mõisniku hooleks, millal ja kui palju oma talupoegadele vallamagasist toetuslaene lubada. “Viimase kohta pole keegi paremini informeeritud kui mõisnik” ja tsiviilkuberner ei saagi ju ühelegi talupojale enne toetuslaenu lubada, kui ta pole enne järele küsinud pärushärralt. Pealegi olla ju äärmiselt keeruline, kui iga kord toetuslaenu andmiseks vaja hankida tsiviilkubeneri luba, mis võib isegi osalt nurjata magasiasutuse eesmärkide saavutamist.³⁴⁶ Samuti näitasid näiteks 1806. aasta Läänemaa, Viru ja Harju adrakohtunike visitatsiooniaruanded, et mõisad on sageli püüdnud mööda hiilida sellest põhimõttest, et vilja tohtis välja anda ainult vastavate atestaatide alusel tsiviilkubeneri igakordsel loal.³⁴⁷

Eestimaa aadel sai vaidluses, kas vallamagasivarude kasutamine saab toimuda ainult tsiviilkubeneril loal, tugeva trumbi 1804. aasta talurahvasaadusega. Selle keisri poolt kinnitatud lõppversiooni oli sisse jäänud punkt, et vallamagasiait avatakse laenudeks “ükskord igga kuus”, mil siis kõik valla talupojad võivad soovi korral laenu saada, kui just valla magasiülevaataja või vallakohus pole vastupidist keeldu mõnele ebausaldusväärsele peremehele peale pannud.³⁴⁸ Sellele seaduslikule vastuolule juhtis 1807. aastal siseministri tähelepanu Eestimaa kuberner A. Langell, kellele oli 1807. aasta kevadel adrakohtunike läbi laekunud eriti palju taotlusi magasivarude kasutamise kohta, mille oli põhjustanud 1806. aasta raskelt ikaldunud saak. Kuberner palus ministrilt

³⁴⁴ Samas.

³⁴⁵ LVVA 3–4–499, kogu toimik, kuid vt eriti l. 2 (Paju mõisapidaja v. Scheumann Liivimaa tsiiviilkubernerile, 21.02.1812); l. 7–8p (Tartu kreisikomissar Liivimaa kindralkubernerile, 27.02.1812); l. 9–9p (G. Müller Liivimaa tsiviilkubernerile, 28.02.1812); l. 19–19p (Rõngu, Otepää ja Kanepi kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 21.03.1812); l. 40 (Späre mõisa rentnik Liivimaa tsiviilkubernerile, 29.03.1812).

³⁴⁶ EAA 854–2–680, lk. 490–491, 496 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kubermanguvalitsusele, 25.10.1800); lk. 549–551 (Eestimaa rüütelkonna protokoll, 11.01.1801).

³⁴⁷ Vt EAA 1187–2–327, l. 238–239p.

³⁴⁸ Eestima Tallorahwa Kohto-Seádus, 6. rmt, 4. ptk, art. 7–9.

edasisi tegevusjuhiseid, et kas tema loa andmine igal üksikul juhul on ikka vajalik. Langel kirjeldas siseministrile, et siinne talupoeg jääb “liiga sageli” lootma mõisa peale, kui ta on oma saagi ära kulutanud ja kannatab viljapuuduse all. Mõisad aga jällegi on kohustatud teda toetama ja keelduvad harva talupojale magasitoetuslaenuks luba andmast, isegi kui talupoja häda pole veel täielik. Igal juhul oskavat mõisnikud ja kohapealsed magariülevaatajad kõige paremini talupoegade vajaduste üle otsustada. Kui aga igal korral peab sellise vajaduse üle teateid koguma esmalt adrakohtunik, siis põhjustab see palju ajakulu nii adrakohtunikele kui talupoegadele. Adrakohtunikud on ka muude ametikohustustega niigi üle koormatud, kuid peavad nüüd iga sellise taotluse peale mõisatesse kohapeale sõitma. Seal on aga alati vaja kokku kutsuda vallarahvas, kuid paljud külad ja hajatalud asuvad mõisast sageli väga kaugel. Kui jätta aga vallamagasivarude kasutamise üle mõisnikele otsustada, siis vastavalt 1799. aasta doklaadile on viimased igal juhul kohustatud puudujääkide korral vallamagasita omalt poolt toetama.³⁴⁹

1807. aastal aga mingisugust soodsat lahendit Eestimaa aadlile selles küsimuses ei järgnenud ja rüütelkond jätkas sellekohase taotluse esitamist veel 1812. aastal. 1811. aasta viimastel päevadel oli politseiminister saatnud kõikidele tsiviilkuberneridele arupärimise, kuidas parandada vallamagasivarude olukorda, et oleks tagatud ikalduste korral maaelanikkonna ülalpidamine.³⁵⁰ Rüütelkonnapeamees von Berg vastas sellele 5. veebruaril 1812 pika märgukirjaga otse politseiministrile. Eestimaa rüütelkonna seisukoha järgi oli senine vallamagasite täitmise kord mõisnikkonnale uueks koormaks (*neues Onus*), kuna nad peavad vastutama selle nõuetekohase varustatuse eest. Teine asi aga oleks, kui mõisnikele antaks õigus vajadusel magariaitadest talupoegadele toetusi anda ilma eelneva ametivõimude nõusolekuta, mida võimaldaks ka 1804. aasta reglement, millest lähtumist rüütelkond paluski.³⁵¹

1799. aasta korraldusega pandi ühtlasi alus talupoegade tagavaravilja jaoks eraldi magariaidahoonete ehitamisele.³⁵² 29. novembri 1799 doklaadis oli ette nähtud, et magarivilja jaoks eraldi aidad tuleb ehitada kõikidesse küladesse (*нпу всаком селении*), kus on vähemalt 50 taluperet. Mõisnikkond aga ei näidanud selles osas üles kuigi suurt entusiasmi. Juba 1800. aasta varakevadisel maapäeval tegid Harjumaa saadikud taotluse, et kui just kohapealsed olud ei sunni eraldi magariaita ehitama, siis võiks magarivilja hakata hoidma ikkagi mõisa-

³⁴⁹ EAA 29–1–12, l. 296–299 (Eestimaa tsiviilkuberner siseministrile, 17.04.1807, mustand).

³⁵⁰ EAA 29–1–13, l. 174–175 (Politseiministri tsirkulaar tsiviilkuberneridele, 22.12.1811).

³⁵¹ EAA 854–2–691, lk. 333–337 (Eestimaa rüütelkonnapeamees politseiministrile, 5.02.1812); vt ka EAA 29–1–13, l. 180–181 (Eestimaa tsiviilkuberner politseiministrile, jaan. 1812, mustand).

³⁵² Vt ka Gea Troska, Ants Viires. Ehitised ja taluõued. – Eesti rahvakultuur. Koost. A. Viires ja E. Vunder. Tallinn, 1998, lk. 316–317.

aitades, kuna omaette magasiaitade ehitamine on seotud väga suurte kulude ja raskustega.³⁵³ Eestimaa rüütelkond saatiski selle kohta 14. märtsil 1800 kubermanguvalitsusele vastava ettepaneku, et valla magasivilja lubataks hakata hoidma Eestimaal mõisaaitudes, mis on suuremalt jaolt selle jaoks piisavalt ruumikad ja igati kindlustatud tule- ja veeõnnetuste vastu. Pealegi polevat siinses kubermangus ettenähtud 50 talupere suuruseid külasid ning samuti ühekorraga nii paljude uute hoonete ehitamiseks poleks mitmetes piirkondades ehituspuitugi ja uued ehitised peaksid ka hulga aega kuivama, kuni sinna vilja võib ladustada.³⁵⁴ Sama aasta 7. augustil tuligi selle kohta senatist rüütelkonnale positiivne otsus, nii et veel 1803. aasta alguseks poldud püstitatud veel üheski Eestimaa eramõisas eraldi magasiaita talupoegade magasivilja hoidmiseks.³⁵⁵

Aadlit häiris kahtlemata talupoegade vallamagasite jaoks vajamineva ehitusmaterjali väljapaneku kohustus. Näiteks Kavastu mõisa (T-Maarja) talupojad said 1805. aastal valminud magasiaida ehituseks mõisalt tasuta telliskivid, savipanga, katusekivid, lubja ja saelauad. Talupoegade kohustuseks oli kohale tuua palgid, põllukivid ja latid, olla järgemööda ehitustöödel meistri abiliseks ja maksta üheskoos müürisseppadele nende tasud.³⁵⁶ Loomulikult jäi kõikjal talupoegade kohustuseks ka juba valmis ehitatud magasiaidahoone korrashoid.³⁵⁷

Veel 1806. aastal olid Tartu kreisis ülekaalus need vallad, kus magasivilja hoiti mõisaaides (vt tabel 8). Siiski näib, et enamasti pole olnud raskusi neis magasi- ja mõisavilja eristamisega.³⁵⁸ Reolas oli näiteks 1805. aastal talurahva magasivili paigutatud mõisa (kivist) viljaaidas lihtsalt omaette ruumi.³⁵⁹ Vastupidiselt selgitasid küll 1808. aasta suvel Püssi ja Purtse mõisa talupojad. Mõlemas mõisas hoitud nimelt magasivilja mõisaaides koos mõisaviljaga ja talupoegade teatel tarvitas mõis seda omatarbeks, mille kohta nad ei osanud küll täpsemaid andmeid esitada. Küll aga kinnitasid talupojad, et sellest probleeme

³⁵³ EAA 854–2–680, lk. 152–153 (Eestimaa maapäeva protokoll, 5.03.1800).

³⁵⁴ EAA 854–2–680, lk. 229–230 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kubermanguvalitsusele, 14.03.1800); EAA 29–1–12, l. 5–6 (Eestimaa kuberneri “Bemerkung der Ursache, warum ... die Anlegung der Korn-Vorraths-Magazin in den Krons u. Privat-Dorfschaften noch nicht in allen Stücken in Erfüllung gebracht werden können”, 1800); J. Konks. Eestimaa, 108.

³⁵⁵ EAA 29–1–295, l. 14–14p (General Verschlag von dem Vorrathskorne der Dorfsmagazinen des Ehstländischen Gouvernements, am Schluß des Jahres 1802 u. in Anfange des Jahres 1803); J. Konks. Eestimaa, 108. – Nt Kärevere (Äksi) mõisnik andis talupoegadele magasiaidaks ühe mõisa eraldiseisva aida (EAA 567–2–34, l. 6) ja võib arvata, et selline lahendus leiti mitmel pool mujalgi.

³⁵⁶ EAA 567–2–225, l. 15 (Kavastu mõisa talupoegade koormiste aruanne, 24.07.1805).

³⁵⁷ Vt nt EAA 567–2–1, l. 5p (Imukvere mõisa talupoegade koormiste aruanne, 3.07.1805).

³⁵⁸ Vt nt EAA 952–1–2053, l. 10 (Viljandi sillakohtu atestaat, 10.05.1805).

³⁵⁹ EAA 567–2–98, l. 6p (Reola ja Uhti mõisate talupoegade koormiste aruanne, 26.06.1805).

pole tekkinud, kuna nad on saanud härralt laenuks rohkem vilja kui magasi-viljana kogutud on.³⁶⁰

Tabel 8. Vallamagasiivilja hoidmise kohad Tartu kreisi kuues kihelkonnas 1806. a.³⁶¹

Kihelkond	Vallamagasiid kokku	Eraldi kiviait	Eraldi puuait	Mõisaaidas	Teadmata
Kambja	12	3	2	6	1
Nõo	10	2	2	6	–
Rannu	3	1	–	2	–
Puhja	7	–	3	4	–
Rõngu	9	3	1	5	–
Võnnu	11	1	–	10	–
Kokku	52	10	8	33	1

Arusaadavalt kivist tuli magasiadad ehitada tuleõnnetuste vastu. 1813. aastal osutab H. A. v. Bock, et Liivimaal on mitmed magasiadad tuleõnnetuse või isegi välgutabamuse läbi hävinenud.³⁶² Näiteks juhtus selline õnnetus 1823. aasta suvel Saaremaal Kotlandi vallas, kus äikeselöögist põles maha valla-magasiit. Siiski õnnestus sealt suur osa viljast päästa, millel küll oli “kibbe hais jures ja ka ikka märga sanud sisse” ning üle 10 vaka sütega segamini ja “veega hirmsaste ärra leitud”.³⁶³

Peagi aga selgus, et massiivsete kiviseintega vallamagasiitades hoitav vili kippus kergesti rikkuma. Eriti puudutas see suuri valdasid, kus suured vilja-kogused jäid kasutamata seisma ja nende ümbervahetamine oleks osutunud suureks koormaks.³⁶⁴ Selle kohta väljastas 1815. aasta kevadel Liivimaa kubermanguvalitsus korralduse, et kubermangu kõikides mõisates, kus on ehitatud massiivsed magasiadahooned³⁶⁵, tuleb kahjude ärahoidmiseks nende

³⁶⁰ EAA 29–1–411, l. 250 (Kroonupalati nõuniku Blixi ja fiskuse komissar Holtzi uurimisprotokoll, 28.07.1808). – Ka Palmse talupojad palusid 1805. a kuberneri ees, et nende poolt toodud magasivili hoitaks lahus mõisa enda viljast: J. Kahk. Rahutused ja reformid, 515.

³⁶¹ LVVA 28–1–10, l. 4–7 (Verschlag von der im Dorpatschen Kreise geschehenen Besichtigung der Bauer-Vorraths-Magazinen im J. 1806).

³⁶² H. A. v. Bock. Etwas über Land-Magazine, 14.

³⁶³ EAA 960–1–27, l. 175–176 (Saaremaa 3. kihelkonnakohus Saaremaa talurahva-panga komisjonile, 20.09.1823 ja sellele lisatud aidamees Reino Peteri aruanne 8.07.1823).

³⁶⁴ Vt ka EAA 39–1–644, pagineerimata (G. J. Wrangeli adressaadita ja dateerimata kiri, 1820?).

³⁶⁵ Kuni 1816. aastani polnud valitsuse poolt ette antud kindlat arhitektuurilist projekti, mille järgi vallamagasiadad tuli ehitada. Märtsis 1816 aga Venemaa politseiminis-terium kõigile kubermangudele sellised projektid saatis, mis tuli kõikjal võtta aluseks edaspidiste magasiitade ehitamisel. Neid jooniseid vt: EAA 291–1–335, l. 263–267.

magasiitade kiviseinad seest poolt laudadega vooderdada. Ühes sellega pidi magasinist talupoegadele eelisjärjekorras välja antama alati kõige vanem vili. Mõlemat selle punkti täitmist pidid jälgima kõik kihelkonnakohtud.³⁶⁶ 1820. aastal pöördus sama murega adrakohtunike poole ka Eestimaa tsiviilkuberner. Temale laekunud sagedastes teadetes kurdeti vallamagasites hoitava vilja riknemist, kuna puuduvad võimalused vana vilja uue vastu vahetada. Tsiviilkuberner osutab aga, et sellist vahetust nägi ette juba 29. novembri 1799 keisri ukaas³⁶⁷ magasiitade asutamise kohta ja seda pole uus 1816. aasta talurahvaseadus muutnud. Just viimase seadusega kooskõlas andis tsiviilkuberner käsu, et kõik valla taluperemehed pidid vastavalt oma teopäevade arvule kohustuslikus korras vahetama vallamagasi vana kasutamata vilja selle aasta värske vilja vastu. Tsiviilkuberner mõonis, et mõisates, kus elab palju rannatalupoegi, jääb kogu see ümbervahetamise koormis põllupidajatele, mistõttu nendel valdadel lubati ümbervahetus teostada kahe aasta jooksul. Kõiki sellest korraldusest kõrvale hoidujaid ähvardati aga politseiliste abinõude tarvituselevõttuga.³⁶⁸ 1828. aastal lisati ka Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadusele §514, punkt 1 täiendussäte, et reeglipäraselt tuli igal aastal magasiitades vana vili uue vastu vahetada, mida pidid kontrollima nii kihelkonnakohtunikud kui mõisavalitsus.³⁶⁹

O. Huhni 1823. aasta Liivimaa topograafia järgi oli Liivimaal 932 valla-magasihoonet.³⁷⁰ Samast Huhni topograafiast tuleb ühtlasi selgelt välja, et valla-magasitest oli saanud peamine talupoegade abiandmise allikas. Kui 1802. aastal oli puudustkannatavate talupoegade esmase abiallikana pastorite poolt nimetatud veel mõisa, siis 1820. aastate alguses juba kindlalt vallamagasiit, mille juurde paljud pastorid kommenteerisid, et ilma nendeta enamik talupojad vaevalt toime tuleksid.

Vallamagasid olid kahtlemata oluliseks sammuks talupoegade peatoiduse kindlustatuse tõstmisel ja kindlasti palju stabiilsemaks allikaks kevadiste leiva-ja seemnevilja vajaduste rahuldamisel kui mõis. Teisalt oli vallamagasitoetuste näol tegemist ikkagi jäikade laenudega. Vallamagasiidast välja jagatavad toetuslaenud olid alati kindla tagasimaksmise tähtajaga – kuni käimasoleva aasta

³⁶⁶ LP, 6.04.1815.

³⁶⁷ Kuigi juba 1800. a alguses oli Eestimaa rüütelkond taotlenud, et igaaastane säilitatava vilja vahetamine värske vastu poleks vajalik, kuna kogemused näitavat, et korralikult kuivatatud vili peab kauem vastu, mistõttu peeti otstarbekamaks jätta see iga mõisniku ülesandeks jälgida, millal täpselt vana vili tuli välja vahetada. Senat andiski selle loa 7.08.1800 (EAA 854–2–680, lk. 230–231, 489: Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kubermanguvalitsusele, 14.03. ja 25.10.1800).

³⁶⁸ EAA 902–1–1176, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner tsirkulaar Maa-Virumaa adrakohtunikule, 30.10.1820)

³⁶⁹ EAA 925–1–1, l. 148p (Liivimaa 1819. talurahvaseadus käsitsi tehtud hilisemate täiendustega).

³⁷⁰ Otto Huhn. Topographisch-statistische Beiträge der deutsch-russische Ostsee-Provinzen in 70 Baenden, l. 140p.

lõikuseni. Pikemaajalisi laene reeglina ei tehtud. Nõnda jooksva hooaja avansse enne lõikust ei käsitletudki veel talupoegade võlgadena ja otseselt talukoha võlgadeks said need alles siis, kui lõikus oli ära olnud ja talupoeg polnud talle tehtud krediiti õiendanud.³⁷¹

1820. aastatest pärinevad vallakohtumaterjalid näitavad kogukonnakohtute ranget tegevust ja suurt hõivatust magasilaenude järelevalve suunal, et igal sügis-talvel saaks kõigi poolt magasivõlad tasutud.³⁷² Tagasimaksete põhiraskus langes arusaadavalt septembri- ja oktoobrikuule. Näiteks Pati kroonuvallas olid 1827. aastal üldisteks vallamagasilaenude maksepäevadeks 5., 20. september ja 4., 18., 23., 28. oktoober, kui igal nimetatud päeval on käinud oma võlga magasiaita tasumas 9–28 taluperemeest või vabadikku. 1828. aastal olid nendeks päevadeks 10., 16. september ja 1., 15., 22. oktoober. 1829. aastal aga 9., 20. september, 8., 21. oktoober ja 16. november. Seega aastast aastas korduvaid kindlaid maksepäevi pole võimalik tuvastada. Samuti tuleb rõhutada, et need üldised võlgade tasumise kuupäevad ei tähendanud, et ühel korral tõi üks peremees kogu oma võla ja teisel korral teine, vaid talupojad tasusid oma võlgu jupikaupa. Näiteks tasus peremees Kullo Jaan 1827. aastal 5. septembril 49,5% oma selle aasta rukki ja 58% odra magasivõlast, 20. septembril tõi ta veel 37% rukkivõlast ja 60,5% kaeravõlast, 4. oktoobril 3% rukist, 17% otra, 24% kaera, 18. oktoobril 8% rukist ja 9,5% otra, 23. oktoobril 15,5% otra, ning lõpuks 28. oktoobril 2,5% otra ja 15% kaera. See tegi kõik oktoobri lõpuks kokku 32,5 vakka rukist, 20,75 vakka otra ja 16,5 vakka kaera. Samal ajal tasus ta ka osade kaupa sellelt viljalt arvestatud kasvikut. Kokkuvõttes kui võrrelda Kullo Jaani kevadel tehtud magasilaene, siis nähtub, et kõigil kolmel aastal (1827–1829) on ta õiendanud oma magasikohustusi täiel määral ehk mitte midagi kevadel võetud laenude eest oktoobri lõpuks enam võlgu jäädes.³⁷³

1819. aasta talurahvaseaduse järgi jäi teatavasti ka mõis kogukonnakohtute üle magasiadavilja majandamist kontrollima.³⁷⁴ Samas oli vallamagasivarude

³⁷¹ Vt nt EAA 3088–1–3, l. 3p (Laius-Tähkvere vallakohtuprotokoll, 3.08.1823); EAA 3448–1–2, l. 10 (Võisiku vallakohtuprotokoll, 29.08.1825); EAA 3367–1–1, l. 100p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 27.04.1834).

³⁷² Liivimaa 1819. aasta talurahvaseaduses olid talupoegade tagavaramagasi kohta käivad sätted sõnastatud §514 all. Kogukonnakohtule oli kohustuseks kanda hoolt vallamagasiada ja sealt võetud toetuslaenude tagasimaksmiste eest (kohe pärast lõpetatud lõikust). Viivituste korral tuli need toetuslaenud võlgnikelt sundkorras sisse nõuda: Gesetz-Sammlung für das Jahr 1819. Auf Allerhöchsten Befehl von der Reichs-Gesetzcommission herausgegeben. Erstes Buch, Zweite Abtheilung, Monat März, enthaltend die Liefländische Bauer-Verordnung. St. Peterburg, 1820, 231–237.

³⁷³ EAA 1407–1–21 (Magazien-Cladde für das publiqen Gut Pattenhoff, 1826–1829).

³⁷⁴ 1819. aasta talurahvaseaduse järgi pidi valla magasi ait olema kindlustatud kolme lukuga, mille ühte võtit peab mõisavalitseja, teist kogukonnakohtu eesistuja ja kolmandat mõlemad kogukonna eestseisjat (Gemeinde-Vorsteher), kes magari valvurite funktsiooni täidavad (Gesetz-Sammlung für das Jahr 1819, 232). Magasiada kinnitamine

eest vastutavad üksnes kogukonnakohtu eesistuja ja mõlemad kogukonna eestseisjad. Viimased pidid ühtlasi tagama magasiaidas hoitava vilja kvaliteedi, et magasiaita ei makstaks sisse halba ega puhastamata vilja.³⁷⁵ Veel 1838. aastal on selgelt näha, et mõisad on aktiivselt teostanud omapoolset järelevalvet valla-kohtu tegevuse üle magasivõlgade sissenõudmiste osas. Näiteks tegi 1838. aasta oktoobri lõpus Vana-Põltsamaa mõisavalitsus vallakohtunikele kohustuseks, et igaüks neist käiks usinalt oma küla talupoegadele peale, et kõik magasivõlad saaks sellel sügisel tasutud ja seda mitte järgivatele peremeestele määrataks trahvid ja nende vara üle määrataks eestkostjad. Sellele korraldusele oli lisatud aga ka karm lisaklausel – kui keegi vallakohtunik oma selle kohustusega hakka-ma ei peaks saama, siis määratakse ka temale rahaline trahv, millele lisaks peab ta oma enda varaga vastutama kõigi peremeeste magasivõlgade eest, mis jäävad sissenõudmata.³⁷⁶

Kuid on ka vastupidiseid näiteid sellistest juhtumitest, kus vallakohus on ise teinud mõisnikule ettepaneku, et arvestades paljude talupoegade suuri võlajäärke tuleks need nüüd sisse nõuda sunnivahenditega, millele omakorda on mõisa-valitsus vastu seisnud, kartusega, et seeläbi suurem osa talupoegadest satuks olukorda, kus nad ei suuda enam oma mõisakoormisi kanda.³⁷⁷ Või kui 1821. aastal Ranna-Virumaa adrakohus kandis tsiviilkubernerile ette oma piirkonna valdadest, kus talupojad ei suuda oma võlgnevusi magasiaidale tasuda (nendeks mõisateks olid Aaspere, Kalvi, Aseri, Koogu, Vatku ja Jõepere), tundis adra-kohtunik võlgnikest talupoegadele kaasa, et need püüdvat küll oma loomi kui oma ainsat vara müüa, kuid on väga vähe ostjaid. Ja kuna pakkumine on nõnda üldine, siis nende hinnad olla langenud väga madalale. Adrakohtunik Breverni hinnangul ei katvat isegi loomade müük täielikult nende talupoegade magasi-võlgu. Selle asemel, et lasta talupoegadel selle näruse hinna eest oma viimane vara müüa, palus adrakohtunik tsiviilkuberneril hoopis kaaluda võlanõuete edasilükkamist, kuna pealegi isegi kõik võlgnevused kokku teeksid pigem tühise koguse võrreldes magasiaitades leiduva viljaga, mille kohene kätte-saamata jäämine seega mingit ohtu ei kujutaks.³⁷⁸

mitme luku-võtmega aga ei tähendanud mitte niivõrd suuremat varaste eemal hoidmist, vaid ennekõike see näitas, kellele kuulub õigus magasivarusid käsutada. Ühe võtme jäämine mõisavalitsejale näitaski seda, et mõis säilitas olulise kontrolli magasivilja kasutamise üle. Kaks võtit talupoegade käes näitas küll nende suuremat peremeheõigust ning pidi normatiivselt vähemalt tagama selle, et mõisnik ei saanud sealt midagi nende teadmata välja võtta.

³⁷⁵ Gesetz-Sammlung für das Jahr 1819, 232 (§514).

³⁷⁶ EAA 3447–1–1, l. 66–66p (Vana-Põltsamaa vallakohtuprotokoll, 29.10.1838); vrd EAA 3367–1–1, l. 59p–60 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 5.09.1824).

³⁷⁷ EAA 951–2–10, pagineerimata (Tahkuranna mõisarentnik L. Bock Pärnu silla-kohtule, 17.03.1826).

³⁷⁸ EAA 29–1–14, pagineerimata (Ranna-Virumaa adrakohtunik Brevern Eestimaa tsiviilkuberner parun v. Budbergile, 7.12.1821).

Vallakohtuprotokollid näitavad, et valla võlgujääjatega on kohus hakanud tõsisemalt tegelema detsembris-jaanuaris. Vana-aasta lõpp näibki olema üheks levinumaks viimaseks piiriks, mis ajaks talupoegadel pidid kõik võlgnevused olema tasutud. Samas kogukonnakohtud on mõningatel juhtudel kasutanud jõudu ka juba septembris-oktoobris magasivõlgade tagasisaamisel.³⁷⁹

Väga levinud oli väikeste magasivõlgnike trahvimine või karistamine. Näiteks 1823. aasta 8. jaanuaril kutsuti Vana-Antslas vallakohtu ette kõik need taluperemehed, kellel veel magasivõlg põhjuseta tasumata oli. Neid oli kokku kaheksa,³⁸⁰ kellest kohus mõistis igapähele 15 kepihoopi.³⁸¹ 1820ndate lõpus Uue-Võidu vallas määrati aga magasivõlglastest taluperemeestele ihunuhtluse asemel vallakohtu poolt trahviks 50 kopikat.³⁸² Vana-Antslas on aga vallakohus langetanud ühele võlgnikust taluperemehele otsuse, et kohtumees tuleb temaga kaasa tema tallu ja toob kohe võlguoleva vilja ära. Kui talupoeg selle peale protesteeris (*wastutas kohtomihile roppu sennume ka, et temma neida senna ei taha kulma*), siis määrati kohtu poolt talle 20 kepihoopi ja rahvale näitamiseks pandi jalarõngas ning loomulikult mindi vilja tooma igal juhul.³⁸³ Niisamuti karistati neid, kes magasivõla kohta olid kohtule valetanud.³⁸⁴ Kui talupoeg ei tahtnud või tal polnud vilja magasivõlgadeks maksta, siis sageli kasutas vallakohus jõudu ja müüs sundkorras võla katteks selle talupidamise loomi.³⁸⁵ Mõnikord on talupoegadelt magasivõlgade õiendamiseks ära võetud koguni talu seemnevili.³⁸⁶

Vallakohtuprotokollidest nähtub, et talupoegade magasivilja võlad ei tarvitsenud kuhjuda väga suureks, kui talupoega ähvardati juba talust väljatõstmisega. Näiteks 1829. aasta varakevadel polnud üks Vana-Antsla talupoeg suutnud tasuda oma 13-vakast magasivõlga, siis juba selle võlgnevuse peale võttis vallakohus ette otsustavamad sammud. Talupoeg kutsuti mõisa kohtu ette ja määrati tema talusse poolemaamees, kelle kätte kinnitati edaspidi ka “peremehe hool”.³⁸⁷ Siiski mitte harva pole ka 20–30-vakaseid viljavõlad ja üksikuid näited on koguni kokku üle 70-vakasest viljavõlast, mis üks talupoeg magasi-

³⁷⁹ Ilmekas näide: EAA 3438–1–2, l. 68 (Uue-Võidu vallakohtuprotokoll, 27.09.1829).

³⁸⁰ See oli u 3% talupidamistest: 1816. aasta hingeloenduse käigus on Vana-Antsla talupidamiste arvuks märgitud 253 (EAA 1865–2–132–2, l. 1–151p: Vana-Antsla 1816. a revisionilehed).

³⁸¹ EAA 3367–1–1, l. 35p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 8.06.1823).

³⁸² EAA 3438–1–2, l. 13p (Uue-Võidu vallakohtuprotokoll, 7.12.1828).

³⁸³ EAA 3367–1–1, l. 1p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 10.01.1821).

³⁸⁴ Nt samas, l. 35 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 7.01.1823).

³⁸⁵ Nt EAA 3438–1–2, l. 13p (Uue-Võidu vallakohtuprotokoll, 7.12.1828); EAA 3367–1–1, l. 71 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 11.07.1827).

³⁸⁶ Vt nt EAA 960–1–27, l. 283p (Kõljala kogukonnakohus kihelkonnakohtule, 4.12.1823).

³⁸⁷ EAA 3367–1–1, l. 77p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 29.03.1829).

aidale võlgu oli.³⁸⁸ M. Svarāne arvutuste järgi oli 1840. aasta paiku Liivi- ja Kuramaal vallamagasi võlgadega koormamata taluperesid ainult 6–9% ringis.³⁸⁹

5.7. Mõisnike kohustused pärast vallamagasi asutamist

18. sajandi lõpus oli kasvanud aadli üha suurem püüd vastutust talupoegade toimetuleku järelevalve eest anda üle vallakogukonnale ja kui 19. sajandi alguses institutsionaliseeriti vallakogukonna ühisvara ja vallakohtud, siis reaalselt hakkasidki mõisad loovutama oma seniseid sotsiaalseid funktsioone talupoegadele endile. J. Vasara järgi olidki mõisnikud oma hoolekandekohustuste veeretamisega talupoegkonnale paratamatult sunnitud organiseerima valla avalikõiguslikuks koguks, mis muidu mõisnikele nii meelepärane polnud.³⁹⁰ Samal ajal hakkas aadel ka üha enam kasutama retoorikat, et talupoegade viletsas olukorras ongi muu hulgas süüdi senine praktika, et mõisnikud on kohustatud talupoegi igal vajadusel toetama. Just mõisnike kohustus talupoegi ülalpidada tegevatki talupojast muretu olevuse ja hooletu pillaja. Talupoja arutluskäik olla lihtne: kui mul midagi ei kasva, siis saan ma ikkagi oma ülalpidamise härralt.³⁹¹ Tartu kihelkonna pastor selgitas oma 1802. aasta vastuses Huhnile, et kuna sügiseti raiskab talupoeg oma saagi kergekäeliselt ära, siis peab mõis neid ühest lõikusest teiseni suurte leiva- ja külvivilja toetuslaenudega ülal pidama.

³⁸⁸ Laius-Tähkvere kroonumõisa 11. talupojast, kes 1824. a soovisid oma talukohast loobuda, polnud üldse magasiaida ees võlgnevusi vaid ühel talupojal, kolmel talupojal olid kolme viljaliigi peale kokku võlg kuni 10 vakka ehk rahasse ümber arvestatult kuni 47 rubla, viiel talupojal jäi võlg 18–27 vaka ehk 71–129 rubla vahele ning kahe kõige suurema magasivõlgniku kohustusteks märgiti 41 2/3 ja 50 1/4 vakka ehk vastavalt 181.75 ja 217.35 rubla. Kõigil neil talupoegadel olid viljavõlad aga ainult magasiaida ees ja mõisa toetuslaenu võlgu pole kellegi juures märgitud: EAA 3088–1–3, l. 7p–10 (Laius-Tähkvere vallakohtuprotokoll, 16.05.1824); vt ka EAA 3671–1–1, l. 14 (Holstre vallakohtuprotokoll, 21.04.1827); kuid vrd nt EAA 3448–1–2, l. 9p–10 (Võisiku vallakohtuprotokoll, 1825), kus vastupidi selgub, et taludel magasivõlgu pole olnud või olnud tõesti minimaalsed.

³⁸⁹ Мелита Сваране. Социально-экономическое положение крестьян Курземе и Видземе в 40–50 годах XIX века. Автореферат диссертации. Рига, 1966, 24–26.

³⁹⁰ Eesti rahva ajalugu, vihik 13, 1499.

³⁹¹ Joseph Immanuel Sahmen. Bemerkungen über die Preisschrift des Herrn Pastors Brockhusen [...]. – Oekonomisches Repertorium für Liefland. 4. Bd., 1. St. Riga, 1809, 434–437; Johann Georg Eisen. Ausgewählte Schriften: deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. Hrsg. v. R. Bartlett und E. Donnert. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2.) Marburg, 1998, 226; vt ka Axel v. Gernet. Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, 130.

Seeläbi aga muutub talurahvas *üha laisemaks ja liiderlikumaks*, kuna nad hakkavad üha enam lootma sellele, et mõis neid toitma peab.³⁹²

Eestimaa 1802. ja 1804. aasta talurahvaseadused tegid vallakohtule ülesandeks halvasti majandavate peremeestega tegelemise ja nendelt võlgade sissenõudmise.³⁹³ Liivimaa 1809. aasta täiendusparagrahvid panid selgesõnaliselt hätta sattunud vabadike eest hoolitsemise kohustuse vallakogukonnale (§57). Kuna rekruteid tuli anda esmajärjekorras vabadike hulgast, siis vallakohus pidi selliste vabadike maha jäänud perede eest hoolt kandma, et neil ülalpidamisest mingil juhul puudust ei tuleks. Valla taluperemeeste kohustus pidi olema selliseid vabadiku-peresid ülal pidada, nagu ühtlasi ka “kõiki neid talupoegi, kes haiguse või vanuse tõttu pole võimeliseid end ise toitma”.³⁹⁴

Siiski vähemalt kuni 1816.–1819. aasta talurahvaseadusteni jäi talupoegade peatoiduse probleemidega tegelemine endiselt esmajärjekorras mõisnike kanda ja ei saa täielikult nõustuda senises historiograafias esinevate väidetega, et mõisad olid suutnud sellesuunalise vastutuse endalt heita juba enne pärisorjuse kaotamist.

19. sajandi alguses oli valitsuse poolt ette nähtud, et mõisate juures hoitakse talupoegade tarvis vilja kolmes kategoorias: 1) magasivili; 2) varuvili; 3) mõisavili talupoegade toetamiseks.³⁹⁵ Mis puutub viimast kategooriat ehk mõisavilja, siis selles osas ei näi tõesti olema kahtlust, et mõisnikud on endiselt ka oma eravilja talupoegade toetuslaenudeks olnud sunnitud jagama või koguni seda linnast juurde ostnud.³⁹⁶ 1805. aasta alguses kirjutas siseminister Kotšubei Eestimaa tsiviilkuberner Langellile, et tema kätte jõudnud aruannete järgi polevat 1804. aastal Eestimaa vallamagasiitadesse ebapiisav vilja laekumine põhjustatud mitte ainult ikaldusest, vaid peamiselt olukorrast, kus talupoegadel

³⁹² O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 46 (Tartu).

³⁹³ A. Traat. Vallakohus, 53, 61, vt ka samas lk. 85–86.

³⁹⁴ Ergänzungs Paragraphen zur Erläuterung der am 20 Februar 1804 Allerhöchst bestaetigten, ueber die Rechtsverhaeltnisse der Bauern des Livlaendischen Gouvernements Erlassenen Verordnungen. St. Petersbourg, 1809, 67.

³⁹⁵ Nõnda olid näiteks 1802. aasta alguses kirikueestseisjate poolt mõisate viljavarude visiteerimise käigus koostatud tabelites selle järgi lahtrid: 1) *Wieviel in den Magasinen im Jahr und Herbst 1801. wirklich vorhanden war*; 2) *Wieviel die Höfe zum Unterhalt und zur Saat vorhanden haben*; 3) *Viewiel Reservat Korn vorhanden* (EAA 1197–1–803: Vastseliina kihelkonna aruanne, 20.02.1802).

³⁹⁶ Nagu nt Vaimõis 1802. a kevadel ei pääsenud 4 lisasäilitise ostmisest Tallinnast: EAA 30–1–6937, pagineerimata (Märjamaa ülemkirikueestseisja Eestimaa kubermanguvalitsusele, 8.05.1802); samuti: EAA 567–2–220, l. 3p (Kaarli mõisa talupoegade koormiste aruanne, 25.07.1805); EAA 567–2–773, l. 9p (Tsooru mõisa talupoegade koormiste aruanne, 1805); O. Huhn. Statistisch-Medizinische, l. 14 (Madliena); l. 19p (Liepupe).

on tulnud märkimisväärseid viljakoguseid maksta mõisatele tagasi, mis nad mõisnikelt laenanud on.³⁹⁷

Siiski 19. sajandi alguses vallamagaside sisseseadmisega hakkas järk-järgult vähenema mõisate koormus talupoegade jaoks kevadeks vilja varuda, et seda toetuslaenudena jagada.³⁹⁸ Vähemalt kuni 1819. aasta talurahvaseaduseni mõisad aga veel sellest ülesandest täielikult ei pääsenud. Nii näiteks nõudis 1807. aasta kevadel Liivimaa kubermanguvalitsuse plakat kõikidelt nii kroonukui eramõisate pidajatelt, et need annaksid oma tagavaradest talupoegadele puuduoleva vilja, kui peaks selguma, et vallamagasi varud pole piisavad ja sealsed talupojad pole võimelised ise puudusega toime tulema. Seda muidugi juhul, kui mõisal endal leivavilja leidub. Vastasel juhul pidid kihelkonnakohtunikud saatma nende mõisate kohta teate kubermanguvalitsusse, koos ettepanekuga, kust puuduolevat vilja võiks hankida.³⁹⁹ Liivimaa kubermanguvalitsuse 18. detsembri 1807 korraldus aga selgitas, et magasivilja jagamisel ei tule arvesse võtta mitte iga konkreetse talupoja seni tehtud panust magasivarudesse, vaid ainult hädakannataja vajadust. Need talupojad aga, kes

³⁹⁷ EAA 1187–2–327, l. 101–101p (Eestimaa tsiviilkuberner A. Langelli publikaat, 24.02.1805).

³⁹⁸ Ühes 1817. aasta plakatis meenutab seda ka Liivimaa kubermanguvalitsus: *die Gutsherrschaften, welche durch die, aus den Magazinen gereichten Vorschüsse in so weit soulagirt worden, daß die einen, in Verhältniß geringern Vorschuß ihrer Bauerschaft aus der herrschaftlichen Kleete zu verabfolgen brauchten* (LP, 11.09.1817).

³⁹⁹ LP, 9.05.1807. – Juunis 1807 hakkasidki sellekohased kihelkonnakohtunike aruanded kubermanguvalitsusse laekuma, kust nähtub, et viljavarude seis oli vallati väga erinev ja nende mõisate hulk päris suur, kus mõisnikud pidid talupoegade jaoks lisavilja juurde soetama, et lõikuseni neid ülal pidada, kuna vallamagasi ja mõisaaida viljavarud polnud piisavad. Seejuures nt Tartu kreisi mõisnikud olid püüdnud hankida vilja nii Tallinnast, Ingerimaalt kui ennekõike Pihkva kubermangust, kuid Pihkva kubermang oli vilja väljaveo keelanud, mistõttu mõisnikud kaebasid, et neil on küll vene kaupmeestega viljaostulepingud sõlmitud, millest piisaks nende talupoegade abistamiseks täielikult, kui ainult seda vilja Pihkva kubermangust ka kätte saaks. Veel 1820. aastal meenutas Liivimaa talurahvaseaduse ettevalmistamise komisjoni president Richter, et kui näljahäda vastumeetmena on igati otstarbekas soodustada riigisisest vabakaubandust, mille puhul hädavajav kubermang saab naabrite abiga arvestada, siis 1806. a Pihkva kubermangu piiride sulgemine ollagi heaks tõestuseks, kui ohtlik on vastupidiselt toimida, kus sealsetel mõisnikel takistati oma ülejääki kasudega müüa, mis toonud palju häda ja kaebusi: LVVA 4–1–15003, l. 3–9 (Tartu, Äksi ja Kambja kihelkonnakohtunik Liivimaa kubermanguvalitsusele, 11.06.1807), l. 12–12p (Kodavere, Maarja-Magdaleena ja Torma kihelkonnakohtunik Liivimaa kubermanguvalitsusele, 8.06.1807); l. 16–17 (Vastseliina kirikueestseisja Liivimaa tsiviilkubernerile, 18.06.1807), l. 26–27p (Rõngu, Otepää ja Kanepi kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 8.06.1807), l. 28–31p (Karula, Antsla ja Sangaste kihelkonnakohtunik Liivimaa tsiviilkubernerile, 9.06.1807); l. 14–19 (Rõuge kirikueestseisja Liivimaa kubermanguvalitsusele, 22.06.1807); EAA 39–1–644, pagineerimata (O. M. Richteri erakiri adressaadi nimeta, 9.11.1820).

pikka aega oma tagavaradest toime tulevad ja alles seejärel abi vajavad, kuid kui selleks ajaks magasiadas enam midagi järgi pole, siis peavad nemad saada toetust mõisavarudest.⁴⁰⁰

Teatavasti senises historiograafias ongi vallamagasite loomist käsitletud kui mõisnike püüdu talupoegade jaoks suure viljatagavara hoidmise kohustust enda kaelast ära saada ja panna see talupoegade endi kanda.⁴⁰¹ Selles polegi mingit kahtlust ja selle taotluse sõnastas tegelikult ka ju juba 1795. aasta Liivimaa aadlikonvent ise.⁴⁰² Või näiteks kirjutas Kandle mõisnik Löwis of Menar oma 1801.–1804. aastal koostatud eraseadusesse täie kindlusega: “agga kui walla maggasin ehk ait walmis on, siis jääb moisa abbi muidogi mahha” (*hält alsdann der Korn-Vorschuss vom Hofe gänzlich auf*).⁴⁰³

Siiski ei tohi tähelepanuta jääda, et mõisnike varuvilja säilitamise nõue jäi püsima nii Liivi- kui Eestimaa veel paljudeks aastateks pärast vallamagasite asutamist. Riigivalitsuse nägemuses ei tohtinud varuvilja säilitamise kohustus mõisnikelt langeda kindlasti mitte varem kui magasivilja varud on kasvanud vähemalt sama suureks kui mõisnike reservvilja kohustus. Seega ühelt poolt jäi pärast vallamagasite asutamist mõisnikele endiselt varuvilja hoidmise kohustus, teiselt poolt aga rajatud vallamagasite täiskogumise eest jäid vastutatama samuti mõisnikud, olles sunnitud paigutama nendesse kohati märkimisväärsed viljakoguseid.⁴⁰⁴ Niisiis, eriti, mis puudutab 19. sajandi esimest aastakümnet, siis mõisnike kohustused talupoegade toimetuleku tagamisel isegi kasvasid, mis tulenes muidugi ka sajandi alguse mitmest raskest ikaldusaastast. Riigi positsioon, et mure näljahäda maal ära hoida peab mõisnikel olema primaarse tähtsusega, nähtub ka nii enne kui pärast 1808. aasta viljalõikust Liivimaa kubermanguvalitsuse poolt väljastatud rangetes korraldustes, et mõisnikud ei tohi ühtegi muud võlga ega maksu talupoegadelt enne koguda, kuni vallamagasi võlgnevused pole veel täielikult likvideeritud. Peatähelepanu pidi kõikides mõisates olema suunatud eeskätt vallamagasiadest jagatud toetuslaenude ja

⁴⁰⁰ LP, 18.12.1807.

⁴⁰¹ J. Jenšs. Vidzemes, 382; J. Kahk. Rahutused ja reformid, 298; A. Traat. Vallakohus, 111–112; Linda Dumpe. Hunger und Notnahrung in Lettland. – Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum. Zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900. Hrsg. v. K. D. Sievers. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 38). Neumünster, 1998, 55.

⁴⁰² *Sobald diese Magazine richtet sind, würde das bisherige Reservatkorn völlig wegfallen müssen* (LVVA 214–2–258, l. 404–405).

⁴⁰³ Die privaten Bauerrechte, 180–181.

⁴⁰⁴ 1807.–1808. aastatel mõisnikel tekkinud topeltkohustusele juhtis tähelepanu ka Alexander v. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. 1. Bd.: Die Bauernverordnungen von 1804 u. 1819. Berlin, 1899, 359–360; vt ka LVVA 1–2–1020, l. 4–5 (Liivimaa kubermanguvalitsus Riia sõjakuberner v. Buxhoevedenile, 6.10.1804); EAA 854–2–691, lk. 333–337 (Eestimaa rüütelkonnapeamees politseiministrile, 5.02.1812).

antud aasta sisse makse täielikule sissenõudmisele 1. novembriks.⁴⁰⁵ Seega lisaks mõisnike vastutusele hakkas riik oma näljapoliitika raames isegi eramõisnikele ette kirjutama nende õigusi talupoegadelt andameid koguda.

Aadli soov kõigist neist kohustustest vabaneda sai seega üha ilmsemaks. Kui Eestimaal 1812. aasta alguses valmis esimene projekt uuest talurahvaseadusest, mis pidi kuulutama talupojad vabadeks rentnikeks, siis selles nähti talupoegade abiinstantsina selgelt üksnes vallamagasiaita, mille toimimise eest vastutas täielikult ainult vallakogukond. Vilja toetuslaenude määramine ja jagamine pidi olema aga vallavanema ülesanne.⁴⁰⁶

Vallamagasiga seotud kohustuste üleandmisest vallakogukonnale sai aadli jaoks aga hoopis suuremaks kaikaveoks riigiga taotlus vabaneda varuvilja hoidmise kohustusest. Harjumaa saadikud tegid Eestimaa maapäeval juba mõni kuu pärast 1799. aasta novembri määrust ettepaneku, et kuna senisel reservaatviljal olla sama otstarve (*Bestimmung*) kui nüüd asutatud vallamagasitel, siis võiks hakata igal aastal praeguse adramaa kohta 7 tündri kohustuslikust varuviljast maha arvama selle koguse, mis magasiviljana kogutud, kuni mõisnike varuvilja kadumiseni.⁴⁰⁷

Liivimaal oli samal ajal 21. septembri 1799 patent jättnud siiski selgesõnaliselt lisaks uuele talupoegadelt kogutavale magasiviljale püsima ikkagi ka mõisnike kohustuse alal hoida adramaa kohta 20 vakka rukist.⁴⁰⁸ Seda enam, et 1799. aasta kevht viljasaak tõstis 1800. aasta talvel-kevel Liivimaal mõisate reservvilja varude piisavuse teravalt päevakorda. Piisava talupoegade magasivilja kokkupanemine oli planeeritud mitme aasta peale ning esimestel aastatel oleks pidanud raskuskoorem langema just endiselt mõisate 20-vakalisele varuviljale. 1800. aasta kevadel aga laekus Liivimaa kubermanguvalitsusele järjest teateid, et varuviljast ei tulda välja, mistõttu oli tsiviilkuberner sunnitud patendi näol kõigile mõisnikele veel kord meelde tuletama, et sellest hoolimata on iga härra “möödapääsmatu kohustus” talupoegade ülalpidamise eest hoolt kanda.⁴⁰⁹ 1800. aasta alguses oli Balti kuberneridele tulnud ka keiserlik meeldetuletus Peterburist, et mitmel pool välismaal aset leidnud ikalduste tõttu võib kasvada

⁴⁰⁵ LP, 30.07.1808; sama korraldus mõnevõrra veel rangema sõnastusega: LP, 20.10.1808. – Tegemist polnud mitte välja mõeldud nõudmisega, vaid tõepoolest eelnevate aastate kogemus näitas, et kui mõis nõuab talupoegadelt sügisel enne vallamagasit kõik mõisaandamid ja -võlad sisse, siis tekkisid talupoegadel võlgnevused vallamagasi ees, vt nt: EAA 932–1–270, l. 55p–56p (Vändra kihelkonnakohtu protokoll, 12.04.1806).

⁴⁰⁶ EAA 854–2–691, lk. 39–55 (§§ 52, 57, 106).

⁴⁰⁷ EAA 854–2–680, lk. 152–153 (Eestimaa maapäeva protokoll, 5.03.1800); EAA 854–2–680, lk. 226–227 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kubermanguvalitsusele, 14.03.1800).

⁴⁰⁸ Selle olemasolu täpset kontrolli ja puuduoleva reservaatvilja sunduslikku varumist nõudis ka veel Liivimaa kubermanguvalitsuse patent LP, 27.01.1800.

⁴⁰⁹ LP, 1.06.1800.

huvi vilja välja vedada rohkem kui seda tegelikult oleks vaja jätta oma tarbimiseks ja külviks. Seetõttu tuletatigi meelde, et vilja vaba väljavedu on lubatud üksnes tingimusel, et seda on jäetud kohapeale piisavalt tagavaraks. Selle ettevaatusabinõu igakülgse täitmise järelevalve eest pididki kubernerid hoolt kandma.⁴¹⁰

Seega riik rõhutas 19. sajandi esimeste aastate ikalduste ajal igati, et viljaekspordi lubamisega on peamiseks ohuks kubermangus viljadefitsiidi tekkimise võimalus, ja et isegi, kui luba vilja välismaale vedada on antud, tuleb igaühel hoida varuks mitte ainult jooksva aasta toiduvajadus, vaid piisav tagavara ka võimalike tulevaste viljakalduste puhuks.⁴¹¹ Balti aadelkond ärritus aga alati, kui riigivalitsus puudutas sellega seoses vabakaubanduse privileegi. Nagu kuulutas 1800. aastal Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg: "Vaba ja piiramatult kaubandus on parim ja eesmärgipärane vahend ühe provintsi olukorda õitsvaks teha, mis põhjusel on vaba vilja väljavedu olnud alati üks peamine rüütelkonna soov".⁴¹² Või nagu teisel 1801. aasta sügisel selgitas Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg keiser Aleksander I-le, et põlluharimine on siinses kubermangus ainus rahateenimise viis ja viljakaubandus toob sisse võõrast raha. Ainuüksi 1800. aasta suure viljapuuduse tõttu läinud provintsist välja mitu sada tuhat rubla sularaha, et muu hulgas mujalt kubermangudest leiva- ja seemne vilja osta, mis on põhjustanud aga sellel aastal tõsise rahapuuduse (so jooksev-konto defitsiidi).⁴¹³

Kubermanguvalitsuse 30. juuli 1800 patent täpsustaski seda, et adramaa kohta 20 vakka reservvilja tuleb mõisatel jätta tagavaraks, kuni vähemalt selle ajani, mil vallamagasi viljavarud on küündinud vähemalt sama suureks.⁴¹⁴ Tasub märkida, et kuigi 1800. aasta maapäeval oli Liivimaa rüütelkond võtnud vastu otsuse, et 20-vakast reservvilja kogumist tuleb jätkata seni kuni vallamagasid saavad ettenähtult komplekteeritud,⁴¹⁵ ja samasisulise otsuse oli teinud ka Eestimaa maapäev,⁴¹⁶ siis Liivimaa 30. juuli 1800 patenti jõudis mõisnikkonna jaoks tegelikult soodsam otsus. Vallamagasi täismahu seatud normiks oli ainuüksi juba iga revisjonihinge kohta 3 setverti (so 9 vakka ehk ca 630 liitrit) rukist. 18./19. sajandi vahetusel elas revisjoniadramaa kohta keskmiselt u. 33,5

⁴¹⁰ PIC3, nr 19242 (9.01.1800); LP, 27.01.1800.

⁴¹¹ EAA 1187–2–326, l. 241–242 (Eestimaa kubermanguvalitsuse translaatkorraldus ülemkirikueestseisjatele, 2.02.1800).

⁴¹² EAA 854–2–680, lk. 480–481 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg krahv v. d. Pahlenile, 23.10.1800).

⁴¹³ EAA 854–2–680, lk. 769–771 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg keiser Aleksander I-le, 28.09.1801).

⁴¹⁴ LP, 30.07.1800, §11.

⁴¹⁵ EAA 1392–1–282, l. 30.

⁴¹⁶ Vt J. Konks. Eestimaa, 107.

meeshinge.⁴¹⁷ Seega ületas magasivilja kohustuslik tagavara tunduvalt reservaatvilja ettenähtud koguse. Kui näiteks Raadi mõisnik pidi kohustusliku varuviljana varuma 187,5 vakka rukist, mis teeks 0,22 vakka inimese kohta, siis Raadi vallamagasi täismahuks pidi saama 3834 vakka rukist ja 479,25 vakka suvivilja, mis teeks 5,1 vakka inimese kohta.⁴¹⁸

Sarnaselt Liivimaale, oli ka Eestimaal jätkuvalt kõigil mõisnikel kohustus jätkata senise korra järgi 7 tündri adramaa kohta varuvilja säilitamist iga aasta 1. maini, mida nähti endiselt ülitähtsana kubermangus nälja ärahoidmiseks talurahva seas, mis tooks nii üldist kahju kui tagajärgi mõisnikele endile.⁴¹⁹ Kuna 1800. aasta oli olnud taas ikaldusaasta ja viljahinnad olid tõusnud “ebatavaliselt” kõrgele, siis tuletas Eestimaa tsiviilkuberner A. Langelli 21. detsembri 1800 publikaat seda kõigile mõisnikele, rentnikele ja mõisavalitsejatele täie rangusega uuesti meelde. Tsiviilkuberner ei saanud jätta märkimata, et kuna 1799. aasta senati doklaadi järgi asutati lokaalsed magasiaidad alles sellel aastal, siis sinna kogutud ettenähtud määrade järgi viljast leiab praeguse üldise leivakalliduse ajal “äärmiselt vähest” kaasabi talupoegade toetuseks. Ühtlasi soovitati selles mõisnikel vähese vilja säästmiseks piirata või hoopis peatada ka viinapõletamine, mis oli mõeldud müügiks oma kõrtsides.⁴²⁰

1801. aasta mais laekus Tallinnasse kubermanguvalitsusse ülemkirikueestseisjate mitmeid teateid, et erinevates mõisates pole nad ettenähtud varuviljakoguseid eest leidnud. Mõisnikud olla aga toonud neile vabanduseks, et talupojad on neile võlgu küllaltki suuri toetuslaene.⁴²¹ 24. mai 1801 publikaadis

⁴¹⁷ Aluseks on võetud H. Ligi esitatud 1758. a adramaarevisjoni ja 1795. a hingeloenduse andmed Liivimaa eesti ala 18 kihelkonna kohta: Херберт Лиги. Лифляндский крестьянский закон 1804 года и феодальные повинности крестьян. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 15, 1966, nr 4, tabel 2 (385–401). – Võttes aluseks aga sama adramaarevisjoni ja hingeloenduse andmed ainult nt Viljandimaa Viljandi, Suure-Jaani, Pilistvere, Põltsamaa ja Kolga-Jaani kihelkonna kohta, siis teeks keskmiseks meeshingede arvuks 41,5: EAA 952–1–1745, l. 15p–16 (Viljandi sillakohtu vallamagaside revisjoni aruanne, 1805).

⁴¹⁸ 1795. aasta hingeloenduse järgi elas Raadi mõisa all (pärustalupoegi) 426 meest ja 415 naist (EAA 1865–2–117–6).

⁴¹⁹ 1800. a mais ülemkirikueestseisjate poolt Eestimaa kubermanguvalitsusele saadetud aruanded 30 kihelkonna kohta teatavad, et selle aasta 1. mai seisuga oli kõigis mõisates ettenähtud reservviljavarud olemas. Ülejäänud Eestimaa 16 kihelkonna kohta samas toimikus küll selline aruanne puudus: EAA 30–1–6937, pagineerimata.

⁴²⁰ EAA 30–1–6937, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 21.12.1800). – Seda korraldust enamus osas taasesitasid ka mitu selleteemalist 1801.–1802. aasta Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaati (vt EAA 29–1–411, l. 164–166p).

⁴²¹ Nt Kadrina khk-s oli varuvili puudu nii Vohnja kui Saksi mõisas, mille kohta ülemkirikueestseisjale anti teada, et see tagavaravili olla kõik juba talupoegadele välja jagatud: EAA 30–1–6937, pagineerimata (Kadrina ülemkirikueestseisja Eestimaa kubermanguvalitsusele, 18.05.1801).

rõhutas Eestimaa kubermanguvalitsus, et sellised vabandused ei loe ja hädavajalik talupoegade toetamine leivaviljaga peab jätkuma kuni uue lõikuseni.⁴²² Siiski veel ka järgmise 1802. aasta kevadel laekusid Eestimaa kubermanguvalitsusele mõisnike palvekirju, et nad on läbi kõigi nende järjestikuste ikaldusaastate talupoegi leiva- ja külviviljaga toetanud, kuid nüüd on nende võimalused välja kurnatud.⁴²³ 1802. aasta juunis sõnastas sellekohase Eestimaa aadli “mure” kokkuvõtvalt ka rüütelkonna peamees J. G. v. Berg oma aruandes Eestimaa kubermanguvalitsusele. Nimelt polevat 1801. aasta sügisel kubermangus aset leidnud viljaikalduse tõttu suudetud vallamagasiatadesse suurt osa ettenähtud viljakogust sisse maksta ja ka praktiliselt kogu 1800. aastal sinna tagavaraks pandud vili olevat puudustkannatavatele talupoegadele tulnud juba välja jagada.⁴²⁴ Mõisnikud kinnitasid, et kuigi neil kohustuslikku viljavaru ettenähtud ulatuses tagavaraks pole, polevat nende talupojad siiski puudust kannatanud, vaid nende eest on ikka hoolt kantud.⁴²⁵

Eestimaal jagasidki mõisnikud kohe 1801. aastal talupoegadele avanss-laenukena välja eelmisel aastal kogutud vallamagasiivilja ja kuna 1801. aastal oli taas täielik viljaikaldus, siis tekkisid talupoegadel suured raskused nii võlgade kui selle aasta sissemaksete tasumisel, mille kohta andis Eestimaa rüütelkonna peamees kubermanguvalitsusele kõige pessimistlikumad kirjeldused.⁴²⁶ Ühe põhjendusena, miks varuvilja hoidmise nõue pärast vallamagasiite asutamist mõisnikele kehtima jäeti, oligi tegelikult valitsuse poolt see, et selle tagavaraga oleks võimalik mõisnikel tasuda need talupoegade ettenähtud magasimaksude puudujäägid, mida nad ei ole suutnud tasuda.⁴²⁷

Seega talupoegade endi kogutavate vallamagasiivarude sisseseadmine ei tähendanud koheselt mõisnike vabanemist talupoegade jaoks tagavaravilja hoidmisest. Senises ajalookirjanduses on aga esile tõstetud 1809. aastat, mil keiser Aleksander I 2. oktoobri ukaas kaotanud lõplikult mõisnike kohustuse

⁴²² EAA 29–1–411, l. 164–165p (Eestimaa kubermanguvalitsuse publikaat, 24.05.1801, ärakiri); EAA 30–1–6937, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsuse resolutsioon Kadriina ülemkirikueestseisjale, mai 1801).

⁴²³ Nt EAA 30–1–6937, pagineerimata (C. J. Crolli suppliik keiser Aleksandrile, 17.04.1802).

⁴²⁴ EAA 29–1–12, l. 184 (Eestimaa rüütelkonna peamees keiser Aleksandrile, 13.06.1802).

⁴²⁵ Nt EAA 30–1–6937, pagineerimata (Väike-Maarja ülemkirikueestseisja Eestimaa kubermanguvalitsusele, 7.05.1802).

⁴²⁶ EAA 854–2–680, lk. 774–776 (Eestimaa rüütelkonna peamees v. Berg Eestimaa kubermanguvalitsusele, 2.10.1801).

⁴²⁷ See on eriti selgelt nõnda sõnastatud: IIC3, nr 23 889 (2.10.1809). – Samas on ka mõõndus, et vaatamata isegi sellest ettevaatusabinõust ei suudetud vallamagasiivarusid 1807. aastani normi järgi täis koguda.

hoida oma talupoegade jaoks varuvilja.⁴²⁸ A. Traat tõstab 1809. aastat esile eriti otsustavate sõnadega: nimetatud keiserliku ukaasiga langes mõisnikelt ära kulukandmine oma talupoegade abistamiseks, mis tähendanud neile otsest tulu, kuna võisid nüüd täiendavalt ära müüa seni varuviljaks hoitavad viljakogused. “Nüüdsest peale võisid talupojad loota üksnes iseendale, oma majapidamisele ja magasiendale. Ühtlasi oli seega katkenud feodaal-patriarhaalsete suhete üks olulisi koostisosi, oli astutud märgatav samm talu- ja mõisamajandse eraldumise teel”.⁴²⁹

Siiski, kui vaadata tollast allikmaterjali, siis A. Traadi seisukohaga sarnast suurt tähendust sellele 1809. aasta ukaasile ei ole kaasaegsed küll osutanud. Samuti pole kindlasti kohe 1809. aasta järel lõppenud mõisnike omadest vahenditest jagatud toetuslaenu talurahvale. Näiteks, kui 1812. aasta alguses hakkasid Liivimaa kubermanguvalitsusse mõisatest järjest laekuma palved, et antaks ametlik luba vallamagasivarusid talupoegade toetuseks käiku lasta, ilmneb nendest selgelt, et juba nimetatud aasta veebruaris olid paljud mõisad andnud suuri abilaene talupoegadele. Seda kinnitasid küsitluse käigus ka Mooste taluperemehed: “Peaaegu kõikidel taluperemeestel pole oma talus vähimatki [vilja] enam järele jäänud, ja kui mõis neid oma aidast juba aegsasti toetanud poleks, oleksid nad juba kõige suurema puuduse käes olnud”.⁴³⁰ Volmari kreisis asuva Puikule ja Kõpene mõisa valdaja Reinhold von Klot töötas ühtlasi “oma hea nime nimel”, et võtab endale kohustuse vastutada selle eest, et tuleva saagi järel vallamagasi taas ettenähtult täidetakse.⁴³¹

On üllatav, et kui Liivimaa kindralkubernerite patent 10. jaanuaril 1810 saksa-keelsena selle keisri korralduse välja kuulutas, siis on tõlkena (mõningate täienduste ja kohendustega) ära toodud need ukaasi punktid, mis rääkisid vallamagasi üleandmist vallakohtutele ja viimase kohustustest, kuid seda, et sellega mõisnikud vabanevad varuvilja hoidmise koormast või üldse vastutusest talupoegade ülalpidamise eest, pole kindralkubernerite patendis üldse mainitud.⁴³² Ühtegi teist sellekohast patenti, mis oleks võinud seda eraldi teha, pole ka teada. Keisri 2. oktoobri 1809 ukaasis on aga mõisnike varuvilja hoidmise kohustusel tõesti päris pikalt peatunud ja eriti aspektist, et varuvilja abil on mõisnikud

⁴²⁸ J. Jenšs. Vidzemes, 383; Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Peatoim. S. Vahtre, tegevtoim. M. Laur. Tartu, 2003, 123 (T. Tannberg).

⁴²⁹ A. Traat. Vallakohus, 90.

⁴³⁰ LVVA 3–4–499, l. 7–8p (Tartu kreisikomissar Liivimaa kindralkubernerile, 27.02.1812); vt ka samas, l. 9–9p. – Samuti Pilkuse mõisa 1816. a detailne talupoegade võlaregister näitab, et kõrvuti vallamagasi laenudega on mõis jätkuvalt nii sellel kui eelnevatel aastatel laenanud talupoegadele suurema osa nende puuduolevast külviseemnest, teinud nii otseseid sularahalaene kui laenanud raha hobuste ostuks, andnud vilja toetuslaene vabadikele jne: EAA 1367–1–93, l. 2–7.

⁴³¹ LVVA 3–4–499, l. 13–14 (R. v. Klot Liivimaa tsiviilkubernerile, 29.02.1812).

⁴³² LP, 10.01.1810.

pidanud senimaani katma selle puuduoleva osa vallamagasites, mida talupojad pole suutnud sisse maksta, ja mis kohustus neilt nüüd ära võetakse.⁴³³

Keisri 2. oktoobri 1809 ukaas puudutas aga igal juhul ainult Liivimaa kubermangu. J. Kahk on leidnud Eestimaa rüütelkonna peamehe O. Stackelbergi kirja keisrile 23. oktoobrist 1809, et ka Eestimaa aadel palus omale seadust, millega Eestimaa "mõisnikud pole enam kohustatud hoolitsema oma talupoegade ülalpidamise eest ega vastutama nende avalike magasite eest, vaid et nende tagavaramagasite korrashoidmine ja kasutamine pandaks täiesti talurahvakogukonna õlgadele".⁴³⁴ Kas ja milline vastus sellele pöördumisele anti, pole teada.

Oluline on aga rõhutada, et seoses 1807.–1808. näljaaastatega Eestimaa mõisnike kohustus varuvilja jätkuvalt säilitada ei kadunud kuhugile, vaid hoopiski aktualiseerus. Eestimaa kubermanguvalitsuse 7. märtsi 1808 korraldus oli taas nõudnud kõikidelt mõisnikelt lisaks külviseemnele veel 7 tündri rukki varumist adramaa kohta,⁴³⁵ ja Eestimaa 1808. aasta juuni andmed mõisate varuvilja kohta näitavad, et kõigis maakondades ületasid olemasolevad reservaatviljakogused tõesti tunduvalt määra, mis mõisatele oli kohustuslikus korras ette kirjutatud.⁴³⁶ 1808. aasta mais tuli aga Peterburist läbi senaator Zahharovi Eestimaa rüütelkonnale käsk, et kindlasti hoitaks mõisates talupoegade ülalpidamise kindlustamiseks viljatagavara, mis reaalselt vastaks talupoegade vajadustele kuni lõikuseni.⁴³⁷ Eestimaa rüütelkonna komitee nõustuski seepeale kehtestama 20-tünderist viljanormi, mille sisse oli arvestatud vallamagasivili, ja mis iga asustatud adramaa kohta pidi tali- ja suvivilja näol mõisas kohapeal tagavaraks hoitama alates lõikusest kuni 1. märtsini. Kui vallamagasi vili ei ulatunud 20 tünderini, siis tuli mõisnikul panna puudujääk reservaatvilja näol. Siiski rüütelkond pakkus omalt poolt välja, et kui 1. märtsini ei tohi seda 20 tünderit vilja kasutada millekski muuks kui ainult talupoegade avanssllaenudeks, siis 1. aprilliks võiks selline kohustuslik tagavarakogus langeda juba 16 tünderile iga adramaa kohta ning nõnda 4 tünderi kaupa edasi, kuni 1. juuliks oleks kohustuslikuks normiks jäänud ainult 4 tünderit. Kui samal ajal talupoegade abivajadus pole olnud sama suur, siis iga kuu vähenevast normist ülejäänud vili jääks mõisnike vabasse käsutusse. Viimast muidugi ainult juhul, kui see oli olnud mõisnike endi panus ja mitte valla magasivili. Rüütelkond lisaski, et igal aastal vallamagasivarude kasvades mõisnike-poolne panus sellesse 20 tünderi normi aina väheneb.⁴³⁸ Eestimaa kubermanguvalitsus kuulutaski 20 tünderi viljatagavaranormi kehtivaks oma korralduse näol kõigile mõisnikele 17. juulil 1808.

⁴³³ PIC3, nr 23 889 (2.10.1809).

⁴³⁴ J. Kahk. Rahutused ja reformid, 532.

⁴³⁵ EAA 1245–1–21.

⁴³⁶ Vt J. Konks. Eestimaa, 279.

⁴³⁷ Vt J. Konks. Eestimaa, 280–281; PIC3, nr 23006 (8.05.1808).

⁴³⁸ EAA 854–2–687, lk. 183–185 (Eestimaa rüütelkonna peamees senaator Zahharovile, 21.06.1808).

Siseminister A. Kurakini kirjas Eestimaa tsiilkubernerile juulis 1808 on seda Zahharovi ettepanekut 20-tünni tagavaravilja kohta nimetatud otseselt “uueks abinõuks” (*neue Maaßregel*) Eestimaa talupoegade ülalpidamise garanteerimisel. Kui igal aastal panna pärast viljalõikust kõrvale 20 tünnrit tali- ja suvivilja adramaa kohta, siis see tegevat kubermangu peale kokku 136 200 tünnrit vilja, mis oleks mõeldud 5–6 kuu jooksul talupoegadele laenuks jagamiseks ega mitte viinapõletamiseks või müügiks. Siiski ei pidanud A. Kurakin ka seda abinõud “suure ikalduse” korral mitte täiesti piisavaks, vaid soovitas kubermanguvalitsusel ikkagi aadlile ülesandeks teha, et erakorralistel juhtudel oleksid mõisnikud kohustatud rakendama “kõiki võimalikke vahendeid” talupoegade toetamiseks.⁴³⁹ Mis aga siseministrit kõige rohkem häiris, oli see, et kui liita seni kubermangu vallamagasites olev vili ja mõisnike poolt seni hoitud 7 tünnrit varuvilja, siis olekski see 20-tünnrine norm adramaa kohta juba praegu täidetud, mistõttu see Zahharovi pakutud uus abinõu ei teeniks kuidagi kubermangu tagavaravilja koguste suurendamise eesmärki. Seetõttu tegi A. Kurakin tsiviilkubernerile ettepaneku, et see 20 tünnrit vilja hoitaks mõisates adramaa kohta sõltumatult vallamagasivarudes ja kuni selle ajani, mil viimased saavutavad oma ettenähtud täituvuse.⁴⁴⁰

See nõudmine pädiski lõpuks 21. septembril 1809 väljastatud ametliku korraldusega, mis kehtestas kõigile Eestimaa mõisnikele (v.a. kroonumõisad) ja talupoegi omavatele pastoraatidele 20-tünnrise reservaatvilja normi adramaa kohta. Seda alates 1809. aastast kuni ajani, mil täis kogus 29. novembri 1799 korraldusega ettenähtud viljast on kogutud vallamagasitesse. Selle 20 tünnri sisse ei tohtinud arvestada juba olemasolevat talupoegade magasivilja, vaid mõisnik pidi panema selle igal aastal omast viljast, hoidma reaalselt mõisaaidas ning tohtis seda kasutada ainult talupoegade toetamiseks alates märtsist-aprillist kuni augustini.⁴⁴¹ Seega 1809. aastal Eestimaal mõisnike kohustuslikku varuviljanormi hoopis ligi kolmekordistati (7 tünnrilt 20 tünnrile).⁴⁴²

Tegelikult oli Beklešovi tegevuse ja siseminister Kurakini nõudmiste tulemusena 1808. aasta sügisel ka Liivimaal kehtestatud väga suur 3-sälitisene tagavaravilja norm. Selle oli ette kirjutanud Liivimaa kubermanguvalitsuse 19. oktoobri 1808 patent, mille järgi kõik mõisa- ja pastoraadipidajad pidid alla kirjutama reversile, millega võtsid endale kohustuse, et pärast talupoegade vallamagasite sissemaksete mahaarvamist, mis pidid olema tehtud täismahus, hoida oma talupoegade ülalpidamise kindlustamiseks selle aasta 1. novembrist

⁴³⁹ Seda Eestimaa tsiviilkuberner täitiski: EAA 30–1–6870, l. 153–153p (Eestimaa tsiviilkubernerite tsirkulaar, 9.07.1809).

⁴⁴⁰ EAA 30–1–6870, l. 154–154p (Siseminister A. Kurakin Eestimaa tsiviilkubernerile, 23.07.1808).

⁴⁴¹ EAA 30–1–53, l. 64–64p (Eestimaa publikaat, 21.09.1809).

⁴⁴² Vt ka EAA 854–2–693, lk. 151–152 (Eestimaa rüütelkonna peamees tsiviilkubernerile, 23.03.1814); EAA 30–1–6870, l. 206 (Eestimaa tsiviilkubernerite korraldus, 4.06.1814).

alates kuni 31. juulini 1809 tagavaraks 3-sälitist vilja (nii et 45 Riia vakka moodustaks ühe sälitise) iga revisjoniadramaa kohta. Kui aga mõisa enda lõikusest selle nimetatud 3 sälitise jaoks ei juhtunud piisavat, siis tuli see puuduolev kogus 1. jaanuariks 1809 kokku osta, mida tullakse kontrollima. Samuti, kui avastatakse talupoegade seas leivapuudus, siis ähvardati mõisniku vara kroonu poolt valitsemiseks üle võtta, nii et talupoegkonda mõisniku arvel peetakse ülal. See korraldus käis seejuures ka kroonumõisate kohta.⁴⁴³

Erinevalt Eestimaast kaotati Liivimaal see ülisuur mõisate varuvilja kohustus juba jaanuaris 1809 Liivimaa tsiviilkubernerile laekunud keiserliku reskripti kohaselt. Selle-eest aga pidid eranditult kõik eramõisate omanikud allkirjaga kohustuma kõiki oma talupoegi kuni uue lõikuseni viljaga varustama, et viimased puudust ei kannataks. Juhul, kui keegi seda kohustust ei peaks täitma ja enne uut lõikust avastatakse kuskil puudulik talupoegade ülalpidamine, siis sellise mõisaomaniku valdus (*das Eigenthum*) ähvardati ikkagi kroonu poolt üle võtta, et kubermangu ametnike juhtimisel hankida viivitamatult selle mõisa talupoegadele nende ülalpidamiseks vajaminev kogus vilja sellise mõisniku arvel. Mõisniku vara pidi jääma nii kauaks kroonu käsutada, kuni kõik kroonu poolt soetatud vilja kulud saavad kaetud ning kõik riigimaksud kantud. Et riik on õigustatud selliseid jäike samme eraomandi arvelt astuma, selleks saadetigi kõigile eramõisate ja -pastoraatide pidajatele trükitud kujul nn revers, mis deklareeris enda sidumist selle keiserliku korraldusega ja teadlikust kõrvalehiilimisele järgnevatest sammudest, mis tuli viivitamatult 25-rublase trahvi ähvardusel alla kirjutada ja kolme nädala jooksul (seda 50-rublase trahvi ähvardusel) Liivimaa kubermanguvalitsusse saata.⁴⁴⁴

Seega kokkuvõtvalt võib näha, et alates 18. sajandi teisest poolest sai talupoegade näljaabi küsimusest juba hoopis aktuaalsem teema. Selle üle diskuteeriti publitsistikas, maapäevadel, ametlikus kirjavahetuses. Selles osas võttis riik talupoegi kuulda ja avaldas mõisnikele teatud survet. Siiski, kuni 18. sajandi lõpuni käis arutelu ja uute normide kehtestamine ikkagi peaaesjalikult ainult selles suunas, et mõisate poolt oleks tagatud piisav talupoegade ülalpidamine. Reguleeriti põhiliselt aspekte, mis puudutasid mõisate selle ülesande jaoks piisavate viljavarude olemasolu ja debateeriti selle üle, kui range peab olema sellekohane järelevalve. Riigi poolt esmalt mõisnikele kohustuseks tehtud tagavaravilja varumise nõue oli küll talupoegade kaitseks ja nende näljahäda vältimise eesmärgil, kuid tegemist oli üksnes toitluspoliitikaga, mis olemasolevat olukorda säilitas. Sagedased probleemid selle üle, et talupojad ei leidnud mõisast piisavat toetust, samuti mõisa toetuslaenude iseloom, talupoegade risk ja jõuetus mõisniku üle kaevata ja jätkuvad regulaarsed näljakriisid tõendavad selgelt, et mõisate toetuslaenudele põhinev näljaabi ei saanud olla lahendus.

⁴⁴³ LP, 19.10.1808.

⁴⁴⁴ LP, 7.01.1809 (– allikates viidatakse sellele korraldusele keisri ukaasi daatumi 5.01.1809 järgi, mis ka publitseeritud: ПСЗ, nr 23434).

Alles avalike kroonumagasite ja ennekõike vallamagasiaitadega seati talupoegade toimetulekuriskide vähendamine uutele alustele. Kui näiteks 1808. aasta sügisel päris Eestimaa kubermanguvalitsus kroonupalatilt aru, kas pärast selle aasta ikaldust ikka kõikides kubermangu kroonumõisates tullakse järgmise aasta lõikuseni välja, siis rentnike saadetud vastustest nähtub juba selgelt magasite roll. Rentnikud selgitasid rahulikult, et kas vallamagasi või vajaduse korral linna kroonumagasi abil suudetakse kõigiti välja tulla.⁴⁴⁵ Nõnda olid magasitagavarad alates 19. sajandi algusest juba mitme tasandilised, mis pidid ära hoidma olukorra, et tekkida võiks vilja puudus. Lisaks võidi paluda Peterburist erakordset viljaabi.

⁴⁴⁵ EAA 30–1–6870, l. 131–132p (Eestimaa kroonupalat Eestimaa tsiviilkubernerile, 14.11.1808).

6. NÄLJAABI KÜSIMUS PÄRAST PÄRISORJUSE KAOTAMIST

6.1. Mõisnike abi talurahvale pärast pärisorjuse kaotamist

1816.–1819. aasta seadustele eelnenud debatid näitavad ilmekalt, kui tihedalt ja üksteisega seotult nähti mõisnike vastutust talupoegade ülalpidamise eest ja laiemalt talupoegade eestkostekohustuse küsimust pärisorjuse institutsiooniga.¹ Pärisorjuse kaotamise seadustega Liivi- ja Eestimaal deklareeris aadel, et talupojad kaotavad õiguse edaspidi mõisnikelt toetuslaene nõuda.² Ka Eestimaa kihelkondade pastorid pidid 1816. aasta seaduse väljakuulutamisel peetud selgitavas kõnes eraldi välja tooma, et vabad rendilepingud tähendavad ühtlasi seda, et selle eest “peavad talupojad üksi ise oma ülalpidamise eest hoolitsema ja ei või mõisast mingit toetust nõuda”.³

Siiski ei tähendanud need talurahvaseadused, et mõisa ja talurahva vahelised krediidisuhted oleksid 1816.–1819. aastatega kohe katkenud. 1818. aastal oli Eestimaal paljudes mõisates vili ikaldunud ja kõvasti oli kahju teinud ka sügisene äge rahehoog. Paljudes mõisates ei suutnud talupojad selle aasta vallamagasist kevadel tehtud toetuslaene tagasi maksta ega ka selle aasta sisse-makset teha, mis Eestimaa aadli sõnul jäi osaliselt “suurte eneseohverdustega” mõisnike kanda, kes oma tagavaradest avansina puuduoleva vilja vallamagasi-aitadesse asendasid.⁴

1819. aasta alguses keelas Eestimaa tsiviilkuberner mitmetel põhjustel mõisnikel talupoegade toetuseks olemasolevaid vallamagasisvarusid käiku lasta, mis paljudes kohtades küündisid vaid pooleni kohustuslikust normist, kuna eelmisel sügisel polnud paljud talupojad olnud võimelised oma magasikohustusi

¹ Vt ka: Alexander Tobien. Zur Geschichte der Bauernemancipation in Livland. – Baltische Monatsschrift, 27, 1880, 288, 296.

² VIII. Von Bekanntmachung dieser Verordnung an, sind die Gutsbesitzer aller Verantwortlichkeit wegen der dem Bauer obliegenden öffentlichen Abgaben und Leistungen, sie mögen ihn persönlich oder als Nutznießer der Gutsherrlichen Ländereien betreffen, so wie von der Verpflichtung zu unterstützenden Vorschüssen entledigt: Gesetz-Sammlung für das Jahr 1819. Auf Allerhöchsten Befehl von der Reichs-Gesetzcommission herausgegeben. Erstes Buch, Zweite Abtheilung, Monat März, enthaltend die Liefländische Bauer-Verordnung. St. Peterburg, 1820, 20; vrd: Ehstländisches Bauer-Gesetzbuch. Reval, 1816, 37, 41 (§§ 251, 283).

³ Tsit. Juhan Kahk. Eesti talurahva võitlus vabaduse eest. Talurahva vastuhakud ja rahutused aastail 1816–1828. Tallinn, 1962, 24.

⁴ EAA 39–1–641, l. 2–2p (Eestimaa rüütelkonna peamees Eestimaa viitsekubernerile, 22.11.1818).

õiendama.⁵ Nõnda jäi talupoegadele toetuslaenude andmine mõisnike kanda. Sellise käsu andis tsiviilkuberner otsesõnu. 12. märtsil kirjutas ta adrakohtunikele, et kuigi mõisad on temalt palunud luba anda talupoegadele toetuslaene vallamagasitest, olla ta pidanud saatma neile ettekirjutuse, et nad “toetaksid oma talupoegi enda vahenditest”, kuni pole saavutatud sellekohast vastust politseiministrilt, mida aga polevat niipea loota. Ühtlasi tegi tsiviilkuberner adrakohtunikele ülesandeks uurida oma piirkonnas, kas toetuslaenude vajadus on talupoegade seas tegelikult nõnda aktuaalne ja kas mõisnikud pole tõesti võimelised ise omadest tagavaradest toetusi jagama.⁶

Viimasele tsiviilkubeneri palvele laekunud vastustest on säilinud Maa-Virumaa adrakohtuniku aruanne. Selle järgi Simuna, Viru-Jaagupi ja Väike-Maarja kihelkonna peale kokku olla talupoegade toetuslaenude küsimus teravalt päevakorral neljas mõisas – Porkunis, Põdrangul, Muugas ja Araskis. Kõigist nendest mõisatest antud selgituste järgi olla küll mõis senimaani talupoegadele toetuslaene jaganud, kuid edaspidi ei suudetavat seda enam teha, mistõttu olla vajalik kasutusele võtta vallamagasi vili, mille tagavarasid hinnati piisavaks, et uue lõikuseni välja tulla.⁷

Sama aasta märtsi keskel kirjutas ka Eestimaa rüütelkonna peamees Rosen tsiviilkubernerile, et ikalduse kahjusid kannatanud piirkondades ei piisaks tegelikult ka olemasolevatest masivarudest ning kuna kubermanguvalitsus on talupoegade toetamise mõisnike endi hooleks jätnud, on mõisnikud niikuinii sunnitud talupoegi märkimisväärselt oma vahenditest külviviljaga toetama, “kui nad ei taha, et põllud seemneta jäävad”. Ühtlasi palus ta ka toetuslaenude võimaldamist kreisilinnade kroonumagasitest, mis pärast lõikust tagasi makstaks.⁸

Alles 26. märtsil 1819 langetas senat Peterburis lõpuks otsuse, et nende mõisate talupoegadele, kus adrakohtunike uuringud on tõendanud eelmise aasta ikaldust, lubatakse kuni selle aasta uue saagini eelmise sügise vallamagasist võetud avansslaenu ja igaaastane sissemakse võlgu jääda. Kui saagikoristus on aga sellel sügisel lõppenud, peavad kõik täies ulatuses oma kohustused masi-aita tasuma.⁹ Eestimaa tsiviilkuberner lisas sellele otsusele ka veel omapoolse mõõnduse, et kui kuskil mõisas peaks nüüd kevadel aga adrakohtuniku juurdlus

⁵ EAA 902–1–1176, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Virumaa adrakohtunikule, 8.01.1819).

⁶ EAA 902–1–1176, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Virumaa adrakohtunikule, 12.03.1819); EAA 902–1–1538, pagineerimata (Maa-Virumaa adrakohtuniku missiivid, 31.03.1819).

⁷ EAA 902–1–1538, pagineerimata (Maa-Virumaa adrakohtunik Eestimaa tsiviilkubernerile, 31.03.1819, missiiv).

⁸ EAA 854–2–698, l. 7–7p, 92p–93 (Eestimaa rüütekonnakomisjoni istungiprotokollid, [13?03].1819).

⁹ EAA 902–1–1176, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Virumaa adrakohtunikule, 9.04.1819).

tõesti näitama talupoegade *tõelist häda* ja seni pole neile lubatud vallamagasiist toetuslaenu võtta, kuna sealset puudujääki pole ka mõisnik suvatsenud täiel määral enda kanda võtta, siis olla siiski lubatud nüüd olemasolevat magasiivilja käiku lasta. Nimelt mõisavalitsus koos vallavanemate ja magasi-eestseisjatega võisid anda abivajavatele talupoegadele avansslaenu magasiaidast, kuid pidid jälgima, et pool seadusega ette nähtud magasiiviljavarudest jääks puutumata, ja et kõik need laenu saaksid sügisese lõikusega ilma pikemata tasutud.¹⁰ Kui aga ka need avansslaenu ei peaks talupoegi hädas abistama ja nälja eest kaitsma, siis lubas tsiviilkuberner võimaldada neile laenu lähima linna magasiaidast, mis loomulikult tuli samamoodi pärast lõikust kindlasti tagasi maksta.¹¹ Seega tuli tsiviilkuberner viimase lubadusega vastu märtsikuisele rüütelkonna palvele.

Allikmaterjal näitab, et ka 1820. aastatel on mõisnikud jätkuvalt mõisaaidast talupoegadele vilja laenuks andnud ja teinud niisamuti rahalaene. Seejuures võisid kogused olla täiesti võrdsed nendega, mis talupoeg oli saanud paralleelselt magasiaidast.¹² 1823. aastal kaebas endine Undla eramõisa rentnik, et ta laenas enda rendiajal talupoegadele igal aastal oma tagavaradest 2,5 säilitist vilja, millest osa tuli tal kalli hinna eest juurde osta, kuid sügiseti sai ta selle tagasi “meelepaha ja kaotustega”.¹³ Teisal on osad mõisnikud aga tõesti loobunud toetuslaenude jagamisest.¹⁴

1830. aastateks olid mõisad aga juba distantseerunud talupoegade peatoiduse probleemidest seda võrd, et kui näiteks 1835. aastal uuris Viljandi sillakohus

¹⁰ Näiteks Tudu mõisa (Viru-Jaagupi khk) 14. oktoobriga 1819 dateeritud vallamagasi aruanne aga näitab selgelt, et kevadel oli sellest käsust hoolimata talupoegadele jagatud magasiaidast leivaks ja külviviljaks üle lubatud normi, nii et kui magasiavarudest oleks pidanud puutumata jääma 34,5 setverti rukist ja 4,2 setverti suvivilja, siis tegelikult jäi saldoks 30 setverti rukist ja suviviljast mitte midagi. Niisamuti polnud talupojad sügisel võimalised kõiki oma võlgnevusi likvideerima, nii et kokku oli nimetatud kuupäevaks veel talupoegade poolt tasumata 7,6 setverti ehk ca 18% rukki ja 2 setverti ehk ca 22% suvivilja võlgnevusest (EAA 902–1–1176: Berechnung über die Baur-Vorrathe-Magazine des Guthes Tuddo, 14.10.1819).

¹¹ EAA 902–1–1176, pagineerimata (Eestimaa tsiviilkuberner Maa-Virumaa adrakohtunikule, 9.04.1819).

¹² Vt nt EAA 882–1–38, l. 22, 23, 25 (Viru-Nigula kihelkonnakoguduse kohus, sisse tulnud kirjad, juuli 1822); EAA 249–1–2 (Heimtali vallakohtuprotokoll, 11.03.1827).

¹³ EAA 39–1–727, l. 5–9 (Ranna-Virumaa adrakohtuniku uurimisprotokoll actum Undel, 27.07.1823). – Selline praktika polnud ilmselt oluliselt vaibunud ka veel 1840. aastateks, vt: Juhan Kahk. Murrangulised neljakümnendad. Tallinn, 1978, 107.

¹⁴ Nt 1818. a. jaanuaris jõudis Eestimaa kubermanguvalitsusse Võivere vabadiku Matzi Tõnno kaebus, et ta pole oma mõisnikult ühtegi avansslaenu saanud, mistõttu varitsevat oht, et ta oma perega sureb nälga. Tallinnast järgneski kohe korraldus Maa-Virumaa adrakohtunikule, et ta kannaks hoolt, et nimetatud vabadik saaks hädavajaliku toetuslaenu. Korralduses pole küll mainitud, et vabadik peab toetuslaenu saama mõisast ja pigem ongi mõeldud siin toetust vallamagasiist: EAA 902–1–1176, pagineerimata (Eestimaa kubermanguvalitsus Maa-Virumaa adrakohtunikule, 22.01.1818).

kubermanguvalitsuse korraldusel Kabala mõisa all kolme talulapse nälgasuremise juhtumit, siis kuulati üle ainult talupoegi ja kogukonnakohtuliikmeid ning mõis kaasati juurdlusse ainult teavitamiseks asjaosalisi talupoegi uurimiskomisjoni saabumise ajast ja hoolitsemaks nende talupoegade kohaleilmumise eest. Kui veel 19. sajandi alguses pidi selliste nälgasuremise kaasuste puhul omapoolseid selgitusi kindlasti andma ka mõis, siis nüüd ei segatud mõisa enam ametlikult üldse asjasse. Peamiseks kahtlusalluseks langes just kogukonnakohus, kes olevat vallamagasist teinud liiga väikseid toetuslaenu väljamakseid, mis olnud pealegi halvakvaliteediline põhjavili, kuigi nende laste alatoitumine oli juba mitu nädalat enne nende suremist näha olnud.¹⁵

Teisalt veel 1830. aastatel on mõisad endiselt kohati küllaltki aktiivselt jaganud talupoegadele viljalaene. J. Kahk on toonud ära ühe 1839. aastast pärineva sillakohtu aruande, millest on näha, et sellel aastal Paistu ja Helme kihelkondades 18 mõisast 8 puhul tuleb välja, et nad on keskmiselt 13 protsenti mõisapõldudelt lõigatud viljast andnud talupoegadele laenuks. Näiteks Õisu mõis oma 5314 setverdist kogusaagist on laenanud talupoegadele 773 setverti ja Aidu mõis 3559 setverdist 490.¹⁶ Samuti on mõisad olnud endiselt toeks loomade soetamisel.¹⁷

Igatahes 1820.–1830. aastatel on talupoegade võlad mõisale juba sageli alla jäänud võlgadele kogukonna ees, kui mitte arvestada muidugi hilisemaid talude ostuvõlgu.¹⁸ Näiteks, kui 1821. aastal otsustas Vana-Antslas *Hawisto Mik* pärast suurt tulekahju oma talupidamisest loobuda, siis kohtuprotokollis üles loetletud talu võlad on küll suured, kuid võlg mõisa ees oli ainult 1 vakk otri, samal ajal kui magasinivõlg oli 14,5 vakka rukist ja 7 vakka otri, lisaks pearahavõlg 16 rubla ja 68 kopikat ja nekrutiraha 6 rubla ja 60 kopikat.¹⁹ Sarnaselt oli *Käsmu Mango* magariaidale võlgu 22 vakka rukist, kuid mõisale vaid poolteist naela lõnga ja 1 nael võrguniiti.²⁰ Või siis polnudki enam mõisavõlgu, vaid ainult pearaha ja magasinivõlad.²¹ 1834. aastal Vana-Antslas hooletuse läbi taluperemeheõigustest

¹⁵ EAA 952–1–3174 (Viljandi sillakohtu uurimisaktid, 1835).

¹⁶ Juhan Kahk. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland (das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts). Tallinn, 1969, 93–94.

¹⁷ Kirsten Zimmermann-Schulze. Ländliche Siedlungen in Estland. Deutschbaltische Güter und die historisch-agrarische Kulturlandschaft. (Mittlungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg, 96.) Hamburg, 2004, 174.

¹⁸ Vt Kersti Lust. Taludest väljatõstmisest eestikeelse Liivimaa kroonukülas 19. sajandil. – Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost. T. Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 14(21).) Tartu, 2006, 268; Kersti Lust. Pärisorjast päriskoohaomanikuks. Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819–1915. Tartu, 2005, 134, 150–151.

¹⁹ EAA 3367–1–1, l. 2–2p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 15.01.1821).

²⁰ Samas, l. 5–5p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 1.04.1821).

²¹ Nt samas, l. 8p–9 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 6.05.1821).

ilma jäänud talupoja võlad jaotusid kõik rahasse ümberarvestatult järgmiselt: vallamagasivõlg 32 rubla (so 38%), võlg mõisale 12 rubla 20 kopikat (14,5%), võlg kolmele talupojale, kellest üks teisest vallast (Sangastest) 40 rubla (47,5%).²² Seega põhiallikaks toimetulekuprobleemide lahenduseks polnud enam selgelt mõis, vaid vallamagasiait ja külarahvas. Mõisavõlad olid nüüd enamasti maksuvõlad ja vaid vähesel määral kredidivõlad. Üllatavalt suureks osutuvad just talupoegade pearahavõlad (tõustes sageli 25–30 rublani), kuid ka nekrutirahavõlad.²³

Pärast 1832. aasta suurt ikaldust²⁴ nõudis Eestimaa tsiviilkuberner rüütelkonnalt juba novembris, et võetaks kasutusele “hädatarvilikud abinõud”, et kevadel suudetaks katta talurahva vajadusi külvivilja osas ja neid leivapuuduse eest kaitsta.²⁵ Selle tsiviilkubeneri pöördumise taga võis tegelikult seista ka kindralkubeneri korraldus, mis tuleb välja hilisemast kirjavahetusest.²⁶ Eestimaa rüütelkonnakomisjon arutaski võimalikke lahendeid näljahäda ärahoidmiseks maal, kuid tähelepanuväärne on, et välja ei suudetud pakkuda midagi uut, vaid vastupidi – pöörduti tagasi pärisorjuse-aegsete regulatsioonide poole. Rüütelkond pidas üldse kaalumisväärseks nelja võimalikku meetet: 1) kehtestada taas mõisnikele reservaatvilja varumise kohustus; 2) kehtestada vilja väljaveo keeld; 3) piirata või panna täielikult seisma viinapõletamine mõisates; 4) mõisnikud annavad omalt poolt talurahvakogukonnale garantii vajamineva, kuid magasivarudest puudujääva vilja tagamise osas.²⁷

²² Samas, l. 100p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 27.04.1834). – Vrd nt Holstre taluperemehe võlgadest 1836. aastal moodustasid riigimaksud 10%, vallamagasivõlad 60,6%, mõisavõlad (kuid mis ei sisaldanud mingit viljalaenu, vaid hoopis põhiosas tegemata teopäevade eest) 20,3% ja võlad teistele talupoegadele 9,1%: EAA 3671–1–1, l. 65p (Holstre vallakohtuprotokoll, 7.02.1836); samuti: EAA 3367–1–1, l. 82p (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 12.03.1830).

²³ Vt nt EAA 3367–1–1, l. 7p, 18 (Vana-Antsla vallakohtuprotokoll, 22.04., 30.12.1821); EAA 249–1–2, l. 3p, 9 (Heimtali vallakohtuprotokoll, 1826–1827).

²⁴ 1830. aastate esimesel poolel tabasid mitmeid piirkondi järjestikused ikaldusaastad. Eriti suur oli ikaldus 1832. aastal. Viimasest tulenevalt olid 1833. a kevadel Liivimaal paljud talupojad sunnitud külvama vähem ja kehva kvaliteediga seemet, mis tõi kehva saagi endaga kaasa ka 1833. a, vt: Sulev Vahtre. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. a) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. – Eesti NSV ajaloo küsimusi, VI. (TRÜ Toimetised, vihik 258.) Tartu, 1970, 99–100; EAA 950–1–461 (Acta über den Einfluß der Witterung während 14 Tage pro 1833); J. Kahk. Die Krise, 159.

²⁵ EAA 854–2–711, lk. 59 (Eestimaa rüütelkonnakomisjoni istungiprotokoll, 8.11.1832).

²⁶ Vt samas, lk. 279 (P. v. Benckendorff kõigile Eestimaa adrakohtunikele, 17.12.1832).

²⁷ Vt EAA 854–2–711, lk. 279 (P. v. Benckendorff kõigile Eestimaa adrakohtunikele, 17.12.1832).

Etteaimatavalt otsustas rüütelkond viimase variandi kasuks. Rüütelkonnakomisjon leidis, et “ebaharilikult raske aasta” nõuab “erakordseid abinõusid”. “Kogu rüütelkonna nimel” deklareeriti, et kuigi kinnitatud talurahvaseaduse läbi on mõisnikkond vabastatud vastutusest vallamagasite ees ja see on antud vallakogukonnale, siis “veel kord” soovitakse talurahva eest hoolt kanda sel viisil, et iga mõisnik võtab enda kanda garantii, et tuleval kevadel tema talurahvakogukonna vajadused külvi- ja leivavilja osas kuni järgmise lõikuseni saavad kaetud, ka siis kui magasiaitadesse kogutud tagavaradest ei peaks välja tulema.²⁸

Kuu aja pärast, detsembris anti ka kõigile Eestimaa adrakohtunikele teada rüütelkonnakomisjoni vastuvõetud otsusest. See kästi teha kõigile mõisavalitsustele kiiresti teatavaks, et need teaksid arvestada oma kohustustega ja saaksid võimalikult aegsasti korraldada vajaliku tagavara olemasolu oma talurahvakogukonna heaks. Seejuures selgitas rüütelkonna peamehe asetäitja P. v. Benckendorff oma kirjas adrakohtunikele veel kord seaduslikku olukorda: iga mõisnik peaks eesoleva hädaajal oma talupoegade puhul järgima “mitte paljast seadust”, mis temale mingisugust toetamiskohustust ette ei kirjuta, vaid võtaks kuulda “inimlikkuse häält” ja kaitseks oma talupoegi jõudumööda nälja ja viletsuse eest. Pealegi kaasneks talupoegade laostumisega temale endale korvamatu kahju. Nõnda tuleb loota, et paljud või enamik mõisnikke juba omalt poolt ilma mingisuguse üleskutse ja käsuta rakendavad tulevikku kindlustavaid abinõusi sisseastuva häda vastu.²⁹

J. Kahki uurimustest 1840. aastate näljaaastate kohta tuleb välja, et sel ajal juba nii aadel kui ametivõimud Liivi- ja Eestimaal kinnitasid korduvalt, et vabaks kuulutatud talupoegade eest pole mõisnikud enam kohustatud hoolt kandma ja seda nähti juba eeskätt kubermanguvalitsuse murena.³⁰ Siiski veel näiteks 1841. aasta kevadel nägi Liivimaa kubermanguvalitsus väljapääsuna võtta hädaolukordades puudusega võitlemiseks talupoegade jaoks vajalik vili mõisate aidadest, kui vallamagasites vilja ei peaks enam jätkuma.³¹

Siiski 1816.–1819. aasta talurahvaseadused ja nendega mõisnike eestkostekohustuse kaotamine ei tähendanud sugugi, et pärast seda mõisnikud poleks enam oma ülevõimu toetuslaenude andmise faktiga õigustanud. Näiteks veel 1834. aastal astus Saaremaa Karja mõisa pärushärra Jordan üles kaitsekõnega talupoegade esitatud kaebuste vastu: ta olla igal ajal “vaesunuid üles aidanud, haigetele igal aastal rohkem kui 300 rubla eest omal kulul medikamente andnud, talupoegadele avansse teinud, neid ilma kahjutasuta (so nähtavasti

²⁸ Samas, lk. 62–63 (Eestimaa rüütelkonnakomisjoni istungiprotokoll, 9.11.1832).

²⁹ Samas, lk. 279–282 (P. v. Benckendorff kõigile Eestimaa adrakohtunikele, 17.12.1832).

³⁰ J. Kahk. Murrangulised neljakümnnendad, 116–117.

³¹ J. Kahk. Murrangulised neljakümnnendad, 46.

kasvikuta) nõudnud, mõisatöö ajal neil hobuseid vabalt karjatada lubanud ning üleüldse püüdnud nõu ja jõuga nende heaks väljas olla.”³²

Oluline on ka juhtida tähelepanu asjaolule, et kuigi 1816.–1819. aasta seadused olid kuulutanud talupojad põhimõtteliselt riigisubjektideks, siis mõisavalitsused suhtlesid jätkuvalt riigivõimuga ka talupoegade nimel.³³ Kuna riigile oli ka 19. sajandi teisel veerandil jätkuvalt võimalik esitada erakorralisi abitaotlusi kindlatel tingimustel laenu saamiseks, kui talurahva kogukonnad (eriti kroonuvallad) ei tulnud neid tabanud ikalduste või muude õnnetuste korral omavahenditega välja,³⁴ siis võib väita, et neid taotlusi vahendades mõisad olid ka selles mõttes jätkuvalt talupoegade peatoiduse probleemidega tegevad. Näiteks Tahkuranna kroonumõisa talupoegi tabasid valusalt kaks aastat järjest 1824–1825 suured üleujutused, mille tulemusena esitas Tahkuranna mõisarentnik Pärnu sillakohtu kaudu kubermanguvalitsusele talupoegade nimel abilaenutaotluse 1000 assignaatruble peale, mis aitaks talurahval tekkinud raskustest välja tulla (torm oli muuhulgas lõhkunud talupoegade 20 kalapaati). Seda taotlust arutas ja kiitis heaks nii Liivimaa hoolekande komisjon kui seejärel kroonupalat. Väljastatavale 1000 assignaatruble laenule kehtestati järgmised tingimused: laen antakse fikseeritud intressiga kaheks aastaks, laenu eest vastutavad solidaarselt kogu Tahkuranna kroonumõisa talupoegade kogukond, laen makstakse välja Tahkuranna kogukonnakohtule, laenu andmisele järgnenud esimese aasta lõpuks peab olema tagasi makstud koos protsentidega pool laenusummast ja teise aasta lõpuks kogu laen koos intressiga, laenu intressimääraks on 6 protsenti.³⁵ Seega laenu taotluse esitas valitsusele endiselt mõis, kuid laenu eest oli täielikult vastutav talurahvakogukond. Seda vastutust tunnetasid hästi ka Tahkuranna talupojad. Kui novembri alguses 1825 esitatud taotluse peale oli Riias lõpuks märtsiks 1826 otsus rahalaenu kohta Tahkuranna kroonutalupoegade tehtud ja kevade alguseks reaalselt oldi valmis seda kätte toimetama, siis teatas Tahkuranna kogukonna eestseisus, et nemad enam ei ole sellisest suurest laenust huvitatud, kuna raha ei saabunud varem, kuid nüüd on nad juba oma jõududega kõige suuremast kitsikusest välja tulnud ja saavad ilma hakkama.³⁶ Tasub lisada, et veel 1845. aastal ei saanud talupojad Liivimaa

³² EAA 2054–1–227, l. 25p–26 (Saaremaa maakohtu protokoll, 19.11.1834).

³³ Seega huvipakkuv oleks leida see tegelik piir, mis ajast mõis lõplikult kadus vahelülina talupoja ja riigi vahelisest bürokraatiast.

³⁴ Vt nt EAA 951–2–10, pagineerimata (Uduvere mõisavalitsus Pärnu sillakohtule, 7.11.1825); vt selle kohta ka David Moon. *The Russian peasantry 1600–1930. The world the peasants made*. London, New York, 1999, 94–95.

³⁵ EAA 951–2–10, pagineerimata (Liivimaa tsiviilkuberner Pärnu sillakohtule, 4.03.1826).

³⁶ EAA 951–2–10, pagineerimata (Tahkuranna mõisarentnik L. Bock Pärnu sillakohtule, 17.03.1826). – Selliseid kaasusi võib leida 1820.–1830. aastatest teisisi, kus talupojad on ootamatult lükanud tagasi neile kroonu poolt määratud protsentidega raha–

kubermanguvalitsuse poolt neile eraldatud abiviljale linna järgi minnes seda muud moodi kätte kui ainult mõisate saatekirjadega.³⁷

6.2. Muudatused vallamagasiitade korralduses

Teatavasti langetas Liivimaa rüütel- ja maiskond otsuse talurahva vabastamise kohta maapäeval juunis 1818. Selle otsuse täideviimiseks nimetati samas ka ametisse komisjon (O. M. v. Richter presidendina, F. V. v. Schultz jt), kellele tehtigi ülesandeks koostada uus, nii Liivimaa era- kui kroonumõisate talupoegade isiklikule vabadusele rajatud seaduseprojekt ja see üldisele maapäevale läbivaatamiseks esitada. Sama aasta detsembris toimunud maapäeval tutvuski rüütel- ja maiskond esitatud projektiga ja tegi sinna omapoolseid parandusi. Kokkuvõttes aga selle vastuvõtmisega nõustuti.³⁸

Niiviisi detsembri lõpus 1818 tuli ühe eraldi küsimusena arutluse alla ka vallamagasitega seotud problemaatika. Seadust ettevalmistanud komisjonis jõuti selles osas kahele konkreetsele ettepanekule. Need saadeti koos teiste talupoegade vabastamisega seotud küsimustega keisrile, et paluda viimaselt nii “enda kui Liivimaa rüütelkonna nimel” nende muudatuste kinnitamist. Talupoegade magasinilja probleeme oli puudutatud nimetatud pika kirja lõpuosas. Kirja eespool seisis talurahvaseaduse põhipunktide kesksed küsimused. Esiteks küsimus talurahva vabastamise tärimist ja kohast. See oli teatavasti sõltuvaks tehtud maamõõdu ja revisjonikomisjoni töö lõpetamisest, mis lootustekohaselt pidi juhtuma 1822. aasta lõpus. Muid pikemaid ettevalmistavaid takistusi komisjoni hinnangul Liivimaa talurahva jaoks polnudki. Komisjoni selgituste kohaselt olla 1804. aasta talurahvaseaduses Keiserlik Majesteet juba kõik ettevalmistused isiklikule vabadusele rajatud talurahvaseaduse kinnitamiseks heaks kiitnud. Seetõttu arvas komisjon, et nelja aasta jooksul alates 1823. aasta aprillist võiks kogu pärisorjus Liivimaal (*alle Leibeigenschaft in Livland*) kaotatud saada. Ühtlasi tuletas komisjon keisrile meelde, et hoolimata Kura- ja Eestimaa seaduste sisseviimisest, tingivad siiski Liivimaa kohalikud olud nendest mõningaid erinevusi.

Üheks muudatust vajavaks küsimuseks Eesti- ja Kuramaa seadustestega võrreldes oligi komisjoni arvates aga vallamagasite korraldus. Komisjon pakkus välja, et magasinivarude täisnormi senist kogust võiks vähendada, nii et iga

või viljalaenu (vt nt EAA 951–2–16 (Liivimaa tsiviilkuberner Pärnu sillakohtunik Helmersenile, 6.06.1835).

³⁷ J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad, 117.

³⁸ 1819. aasta talurahvaseaduse ettevalmistamise sündmustekäigu kohta vt: A. Tobien. Zur Geschichte der Bauernemancipation, 273–303; Benno Åbers. Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. g. s. pirmā pusē. Rīgā, 1936, siin eriti lk. 81–88; vt ka EAA 2054–1–35, l. 36–36p (Akte enthaltend Verhandlungen der Kommission zur Ausarbeitung des Entwurfs einer neuen Verordnung für die Livländischen Bauern 20.06.–27.12.1818).

revisjoni meeshinge kohta kogutaks ainult üks setvert rukist ja 2/3 setverti suvivilja. Seejuures lisati kirjas keisrile, et talupoegade tagavaramagaseid on Liivimaa kubermangus tegelikult juba alates nende rajamisest peaaegu täielikult mõisnike (*Orts-Obrigkeit*) hoole läbi ülal peetud.³⁹

Tasub osutada, et komisjoni-poolne magasivarude vähendamise taotlus käis kokku tollaste vallamagasi institutsiooni kriitikute seisukohaga, et 1799. aastal määratud kolme setverdiine rukkivaru norm on liiga suur, kuna see kataks isegi siis rikkalikult kõigi taluperede aastavajaduse, kui kõik lapsed oleks arvestatud täiskasvanutena. Tegemist olla suurema kogusega kui talupoeg tavaliselt keskmiselt aastas põllult saaki saab ja pealegi hõlmab praegune arvestusaluseks olev meeshing ka mõisarahvast, kes aga kunagi magasivarusid ei vaja.⁴⁰

1820. aastal andis talurahvaseaduse ettevalmistamise komisjoni eesotsas seisnud Richter ühes oma erakirjas veel ühe vallamagasiainde normide vähendamise põhjuse. Nimelt seal, kus magasiainde suudetakse täis koguda, on talupojad tavaliselt nagunii jõukad ega vajagi toetuslaene, mis jätab aga suure koguse vilja seisma, mida tuleb siis rikkumise vastu suure vaevaga ümber vahetada. Kus aga magasiainde laenukäive on suur, siis see viitab raskustele talupoegadele ka nende kohustusi vallamagasi ees kätte saada, mis teeb ka ebatõenäoliseks suurema lõpliku koguse saavutamise, mille eest on aga kogukond pidevalt vastutav. Lisaks sellele olla see ebasoodus heal järjel olevatele talupoegadele, kes magasilaene ise ei vaja, kuid peavad kogu aeg tegema sisse-makseid, mis võivad suurte taluperede puhul olla päris märkimisväärsed kogused. Ja kui sellele arvestada veel juurde pearaha, võivad need avalikud kohustused sellisele peremehele kujuneda väga koormavaks, seda topelt enam, et ta ise sellest mingit kasu ei saa. Richter kaitses komisjoni otsust, mis seadis vähendatud normkoguse asemel sisse madala kasviku (1/12) nendele, kes tõesti magasilaene võtavad, et seeläbi ainult tegelikud magasivilja kasutajad magasivarusid suurendaks. Nõnda nende valdade jaoks, kus tavalistel aastatel vähe või mitte midagi magasist välja laenatakse, olevat nüüd kehtestatud miinimum-normkogus täiesti piisav. Neis valdades, kus käib aga aktiivne laenugevus, kasvab intressi läbi vastavalt ka magasivarud.⁴¹

Lõpuks viidigi Liivimaa 1819. aasta talurahvaseaduses §514 sätestatud vallamagasiainde normide osas sisse kaks olulist muudatust võrreldes keisri 29. novembri 1799 ukaasiga. Nüüd seati kohustuseks vallamagasisse igal aastal sisse-makseid nõuda senikaua, kuni iga valla meeshinge kohta oleks tagavaraks

³⁹ EAA 2054–1–35, l. 56–65 (Komisjon keiser Aleksander I-le, dets. 1818; selle mustandid samas, l. 39–55).

⁴⁰ Heinrich August v. Bock. Etwas über Land-Magazine überhaupt und die Liefländischen insbesondere. Perna, 1813, 8–9; vrd J. Kahk. Die Krise, 160.

⁴¹ EAA 39–1–644, pagineerimata (O. M. Richteri erakiri adressaadi nimeta, 9.11.1820).

3 vakka rukist ja 2 vakka suvivilja.⁴² Lihtne arvutus näitab, et kui alates 1800. aastast oli kogutud 0,5 setverikkut rukist ja 0,5 karnitsat suvivilja meeshinge kohta, siis 3 vakka ehk 1 setvert rukist olekski pidanud juba koos olema 1815. aasta lõpuks.⁴³ Võrdluseks, 1817. aasta Kuramaa talurahvaseadus oli valla-magasiaitade uuteks täisnormideks kehtestanud 2 setverti talivilja ja 0,5 setverti suvivilja meeshinge kohta. Igaaastaseks sissemaksumääraks oli seatud aga 4 karnitsat rukist ja 1 karnits suvivilja revisjonihinge kohta, mis tähendas, et ees-märgiks seatud varude kogumiseks pidi minema 32 aastat, mis selle aja paiku paljudes kohtades ka saavutati.⁴⁴

Edasi määras 1819. aasta talurahvaseadus, et kui nimetatud kogus ehk 3 vakka rukist ja 2 vakka suvivilja meeshinge kohta oli magasiaita kokku saadud, siis magasivarud pidid hakkama igaaastaste sissemaksete asemel saama täiendust kõigilt magasilaenuvõtjalt võetavatelt intressidelt, mille määraks seati 1 lisavakk 12 vaka kohta ehk 8,33 protsenti.⁴⁵ Kasvikut tohtis laenuvõtjalt hakata koguma aga alles siis, kui talupojad ei pea enam tasuma igaaastasi sissemakseid ning ka kasvikutega laenu tohtis anda ainult tõesti hädavajajatele, mitte lihtsalt vaheltkasu eesmärgil.⁴⁶ Ettenähtud juhtudel aga kasvikust saadav tulu pidi katma ettetulevad paratamatud magasivarude vähenemised. Tõelise kasumi korral aga oli lubatud magasiülejääd müüa hea hinnaga vallakassa hüvanguks.⁴⁷ Seega kokkuvõttes suutis Liivimaa aadel 1819. aasta talurahvaseadusse sisse viia mõningaid muudatusi, mis olid seotud magasivilja varumisega, eriti mis puudutas talupoegadelt igaaastaste sissemaksete lõpetamist.

⁴² Gesetz-Sammlung für das Jahr 1819, 231–237. – Hinnangut nende normide piisavuse kohta talupoegade toiduvajaduseks vt: J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad, 114; Юхан Кахк, Херберт Лиги. Об экономическом потенциале крестьянского двора в Эстонии в начале XIX века. Таллин, 1975, 43–49.

⁴³ Suvivilja ettekirjutatud uus norm – 2 vakka – oli aga arusaamatult suur, kuna 2/3 setverti suvivilja oli tunduvalt rohkem kui 1799. aasta ukaas ette nägi (3 setverikku). Selle varuni oleks pidanud igal aastal 0,5 karnitsat kogudes jõudma alles 1885. aastaks.

⁴⁴ Juris Jenšs. Pagasta magazīna. – Latviešu konversācijas vārdnīca. Galvenie redaktori A. Švābe, A. Būmanis, K. Dišlērs. 15. sējums. Rīgā, 1937, 30293; J. Goldmann. Ueber die Getraide-Vorrathsmagazine der Bauergemeinden Kurlands. – Balitsche Monatschrift, 10, 1864, 507.

⁴⁵ Magasilaenuvõtja kasviku võtmine oli sisse kirjutatud ka 1816. aasta Eestimaa talurahvaseadusse (§262) – igalt tündrilt kuus toopi (5,2%), mis pidi minema kõik vallakassa heaks (Ehstländisches Bauer-Gesetzbuch, 38).

⁴⁶ Nt Pati kroonumõisa vallamagasi võlaraamatust aga nähtub, et vähemalt juba 1827. aastast pole mitte ainult talupojad ja vabadikud täiel määral tasunud 1/12 intressi magasilaenuvõtjalt, vaid sama intressiga on vallamagasiadast võtnud viljalaene ja neid tasunud ka mõisahärra: EAA 1407–1–21 (Magazien-Cladde für das publicen Gut Pattenhoff, 1826–1829).

⁴⁷ Gesetz-Sammlung für das Jahr 1819, 231–237.

Eestimaa 1816. aasta talurahvaseaduses oli vallamagasi täissaamise piiriks jäänud endiselt 29. novembri 1799 ukaasis sätestatud normid (§260).⁴⁸ Seetõttu pärast Liivimaa talurahvaseaduse ilmutumist esitas Eestimaa rüütelkond 1820. aastal Balti kindralkuberner markii Pauluccile taotluse viia samasugused määrad sisse ka Eestimaal, “silmas pidades üldist Eestimaa talupoegkonna väiksemat jõukust võrreldes Liivimaa omadega”.⁴⁹ Markii Paulucci mõõnis seda, et Eestimaal sarnaselt Liivimaale pole põhjust otstarbetult üht osa vilja lihtsalt ringlusest eemal hoida, kui kokku on juba saadud piisavad varud. Seetõttu palus ta Eestimaa uue talurahvaseaduse sisseseadmise komisjonilt andmeid kubermangu vallamagaside olukorra kohta ja teisi selle otsuse tegemiseks vajaminevaid materjale.⁵⁰ 1819. aasta seisuga oli Eestimaa kubermangu 540 vallamagasis kokku 120 941,6 setverti talivilja ja 15 222,5 setverti suvivilja. See tegi vastavalt viimase revisjoni hingede arvule (98 876) keskmiselt 1,2 setverti rukist ning 1,2 setverikut suvivilja meeshinge kohta.⁵¹ Seega leidis magasites 1819. aastal keskmiselt ainult natuke üle kolmandiku 1799. aasta ukaasis ettekirjutatud vallamagasi täismahust (see oli 3 setverti rukist ja 3 setverikku suvivilja meeshinge kohta), kuid samas oli ikkagi olemas peaaegu see kogus vilja, mis oleks pidanud 20-aastase kogumisega koos olnud olema (10 setverti rukist ja 10 karnitsat suvivilja). Siiski kuu aja pärast saabus kindralkuberner Paulucciilt vastus Eestimaa uue talurahvaseaduse sisseseadmise komisjonile, mis teatas, et arvesse võttes praegusi magasivarusid Eestimaal, siis ei sooviks ta sellist luba vallamagaside uute maksimummäärade kohta veel anda, kuid ei välistanud sellise otsuse tegemist tulevikus.⁵²

Tasub veel mainida, et paar aastat varem, 1817. aastal oli Eestimaa rüütelkond saanud valitsuselt veel teisegi vallamagasidega seotud ja mõisnikkonnale suurt pettumust valmistanud eitava vastuse. Nimelt oli senati poolt 19. märtsi 1817 ukaasiga kuulutatud Kuramaal kehtetuks kõigi vallamagaside puudujäägid, mis olid tekkinud enne 1. jaanuari 1817. Nõnda olid kõik Kuramaa era- ja kroonuvallad pääsenud sissemaksuvõlgade tasumisest, ning tuleõnnetuste ja 1812.–1813. aasta sõjakahjude korvamisest. Ei tühistatud vaid vallamagasitest

⁴⁸ 1820. aastal märgib Eestimaa aadlik G. J. Wrangel, et tal on magasiada sissemaksete osas õnnestunud aru pidada ka mõne vana “mõistliku” talupojaga, kellel küll üksmeelne arvamus selles osas puudub. Leidub neid, kes meenutavad varasemaid ebaõnne aastaid ja sooviksid näha suuremaid magasiada sissemakseid, kuid teisalt on ka nende sissemaksete alandamise pooldajaid: EAA 39–1–644, pagineerimata (G. J. Wrangeli adresaadita ja dateerimata kiri, 1820?).

⁴⁹ EAA 854–2–699, l. 63–63p (Eestimaa rüütelkonna peamees markii Pauluccile, 16.10.1820).

⁵⁰ EAA 39–1–644, l. 1–1p (Kindralkuberner markii Paulucci Eestimaa uue talurahvaseaduse sisseseadmise komisjonile, 23.10.1820).

⁵¹ Samas.

⁵² EAA 854–2–900, l. 528–528p (Kindralkuberner Paulucci Eestimaa uue talurahvaseaduse sisseseadmise komisjonile, 30.11.1820).

tehtud toetuslaenude võlgu, mis talupoegadel tuli ikka täies ulatuses tagasi maksta.⁵³ Kui Eestimaa aadel sellest 1817. aasta kevadel tagantjärgi kuulis ja teada sai, et seda senatiukaasi Eestimaa kubermangus ei rakendata, tekitas see suurt ärevust. Eestimaa rüütelkonnakomisjon volitas rüütelkonnapeameest tsiiviilkubernerilt taotlema sellise korralduse välja kuulutamist ka nende kubermangus. Tsiiviilkuberner parun von Uxkullilt tuli aga selle kohta kindlalt eitav vastus.⁵⁴

Tasub märkida, et tegelikult oli Liivimaa komisjon jõudnud 1818. aasta detsembris hoopis arvamusele, et selliste vallamagasiaitade pidamise võiks edaspidi üldse kaotada. Nimelt polevat vabakslastud talupojale sellist “suuremat viljatagavarade kokkukuhjamist” vaja, mis nüüd avaneva liikumisvabaduse juures võib hoopis koormav olla (*bey nun mehr aufgehabener Bodenangehörigkeit lästig sey*). Või nagu komisjon oma kirjas kindralkubernerile selgitas: selline vilja kokku kuhjamine pole pealegi talupoja vajadustega vastavuses – ühelt poolt on see koormav ja teiselt poolt komplitseeriks see tema liikumisvabadust. Jääks ju alati probleemiks, kui üks talupoeg soovib elama asuda uude, temale sobivamasse külla, mistõttu sellistel kordadel tuleb siis alati selle talupoja kogutud magasiosa maha jätta.⁵⁵ Õigupoolest oli see probleem üleval olnud juba Eestimaa kroonumõisate vallamagasivilja osas sajandi alguses, kus oli selle kohta vastu võetud otsus 9. juulil 1801, mille järgi juhtumitel, kui kroonutalupoegi peaks üle viidama (*versetzt*) ühest kreisist teise või ühest kubermangust teise, tuli eraldada neile nende osa kogutud magasiviljast, mida nad võisid siis kaasa võtta või soovi korral ka maha müüa.⁵⁶

Kui Liivimaal hakkas kätte jõudma 1823. aasta jüripäev, mil esimene osa taluperemeestest pidi vabaks kuulutatama, siis kerkis juba veebruaris Riia kubermanguvalitsuses küsimus, mida teha ikkagi sellekevadiste vallamagasi toetuslaenudega, kui talupoeg soovib saada praegu nii leiva- kui külvivilja, kuid seejärel pärast jüripäeva ütleb oma talukoha üles ja lahkub. Kindralkuberner markii Paulucci jäi seisukohale, et kui sellel kevadel kuskil peaksid kohalikud ametivõimud tuvastama, et talupoega võib hakata kimbutama leivapuudus, siis tuleks talle koheselt magasiaidast abi anda, vahet tegemata, kas see peremees võib oma talukoha üles ütelda või mitte. Kuid Paulucci jäi vastuse võlgu, et kui

⁵³ Sammlung der in Kurland erschienen Ukasen u.s.w., 1817–1819, pagineerimata (patent 1.05.1817).

⁵⁴ EAA 854–2–696, l. 10p–11, 14, 15p–16, 18, 41 (Eestimaa rüütelkonnakomisjoni koosolekute protokollid, 1817).

⁵⁵ EAA 2054–1–38, l. 73–73p (Komisjon kindralkuberner Marquis Pauluccile, 31.12.1818); EAA 39–1–644, pagineerimata (O. M. Richteri erakiri adressaadi nimeta, 9.11.1820). – Liivimaa 1819. a talurahvaseadusse kirjutati sisse otsus, et vallast lahkuva talupoja magasivilja jääb tema senisesse vallamagasisse (§514, p. 16): Gesetz-Sammlung für das Jahr 1819, 236.

⁵⁶ EAA 178–1–4239, l. 11 (Tallinna kroonupalati korraldus kõigile Eestimaa kroonumõisate rentnikele, 24.07.1801).

talupoeg tõesti lahkub, siis kuidas toimida tema vallamagasi avansslaenuvõlgadega.⁵⁷

Tasub märkida, et 1820. aastatel talupoegade poolt ametivõimudele esitatud kaebustest võib välja lugeda, et talupojad ise pidasid nende poolt igal aastal vallamagasiata sissemakstud tagavaravilja kõigiti enda omandiks. Näiteks kaebasid 1829. aastal kihelkonnakohtunikule mitu Tarvastu valla endist peremeest, et nüüd, kus nad on oma talukoha kaotanud, tuleks neile magasiadast tagasi maksta see vilj, mis nad peremeesteks olles magasiada komplekteerimiseks igal aastal sisse maksid, kuna “see vilj olla tegelikult nende omandus (*Eigenthum*)”. Nende arvates oli selgelt ebaõiglane, et seda nende kogutud vilja nüüd hoopis nende talu uute peremeeste heaks hoitakse.⁵⁸

Viimati nimetatud probleem, kas ja kuidas tuleb talupojale kaasa anda tema osa magasivarudest, kui ta siirdub elama kuhugi teise valda, tõusis Eestimaal üles veel 1832. aastal. Eestimaa talurahvaseaduse sisseseadmise komisjon selgitas Eestimaa rüütelkonnakomiteele, et kui mõni talupoeg soovib oma praegusest kogukonnast lahkuda, siis kindlasti ei tuleks kõne alla talle tema jaoks kogutud tagavaravilja osa välja andmine. Niiviisi raisataks tagavara koheselt ära, kuigi see on määratud üksnes puuduseajaks. Seega seisnevat küsimus ainult selles, kas väljarändaja magasiosa praegusest vallamagasist tema uude magasisse järele saata või mitte. Komisjon asus seisukohale, et selline ühe kogukonna magasiada varude jagamine tuleks ainult siis kõne alla, kui kogukonnast lahkub terve talupere või liidetakse kogu küla teise mõisa alla. Üksikute inimeste lahkumise puhul aga mingit magasivarude jagamist ei tohiks toimuda, kuna iga inimese osa väljaarvutamine magasiviljast oleks problemaatiline arvestades seadusest tulenevat magasivaru kokkupanemise põhimõtteid.⁵⁹ Eestimaa rüütelkonna komitee nõustuski selle seisukohaga.⁶⁰

Samal 1832. aastal taotles Eestimaa aadel vallamagasiatade osas tegelikult üldse arvepidamise ja kontrolli tagasi andmist mõisavalitsustele. Kui 1831. aasta ülemaaline magasite revisjon oli näidanud, et paljudes valdades olid magasiatade varud täiesti puudulikud, mille peapõhjuseks peeti magasiada administreerimiseeskirjade eiramist, siis püüdis Eestimaa rüütelkonna esindus valitsusele näidata, et magasite olukord on äärmiselt halb just nendes mõisates, kus administratsioon magasiada üle oli antud talupoegadest ülevaatajate (*Magazin-Aufseher*) kätte. Kus aga vallamagasiada eest hoolitses mõisavalitsus, seal valitsevat kord. Rüütelkonna arvamus järgi tulenevat selline

⁵⁷ EAA 39–1–647, l. 1–1p (Kindralkuberner markii Paulucci Eestimaa uue talurahvaseaduse sisseseadmise komisjonile, 9.02.1823).

⁵⁸ EAA 2054–1–72, pagineerimata (Kihelkonnakohtunik v Reichardt kindralkubernerile, 12.03.1829).

⁵⁹ EAA 854–2–711, lk. 45–47 (Eestimaa rüütelkonna komitee istungi protokoll, 27.06.1832).

⁶⁰ Samas, lk. 47.

lahknemine 1816. aasta talurahvaseadusest, mis ainult lubas, kuid ei nõudnud, et magasiaida eest kannaks hoolt mõisapolitsei. Kuna ka tsiviilkuberner nõudis rüütelkonnalt vallamagaside olukorra parandamist, siis tegi rüütelkonnakomisjon ettepaneku teha magasiaitade valitsemise korraldusliku poole parandamiseks Eestimaa talurahvaseaduse paragrahvide 251–269 osas mõned täiendused, mis suurendaks mõisapolitsei järelevalvet. Konkreetsed seaduse täiendlõigud pidid olema järgmised: 1) magasiaida neljas võti kuulub kohustuslikus korras mõisa-valitsusele;⁶¹ 2) mõisavalitsus kontrollib kõiki magasiaita puudutava otsuseid, et magasiait oleks ikka seadusekohaselt administreeritud; 3) mõisavalitsus vastutab magasiaida aruandluse eest; 4) mõisavalitsus vastutab magasiaida varude eest ise, kui ta kuritarvitab eeskirju või lubab kellelgi eeskirjadest üle astuda. See kõik ei pidanud aga siiski tähendama, et aadel sooviks taas võtta enda kanda käenduse või vastutuse kohustust talurahvamagaside eest, millest nad talurahvaseadusega olid loobunud. Mõisavalitsus pidi jääma endiselt iga-sugusest vastutusest vabaks, kuid talle pidi kuuluma kontrolli õigus ning korralageduse ja üleastumiste korral võis ta teha koostööd adrakohtunikega. Oma huvitatust sellise kontrolli võtmisel põhjendas rüütelkond sellega, et paraku nende endi heaolu on otseselt seotud talupoegade “füüsilise eksis-tentsiga”.⁶²

Seega pärast pärisorjuse kaotamist jäi vallamagaside probleemiks endiselt reaalsus, kus sügiseti oli talupoegadele magasiga seotud kohustuste kandmine raske ja kevadeti vajadus laenuvilja järele suur. Vallamagasi ait oleks saanud aga ainult siis täita oma eesmärgi, kui sinna kogukondlikult aastatega kogutud taga-varavilja oleks vaja läinud vaid näljahäda ärahoidmiseks suurtel ikaldusaastatel või ootamatute õnnetuste korral.

6.3. Saaremaa talurahvapank

Kui kuni 19. sajandi alguseni ei pakkunud riik omalt poolt talurahvale veel tagastamatut abi ikalduste ja muude õnnetuste korral, siis seda tähelepanu-väärsem on 1823. aastal asutatud Saaremaa talurahvapanga institutsioon. Tege-mist oli Balti kubermangude esimese talurahvapangaga, mis rajati küll pärast pärisorjuse kaotamist, kuid selle asutuse kujunemine oli saanud alguse juba 18. sajandi teisel poolel ja just suuresti seoses kroonutalupoegade leiva- ja külvivilja toetuslaenude küsimusega. Seoses Saaremaa maareguleerimise ja revisjoniga oli 1766. aastal asutatud Kuressaare kroonumagasi. Seda sätestanud

⁶¹ Vastavalt §252 oli magasi ait lukustatud kolme lukuga (kõigil erinev võti), millest üks võti kuulus kogukonnavanemale ja kaks ülejäänud magasiülevaatajatele (Ehstländisches Bauer-Gesetzbuch, 37).

⁶² EAA 854–2–711, lk. 5–8, 38–39 (Eestimaa rüütelkonna istungiprotokoll, 12.01., 8.03.1832); samas, lk. 158–159 (J. v. Grünwald Eestimaa tsiviilkubernerile, 18.03.1832).

24. mai 1766 keiserlik eeskiri nägi ette, et kroonumõisate rentnikud ei saa enam nautida talupoegade võlgade katteks neile kingitud 4 protsenti talupoegade andamitest, vaid nad peavad selle 4 protsenti andma järgneva kuue aasta jooksul kroonutalupoegade laenufondiks ehk spetsiaalse magasi asutamiseks. Sellest magasist võisid siis kroonutalupojad hakata hädakordadel saama külviseemne ja leiva toetuslaene 1/12 ehk 8,3-protsendilise kasvikuga. Aastatel 1767–1772 tehtud rentnike sissemaksetest, kokku 1060 setverdist, moodustatigi Kuressaare laenumagasi.⁶³

Kuressaare laenumagasi kõrval oli Saaremaal teiseks oluliseks kroonutalupoegade toetamise fondiks 18. sajandi lõpus Balti kindralkuberner vürst Repnini poolt rajatud Muhu kroonumagasi (“Muhho kuninga ait”). Selle kroonumagasi asutamise tõukeks oli keiserlik korraldus, et killustunud kroonumaid tuleb hakata kokku liitma, tehes vahetusi samaväärtuslike maade vahel. Kindralkuberner Repnin eraldas Muhu magasi tarbeks 975 vakka kroonuvilja ja lisaks määras selle magasi jaoks kroonutalupoegadele renditud heinamaade rendiraha. Muhu laenumagasi pidi toetusi jagama Kuressaare kroonumagasiga samadel alustel.⁶⁴

1799–1801. aasta ikaldusaastatel ongi Kuressaare ja Muhu kroonumagasid kroonutalupoegadele toetuslaenude näol olulist abi pakkunud.⁶⁵ Siiski oli Saaremaa majandusvalitsus nii 1800. kui 1801. aasta veebruaris sunnitud väljastama publikaadi, et Kuressaare ja Muhu kroonumagasivarude tekkinud kehva olukorra tõttu võivad vastavalt meeshingede arvu järgi viljaabi saada ainult nende kroonumõisate talupojad, mis on otsesele rendile antud. Teised kroonumõisad ja ka kroonupastoraadid pidid ise oma vahenditest talupoegkonda toetama, mille juurde majandusvalitsus lisas manitsuse, et see pidi toimuma ikkagi kohustuslikus korras, aegsasti ja piisaval määral, kuna vastasel juhul saadetakse sundkorras nende mõisnike kulul igasuguse hinnaga kokkuostetud vili nendesse mõisatesse.⁶⁶

Kolmas hilisema Saaremaa talurahvapanga osa oli 6. augustil 1769 keiserliku korralduse alusel rajatud Kuressaare maaparandusmagasi (*Meliorationsmagazin*). Selle magasi tuludest sooviti hakata finantseerima maaparandustöid Saaremaal (soode kuivendamist, kasutamata maade ülesharimist jms).⁶⁷ Magasi algfondiks eraldati kroonule laekuv konfiskatsiooniraha, rendina makstava vilja

⁶³ Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank. Riga, [1824], 18–19.

⁶⁴ Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank, 19.

⁶⁵ Vt nt Otto Huhn. Statistisch-Medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands, 1802 (LVVA 6810–1–50), l. 74p (Mustjala).

⁶⁶ EAA 1291–1–12, pagineerimata (Saaremaa majandusvalitsuse publikaadid, 9.02.1800, 23.02.1800 ja 28.02.1801).

⁶⁷ Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank, 19; vt ka Otto Huhn. Topographisch-statistische Beiträge der deutsch-russische Ostsee-Provinzen in 70 Baenden. 1. Bd. Riga, 1823, l. 141.

ülejäak ja muud juhuslikumad laekumised, mis kokku andsid 570 rubla ja u. 680 setverti vilja. Selle vilja laenamine pidi hakkama toimuma samadel alustel Kuressaare ja Muhu kroonumagasiga ning raha laenamine kindla intressiga.⁶⁸

Kõigi kolme magari tegevus oli kohe algusest väga aktiivne, nii et viljavarud kasvasid intressidest üle kroonutalupoegade tegeliku vajaduse ja tekkis oht, et vili jääb kasutamata seisma ning läheb seeläbi raisku. 1793. ja 1794. aastal otsustati osa Saaremaa ja Muhu kroonumagasist üle jäänud viljast (kokku 2900 setverti) maha müüa. Selle eest saadi 11 706 rubla, mis pandigi aluseks Saaremaa avaliku talurahvapanga fondile.⁶⁹ Nimetatud talurahvapanga eesmärkideks seati ennekõike Saaremaa kroonutalupoegkonna abistamine, näiteks õnnetuste läbi vaesusse sattunute toetamine, veneeriliste haigete raviks jms.⁷⁰

1812. aastaks oli selle panga kapital kasvanud 15 485 rublani, ja samal aastal anti pank ka politseiministeeriumi juristiktsiooni alla. 20. oktoobril 1814 kinnitati viimase poolt täpsem pangafondi haldamise ja kasutamise reglement. 1. jaanuari 1821 seisuga ületas kapital kokku juba 74 500 rubla, nii et aastatel 1819 ja 1820 oli aastane kapitali juurdekasv olnud 5200 rubla. Selline hea seis võimaldas näiteks 1819. aastal kroonutalupoegadele lisaks tavapärasele laenudele tagastamata toetustena anda koguni 9000 rubla.⁷¹ Kuigi 9000 rubla tagastamatu abina on kahtlemata märkimisväärne summa, ei tähendanud see, et kõiki taotlusi sellisele toetusele oleks rahuldatud. 1818. aasta viljasaak oli olnud Saaremaal paljudes kroonumõisates väga kehv ja palju kahju oli teinud ka rukkiuss ja rahe. Saaremaa majandusvalitsus esitas sellest tulenevalt Liivimaa tsiviilkubernerile juba 1818. aasta oktoobris mitmeid konkreetseid taotlusi kroonutalupoegadele tagastamatu abi (nii viljas kui rahas) eraldamiseks, kuid tsiviilkuberner neist kõiki ei rahuldanud, vaid nõudis ikka osa vilja andmist ainult laenuna.⁷²

Nõnda lisaks juba osalistele tagastamatutele toetustele jätkus ka Saaremaa kroonumagaside viljavarude küllaltki aktiivne väljalaenamine kroonutalupoegadele.⁷³ Seejuures kroonumagasidele laekusid talupoegadele antud toetuslaenud

⁶⁸ Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank, 19; [Peter v. Buxhöwden]. Zur Geschichte der Bauer-Hülfsbank auf der Insel Oesel. – Das Inland, nr 28, 14.07.1837, 473–478.

⁶⁹ O. Huhn. Topographisch-statistische Beiträge der deutsch-russische Ostsee-Provinzen in 70 Baenden, l. 141; [Peter v. Buxhöwden]. Zur Geschichte der Bauer-Hülfsbank, 475; Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank, 20.

⁷⁰ O. Huhn. Topographisch-statistische Beiträge der deutsch-russische Ostsee-Provinzen in 70 Baenden, l. 141.

⁷¹ Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank, 20–21.

⁷² Vt Saaremaa majandusvalitsuse ja tsiviilkubeneri vaheline sellekohane kirjavahetus okt. 1818–juuni 1819: EAA 310–1–274.

⁷³ Nt 1820. a on Kuressaare paiknevast laenumagasist vilja antud üle poolte Saaremaa kroonuvaldadele ja lisaks Kihelkonna, Valjala, Kuressaare ja Karja pastoraaditalupoegadele, mis tegi kokku ümmarguselt 2600 vakka rukist ja 750 vakka otra (ümardatud

koos kasvikuga tagasi küllaltki hästi, kuigi olenevalt aastast jäid ka suuremad või väiksemad võlgnevused. Näiteks 1. juuni 1823 seisuga oli Saaremaa talupoegadel vanadest, kuni 1821. aastani antud laenudest Kuressaare kroonumagasile ja melioratsioonimagasile kokku veel tasumata koos intressiga 1111 vakka rukist ja 75 vakka otra. Põhiosa sellest küllaltki suurest rukkivõlgnevusest kuulus aga ainult Maasi talupoegade 1821. aastast tagasimaksmata toetuslaenule, mis koos kasvikuga oli 1031 vakka. Kõige vanem võlgnevus, mis 1823. aasta suveks oli veel tasumata jäänud, kuulus Kaarma pastoraadi talupoegadele 1817. aastast (12 laenuvakka pluss 6 intressivakka otra).⁷⁴

1822. aastal taotles Saaremaa rüütelkond, et lisaks kroonumõisatele võiks ka eramõisate talupoegadel olla õigus saada toetust Kuressaare panga ja kolme viljamagasi vahenditest. Selle eest lubas aadel omalt poolt 14 000 rubla panka sisse maksta. Nii toimuski.⁷⁵ See viis uue panga põhikirjani, mille keiser kinnitas 24. jaanuaril 1823.⁷⁶ Sellega seati senise kroonutalupoegade pangafondi, Kuressaare ja Muhu viljamagasi ja Kuressaare melioratsioonimagasi ühiseks eesmärgiks Saaremaa kroonu- ja eratalupoegade toetamine, ja nende vilja- ja rahafondide ühiseks nimetuseks sai Saaremaa talurahvapank (*Oeselsche Bauerbank*⁷⁷). Selle ühisasutuse varad jagati kolmeks fondiks, mille eesmärgid seati järgnevalt: 1) A fondi eesmärk pidi olema üldkasulike avalike asutuste finantseerimine ja talupoegade rahaga toetamine.⁷⁸ Just siia fondi suunati ka Saaremaa rüütelkonna poolt kaaspansena lubatud 14 000 rubla, mille esimene sissemakse – 4000 rubla – oli laekunud 31. mail 1823 ja järgmine 4000 rubla kuu aja pärast 30. juunil, misjärel ülejäänud 6000 rubla tuli tasuda kahe aasta jooksul 1. juuliks 1825;⁷⁹ 2) B fond koosnes ainult viljavarudest, mis koondati

on ülespoole, kuna jaanuari kohta andmed puuduvad). Seejuures ühele Kaarma ja Kärla talupojale on antud vilja kokku 2,5 vakka rukist ja 3 vakka otra ilma tagasimaksumohustusega (EAA 960–1–334: Kuressaare laenumagasi sisse- ja väljaminekud 1820).

⁷⁴ EAA 960–1–27, l. 23 (Verschlag von den wirklichen Restanzen, 1.06.1823).

⁷⁵ [P. v. Buxhöwden]. Zur Geschichte der Bauer-Hülfsbank, 476; Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank, 21–22.

⁷⁶ Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank.

⁷⁷ 1820. aastate eestikeelsetes abitaotlusalvetes Saaremaa talurahvapangale on seda institutsiooni kõige enam nimetatud “Sarema walla laikaks”, “Tallorahwa Laekaks” või “Ma-kassaks”, kuid esineb ikkagi ka sõna “pank” (nt 1823. a Kantsi kogukonnakohtu palves: “neile Sarema Tallopoja Pankist abbi sata”: EAA 960–1–27, l. 258p).

⁷⁸ Nt asutati maahospital, kuhu võeti süüfilishaigeid talurahvast väikese tasu eest. Varasem puust hospitalihoone põles 1827. aastal maha, mille kohale ehitati uus palju suurem kivist hoone 60 haigele. Vastavalt 9. aprilli 1798 korraldusele anti nn Laadjala hospital-mõis, mille tuludest varasem maahospital oli ehitatud ja ülal peetud, maanõunike-kollegiumile üle vaeste eest hoolitsemiseks ([P. v. Buxhöwden]. Zur Geschichte der Bauer-Hülfsbank, 477 (joonealune kommentaar)).

⁷⁹ EAA 960–1–227, l. 2p (Schnur-Buch der Oeselschen Bauerbank 1ste Abtheilung, 1823); Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank, 8.

Kuressaare ja Muhu magasiaita⁸⁰, mille mõlema suurus pidi jääma 5000 ja 10000 vaka vahele. Selle vilja eesmärgiks seati talupoegade toetamine ülalpidamise ja külviviljaga;⁸¹ 3) C fondi kapital pidi aga minema soode kuivendamiseks ja tühjunud maade kultiveerimiseks.

Käesoleva teema raames pakub seega kõige rohkem huvi B ja osaliselt A fondi eesmärgid ja tähtsus talurahva jaoks. Mõlema fondi vahendeid tohtis eraldada ainult pärisorjusest vabanenud kroonu- ja eramõisate talupoegadele, kes pidid olema mõne Saaremaa kogukonna liikmed, kes olid vaesunud või õnnetuste läbi kahju saanud. Ühe rahalise – olgu nii protsendivaba laenu kui tagasimaksukohustusega – toetuse suurus ei tohtinud olla alla 25 ega üle 200 rubla. Vilja laenati talupoegadele kasvikuuga pool külumistu iga vaka kohta (so 1/12 ehk 8,3%). Laenu tagasimaksmise eest olid vastutavad ainult talupojad ise ühisvastutuse korras.⁸²

1823. aastast ongi Saaremaa talupojad asunud usinalt talurahvapangast toetusi taotlema. Palutud on pärast peremehe surma viljaabi oma laste ülalpidamiseks, ikaldusekahjude katteks, tuleõnnetuste korvamiseks, loomade hukkamisel jms kordadel.⁸³

1823. aasta talurahvapanga reglement nägi ette, et panga magasiaitadest oli võimalik vaesunud talupoegadele vilja jagada ka ilma protsendita või üldse ilma tagasimaksukohustusega.⁸⁴ Intressiga viljalaenude kõrval on Saaremaa talurahvapank asunud välja andma ka tõesti tagastamatuid viljatoetusi üleujutuste, ikalduste ja rukkiussi kahjude katteks, tuleõnnetuste ja loomade hukkamise läbi kaotatud talumajapidamise taastamiseks kui ka mõnikord lihtsalt talupoja suure vaesuse tõttu.⁸⁵ Samuti taotles näiteks Kotlandi kogukonnakohus talurahva-

⁸⁰ Mõlemad magasiaida hooned 1823. a augustis ka repareeriti, mis otstarbeks võeti eesmärgipärast raha fond A-st, kokku 372,5 rubla: EAA 960–1–227, l. 3 (Schnur-Buch der Oeselschen Bauerbank 1ste Abtheilung, 1823). 1827. a aga likvideeriti kindralkuberneri loal Muhu magari, mille varad viidi kõik Kuressaarde: [P. v. Buxhöwden]. Zur Geschichte der Bauer-Hülfsbank, 477.

⁸¹ Kui vaadata 1823. aasta kevadel Muhu magasiaidast toetuslaenusajaid, siis on need peamiselt vallad Muhu ja Põide kihelkonnast ehk regionaalsest loogikast lähtuvalt. Muhus on 1823. a laenuviljal kõige kaugemalt käinud järel Kangruselja eramõisa talupojad Püha khk-st (EAA 960–1–27, l. 7).

⁸² Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank, 9–16.

⁸³ Nt ilmekalt: EAA 960–1–27, l. 123 (Anseküla kogukonnakohus Saaremaa 4. kihelkonnakohtule, 1.09.1823); l. 124 (Tiirimetsa kogukonnakohus Saaremaa 4. kihelkonnakohtule, 29.07.1823).

⁸⁴ Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank, 13.

⁸⁵ Vt EAA 960–1–278, l. 2–2p ja pagineerimata lehed (Schnur-Buch der Oeselschen Bauer-Bank 2te Abteilung, 1825).

pangast tagastamatut viljaabi oma maha põlenud vallamagasiada varude taastamiseks.⁸⁶

Tagastamatud toetused olid võimalikud Liivimaa tsiviilkuberneri loal ka A fondi rahalistest vahenditest. Ja nii ongi juba 1823. aasta novembris tsiviilkuberner nõustunud vastavalt taotlusele Saaremaa abivajajatele talupoegadele ilma tagasimaksimiskohustuseta välja maksta 2805 assignaatrubla. See abiraha jaotus 60 talupoja vahel, kellest 31 kuulusid kroonumõisa alla (7 mõisast), 18 eramõisa alla (8 mõisast), 10 pastoraadimõisa alla (2 pastoraadist) ja 1 rüütelkonnamõisa alla. Keskmiseks tagastamatuks toetussummaks oli seega 40–50 rubla abivajaja talupoja kohta. Seejuures on kõik 60 talupoega käinud rahal järel personaalselt, mida tõendavad nende käega tehtud ristid panga arveraamatus.⁸⁷ Samas suurusjärgus on tagastamatuid rahatoetusi talurahvapanga A-fondist jagatud ka järgmistel aastatel. Selliste ühekordsete subsiidiumite põhjusteks on märgitud jällegi peamiselt ootamatuid loomade – ennekõike hobuste, kuid ka kariloomade ja härgade – hukkumisi. Kuid põhjuseks on toodud ka ilmast põhjustatud tehtud heina kaotsiminekut ning tuleõnnetuse läbi kantud kahjusi.⁸⁸

Seega kujunes Saaremaa talurahvapangast talupoegadele tõepoolest institutsioon, kust ikalduste ja õnnetuste kahjude katteks võis talupoeg lootka tagastamatutele toetustele ehk tõesti reaalsele abile ilma mingi varasema või hilisema kohustuse või riskita. Nii näiteks taotles 1823. aasta septembri alguses Kuivastu kogukonnakohus Saaremaa talurahvalaekast kahele peremehele Võikülast “kingituseks” vastavalt 30 ja 25 rubla, kuna neil mõlemal olla järele jäänud ainult üks hobune ja teised hobused surnud *eckiste erra*. Selle palve luges “väga õigustatuks” ka kihelkonnakohus, misläbi neile talupoegadele sama aasta 16. novembril need summad kätte anti.⁸⁹ Üksikutel juhtudel on tagastamatut abiraha eraldatud ka vanaduses vabadikukoha pidajatele, kes on kaotanud näiteks kogu oma elamise tuleõnnetuse läbi.⁹⁰

⁸⁶ EAA 960–1–27, l. 175 (Saaremaa 3. kihelkonnakohus Saaremaa talurahvapanga komisjonile, 20.09.1823).

⁸⁷ EAA 960–1–227, l. 4 (Schnur-Buch der Oeselschen Bauerbank 1ste Abtheilung, 1823); EAA 960–1–27, l. 214 (Liivimaa tsiviilkuberner Saaremaa talurahvapanga komisjonile, 2.11.1823).

⁸⁸ EAA 960–1–278, pagineerimata lahtised lehed (katke Saaremaa talurahvapanga 1. osakonna nõõriraamatust, 1825).

⁸⁹ EAA 960–1–27, l. 161 (Kuivastu kogukonnakohus kihelkonnakohtule, 3.09.1823); l. 158 (Extract aus dem Protocolle des ersten Kirchspielsgerichts, 17.09.1823); EAA 960–1–227, l. 4 (Schnur-Buch der Oeselschen Bauerbank 1ste Abtheilung, 1823); vrd nt ka: EAA 960–1–27, l. 80, 84 (Roobaka ja Meedla kogukonnakohus kihelkonnakohtule, 15.06. ja 17.06.1823); l. 79, 83 (Saaremaa 2. kihelkonnakohus Saaremaa talurahvapanga komisjonile, 28.06.1823).

⁹⁰ Kahel sellise juhtumi puhul pole olnud summa küll suur – reglemendi järgi ettenähtud võimalik minimaalseim toetussumma ehk 25 assignaatrubla: EAA 960–1–27, l.

Siiski loomulikult mitte iga selline talupoegade abitaotlus ei leidnud rahuldamist.⁹¹ Talurahvapangalt oli tagastamatut abi võimalik saada siiski ainult konkreetsete ja tuvastatud õnnetuskahjude korral ning mitte lihtsalt raskustesse sattumiste puhul. Kui näiteks 1825. aasta juunis palus Uue-Lõve vallakohus Kuressaare pangast viljakingitust peremees Michel Pöllule, *kes keige omma murre ja töötegade läbbi ommetige mitte järge peale ei saan*, kuna tema isa oli talle jätnud maha suure võla, millele lisaks oli tekkinud 30 vaka suurune vallamagasivõlg, siis vastas Kuressaare kihelkonnakohus selle peale, et seda taotlust ei saa kinnitada, kuna nimetatud talupoeg pole “mingit kahju õnnetusjuhtumite läbi kannatanud” ja noore teoka mehena on ta ise oma võlgade õiendamise eest vastutav.⁹²

Saaremaa kogukonnohtute taotlused näitavad selgelt, et talupojad pole julgenud Saaremaa talurahvapangalt oma täielikke kahjukulusid küsida, vaid sageli palunud sellest ainult mingi osa – *kui temma saks aidetut selle pole Hinnaga*.⁹³ Samas ei tohi unustada, et Saaremaa talurahvapank polnud ju talurahvale ainus abisaamise institutsioon, vaid valdades kohapeal eksisteerisid vallamagasid, mille varud pidid hädade korral pakkuma talurahvale esmast toetust.⁹⁴

1830. aastatel saatis Saaremaa talurahvapank oma võimaluste piires suuremaid viljakoguseid ka Liivi- (ja ka Eestimaa) teistesse piirkondadesse, mis pidid siis puuduskannatava talurahva toetuslaenude vajadusi rahuldama.⁹⁵ 1829. aastal oli küll juba päevakorda kerkinud plaan asutada edukalt toimiva Saaremaa talurahvapanga eeskujul talurahvapank ka Liivimaa mandri nelja kreisi

153, 158 (Extract aus dem Protocolle des ersten Kirchspielsgerichts, 3.09 ja 17.09.1823).

⁹¹ Nt lükkas kihelkonnakohus 1823. aasta septembris tagasi 15 Koiguste talupoja palve, kes polnud oma sooheinamaalt sel aastal saanud mingit heinasaaki ja palusid nüüd *ühte habbi rahha ehk wilja*. Kihelkonnakohus oli saanud aga teada, et tegemist ollagi selle sooheinamaa puhul tavalise nühuga. Sama aasta detsembris lükkas sama kihelkonnakohus tagasi ka Maasi talupoja Hanso Mihkli abipalve, kuna leidis, et hunt oli murdnud tema mära koos varsaga talupoja enda hooletuse tõttu: EAA 960–1–27, l. 145, 147, 237–237p (Extract aus dem Protokolle des Kirchspielsgerichts 1sten Bezirks der Provintz Oesel, 3.09 ja 3.12.1823).

⁹² EAA 960–1–29, l. 101, 110 (Saaremaa 2. kihelkonnakohtu protokollil väljavõte, 23.06.1825).

⁹³ EAA 960–1–27, l. 153 (Reina kogukonnakohus Saaremaa 1. kihelkonnakohtule, 25.08.1823); sarnased näited veel: EAA 960–1–27, l. 179 (Kellamäe kogukonnakohus kihelkonnakohtule, 1.09.1823); EAA 960–1–27, l. 272 (Sakla kogukonnakohus kihelkonnakohtule, 24.11.1823). – Võiks oletada, et samamoodi juleti varasemalt ka mõisast paluda ainult minimaalset võimalikku abi.

⁹⁴ Vt nt LVVA 1–12–331, l. 30–31 (Saaremaa sillakohtunik kindralkuberner Paulucile, 27.01.1827).

⁹⁵ Vt nt EAA 951–2–16 (Liivimaa tsiviilkuberner Pärnu sillakohtule, 18.04.1835).

jaoks. Liivimaa kubermanguvalitsuses arutluse all olnud ja lõpuks ka 1829. aasta lõpus keiser Nikolaile saadetud esialgse projekti järgi oleks selle abipanga põhifond kokku tulnud suuresti talurahva endi vahenditest. Nimelt oleks kõik talupoegade vallakassad koondatud Liivimaal ühise juhtimise alla. 1828. aasta detsembri seisuga hinnati vallakassade varasid kokku 37 006 rublaga hõbemüntides ja 87 497,5 rubla pangaassignaatides. Samuti oleks arvesse tulnud Liivimaa vallamagasites ülejäägina seisev vili. Kõigi nende varade valitsemine oleks antud Riias asuva panga peavalitsuse kätte ja kõigis neljas Liivimaa kreisis (Riia, Võnnu, Tartu, Pärnu) oleks asunud pangaosakonnad. 12. jaanuaril 1830 keiser Nikolai I kiitiski selle idee heaks ja andis käsu kindralkuberner Paulucci järelevalve all tegutseval komisjonil töötada välja täpsed kavad, kuidas talurahva vallakassade vara hakata haldama tsentraliseeritud administratsiooni poolt ja sealtkaudu Liivimaa talurahvapank luua. Augustis 1830 näitas aga Liivimaa maapäev sellisele kubermanguvalitsuse plaanile punast tuld. Üheksa-punktilise vastuargumentatsiooniga peeti sellist kava vastuvõetamatult komplitseerituks ja rõhutati, et talurahvapanga asutamine ei saa toimuda ainult talupoegade vahenditest ja 1819. aasta talurahvaseadusega valdadele antud omandihuvide arvelt. 1834. aastal pakkus hoopis Eestimaa aadel välja, ja mis ideega liitusid hiljem ka Liivimaa ja Kuramaa rüütelkonnad, et panevad välja panga põhifondi enda vahenditest. Nõnda Eestimaa rüütelkond nõustus andma 25 kopikat igalt revisjonihingelt, kui loodav pank hakkab teenindama ennekoike eramõisate talupoegi (pakkuma leiva- ja külvivilja toetusi, korvama rahe-, tuleõnnetuste, üleujutuste, epizootiate jt õnnetuste kahjusi). Keiser kinnitaski lõpuks sellekohase uue ettepaneku 11. juunil 1835, millega kõigile kolmele provintsile anti luba talurahvapank kui talupoegade abiandmisasutus rajada.⁹⁶ Kuigi toimivate talurahvapankade elluviimiseni ei jõutud ka veel 1830. aastate lõpuks, siis tegemist oli juba selgelt uute ideedega maaelanikkonna toetussüsteemide ümberkorraldamisel.

⁹⁶ EAA 2054–1–73 (Acta betreffend die Einrichtung von Bauernbanken in den Ostseeprovinzen, 1829–1848); Ueber den Plan zur Errichtung von Bauerbanken in den Ostseeprovinzen nach dem Muster der Oeselschen. – Das Inland, nr 30, 28.07.1837, 505–508.

KOKKUVÕTE

Liivi- ja Eestimaal rullus 17. sajandist 19. sajandi alguseni lahti kaks keskse tähtsusega ühiskondlike suhete arenguliini. Ühelt poolt saavutasid vaadeldaval perioodil pärisorjuslikud suhted mõisa ja talurahva vahel nii oma kõrghetke kui ka leidsid oma lõpu. Teiselt poolt 17. sajandist hakkas kuningavõimu ühiskondlik roll muutuma ja hakkas formeeruma moodne riik. Mõlemad protsessid olid keskse tähtsusega Liivi- ja Eestimaa talupoegkonna toimetuleku ja heaolu väljavaadetes.

Esmaseks teguriks, mis vaadeldaval perioodil kahtlemata kõige enam mõjutas talurahva olukorda oli nende pärisorjuslik seisund. Talupoja mittevabadusele rajatud sotsiaal-õiguslik vahekord mõisnikuga mõjutas otseselt talupoja majanduslikku olukorda ja tema toimetuleku väljavaateid. Kuigi talupojad käsutasid oma talu ja maad ning kujundasid ise oma majanduslikku tegevust ja positsiooni, siis teisalt sõltus kogu see tegevusvabadus suuresti mõisniku otsustest. Pärisorjuse mõju talupoegade toimetulekule tuleb hinnata kindlasti komplekselt. Tegemist polnud pelgalt talupoja õigusliku staatusega või ainult paratamatute mõisakoormistega, vaid kõik piirangud, nõudmised, koormised, trahvid, füüsilised karistused jne üheskoos kokku avaldasid mõju talupoja heaolule ja toimetulekule. Analüüsides üksnes mõne pärisorjuse aspekti mõju talupidamisele, võib viia liialt lihtsustatud järelduste tegemiseni.

Kuigi talurahvas elas silmnähtavalt viletsates tingimustes, mida eitada oli raske, siis valitseva aadli positsioon tugines selles küsimuses kahel kesksel lähtekohal: esiteks, et talupojad olid ise süüdi oma toimetulekuraskustes, ja teiseks, et nende raskuste üleelamisel peavad talupojad olema tänulikud just oma härradele, kes on nende suurimateks toetajateks. Mõlemad seisukohad on aga siiski kergesti ümberlükatavad. Aadli selgitused talupoegade laiskusest ja liiderlikkusest olid vastupidised talurahva tegelikule olukorrale, mida võis pigem iseloomustada äärmise sunnitud kokkuhoidlikuse ja lõputu töötamisega, et ots-otsaga välja tulla. Samuti allikates esinenevate talupoegade kaebuste ja ütluste põhjal ei jää kahtlust, et mingisugust muretut elu, mida talupojad mõisnike väitel pärisorjusest tulenevalt nautisid, nad tegelikult kaugeltki ei elanud. Liivi- ja Eestimaa talupojad on kurtanud sageli ikalduste, haigestumiste, loomade suremiste, õnnetuste jms üle, mis on neid viinud suurtesse raskustesse. Kui paika oleks pidanud aga pärisorjuse apologetide jutt talupoja muretust elust, kust kõike saadi igal hädajuhtumil mõisast, siis sellistel talupoegade kurtmistel ei oleks tohtinud olla mingit alust. Ka veel tänapäeva kirjanduses esinevad väited osutavad just talupoegade toimetulekuküsimustele, mis osas talupoegadel olla pärisorjusest kasu, kuid vähemalt Liivi- ja Eestimaal 17.–19. sajandi alguseni valitsenud pärisorjuslike suhete puhul olid asjad vastupidi – välja kujunenud tingimustes oli talupoegadel lisaks majanduslikule eksploatatsioonile veel piiratumad ka tegelikud alternatiivsed võimalused ennast ja oma pere toita. Kui Liivi- ja Eestimaa talupoegi tabasid sagedased näljahädad, siis

pärisorjus ei saanud kuidagi olla kõiki osapooli rahuldav ratsionaalne või talupoegi nälja eest kaitsev ühiskondlik korraldus.

Kuna Liivi- ja Eestimaal domineeris mõisamajandus, siis on arusaadav, et keskseks krediidiallikaks oli talupojale küll mõis. Juba esimesed säilinud vakuraamatud ja mõisate dokumendid 14.–16. sajandist näitavad selgelt, et talupoegade poolt abilaenude võtmine mõisast on olnud väga tavaline. Talupojad tõesti leidsid mõisast teatud viljaabi toetuslaenude näol, kuid kõik need olid pigem hetkeolukorra palliatiivse iseloomuga ja mõisnikkond ei võtnud midagi ette ära hoidmaks talupoegade toimetulekuraskusi järgmisel kevadel või üldse kuidagi otsustavalt parandada nende elujärge. Oluline on seejuures rõhutada mõisa toetuslaenude igaaastast iseloomu, et tegemist polnud mitte ainult ikaldusaastate või muude erakorraliste juhtumitel jagatud krediidiga.

Talupoegade abistamiseks niisama vilja jagamist üldiselt ei toimunud. Vilja anti kas laenuna või töö vastu, mispuhul mõlemal juhul sellisest “abiandmisest” võis mõis hoopis veel kasu lõigata. Mõisa toetuslaen oli igati oma iseloomult rohkem krediit kui vaesteabi. Mõisad soostusid toetuslaene andma elujõulistele taludele ja tõrkusid või koguni keeldusid andmast neile, kel polnud garanteeritud sissetulekuid ehk maata, vanadusest nõrkadele, laostunud talupidamistele jt.

Talupojad mitte ainult ei pidanud maksma tagasi saadud toetuslaene, vaid tegelikult nad laenasid härralt seda vilja, mida olid ise andamitena toonud või mõisale oma tööga tootnud. Seega talupoeg ei olnud vaene ja võimetu toime tulema mitte oma väikese tootlikuse tõttu, nagu aadel seda kujutas, vaid ikkagi liiga kõrgete koormiste, nõudmiste ja pärisorjusest tuleneva omandiõigusliku ebakindluse tõttu.

17.–19. sajandi allikmaterjal ei jäta kahtlust, et talupoegadele ei olnud lootust garanteeritud toetuslaenudele ja 18. sajandil avanenud teistele vilja-abiresurssidele mitte tänu nende pärisorjuslikule vahekorrale mõisnikuga, vaid ikkagi tänu riigi kasvanud tähelepanule selles küsimuses. Talupoegade kaitstus nälja vastu ei kasvanud vaadeldaval perioodil mitte koos pärisorjuslike suhete arenguga, vaid riigi moderniseerumisega ja ühiskondliku rolli muutustega.

17. sajandil Rootsi valitsuse peamised vahendid, millega leevendati provintsi tabanud viljapuudust olid: 1) vilja väljaveokeelud; 2) kroonumagasi vilja laenamine; 3) mõisnikele surve avaldamine, et nad abistaks talurahvast ja 4) talupoegade sellekohaste kaebuste vastuvõtmine, mis muu hulgas ilmselt vähendas tekkinud pingeid. Viimased kolm punkti käisid just sajandi lõpu kroonumõisate kohta. Seega 17. sajandil saab Rootsi riigi näljapoliitikast rääkida ainult tinglikult ja selle teostamine oli eriti eramõisate suunal sisuliselt olematu. Kui mõisnik oli tapnud oma talupoja, siis Rootsi ameti- ja kohtuvõimud näitasid küll huvi selle vastu ja seda liigitati kuriteoks, kuid eratalupoegade nälgasuremiste juures süüdlasi veel ei otsitud. Kroonumõisnikud olid küll rohkem vastutavad, et mõis nende tegevuse süül talupoegi ei kaotaks, kuid näljasurmajuhtumite põhjusi ei uuritud ka kroonumõisates. Oluline oli siin siiski sajandi lõpus pärast

Suurt näljahäda alguse saanud debatid eraldi talupoegade abistamiseks mõeldud viljareservide institutsioneerimise üle.

Pärast Põhjasõda jäi ka Vene valitsus 18. sajandi esimesel poolel veel küllaltki passiivseks Liivi- ja Eestimaa talupoegade peatoiduse küsimuses, mis langes kokku keskvõimu üldisema passiivse huviga Balti maariigi arengu osas kuni 1760. aastateni. Alates Katariina II võimuperioodist tuleb aga kindlasti pidada kõige suuremaks edasiminekuks riiklikus näljapoliitikas jõuliselt peale hakatud vilja tagavaramagasite võrgustiku loomist. Kui kuni 16. sajandini nälgi maaelanikkonna jaoks eraldi magasivarude ennetav kogumine polnud kogu Euroopas veel jalgu alla saanud, ja kui veel 17. sajandi lõpus Rootsi riik laenas suure kõhklusega oma sõjaväe ülalpidamiseks mõeldud magasitest natuke vilja kroonumõisate jaoks, siis oluliselt oligi olukord muutunud 19. sajandi alguseks, kui talurahva jaoks olid institutsioneeritud juba mitmeid viljafonde (linnade avalikud kroonumagasid, mõisate varuvili, vallamagasi).

Nõnda väga oluliseks momendiks tulebki lugeda riigi suhtumises 17. sajandi ja 19. sajandi vahel toimunud muutust. Erinevalt 17. sajandi lõpu Suurest näljahädast oli 1807.–1808. aasta näljahäda ajal valitsuse suhtumine talupoegade näljaprobleemidesse juba väga tõsine ja otsusekindel (vähemalt sõnades). Riik nõudis igast mõisast, sh eramõisatest, aruandlust olemasolevate talupoegade abistamiseks mõeldud viljatagavarade kohta. Riik lasi põhjalikult uurida kõiki konkreetseid teateid mõisates valitseva viljapuuduse või aset leidnud näljasurmade kohta. Näljasurmade kindlakstegemiseks oli hakatud kasutama isegi arstlikke ülevaatusi-lahanguid. 19. sajandi alguseks polnud ühiskondlik areng Baltikumis jõudnud aga veel nii kaugele, et riik oleks näinud endal kohustust võtta osa ikalduskahjude hüvitamisest või muud moodi otsesest subsideerimisest. Samuti puudus praktiliselt täielikult ühiskondlik heategevus nälgiivate abistamiseks, ei era- ega riiklikul algatusel.

Alates 18. sajandi teisest poolest ja 19. sajandi algusest on mõisnikud korduvalt ka omalt poolt proponeerinud, kuidas talupoegade toimetulekuraskusi võiks lahendada, kuid need ei lähtunud kunagi mitte talupoegade huvidest, vaid ennekõike lähtekohast, mis antud olukorras ja riigi nõudmistega kooskõlas mõisnikele endile kõige vastuvõetavam oli. Eriti mõisamajanduslikus ühiskonnas, nagu Liivi- ja Eestimaa kubermangudes, tähendasid riigipoolsed sotsiaal- ja majanduspoliitilised sammud (vilja väljaveokeelud, viinapõletuse piiramine, tagavaravilja varumise kohustus, vaeste abistamise reguleerimine, võitlus spekulatiivse ülesostmise vastu jms) enamasti selget jõudemonstratsiooni ja aadli huvidega vastuollu minekut. Siiski aadli ütlustest ja ettepanekutest võib välja lugeda, et nad põhimõtteliselt aktsepteerisid oma vastutust toetada oma pärisoriseid talupoegi ja nägid seda enda kohustusena. Nõnda väga kitsas raamis pakkusid pärisorjuslikud suhted tõesti talupojale nii palju omalt poolt, et mõisnikud mõõnsid, et nemad peavad talupojale abistavat krediiti võimaldama ja sellest tulenevalt olid pärisorised talupojad vajaduse korral enamasti tagatud krediidsaamise võimalusega. Kuid laenuleib ei kestnud kaua.

Tegelikuses juhindus mõisnik oma suhetes talupoegadega ennekõike enda arusaamadest mõisa rentaablustest, kuigi selleaegne kirjandus ja aadli enda retoorika rõhutas sageli hoopis paternalistlikku lähtekohta, kus kesksel kohal oli “isalik” hoolitsus talupoegade eest, mis toovad suuri kulusid. Mitte ainult kaas- aegsed, vaid ka hilisem teaduslik kirjandus on kinnitanud, et aadel tunnustas talupoegade peatoiduse vajadusi. Või on mindud isegi veel kaugemale ja konst- rueeritud sotsiaalsete suhete mudel, mis põhineb vastastikkusel – vastusaadava kaitse ja abi eest talupojad ei näinudki ülekohut andamite tasumises ja aktsep- teerisid oma allutatust feodaalidele. Tegelikult aga tuleb nähtavasti pigem nõustuda selliste teooriate skeptikutega. Tähelepanu talupoegade vajaduste vastu jäi kõlama üksnes aadli retoorilistes väljaütlemistes ja tegelikuses talupoegade heaolu eest seismine ei olnud kindlasti mõisapidamises esikohal. Selliseid väiteid vastastikkuste suhete või pärisorjusest lähtuvate garantiide kohta saaks esitada ainult talupoegade endi ütluste põhjal. Võimul oleva poole retoorika ehk antud juhul aadli kinnitused, et pärisorjus on kasulik ka talu- poegadele, ei saa kanda selles osas mingit tõestuse pidepunkti. Liivi- ja Eesti- maal talupoegade allutatus aga ei rajanenud talupoegade soovile, et saada kaitstud. Vastupidi – selliselt allutatult oli talupoegkonnal selgelt veel raskem toime tulla ikalduste ja muude tagasilöökidega. See aga, et talurahvas elus püsis, ei saa olla küll kuidagi argument pärisorjuslike suhete “ratsionaalsuse” või kasulikkuse kohta. Pealegi, suurematel näljaaastatel ikkagi nälgasuremisi esines, mis jällegi ei sobi kokku aadli-poolse armastatud retoorikaga. Just ennekõike teated talupoegade nälgimisest räägivadki kõige selgemini üldisest tegelikust vaesusest. Näljahädad ei taba jõukat maaelanikkonda, kui selle põhjuseks pole just sõjaolukord või looduskatastroof. Tuleb nõustuda senises historiograafias korduvalt rõhutamist leidnud seisukohaga, et näljahäda saab põllumajanduslikus ühiskonnas võimalikuks enamasti ainult siis, kui selle elanikkond kannatab kroonilise vaesuse ja puuduse all.

Mõisnike suhtumine talupoja vajadustesse oli reeglina väga üleolev ja suva- line. Üldisemas plaanis mõisnike huvi oma talupoegade jätkusuutlikkuse üle ei saa muidugi eitada. Samas kinnitab allikmaterjal siiski selgelt, et üldine mõis- nike soov vältida olukorda, et tema vald ei sureks välja või ei jookseks rahvast tühjaks, ei tähendanud igale konkreetsele talupojale eraldi, et ta oleks kaitstud mõisa süül laostumise või talukohast ilmajäämise eest. See ilmneb ka allikatest, et mõisnikud on sageli vägagi üleolevalt talupoegadele kevadeti toetust jaganud ja sugugi polnud harv juhul, kus talupojad said abi paluma minnes mõisast eitava vastuse. Mõisnikud võisid sellist tõrksat suhtumist endale lubada, kuna ngunii enamasti talupojad nälga ei surnud, või kui, siis ähvardas see oht ainult kõige vaesemat osa külaelanikkonnast. Inimese loomuomane võitlus ellu- jäämise eest ja seda veel põllumajanduslikus ühiskonnas looduse keskel võimal- das talupoegadel tõesti kuidagi hakkama saada ka ilma või väga minimaalse mõisa-poolse viljaabiga. See on ka põhjus, miks teateid otseselt näljasurmade kohta leidub vähe ja pigem ohustas selliseid alaväärtusliku toidu all kannatanuid letaalselt haigestumine, mille eest ei näinud tollane ühiskond mõisnikku kuidagi

vastutavana. Pole ju teada, kui palju näljast kurnatuse või ebakvaliteetse toidu tõttu raskeid haigestumisi juurde tuli, mis viisid lõpuks ikka inimesi hauda.

Kui käesoleva uurimistöö eesmärgiks oli vaadata pärisorjusliku ühiskonna poolt pakutavaid toetusmehhanisme talupoegade näljaprobleemidele, mille selgitamise läbi on võimalik paremini mõista pärisorjuslikke suhteid, talurahva sotsiaalseid ja majanduslikke läbikäimisi, sagedaste ikalduste mõju talurahva olukorrale, riigi esimesi samme heaoluühiskonna arendamise suunas ja teisi keskseid majanduslikke ja sotsiaal-õiguslikke ajalooküsimusi. Siis teisalt jälgimine, kuidas võimaldati pärisorisele talurahvale hädaabi, peegeldab selgelt ka mittevabaduse olemuslikkust üldisemalt. Võib väita, et mida suurem on huvide tasakaal ühiskonnas, seda väiksem on ühe või teise sotsiaalse grupi riski tõenäosus sattuda nälja kätte. Pärisorjuslikus ühiskonnas domineerisid aga peaaesjalikult ainult mõisnikkonna huvid. Kinnitamine, et hoolimata mittevabadusest naudib ühiskond tegelikult oma valitsejate hoole tõttu palju muretumat elu, näib olema üldine vägivaldsel võimul olijate retoorika. Nõnda kinnitas ka Balti aadel korduvalt kohalike pärisorjade eeliseid teiste Euroopa vabade talupoegade ees. Kui aga näljahäda ikkagi puhkes, siis selle peamiseks põhjuseks peeti kehva ilma, riigivalitsuse sekkumist aadli privileegidesse ja vabasse viljakaubandusse ja muidugi talurahva endi tõrksust, vähest töökust ja prassivat joomarlust. Tegelikuses aga tulenes olukord, kus talurahvas pidi regulaarselt puutuma kokku nälja ja näljahädadega, loomulikult hoopis valitsevast üldisest ühiskondlikust korraldusest kui ka otsesemalt selle organisatsiooni sees puudulikult toimunud toetusmehhanismidest.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Ajalooarhiiv, Tartu (EAA)

Fondid:

1	Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner
2	Tallinna linnusekohus
3	Tallinna kindralkuberner
29	Eestimaa kubernerite kantselei
30	Eestimaa kubermanguvalitsus
39	Eestimaa uue talurahvaseaduse sisseseadmise komisjon
178	Eestimaa kroonupalat
249	Heimtali vallakohus
278	Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner
279	Riia kindralkuberner
291	Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberner
297	Liivimaa kubermanguvalitsus
310	Saaremaa majandusvalitsus
311	Saaremaa maareguleerimise- ja revisjonikomisjon
451	Liivimaa kubermanguprokurör
527	Liivimaa kroonupalat
529	Tartu rentei
567	Liivimaa maamõõdu revisjonikomisjon
854	Eestimaa rüütelkond
862	Viru-Järva vasallikohus
863	Lääne vasallikohus
882	Viru-Nigula kihelkonnakohus
902	Maa-Virumaa adrakohtunik
909	Liivimaa maanõunike kolleegium
914	Tartu maakohus
915	Pärnu maakohus
925	Tartumaa IV kihelkonnakohus
932	Pärnumaa IV kihelkonnakohus
950	Võru sillakohus
951	Pärnu sillakohus
952	Viljandi sillakohus
960	Saaremaa Talurahvapanga komisjon
968	Saaremaa maakohus
992	Haapsalu magistraat
995	Tartu magistraat
1168	EELK Põltsamaa kogudus
1187	Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium
1197	Tartu-Võru ülemkirikueestseisja-amet
1245	EELK Lääne-Nigula kogudus
1291	EELK Kärla kogudus

- 1321 Põlula mõis
- 1324 Sagadi mõis
- 1348 Vana-Põltsamaa mõis
- 1352 Eivere mõis
- 1367 Pilkuse ja Restu mõis
- 1392 Saadjärve mõis
- 1396 Puurmani mõis
- 1407 Pati mõis
- 1411 Kastre, Mäksa ja Poka mõis
- 1423 Perekond Ungern-Sternberg
- 1687 Triigi, Koigi, Laimetsa ja Prandi mõis
- 1690 Palmse mõis
- 1865 Liivimaa kubermangu revisjonilehtede kollektsioon
- 1874 Perekond Berg
- 2054 Liivi-, Eesti- ja Kuramaa talurahvaasjade osakond
- 2062 Kukruse mõis
- 2471 Perekond Pistohlkors
- 3088 Laius-Tähkvere vallakohus
- 3367 Vana-Antsla vallakohus
- 3438 Uue-Võidu vallakohus
- 3447 Vana-Põltsamaa vallakohus
- 3448 Võisiku vallakohus
- 3482 Lõve vallakohus
- 3671 Holstre vallakohus
- 4740 Luua vallakohus

MF 330 Liivimaa adramaarevisjon, vakuraamatud 1690 (1687–1692), Viljandimaa

MF 333 Majandusasehaldur (Tartus) G. A. Strömfelti arhiiv, vol. 3–4 (Rootsi Riigi-arhiivist)

MF 334 Majandusasehaldur (Tartus) G. A. Strömfelti arhiiv, vol. 4 (Rootsi Riigi-arhiivist)

MF 335 Majandusasehaldur (Tartus) G. A. Strömfelti arhiiv, vol. 5, 10, 11, 13 (Rootsi Riigiarhiivist)

Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs, Riia (LVVA)

Fondid:

- 1 Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubeneri kantselei
- 3 Liivimaa kubeneri kantselei
- 4 Liivimaa kubermanguvalitsus
- 28 Liivimaa kubermangu statistikakomitee
- 214 Liivimaa rüütelkonna arhiiv
- 2715 Riia kindralkubeneri kantselei
- 4038 Riia Ajaloo ja Muinsuste Selts
- 6810 Otto Huhn
- 6999 Liivimaa, Kuramaa ja Eestimaa mõisad

- 7349 Liivimaa rootsiaegse kindralkubneri kantslei
- 7400 Liivimaa kubermangu majandusvalitsus
- 7465 Riia asehaldusvalitsus

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Ekonomiståthållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts Arkiv
Livonica II
Riksregistraturet

Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Baltika

EMF-496 Livland Revisionsjordebok 1690 (mikrofilm)

Tartu Ülikooli Raamatukogu, Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO)

F 152 Arnold Soomi isikuarhiiv

Publitseeritud allikad

- Amelung, Friedrich. Ein bisher unbeachteter Bericht über die ländlichen Zustände in Livland am Schlusse der Polenzeit. – Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft 1905/1906. Fellin, 1907, 65–68.
- Arbusow, Leonid. Die altlivländischen Bauerrechte. Mit einem Anhang von Urkunden. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. 23. Bd. Riga, 1824–1826, 1–141.
- Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hg. v. F. G. v. Bunge. 2. Bd., Dorpat, 1843, 248–270.
- Des Bannerherrn Heinrich von Tiesenhausen des Aelteren von Berson. Ausgewählte Schriften und Aufzeichnungen. [Hg. v. R. Hasselblatt]. [Leipzig.] 1890.
- Bodeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593–1638. Hrsg. v. J. G. L. Napierksy. Riga, 1890.
- Bruiningk, Hermann v. Analekten zur Geschichte der Landwirtschaft und der Viehzucht in Livland. Beilage: Die Wackenbücher der Güter Kadfer und Lemsküll von 1553. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, aus dem Jahre 1906. Riga, 1907, 7–18.
- Bunge, Friedrich Georg von. Geschichtliche Entwicklung der Standesverhältnisse in Liv-, Esth- und Curland bis zum Jahre 1561. Dorpat, 1838.
- Derling, Heinrich Johann. Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadterichten des Hertzogthums Ehtland, auch noch jetzt geltenden Königl. schwedischen Verordnungen. Reval, 1777.
- Доклад Его Императорскому Величеству от Комитета, учрежденного для рассмотрения Лифляндских дел. [St. Petersburg, 1804].

- Eesti NSV ajaloo lugemik. 1. kd. Koost. J. Kahk, A. Vassar. Tallinn, 1960.
- Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Toim. R. Kenkmaa jt. Tallinn, 1960.
- Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon. Läänemaa. Allikpublikatsioon. Tallinn, 1990.
- Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon. 3. kd: Virumaa. Allikpublikatsioon. Tallinn, 1988.
- Eestimaa 1725.–1726. adramaarevisjon. Järvamaa. Allikpublikatsioon. Tallinn, 1989.
- Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon. Läänemaa. Allikpublikatsioon. Tallinn, 1990.
- Eestima Tallorahwa Kohto-Seáduš, ehk Walla-kohto Káſso-ramat. Tallinnas, [1806].
- Ehstländisches Bauer-Gesetzbuch. Reval, 1816.
- Ergaenzungs Paragraphen zur Erlaeuterung der am 20 Februar 1804 Allerhöchst bestaetigten, ueber die Rechtsverhaeltnisse der Bauern des Livlaendischen Gouvernements Erlassenen Verordnungen. St. Petersburg, 1809.
- Erklärung der Kurländisch-Piltenschen Ritterschaft über eine Stelle aus den Bemerkungen des Herrn Kollegienraths und Ritters v. Sahlfeldt über den Entwurf zu einer Prozessordnung im Kurländischen Gouvernement. Mitau, 1810.
- Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Uebersetzungen und Auszügen. 1. Th. Dänische und Ordenszeit. 1. Bd. Hrsg. v. F. G. v. Bunge, R. Toll. Reval, 1856.
- [Ewers, Johann Philipp Gustav v.]. Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland. – Rußland unter Alexander dem Ersten. Eine historische Zeitschrift. Hrsg. v. H. Storch. 7. Bd. St. Petersburg, Leipzig, 1805, 287–364.
- Gesetz-Sammlung für das Jahr 1819. Auf Allerhöchsten Befehl von der Reichs-Gesetzcommission herausgegeben. Erstes Buch, Zweite Abtheilung, Monat März, enthaltend die Liefländische Bauer-Verordnung. St. Peterburg, 1820.
- Johansen, Paul. Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. – Beiträge zur Kunde Estlands. Hrsg. v. Fr. Dreyer, O. Greiffenhagen, H. v. Winkler. 13. Bd. Reval, 1927, 144–157.
- Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel. Pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed. Transkribeerinud, tõlkinud ja kommenteerinud Tiina Kala. Tallinn, 2006.
- [Kurländischer] Landtagsschluß vom 18ten März 1808 (TÜR Est. A–568).
- Landtags-Schluß zur Verbesserung des Zustandes der Bauern. [Hrsg. v. Fr. v. Sivers]. Moskwa, 1797.
- Latviešu dzimtļaužu bēgšana uz Rīgu I: no 1398. līdz 1708. gadam. Apstr. V. Bīļkins, M. Kundziņa. Rīga, 1937.
- Lieffländische Landes-Ordnungen nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen. Riga, 1707.
- Liiv, Otto. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. (Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised, IX.). Tartu, 1938.
- Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala I. Kaguosa. (ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna toimetused, 1.) Tartu, 1941.
- Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. v. F. G. v. Bunge u.a. 1.–12. Bd. Reval, Riga, Moskau, 1853–1910 (=LUB).
- Das liv- und esthländische Privatrecht, wissenschaftlich dargestellt von Dr. Fr. G. v. Bunge. 2. sehr vermehrte und verbesserte Auflage. Erster Theil. Reval, 1847.

- Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente. Gesammelt und nach Herrn General-Superintendenten Dr. Sonntag chronologischen Verzeichnisse geordnet v. C. F. W. Goldmann.
- Livländische Güterurkunden. Hrsg. v. H. v. Bruiningk, N. Busch. 1.–2. Bd. Riga, 1908, 1923.
- Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse, [...]. Nelikümmend üks tükki. Faksiimiletrükk. Saatesõna J. Peegel. Tallinn, 1976.
- Magazin und Kassa-Ordnung für die Bauerschaft der Güter Kolzen und Eiksch. Riga, 1803 (TÜR KHO, Mscr. 185b).
- Nielsen, Christian Heinrich. Handbuch zur Kenntniß der Polizeygesetze und anderer Verordnungen für Güterbesitzer und Einwohner auf dem Lande in Lief- und Ehistland. Erster Theil. Dorpat, 1794.
- Olearius, Adam. Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta. Tõlk. I. Leimus. Tallinn, 1996.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое, т. I-XL (1649–1825). Санкт-Петербург, 1830 (=ПЗ).
- Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemaggi. Hrsg. v. G. O. Hansen. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 18. Bd.) Dorpat, 1896.
- Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Hrsg. v. C. Schirren. 8. Bd. Reval, 1881.
- Rummel, Carl v. Die Quellen des Curländischen Landrechts. 1. Bd, 4. Lief. Dorpat, 1850.
- Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet von G. Joh. Buddenbrock. 2. Bd., 1. Abt. Riga, 1821.
- Sammlung der in Kurland erschienen Ukasen u.s.w., 1817–1819, (TÜR Est-B198).
- Sloka, Lauma. Vidzemes draudžu kronikas. 1.–3. daļa. – Valsts Archiva Raksti, III-V. Rīga, 1925, 1927.
- Stackelberg, F. Baron. Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–1544). Dorpat, 1929.
- Švābe, Arveds. Vidzemes tiesību vēstures avoti 1336.–1551. g. (Latvijas Vēstures Avoti) Rīgā, 1941.
- Ziegenhorn, Ch. G. v. Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen. Königsberg, 1772.
- Tarto maa rahwa näddali-leht. Uurimusi ja allikmaterjale. Koost. T. Tannberg. Tartu, 1998.
- Vana kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Toim. H. Tampere. Tallinn, 1938.
- Vereinigung der liefländischen Ritterschaft, zu Wemel 1482 (oder schon 1472). – Neue Nordische Miscellaneen. 7./8. Stück, Riga, 1794, 471–496.
- Verordnung für die Oeselsche Bauer-Bank. Riga, [1824].
- Vidzemes 1638. gada arklu revīzija. Latviešu novadi. Burtnīca I-III. Izdevis E. Dunsdorfs. (Latvijas Vēstures Avoti IV.) Riga, 1938.
- Vīgrabs, Juris. Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis XVIII. gadsimteņa pirmajā pusē. Materialu krājums no bij. Vidzemes bruņniecības archiva ar papildinājumiem. II daļa. (Valsts archiva raksti, VIII.) Rīgā, 1930.
- Wihgrabs, Georg. Die rechtliche Lage der livländischen Bauern in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Materialsammlung aus dem Archiv der ehemaligen livländischen Ritterschaft nebst Ergänzungen, 1. Teil, Riga, 1927.

- Winkelmann, Eduard (Hg.). Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen. Reval, 1865.
- Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis Siechenhauses (1435–1507). Hrsg. v. P. Johansen (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, 4. Bd.) Reval, 1925.

Kirjandus

- A. B. C. Eingesandt. – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 142–148.
- Ābers, Benno. Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. g. s. pirmā pusē. Rīgā, 1936.
- Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend. 1.–4. Bd. Riga, 1802–1805.
- [Albaum, Franz Ulrich]. Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Ein Beytrag zu des Hrn. Reimarus Untersuchung der wichtigen Frage von der freyen Ein- und Ausfuhr des Getraides. Riga, 1772.
- Ankerfeld, Christoph Malchau von. Gedanken eines Gutsbesitzers in Weißreuthen über die Nothwendigkeit und Möglichkeit eines verbesserten Bauernzustandes daselbst. Mitau, 1818.
- Appleby, Andrew B. Disease or famine? Mortality in Cumberland and Westmorland 1580–1640. – *The Economic History Review*, 26, 1973, 403–432.
- Appleby, Andrew B. Famine in Tudor and Stuart England. Liverpool, 1978.
- Appleby, Andrew B. Grain prices and subsistence crises in England and France, 1590–1740. – *The Journal of Economic History*, 39, 1979, 865–887.
- Appleby, Andrew B. Epidemics and famine in the Little Ice Age. – *Journal of Interdisciplinary History*, 10, 1980, 643–663.
- Alamgir, Mohiuddin. An approach towards a theory of famine. – *Famine: Its causes, effects and management*. Ed. by J. R. K. Robson. (Food and Nutrition in History and Anthropology, 2.) New York, London, Paris, 1981, 19–40.
- Arnold, David. Famine. Social crisis and historical change. Oxford, 1988.
- Bartlett, Roger. Defences of serfdom in eighteenth-century Russia. – *A window on Russia. Papers from the V international conference of the study group on eighteenth-century Russia*, Gargnano, 1994. Ed. by M. Di Salvo and L. Hughes. Roma, 1996, 67–74.
- Bartlett, Roger. Serfdom and state power in Imperial Russia. – *European History Quarterly*, 2003, 29–64.
- Bailey, Mark. Peasant welfare in England, 1290–1348. – *The Economic History Review*, 51, 1998, 223–251.
- Behringer, Wolfgang, Lehmann, Hartmut, Pfister, Christian. Kulturelle Konsequenzen der “Kleinen Eiszeit”? Eine Annäherung an die Thematik. – *Kulturelle Konsequenzen der “Kleinen Eiszeit”. Cultural Consequences of the “Little Ice Age”*. Hrsg. v. W. Behringer, H. Lehmann, Ch. Pfister. Göttingen, 2005, 7–27.
- Bemerkungen über etliche in liefländischen Urkunden und historischen Nachrichten vorkommende, zum Theil schon unbekant gewordene Ausdrücke; nebst Winken über ehemalige rigische Begebenheiten und Sitten. Aus der Feder eines rigischen Gelehrten. – *Neue Nordische Miscellaneen*. 11./12. Stück. Riga, 1795, 381–514.

- Berdahl, Robert. *Preußischer Adel: Paternalismus als Herrschaftssystem. – Preußen im Rückblick.* Hrsg. v. H.-J. Puhle, H. U. Wehler. (Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft 6.) Göttingen, 1980, 123–145.
- Berdahl, Robert. *Paternalism, serfdom, and emancipation in Prussia. – Oceans apart? Comparing Germany and the United States. Studies in Commemoration of the 150th Anniversary of the Birth of Carl Schurz.* Ed. by E. Angermann, M.-L. Frings. Stuttgart, 1981, 29–44.
- Berdahl, Robert M. *The Politics of the Prussian Nobility. The Development of a conservative ideology 1770–1848.* Princeton 1988.
- Berg, B. Å. *Sockenmagasinen i Sverige: Etablering, utbredning, utveckling.* Stockholm, 2005. – [http://www.ekhist.umu.se/ekhistmote2005/papers/7-3-Bengt_Ake_Berg.pdf], 21.12.2007.
- Berger, Patrice. *French administration in the famine of 1693. – European Studies Review*, 8, 1978, 101–127.
- Безобразов, П. Неурожаи прошлого века. (По архивным материалам). – *Наблюдатель*, 1893, no 7, 48–73, no 8, 201–225.
- Bienemann, Friedrich. *Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Ehstland (1783–1796). Ein Kapitel aus der Regentenpraxis Katharinas II.* Leipzig, 1886.
- Blackburn, Robin. *Slave exploitation and the elementary structures of enslavement. – Serfdom and Slavery. Studies in Legal Bondage.* Ed. by M. L. Bush. London, New York, 1996, 158–180.
- [Blomberg, K. J. v.] *An account of Livonia with a relation of the rise, progress, and decay of the Teutonic Order [...].* London, 1701.
- Blum, Jerome. *Lord and peasant in Russia from the ninth to the nineteenth century.* Princeton, New Jersey, 1961.
- Blum, Jerome. *The end of the old order in rural Europe.* Princeton, 1978.
- Blumfeldt, Evald. *Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765–1828. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX (Liber saecularis).* Tartu, 1938, 87–102.
- Blumfeldt, Evald. *Några drag ur ekonomiståhållaren Gustav Adolf Strömfelts verksamhet i Livland 1690–1710. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. 1950–1954, 2. kd.* Stockholm, 1955, 109–124.
- Bock, Heinrich August v. *Etwas über Land-Magazine überhaupt und die Liefländischen insbesondere.* Pernaau, 1813.
- Bock, Heinrich August v. *Denkzettel zu der Erinnerungs-Schrift des D. G. Merkel.* Dorpat, 1821.
- Bock, Heinrich August v. *Ueber Bauer-Vorraths-Magazine in Livland. – Das Inland*, nr 8, 1840, 113–117.
- Boelcke, W. A. *Zur Entwicklung des bauerlichen Kreditwesens in Württemberg vom späten Mittelalter bis Anfang des 17. Jahrhunderts. – Jahrbücher für National-ökonomie und Statistik*, 176, 1964, 319–358.
- Boelcke, W. A. *Der Agrarkredit in deutschen Territorialstaaten vom Mittelalter bis Anfang des 18. Jahrhunderts. – Kredit im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa.* Hrsg. v. M. North. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, 37.) Köln, Wien, 1991, 193–216.
- Bosse, Heinrich. *Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561).* Riga, 1933.
- Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II.* Vol. 1. Transl. by S. Reynolds. 2nd edn. London, 1976.

- Brockhusen, Christian Wilhelm. Beantwortung der Frage: Wie kann der Zustand des hiesigen Landmannes in ökonomischer und moralischer Hinsicht verbessert werden, und welche Mittel wären hierzu am zweckmäßigsten anzuwenden? – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend. 5. Bd., 1808, 123–192.
- Bruns, Maureen Maguire. Privilege and freedom: The emancipation debate in Livland, 1817–1819. – *The Journal of Baltic Studies*, 1998, 223–252.
- [Buxhöwden, Peter v.]. Zur Geschichte der Bauer-Hülfsbank auf der Insel Oesel. – *Das Inland*, nr 28, 14.07.1837, 473–478.
- Budberg, Karl Woldemar Freyherr. Ansichten über die Art, wie die persönliche Freyheit den Bauern des Livländischen Gouvernements zu ertheilen wäre. (Veranlaßt durch Hagemeister's Vorschläge.) – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 19–30.
- Campbell, Bruce M. S., Galloway, James A., Keene, Derek, Murphy, Margaret. A medieval capital and its grain supply: Agrarian production and distribution in the London region c. 1300. (History Geography Research Series, No 30.) Salford, 1993.
- Castro, Josué de. The geography of hunger. Boston, 1952.
- Ciubrinskas, Vytis. Rural poverty and beggars in Lithuania 1870s–1910s. – Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum. Zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900. Hrsg. v. K. D. Sievers. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 38). Neumünster, 1998, 65–74.
- Clarkson, L. A. Conclusion: Famine and Irish history. – Famine: The Irish experience 900–1900. Subsistence crises and famines in Ireland. Ed. by E. M. Crawford. Edinburgh, 1989, 220–236.
- Colsen, Elizabeth. In good years and in bad: Food strategies of self-reliant societies. – *Journal of Anthropological Research*, 35, 1979, 18–29.
- A concordance to the “Manuale Lettico-Germanicum”. Ed. by T. G. Fennell. I. Riga, 2002.
- Dando, W. A. Man-made famines: Some geographical insights from an exploratory study of a millennium of Russian famines. – Famine: Its causes, effects and management. Ed. by J. R. K. Robson. (Food and Nutrition in History and Anthropology, 2.) New York, London, Paris, 1981, 139–154.
- Dennison, T. K. Did serfdom matter? Russian rural society, 1750–1860. – *Historical Research*, 79 (2006), 74–89.
- Dirks, Robert. Social responses during severe food shortages and famine. – *Current Anthropology*, 21, 1980, 21–44.
- Dodgshon, Robert A. Coping with risk: Subsistence crises in the Scottish highlands and islands, 1600–1800. – *Rural History*, 15, 2004, 1–25.
- Дорошенко, В. Хозяйственная отчетность Лифляндских имений в XVIII веке: мызный архив из Мазстраупе. – Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Отв. ред. А. К. Бирон. Рига, 1970, 153–201.
- Duggan, Lawrence G. Zur Bedeutung des spätmittelalterlichen Kreditsystems für die frühneuzeitliche deutsche Geschichte. – *Stände und Gesellschaft im Alten Reich*. Hrsg. v. G. Schmidt. (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz Abteilung Universalgeschichte, Beiheft 29.) Stuttgart, 1989, 201–209.
- Dumpe, Linda. Hunger und Notnahrung in Lettland. – Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum. Zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900.

- Hrsg. v. K. D. Sievers. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 38). Neumünster, 1998, 51–63.
- Dunsdorfs, Edgars. Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681–1710. Stockholm, 1950.
- Dunsdorfs, Edgars. The Livonian estates of Axel Oxenstierna. Stockholm, 1981.
- Dyer, Christopher. Standards of living in the later Middle Ages. Social change in England c. 1200–1520. Cambridge, 1989.
- Eckardt, Julius. Livland im achtzehnten Jahrhundert. Umrisse zu einer livländischen Geschichte. Erster Band: bis zum Jahre 1766. Leipzig, 1876.
- Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Pea- ja tegevtoim. H. Kruus. Tartu, 1937.
- Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Peatoim. S. Vahre, tegevtoim. M. Laur. Tartu, 2003.
- Eesti majandusajalugu. I. Toim. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937.
- Eesti rahva ajalugu. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Vihik 9–13. Tartu, 1934–1936
- Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehistland. Berlin, 1861.
- Einhorn, Paul. Historia Lettica: Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. Dorpt 1649. – *Scriptores rerum Livonicarum*, 2. Bd. Riga, Leipzig, 1853, 567–604.
- Einige Worte über die im Werk stehende Verbesserung des Zustandes der hiesigen Bauerschaft. – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 128–141.
- Eisen, Johann Georg. Ausgewählte Schriften: deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. Hrsg. v. R. Bartlett und E. Donnert. (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, 2.) Marburg, 1998.
- Engelhardt, Hermann Freiherr von. Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland während der Ordenszeit. Diss. Leipzig 1897.
- Ewers, Johann Philipp Gustav. Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehistland. Ein Wort zu seiner Zeit, auch dem H. Kollegien-Rath von Kotzebue zur Beherzigung empfohlen. Dorpat, 1806.
- Fagan, Brian. The Little Ice Age: How climate made history 1300–1850. New York, 2002.
- Fircks, Georg Friedrich v. Die Letten in Kurland oder Vertheidigung meines Vaterlandes gegen die Angriffe von G. Merkel in dessen Letten. Leipzig, 1804.
- Firth, Raymond. Capital, saving and credit in peasant societies: A viewpoint from economic anthropology. – Capital, saving and credit in peasant societies. Ed. by R. Firth, B. S. Yamey. London, 1964, 15–34.
- Fischer, Johann Bernhard von. Liefländisches Landwirthschaftsbuch auf die Erdgegend von Lief- Est- und Curland. Halle, 1753.
- Fontaine, Laurence, Schlumbohm, Jürgen. Household strategies for survival: An introduction. – Household strategies for survival 1600–2000: Fission, faction and cooperation. Ed. by L. Fontaine, J. Schlumbohm. (International review of social history, Supplement 8). Cambridge, 2000, 1–17.
- Fontaine, Laurence. Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680-c. 1780. – *Economic History Review*, 54, 2001, 39–57.
- Freedman, Paul. Images of the medieval peasant. Stanford, 1999.

- [Friebe, Wilhelm Christian]. Etwas über Leibeigenschaft und Freiheit, sonderlich in Hinsicht auf Liefland. – Der nordischen Miscellaneen, 15./17. Stück. Riga, 1788, 744–768.
- [Friebe, Wilhelm Christian]. Erster Anfang zur Cultur der liefländischen Bauern. – Der nordischen Miscellaneen, 18./19. Stück. Riga, 1789, 524–546.
- Friebe, Wilhelm Christian. Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehistland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval. Riga, 1794.
- Friebe, Wilhelm Christian. Anfang zu einer landwirthschaftlichen Chronik des neunzehnten Jahrhunderts für Liefland. – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend, 2. Bd., 2. St. Riga, 1803, 173–196.
- Friebe, Wilhelm Christian. Fortsetzung der landwirthschaftlichen Cronik. – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend. 4. Bd., Riga, 1805, 221–238.
- Friebe, Wilhelm Christian. Fortsetzung der landwirthschaftlichen Chronik in Hinsicht auf die Witterung in den Jahren 1806 und 1807. – Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät: Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend. 5. Bd., Riga, 1808, 193–202.
- Gernet, Axel v. Geschichte und System des bauerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901.
- Der getreue Amt-Mann, oder Unterricht Eines guten Hauß-Halters. Riga, 1696.
- Glaser, Rüdiger. Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen. Darmstadt, 2001.
- Goldmann, J. Ueber die Getraide-Vorrathsmagazine der Bauergemeinden Kurlands. – Balitsche Monatschrift, 10, 1864, 507–528.
- Goubert, Pierre. The French peasantry in the seventeenth century. Transl. Ian Patterson. Cambridge, 1999.
- Grantham, George. Jean Meuvret and the subsistence problem in early modern France. – The Journal of Economic History, 49, 1989, 1, 184–200.
- Greenberg, Kenneth S. Masters and statesmen. The political culture of American slavery. Baltimore, London, 1988.
- Grove, M. The Little Ice Age. London, New York, 1988.
- Gustafsson, Harald. The conglomerate state: A perspective on state formation in early modern Europe. – Scandinavian Journal of History, 23, 1998, 189–213.
- Guzowski, Piotr. A changing economy: models of peasant budgets in fifteenth- and sixteenth-century Poland. – Continuity and Change, 20, 2005, 9–25.
- Gutzeit, Woldemar von. Wörterschatz der Deutschen Sprache Livlands. 1. Bd. Riga, 1864.
- Göttisch, Silke. *“Alle für einen Mann...”* Leibeigene und Widerständigkeit in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. Neumünster, 1991.
- Hagemeister, Heinrich von. Vorschläge, allen livländischen Gutsbesitzern zur Beherzigung. – Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 1–18.
- Hagen, William W. Ordinary Prussians: Brandenburg junkers and villagers, 1500–1840. Cambridge, 2002.

- Hahn, J. Freiherrn v. Die bäuerlichen Verhältnisse auf den herzoglichen Domänen Kurlands im XVII. und XVIII. Jahrhundert. Karlsruhe, 1911.
- Hanssen, Georg. Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein. St. Petersburg, 1861.
- Harnisch, Hartmut. Die Herrschaft Boitzenburg. Untersuchungen zur Entwicklung der sozialökonomischen Struktur ländlicher Gebiete in der Mark Brandenburg vom 14. bis zum 19. Jahrhundert. Weimar, 1968.
- Harnisch, Hartmut. Questions of the mentality and economic circumstances of the peasants living on East Elbian estates in the final decades before the agrarian reforms. – Marxist historiography in transformation. East German social history in the 1980s. Ed. by G. Iggers. New York, Oxford, 1991, 114–136.
- Hellie, Richard. Slavery in Russia, 1450–1725. Chicago, London, 1982.
- Helme, Rein. 1812. aasta Eestis ja Lätis. Tallinn, 1990.
- Heyde, Jürgen. Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650. Köln, Weimar, 2000.
- Himl, Pavel. Die 'armen Leute' und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft 'Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781). (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 48.) Stuttgart, 2003.
- Hindle, Steve. The state and social change in early modern England, c. 1550–1640. Basingstoke, 2000.
- Holderness, B. A. Credit in English rural society before the nineteenth century, with special reference to the period 1650–1720. – The Agricultural History Review, 24, 1976, 97–109.
- Holenstein, André. Die Symbolik des Rechts in Herrschaftsbeziehungen. Untertanenhuldigungen in Gutsherrschaften. – Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften. Hg. v. J. Peters. (Historische Zeitschrift, Beiheft, 18.) München, 1995, 81–100.
- Hueck, Carl Ferdinand von. Das Gut Munnalas in Ehistland, und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval, 1845.
- Hupel, August Wilhelm. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. 1.–2. Bd. Riga, 1774, 1777.
- [Hupel, August Wilhelm]. Beytrag zu den Nachrichten von den Ehsten und Letten. – Der nordischen Miscellaneen, 3. Stück, Riga, 1781, 225–235.
- [Hupel, August Wilhelm]. Nachricht von der Stiftung eines nachahmungswürdigen Leihe-Magazins, auf einem liefländischen adelichen Hof. – Der nordischen Miscellaneen, 13./14. Stück. Riga, 1787, 477–485.
- Hupel, August Wilhelm. Von den Rechten der lief- und ehstländische Landgüter. – Der nordischen Miscellaneen, 22./23. Stück. Riga, 1790, 3–340.
- Häkkinen, Antti. Introduction. – Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 9–16.
- Ibius, Otu. Alkoholialajalugu Eestis I: Alkoholi ja alkoholsete jookide tootmine, 1. vihik: viinapõletamine ja piiritusetööstus. Tartu, 1959 (käsikiri Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas).
- Исторический обзор правительственных мероприятий по народному продовольствию в России. Часть I. Издание хозяйственного Департамента Министерства Внутренних Дел. С.-Петербург, 1892.

- Jensch, Georg. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 24. Bd., 2. H.) Riga, 1930.
- Jenšs, Juris. Pagasta magazīna. – Latviešu konversācijas vārdnīca. Galvenie redaktori A. Švābe, A. Būmanis, K. Dišlērs. 15. sējums. Rīgā, 1937, 30290–30301.
- Jenšs, Juris. Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. g.s. un 19. g.s. sākumā. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2, 1938, 373–400.
- Johansen, Paul. Rahvuslikud eelarvamused ja alaväärsustunne sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. – Paul Johansen. Kaugete aegade sära. Koost. J. Kivimäe. Tartu, 2005, 324–351.
- Jones, Robert E. Morals and markets: The conflict of traditional values and liberal ideas in the economic thought and policies of Catherine II. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 45, 1997, 526–540.
- Jordan, William Chester. The Great Famine: Northern Europe in the early fourteenth century. Princeton, 1996.
- Jūrjo, Indrek. Ludwig August krahv Mellin kui talurahva sõber ja estofiil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2003, nr 4, 50–66.
- Jūrjo, Indrek. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn, 2004.
- Jütte, Robert. Poverty and deviance in early modern Europe. Cambridge, 1994.
- Jütte, Robert. Klimabedingte Teuerungen und Hungersnöte. Bettelverbote und Armenfürsorge als Krisenmanagement. – Kulturelle Konsequenzen der “Kleinen Eiszeit”. Cultural Consequences of the “Little Ice Age”. Hrsg. v. W. Behringer, H. Lehmann, Ch. Pfister. Göttingen, 2005, 225–237.
- Kablukow, Nikolai. Die russische Gesetzgebung betr. die Versorgung des Volkes bei Missernten. – Archiv für Soziale Gesetzgebung und Statistik, 4, 1891, 290–314.
- Kahan, Arcadius. Natural calamities and their effect upon the food supply in Russia (an introduction to a catalogue). – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 16, 1968, 353–377.
- Kahan, Arcadius. The plow, the hammer, and the knout. An economic history of eighteenth-century Russia. With the editorial assistance of R. Hellie. Chicago, London, 1985.
- Kahk, Juhan. Eestimaa 1816. aasta talurahvareformi ajaloolisest tagapõhjast. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 9, 1960, 3–31.
- Kahk, Juhan. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn, 1961.
- Kahk, Juhan. Eesti talurahva võitlus vabaduse eest. Talurahva vastuhakud ja rahutused aastail 1816–1828. Tallinn, 1962.
- Kahk, Juhan. Talurahva olukorrast Liivimaa Eesti osas XIX sajandi 40-ndatel aastatel. – Ajaloo järskuldel radadel. Hans Kruusi 75 aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik. Toim. J. Kahk. Tallinn, 1966, 115–132.
- Kahk, Juhan. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland (das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts). Tallinn, 1969.
- Kahk, Juhan, Ligi, Herbert. Über die Konsumtionsnormen, die Exploitationsnorm und die Marktbeziehungen der Bauernwirtschaften in Südestland am Anfang des 19. Jahrhunderts. – Juhan Kahk, Herbert Ligi, Enn Tarvel. Beiträge zur marxistischen Agrargeschichte Estlands der Feudalzeit. Neue Ergebnisse, neue Probleme, neue Methoden. Tallinn, 1974, 105–120.

- Кахк, Юхан, Лиги, Херберт. Об экономическом потенциале крестьянского двора в Эстонии в начале XIX века. Таллин, 1975.
- Kahk, Juhan. Murrangulised neljakümnead. Tallinn, 1978.
- Kahk, Juhan. Pärnu ja Tartu linnamõisate talude majanduslikust arengust ja mõningaist üldisemaist agraararengu probleemidest 18. sajandil. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised, Ühiskonnateadused, 28, 1979, 212–229.
- Kahk, Juhan. The “peasant household-and-manor” system in the transition period from feudalism to capitalism. – The feudal peasant in the eastern and northern Europe. Collected papers. Ed. by J. Kahk and E. Tarvel. Tallinn, 1983, 75–84.
- Кахк, Юхан. “Остзейский путь” перехода от феодализма к капитализму. Крестьяне и помещики Эстляндии и Лифляндии в XVIII-первой половине XIX века. Таллин, 1988.
- Kahk, Juhan. Das Dreieck-System “Bauer-Gutsherr-Monarch” im 17.–19. Jh. im Baltikum im Lichte der Konfliktsituationen. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 45, 1996, 75–97.
- Kahk, Juhan. Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema “Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen”. Tallinn, 1999.
- Картавцев, Е.. Наше законодательство о народном продовольствии. Исторический очерк. – Вестник Европы, 27, 1892, 628–678.
- Katajala, Kimmo. Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697. (Historiallisia Tutkimuksia, 185.) Helsinki, 1994.
- Keene, Derek. Feeding medieval European cities, 600–1500. – Institute of Historical Research. E-seminars in history. [<http://www.history.ac.uk/eseminars/index.html>], viimati 2.05.2006.
- Kelch, Christian. Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes. Reval, 1695.
- Kello, Katrin. Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused 18. sajandi Liivi- ja Eestimaal (päruskuuluvuse teket või muutumist käsitlevate kohtuotsuste põhjal). Magistritöö. Tartu, 2003.
- Kinzing, Lothar K. Schweden und Pfalz-Zweibrücken: Probleme einer gegenseitigen Integration. Das Fürstentum Pfalz-Zweibrücken unter schwedischer Fremdherrschaft (1681–1719). Diss. Saarbrücken, 1988.
- Kitsikopoulos, Harry. Standards of living and capital formation in pre-plague England: a peasant budget model. – Economic History Review, 53, 2000, 237–261.
- Der kleine Catechismus Dr. Martin Luthers mit Worterklärung und Zergliederungsfragen. Hrsg. v. A. H. Dittrich. Moskva, 1853.
- Klußmann, Jan. Leibeigenschaft im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein: Rechtliche Entwicklung, öffentlicher Diskurs und bäuerliche Perspektive. – Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit. Hrsg. v. J. Klußmann. Köln, Weimar, Wien, 2003, 213–240.
- Klußmann, Jan. Lebenswelten und Identitäten adliger Gutsuntertanen. Das Beispiel des östlichen Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. Frankfurt, 2002.
- Knapp, Georg Friedrich. Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens. Erster Theil. Leipzig, 1887.

- Kochanowicz, Jacek. The Polish economy and the evolution of dependency. – The origins of backwardness in Eastern Europe: Economics and politics from the middle ages until the early twentieth century. Ed. by D. Chirot. Berkeley, 1989, 92–130.
- Kolchin, Peter. In defense of servitude: American proslavery and Russian proserfdom arguments, 1760–1860. – The American Historical Review, 85, 1980, 809–827.
- Kolchin, Peter. Unfree labor. American slavery and Russian serfdom. Cambridge, 1987.
- Konks, Jaan. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. (TRÜ Toimetised, vihik 96.) Tartu, 1960.
- Korkiakangas, Onni. Kaarle XII:n kenttäarmeijan huolto sotaretkillä vuosina 1700–1701 mannereurooppalaisten huoltojärjestelmien näkökulmasta. (Historiallisia Tutkimuksia, 89.) Helsinki, 1974.
- Kreusch, Carl v. Einige Bemerkungen über die Bewirtschaftung eines kleinen Gutes in Liefland. – Oekonomisches Repertorium für Liefland, 1. Bd., 3. St., 1808, 332–344.
- Kuczynski, Jürgen. Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Studien 2: 1650–1810. Berlin, 1981.
- Kujala, Antti. The Breakdown of a society: Finland in the Great Northern War 1700–1714. – Scandinavian Journal of History, 25, 2000, 69–86.
- Kujala, Antti. The crown, the nobility and the peasants 1630–1713. Tax, rent and relations of power. (Studia Historica, 69.) Helsinki, 2003.
- Kõiv, Lea. Johannes Gutsclaff ja tema “Lühike teade ja õpetus”. Magistritöö. Tartu, 2005.
- Kõpp, Juhan. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu, 1937.
- Körber, Peter Friedrich. Abhandlung von der Pest, und andern hinraffenden Seuchen samt den dawider dienenden Präservations- und Heilungsmitteln. Reval, 1771.
- [Körber, Peter Friedrich]. Ueber die jährliche Hungersnoth der lief- und ehstländischen Bauern. – Der nordischen Miscellaneen, 8. Stück. Riga, 1784, 73–90.
- Küng, Enn. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel. Tartu, 2001.
- Küttler, Wolfgang. Zum Verhältnis von Spätfeudalismus und Genesis des Kapitalismus. Wesen und Auswirkungen der Guts herrschaft und Leibeigenschaft in Livland und Rußland im 16. Jahrhundert. – Genesis und Entwicklung des Kapitalismus in Russland. Studien und Beiträge. Hrsg. v. P. Hoffmann, H. Lemke. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, XVII.) Berlin, 1973, 63–95.
- Laidre, Margus. Üks hä tru ja õige sullane: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaa 1654–1700. (Scripta archivi historici Estoniae.) Tartu, 1999.
- Laur, Mati, Pirsko, Priit. Eestkostest vabanemine. Agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandil. – Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 10.) Tartu, 1998, 173–192.
- Laur, Mati. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). (Scripta archivi historici Estoniae.) Tartu, 2000.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel. Histoire humaine et comparée du climat. I: Canicules et glaciers (XIIIe–XVIIIe siècle). Paris, 2004.
- Lennersand, Marie. Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730. (Studia Historica Upsaliensia, 190.) Uppsala, 1999.
- Леонтович, Ф. И. Голодовки в России до конца прошлого века. – Северный вестник, 1892, no 4, 33–63, no 5, 41–60.
- Lepajõe, Jaan. Rukis. Tallinn, 1982.

- Liepīņa, Dzidra. Vidzemes zemnieki un muiža 18. gs. pirmajā pusē. Rīga, 1983.
- Liepīņa, Dzidra. Vidzemes zemnieku cīņā par sava stavokļa uzlabošanu 17. gs. beigās. – Latvijas Arhīvi, 2003, nr 3, 39–51.
- Ligi, Herbert. Teoorjuslikust mõisamajandusest Eesti alal XVI sajandi keskel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 7, 1958, nr 2, 83–98.
- Ligi, Herbert. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn, 1961.
- Лиги, Херберт. Лифляндский крестьянский закон 1804 года и феодальные повинности крестьян. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 15, 1966, nr 4, 385–401.
- Ligi, Herbert. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968.
- Ligi, Herbert. Veoloomadest Eestis feodalismi perioodil. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIV. Tallinn, 1969, 195–221.
- Ligi, Herbert. Talurahva sotsiaalne liigendus ja õiguslik olukord. – Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 164–179.
- Liitoja-Tarkiainen, Ülle. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu, 2000.
- Liiv, Otto. Eestimaa talunikude palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a. – Ajalooline Ajakiri, 1929, nr 3, 156–165.
- Liiv, Otto. Linnad ja maarahvastik Eestis suure nälja-aja kriisikuudel. – Kultuuri ja teaduse teilt. Mõtteid ja uurimusi Tartu Ülikooli 300-nda mälestusaasta puhuks. (Eesti Üliõpilaste Seltsi Toimetised II.) Tartu, 1932, 80–91.
- Liiv, Otto. Rõuge oludest suure nälja ajal. – Eesti Kirjandus, 1932, nr 10, 514–521.
- Liiv, Otto. Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. – Ajalooline Ajakiri, 1934, nr 1, 1–16.
- Liiv, Otto. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused, 27.) Tartu, 1935.
- Liiv, Otto. Tallinna ajalugu Rootsi aja teisel poolel. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 1.) Tartu, 1996, 7–62.
- Linnus, Ferdinand. Ühest unustatud Balti uurijast. Dr. med. Otto v. Huhn ja tema kogud. – Ajalooline Ajakiri, 1939, nr 2, 147–153.
- Linnus, Jüri. 1810. aasta ankeetvastused Põhja-Eesti talurahva elu-olu kajastana. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat 22, 1967, 121–152.
- Loit, Aleksander. Kampen om feodalröntan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. (Studia Historica Upsaliensia, 71.) Uppsala, 1975.
- Loit, Aleksander. Üks radikaalne ettepanek 1692. aastast redutseeritud kroonumõisate majandamiseks Liivimaal. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koost. A. Andresen. Tartu, 2001, 227–246.
- Лооне, Л. А. Крестьянский вопрос в общественной мысли Прибалтики в конце XVIII и начале XIX в. – Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник V. Москва, 1962, 207–223.
- [Luce, J. W. L.] Nou ja abbi kui waesus ja nälg käe on. Tallinnas, 1818.
- Lust, Kersti. Pärisorjast päriskoohaomanikuks. Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819–1915. Tartu, 2005.
- Lust, Kersti. Taludest väljatõstmisest eestikeelse Liivimaa kroonukülas 19. sajandil. – Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koost. T. Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 14 (21).) Tartu, 2006, 256–278.

- Lõiveke, Heino. Mis teeb vilja mürgiseks. – [www.eria.ee/public/files/mis_teeb_vilja_myrgiseks.pdf], viimati 11.09.2007.
- Maćzak, Antoni. Kredyt w gospodrcie chłopskiej na Żuławach Malborskichw początku XVII w. – *Przegląd Historyczny*, 51, 1960, 285–313.
- Maćzak, Antoni. Money and society in Poland and Lithuania in the 16th and 17th centuries. – *The Journal of European Economic History*, 5, 1976, 69–104.
- Madariaga, Isabel de. *Russia in the Age of Catherine the Great*. London, 1981.
- Mager, Friedrich. *Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg*. Berlin, 1955.
- Максимов, Владислав. *Очерки по истории общественных работъ въ России*. С.-Петербург, 1905.
- Mancelius, Georgius. *Phraseologia Lettica, Das ist: Täglicher Gebrauch der Lettischen Sprache*. Ander Theil. Riga, 1638.
- Marrese, Michelle Lamarche. Liberty postponed: Princess Dashkova and the defense of serfdom. – The princess and the patriot. Ekaterina Dashkova, Benjamin Franklin, and the age of enlightenment. Ed. by S. A. Prince. (Transactions of the American Philosophical Society, vol. 96, pt. 1.) Philadelphia, 2006, 23–38.
- Maydell, C. G. v. Vorläufige Ideen zu einer Erbpacht-Einrichtung auf Korn mit den künftighin freien Ehtsländischen Bauern. – *Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland*. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817–1818. Hrsg. v. J. v. Sivers. Riga, 1878, 40–55.
- Medick, Hans. “Hungerkrisen” in der historischen Forschung. Beispiele aus Mitteleuropa vom 17.–19. Jahrhundert. – *Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium*, 14, 1985, 95–103.
- Melander, K. R. Katovuosista 1630-luvun alkupuolella. – *Historiallinen Arkisto*, 20, 1906–1908, vihko 2, 156–173.
- Mellin, Ludwig August Graf. Etwas über die mittelst Allerhöchsten Ukas vom 29. November 1799, und der sich hierauf gründenden Verordnung der Kaiserl. Liefländischen Gouvernements-Regierung vom 30. July 1800, No 2478. anbefohlne Errichtung von Bauer-Vorraths-Magazinen. – *Oekonomisches Repertorium für Liefland*, 2. Bd., 3. St., Riga, 1808, 700–706.
- Mellin, Ludwig August Graf. Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland. Riga, 1824
- Merkel, Garlieb. *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*. 2. verb. Aufl. Leipzig, 1800.
- Mevius, David. Ein kurtzes Bedencken über die Fragen, so von dem Zustand, Abforderung und verwiederter Abfolge der Bauers-Leute zu welchen jemand Zuspruch zu haben vermeynet bey jetzigen Zeiten entstehen und vorkommen. Worinn die gantze Materie von Natur und Eigenschafft der Leibeigenen, wozu Sie dero Eigenthums-Herren, und diese hinwiederum Ihnen verbunden, wie einer gegen den andern zu seiner Befugnuß gelangen könne, und was für ein Process dabey zu observiren sey, kurz und deutlich fürgestellet wird. Wismar, 1685.
- Minc, D., Smith, Kevin P. The spirit of survival: cultural responses to resource variability in North Alaska. – *Bad year economics: Cultural responses to risk and uncertainty*. Ed. by P. Halstead, J. O’Shea. Cambridge, 1989, 8–39.
- Mironov, B. N. Serfdom: Rational institution, or unquestionable harm? – *Serfdom in Russia and its abolition: History and present-day issues*. Ed. by D. L. Spivak. (Proceedings of seminar conducted in the framework of the International Year to

- Commemorate Struggle against Slavery and Its Abolition, proclaimed by the UN General Assembly, and the UNESCO "Slave Route" project in St. Petersburg, Russia on December 17th, 2004). St. Petersburg, 2005, 8–11.
- Мирзанов, Н. А. Хлебные запасные магазины при Павле I-м. – Архив истории труда в России, 3, 1922, 130–133.
- Monahan, W. Gregory. Years of Sorrows. The Great Famine of 1709 in Lyon. Columbus, 1993.
- Moon, D. Reassessing Russian serfdom. – European History Quarterly, 1996, 483–526.
- Moon, David. The Russian peasantry 1600–1930. The world the peasants made. London, New York, 1999.
- Moora, Aliise. Eesti talurahva vanem toit. II osa: joogid, leib ja leivakõrvane. Tallinn, 1991.
- Morris, Christopher. The articulation of two worlds: The master-slave relationship reconsidered. – The Journal of American History, 85, 1998, 982–1007.
- Muroma, Seppo. Suurten kuolovuosien (1696–1697) väestönmennetyt Suomessa. (Historiallisia Tutkimuksia, 161.) Helsinki, 1991.
- Mäntylä, Ilkka. Kronan och undersåtarnas svält. – Karolinska Förbundets Årsbok, 1988. Lund, 1989, 47–66.
- [Mylich, Gottfried Georg]. Wiederum ein Wort zu seiner Zeit, oder Versuch einer Beantwortung der unserm Vaterlande so wichtigen Frage: Wie wohl der Landplage des jährlichen Bauernvorschusses am sichersten abzuhelpen wäre? [Mitau], 1787.
- N. T. Ueber die neuerlich begründete Bauernfreiheit in den russischen Ostseeprovinzen. – Hermes oder kritisches Jahrbuch der Literatur, 11. Bd., 1821, 3. St., 85–109.
- Naudé, Wilhelm. Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert, als Einleitung in die Preußische Getreidehandelspolitik. (Acta Borussica, 1. Bd.) Berlin, 1896.
- Naudé, Wilhelm. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg-Preußens bis 1740. (Acta Borussica, 2. Bd.) Berlin, 1901.
- Naudé, Wilhelm, Skalweit, August. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Preußens 1740–1756. (Acta Borussica, 3. Bd.) Berlin, 1910.
- Ogilvie, Sheilagh. The economic world of the Bohemian serf: economic concepts, preferences, and constraints on the estate of Friedland, 1583–1692. – Economic History Review, 54, 2001, 430–453.
- Ogilvie, Sheilagh. Staat und Untertanen in einer lokalen Gesellschaft. Die Herrschaft Friedland 1583–1692. – Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im "Alten Reich". Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit. Hrsg. v. M. Cerman, R. Luft. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 99.) München, 2005, 51–85.
- Ogilvie, Sheilagh. Communities and the 'second serfdom' in early modern Bohemia. – Past & Present, 187, 2005, 69–119.
- O'Shea, John M. The role of wild resources in small-scale agricultural systems: tales from the Lakes and the Plains. – Bad year economics: Cultural responses to risk and uncertainty. Ed. by P. Halstead, J. O'Shea. Cambridge, 1989, 57–67.
- Peters, Jan. Gutsherrschaftsgeschichte in historisch-anthropologischer Perspektive. – Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften. Hg. v. J. Peters. (Historische Zeitschrift, Beiheft, 18.) München, 1995, 3–21.

- Petri, Johann Christoph. Ehistland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gewälde von Ehistland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. 1.–2. Theil. Gotha, 1802.
- Pfister, Christian. Weeping in the snow. The second period of Little Ice Age-type impacts, 1570–1630. – Kulturelle Konsequenzen der “Kleinen Eiszeit”. Cultural Consequences of the “Little Ice Age”. Hrsg. v. W. Behringer, H. Lehmann, Ch. Pfister. Göttingen, 2005, 31–86.
- Piirimäe, Helmut. Vene-Rootsi viljakaubandusest XVII sajandil. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 15, 1966, nr 1, 44–55.
- Piirimäe, Helmut. Talurahvakaubandus 17. sajandil. – Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kakk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 396–398.
- Pitkänen, Kari J. The road to survival or death? Temporary migration during the Great Finnish Famine in the 1860s. – Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present. Ed. by A. Häkkinen. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 87–118.
- Pleijel, H. Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier. Stockholm, 1951.
- Poltorak, S. N. Humane aspects of Russian serfdom. – Serfdom in Russia and its abolition: History and present-day issues. Peatoim. D. L. Spivak. (Proceedings of seminar conducted in the framework of the International Year to Commemorate Struggle against Slavery and Its Abolition, proclaimed by the UN General Assembly, and the UNESCO “Slave Route” project in St. Petersburg, Russia on December 17th, 2004). St. Petersburg, 2005, 11–12.
- Post, John D. Famine, mortality, and epidemic disease in the process of modernization. – The Economic History Review, 29, 1976, 14–37.
- Post, John D. The last great subsistence crisis in the Western World. Baltimore, London, 1977.
- Post, John D. Food shortage, climatic variability, and epidemic disease in preindustrial Europe. The mortality peak in the early 1740s. Ithaca, London, 1985.
- Poulsen, Bjørn, ‘Alle myne rent’. Bondekredit i 15–16-tallet. – Historisk tidsskrift, 90, 1990, 247–275.
- Prange, Wolfgang. Flucht aus der Leibeigenschaft. – Das Recht der kleinen Leute. Beiträge zur rechtlichen Volkskunde. Festschrift für K.-S. Kramer zum 60. Geburtstag. Hrsg. v. K. Köstlin, K. D. Sievers. Berlin, 1976, 166–178.
- Prange, Wolfgang. Das Adlige Gut in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert. – Staatsdienst und Menschlichkeit. Studien zur Adelskultur des späten 18. Jahrhunderts in Schleswig-Holstein und Dänemark. Hrsg. Ch. Degn, D. Lohmeier. (Kieler Studien zur deutschen Literaturgeschichte, 14.) Neumünster, 1980, 57–75.
- Pöldvee, Aivar. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. (Harjumaa uurimusi, 4.) Keila, 2001.
- Raudsepp, Anu. Chilian Rauschert Sangaste kihelkonna haridus- ja usuelu edendajana 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul. – Bergid ja Sangaste. Tartu, 1994, 91–103.
- Ravallion, Martin. Famines and economics. – Journal of Economic Literature, 35, 1997, 1205–1242.
- Revesz, Laszlo. Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Bern, 1964.
- Robbins, Richard G (jr.). Famine in Russia 1891–1892. The imperial government responds to a crisis. New York, London, 1975.

- Rosenberg, Tiit. Liphartid Liivimaa mõisnikena. II. – *Kleio. Ajalooline ajakiri*, 1996, nr 2 (16), 19–23.
- Rosenberg, Tiit. 1867.–1869. aasta näljahäda Eestis ja hädaabikomiteede tegevus. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005*. Tartu, 2006, 318–327.
- Rutkowski, Jan. The distribution of incomes in a feudal system. Ed. by J. Topolski. Wrocław, 1991.
- Sahmen, Joseph Immanuel. Bemerkungen über die Preisschrift des Herrn Pastors Brockhusen [...]. – *Oekonomisches Repertorium für Liefland*. 4. Bd., 1. St. Riga, 1809, 430–455.
- Salupere, Malle. Georg von Bocki keisrikirjad. – *Kleio. Ajaloo ajakiri*, 1996, nr 4 (18), 12–20.
- Samson v. Himmelstiern, R. J. L. Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. – *Beilage zum Inland*, 1838.
- Sauks, F. Väliskaubandus 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel. – *Eesti talurahva ajalugu I*. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 398–402.
- Schartau, Sigurd. De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. 1. Livland. (Karolinska Förbundets Årsbok 1924.) Stockholm, 1925.
- Schartau, Sigurd. De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. 2.–3. Estland och Ingermanland. (Karolinska Förbundets Årsbok 1925.) Lund, 1926.
- Schleinert, Dirk. Personenrechtliche Abhängigkeitsverhältnisse im Herzogtum Pommern-Wolgast zwischen Reformation und Dreißigjährigem Krieg. – *Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit*. Hrsg. v. J. Klußmann. Köln, Weimar, Wien, 2003, 21–35.
- Schofield, Phillip R. Dearth, debt and the local land market in a late thirteenth-century village community. – *The Agricultural History Review*, 45, 1997, 1–17.
- Scott, James. Patronage or exploitation? – *Patrons and clients in Mediterranean societies*. Ed. by E. Gellner, J. Waterbury. Duckworth, 1977, 21–39.
- Sen, Amartya. Poverty and famines. An essay on entitlement and deprivation. Oxford, 1982.
- Sepp, Hendrik. Majandusolud Eestis XVIII sajandil. Lisandeid talurahva vabastamise ajaloole. – *Korp. Sakala 1909–1934*. Tartu, 1934, 88–112.
- Sepp, Hendrik. Zur Frage der Beschaffung von Arbeitskräften zur Zeit der Schollenpflichtigkeit. – *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised*, 30/2. kd. Tartu, 1938, 664–679.
- Shiue, Carol H. The political economy of famine relief in China, 1740–1820. – *Journal of Interdisciplinary History*, 36, 2005, 33–55.
- Sildmäe, Ilo. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil. (TRÜ Toimetised, vihik 122.) Tartu, 1962.
- Sivers, Rolf von. Die Gutsuntertänigkeit in Livland insbesondere im 18. Jahrhundert. Diss. Erlangen-Bruck, 1935.
- Slack, Paul. Dearth and social solicy in early modern England. – *Social History of Medicine*, 5, 1992, 1–17.
- Smith, R. E. F, Christian, David. Bread and salt. A social and economic history of food and drink in Russia. Cambridge, 1984.
- Snell, Karl Philip Michael. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena, 1794.
- Soom, Arnold. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954.

- Soom, Arnold. Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar Historiske Serien, 8.) Stockholm, 1961.
- Строд, Г. Сборы и урожайность хлебов в Латвии в 80-х годах XVIII – начале 60-х годов XIX в. – Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. Минск, 1964, 330–340.
- Сваране, Мелита. Социально-экономическое положение крестьян Курземе и Видземе в 40–50 годах XIX века. Автореферат диссертации. Рига, 1966.
- Stahl, H. Förnufftennes Miölk För the Narwiske, Ingermanlandske, och Allentackiske Kyrckior. Revall, 1644.
- Stejskal, Aleš. “Zeman bez sedláků stojí za sto jebáků” – Obilní dluhy jako typ nedoplatku a forma selské rezistence na panství Český Krumlov v letech 1566–1602. – K novověkým sociálním dějinám Českých zemí I. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566–1848. Editoři Z. Kárník, J. Štaif. Praha, 1999, 21–70.
- Страздунайге, Р. Ю. Сельские запасные магазины, вспомогательные кассы и крестьянские суды в Литве в первой половине XIX в. – Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Москва, 1961, 186–191.
- Sundhaussen, Holm. Die Ursprünge der osteuropäischen Produktionsweise in der Frühen Neuzeit. – Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Forschungstendenzen und Forschungserträge. Hrsg. v. N. Boškovska Leimgruber. Paderborn, 1997, 145–162.
- Svanberg, Ingvar, Nelson, Marie C. Bone meal porridge, lichen soup, or mushroom bread: Acceptance or rejection of food propaganda in Northern Sweden in the 1860s. – Just a sack of Potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present. Ed. by A. Häkkinen. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 119–147.
- Щепкин, В. Голода в России. – Исторический Вестник, 24, 1886, 489–521.
- Zemzaris, Janis. Mērs un virsmērs kā feudālo zemnieku ekspluatācijas līdzeklis Latvijā. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, nr 8 (121), 1957, 25–36.
- Zimmermann-Schulze, Kirsten. Ländliche Siedlungen in Estland. Deutschbaltische Güter und die historisch-agrarische Kulturlandschaft. (Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg, 96.) Hamburg, 2004.
- Зутис, Янис. Политика царизма в Прибалтике в первой половине XVIII в. Москва, 1937.
- Tannberg, Tõnu. Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856). Tartu, 1996.
- Tarvel, Enn. Riigimõisate majanduslikust arengust Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII algul. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 9, 1960, 385–403.
- Тарвел, Энн. Фольварк, пан и подданный. Аграрные отношения на территории южной Эстонии в конце XVI – начале XVII века. Таллин, 1964.
- Tarvel, Enn. Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tallinn, 1964.
- Tarvel, Enn. Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn, 1972.
- Tarvel, Enn. Die Wackeninstitution in Estland im 13.–17. Jahrhundert. – Europeans or not? Local level strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD. Transactions of the local level-symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in

- Kalmar May 7–10 1998. Ed. by N. Blomkvist, S.-O. Lindquist. Visby, Kalmar, 1999, 285–292.
- Tarvel, Enn. Jalg. – Keel ja Kirjandus, 2001, nr 3, 202–203.
- Taube, Arved Freiherr von. Der Bremer Reiseschriftsteller Johann Georg Kohl in Livland, St. Petersburg und Südrußland 1836–1838. – Das Vergangene und die Geschichte. Festschrift für Reinhard Wittram zum 70. Geburtstag. Hrsg. v. R. v. Thadden, G. v. Pistohlkors, H. Weiss. Göttingen 1973, 191–217.
- Taylor, Carl E. Synergy among mass infections, famine, and poverty. – Hunger and History. The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society. Ed. by R. J. Rotberg, T. K. Rabb. Cambridge, 1985, 285–303.
- Teerijoki, Ilkka. Nälkävuosien turva? Pitäjänmakasiinit Suomessa 1700-luvulla. (Historiallisia Tutkimuksia, 175.) Helsinki, 1993.
- Thompson, E. P. Patrician society, plebeian culture. – Journal of Social History, 7, 1974, 382–405.
- Tiebe, Hermann Friedrich. Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri. Halle, 1804.
- Tiebe, Hermann Friedrich. Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf. Halle, 1805.
- Traat, August. Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Diss. Tartu, 1955.
- Traat, August. G. F. Parrot ja talurahvaküsimus Liivimaal. – G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Tartu, 1967, 163–175.
- Traat, August. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn, 1980.
- Troska, Gea, Viires, Ants. Ehitised ja taluõued. – Eesti rahvakultuur. Koost. A. Viires ja E. Vunder. Tallinn, 1998, 269–324.
- Tobien, Alexander. Zur Geschichte der Bauernemancipation in Livland. – Baltische Monatsschrift, 27, 1880, 273–303.
- Tobien, Alexander v. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. 1. Bd.: Die Bauernverordnungen von 1804 u. 1819. Berlin, 1899.
- Tobien, Alexander v. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. 2. Bd.: Die Vollendung der Bauernbefreiung. Riga, 1911.
- Tornberg, Matleena. Ilmaston- ja sadonvaihtelut Lounais-Suomessa 1550-luvulta 1860-luvulle. – Työ tekijäänsä kiittää. Pentti Virrankoski 60 vuotta 20.6.1989. (Turun Historiallinen Arkisto, 44.) Turku, 1989, 58–87.
- Transehe-Roseneck, Astaf von. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg, 1890.
- Ueber den Plan zur Errichtung von Bauerbanken in den Ostseeprovinzen nach dem Muster der Oeselschen. – Das Inland, nr 30, 28.07.1837, 505–508.
- Ulbrich, Claudia. Leibherrschaft am Oberrhein im Spätmittelalter. (Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte, 58.) Göttingen, 1979.
- Ulbricht, Otto. “Angemaßte Leibeigenschaft”: Supplikationen von schleswigschen Untertanen gegen ihre Gutsherren zu Beginn des 17. Jahrhundert. – Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein, 6, 1991, 11–34.

- Vahtré, Sulev. Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. – Ajaloo järskudel radadel. Hans kruusi 75 aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik. Toim. J. Kahk. Tallinn, 1966, 56–83.
- Vahtré, Sulev. Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII–XIV sajandil. Õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele. Tartu, 1966.
- Vahtré, Sulev. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. a.) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. – Eesti NSV ajaloo küsimusi, VI. (TRÜ Toimetised, vihik 258.) Tartu, 1970, 43–159.
- Vahtré, Sulev. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782–1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, 1973.
- Варадинова, Н. История Министерства Внутренних Дель. Часть I–II. СПб., 1858–1859.
- Vasar, Juhan. Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678–1684. Tartu, 1931.
- Vasar, Juhan. Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681–1684. – Ajalooline Ajakiri, 1931, nr 2, 65–78.
- Vassar, Artur. Uut maad otsimas. Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani. Tallinn, 1975.
- Vestring, Salomo Heinrich. Lexicon esthonicum germanicum. Tartu, 1998.
- Viires, Ants. Draught oxen and horses in the Baltic countries. – Land transport in Europe. Ed. by A. Fenton, J. Podolák, H. Rasmussen. (Folkelivs studier, 4.) Copenhagen, 1973, 428–456.
- Viires, Ants. Tallinna kaupmeeste ja talurahva vahelised sidemed 18. sajandil. – Vana Tallinn, XVII (XXI), 2006, 191–216.
- Wald, Annmarie. Die Bauernbefreiung und die Ablösung des Obereigentums – eine Befreiung der Herren? – Historische Vierteljahrschrift, 28, 1934, 795–811.
- Walter, John. The social economy of dearth in early modern England. – Famine, disease and the social order in early modern society. Ed. by J. Walter, R. Schofield. Cambridge, 1999 (1989), 75–128.
- Walter, John, Schofield, Roger. Famine, disease and crisis mortality in early modern society. – Famine, disease and the social order in early modern society. Ed. by J. Walter, R. Schofield. Cambridge, 1999 (1989), 1–73.
- Walter, John. Subsistence strategies, social economy and the politics of subsistence in early modern England. – Just a sack of potatoes? Crisis experiences in European societies, past and present. Ed. by A. Häkkinen. (Studia Historica, 44.) Helsinki, 1992, 53–85.
- Warde, Paul. The origins and development of institutional welfare support in early modern Württemberg, c. 1500–1700. – Continuity and Change, 22, 2007, 3, 459–487.
- Wiedemann, Ferdinand Johann. Eesti-saksa sõnaraamat. 4. tr. Tallinn, 1973.
- Wittrock, Georg. Regering och allmoge under Kristinas förmyndare. Studier rörande allmogens besvär. (Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. 38.) Uppsala, 1948.
- Wunder, Heide. Serfdom in later medieval and early modern Germany. – Social relations and ideas. Essays in honour of R. H. Hilton. Ed. by T. H. Aston, P. R. Coss, Ch. Dyer, J. Thirsk. (Past and Present Publications.) Cambridge, 1983, 249–272.

- Wunder, Heide. Finance in the 'economy of Old Europe': The example of peasant credit from the late middle ages to the Thirty Years War'. – Wealth and taxation in Leanington, 1987, 24–48.
- Õpik, Elina. Talurahva pagemus Järvamaal 18. sajandi teisel ja kolmandal veerandil. – Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1979, nr 3, 231–247.
- Õpik, Elina. Maaviljelus. – Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 317–342.
- Õpik, Elina. Mõisamajapidamine 17. sajandil ja 18. sajandi algupoolel. – Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn, 1992, 421–425.
- Österberg, Eva, Erling Sandmo. Introduction. – People meet the law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period. Ed. by E. Österberg, S. Sogner. Oslo, 2000, 9–26.

SUMMARY

Hunger relief in Livland and Estland from the seventeenth century to the beginning of the nineteenth century

Research problem

The ability of a farm to survive crises becomes apparent not only from its economic indicators, but it is also essential to look at the framework of economic, social and legal relations. Therefore, analyzing the peasants' economic situation (the numbers of animals, manpower, acres, etc.), as has been done in most of the agrarian history literature so far, does not answer the question of where a peasant could find help when his production was already exhausted.

Keeping in mind the development of social and legal relations in the Baltic provinces of Livland and Estland in the seventeenth to nineteenth centuries, the main issue is whether the peasants found protection against hunger due to serf relations with their landlord or if the state with its orders played the main role.

When looking at the historiography on serfdom in the Baltic provinces, the landlords' obligations towards their serf peasants, and especially their obligation to offer hunger relief, are often brought into prominence. This is even the case among some Marxist authors. But, for instance, the newer revisionist literature on Russian serfdom, where the rational and positive aspects of serfdom have been stressed, does not display sufficient critical source analysis. P. Kolchin and R. Bartlett have rightfully pointed out that it is mostly the eighteenth to nineteenth century critics of serfdom who have been given attention in the historiography, but the statements for serfdom should be taken under discussion as well.

On the other hand, the development of serfdom in the early modern period cannot be studied independently of the process of state formation that took place at the same time. The research results (by A. B. Appleby, J. Post and others) on early modern Western Europe have demonstrated the importance of state and local administration activity in preventing famines and minimizing the number of hunger victims. In the early modern Baltic provinces, the increasing role of the state can be traced back to the seventeenth century. Therefore, admitting the growing interests of the state, the hypothesis is that serfdom had little to do with offering guarantees to the peasants against hunger, but rather it was the initiative of the state to improve the peasants' ability to stand against subsistence crises and frequent crop failures.

Although the question of how the early modern state took a stand against hunger crises has been a long-standing issue, the state's reactions in the context of a serf society have not found much attention. It would be particularly interesting to study how the state's attitude changed towards the subsistence

problems of private peasants, since the issue of the welfare of private serfs should have been only a private concern of the landlords.

The main aim of the present research is to clarify: how the landlords fought against the peasants' subsistence problems; how the state tried to solve them; and what hunger relief sources and survival methods the peasants could rely on. Putting it in more general terms – what kind of opportunities were offered to the peasants in an early modern serf society in order to cope with hunger and what were the main trends of development between the seventeenth and the beginning of the nineteenth centuries. The object is not to explain the causes of the peasants' hunger problems but rather the reactions of the society to the danger of hunger and famines. The question of how hunger relief was organized in towns is laid aside.

The present research is based primarily on archival material. The main sources include records from single manors, debt books, records of courts, supplications of landlords and peasants to the authorities, various orders and regulations, etc.

I. The peasants' prospects for survival

Unlike the historiography of Western Europe, the crop failures and famine crises in the Baltic provinces have found very little attention so far. The fact that a crop never failed totally in all the districts of Livland and Estland and that the harvests could be diametrically different within counties and villages at the same time makes it very complicated or even impossible to determine the certain years of bad harvest during the period in question. However, fixing the famine years seems to be more feasible. There were five great famines – 1601–1603, 1696–1697, 1741–1742, 1786–1788, 1807–1808 – in the period studied. In addition, according to source records, the years of very serious crop failures were 1629–1631, 1641–1642, 1684–1685, 1691, 1709–1710, 1757, 1799–1801, and 1812. Therefore, it becomes remarkably evident that practically all of the bigger crop failures and famine years in the provinces of Livland and Estland coincided with the well-known famine years in other parts of Europe.

While hunger could result from bad weather, wide-spread famines and especially chronic subsistence problems (that touched only the peasantry and not the townspeople nor the nobility) were brought forth by social, economical and political factors. A spring hungry gap was a regular occurrence amongst the peasantry in Livland and Estland, at least until the middle of the nineteenth century, and the sources show that a period of want before the new harvest was a characteristic part of a peasant's life.

Typically April, May and June were the most difficult months for the peasantry, but the hungry gap could drag on even longer – from January to July or even later (see table 1). In any case, the hungry gap fell during the period when the most intense and strength-demanding field work had to be done. The

hungry gap before fresh grass grew was often difficult for a peasant's livestock as well.

Unfortunately we do not have any source data to determine what percentage of the peasantry could live without a problem only on their yield from one harvest to the next. It seems that the only sources that enable us to analyze how long and how serious the hunger gaps among the peasantry were each year, are the debt registers kept by the manors, which show when and for how much the peasants needed advance loans in seed and bread-corn every spring. These debt registers demonstrate clearly that the peasants were in need of additional credit not only after years of crop failure, but that seed and bread-corn loans were made annually on practically every manor (see table 3). This does not mean that all peasants regularly took advance loans every year, but that every spring there were needy peasants on every manor. The accounts kept by the manors show that even in good harvest years over ten percent of farmsteads needed assistance loans in spring and in years of crop failures that percentage rose to somewhere around 90.

In most years, the number of peasants who needed assistance in the form of bread-corn started to increase in March and April. Manors made the largest grain loans to peasants in May, when the seed corn loans also were parcelled out. In June the peasants' credit need stayed high and only in July did that need decrease. But in the years when the rye harvest failed, the peasants would generally need to borrow rye seed for sowing in August.

Of course, taking credit was not the only strategy peasants used to overcome the spring hungry gap. What strategy for survival a peasant chose depended first of all on geographical location (e.g. whether they lived near a town or the sea), social position, other local circumstances, social relations, etc. On the other hand, migration could offer a solution, although serf society continuously made an effort to keep the peasants in their places. However, the most common method the peasants used to survive until the new harvest was replacing the deficient amount of bread-corn with chaff, nettles, sorrels, goutweeds, moss and other substitutes. Considering the length of the coastal line of the Baltic provinces, fish and seals played an important role in peasants' spring diet as well.

In cases of hardship, a farm's livestock offered some guarantees to the peasants that they could sell, change or pawn in an emergency. Also, it was very common in the spring, at the time of greatest need that the members of a household tried to find additional paid work on the manor or elsewhere. Usually women spun yarn or made stockings for the manor and men chopped trees, felled forests, did construction work, dug ditches, broke stones, etc. The manor would pay in grain, in cash or the peasants could redeem their debts. The peasants' extra work as a means to escape hunger was fully accepted by the state as well.

Peasants' mutual aid and credit relations cannot be neglected either, especially in cases of unexpected emergency. Relatives helped each other, and

looking for a small assisting loan from neighboring households, villages or even districts was also very common. Similarly, the peasants received credit from manor servants, the innkeeper and other wealthier villagers. And in the most direct sense, the peasants had credit relations with the town tradesmen.

The archival records do not enable us to estimate more exactly the actual importance of village aid and credit, while this seems to be an area where the manor or the state did not much interfere. On the other hand, it must be stressed that the nobility and the state did not view the credit offered by the town tradesmen as a solution of the peasants' subsistence problems. On the contrary, they tried to hinder such means of credit assistance.

2. The advancing of loans by manors

In the period studied, a landlords' primary method of assisting peasants was offering advance loans, i.e. providing credit. In the source materials, the peasants' advance loans (*Bauervorschuß*, *Bauer-Vorstreckung*) have been mostly seen as something 'unavoidable' and an annual 'obligation' by the lords of the manor.

The earliest record from Old-Livonia that makes it possible to look at a landlords' provision of credit to the peasantry dates from the first half of the fourteenth century (around 1330). It is a part of the peasants' debt book from the villages of the Virumaa district that belonged to the bishop of Tallinn. This shows clearly that the peasants had found support from the feudal landlord in the form of credit. Some entries in the debt book show that some peasants had received rye for bread. Similarly, it is specified several times that grain had been given to the peasants for sowing seeds. The debt register in question also shows peasants' money indebtedness, but in most cases this was connected with the hiring of horses, oxen and the other beasts. Hiring of drought animals by peasants from the manor was common in the fourteenth to sixteenth centuries, but by the second half of the seventeenth century that usage was already much less widespread.

As the source material of the seventeenth to eighteenth centuries shows, the primary loan article was grain (mainly rye and barley, but also oats). Grain credit can be classified into two categories: bread and seed corn advances. Typically from early spring to July, manors distributed bread corn, and in April and May, in addition to bread corn, summer crop seed. And if the rye harvest had failed, then in August manors had to deal with rye seed loans. All these loans were handed out in parts, so a peasant would have to come to the manor several times during a spring period in order to get credit, sometimes as many as 19 times.

Livestock were also needed by the peasants. Most frequently the manor helped the peasants to procure horses and oxen, generally by providing them directly to the peasants. In addition, cows, goats and sheep are mentioned in the

peasants' debt registers. Peasants' debts for these were calculated in money, but they were paid back mainly in grain. According to the debt registers, there were also cases where the manor lent money to the peasants for the purpose of purchasing livestock. Such money-lendings, however, were separated from direct money loans in debt registers.

In addition to corn and livestock, the manor was sometimes the link between merchant and peasant for other goods as well. Above all, peasants needed salt, iron and copper handiworks (ploughshares, kettles, etc). Peasants also received hay, hops, malt, beans, buckwheat, hemp and flax seeds, beer and spirits as credit. At the turn of the nineteenth century, the manors began lending potatoes for planting.

In cases of fire accidents, the peasants found support from the manor for building their new farmhouses. Also giving advance corn and livestock loans to peasants newly settled under the manor was usual. Such loans were generally considered as investments by the manor.

Only sometimes the landlords set preconditions for the peasants who wanted to receive credit from the manor. The records mention several times that the peasants should have repaid their all indebtednesses before obtaining a new loan. At the same time, however, the peasants' debt registers show that usually indebted peasants still received new advance loans.

Ordinarily, peasants did not need to pawn anything for credit as the lord of the manor had enough power to ensure repayment. But charging interest was not unknown. The maximum interest rate from corn loans allowed in Livland and Estland was one-sixth or 16.6 percent. In the official regulations this rate is mentioned for the first time in the order of the governor-general of Livland in 1697. Nevertheless, in spite of the fixed maximum rate, some manor lords tried to charge higher interest rates, sometimes even up to 50 percent of the loan. On the other hand, not all landlords took interest from the peasants and there are no notes regarding interest in most of the debt registers. But even in cases when a manor did not demand a direct interest from peasants, it could have been done indirectly.

Asking a loan meant, as a rule, a personal appearance by the peasant before the landlord. It appears repeatedly in peasants' sayings that going to the manor to ask for help was an unpleasant undertaking, especially because the landlords intimated to the peasants that such requests were not welcomed. In the worse cases, physical violence (against the peasant by the landlord) could follow such requests. And going to the manor to ask a loan could easily end with a refusal. At times the manors would not lend the corn and instead tried to sell it.

The manors did not have exact calculations of how much grain every household actually needed for sufficient nourishment. Sometimes the manor would give the peasant the amount of grain requested, but most often the peasants complained that the loans were not sufficient for their needs and they suffered serious hunger before receiving another loan.

Not all peasants who took credit from the manor were in a position of severe distress. For instance, the wealthier peasants could apply for loans for buying a new horse or more livestock, and the records show that taking a loan for an event (wedding, funeral, etc.) was not unusual. The peasants could even speculate with the loans, although the landlords tried to avoid that practice, and it is almost impossible to determine the real share of the speculative loans.

However, the peasants were obliged to pay back all loans. Moreover, such loans could be based on interest, as mentioned. It is too simplified an understanding in the historiography that landlords did not want to use force or violence to demand the repayments of advance loans and other debts from their peasants. On the contrary, punishments, requisitions and forcing peasants to labour for those debts were everyday practices. Complete loan repayment in autumn for loans made in spring was nothing exceptional (see table 4). It appears that the peasants were far more capable of repaying the advance loans given them than has been often represented in the historiography.

The debts held by a farmstead were not tied to a fixed person but to a fixed household, so that after a peasant's death the burden of repayment of the farmstead's debts transferred to the new head of the household. It was also usual that a peasant who had paid fully, or one part of his duties and debts to the manor, then suffered a lack of seed corn or even grain for bread in spring and turned again to the manor for a loan. For instance, there is a concrete example of an instruction assigned to the bailiff of a manor in 1664 that dictates directly that it is better to lend corn to the peasants in spring when needed than to allow arrears in the autumn.

3. The nobility's position

It is important to bear in mind that the landlords' general conception about peasants' subsistence problems was negative. Serf-peasants were viewed as farmers who had no sense of responsibility or interest in economizing. The poverty of the peasants was mostly explained by the nature of Estonians and Latvians. The peasants could not run their farms successfully as they were just too lazy, stupid and careless.

The nobility made full use of the circumstances before the authorities, arguing that they helped and supported their peasants and so the peasants' conditions cannot be so bad. Giving supporting loans to the peasantry was clearly regarded as fatherly and Christian behaviour by contemporaries. According to the nobility's view, a landlord was like a guardian for his peasants, as a protector and supporter for persons fully incapable of managing their own affairs. So, serfdom was for the peasants' own good, and the advance loans offered by their lords could only be positive.

Clearly, the rhetoric of paternalism had an important place in the Baltic German landlord's attitude. According to that rhetoric, the relationship between

the lord of the manor and his peasants was analogous to a father's relationship to his children. In the Baltic provinces, the paternalistic arguments were used increasingly, reaching its apogee at the beginning of the nineteenth century. As an ideology, the idea of paternalistic serfdom tried to give justification to the lord's control over peasants, accentuating mutual dependence where both parties had reciprocal rights and commitments.

Nevertheless, the nobility always accepted their commitment to provide the peasantry with loans. In this narrow sense, the serf relations offered at least a steady credit source to the peasants. Although in general all fugitive peasants had to be handed over to the manor, in the seventeenth and especially at the beginning of the eighteenth century, after the Great Famine of 1696–7, the issue arose repeatedly of how one should deal with peasants who had been forsaken by their lords in the famine years and who had been received and maintained by other lords. Therefore, such cases were viewed individually. However, by the middle of the eighteenth century and later on, the matter of whether one has conserved his subjects or not in severe times was no longer a lawful argument in the court practice in Livland and Estland.

4. Raising the issue of hunger relief in the seventeenth century

According to social expectations, the manor had to offer hunger relief to the serf peasantry. However, until the eighteenth century there was no regulation or order which would have prescribed that obligation to the private landlords. In fact, only the state could have bound the private landlords with a real commitment to offer their peasants the social guarantees. Therefore, peasants' protection against hunger could not increase with the development of serf relations but only with the development of the social role of the state.

When a great famine struck the Baltic area in 1601–1603, there still existed no public famine policy undertaken by the Polish or Swedish governments. In fact, before the end of the seventeenth century, the Swedish government did not take any concrete steps to institutionalize hunger relief resources for the peasantry and only after the Great Famine of 1696–1697 did the first debates arise.

However, the leaseholders' commitments, written down in the seventeenth century lease contracts of private estates, to spare ('to conserve') the peasants of the manor have been well known to historians for some time. In those contracts, articles about peasants can be divided into two categories. Firstly, a leaseholder was not permitted to demand from peasants more duties than already foreseen. And secondly, there was the commitment to provide grain and livestock to the peasants when needed. Some lease contracts even stressed the requirement that the leaseholder was obliged to give seed corn in advance to the peasants in his last lease year, too. In general, it was anticipated that a leaseholder would receive total repayment from the peasants by the end of the lease. However, it

was important that the leaseholder be heedful of the needs of the farmsteads and was not allowed to ruin them.

In the 1680s, five-sixths of all possessions in Livland and over half of possessions in Estland went back into the hands of the crown as a result of the so-called the great *reduktion* of estates. Thus, the previous private estates were let on lease by the state, and similarly to the private lease contracts, the leaseholders' commitment to protect the peasantry of the manor against hunger and ruination was strictly stipulated in the crown lease contracts. At the end of the seventeenth century, the Swedish administration started to threaten the leaseholders of the crown estates that if they had no wish to maintain the peasants properly then they could lose their lease contract (though that step would not have helped the peasants in their existing need).

The issues of the leaseholders' will and ability to support their peasants came up on the agenda most acutely in the years of three successive catastrophic crop failures from 1695–7. Despite the government's rigid position that all leaseholders of the crown manors had to assist their peasants in cases of crop failure, thousands of peasants still starved to death and thousands of farmsteads were deserted during the Great Famine of 1696–7. This forced the government to seek solutions to prevent such famines in the future.

By the end of the seventeenth century, there was not any functioning system of collecting reserves of corn in the Baltic provinces that could guarantee a supply of corn during the dearth. The crown estates could only apply for some loan grain from the state granaries built for upkeep of the garrisons. These were situated in Riga, Daugavgrīva, Koknese, Tartu, Pärnu, Tallinn, Narva and Kuressaare, and the grain stored there was mainly received from the state taxes of the provinces. However, parcelling out grain to the manors from these stores was rather complicated and time-consuming, as permission from Stockholm was needed each time.

Thus discussions about creating corn reserves began in Livland in the late 1690s. In July 1698, the King in Stockholm gave orders to establish granaries in Livland in order to support the province's population during crop failures and demanded from the governor-general of Livland a resolution of the problem of how to put it into practice. A provisional project was prepared by the end of 1699. The project submitted to Stockholm consisted of four possible variants. According to the first, the crown manors would be granted on lease to trustful persons for a long period, fifty to sixty years, who would be then obliged to build the granaries and assemble there an untouched reserve on the strength of the lease contracts. The second suggestion proposed that the crown peasants themselves would establish necessary stocks, so that they would give between a quarter to half a bushel of grain for reserve in the years of good yields. According to the third plan, the leaseholder would give from every revision *haken* one bushel of rye, one bushel of barley and half a bushel of oats in good years, which would count off from their rent according to crown prices. The fourth variant suggested that just existing *statio* corn would also be kept in the

state granaries as a reserve and would be distributed to needy persons as the occasion required. However, the king lingered to confirm all these propositions in spite of the Livonian economic governors' repeated attempts to keep the issues on the agenda. In 1700 the Northern War broke out, and as a result no decision was made.

As mentioned above, the peasants in want did not receive assisting corn from the leaseholders or from the the crown granaries as a direct subvention, but ordinarily just as a loan. So, in the difficult years of 1696–7, the peasants became seriously indebted not only for their customary dues but also for the advances received. The peasants' debts to the manors increased enormously and the state could have eased the peasants' situation by making concessions to the crown manors in collecting rent and taxes. But that was not done. On the contrary, in 1696 the governor-general of Livland issued a placard to all the Livonian crown estates in order to exhort the peasantry to still fulfill their commitments. It stated that although the peasants had been assisted on account of severe crop failure in many places, it was inadmissible that they also try to evade their dues and commitments in cases where they could partially or fully fulfill them. Although the year 1697 did not bring any easing to the land, the governor-general in Riga issued another order similar to the previous year's. Therefore during the years of Great Famine, the state continued its strict tax policy and did not comply with the peasants' and leaseholders' requests.

The 1695–7 crops also failed in Sweden and Finland, and the deficient corn was imported to both countries from the Baltic provinces. According to the data of the Swedish chamber college from 1704, nearly 1.5 million tuns of corn were transported to Sweden from the Baltic provinces in 1695–7. This fact alone bears out the theory of A. Sen that it was not unexpected crop failures that caused famines – there was corn! – but rather it was how existing food was divided.

5. The Russian government's famine policy in the guberniyas of Livland and Estland

After the Northern War, in the first half of the eighteenth century, the Russian government remained passive on the issue of hunger relief in the Baltic provinces, although the topic was not totally ignored by the local governments of the guberniyas. The seventeenth century Swedish government had been only interested in the issue of the crown peasants' maintenance, the Russian administration started to show its interest in private peasants too in the first half of the eighteenth century. However, only beginning in the 1760s did it become a more important issue for the state. Starting with the reign of Catharine II, a change in the state's attitude is clearly noticeable. Both the central government in St. Petersburg and the administrations of the guberniyas began to pay

increasing attention to the issue of landlords guaranteeing their peasants' maintenance.

As a common feature of the early modern states' famine policy, the Russian government tried to mollify subsistence crises with grain export restrictions. And when, in the middle of the eighteenth century, distilling of spirits became more popular on the manors, then the government tried to set the limitations for that as well (as a preventative step in case of more serious crop failure). But it must be stressed that the Baltic nobility always pressed for freedom in grain commerce.

Until the middle of the eighteenth century there existed no grain stocks for the purpose of supporting the rural population. The obligatory maintenance of corn reserves for the manors of the Baltic provinces was not put into operation by the Russian administration before the 1760s, when it became one of the main aims of the state's famine policy that in every district a local grain reserve would exist that would keep people alive until the next harvest in every emergency.

In 1763, the knighthoods of Livland and Estland agreed to maintain a grain reserve (*Reservat-Korn* or *Conservat-Korn*) for their peasants, as Catharine II had promised them everlasting unlimited freedom of grain export from the ports of two guberniyas. Now every landlord in Livland had to keep 20 bushels of rye (or 5 tuns of rye in Estland) from every revision *haken* up to next harvest. This reserve corn had then to be distributed on loan to the peasants in cases of dearth. In 1765 for the first time, fines were enacted for the private landlords who would not keep that obligatory grain reserve for their peasants.

The next notable step in the establishment of public hunger relief resources followed in 1785 when a network of granaries in the main district towns of the guberniyas of Livland and Estland was set up. Crown granaries had been established all over the Russian guberniyas in the 1780s (in 1783–4 in Olonets, Perm, Tobolsk and Viiburi, in 1785–6 in Jaroslavl, Arhangelsk, St. Petersburg, Moscow, Tver, Novgorod, etc.). In 1785, six new separate public grain stocks were set up in towns of Livland (Tartu, Võru, Pärnu, Viljandi, Valga and Cēsis) and four in towns of Estland (Haapsalu, Rakvere, Paide and Paldiski). The aim of these grain reserves was to support the crown peasants of both guberniyas with grain advance loans when needed (the granaries were opened every year in March). In addition, poor townspeople, the peasants of private estates and the local free peasants could apply for a loan with an interest charge of 12.5 percent. And, as a rule, a part of the grain of these stocks was offered for sale to the persons in need of low prices every year.

Clearly, by the beginning of the nineteenth century, the state's interest in subsistence problems had risen to the degree that, although private serfs were the property of a landlord, the starvation and death of these serfs was no longer the private matter of the landlord. The state increasingly demanded of the landlords that they fulfill their commitment to guarantee a sufficient quantity of loan grain for their peasants. If shortages in the obligatory grain reserves

became evident, then the court officials had the authority to procure all deficient grain at the landlord's expense. The government's orders from the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth centuries leave no doubt about the state's determination to intervene in private affairs in the cases of discovered subsistence problems amongst peasants.

The pressure from the state upon the landlords that they protect their peasants against starvation culminated in the years of the 1807–1808 famine crisis. At the same time, the peasants' complaints about unsatisfactory subsistence more frequently reached the authorities. As a rule, an inquiry was launched, or at least the landlords were informed and admonished to keep grain reserves and assist their peasants. The government reacted most ardently to notices about deaths due to hunger. However, there is no known case in which the court came to the conclusion that a peasant had died of hunger only because the landlord had not fulfilled his obligations.

As storing the obligatory reserve corn each year was plainly unfavourable for the estates, it is not surprising that in the 1790s the nobility started to work out a new proposal that the peasants should contribute a certain amount of corn for their own needs (so-called communal corn). Final approval was enacted by the Senate on 29 November 1799 and communal granaries had to be established at every private and crown estate in the Russian Empire.

However, collecting communal corn from the peasants was difficult (see table 7), although the required amounts were not high. The successive, serious crop failures in 1799–1801 and 1806–1808 made the collection more difficult. Thus, in the first years of setting up the communal granaries, the landlords often lent the deficient corn to the communal granary that the peasants could not contribute (see table 6), and it was expected that this loan would be paid back as soon as possible. This still meant that the manors were not free from the obligation of lending grain to the peasants, although it was continuously and ardently striven for by the knighthoods.

The peasants' mistrust of the institution of communal granaries lasted at least until the 1820s. Beginning in 1806, the governments of both guberniyas tried to propagate the granaries in every respect amongst the peasantry, stressing that the idea derives from the Emperor not their lords. Over time, the peasants own (through the communal courts) responsibility for the communal granaries was lifted and communal granaries began to play a central role in establishing self-governing village communities.

6. The issue of hunger relief after the abolishment of serfdom

In the Baltic provinces, 'serfdom' (*Leibeigenschaft*) was abolished in 1816 in Estland and in 1819 in Livland. It is important to remember that a landlord's obligation to maintain his peasants was clearly understood as one component of serfdom. The debates that preceded the laws of 1816–1819 show the direct

connection between a landlord's commitment and the institution of serfdom. Eventually, the laws abolishing serfdom declared that peasants would lose their right to demand advance loans from manor lords.

The serfdom-abolishing laws of 1816 and 1819 did not mean that the credit relations between manor and peasants broke off completely. The source material shows that landlords continued to lend grain and money to peasants in the 1820s, although, as a rule, the communal granaries were already playing the main role in offering hunger relief to the peasantry. After a great crop failure in 1832, the knighthood of Estland even declared that they were ready 'once again' to provide the peasantry with all the deficient corn until the next harvest, if the reserves of the communal granaries were not enough. However, landlords were no longer responsible for the peasants' grain supply.

Up to the beginning of the nineteenth century, the state did not offer any institutionalized direct aid to the peasantry in cases of crop failures and other accidents. Therefore, it is noteworthy that in 1823 the Peasants' Bank of Ösel was established. Freed peasants of the island of Ösel could apply for direct subsidies for covering the losses of crop failures, fire accidents, perished animals, etc. In 1829 the plan of setting up an analogous institution for the whole guberniya of Livland (and later of Estland as well) came on the agenda, but it was not put into operation by the end of the 1830s.

Conclusion

There were two central developments in social relations in the Baltic provinces between the seventeenth and the beginning of the nineteenth century. On the one hand, serf relations between manor and the peasantry reached their apogee and then found their end. On the other hand, the social role of the kingship started to change and the formation of the modern state took place. Both of these developments had the greatest impact upon the prospect of survival and the welfare of the peasantry. When peasants had to regularly grapple with hunger and famines, it resulted from the overall social organization and from the unnoticed or inadequately working support mechanisms within this organization. The fact that famines with victims amongst the peasantry took place is proof that serfdom was not a social organization that satisfied all parties. Serfs were not protected against famine tragedies, and as the main social group suffered frequently from hunger then serfdom cannot be depicted as an effective social institution serving the interests of the whole society. On the contrary, due to their lack of freedom and the manor's control, peasants had very limited possibilities in coping with set-backs.

That the peasantry did survive under serfdom for over three hundred years cannot be an argument for the advantages or rationality of serfdom. The human's natural struggle for survival made survival possible. Landlords could easily take an indifferent and supercilious stand towards the peasants'

subsistence problems, and the peasants still would not die of hunger (or at least that peril threatened only the poorest part of the village population).

Although the peasants indeed received some 'assisting grain' from the manor, they had to repay the loan. It was not rare that the manor even profited by giving 'assistance' to the peasants. The peasants not only had to pay back the grain loans received from the manor, but in spring they actually borrowed from their lord that very same grain they had produced by themselves in the manor's fields or brought as dues to the manor in autumn. Nevertheless, the peasants took and even expected the credit offered by the manor, but these advance loans were never guaranteed to all serfs. Even when the state started to want to ensure that the landlords would always offer the assisting advance loans to their peasants whenever needed, the legal status of the peasantry did not give them the ability to demand that assistance when the lord of the manor refused. The landless, decrepit and ruined peasants needed help and social guarantees, but the landlords agreed to offer assisting advance loans usually only to those who were able to pay them back. And still, advance loans were only a palliative. The landlords took no actions to prevent the peasants' subsistence problems the next spring or to improve their quality of life. It is important to stress as well that a large segment of the peasantry needed to take advance loans practically every spring and not only in years of crop failures.

The source material leaves no doubt that the peasants' hope to receive 'assisting grain' when needed grew not with the development of serfdom but only after the state started to pay attention to this issue. The change in the state's attitude towards the populations' subsistence needs that took place in the period in question played a vital role. The state's strivings to prevent famines in the second half of the eighteenth and the beginning of the nineteenth centuries were a clear demonstration of power. The government's numerous orders in the eighteenth and the nineteenth centuries, which demanded that landlords assist their peasants with advance loans and keep sufficient grain reserves for that purpose, were often very reproachful. Surely, if the landlords had indeed wished to carefully maintain their peasants, for the purpose of their own economic interests or as a result of paternalistic care (as the nobility kept declaring), then such pressure from the state would not have been necessary at all. But in practice, the lord of the manor was guided by his understanding of the profitability of the manor. In general, of course, the landlords' interest in their peasants' survival cannot be denied. On the other hand, that interest was not a guarantee to every peasant against ruination or being left without his farmstead through the manor's actions. Looking after the peasants' welfare was certainly not on a primary concern in the management of a manor, although the nobility stressed this aspect in their rhetoric.

Beginning in the second half of the eighteenth and through the beginning of the nineteenth centuries the landlords made repeated proposals about how the peasants' subsistence problems could be improved, but these proposals never developed from looking at the real needs of the peasantry but always only from

their own interests (i.e. how the state's demands could be adapted in most convenient way). From the end of the eighteenth century, the Baltic nobility began to increasingly support the idea that the responsibility for the peasants' maintenance and social guarantees should be put on the shoulders of the village community. At the same time, the nobility believed that the peasants could not escape their misery because they always relied upon their lord.

There is no proof that the nobility's own interests would have ever been enough to prevent the frequent subsistence crises and even deaths due to hunger amongst the peasantry. Guarantees were established only after the state's interference.

CURRICULUM VITAE

Marten Seppel

Sünniaeg ja koht: 6.01.1979, Tallinn
Kodakondsus: Eesti
Aadress, telefon, *e-mail*: Mustamäe tee 149A–29, 12918 Tallinn; tel. 6543329;
marten@ut.ee
Haridus: Tartu Ülikool, 2001, B.A., cum laude; Cambridge'i
ülikool, 2003, M.Phil. (ajalugu)

Teaduslik tegevus

Peamised uurimisvaldkonnad: Peamiseks uurimisvaldkonnaks on olnud riigi, mõisa ja talurahva vahelised suhted Baltikumis 17.–19. sajandil (Lääne-mereruumi ja nn Ida-Elbe regiooni kontekstis).

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid:

- a) Marten Seppel. Mõisnike suhtumine talupoegade võlgadesse Liivi- ja Eestimaal 17.–19. sajandil (1820. aastateni). – Ajalooline Ajakiri, 2007, 3/4 (121/122), 321–342;
- b) Marten Seppel. Den stora hungersnöden i Livland 1695–1697 och svenska kronans ansvar. – Historisk Tidskrift för Finland, 2006, 91, 3, 320–331;
- c) Marten Seppel. Paternalistliku pärisorjuse idee Baltikumis. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2006, 3, 27–41;
- d) Marten Seppel. Peatoidusehädad Liivimaal 1629–1700. – Tuna: Ajalookultuuri ajakiri, 2004, 3, 25–36;
- e) Marten Seppel. The assistance of manors to the peasants in cases of subsistence crisis in seventeenth-century Livonia. – Acta Historica Tallinnensia, 2004 (8), 3–19.

Muu teaduslik organisatsiooniline ja erialane tegevus: Õpetatud Eesti Seltsi juhatuse liige, Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatu toimetuskolleegiumi liige

CURRICULUM VITAE

Marten Seppel

Date and place of birth: 6.01.1979, Tallinn
Citizenship: Estonian
Address, tel., *e-mail*: Mustamäe tee 149A–29, 12918 Tallinn; tel. 6543329;
marten@ut.ee
Education: University of Tartu, 2001, B.A., cum laude;
University of Cambridge, 2003, M.Phil.

Research activity

Main interests of research: The relations between the state, manor and peasant in the Baltic provinces in the 17th-19th centuries (in the context of the other Baltic Sea countries and the East-Elbian region).

Publications connected with the thesis:

- a) Marten Seppel. Mõisnike suhtumine talupoegade võlgadesse Liivi- ja Eestimaal 17.–19. sajandil (1820. aastateni) [The landlords' attitude towards peasants' debts in Livland and Estland in the 17th-19th centuries (until the 1820s)]. – Ajalooline Ajakiri (The Estonian Historical Journal), 2007, 3/4 (121/122), 321–342;
- b) Marten Seppel. Den stora hungersnöden i Livland 1695–1697 och svenska kronans ansvar. – Historisk Tidskrift för Finland, 2006, 91, 3, 320–331;
- c) Marten Seppel. Paternalistliku pärisorjuse idee Baltikumis [The idea of paternalistic serfdom in the Baltic provinces]. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2006, 3, 27–41;
- d) Marten Seppel. Peatoidusehädad Liivimaal 1629–1700 [Subsistence crises in Livonia, 1629-1700]. – Tuna: Ajalookultuuri ajakiri, 2004, 3, 25–36;
- e) Marten Seppel. The assistance of manors to the peasants in cases of subsistence crisis in seventeenth-century Livonia. – Acta Historica Tallinnensia, 2004 (8), 3–19.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutatsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiimaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.